

VARIA

XVII

Ružomberok

Katolícka univerzita v Ružomberku – Filozofická fakulta
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave
2010

VARIA

XVII

Zborník materiálov zo
XVII. KOLOKVIA MLADÝCH JAZYKOVEDCOV

(Liptovská Osada – Škutovky 7. – 9. 11. 2007)

Zostavila
Viera Kováčová

Ružomberok
Katolícka univerzita v Ružomberku – Filozofická fakulta
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave
2010

**Katolícka univerzita v Ružomberku – Filozofická fakulta
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave**

Katolícka univerzita v Ružomberku – Filozofická fakulta
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave

Vedecký redaktor

Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.

Recenzenti

Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.

Mgr. Katarína Muziková, PhD.

Technický redaktor

Vladimír Radik

Z tlačových podkladov JÚLŠ SAV vytlačilo

Vydavateľstvo Michala Vaška

Námestie Kráľovnej pokaja 3, Prešov

www.vmv.sk

Táto kniha vychádza s finančnou podporou Fondu na podporu
vedy Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku.

ISBN 978-80-8084-550-6

Obsah

Slovo na úvod	9
Darina Auxová: Frazeologické jednotky v hovorenej a písanej podobe	11
Dana Baláková – Viera Kováčová: K interjazykovej frazeologickej kompetencii českých vysokoškolákov (čeština – slovenčina verzus čeština – poľština)	16
Małgorzata Berend: Znaczenia specjalne derywatów pochodnych od wybranych czasowników	31
Rastislav Béreš: Gramatické kategórie v ranej ontogenéze detskej reči a ich sémanticko-kategóriálny rámec	39
Alena Bohunická: Metafora. Podobnosť. Obraznosť.	47
Krystyna Bojalkowska: Použití tvarů typu oglądawszy, zjedząc w současné polštině	56
Tatiana Deptová: Využívanie jednotlivých typov komunikácie pri odovzdávaní reklamnej informácie	66
Vladimír Dziak: Koncepcia polyfonickej teórie a problematika modality v slovenčine a vo francúzštine	77
Ivana Džundová: Slovensko-bieloruské paralely v období formovania spisovných jazykov	85
Anna Džurňáková – Anna Gálisová: O komunikačnom registri hokejistov	90
Irena Fuková: Traktát o viděních a pokušeních zbožného mládence od Jana Bechyňky	95
Karol Furdík: Algoritmy predspracovania textu pre úlohy klasifikácie a zhľukovania v systéme elektronickej výučby	100
Rujanca Gaidoš: Slovenská slovenčina v komunikácii Slovákov v Bihore	111
Katarína Gajdošová: Metadáta v Slovenskom hovorenom korpusе	115
Lenka Garančovská: Ochranná známka (s ohľadom na chrématonymá mliekarenškého priemyslu)	120
Andrej Habiňák: Frazeologizmy v súčasných školských knihách, určených pre výučbu materinského jazyka	127
Eva Henčeková: How to approach interculturalism in education	137
Renáta Hlaváčová: Novokoncipované prejavy historizmu v lingvistickom a literárnovedenom výskume	141
Veronika Homolková: Jak dlouho trvá české „s“ a „z“?	151
Mikuláš Horský: Konceptualizace času v českých a ruských proverbiálních rčeních	158
Alexandra Chomová: Korešpondencia („synonymia“) posesívnych foriem	163
Jan Chovanec: Chatová diskuze jako součást internetové sportovní publicistiky	172
Gabriela Imrichová: Z konfrontačnej gramatiky spisovnej slovenčiny a bulharčiny (Systém slovesných tvarov v spisovnej slovenčine a bulharčine – imperativ)	182

Ladislav Janovec: Seznamte se s mojí milenkou	188
Jana Juhásová: Znaky procesionálnosti v Žáryho litanickej básni Telo (1941)	195
Joanna Kamper-Warejko: Slovotvorné novotvary ve sbírce „Gěšli róžnoryma“ Jana Rybiňského	201
Agáta Karčová: Adaptácia vybraných akronymov do systému slovenčiny	207
Miroslav Kazík: K priezviskám v Moravach nad Váhom	213
Zuzana Kenižová: Neurčitý člen vo francúzštine a jeho vyjadrenie neurčitým zámenom „nejaký“ (Komparativna štúdia)	223
Jana Kišová: Lexikálne inovácie ako odraz kultúry etnika (III)	230
Martina Kopecká: Vývin kodifikácií v 40. a 50. rokoch 20. storočia	238
Lucie Korbelyiová: Kůň ve slovní zásobě češtiny doby střední	243
Olexandra Kovalčuková: Spôsoby reprodukcie názvov zahraničných filmov v prekladoch do slovenčiny a ukrajinčiny	252
Zdena Kráľová: Korelácia verbálnej inteligencie a cudzojazyčnej fónickej kompetencie	260
Jaromír Krško: Hydronymia povodia Hrona vo svetle nemeckej kolonizácie ..	270
Joanna Kulwicka-Kamińska: Przekład hebr. tōrah i ar. taurāt w polskich translaczach biblijnych i koranicznych	279
Maria Kwiatkowska-Klimczak: Językowe i pozajęzykowe środki perswazji w ogłoszeniach matrymonialnych polskich, francuskich i hiszpańskich ..	293
Jana Ladzianska-Jusková: Gramatická kategória rodu, kategória životnosti – neživotnosti substantív v spisovnej slovenčine a bieloruštine	300
Vieroslava Leitmanová: Kvet ako symbol splneného želania v rozprávkach ..	305
Josef Lesák: Možnosti významu titulu literárного díla	308
Daniela Majchráková: Štatistické metódy vyhľadávania verbo-nominálnych kolokácií v korpuse a analýza kolokačných mier	313
Lenka Majchráková: Problémy s posesívnosťou pri konfrontačnom slovensko-bulharskom výskume	322
Marta Malanowska: Analiza konfrontatywna paradygmatów słowotwórczych wybranych rzeczowników obcego pochodzenia w języku czeskim i polskim	329
František Martinek: K analytickým verbonominálním spojením v Hájkově Kronice české (1541)	340
Katarína Muziková: Prirodzenosť v jazyku a kodifikácia	352
Oľga Orgoňová: Štýl teleshoppingu vo svetle rationality/irationality reprezentantov ponuky a spotreby	359
Katarína Pekaríková: Jazyková forma ako prostriedok organizácie obsahu umeleckého textu (Semiotická analýza sonetu Janka Jesenského)	368
Mária Podivinská: Interpretácia textov v stredoškolskej praxi	377
Edita Príhodová: Čo sa volá večnosť – Stratégie písania Erika Jakuba Grocha v zbierke Em	382
Lenka Ptak: Stopniowanie przymiotników potencjalnych w języku czeskim, słowackim i polskim	387

Martin Pukanec: Avestský Jašt 5 a slovanská vojna bohov	392
Markéta Pytlíková: Specifika prvního staročeského překladu Knih prorockých a Knih makabejských	400
Anna Ramšáková: Fonologická analýza goralského nárečia v obci Skalité, interferencia spisovného jazyka a nárečia na zvukovej rovine	411
Lubomír Rendár: Niekoľko poznámok o ľubozvúčnosti slovenčiny	422
Róbert Sabo: Intonácia a text	426
Daša Sloviková: Termín v preklade (na príklade poľsko-slovenského prekladu)	430
Hana Sobáliková: Druhá redakce staročeského překladu bible. Uvedení do problematiky	433
Jana Spálová: Úskalia prekladu právneho textu	438
Štěpán Šimek: K otázce poměru češtiny a slovenštiny ve Zprávě písma slovenského Tobiáše Masníka	443
Jaromíra Šindelářová: Přejímání německých pomístních jmen do češtiny	451
Martin Škutka: Jazykový znak a jeho funkcia v jazykovom spoločenstve	455
Pavel Štěpán: Sufixy -čí, -ičí a -ovví v pomístních jménech v Čechách	464
Tamás Tölgysesi: Náboženské výrazy řecko-latinského původu přejaté prostřednictvím němčiny do českého, slovenského a maďarského jazyka ..	470
Barbora Vavrúšová: Lexikálna stránka hovorennej podoby jazyka v Trenčíne ..	474
Katarína Vilčeková: Komparácia cestopisu s niektorými druhovými formami dokumentárnej prózy – t. j. biografie a reportáže	481
Kateřina Voleková: Staročeské substantívum tanec	484
Solomija Zaborská: Obraz ženy v paremiológii slovenského a ukrajinského jazyka z komparativného aspektu	490
Stanislava Zajacová: K niektorým znakom imitovaného komunikačného registra učiteľky v rolových hrách detí	497
Katarína Žeňuchová: Niektoré aspekty terénnych nárečových výskumov medzi jazykovedou a folkloristikou	513
Monika Franková: Konfrontácia jazykovedných časopisov <i>Voprosy jazykoznanija</i> a <i>Russian Linguistics</i> vzhľadom na osobu A. V. Isačenka	528
Juraj Hladký: Pôvod mien typu Korintskí	544
Andrej Závodný: Diachrónny pohľad na distribúciu sufíxu -ava v slovenskej hydronymii.....	548

Edičná poznámka

Z technických príčin sú posledné tri príspevky v zborníku zoradené mimo abecedného poradia.

Milé kolokvialistky, milí kolokvialisti,

vraj najdôležitejšou časťou každej veci je jej začiatok. V tejto súvislosti sa potom pre organizátorov vynára otázka, v tom úvodnom okamihu mimoriadne aktuálna a naliehavá, ako začať podujatie, ktoré charakterizuje na jednej strane kontinuita, a to už dlhorčná – vedľa v roku 2007 sa jazykovedci s atribútom mladí stretávajú už po sedemnásťkrát, a na druhej strane práve táto kontinuita predznačuje isté špecifické jednotlivých kolokviálnych ročníkov, ktoré akosi prirodzene vyplývajú z miestnych i personálnych relácií konkrétneho kolokvia. Preto sa tak dobre spomína na príhody, ktoré sa na kolokviách udiali, a z repertoára ponúkaných možností sa vo vzťahu ku konkrétnej historke adresne vyberá modrianske (príp. využívajúc pravidlá, ktoré pripúšťajú dvojtvar) i modranské, šintavské, tajovské či častianske kolokvium.

A tak rešpektujúc variantnosť a invariantnosť kolokvií, na začiatku tohto liptovsko-osadského či škutovského lingvistickej stretnutia posuniem otvorenie k predstaveniu tohtoročných organizátorov, ktorí symbolicky tento variant a invariant reprezentujú.

Variantnú zložku predstavuje ružomberský organizátor – Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku, invariantnú zložku zastupuje Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied v Bratislave.

Úvod by nemal predznamenávať koniec, a tak v kontexte kontinuity je potešujúce, že možno s pokojným (tým vedeckým i ľudským) svedomím deklarovať nekončiaci kolokviálny cyklus, pretože ak lingvisticke – či širšie akékoľvek vedecké – bádenie je kontinuitné, znamená to, že vo svojej kontinuitnej podstate je aj nekonečné, čo napokon v humornej podobe prezentuje vo svojom výroku i G. B. Shaw: „*Veda nikdy nevyrieši jeden problém bez toho, že by nevyprodukovala desať nových.*“ Za organizátorov, ale predovšetkým za účastníkov kolokvia tak vyjadrujem presvedčenie, že aj na tom sedemnásťtom kolokviu sa v našich príspevkoch čo-to „po/vy/dorieši“ a čo-to „vyprodukuje“, aby bolo čo po/vy/doriešiť na tom osemnásťom...

A keďže sa v úvode už toho povedalo dosť, na zaklúčenie otvorenia využijem repliku z filmu *Pásla kone na betóne* Milky Zimkovej, čestne priznávam, upravenú tak, aby vyhovovala kolokviálnym potrebám:

*Ta, kolokvialisci mojo,
s otváraním kolokvia už ňebudzeme robic ďalše oracie, bo mame veľo programu.*

Viera Kováčová

P.S.: Pokiaľ uvedené čitate, znamená to, že 17. ročník kolokvia sme nielen úspešne otvorili, ale aj ukončili, a rukolapným dôkazom jeho zdarného priebehu a zavŕšenia je zborník s invariantnou (*Varia*) a variantnou zložkou označenia (*XVII*). A tak d'akujeme recenzentom za ich prácu pri posudzovaní príspevkov a čitateľom zborníka prajeme podnetné čítanie.

Frazeologické jednotky v hovorenej a písanej podobe

Darina Auxová

Katedra slovenského jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Názory na potrebu skúmania a využívania frazeologických a paremiologických jednotiek v doterajších bádaniach sú nejednotné. Lingvistika sa sice doteďaž stihla vyjadriť k otázke využitia frazém v komunikácii, no skutočnosť, že zmena kultúrnych hodnôt prináša i zmenu vyjadrovacích možností, nás priviedla k zamysleniu sa nad tým, do akej miery je ovplyvnený kultúrny aspekt frazém vyjadrovacími možnosťami jedinca, predovšetkým v hovorenej podobe. Cieľom príspevku je v stručnosti podať názory respondentov na otázky: *Poznáte frazeologické jednotky* (ďalej FJ)?; *Čo si myslíte o používaní FJ?*; *Ako často používate FJ?* atď. Rozoslaných bolo päťdesiat dotazníkov (e-mailovou poštou). Nie všetci oslovení respondenti odpovedali na dotazník. Zo získaných odpovedí sme chceli zistíť, ako to skutočne je s používaním FJ u jednotlivcov, keďže vieme, že vypovedať o svete a živote všeobecne pravdy, ktoré sú výsledkom životného poznania a životnej múdrosti celých generácií, tak jednoducho, ako sa len dá, a pritom zachovať jazykové platnosti danej spoločnosti, nie je vôbec jednoduché. Ale práve tieto požiadavky spĺňa frazeológia v jej najväčšej platnosti, pretože FJ vysvetľujú a hodnotia nielen na jazykovej rovine, ale aj z kultúrnych aspektov mnohé problémy, ľažko uchopiteľné vzťahy, činy, problémy ľudí.

K zisteniu súčasného stavu používania FJ nás doviedol predchádzajúci výskum (Auxová, 2008), v ktorom sme sa zamerali na výskyt FJ v médiách, ale aj Mikova publikácia z r. 1998 *Frazeológia v škole*. Zaujímal nás hlavne fakt, do akej miery ovládajú používateľia slovenského jazyka frazeologický fond, ktorý je podľa Mikovho tvrdenia na ústupe, pretože „*frazeológia stále viac a viac chýba v masovokomunikačných prostriedkoch, vo filme, v televízii, v rozhlasu a v tlači, ktoré v podstate ovplyvňujú frazeologické niveau priemernej rečovej praxe. Okrem toho sa vzostupom úlohy masmédií v živote súčasného človeka zoslabil aj vplyv umeleckej literatúry, moderná próza v istej svojej časti stráca na svojej čitateľskej obľube a zužuje svoj čitateľský dosah. Nesie to so sebou istú suchopárnosť reči. Výstižný živý výraz sa nahradza núdzovým, často aj knižným vyjadrením. Ba neraz vidime zápas o toto vyjadrenie, habkanie v ňom a napokon i rezignáciu u neho*“ (Miko, 1998, s. 8).

Ako to teda je s používaním FJ, ako často prichádzajú ľudia do styku s FJ? To bolo predmetom výskumu, v ktorom respondenti odpovedali na otázky v tomto dotazníku:

Pohlavie:

Najvyššie ukončené vzdelanie:

1. Poznáte frazeologické jednotky (frazeologické jednotky: príslovia a porekadlá, pranostiky, prirovnania)? Ak áno, napište aspoň tri.
2. Kedy ste sa naposledy stretli s FJ? (Ak môžete, uvedte príklady na FJ):
 - a) pred chvíľou,
 - b) dnes,
 - c) včera,
 - d) neviem,
 - e) ani si to neuvedomujem, pretože ich používam veľmi často,
 - f) iné.
3. Kde sa najčastejšie stretávate s frazeologickými jednotkami? (Ak môžete, uvedte názov knihy relácie, časopisu...):
 - a) v beletrii,
 - b) TV,
 - c) rozhlas,
 - d) časopis,
 - e) iné.
4. Rozumiete významu počutých FJ?
5. Potrebujete na pochopenie FJ kontext?
6. Kedy najčastejšie používate FJ?
 - a) v bežnom rozhovore,
 - b) na bližšie vysvetlenie situácie,
 - c) zámerne,
 - d) iné.
7. Čo si myslíte o používaní FJ?
8. Máte obľúbenú FJ?
9. Tvoríte si vlastné FJ? (Ak môžete, uvedte príklad.)
10. Pretvárate už zaužívané FJ? (Ak môžete, uvedte príklad.)

Vek:

Povolanie:

Prvé dve otázky boli všeobecného charakteru. Najčastejšie odpovede na prvú otázkou boli (upozorňujeme, že všetky odpovede sú uvedené v podobe, v akej ich sformulovali respondenti): *Účel svätí prostriedok; Kto druhému jamu kope, sám do nej spadne; Ako sa do hory volá, tak sa z hory ozýva; Aká matka, taká Katka; Komu sa nelení tomu sa zelení; Čo nepôjde večer vechťom, pôjde ráno ostrým nechtom; Katarína na l'ade a Vianoce na blate; Vrana k vrane sadá; Kto do teba kameňom, ty doňho chlebom; Medardova kvapka 40 dní kvapká; Dovtedy sa chodí s džbánom po vodu, kým sa ucho neodtrhne; Tak dlho sa chodí s džbánom po vodu, kým sa nerozbije; Akoby hrach na stenu hádzal; Mat' uši do huspeniny; Nesie sa ako päť korún do banky; Čumí ako vyoraná myš; Vziať nohy na plecia; Kto chce kam, pomôžme mu tam; Na jazyku med, v srdci jed.*

V druhej otázke väčšina respondentov sa priklonila k možnosti e) ani si to neuvedomujem, pretože ich používam veľmi často. V tejto otázke niektorí res-

ponenti pridali aj konkrétné príklady: *Nič nie je isté, len dane a smrť...; Príde Martin na bielom koni; Keby závist' kvitla, bol by som samý kvet.*

Na základe získaných odpovedí z tretej otázky sme chceli zistiť, či respondenti s FJ prichádzajú do styku v hovorenej alebo skôr v písanej podobe. Zámerne sme zvolili otázku s možnosťami, v ktorej sme zároveň chceli urobiť malú sondáž do žánrovej problematiky beletrie. Bohužiaľ, ani jeden z opýtaných neuviedol názov knihy, i keď sa našli aj takí, ktorí sa stretávajú s FJ v beletri. Najviac opýtaných sa priklonilo k možnosti e) *iné*. Nižšie ponúkame niektoré odpovede:

iné – doma, pri bežných rozhovoroch – neformálnych;

iné – rozhovory s rodinou, priateľmi;

iné – internet, bežný rozhovor;

iné – detské knížky, rozprávkové knížky, v bežnom živote;

iné – v hovorovej reči v mojej rodine sa veľmi často používajú hlavne vtipné prirovnania.

Otázky číslo štyri a päť boli ladené v podobnom duchu (*Rozumiete významu počutých FJ?, Potrebujete na pochopenie FJ kontext?*), pretože, ako vieme, v mnohých FJ sa využíva obrazné vyjadrenie, ktoré používame najmä preto, lebo sa ním lepšie, frapantnejšie a rukolapnejšie uchopí dovtedy komplikovaný pôvodný význam (Miko, 1998, s. 13 – 15). Práve preto nás zaujímala odpoveď, či sa respondenti stretli s frazeologickými jednotkami, ktorých významu nepoznumieli, resp. či sa im stalo, že potrebovali na ich pochopenie kontext.

Respondenti v týchto otázkach odpovedali prevažne jednoslovou odpoveďou: áno alebo nie. Práve preto, ak by sme v budúcnosti robili podobný výskum, bolo by zaujímať viest' niekoľko FJ, ktorých význam by mali respondenti napísat a potom ich zakomponovať do textu a na základe toho určiť, či skutočne platí, čo tvrdia.

Zaujímať sa mohlo, či odpovede boli na otázku číslo šest: *Kedy najčastejšie používate FJ?*

a) *v bežnom rozhovore,*

b) *na bližšie vysvetlenie situácie,*

c) *zámerne,*

d) *iné.*

Respondenti najčastejšie využívali možnosť b) *na bližšie vysvetlenie situácie.* Práve túto odpoveď spájali so siedmou otázkou: *Čo si myslíte o používaní FJ?*

Ako dôkaz toho, prečo a či vôbec respondenti skutočne používajú FJ, prikladáme odpovede z otázky číslo sedem, v ktorej sa vyjadrili k zmyslu a významu používania FJ:

– *Sú trefné, pomáhajú pri opise, pri predstave.*

– *Je to v poriadku, je to predsa súčasť slovenského jazyka.*

– *Sú korením reči...*

– *Niekedy sa skvelo hodia, netreba to však silit'.*

- Väčšinou sú pravdivé.
- Sú súčasťou našej jazykovej kultúry. Obohacujú prejav a robia ho pútavejším, zaujímateľnejším a niekedy i pochopiteľnejším a zapamäteľnejším.
- Sú šperkom slovenského jazyka.
- Majú pre mňa pobavenie.
- Obohacujú a variabilizujú vyjadrovanie, dokážu odlaďať situáciu, niekedy eufemizovať nepríjemné vyjadrenia.
- Ich používanie svedčí o tom, že ten, kto ich používa, pozná bohatstvo svojho vlastného jazyka. Umožňuje mu to vyhýbať sa stereotypnému vyjadrovaniu. Zdá sa mi, že FJ používajú najmä starší ľudia, v reči mladých ľudí sú zriedkavejšie.
- Spestrujú naše výrazové prostriedky a sú aj názorným príkladom, často vyplývajú zo zažitých životných skúseností.
- Spestrenie hovorovej reči, učenie ľudovej múdrosti.
- Schvaľujem to a sama ich veľmi často používam pre spestrenie dialógu alebo pre pobavenie poslucháčov.
- Obohacujú našu slovnú zásobu a v určitých situáciách – pokiaľ tomu rozumejú zainteresovaní do rozhovoru – môžu byť aj vtipné. Osobne ich používam často na dvojzmyselnú komunikáciu.
- Obohacujú a ozvláštnujú jazykový prejav.
- Niektoré sú zastarané, viažuce sa už len k tradičnej kultúre, napriek tomu dokážu príjemne osviežiť súčasný jazyk.

Kreativita a vlastná tvorba respondentov sa prejavila v ôsmej, deviatej a desiatej otázke, a to hlavne v aktualizácii a obmieňaní frazém. Obmeny sa však uplatnili v istej špecifickej sfére používania jazyka. Mlacek (2001) práve tieto obmieňania nazýva parafrázami alebo aktualizáciami frazém. Pri aktualizácii frazém musíme počítať s tým, že aktualizačný zásah môže obmieňať prvok na jednej rovine výstavby frazémy alebo môže zasadovať do viacerých rovin frazém, pričom sa aktualizácia dotýka významovej roviny frazém. Mlacek však upozorňuje, že „*predovšetkým na pozadi konštatovania o veľkom výskyte aktualizovania frazém aj o pestrej palete jeho možností treba sa aspoň stručne pristaviť pri takých námitkach pri aktualizovaných frazémach, v ktorých sa naznačuje, že v istých textoch, ba v celých komunikačných sférach je aktualizácií až priveľa, že sa tým oslabuje vedomie o základných kvalitách vlastných frazém, že sa tým môžu strácať idiomatické vlastnosti frazeológie*“ (Mlacek, 2001, s. 137). S týmto faktom súvisí závažný jav, že pri aktualizácii v niektorých prípadoch môže dôjsť k rozkolísaniu základných podôb frazém, a tým dochádza k ambivalentnosti frazém na jednej strane, ale na druhej strane to vedie k pestrosti, nápaditosti, rôznorodosti a duchaplnosti, čo evidentne prispieva k zvýšeniu záujmu poslucháčov, čitateľov, vôbec všetkých zúčastnených komunikantov o možnosti použitia a využitia frazeologickej výraziva v komunikácii. Aktualizácia niektorých FJ prispieva k rekognifikácii určitých frazém. „*Pojem aktualizovanie, resp. parafrázovanie frazémy je novšieho dátu. Vyčlenil sa až po*

uplatnení pojmu variant frazémy. Totiž až po vydelení tohto pojmu sa zistilo, že premenlivosť frazém je aj uzuálna, aj neuzuálna, individuálna. V nadväznosti na vyčlenenie pojmu individuálny variant teória zaznamenala, že individuálne premeny vo frazéme bývajú jednako také, pri ktorých sa nezasahuje do významovej platnosti frazém, a jednak také, pri ktorých je práve zásahom do stvárnenia frazémy možné vyjadriť aj nejaký významový či pragmatický posun“ (Mlacak, 2001, s. 138 – 139). Najfrekventovanejšie prípady sa ukazujú pri morfológických, syntaktických a lexikálnych zmenách, ktoré dokazujú i príklady našich respondentov: *Hľúpa otázka, hľúpa odpoved; Prikrývaj sa takou perinou, akú máš; Takých silných a sprostých mám rád; Hnať sa ako za besným psom; Porozprávať sa od srdca k srdcu; Rozumieš sa tomu ako hus pivu; V najlepšom treba začať; Bolo ti to treba ako rybe bicykel; Nehovor hop, kým na teba (po tebe) skáču. – Veta, ktorú si musím stále opakovať, keď nechcem stále poučať svoje dospelé deti; Nechaj ho, už je veľký; Ako sa do hory volá, ten do nej spadne; Ako sa do hory volá, takí turisti z nej vychádzajú; Už sú zajace v prdeli, keď sa kopovom zíva; Nechvál svojho psa, nechaj, nech sa pes chváli sám; Na Michala jelenia ruja vrcholí; Veľa farby, málo mäsa.* – Používané pri dohľadávaní postrieľanej zveri; *Hrdzavý pes tiež hryzie.* – Používané pri skorodovaných zbraniach; *Keď chodíš, tak vidíš, keď čakáš, tak strieľaš; Príde na psa mráz, potom pôjde do klobás; Nemaťuj dikobraza na obrus; Myslim, teda kradnem (podnikám)* a ľ.

V každom prípade však nesmieme zabúdať na hodnotiaci aspekt, ktorý FJ ako mnohorozmerný významový vyjadrovací prostriedok má. FJ ako zložitá funkčná jednotka má často tento hodnotiaci aspekt zašifrovaný v obraznom vyjadrovaní a niekedy sa zdá, že práve frazeologizmus je jediným možným adekvátnym vyjadrením, ako sme mali možnosť zistíť i z odpovedí respondentov. Okrem toho, že FJ obohacujú našu slovnú zásobu, ich zmysel je hlavne v tom, že približujú to, čo je ináč veľmi ťažko uchopiteľné. A práve to je dôvod, pre ktorý frazémy budú vždy ozvlášťovať hovorenú, ale aj písanú podobu slova.

Literatúra

AUXOVÁ, Darina: Frazémy v mediálnej publicistike. In: Hovorená podoba jazyka v médiách. Zborník materiálov z konferencie konanej 11. – 12. septembra 2007. Ed. L. Kralčák. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2008, s. 154 – 162.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001, 171 s.

MIKO, František: Frazéma obraznosť/obraznosť frazéma. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Ved. red. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická – Fakulta humanitných vied 1993, s. 268 – 273.

MIKO, František a kol.: Frazeológia v škole. Bratislava: Veda 1998. 232 s.

K interjazykovej frazeologickej kompetencii českých vysokoškolákov (čeština – slovenčina verus čeština – polština)

Dana Baláková – Viera Kováčová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Súčasné výskumy medzijazykovej kompetencie si všímajú danú problematiku v širších spoločensko-kultúrnych reláciách, v ktorých sa napr. v súvislosti so slovanskými jazykmi reflektouje väčšia či menšia miera etnopsychologickej blízkosti príslušníkov jednotlivých slovanských národov, ich kultúrnej príbuznosti, príp. aspekt historicko-spoločenského vývinu.

Skúmanie komunikačnej medzijazykovej kompetencie celkom prirodzené v sebe zahŕňa i výskum kompetencie frazeologickej ako jednej z nevyhnutných zložiek ovládania iného jazyka, ktorá podmieňuje porozumenie cudzojazyčného komunikátu a napríklad vo vzťahu k istote a obratnosti pri využívaní frazém preveruje aj celkové komunikačné schopnosti používateľov príslušného jazyka.

Téma frazeologickej kompetencie v širších slovanskojazykových reláciach (čeština, slovenčina, polština) nás zaujala primárne v kontexte vzájomného vzťahu slovenčiny a češtiny, ktorý bol a je zdrojom kontinuálneho výskumu, zvyčajne však pozornosť bola v intenciách recepcie cudzojazyčného textu upriamená predovšetkým na lexikálne prostriedky – s absenciou pohľadu na frazeologický aspekt. Snaha o aspoň čiastočné odstránenie „bieleho miesta“ v doterajšom výskume tak bola jednou z prvotných motivácií sociolingvistického výskumu zacieleného na česko-slovenskú frazeologickú kompetenciu českých respondentov, reprezentovaných predstaviteľmi mikrosociety českých vysokoškolákov ako zástupcov súčasnej najmladšej generácie, vyrastajúcej v zmenených sociálnopolitických a kultúrnych podmienkach po rozdelení Česko-Slovenska. Zároveň výsledky doterajších bádaní v oblasti česko-slovenských jazykových vzťahov a z nich vyplývajúce úvahy o perspektívach postojov, percepcie a primeraného porozumenia slovenskému textu v českom jazykovom priestore nás priviedli k myšlienke rozšíriť frazeologickú súdu smerom k ďalšiemu príbuznému slovanskému jazyku – k polštine, a porovnať, do akej miery v takomto interfrazeologickom rámci sú aktuálne tézy o vzdialovaní sa (Nábělková, 1999) či nepribližovaní sa (Mitter, 2007) češtine a slovenčine, a to prostredníctvom konfrontácie miery schopnosti českých respondentov korektnie frazeosémanticky interpretovať súbor ekvivalentných frazém dvoch západoslovanských jazykov vyznačujúcich sa vysokým stupňom príbuznosti k jazyku českému – slovenčiny a polštine.

Na prognózu fungovania (funkčného porozumenia) slovenčiny v českom prostredí, ale aj opačne, češtine v slovenskom prostredí možno nahliadať v intenciach potenciálnej vzájomnej apercepčnej kompetencie, ktorá vyplýva z blízkeho príbuzenského vzťahu medzi jazykmi a na aktualizáciu ktorej je potrebné isté

primerané kvantum podnetov – v prípade ich absencie, príp. kvalitatívno-kvantitatívneho obmedzenia (napriek genetickej konštante – blízkemu pribuzenskému vzťahu a z neho vyplývajúceho „lahkého „zdolania“ medzijazykových rozdielov) dochádza k utlmeniu apercepčnej pohotovosti. J. Dolník (2007) v reláciach analýzy tzv. stereotypov (štandardizovaných úsudkov platných v rámci istého kultúrneho prostredia a štrukturujúcich vnímanie vzájomného vzťahu príslušníkov daných kultúr – akomodačný, delimitačný, bariérový, mentálny, heuristiký stereotyp) uplatňujúcich sa v česko-slovenskom kontexte upozorňuje na sprievodný príznak jazykového a národného povedomia Slovákov, epifenomén, na vyšiu mieru slovenskej akomodačnej pohotovosti, akomodačnej náklonnosti vyplývajúcu z historických okolností a podliehajúcu aktualizácii (Dolník, 2007, s. 135 – 136). Neprekvapí preto, že výsledky skúmajúce problematiku slovensko-českého a česko-slovenského bilingvizmu v zmenených spoločensko-politickej podmienkach po roku 1989 najmä s osobitným zreteľom na najmladšiu generáciou prinášajú – vo vzájomnom porovnaní – pozitívnejšie výsledky na strane slovenskej. Na českej strane výskumy prinášajú ambivalentnejší pohľad, v ktorom svoju úlohu v rámci istej časti českej verejnosti (najmä v súvislosti s najmladšou generáciou) zohráva práve absencia návyku prijímať hovorené či písané slovenské texty, a tak zníženie primeraného množstva podnetov potrebného na aktualizáciu potenciálnej apercepčnej kompetencie v konečnom dôsledku spôsobuje českému prijemcovi istý problém pri kontakte so slovenským textom či minimálne percepčný diskomfort (pozri k tomu Nábělková, 2005, s. 251, 258). Okrem snahy o zachytenie a analýzu súčasných, a to aj protichodných, tendencií pôsobiacich v reláciach slovenskej prítomnosti v súčasnej českej jazykovej situácii (Nábělková, 2006, s. 451), sa objavuje aj oscilácia smerom ku krajnému pólu, čiže v českom prostredí prognóza postavenia slovenčiny na úroveň ostatných slovanských jazykov, najmä v reláciach jazykov západoslovanských, čo sa pre blízku budúcnosť prejavuje aj prípadnou prognózou apercepčnej ekvivalentnosti slovenčiny a polštiny (v tejto súvislosti pozri komentár J. Dolníka, 2007, s. 137). Hoci uvedené krajné vnímanie perspektív zatial nemá svoju pevnú východiskovú pozíciu, v sociolinguistických výskumoch sa začína objavovať aj zacielenie na vzťah českých respondentov k slovenčine práve cez prizmu vzťahu k ďalším slovanským jazykom. Spomenúť môžeme napr. dotazníkovú sondu P. Mittera (2007) zameranú na percepciu slovenčiny u českých vysokoškolských študentov, kde jedna z otázok smerovala i k zisťovaniu ich postojov k slovenskému jazyku (jazyk blízky – jazyk cudzí, podobne ako ostatné slovanské jazyky – jazyk ani blízky ani cudzí). Keďže 74 % respondentov považuje slovenčinu za jazyk blízky a nikto z participujúcich na výskume nevníma slovenčinu ako jazyk cudzí – na úrovni ďalších slovanských jazykov – možno konštatovať, že výsledky potvrdili istý „nadštandardný“ vzťah českých probandov k slovenčine. Zvyšných 26 % probandov pritom hodnoti svoj vzťah k slovenčine ako nevyhranený – nie je pre nich ani jazykom blízkym, ani jazykom vzdialeným, cudzím. Aj s ohľadom na túto skupinu odpovedí sa P. Mitter prikláňa k hypotéze nepribližovania sa slovenčiny a češtine na

území Českej republiky pre najmladšiu generáciu; v prípade staršej a strednej generácie súhlasí s tvrdením M. Nábělkovej (1999) o období „rozchodu“ či „vzdaľovania“ (Mitter, 2007, s. 230, 233).

V každom prípade, pohľad do interjazykovej kompetencie súčasnej mladej českej generácie na slovanskom či presnejšie západoslovanskom (slovenskom a poľskom) jazykovom podloží, reprezentovanej v tomto príspevku kompetenciou frazeologickou, môže poskytnúť zaujímavý pohľad na problematiku vzájomného vzťahu slovenčiny a čeština a jeho perspektív, a to na porovnávacej báze percepce pol'štiny ako ďalšieho príbuzného slovanského jazyka. Hoci pri analýze výsledkov nášho výskumu treba zdôrazniť, že ide o výsek časti interjazykovej kompetencie, nie o celkovú kompetenciu ako takú, tým, že znalosť frazeológie je dôležitým meradlom ovládania tak domáceho, ako aj cudzieho jazyka, schopnosť primerane sémanticky interpretovať frazeologické jednotky príslušného jazyka (v tomto výskume jazyka slovenského a poľského) pars pro toto dokumentuje adekvátne porozumenie cudzojazyčnému (hoci jazykovopríbuznému) komunikátu. Zároveň konfrontácia miery porozumenia frazeologickým ekvivalentov slovenského a poľského jazyka českými respondentmi prináša nový náhľad do diskusie o súčasnom stave (a následne perspektívach) slovenčiny v českom jazykovom prostredí, uvedomujúc si pri jeho hodnotení nielen vo výskumoch tradične reflektovanú mieru nepríbuznovania sa/vzdaľovania slovenčiny a čeština v nových spoločensko-politickejch podmienkach v reláciách istého percepčného diskomfortu pri prijímaní slovenského textu českým percipientom, ale aj vice versa reflexiu výsledkov na základe uvedomenia si percepčnej blízkosti slovenského jazyka a z neho vyplývajúceho percepčného komfortu či nižšieho stupňa percepčného diskomfortu v porovnaní s ďalším príbuzným jazykom – jazykom poľským.

Pri charakteristike výsledkov frazeologického výskumu tak vychádzame z dvoch rozmerov: prvý predstavuje vzťah slovenčiny k češtine, druhý vzťah pol'štiny k češtine. Nevyhnutné širšie teoreticko-metodologické východiská sa pritom opierajú o genetickú a typologickú analýzu slovanských jazykov (pozri napr. Pauliny, 1963; Buffa, 1998; Dudášová-Kriššáková, 2001). Medzijazyková príbuznosť na jednej strane a medzijazykové diferencie na druhej strane umožňujú pre potreby tohto príspevku stanoviť základné predpoklady pre hodnotenie zistených výsledkov približne v týchto reláciách:

- Faktor genetickej príbuznosti – blízkopribuzenský vzťah slovenčiny, čeština a pol'štiny sa opiera o status týchto slovanských jazykov ako jazykov západoslovanských, vyššia miera vzájomnej blízkosti je pritom medzi slovenčinou a čeština ako reprezentantov južnej, česko-slovenskej podskupiny západoslovanského makroareálu oproti pol'štine prináležiacej do lechickej podskupiny.
- Výsledky samostatného vývinu slovenského, českého a poľského jazyka ako osobitných slovanských jazykov na všetkých jazykových rovinách – uvedená skutočnosť v súbore vyselektovaných frazeologických jednotiek na chádza svoj odraz najmä v oblasti hláskoslovia, morfológie a lexiky.

- Vplyv materinského (českého) jazyka respondentov na interpretáciu frazeologických jednotiek v obojstranných súvislostiach – príbuznosť jazykov na jednej strane uľahčuje porozumenie frazémam príbuzného slovanského jazyka, na druhej strane vnímanie jednotlivých komponentov cez prizmu hláskoslovných, morfologickej, lexikálnych špecifík materinského jazyka môže zvestiť na „falošnú stopu“ a následne k chybnej interpretácii frazemy (napr. problematika tzv. zradných slov – medzijazykovej homonymie).
- Vplyv pravopisnej sústavy – okrem medzijazykovej príbuznosti a medzijazykových diferencií svoj podiel na in/korektnosti frazeosémantickej interpretácie má nepochybne i vizuálna podoba textu s ohľadom na sústavu grafém a pravidiel na zapisovanie jazykových prejavov príslušného jazyka – v týchto intenciách je predpoklad väčzej miery percepčného diskomfortu českých respondentov smerom k pravopisnej sústave poľského jazyka.

Snáď najpopulárnejším súčasným predstaviteľom slovanskej fantasy literatúry je Andrzej Sapkowski, poľský spisovateľ, známy čitateľskej obci viacerých slovanských i neslovanských krajín najmä prostredníctvom ság o Zaklínačovi a Reinmarovi z Bielawy. Jeho diela sú preložené – a aj nadálej sa prekladajú – do slovenského, českého, ruského, litovského, nemeckého, španielskeho, portugalského či anglického jazyka. V románovej trilógii *Veža bláznov* (*Narranturm*, 2002), *Boží bojovníci* (*Bozy bojownicy*, 2004) a *Svetlo večné* (*Lux perpetua*, 2007) uvádzá čitateľa do sveta 15. storočia, zmietaného husitskými a protihujskými križiackymi výpravami, pričom – ako v hodnotení diela uvádzajú literárni kritici – *do tkaniva historickej epopeje navigovanej vševedúcom rozprávačom akoby vystrihnutým z románu polovice 19. storočia Sapkowski (ako inak) zasúva fantastiku s jemnosťou hodnou špičkového chirurga* (M. Ferko, www.elegenda.sk/knihy/beletria/sci-fi-fantasy//andrzej-sapkovski-bozi-bojovnici). Už na prvý pohľad pritom pri vnímaní autorského idiolektu čitateľovi trilógie neunikne, že A. Sapkowski patrí medzi autorov funkčne narábajúcich s expresivitou výrazu, ktorú – okrem iných štýlistických prostriedkov – dosahuje častým využívaním frazeologických prostriedkov, ich tvorivým variováním a účinnou aktualizáciou. Keďže ide o dielo preložené do viacerých jazykov (slovenský a český jazyk nevynímajúc), slovenský a český preklad v porovnaní s poľskou jazykovou predlohou vytvára vhodné podložie nielen na konfrontáciu frazeologickej potenciálu príslušného jazyka v priekope ponúkaných eventualít a premysleného výberu prekladateľa, ale zároveň poskytuje aj možnosť nazrieť do frazeologickej kompetencie čitateľov, reprezentovaných v tomto prípade vysokoškolskými študentmi. Treba zdôrazniť, že našim cieľom pritom nie je reagovať na translatologické aspekty frazém, no práve existencia diela vo viacerých západoslovanských jazykoch (už spomínaná poľština, čeština a slovenčina) sa stala v rámci výskumu česko-slovenských a česko-poľských kultúrno-jazykových kontaktov z frazeologickej aspektu vhodnou materiálovou bázou na výber frazeologických ekvivalentov.

Výskumná vzorka zúčastnených partnerov – 452 vysokoškolákov (ďalej aj VŠ) bola vzájomne mierne diferencovaná kvantitatívne – svojím počtom (na výskume participovalo 252 českých respondentov z Ústí nad Labem a 200 probandov z Brna), ale kvalitatívne porovnateľná – svojou profesionálnou profiláciou (študenti 1. – 4. ročníka bohemistiky a učiteľstva pre 1. stupeň základných škôl Pedagogickej fakulty UJEP v Ústí nad Labem a študenti 1. – 4. ročníka bohemistiky Filozofickej fakulty MU v Brne). V dotazníkovom prieskume bolo ich úlohou adekvátne sémanticky interpretovať vymedzený súbor siedmich frazém excerptovaných z diela *Veža bláznov* (v origináli i českom preklade *Narrenturm*), príp. zachytiť primeraný sémantický ekvivalent rodného jazyka. Študenti ústeckej univerzity posudzovali súbor slovenských frazém, vysokoškoláci brnianskej univerzity poľské frazémy.

Skúmaný súbor frazém tvorili uvedené frazeologicke jednotky (pre názornosť dokladáme podobu uplatnenú nielen v poľskom origináli či slovenskom preklade, ale i v českom preklade):

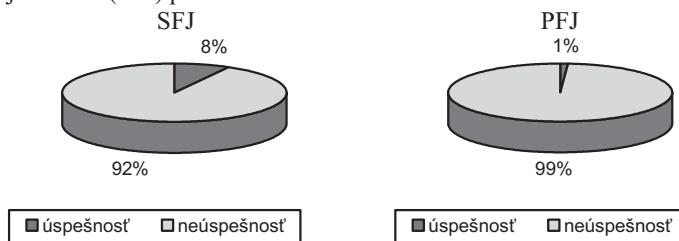
1. Czteroosobowa załoga *uwijała się jak w ukropie*, szuper kłął i poganiał.
// Štvorčlenná posádka *dobre že sa od roboty nepretrhla...* // ...rovněž čtyři členové jeho posádky *se ani na chvíli nezastavili*.
2. Aż *włosy podnosilo*. // Človeku až *własy stávali dupkom*. // ...z něhož vstávaly *własy na głowę*.
3. *Jak grzyby po deszczu* wyrastają fałsywi prorocy... // *Ako huby po daždi* vyrastajú falošní proroci... // *Jako houby po dešti* se všude kolem množí falošní proroci...
4. Eustachy von Rochow tež podjechal i tež *wyszczerył zęby*. // K vozu sa priblížil aj Eustachy von Rochow. A tiež *vyceril zuby*. // Eustach z Rochova se rovněž přiblížil a rovněž se usmál.
5. Masz raz na zawsze *wybici z głowy* żonę Gelfrada Sterczy... // Raz a navždy *si vybi z kotryby* ženu Gelfrada Stercza... // Jednou provždy *si vyžeň z hlavy* ženu Gelfrada Štercy...
6. *Nie suknia zdobi człowieka* – odrzekł zimno Szarlej. // *Šaty nerobia człowieka*, – ładovo zareagoval Šarlej. // „*Šaty nedělají člověka*,“ – odtušíl nevzrušeně Šarlej.
7. ...kobieta mogła równie dobrze *mieć na karku szwarty, jak i ósmy krzyżyk*. // ...žena mohla *mať na chrbe* rovnako štvrtý, ako aj *ósmym krížik*. // ...ženě mohlo *táhnout* stejně dobře *na páty*, jako *na osmý křížek*.

Frazeosémantická interpretácia má svoje špecifiká vyplývajúce zo statusu frazém ako (väčšinou) obrazného ustáleného spojenia, v rámci ktorého sa jednotlivé komponenty vyznačujú často výraznou sémantickou transpozíciou, a preto výsledky nášho výskumu nereflektujú len interjazykové kontakty či status quo pasívneho česko-slovenského bilingvizmu, ale aj frazeologickej kompetencii či inkompetenciu výskumnej vzorky vo všeobecnosti i parciálne.

FJ č. 1: Czteroosobowa załoga *uwijała się jak w ukropie*, szyper klął i poganiał. // Štvorčlenná posádka *dobre že sa od roboty nepretrhla...* // ...rovněž čtyři členové jeho posádky *se ani na chvíli nezastavili*.

Závažnejšie problémy so sémantickou interpretáciou – ako to dokumentuje graf č. 1, sa prejavili u respondentov najvýraznejšie pri prvej frazeologickej jednotke – a to tak vo vzťahu k slovenským frazeologickej jednotkám (ďalej SFJ) ako aj poľským frazeologickej jednotkám (ďalej PFJ), korene ich frazeosémantického interpretačného nezdaru sú však značne diferencované.

Graf. č. 1 – porovnanie úspešnosti (%) českých vysokoškolákov pri posudzovaní slovenských frazeologickej jednotiek (SFJ) a poľských frazeologickej jednotiek (PFJ) pri archisémee č. 1

V prípade SFJ príčiny nepochopenia archisémey spočívali v problematike uplatnenia záporu v stavbe frazémy a jeho dopadu na špecifikáciu významu frazémy. Krátky slovník slovenského jazyka (2003, s. 622) uvádza pri frazéme *trhat' sa v robote* sémantickú charakteristiku veľmi húževnatu robiť. Podoba s uplatnením záporu rozširuje pole sémantickej interpretácie, pretože okrem možnosti už spomínaného frazeologickej významu tátó frazéma s oslabenou obraznosťou, v ktorej kl'účovým slovom ponímaným ako báza sémantickej transpozície sa stáva slovesný komponent pretrhnúť sa (prílišnou námahou sa vyčerpať), pripúšťa aj ironický, opačný význam. A práve ironické chápanie bolo v odpovediach českých respondentov dominantné (napr. *nepracovala, flákala se, nenadřela se, líný človek se nemá k práci, vše mu trvá a otáli, schválně združuje, v práci nejsou příliš produktivní, nepracovat na 100%, s plným nasazením, posádka nepracovala tak, jak by měla, laxní přístup k práci ap.*). Z celkového množstva 252 získaných dotazníkov, iba 19 probandov uprednostnilo význam húževnejtej, usilovnej práce. Uprednostnenie ironického chápania sa však pre študentov stalo „kameňom úrazu“. Pri pokuse o stanovenie archisémey totiž nevenovali náležitú pozornosť prítomnosti komponentu *dobre že*, ktorý zásadným spôsobom v spojitosti s prítomnosťou záporu ovplyvňuje frazeosémantickú charakteristiku a pripúšťa len význam húževnej práce. Krátky slovník slovenského jazyka pri časti *dobre že* uvádza, že spolu so záporom vyjadruje krajnú, ale neuskutočiteľnú mieru dejá, div (že) nie, takmer áno a uvedený význam dokumentuje príkladom frazeologickej i nefrazeologickej použitia: *chodil, dobre si nohy nezodral; bol by vyliezol*

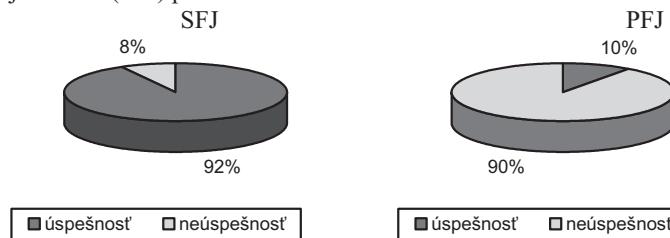
dobre že nie na strechu. Pri hodnotení prípadov s komponentom *dobre/dobre že, div/div že* v pozícii limitného slovesa (napr. *oči mu šli vypadnúť – dobre/že/ mu oči nevypadnú – div mu oči nevypadnú*) zmeny (analogické využitie slovesa *ísť* v alternácii s časticami) totiž nezasahujú podstatu frazeologickej jednotky a základné zložky významu sa zachovávajú. V uvedených reláciách sme preto z okruhu správnych odpovedí museli vylúčiť prevažujúce odpovede zdôrazňujúce lenivosť a vlažný postoj k práci, čo sa zásadným spôsobom odrazilo na výslednej percentuálnej úspešnosti (či skôr neúspešnosti) vo vzťahu k správnej sémantickej interpretácii danej frazémy.

Naopak, vo vzťahu k PFJ neúspešnosť vyplývala z neschopnosti študentov poradiť si s neznámym lexikálnym komponentom, či odlišnou hláskoslovou podobou lexém v češtine a v poľštine, ktorá je výsledkom hláskoslovnych zmien uskutočnených v rámci samostatného vývoja dvoch slovanských jazykov. Záhytným bodom sa respondentom stal komponent *uvíjala się*, čo nasmerovalo ich úvahy k archiséme: *svíjala se jak užovka, krutila se jak žížala, kroutit se netrpělivosti (do vývrty), svíjala se jak v křeči, jak v horečce, vykrucovala se z něčeho (ze slibeného úkolu)*, prípadne k interpretácii vychádzajúcej z fonematicky blízkeho tvaru českého slovesa *uvítala alebo ujala* (dokonca v kombinácii so zámenou: *czteroosobowa – česká osoba/čestná osoba*) k vysvetleniam typu: *uvítala tě bez nálady, česká osoba něco uvítala, čestná osoba se ujala sirotka*, až po menej motivačne priezračné odpovede typu: *jak si kto ustele, tak si lehne, kdo jinému jamu kopá, sám do ní padá, 4 osoby pospíchali jako při pohřbu, vypadala jako smrtka atď.*

FJ č. 2: Až vlosy podnosilo. // Človeku až vlasys stávali dupkom. // ...z něhož vstávaly vlasys na hlave.

Na základe analýzy nesprávnych odpovedí možno konštatovať, že neporozumenie SFJ nevyplývalo z rozdielnych lexikálnych komponentov (svedčí o tom výrazná úspešnosť), ale skôr z neschopnosti identifikovať archisému (naľakaný, zhrozený, prekvapený), teda išlo skôr o frazeologickú inkompeticiu ako takú.

Graf. č. 2 – porovnanie úspešnosti (%) českých vysokoškolákov pri posudzovaní slovenských frazeologickej jednotiek (SFJ) a poľských frazeologickej jednotiek (PFJ) pri archisémie č. 2

Najčastejšie išlo o sémantickej interpretácii vystihujúce príslušný psychický stav nevhodne volenými adjektívami (*bol odpudzujúci, drzý, šialený, nervózny,*

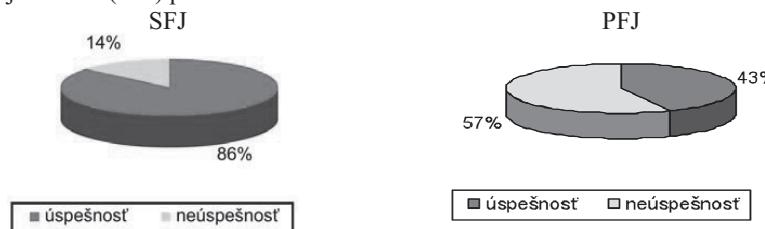
otravný, nepríjemný, rozčarovaný, rozčúlený, dotieravý, neodbytný, problémový či vettými príslovkami (*bolo mu zle, bolo mu nevoľno*); rovnako neadekvátnie bolo i využitie frazém typu: *bolo mu na nevydržanie, išlo ho poraziť, bol vyvedený z miery, robil si starosti, niekto ho vytočil, rozum sa mu zastavil z niečoho, liezlo mu niečo na nervy* a pod.

Iná situácia nastala pri posudzovaní PFJ, v ktorej (okrem už spomínanej inkompeticie) ľažkostí spôsobil študentom jednak slovesný tvar *podnosilo* (ten evokoval u študentov predstavu FJ spätých so slovesom nosiť, čiže *až pod nos doniesli, tak dlouze se chodí se džbánem po vodu, až se ucho utrhne*), jednak koncentrácia len na komponent wlosy, čo viedlo či „zviedlo“ respondentov k inému typu archisémy (súvisiacej s plynutím času): *až vlasy porostou, až vlasy odnosí, až vlasy zbelejú, až mu vypadajú vlasy* dokladanej aj českou FJ až naprší a uschne.

FJ č. 3: Jak grzyby po deszczu wyrastają fałszywi prorocy... // **Ako huby po daždi** vyrastajú falošní proroci... // **Jako houby po dešti** se všude kolem množí falošní proroci...

Väčšie problémy pri stanovení archisémy nespôsobovala práve táto frazéma (pri posudzovaní PFJ graf č. 3 dokumentuje najvyššiu percentuálnu úspešnosť) – v rámci tej respondenti naznamenávali nielen význam miery a množstva (veľmi, veľa), ale všímali si aj význam rýchleho, náhleho objavenia sa, príp. frazeosémantickú interpretáciu postavili na vzájomnej spätosti daných možností.

Graf. č. 3 – porovnanie úspešnosti (%) českých vysokoškolákov pri posudzovaní slovenských frazeologických jednotiek (SFJ) a poľských frazeologických jednotiek (PFJ) pri archiséme č. 3

Vysoká percentuálna úspešnosť oboch skupín probandov prezrádza, že hláskoslovňa podoba slovenského komponentu *huba* oproti českému *houba* či poľskému *grzyby* nepredstavovala výraznejší zdroj nejasnosti. Ako zaujímavosť možno uviesť prípad českého respondenta, vychádzajúci z uvedomenia si primárneho (doslovného) a frazeologického (teda sekundárneho, ale pre komunikáciu základného, primárneho) významu tejto obraznej frazémy: zrejme mykolog-amatér po správnej frazeosémantickej interpretácii pristúpil k objasneniu východiskového významového plánu frazémy s presným určením časovej jed-

notky, po uplynutí ktorej dužinatý rastlinný útvar z vláknitého podhubia vyrastie.

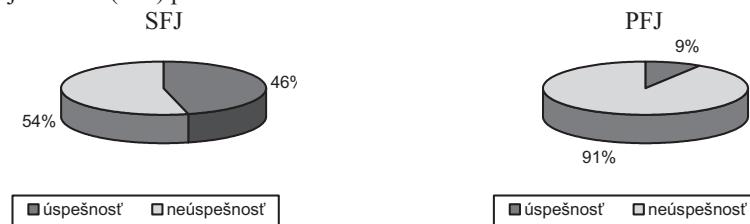
Percento úspešnosti SFJ znižovali odpovede obmedzujúce sa len na preklad, ako aj vysvetlenia výrazne sa odchyľujúce od správnej sémantickej interpretácie, zapríčinenej upriamením pozornosti na súčasť kontextu, ktorý neboli predmetom posudzovania – na FJ *falošný prorok* (na ilustráciu uvádzame niekoľko príkladov vyskytujúcich sa pri SFJ: *upřímný člověk, co si myslí, to poví – co na srdci, to na jazyku; když skončí nějaká akce, která se nepovedla, spousta lidí říká, že by to udělala lépe – po bitvě je každý generál; vyjádření něčího názoru; když někdo lže; nikdo by neměl soudit nic dopředu*, ale aj PFJ: *po boji je každý generál, nevěř falešným prorokům, je spousta lidí, kteří si myslí, že vědě všechno; když se něco děje, všichni jsou zalezli, ale potom vylezou; všichni jsou moudří, když sej jich to netýká a pod.*).

FJ č. 4: Eustachy von Rochow tež podjechal i tež *wyszczerył zęby*. // K vozu sa priblížil aj Eustachy von Rochow. A tiež *vyceril zuby*. // Eustach z Rochova se rovněž priblížil **a rovněž se usmál**.

Na základe porovnania originálu a prekladov je evidentné, že autor českej verzie – na rozdiel od svojho slovenského pendantu – frazeologický ekvivalent nevyužil.

Ako demonštruje graf č. 4, výsledky oboch vzoriek korpusov sa kvantitatívne značne odlišujú opäť v neprospechu PFJ – ale z interpretačného hľadiska sú zaujímavé odpovede študentov posudzujúcich aj SFJ.

Graf. č. 4 – porovnanie úspešnosti (%) českých vysokoškolákov pri posudzovaní slovenských frazeologických jednotiek (SFJ) a poľských frazeologických jednotiek (PFJ) pri archisémē č. 4

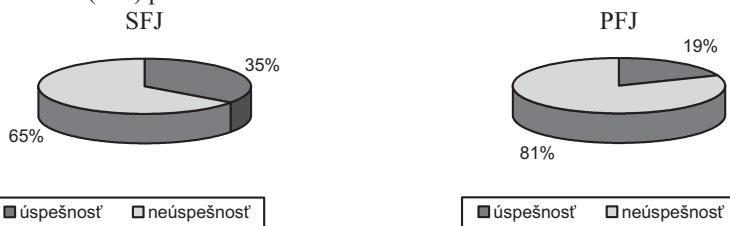
Podobne ako v prípade FJ č. 2 aj pri tejto frazéme možno hovoriť o neúspešnosti vyplývajúcej skôr z neschopnosti identifikovať archisému (a teda z frazeologickej inkompeticie vo všeobecnosti) ako z rozdielnych lexikálnych komponentov. Demonštrujú to odpovede obmedzujúce sa na len na preklad, alebo odpovede typu: *byl drsný, byl nepřijemný, nepřistupný; nechoval se hezky, vyděsil se atď.* V prípade PFJ (ako to dokumentuje nižšia percentuálna úspešnosť) sa však vyskytli aj frazeosémantické dezinterpretácie poukazujúce

na nepochopenie spôsobené zavádzajúcou zvukovou podobou, no významovou odlišnosťou slovesa poľského a českého (napr. *vyčistil si zuby*), či kurióznejšie odpovede zahrňajúce aj neporozumenie ďalšieho komponentu PFJ typu: *vysíri-let zvířata; vystřílet zebry*.

FJ č. 5: Masz raz na zawsze *wybić z głowy* żonę Gelfrada Sterczy... // Raz a navždy *si vybi z kotrby* ženu Gelfrada Stercza... // Jednou provždy *si vyžeň z hlavy* ženu Gelfrada Stercy...

Zaujímavé výsledky sme zaznamenali pri analýze odpovedí študentov pri zdanlivo bezproblémovej FJ z hľadiska medzijazykovej ekvivalentnosti, keďže sa v prípade tejto somatickej frazémy dala očakávať pomerne vysoká úspešnosť. Problémom sa však stali – hoci diferencovane – v oboch prekladoch najmä lexikálne komponenty (v SFJ sa problémovým stal lexikálny variant, v PFJ lexikálno-premenlivý komponent).

Graf. č. 5 – porovnanie úspešnosti (%) českých vysokoškolákov pri posudzovaní slovenských frazeologických jednotiek (SFJ) a poľských frazeologických jednotiek (PFJ) pri archisémé č. 5

V prípade slovenskej podoby FJ *wybi si z kotrby* sa česki študenti museli zhosiť interpretácii lexikálneho variantu frazémy (*wybi' si z hlavy – wybi' si z kotrby*), vznikajúceho nahradením zo štylistického hľadiska neutrálneho komponentu *hlava* synonymnou, ale expresívnu lexikálnou jednotkou *kotrba*. Zámena komponentov v prospech komponentu neznámeho pre mladú českú verejnosť viedla k výraznej neúspešnosti pri snahe o zachytenie významu i pri uvádzaní prípadných českých ekvivalentov danej frazémy. V uvádzaných reakciách sa dajú vypozorovať dva základné interpretačné prístupy: v prvom do popredia vystupuje v spojitosti so slovesným tvarom *wybi'* aspekt násilného vykázania objektu (ženy) z obytných priestorov, napr. *vyhnat ženu z chalupy, vyhnat ženu z domu, stavění, vyhnal ji z domova, vyhodit ji z pokoje*; v druhom prípade komponent žena posúva frazeosémantickú interpretáciu smerom k manželským reláciám, napr. *pravděpodobně při vdavkách, vzal si ji za ženu, za manželku (šel do chomoutu, už je pod pantoflem, uvázel si ji na krk)*.

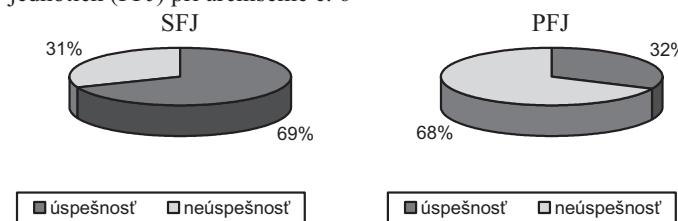
Pri posudzovaní PFJ lexikálno-premenlivý komponent obsadený lexémou *žona* spôsobil, že respondenti, koncentrujúci naň svoju pozornosť, buď vychádzali z grafickej podoby slova do takej miery, že ju nesprávne stotožnili s českou

lexémou zóna, čo spolu s kontextom frazémy viedlo k sémantických dezinterpretáciám ako napr.: *byl vyhozen ze sklenené zóny; máš zraz na zastávce v zóně; nebýt jak ostatní – vybočit ze strany* a pod., alebo sa snažili archisému vysodiť len na základe tohto komponentu – hoci správne významovo identifikovaného, o čom svedčia odpovede: *vybit z hlavy ženy nesmysly, ženy plodi zlo – viz Eva a Adam.*

FJ č. 6: Nie suknia zdobi człowieka – odrzekl zimno Szarlej. // **Šaty nerobia człowieka**, – ładovo zareagoval Śarlej. // „**Šaty nedělají člověka**,“ – odtušil nevzrušeně Śarlej.

Napriek tomu, že percento úspešnosti (ako vyplýva z grafu č. 6) dosiahlo v oboch prípadoch (pri SFJ aj pri PFJ) – v porovnaní s ostatnými frazeologickými jednotkami – pomerne vysoké hodnoty (69% a 32%), opäť možno konštatovať diferencované príčiny nezdaru probandov vo vzťahu k slovenskej FJ a k poľskej FJ. Pozoruhodnou príčinou pri SFJ z pohľadu neuzuálneho uplatnenia frazém v reči bola modifikácia tejto frazémy – problémom sa totiž stal slovesný zápor, a tým aktualizácia celej frazeologickej jednotky, kým pri PFJ neporozumenie vyplývalo z odlišných lexikálnych komponentov a vplyvu okolia frazémy, na ktoré sa študenti v snahe pochopiť frazému sústredili.

Graf. č. 6 – porovnanie úspešnosti (%) českých vysokoškolákov pri posudzovaní slovenských frazeologickej jednotiek (SFJ) a poľských frazeologickej jednotiek (PFJ) pri archisémre č. 6

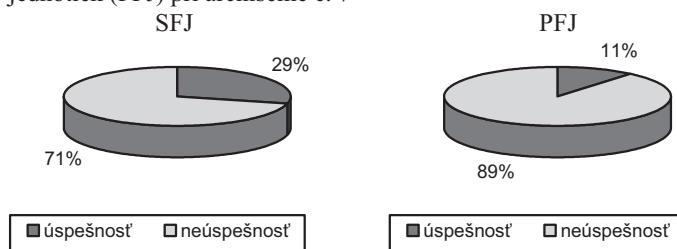
Ak sa pozrieme na percento adekvátnej sémantickej interpretácie tejto FJ s podobou *šaty nerobia człowieka/šaty nedělají člověka*, do istej miery prekvapujúco znížené percento úspešnosti je dané nie rozdielom lexikálnych komponentov v slovenskom a českom variante frazémy (*dělat – robit*), ale z nepostrehnutia zápornej podoby slovesného komponentu (*robia – nerobia*) a zo záporu vyplývajúceho sémantickej posunu. V myсли ukotvená východisková podoba *šaty robia człowieka/šaty dělají člověka* s významom človeka posudzujú, súdia podľa oblečenia tak pri nesprávnych odpovediach prevážila nad pozorným vnímaním v texte uplatnenej aktualizácie frazémy, takže v prípade odpovedí vyplývajúcich z frazeologickej významu základnej podoby frazémy ide o prejav prístupu k frazéme ako k jednotke nemennej, petrifikovanej, s pevne ustálenou kladnou podobou, teda o prejav neočakávajúci zásah do zloženia frazémy, do jej tvarovosti.

Ako sme už uviedli, pri PFJ boli príčiny nesprávnej archisémky odlišné. Popri množstve odpovedí obmedzujúcich sa len na preklad (viac i menej správnych: *šaty dělají člověka, šaty nedělají člověka či nejen šaty dělají člověka, ne oblečeň zdobí člověka, ne sukně zdobí člověka*) sa „rušivým elementom“ v prípade mnohých stali poľské komponenty v jednotke (*suknia a zdobi*), ktoré spolu s lexémom *zimno* z kontextu (*odrzekl zimno Szarlej*) posunuli študentov k doslovnému chápaniu frazémy, napr. *oblécej se podle počasí, nejen podle toho, jaký máš udělat dojem; šaty nedělají člověka, když je zima; když je krásná sukně, tak to nepomůže, aby zahrála; frájeřina nehřeje; dobrě se obleč, budeš dobrý a pod.*

FJ č. 7: ...kobieta mogła równie dobrze mieć na karku szwarty, jak i ósmy krzyżyk. //...žena mohla mať na chrbe rovnako štvrtý, ako aj ôsmy krížik. // ...ženě mohlo táhnout stejně dobře na páty, jako na osmý krížek.

Posledná interpretovaná FJ bola tiež „problémovou“ (graf. č. 7) – a to pre obe skupiny respondentov (posudzujúcich SFJ i tých, čo interpretovali PFJ) – hoci nie úplne identickým spôsobom či rovnou mierou nezdaru. Keďže jeho príčiny nie sú totožné, budeme sa im venovať podrobnejšie. V prvom rade treba upozorniť na nezrovnalosť v preklade z hľadiska použitej číslovky – v origináli i slovenskom preklade boli identické číslovky, český prekladateľ nahradil ôsmy krížik piatym.

Graf. č. 7 – porovnanie úspešnosti (%) českých vysokoškolákov pri posudzovaní slovenských frazeologických jednotiek (SFJ) a poľských frazeologických jednotiek (PFJ) pri archisémme č. 7

Pri SFJ sa ako evidentne problematická ukázala lexéma *krížik* – čes. *křížek*. V niektorých prípadoch pri SFJ aj v kombinácii s tvarom substantívna *chrábát*. V iných odpovediach naopak práve predložkový tvar *na chrbe* predstavoval istý „záhytný, oporný“ bod, ktorý však pri neuvedomení si súvisu medzi lexičálou jednotkou *krížik/krzyżyk* neboli dostatočný na správne vyjadrenie archisémky [spomedzi uvádzaných možností vyberáme napr. *mohla mít za sebou čtvrté nebo osmé dítě; několikrát mohla přijít o život; žena pobrala všechno; nezáleželo, jestli měla 4 povinnosti nebo 8; ženu pronásledují nějaké problémy, nese sebou těžký úder (nese na bedrech kříž), mít něco na zádech, trest; početné* aj boli úvahy respondentov smerujúce k náboženskej oblasti, napr.: *byla velmi pobožná, žena měla za sebou už nějaké hřichy, mohla mít na bedrech hřich,*

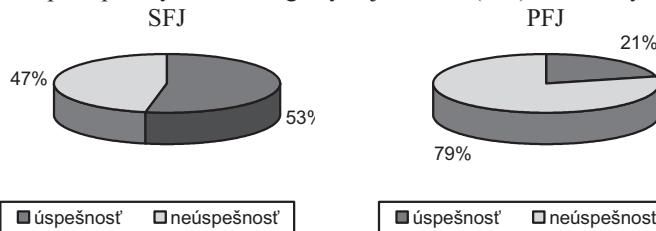
který si sebou nesla, mít na svědomí šestý (!) až osmý hřich, nezáleží na tom, kolikrát se proviníme, pokud se to stalo vicekrát, ostatní nás už budou stejně brát jako hříšníky].

Pri PFJ lexéma krzyżyk spolu s ďalšími pre respondentov neznámymi lexičálnymi komponentmi (či už v rámci frazémy – mieť, alebo z jej okolia – kobietu, równie dobrze) – motivovala odpovede vychádzajúce z inej frazémy či z doslovného chápania (měla na krku gardu a osm křížníků; měla na krku meč – byla pod nátlakem; ani sväcená voda ji nepomôže; nepomôže jí ani tisíc křížků, když se o kobylku dobré staráš, dobré pracuje; kobylka klusalala rovně, dobré, majíc na krku chomout, i kobyla by mohla dobré nosit kravatu na krku, mič polétl daleko za osm metrů, mohla stejně dobré mít na krku korále i křížek atď.).

Poslednú kategóriu neúspešných sémantických interpretácií (a to pre obe kategórie respondentov) predstavujú tie, v rámci ktorých respondenti postrehli, že ide o vek ženy, ale lexičálny komponent křížek/křížik/krzyżyk zostal pre nich sémantický zastrety alebo vychádzali len z jednej časti jeho špecifikácie: kolik má človek křížků, tolik má roků, jedná se o vek, označení stáří, byla /moc/ stará, vypadá prepracovaně a staré, žena vysokého veku. Spoznanie neuralgického miesta pre objasnenie významu frazeologickej jednotky nás pri posudzovaní odpovedí viedlo k tomu, že vágne odpovede tohto typu boli hodnotené ako nesprávne.

Prezentované výsledky – pozri graf. č. 8 – tak plasticky potvrdzujú vstupné očakávania vyplývajúce z charakteristiky miery príbuznosti a blízkosti jazykov (čeština a slovenčina – južná podskupina západoslovanských jazykov, poľština – lechitská podskupina západoslovanských jazykov) a na ďalšiu nadväzujúcu väčšiu či menšiu zrozumiteľnosť komponentov príslušného jazyka uplatnených vo frazeologickej jednotkách, kde svoju podstatnú úlohu zohrávajú diferencie lexičálne, hláskoslovne, príp. morfológické, a z vizuálneho hľadiska i diferencie pravopisné (súbor grafém využívaných na zaznamenávanie foném cielového, cudzieho jazyka verzus súbor grafém východiskového, rodného jazyka respondentov).

Graf. č. 8 – porovnanie celkovej frazeologickej kompetencie českých vysokoškolákov pri posudzovaní korpusu slovenských frazeologickej jednotiek (SFJ) a korpusu poľských frazeologickej jednotiek (PFJ) v rámci výskumu

Samozrejme, v istých prípadoch je na výsledky potrebné nazerať nielen s ohľadom na uplatnený slovanský jazyk (slovenčina – polština), ale v širšom kontexte frazeologickej kompetencie, a to najmä vo vzťahu k problematike aktualizácií a variantov frazém (badateľné najmä pri frazéme č. 1, príp. i frazéma č. 6). Ak však primárne sústredíme pozornosť na problémy s frazeosémantickou interpretáciou ovplyvnené medzijazykovými rozdielmi dvoch, či presnejšie troch slovanských jazykov (čeština, slovenčina, polština) treba uviesť, že – pomerne prekvapujúco – neuralgickými bodmi sa v niektorých prípadoch stali nielen lexémy jazykovodiferenčné (medzijazyková synonymia), no i lexémy zdedené v jednotlivých jazykoch z praslovančiny (napr. *zuby* – *zęby*, *žena* – *żona*), čo potvrdzuje, že špecifika hláskoslovia a jeho vývinu v jednotlivých jazykoch (konkrétnie vo vzťahu k uvádzaným príkladom: staropoľská dispalatalizácia, nosovka v hláskoslovnom systéme polštiny) napriek praslovanskému pôvodu lexikálnej jednotky a jej výskytu v skupine geneticky príbuzných jazykov môžu spôsobovať zdroj výrazných interpretačných tŕžkostí. Na druhej strane, spoločné lexikálne praslovanské dedičstvo (napr. *vłasy* – *włosy*) – aj s odrazom príslušných hláskoslovnych zmien (problematika metatézy likvid) – predstavovalo v snahe o stanovenie archisémym určitý záchytný bod interpretácií, ktorý však bez potrebného poznania ďalších – či už obligatórnych alebo fakultatívnych – zložiek frazeologickej jednotiek daného jazyka (v konotáciách rodného jazyka) však nie vždy predstavoval záruku adekvátej frazeosémantickej interpretácie.

Mieru „cudzosti“ jazyka z pohľadu českých respondentov okrem neúspešných explicitne v dotazníkoch vyjadrených frazeosémantických intepretačných pokusov dokumentuje i pomerne vysoké percento rezignácie na stanovenie archisémym – až v 53 % z celkovej percentuálnej neúspešnosti (79 %) polšká podoba frazeologickej jednotiek bola pre českých vysokoškolákov natol'ko nepriezračná, že sa zámerne vzdali možnosti aspoň asociačnej interpretačnej línie. Interpretáčná bezradnosť tohto typu je najzreteľnejšia v prípade frazémy č. 1, naopak najmenej zábran pri prezentácii svojho vnímania frazeologickej jednotky mali probandi pri frazéme č. 3. Rezignácia na stanovenie archisémym bola, pochopiteľne, prítomná i v prípade slovenskej podoby frazeologickej jednotiek. Percento respondentov, ktorí týmto spôsobom signalizovali neidentifikovateľnosť archisémym, bolo však výrazne nižšie – z celkovej 47-percentnej neúspešnosti len 14 % sa nepokúsilo o frazeosémantický výklad. Zaujímavé je, že najvyššie percento neodpovedajúcich bolo v slovenskej jazykovej verzii dosiahnuté pri frazéme č. 5, najmenšie percento – rovnako ako v pol'skej jazykovej verzii – pri frazéme č. 3.

Celkové výsledky 53-percentnej úspešnosti stanovenia primeranej archisémym slovenským a 21-percentnej úspešnosti stanovenia primeranej archisémym polškým frazeologickým ekvivalentom tak parciálne signalizuje i súčasnú úroveň vzťahu češtiny a slovenčiny a vzťahu češtiny a polštiny so zreteľom na prípadné prognózy eventuálnej apercepčnej ekvivalentnosti slovenčiny a polštiny u nositeľov českého jazyka.

Literatúra

- BALÁKOVÁ, Dana: Reflex interkultúrnych kontaktov v rámci slovensko-českého bilingvizmu. In: Acta Humanica 1/2008. Súčasné aspekty filológie. Ed. Z. Kráľová. Žilina: Žilinská univerzita 2008, s. 6 – 12.
- BUFFA, Ferdinand: Z poľsko-slovenských jazykových vzťahov. Konfrontačný náčrt. Prešov: Náuka 1998. 170 s.
- DOLNÍK, Juraj: Súčasná spisovná slovenčina a jej problémy. Bratislava: Stimul 2007. 161 s.
- FERKO, Milan: Recenzia. Dostupné na: www.elegenda.sk/knihy/beletria/sci-fi-fantasy//andrzej-sapkovski-bozi-bojovnici
- KOVÁČOVÁ, Viera: Česko-slovenský pasívny bilingvismus z frazeologického aspektu. In: Acta Humanica 1/2008. Súčasné aspekty filológie. Ed. Z. Kráľová. Žilina: Žilinská univerzita 2008, s. 68 – 78.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisáriková – M. Považaj. 4. doplnené a upravené vydanie. Bratislava: Veda 2003. 988 s.
- MLACEK, Juraj: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001. 171 s.
- MLACEK, Juraj: Osobitosti uplatňovania záporu vo frazeológii. In: Slovenská reč, 2006, roč. 71, č. 2, s. 65 – 77.
- MLACEK, Juraj: Štúdie a state o frazeológii. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2007. 375 s.
- MITTER, Patrik: K recepcii slovenštiny u českých studentov učitelství na PF UJEP v Ústí nad Labem. In Slovo o slove. 13. Ed. L. Sičáková – L. Liptáková – B. Hlebová. Prešov: Prešovská univerzita 2007, s. 189 – 194.
- MUSILOVÁ, Květoslava: Česko-slovenský a slovensko-český pasívny bilingvismus ve změněných jazykových podmínkách. In: Jazyková komunikácia v 21. storočí. Ed. J. Klincková. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB 2001, s. 305 – 314.
- KESSELOVÁ, Jana – PALENČÁROVÁ, Jana: Slovensko-česky pasívny bilingvismus detí a mládeže. Sonda do jazykového vedomia detí a mládeže. In: Slovo o slove. 10. Ed. L. Sičáková. Prešov: Prešovská univerzita 2004, s. 24 – 33.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenčina a čeština dnes. Kontakt či konflikt. In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Sociolinguistika Slovaca. 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 75 – 93.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenská prítomnosť v súčasnej českej (jazykovej) situácii. In: Eurolitteraria & eurolingua. Ed. O. Uličný. Liberec: Technická univerzita 2005, s. 250 – 260.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenčina v súčasnom českom prostredí. Sonda do internetovej komunikácie. In: Studia Academia Slovaca. 35. Ed. M. Vojtech – J. Mlacak. Bratislava: Stimul 2006, s. 451 – 464.
- SAPKOWSKI, Andrzej: Veža bláznov. Preklad K. Chmel. Bratislava: Slovart 2003. 528 s.
- SAPKOWSKI, Andrzej: Narrenturm. Warszawa: SuperNowa 2007 (1. vyd. 2002). 594 s.
- SAPKOWSKI, Andrzej: Narrenturm. Preklad S. Komárek. Ostrava: Leonardo 2005. 474 s.
- SVOBODOVÁ, Jana: K pasívному bilingvizmu dětí v česko-slovenském prostoru. In: Slovo o slove. 12. Ed. L. Sičáková – L. Liptáková. Prešov: Prešovská univerzita 2006, s. 17 – 22.

SVOBODOVÁ, Jana: Čeština a slovenština v kontaktu aneb Ohýbaj ma, mamko, pokým som ja Janko. In: Slovo a obraz v komunikaci s dětmi. Ed. R. Novák. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity 2004, s. 82 – 85.

Znaczenia specjalne derywatów pochodnych od wybranych czasowników

Małgorzata Berend

Institutu Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

1 Słowniki

Redaktorzy słowników, z których pochodzą omawiane derywaty, kierując się przejrzystością opisu, część hasel poddali pewnej wstępnej charakterystyce (ocenie), np. pragmatycznej, fleksyjnej, w niektórych przypadkach określili też zasięg i frekwencję użycia wyrazu. W artykule hasłowym umieścili skróty, czyli kwalifikatory (nawet po dwa czy trzy), co ułatwiło rozróżnianie zwłaszcza wyrazów wieloznacznych. W najstarszym a zarazem największym leksykonie, z którego zostały wyekscerpowane derywaty – SJP pod redakcją Witolda Doroszewskiego – kwalifikatory dzielą się na:

1. **geograficzne** sygnalizujące ograniczenie używania danego hasła, jakież jego formy lub znaczenia do pewnych terytoriów: gw., reg.;
2. **społeczno-środowiskowe** sygnalizujące ograniczenie używania danego hasła jego formy lub znaczenia do pewnych środowisk społecznych, w szczególności do środowisk naukowych lub zawodowych (kwalifikatory specjalności, które nie oznaczają naukowego charakteru definicji, lecz informują o tym, że wyraz jest używany przede wszystkim w środowisku specjalistów i w tekstuach dzieł specjalnych), np.: techn., sport., lotn., górн., zool., itd.;
3. **chronologiczne** charakteryzujące hasło lub jedno z jego użyć pod względem jego stosunku do współczesności: wych. z użycia, daw. i przestarz.;
4. **ekspresywne** (u Szymczaka stylistyczne – M.B.) charakteryzujące hasło lub jedno z jego użyć ze względu na zabarwienie uczuciowe: indyw., iron., książk., lekcew., pogard., podn., pot., rub., wiech., żart.
5. (M.B.) inne słowniki podają też użycie **frekwencyjne**, chodzi tu o kwalifikator rzad.

Jest ich razem 124, jeśli pominąć określenia etymologiczne. W MSJP pod redakcją Skorupki, Auderskiej i Łempickiej większość kwalifikatorów jest powtórzona za Doroszewskim, jest ich niewiele mniej (108), przy czym nastę-

piła pewna wymiana, pominięto np. kwalifikatory bil. (bilard), biur. (biurowy), cer. (ceramika), haf. (hafciarstwo), koronk. (koronkarstwo), men. (mennictwo), tryk. (trykotarstwo), urz. (urzędowy), a dodano inne: elektr. (elektryka, elektrotechnika), fizjol. (fizjologia), geod. (geodezja). W wydanym później słowniku Mieczysława Szymczaka nastąpiła kolejna wymiana, pominięto m. in.: agr. (agrotechnika), flis. (flisactwo), instr. (instrumentologia), zeg. (zegarmistrzostwo), dodano np.: bibl. (bibliotekarstwo), cyber. (cybernetyka), hut. (hutnictwo), inform. (informatyka), mit. (mitologia + różne jej typy). W SWJP pod redakcją Dunaja umieszczone tylko 84 kwalifikatory, przy czym zrezygnowano z określeń pragmatycznych (np. żart., obelż., lekcew.) i chronologicznych (np. hist., daw., przestarz.), zawierając te informacje w definicjach. Dopisano tylko 4 nowe kwalifikatory: astron. (astronautyka), elektron. (elektronika), genet. (genetyka), ofic. (oficjalny). W MSJPN jest 114 kwalifikatorów, nowe to: bank. (bankowy), edytor. (edytorski), filat. (filatelistyczny), jeźdz. (jeździecki), kulin. (kulinarystyczny), kyn. (kynologia), co ciekawe daje się zauważać ponowne wykorzystanie niektórych kwalifikatorów użytych przez redaktorów SJPDor, np. urz. (urzędniczy). We wspomnianych wyżej słownikach wystąpiło łącznie ponad 150 różnych kwalifikatorów, a 71 z nich odnotowano przy derywatach omawianych w niniejszym referacie, czyli wśród formacji pochodnych od czasowników ruchu.

W słownikach nie ma jednolitości co do ocen wyrazów, czasem jeden leksem ma niemalże w każdym leksykonie inny kwalifikator, a takie różnice przyjęto się podawać w opisie gniazdowym, np.:

[obiegów-ka] Sz pot. [Dun: środ., MSJPN: książk.]

[spadochron-ik] lotn., meteor. [Sz: bez kwalif.].

Ma to swoje racje, ponieważ język rozwija się nieustannie i na przestrzeni kilkudziesięciu lat (SJPDor 1969 rok – MSJPN rok 2002) te zmiany są już wyraźne, szczególnie aspekt chronologiczny i frekwencyjny. Zdarza się też, że wyrazy zakwalifikowane u Doroszewskiego do dawnych powróciły współcześnie do użytku i cieszą się dużą popularnością.

Z przyczyn metodologicznych w opisie gniazdowym pominięto derywaty opatrzone kwalifikatorami geograficznymi, chronologicznymi, frekwencyjnymi; pojawiają się one tylko wtedy, gdy stanowią podstawę dla wyrazów motywowych albo są członem pary aspektowej, a ponadto, jeśli w innych słownikach ich nie użyto, np.:

[prze-lecieć, prze-lat-(ywać), prze-lat-(ać)] 6. rzad. [Sz, MSJPN: pot., Dun: bez kwalif.]

2 Rejestr kwalifikatorów użytych w gniazdach z bazowym czasownikiem ruchu

Badaniem objęto blisko 4300 derywatorów motywowych przez czasowniki ruchu, czyli takie, o których można powiedzieć, że jednym z ich komponentów semantycznych jest „komponent mówiący o ruchu jakiegoś ciała, a więc o zmie-

nianiu się pewnej relacji przestrzennej między denotatami nazw będących argumentami tych czasowników w zdaniu, którego jądro stanowi dany czasownik” (Bojar 1977, s. 97). „Każda relacja przestrzenna jest relacją co najmniej dwuargumentową $X R P$, gdzie:

X – przedmiot lokalizowany

P – przestrzeń lokalizująca,

R – wykładnik relacji.

(...) X jest jakimś ciałem fizycznym, natomiast P jest przestrzenią, w której X jest zlokalizowane. O takiej relacji mówią na przykład zdania:

Samochody jadą po nowej autostradzie.

Jan spaceruje alejkami parku” (Bojar 1979, s. 21 – 22).

Ponadto dla porównania wykorzystano gniazda słowotwórcze czasowników mentalnych.

Wykaz kwalifikatorów, którymi zostały opatrzone derywaty pochodne od czasowników ruchu i od czasowników mentalnych¹

kwalifikator	rozwinięcie	ilość					wśród 1782 derywaty pochodne od czasowników mentalnych	
		wśród 4267 derywaty pochodne od czasowników ruchu						
		TAKTY						
		I	II	III	IV	V		
agr.	<i>agrotechnika</i>	1	0	0	0	0	1	0
anat.	<i>anatomia</i>	6	3	2	0	0	11	1
archit.	<i>architektura</i>	1	4	0	0	0	5	0
astr.	<i>astronomia</i>	1	2	1	0	0	4	1
bioch.	<i>biochemia</i>	1	0	0	0	0	1	0
biol.	<i>biologia</i>	0	3	1	0	0	4	7
bot.	<i>botanika</i>	16	21	8	3	0	48	6
bud.	<i>budownictwo</i>	4	15	7	1	0	27	0
chem.	<i>chemia</i>	1	4	3	0	0	8	10
chor.	<i>choreografia</i>	0	1	0	0	0	1	0
cyber.	<i>cybernetyka [Sz]</i>	0	0	0	0	0	0	5
daw.	<i>dawny, dawniej</i>	16	6	1	0	0	23	12
ekon.	<i>ekonomia</i>	0	0	0	0	0	0	1
elektr.	<i>elektrotechnika</i>	1	2	2	0	0	5	0
elektron.	<i>elektronika [MSJP]</i>	0	0	0	0	0	0	1
etn.	<i>etnografia</i>	0	1	0	0	0	1	0

¹ Kwalifikatory zaciennowane zostały zanotowane tylko przy derywatach pochodnych od czasowników mentalnych.

² Obliczenia na podstawie materiału do pracy doktorskiej Moniki Olejniczak.

kwalifikator	rozwinięcie	ilość						
		wśród 4267 derywatów pochodnych od czasowników ruchu						
		TAKTY					razem	razem
		I	II	III	IV	V		
farm.	<i>farmacja</i>	1	0	0	0	0	1	1
filoz.	<i>filozofia</i>	0	0	0	0	0	0	8
fiz.	<i>fizyka</i>	10	11	5	0	0	26	5
fizjol.	<i>fizjologia [MSJP]</i>	1	1	0	0	0	2	0
flis.	<i>flisactwo</i>	1	0	0	0	0	1	0
fot.	<i>fotografia, fotografika</i>	0	4	0	0	0	4	1
fraz.	<i>frazeologia</i>	0	0	0	0	0	0	1
geogr.	<i>geografia</i>	2	14	2	0	0	18	4
geol.	<i>geologia</i>	2	22	7	2	0	33	7
górn.	<i>górnictwo</i>	15	20	10	1	0	46	1
gw.	<i>gwarowy</i>	6	1	0	0	0	7	0
hand.	<i>handel</i>	0	1	0	0	0	1	2
hist.	<i>historia</i>	1	2	1	0	0	4	6
indyw.	<i>indywidualizm</i>	0	0	0	0	0	0	1
inform.	<i>informatyka [Sz]</i>	0	0	0	0	0	0	4
iron.	<i>ironiczny</i>	2	0	0	0	0	2	2
jez.	<i>językoznawstwo</i>	3	2	2	0	0	7	14
karc.	<i>wyrażenie-karciane</i>	3	1	0	0	0	4	0
kip.	<i>kiperstwo</i>	1	0	0	0	0	1	0
kolej.	<i>kolejnictwo</i>	2	1	2	2	0	7	0
książk.	<i>książkowy</i>	19	14	4	3	0	40	47
ksieg.	<i>ksiegowość</i>	0	0	0	0	0	0	1
kult.	<i>kultowy</i>	0	0	0	0	0	0	6
lekcew.	<i>lekceważący</i>	0	0	0	0	0	0	4
leśn.	<i>leśnictwo</i>	2	7	2	0	0	11	3
lit.	<i>literatura</i>	0	0	1	0	0	1	3
log.	<i>logika [Sz]</i>	0	0	0	0	0	0	2
lotn.	<i>lotnictwo</i>	20	24	12	2	0	58	1
low.	<i>lowiectwo</i>	18	21	0	0	0	39	0
mat.	<i>matematyka</i>	2	3	0	0	0	5	11
med.	<i>medycyna</i>	11	25	6	0	0	42	14
meteor.	<i>meteorologia</i>	1	1	1	0	0	3	4
miner.	<i>mineralogia</i>	0	0	0	0	0	0	1
mors.	<i>morskie</i>	5	10	1	1	0	17	1
muz.	<i>muzyka</i>	5	1	0	0	0	6	1
ogr.	<i>ogrodnictwo</i>	2	3	3	0	0	8	0
okazj.	<i>okazjonalizm</i>	0	0	0	0	0	0	1

kwalifikator	rozwiniecie	ilość						
		wśród 4267 derywatów pochodnych od czasowników ruchu					wśród 1782 derywatów poch. od czasowników mentalnych	
		TAKTY					razem	razem
		I	II	III	IV	V		
paleont.	<i>paleontologia</i>	0	1	0	0	0	1	0
podn.	<i>podniostły</i>	2	0	0	0	0	2	0
poet.	<i>poetycki</i>	2	0	0	0	0	2	1
pogard.	<i>pogardliwy</i>	1	2	1	0	0	4	3
polit.	<i>polityka</i>	0	1	0	0	0	1	3
posp.	<i>pospolity³</i>	8	6	1	0	0	15	3
pot.	<i>potoczny</i>	143	90	12	8	1	254	63
praw.	<i>prawo; prawniczy</i>	0	1	0	0	0	1	12
przen.	<i>przenośnie, przenośnia</i>	15	3	0	0	0	18	10
przestarz.	<i>przestarzały</i>	19	8	1	0	0	28	53
psych.	<i>psychologia</i>	1	2	1	0	0	4	15
pszcz.	<i>pszczelarstwo</i>	1	1	0	0	0	2	0
rad.	<i>radiofonia; radiotechnika</i>	1	0	0	0	0	1	0
rel.	<i>religia [Sz]</i>	0	0	0	0	0	0	3
roln.	<i>rolnictwo</i>	5	4	11	0	0	20	0
rub.	<i>rubasny</i>	1	0	0	0	0	1	0
ryb.	<i>rybołówstwo</i>	6	2	0	0	0	8	0
rzad.	<i>rzadko używany</i>	76	36	11	2	0	125	35
socj.	<i>sociologia</i>	0	0	0	0	0	0	1
sport.	<i>sport, sportowy</i>	27	66	15	8	2	118	3
spoż.	<i>spożywczy (przemysł)</i>	0	5	0	0	0	5	0
szt.	<i>sztuka</i>	0	2	0	0	0	2	3
środ.	<i>środowiskowy</i>	13	15	9	3	0	40	8
teatr.	<i>teatr, teatralny, teatrologia</i>	0	0	0	2	0	2	0
techn.	<i>technika, technologia</i>	90	172	59	3	0	324	20
wet.	<i>weterynaria</i>	0	2	1	0	0	3	2
wiech.	<i>wiechowy</i>	0	1	0	0	0	1	0
włók.	<i>włókiennictwo</i>	0	2	0	0	0	2	0
wojsk.	<i>wojskowość</i>	11	9	2	2	0	24	5
wydawn.	<i>wydawniczy, wydawnictwo</i>	0	0	0	0	0	0	1
zool.	<i>zoologia</i>	25	27	5	2	0	59	0
zootechn	<i>zootechnika</i>	4	3	0	0	0	7	0
żart.	<i>żartobliwy</i>	15	10	0	1	0	26	9
żegl.	<i>żeglarstwo</i>	11	5	2	0	0	18	0
łącznie		653	724	213	46	3	1639	453

³ Używany w swobodnej mowie potocznej, często z odcieniem ironicznym lub żartobliwym.

Wśród formacji bezpośrednio i pośrednio pochodnych od czasowników ruchu 35,5% opatrzonych jest przynajmniej jednym kwalifikatorem (1516 derywatów), np. [biegaczowaty] Supl. zool., 2,65% derywatów opatrzonych jest dwoma kwalifikatorami, np. obrotomierz sport., techn.; opadzina leśn., ogr., trzema kwalifikatorami opatrzono tylko 0,23% derywatów, np. [ściagacz] 3. lotn., techn., żegl.; [sączek] 3. bud., roln., techn. Łącznie zostało użytych 1639 kwalifikatorów. Współwystępowanie kwalifikatorów jest w pewien sposób ograniczone zasięgiem definicji danego wyrazu. Często pojawiają się pary pot., żart.; zool., zootechn.; wojsk., mors.; lotn., techn.; sport., techn.; fiz., techn; leśn., ogr.; czyli w obrębie jednej grupy, nie zdarza się, żeby kwalifikatory dotyczące specjalności łączyły się z kwalifikatorami ekspresywnymi (częściej nazywanymi stylistycznymi), ale nawet wewnątrz jednej grupy nie wszystkie kwalifikatory występują w parach, czy trójkach przykładowo użycie med. nie towarzyszy nigdy użyciu lotn.

Nie ma bezpośredniego związku między ilością znaczeń specjalnych derywatorów a stopniem pochodności, tzn. na pierwszym takcie jest mniej takich formacji niż na takcie drugim, natomiast jest ściśly związek z pojawianiem się na poszczególnych taktach derywacyjnych kategorii części mowy. Jak należy się spodziewać najczęściej kwalifikatorami opatrywane są rzeczowniki, a te najczęściej występują na takcie drugim, podobnie rzeczą się ma z przymiotnikami.

Znaczenia specjalne derywatorów pojawiają się na wszystkich taktach derywacyjnych, aczkolwiek na takcie piątym, czyli ostatnim w derywacji od czasowników ruchu, tych znaczeń jest niewiele – zaledwie dwa i są to sport. (powtórzyło się dwukrotnie) oraz pot. (jeden raz). Wystąpienie właśnie tych kwalifikatorów w najdłuższych łańcuchach słowotwórczych jest dość oczywiste, gdyż należą one do grupy kwalifikatorów występujących najczęściej. Na takcie czwartym wystąpiło 46 znaczeń specjalnych derywatorów, na trzecim – 213, na drugim najczęściej – 724 i na pierwszym takcie – 653.

Poszczególne kategorie gramatyczne nie są proporcjonalnie obciążone znaczeniami specjalnymi. Zdecydowana większość kwalifikatorów została zanotowana przy rzeczownikach i to zarówno przy derywatach prostych, jak i złożonych⁴; jedynie użycia pot., rzad. i przestarz. częściej przypisywano czasownikom, ale rzad. i przestarz. zazwyczaj pomija się w opisie. Modele V,S i V,V,S należą do strefy najwyższej aktywności słowotwórczej, a wśród licznej grupy rzeczowników, których aktywność słowotwórcza kończy się na pierwszym czy drugim takcie nie ma ani znaczeń rzadkich, ani przestarzałych, gdyż zostały pominięte z przyczyn metodologicznych, stąd opis zakwestionowanych kwalifikatorów na równi z tymi, na które nie zostały nałożone żadne ograniczenia byłby fałszywy.

⁴ Kompozycja jest produktywną techniką w tworzeniu rozmaitych terminów, gdyż wykorzystanie dwóch (i więcej) różnych podstaw, należących nierzadko do różnych części mowy, bardzo uszczegółowia znaczenie wyrazu, dodatkowo wzbogacone o charakterystykę, której nośnikiem jest kwalifikator. O precyzji semantycznej wyrazów złożonych pisze A. Markowski (1999: 1762) w Nowym słowniku poprawnej polszczyzny.

Badania dziedziczenia znaczeń przez formacje nie wykazały powtarzalności kwalifikatorów w wyrazach pochodnych. Zdarzały się wprawdzie powtórzenia kwalifikatora na trzech kolejnych taktach, zwłaszcza znaczeń botanicznych, zoologicznych i medycznych, np.:

HASŁO [bez kwalif.] → derywat bot. → derywat bot. → derywat bot.

HASŁO pot. → derywat zool. → derywat zool. → derywat zool.

ale zdecydowanie częściej taka ciągłość nie była zachowywana, widać to szczególnie w dłuższych łańcuchach, np.:

III takt:

HASŁO [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat techn.

HASŁO [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat leśn., ogr. → derywat ogr.

HASŁO pot. → derywat pot. → derywat pot. → derywat pot., posp., pogard.

IV takt:

HASŁO pot. → derywat pot. → derywat [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat pot.

HASŁO [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat lotn. → derywat [bez kwalif.] → derywat sport.

HASŁO [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat lotn. → derywat [bez kwalif.] → derywat sport.

HASŁO [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat lotn., wojsk. → derywat lotn. → derywat lotn.

V takt:

HASŁO [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat [bez kwalif.] → derywat pot. → derywat pot.

3 Specyfika znaczeń specjalnych w derywacji od czasowników ruchu

Jak zostało nadmienione wyżej, kwalifikatory niosą z sobą pewną charakterystykę wyrazu, taki jest cel ich użycia. Zdecydowana większość ocen dotyczy słownictwa specjalnego, mniej stylistyki, znacznie mniej zasięgu geograficznego i czasowego, a zupełnie marginalnie frekwencyjnego.

Najczęściej występujące kwalifikatory przy derywatach pochodnych od czasowników ruchu to kolejno: techn.,⁵ pot.,⁶ sport.,⁷ zool.,⁸ lotn.,⁹ bot.,¹⁰ górn.,¹¹

⁵ [chył-o-mierz-(O)] 2. techn. 'przyrząd mierniczy'.

⁶ [ciąg-(ać) się] Dun 3. pot. 'wałesać się'.

⁷ [lot-ka] Sz 3. sport. 'półkolista piłeczka'.

⁸ [bieg-us] 1. zool. 'Tringa canctus, ptak z rodziny bekasów'.

⁹ przewrót-(Ø) 2. lotn. 'figura akrobacji lotniczej'.

¹⁰ [pływ-acz] 1. bot. 'Utricularia, roślina wodna'.

¹¹ [usuw-ak] Supl. a) górn. 'urządzenie przy wrębiarkach'.

med.,¹² książk.,¹³ środ.,¹⁴ łow.,¹⁵ geol.,¹⁶ bud.,¹⁷ fiz.,¹⁸ żart.,¹⁹ wojsk.,²⁰ roln.²¹ (zob. tabela). Żaden nie pojawił się mniej niż 20 razy, a ten najczęstszy – techn.²² – wystąpił aż 324 razy, w tym tylko siedmiokrotnie przy czasownikach. Większość wymienionych kwalifikatorów blisko związana jest z ruchem, sport (ze wszystkimi dyscyplinami) bazuje na ruchu, np.: międzybieg, zeskok a), [szybownictwo]; nazewnictwo w zoologii bardzo często wykorzystuje charakterystyczny sposób poruszania się zwierząt np.: biegacz 2., inochód, [palcochodne] Sz. Cała grupa czasowników ruchu dotyczy poruszania się w powietrzu, wszystkie derywaty związane z lataniem i lotnictwem właśnie od nich pochodzą. Ruch wpisany w definicje mają wszelkiego rodzaju maszyny, narzędzi, są to zazwyczaj formacje dewanbalne, określane jako techniczne, górnicze, środowiskowe, budownicze czy rolnicze, np.: wtryskarka techn., [podwózek] Supl. górn., [suwmiarka] środ., pochylomierz bud., rozlewacz roln.

Dysponując słownikiem gniazd czasowników mentalnym, przygotowanym do pracy doktorskiej Moniki Olejniczak, można porównać te dwie klasy leksykalno-semantyczne polskich czasowników.

Łatwo zauważyć, że przy każdej z nich zarejestrowano do pewnego stopnia odrębną listą użytych kwalifikatorów. Wśród formacji pochodnych od czasowników ruchu nie zanotowano przypisanych do dziedziny filozofii, religii, logiki, socjologii oraz z grupy pragmatycznych - użyć lekceważących. Natomiast czasowniki mentalne nie zgromadziły wokół siebie derywatów dotyczących zoologii, łowiectwa, budownictwa, rolnictwa, żeglarstwa, zakwalifikowanych przez autorkę artykułu do specyficznych dla słownictwa motywowanego przez czasowniki ruchu. Jeśli prześledzić listę frekwencji kwalifikatorów wykorzystanych przez obie klasy leksykalno-semantyczne i na jej podstawie ustalić pewną hierarchię, można stwierdzić, że kwalifikatory: potoczny, techniczny, książkowy i medyczny mają wysoką pozycję w obu klasach.

4 Podsumowanie

Leksem, które grupują się wokół niepochodnych czasowników ruchu, w przeważającej większości należą do współczesnego słownictwa ogólnego,

¹² wlew-(Ø) 1. med. ‘wprowadzenie do organizmu płynnego leku’.

¹³ [ulot-ny] 2. książk. ‘rozwiązywający się w powietrzu’.

¹⁴ [syp-(a)] środ. ‘skruszała ruda’.

¹⁵ [powłok-(a)] 4. łow. ‘wleczenie na sznurze’.

¹⁶ naciek-(Ø) 1. geol. ‘soplowane formy skupień’.

¹⁷ dźwig-ar 1. bud. ‘belka do podtrzymywania sklepień’.

¹⁸ ode-pchnąć się, od-pychać się 3. fiz. ‘o ciążach: odsuwać się od siebie’.

¹⁹ [samochodź-iną] Supl. żart.

²⁰ [przeciw|pocisk] Supl. wojsk.

²¹ [rozlew-acz] 2. roln. ‘urządzenie’.

²² Z zakresu techniki i technologii.

dotyczy to 64,5% formacji. Jednakże grupa derywatów, którym zostały przypisane znaczenia specjalne, stanowi pokaźny odsetek, a mianowicie 35,5%, i są to przeważnie derywaty należące do słownictwa specjalistycznego – terminologicznego. Łatwość motywowania tego typu słownictwa mają wszystkie czasowniki, czytamy w Nowym słowniku poprawnej polszczyzny A. Markowskiego: „(...) pojęcie czynności to w terminologii jedno z pojęć podstawowych, niezbędnych do tworzenia nazw wykonawców, nazw narzędzi, nazw wytwórzów i rezultatów czynności. Ponadto od czasowników bardzo łatwo tworzyć terminy przedrostkowe, a także przymiotniki o różnej strukturze semantycznej” (Markowski 1999, s. 1763), natomiast czasowniki ruchu tym różnią się do innych klas leksykalno-semantycznych w obrębie kategorii gramatycznej czasownika, że są bazą głównie dla nazw technicznych, sportowych, zoologicznych i lotniczych. Powstanie słownika gniazdowego z bazowym czasownikiem pozwoli na porównanie czasowników ruchu z ogólnie pojętą grupą czasowników, dopiero wtedy będzie można stwierdzić, na ile wykazują się specyficznością w tworzeniu znaczeń specjalnych, może się wszakże okazać, że różnią się od innych klas leksykalno-semantycznych, tak jak dało się zauważyć odrębność od czasowników mentalnych, a jednocześnie są reprezentatywne dla kategorii gramatycznej czasowników.

Literatura

BOJAR, Bożena: Polskie czasowniki ruchu. In: Polonica III, s. 97 – 139.

BOJAR, Bożena: Opis semantyczny czasowników ruchu oraz pojęć związanych z ruchem. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1979. 258 s.

MARKOWSKI, Andrzej: Nowy słownik poprawnej polszczyzny. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1999. 1786 s.

OLEJNICZAK, Monika: materiał do pracy doktorskiej

Gramatické kategórie v ranej ontogenéze detskej reči a ich sémanticko-kategoriálny rámec

Rastislav Béreš

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií,
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Detská reč ako istý stupeň performance jazykového systému predstavuje vo výskume prirodzeného jazyka zvláštnu ontogeneticky determinovanú metodologicky a metodicky spletitú oblasť „sui generis“. Špecifickou ju robí nielen dynamizmus jazykových jednotiek vo všetkých rovinách, ale aj úroveň abstrakcie a hierarchizácie jazykových entít, ktorá sa z perspektívy jazyka „dospelých“

môže javiť ako „primitívna“. Ide však o rovnaký predsudok, s akým sa lingvistika stretla pri hodnotení neeurópskych jazykov. V. Krupa (1980) relativizuje takéto hodnotenia kritériom životoschopnosti a kultúrnej podmienenosťi jazyka, keď do popredia posúva komunikačnú a kognitívnu funkčnosť jazykov. Kognitívna lingvistika v tejto súvislosti hovorí o kultúrne podmienenej konceptualizácii významu jazykových foriem (Vaňková – Nebeská – Saicová-Římalová – Šlédrová, 2005). V zhode s Piagetom (Piaget – Inhelderová, 1996) tak o detskej reči uvažujeme ako o pozitívne charakterizovateľnej a kognitívne a vývinovo podmienenej realizácii jazykových jednotiek. Adekvátnosť jazykovokomunikačných štruktúr vnímame na pozadí komunikačnej funkčnosti, významu a formy, čo v rovnakom poradí u nás predstavuje metodický vektor identifikácie jazykových entít.

Metodologicky nový pohľad na detskú reč i metodické podnete anglosaských lingvistík umožňujú súčasnému slovenskému výskumu detskej reči presúvať záujem o detskú verbálnu i neverbálnu komunikáciu do raných štadií ontogenézy a priblížiť logopedickej, psychologickej či pedagogickej praxi jedno z kľúčových období vývinu ľudskej osobnosti. Hoci slovenská lingvistika reflekтуje ontogenézu detskej reči až v posledných rokoch, čo odráža aj absencia rozsiahlejších explanačí vývinu detskej reči, štúdie ontogenézy niektorých jazykových rovín slovenčiny publikované v poslednom období poskytujú našim úvahám o gramatickom vývine vhodnú koncepciu základňu. Môžeme sa tak opriť o pragmatickú a sémantickú charakteristiku detskej reči u D. Slančovej a J. Kesselovej (Kesselová – Slančová, 2006; Kesselová, 2008), výskumy detského dialógu J. Kesselovej (2001), pozorovania ontogenézy zvukovej roviny I. Bónovej (2007; Bónová – Slančová, 2005), či prácu o gestách od S. Kapalkovej (2007).

Jedným z prvých metodických problémov explanačie vývinu gramatických kategórií v detskej reči je rámcovanie periody, resp. jej začiatku, počas ktorej si budeme detskú komunikáciu všímať. Záver predrečového obdobia charakterizuje fáza džavotania, počas ktorej si dieťa osvojuje hlásky materinského jazyka. Nebudeme v tejto súvislosti hovoriť o konkrétnych časovo vymedziteľných etapách detskej reči. Vychádzame z toho, že nástup jednotlivých etáp je výsostne individuálny a pokiaľ ide o praktické použitie poznatkov z ontogenézy jazyka, relevantnejšie je riadiť sa kritériom postupnosti kvalitatívnych zmien v ontogenéze ako časovými periódami. Podľa Piageta (Piaget – Inhelderová, 1996) je priebeh kvalitatívnych zmien u každého jedinca rovnaký, determinujúcim faktorom hranice medzi rečovým a predrečovým obdobím tak nebude vek dieťaťa, ale reflexia konkrétnej kvalitatívnej zmeny, ktorá by referovala o nástupe rečového obdobia. Za takúto kvalitatívnu premenu považujeme v lingvistickej výskume ontogenézy reči spojenie zvukového reťazca s významom, teda prvé pozorovanie jazykovej komunikácie. Sémantika výrazov je pre nás dôležitá, pretože na jej základe môžeme rekonštruovať bázu gramatických významov, a to v zmysle kategorizácie sémantickej, neskôr slovnodruhovej a nakoniec gramatickokategoriálnej. Naša explanačia teda začína výskytom prvého slova.

Problémom však zostáva, čo pokladať za spojenie formy s významom a čo nie. Prechod medzi predrečovým a rečovým obdobím má totiž povahu prechodného medziobdobia, v ktorom môžeme pozorovať pozvoľné konsituаčne a konsituаčne podmienené spájanie významov a zvukových reťazcov s vysokou mierou entropie formy a významu. J. Piaget (Piaget – Inhelderová, 1996) tu hovorí o období slov-viet, P. S. Kaplan (1986) o holofrázach (termín zaužívaný v anglosaských lingvistikách). Navyše, v každom období vo väčšej (neskôr v menšej) miere koexistujú jednotky predošej etapy s aktuálnou úrovňou komunikácie. Je zrejmé, že hľadať jazykový obsah slabík v období džavotania je stavanie na pohyblivých pieskoch. V. Přihoda (1977, s. 173) z pohľadu psychológa konstatouje, že „*kritériem je tu (pri určovaní prvých slov) spojení složitého zvuku s predmetom (s osobou, s činnosťou, se situáciou), jež je již ustáleno a prokázáno celkovým chováním dítěte, svědčícím o porozumění.*“ Sme v stave, v ktorom sice dokážeme odlišiť relatívne ustálený reťazec zvukov, formálne oscilujúci okolo rovnakých hlások, no obsah slova nestotožujeme s pojmom, ale s celou myšlienkovou. Problém s identifikáciou prvých slov nerieši ani práca J. Pačesovej (1979), ktorá rozoberá slovnú zásobu a gramatickú charakteristiku detskej reči až na úrovni viacslabičných slov typu *čičinka, hafáček...*, čím sa vlastne vyhýba problematike prvých slov a ukazuje len to, „*jak se jazykový systém dítěte jeví na pozadí jazykového systému dospělých*“ (Pačesová, 1979, s. 5).

To, čo môžeme sledovať longitudinálnym pozorovaním, je ustáľovanie sa slova v rovnakej komunikačnej situácii a jeho funkciu v nej. Oporu v tomto prípade nachádzame u Á. Kráľa (1974, s. 56), podľa ktorého „*komunikačná prax vedie k ustáľovaniu najvýznamnejších typov používania znakov v jedinečných komunikačných aktoch*“ a „*významy slov sú ustálené reflexy komunikačného použitia znakov.*“ Komunikácia a opakované použitie slova v rovnakej situácii je teda klúčom k významom prvých slov. Hodnovernosť takto identifikovaných obsahov potvrzuje pozitívna reakcia okolia na výpoved' dieťaťa a následné uspokojenie, teda pozitívna odpoveď dieťaťa na reakciu okolia. Komunikačne funkčné slová s dekódovateľnou podstatou bilaterálneho znaku nám ponúkajú priestor na odkryvanie ontogeneticky sa formujúceho jazykového systému. V zhode s J. Kesselovou (2008) tak identifikáciu prvých slov podmieňujeme splnením štyroch vlastností:

- zvukové reťazce sa môžu odlišovať od cieľových slov dospelých, no ich forma sa ustáľuje smerom k cieľovým slovám;
- tieto komplexy sa opakujú a ustáľujú aj situáčne a významovo;
- situáčne ich môžeme jednoznačne interpretovať;
- ich interpretácia bola potvrdená kladnou alebo neutrálou reakciou dieťaťa.

Ďalším metodickým problémom je samotná kategorizácia identifikovaných lexém, pretože hoci dokážeme identifikovať komunikačný význam prvých slov,

stotožňovať ho s pojmom nemožno. Slovo „da“ tak môže znamenať v rôznych kontextoch *daj*, *toto*, *pa*, *dedo*. Až princípom významovej a formálnej konvergencie v komunikácii sa ustáluje význam a forma slov.

Ak teda sledujeme jazykovú komunikáciu dieťaťa s dospelým, musíme sa spolu s L. Wittgensteinom (1979, s. 26) opýtať, „*čo označujú slová tohto jazyka?*“ Ked' „*pre to, čo by sme nazvali jazykom, chýba tu pravidelnosť*“ (Wittgenstein, 1979, s. 113), je vôbec význam artikulovaných zvukových reťazcov, ktorými dieťa v ranej ontogenéze komunikuje so svojím okolím, prístupný jazykovednému skúmaniu? Ak áno, čo je klúčom k jeho odkrytiu?

V etape, keď sa u detí začínajú objavovať prvé slová a miešajú sa s džavotom, je miera entropie významu komunikačných jednotiek natoľko vysoká, že nám prvé slová zanikajú v zmesi rôznych zvukov a mnohoznačnosti obsahov. Uvažovať nad identitou komunikačných jednotiek a priradiť forme význam sa zdá byť metodicky nemožné. Zámerne sme tu upriamili pozornosť na wittgensteinovské chápanie kategorizácie, pretože naše východisko spočíva v zmene pohľadu na jazykovú kategorizáciu ako takú. Pozorovaním detskej komunikácie zistíme, že jednotlivé použitia jazykových prostriedkov v rovnakých komunikačných situáciach nie sú identické. Pozorujeme to, čo L. Wittgenstein opísal slovami: „*Namiesto toho, aby som určil, čo je spoločné všetkému, čo nazývame jazykom, hovorím, že niet toho, čo by bolo všetkým týmto javom spoločné a vzhľadom na čo by sme na všetky používali to isté slovo – ale sú si mnohými rozmanitými spôsobmi príbuzné*“ (Wittgenstein, 1979, s. 55). Téza príbuznosti sa v princípe zhoduje s naším pozorovaním detskej reči i s postojmi, ktoré prezentujú iní autori (Přihoda, 1977; Kaplan, 1986; Piaget, 1996) pri štádiu holofráz. Totožnosť slovných významov v hodnotení prvých slov je vhodnejšie nahradíť príbuznosťou, ktorá je pozorovateľná v prechodnej fáze džavotu a prvých slov. Vymenili sme tak aristotelovské chápanie kategórie, „*ked' všetky exempláre majú zhodné kategoriálne relevantné vlastnosti*“ (Dolník, 1994, s. 256), za „*wittgensteinovský princíp ,rodinnej príbuznosti*“, keď nie je nevyhnutné, „*aby kategoriálna spolupatričnosť prvkov bola založená na vlastnostiach, ktoré sú spoločné všetkým prvkom*“ (Dolník, 1994, s. 256). Otvárame si teda cestu k hľadaniu kategoriálnej a sémantickej príbuznosti slov aj v prípade formálnej a do istej miery i významovej odlišnosti.

Na hodnotenie sémantickej bázy prvých slov využívame sémantickej kategórie, ktoré na základe práce M. Leheyovej pre slovenčinu modifikovala J. Kesselová (Kesselová – Slančová, 2006; Kesselová 2008). Ide o kategórie predmetnosť, postojovosť, činnostnosť, lokalizovanosť, rezultatívnosť, špecifikácia, rekurencia, posesívnosť, prospechovosť, existenciálnosť, temporálnosť, kognícia, zmyslová skúsenosť, modálnosť, kvantitatívnosť, kauzálnosť, relačnosť, komunikácia. Takúto kategorizáciu chápeme ako spôsob vyčleňovania prvkov objektívnej reality a jej odraz v detskej reči ako počiatočnú organizáciu verbalizovaných kognitívno-lingvistických vzťahov medzi dieťaťom a najbližším okolím.

Počas nášho výskumu longitudinálne pozorujeme vývin verbálnej komunikácie u jedného dieťaťa. Referenčnosť nášho kvalitatívneho výskumu spočíva

v sledovaní detailných zmien a vzťahov v ontogenéze detskej reči, ktoré sú nepostihnutelné rozsiahlym kvantitatívne zameraným pozorovaním. Naše závery môžu byť samozrejme verifikované štatistickou metódou, no charakter vývinových zmien to nevyhnutne nepredpokladá.

*MOT:	<i>no kde sa stratili?</i>
*MOT:	<i>Ninušká.</i>
*MOT:	<i>kde je?</i>
%act:	<i>Nina dvihne figúrku slona k puse a tá jej vypadne.</i>
*MOT:	<i>bum!</i>
*NIN:	<i>no e mamam mam.</i>
*MOT:	<i>no čo je?</i>
*MOT:	<i>padol?</i>
*MOT:	<i>mama mama pomôž.</i>
*MOT:	<i>mama mama.</i>

Prvý sémanticky interpretovateľný zvukový reťazec pochádza z 8. mesiaca veku dieťaťa. Išlo o lexému „*mama*“ pomerne jednoznačne interpretovateľného z komunikačnej situácie a v dialógu potvrdenú aj dospelým členom dialógu.

*MOT:	<i>Ninka.</i>
*MOT:	<i>čo je?</i>
*MOT:	<i>dáme čajík?</i>
%act:	<i>mama pohladká Ninku po vláskoch.</i>
*MOT:	<i>maminka dá trošku čajíku?</i>
%act:	<i>mama berie pohárik s čajom a podáva ho do pusy Ninke.</i>
*MOT:	<i>si smädnúčká?</i>
*NIN:	<i>nam.</i>
*MOT:	<i>no mama dá čaj.</i>
%act:	<i>Ninka pije čaj.</i>
*MOT:	<i>dobré?</i>

Rovnako ho interpretuje matka dieťaťa po dvoch replikách. Ide teda o operatívnu komunikačnú funkciu so sprievodnou expresívnu referenčnou funkciami (typológiu komunikačných funkcií sme prevzali od D. Slančovej; Kesselová – Slančová, 2006). Sémantická kategorizácia v tomto prípade nie je striktné ohraničená a výraz môžeme charakterizovať ako prienik viacerých kategórií. V prvom rade ide o kategóriu predmetnosti sprevádzanú postojovosťou. Môžeme ju tiež chápať ako výzvu, čo je umocňované najmä operatívnu funkciiou. Slovo teda vstupuje do kontextových vzťahov s jasnou pragmátickej funkciiou a zároveň pomenúva aktuálnu interakciu medzi dieťaťom a mamou. Formálne je však slovo neustálené a môžeme tu hovoriť len o výrazovej oscilácii okolo budúcej formy. Z hľadiska všeobecného významu môžeme hovoriť o formujú-

com sa substantíve. Popri tomto výraze dieťa stále produkuje komplexy sémanticky nevyčleniteľné, ktoré môžeme povaľať za džavot. V nasledujúcom (9. mesiaci) sme pozorovali širší repertoár verbálnych výrazových prostriedkov. Opäť sa objavuje slovo mama v realizácii „mam“ podobne ako v predchádzajúcom mesiaci. Aj tu je jeho realizácia spojená s istým apelom.

V tomto prípade ide o potrebu napiť sa. Slovo pomenúva osobu, od ktorej závisí uspokojenie aktuálnej potreby. Zároveň ide o výzvu a reťazec „mam“ tak popri predmetnosti vyjadruje do istej miery aj činnosť¹. Takéto integrovanie viacerých sémantických kategórií je odrazom detského synkretizmu (vnímanie sveta ako spojitého, nerozčleneného). V tomto prípade ide o nerozčlenenie činnosti a jej nositeľa.

Ako príznak predmetov a činností sa konsituačne v ranej reči vyskytujú interjekcie. V skorších mesiacoch je tiažšie rozoznávať ich od džavotania, hoci aj to rodičia podriaďujú interpretácii minimálne na osi spokojnosť – nespokojnosť dieťaťa. Jednoznačne sa dá vyčleniť skupina konsituačne produkovaných onomatopojí. Z 9. mesiaca môžeme doložiť zvukové napodobnenie medveda „a bm bm bm“ pri hre s plyšovou hračkou. Hračka bola konštruovaná tak, že pri zatiahnutí za chvost sa ozval chrapľavý zvuk napodobňujúci medveda. Dieťa teda napodobňovalo zvuk medveda tak, ako si ho pamätaло z hry s hračkou. Na tejto interjekcii je zaujímavé, že pre daný zvuk malo dieťa aj iný výraz, tentoraz však nepozostával z hlások.

- %gpx: *Nina pozrie na maca a pozrie na mamu.*
*MOT: *čí to je maco?*
*MOT: *Ninkin!*
***NIN:** *a bm bm bm.*
%gpx: *Nina ruky od tela, dlane otvorené, máva nimi do strán.*
%com: *zvuk podobný brm brm s bilabiálnym tvorením.*
*MOT: *maco.*
*MOT: *aha.*
*MOT: *chytíme mu chvostík?*
*MOT: *šup!*
%act: *mama potiahne chvost maca, ozve sa zvuk, Nina sa snaží chytiť koniec chvosta.*

V 10. mesiaci sme pozorovali, ako dieťa vydáva chrčivé zvuky pri hre s iným medvedom. Keď sme porovnali rytmus a zvuk zistili sme, že išlo o dokonalú imitáciu reprodukovaného zvuku hračky, s ktorou sme sa streli v nahrávke z predchádzajúceho mesiaca. Zvukomalebné interjekcie sú pre dieťa priestorom, v ktorom si vytvára schémy na spájanie zvukov s ich nositeľom. Zvuk tu jestvu-

¹ Príznakom rozumieme zmyslami vnímateľný jav (väčšinou zvuk) bezprostredne spájaný s vyčleniteľnou časťou reality. Súvisí so synkretickým vnímaním sveta.

je ako príznak danej veci, a nemôžeme ho teda chápať ako jej pomenovanie. Vytvárajú sa však schémy na spájanie akustického signálu s vyčleniteľnou časťou reality, predmetom.

Okrem tohto refázca dieťa použilo pri hre na skrývačku s plienkou slovo „tu“. Počas predchádzajúcej hry ho mama často používala pri „nahlom odhalení“. Dieťa slovo počulo ako príznak¹ istej činnosti, pri ktorej mama vždy povedala slovo „kuk“. Predmety a činnosti teda dieťa verbálne „sprevádzalo“ onomatopoickými výrazmi. Pačesová (1976) vo svojej monografii odvodzuje ontogenetický vznik substantív a slovesa z interjekcie ako postupné rozčlenenie významu z jedného onomatopoického výrazu. V našom korpuse sice máme použité interjekcie ako príznaky činnosti a predmetnosti, no každý z výrazov má svoju vlastnú cestu v ontogenetickom vývine.

Obmedzený repertoár hlások a slov, ktoré dieťa dokáže produkovať, je protikladom množstva nových predmetov, s ktorými denne prichádza do kontaktu. Tento nerovnovážny stav si dieťa kompenzuje ukazovaním na predmety, a to prostredníctvom gest a „verbálneho ukazovania“. Jazyková aplikácia výrazu s regulačnou funkciou, ktorú by v tomto kontexte malo ukazovacie zámeno, je preto logickým riešením tohto problému. Hoci sme v 8. mesiaci nepozorovali spojenie ukazovacieho gesta s verbálnym odkazovaním, v 9. mesiaci sme sledovali jedno takéto použitie.

- *MOT: šúpi lupi.
%act: mama opravuje Ninku vo vani, posúva ju nižšie.
*MOT: dobre je vo vodičke.
*NIN: hm hh a a.
%gpx: Nina pravou vystretou rukou a pravým ukazovákom ukazuje na žltú kačku kope nohami do vody.
*MOT: kto to je?
%gpx: mama ukazuje Ninke žltú kačku.
*MOT: urobíme penu?
*MOT: áno?

Ukazovanie má dve zložky: jazykovú a nejazykovú. Vzťah je teda naznačený verbálne i gestom ruky. S ukazovacím zámenom ho formálne spája opakovanie vokálu „a a“. Dieťa ukazovanie používalo vtedy, keď nedokázalo vyjadriť iný príznak predmetu.

Do súboru prvých slov patria aj postojové výrazy. V 9. mesiaci sme pozorovali výskyt komplexu „e ne ne“ vo význame odmietnutia nie. Tento nesúhlas sa spájal so silným emocionálnym nábojom. Dieťa nesúhlas dokáže vyjadriť neverbálne. Slovné označenie používa v prípadoch krajného odmietnutia. Súbor slov 9. mesiaca uzatvára rekurenčné „ešte“ v realizácii „é“. Dieťa ho použilo po predchádzajúcich otázkach matky na pokračovanie činnosti. Toto slovo je však na hranici imitácie, pretože dieťa slovo ešte opakovane počulo pred jeho vlastným vyslovením.

Na prelome rečového a predrečového obdobia dieťa používa funkčne rôznorodý súbor výrazov na rozličnom stupni interpretatívnosti. Vzhľadom na hraničné obdobie medzi džavotaním a prvými slovami sme význam slov hodnotili prevažne na základe funkcie v prehovore a spoluinterpretáciou matky. Opísaný súbor naznačuje, že dieťa začína používať slová ako prejav akomodácie. Svoj prejav prispôsobuje situácii a mení ho vtedy, ak pôvodný systém komunikácie zlyháva a strieda ho vyspelejší, schopný niesť väčšie množstvo informácie.

V súbore prvých sémanticky kategorizovateľných hoci lexikálne nie celkom vyhranených výrazov sme mohli sledovať, ako sa z obdobia číreho džavotania vynára výraz s dominantnou kategóriou predmetnosti, ktorá sa v ranom štádiu spája výlučne s apelom na dospelého komunikačného partnera. Kategória predmetnosti v tomto súbore dominantne koexistuje s funkciami činnostnosti a postojovosti, ktoré odrážajú interakciu medzi dieťaťom a komunikačným partnerom alebo dieťaťom a okolitým svetom. Zvláštnym spôsobom verbalizovanej interakcie medzi dieťaťom a jeho okolím je vyjadrenie príznakov predmetov a činností pomocou zvukomalebných interjekcií, ktoré svojou ikonickosťou a konkrétnosťou otvárajú dieťaťu bránu k uvedomovaniu si verbálnych prejavov ako istý zástupný svet, novú dimenziu pozorovanej reality. Sémanticky kategorizovateľné výrazy tak predstavujú jazykovú základňu, z ktorej sa vyvíjajú funkčné syntaktické a komunikačné pozicie budúcich slovných druhov a ich gramatických realizácií.

Literatúra

- BÓNOVÁ, Iveta: Fonologický vývin v reči dieťaťa. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 171 – 180.
- BÓNOVÁ, Iveta – SLANČOVÁ, Daniela: Meranie fonologického vývinu reči. In: Logopaedica VIII. Ed. V. Lechta. Bratislava: Vyd. Liečreh Gúth 2005, s. 6 – 13.
- DOLNÍK, Juraj: O prototypovej teórii. In: Slovenská reč, 1994, roč. 59, č. 5, s. 257 – 265.
- HENDL, Jan: Kvalitatívny výskum. Praha: Portál 2007. 407 s.
- KAPLAN, Paul S.: A child's odyssey. Childs and adolescent development. St. Paul: West 1986.
- KAPALKOVÁ, Svetlana: Neverbálna komunikácia v ranom veku. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 181 – 190.
- KESSELOVÁ, Jana: Sémantické kategórie v ranej ontogenéze reči dieťaťa. In: Štúdie o detskej reči. Ed. D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008, s. 121 – 168.
- KESSELOVÁ, Jana: Lingvistické štúdie o komunikácii detí. Prešov: Náuka 2001. 136 s.
- KESSELOVÁ, Jana – SLANČOVÁ, Daniela: K vzťahu sémantických kategórií, pragmatických funkcií a priemernej dĺžky výpovede v ranej ontogenéze reči dieťaťa. In:

- Studia Slovaca. Ed. L. Kováčik. Banská Bystrica: Katedra slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Univerzity Mateja Bela 2006, s. 26 – 33.
- KRÁL, Česlav: Model rečového mechanizmu. Bratislava: VEDA 1974. 187 s.
- KRUPA, Viktor: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava: Veda 1980. 165 s.
- PAČESOVÁ, Jaroslava: Řeč v raném dětství. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1979. 171 s.
- PIAGET, Jean – INHELDEROVÁ, Bärbel: Psychológie dítěte. Praha: SPN 1996. 143 s.
- PŘÍHODA, Václav: Ontogeneze lidské psychiky I. Praha: SPN 1977.
- SLANČOVÁ, Daniela: Reč autority a lásky. Prešov: FF PU 1999. 278 s.
- STERNBURG, Robert J.: Kognitívni psychológie. Praha: Portál 2002. 636 s.
- VÁGNEROVÁ, Marie: Vývojová psychologie I. Dětství a dospívání. Praha: Karolinum 2005. 467 s.
- VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ-ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasna: Co na srdeci to na jazyku. Praha: Karolinum 2005. 343 s.
- VYGOTSKIJ, Lev Semionovič: Myšlení a řeč. Praha: SPN 1970. 295 s.
- VYGOTSKIJ, Lev Semionovič: Psychológie myšlení a řeči. Praha: Portál 2004. 135 s.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: Filozofické skúmania. Bratislava: Pravda 1979.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: Modrá a Hnedá kniha. Bratislava: Kalligram 2003. 294 s.

Metafora. Podobnosť. Obraznosť.

Alena Bohunická

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Metafora bola v celej tradícii bádania úzko spätá s pojmom podobnosť. Napriek tomu, že tradičné chápanie metafory sa zrevidovalo s ohľadom na novšie postrehy, zistenia, dôkazy, podobnosť neprestala byť súčasťou vysvetľovania tohto javu. A tu znova: podobnosť neprestala figurovať v explikáciách metafory napriek tomu, že ani súčasné (teoretické) chápanie podobnosti nie je zhodné s tradičnou predstavou o podobnom. Tradične sa o podobnosti uvažovalo v súvislosti s vlastnosťami. Aristoteles v *Kategóriách* uvádzá, že o podobnosti a nepochopivosti môžeme hovoriť len v súvislosti s kvalitami a je to ich zvláštnosťou (1958, s. 52). Kvalitou rozumie Aristoteles to „*pri čom je niečo nejaké*“ (op. cit., s. 48).¹ Novšie bol podnetným pre vysvetľovanie podobnosti v meta-

¹ Aristoteles pritom rozlišuje 4 druhy kvalít:

1. stav a dispozícia (vedomosti, cnosti – spravodlivosť, umierenosť, teplo, chlad, choroba, zdravie); stav nepodlieha ľahko zmene a strate, je trvalejší, dispozícia ľahko podlieha zmene (ak teda ide o dlhodobú chorobu, je to stav),

fore Tverskeho psychologický model podobnosti, tzv. *contrast model* (1977).² Základným predpokladom Tverskeho modelu je, že podobnosť je výsledkom porovnávania (*matching*) a nachádzania spoločných a odlišných príznakov (*feature*). Pri interpretácii entít ako podobných sa však nezvažujú len samotné príznaky ako jednotlivé prvky určujúce entitu (atribúty, vlastnosti entít). Príznaky sú organizované, štruktúrované, vstupujú vzájomne do vzťahov. Základom vnímania entít ako podobných potom nie sú izolované príznaky, ale entity sa vnímajú na pozadí vzťahov, do ktorých so svojimi príznakmi vstupujú (je intenzívnejší ako, je nad, je najmenší, je ďalej ako, je posledný a podobne). I metaforológia rozlíšila v nadväznosti na toto poznanie metaforu založenú na podobnosti vlastností (atributívna metafora) a metaforu založenú na podobnosti vzťahov (štruktúrna metafora, Gentnerová, 1982; Goldstone – Medin – Gentnerová, 1991). Štruktúrna či atributívna povaha podobnosti nie je inherentná kvalita istých metafor, ktorú by tieto mali *a priori*, ale je až výsledkom interpretácie metafory. Aj podobnosť v jednej metafore má potencie realizovať sa u jedného recipienta ako kvalitatívna zhoda, u druhého ako obdobnosť vzťahov, do ktorých usúvzažnené entity vstupujú. Ako príklad uvedieme rôzne spôsoby interpretácie jednej metafory z vlastného korpusu: *Banky sú v čase krízy čerpacími stanicami s pohonnými hmotami. A keď tie autá, tie firmy, tie pohonné látky nedostanú, tak sa proste zastavia.* V oblasti banky vystupujú napríklad také „objekty“ ako firmy, peniaze/finančné prostriedky, úrok. Tieto objekty korelujú v oblasti čerpacej stanice s objektmi autá, pohonné hmoty, zisk. Tieto vstupujú do vzťahov, ktoré sú obdobné: banky poskytujú firmám peňažné prostriedky podobne ako čerpacie stanice autám benzín. Tak ako je benzín určený na fungovanie auta, tak peniaze poskytované bankou zaisťujú fungovanie firmy. Tak ako čerpacie stanice majú z poskytovania danej substancie zisk, takisto banky majú zisk v podobe úroku, a tak ďalej. Inak môže byť táto metafora interpretovaná len prostredníctvom zhody príznakov: banky i čerpacie stanice sú prospešné.³ Kritérium odlišenia štruktúrnych metafor od atributívnych, ktorým je druh bázy, teda nevychádza zo samotnej povahy metafor, ale zo spôsobu ich interpretácie.

Ukazuje sa, že podobnosť nielenže nie je monolitným javom (doteraz rozlíšená atributívna a štruktúrna podobnosť), navyše podobnosť v metafore navo-

2. schopnosť /neschopnosť, tento druh kvality nie je u Aristotela dostatočne objasnený,

3. trpné kvality – pôsobia podráždenie na zmysloch (sladkosť pôsobí dráždenie chuti, teplo hmatu) a citové vzruchy (šialenosť),

4. podoba a tvar.

² Prehľad starších i súčasných modelov podobnosti podáva napr. Goldstone – Son, *Similarity*, 2005. V tejto práci vyberáme len modely podobnosti relevantné pre výklad metafory.

³ Všetky interpretácie uvedenej metafory sú vyexcerpované z našich prieskumných sondáží.

dzuje dynamické procesy, v ktorých je reprezentácia zvažovaných súvzťažností variabilná, menlivá. Báza v jednoduchej metafore vo výpovedi „*V kupé som videl deti z rôznych kútov sveta. Okno vlaku tak bolo zvonku akváriom národnosti.*“ nadobúda rôzne tváre. Pre niekoho je podobnosť „vo farebnosti ľudí a rybičiek“; pre iného v „priezračnosti“, ktorú sklený materiál umožňuje; „v uzavretosti kupé i akvária“; „v tvarе“; „v pohybe, deti sa vrtia tak, ako rybky“; „v tom, že rybky sú nemé a slovám detí sa takisto neprispisuje veľká váha“.⁴ Vnímanie podobnosti sa opakovane ukazuje ako interpretácia vzťahu medzi A a B, ktoré sú zhodné v istom aspekte. Tento aspekt zahŕňa rôzne premenné, ktoré sú logicky nerovnorodé a ich výskyty sú javovo variabilné. Aspektom je hľadisko, z ktorého je možné na entitu nazerať a ktoré je človek vo svojej individualite a sociálnosti schopný vnímať v rôznych kontextoch (percepčné, funkčné hľadisko, hľadisko usporiadania prvkov ap.). V rámci rôznych aspektov vystupujú jednotlivé charakteristiky entít. Tieto charakteristiky sú parametrami (premennými), na základe ktorých sa A a B hodnotia ako podobné.

Holistická forma podobnosti

Uvažovaním o druhoch podobnosti, podobnosti atribútov či vzťahov, rozvíjím kriteriálneho aspektu, z ktorého sa javy vnímajú ako súvzťažné, respektívne podobné, sme navodili dojem, že podobnosť medzi javmi „existuje“ (v zmysle je interpretovaná) vtedy, ak identifikujeme, čo majú usúvzťažnené entity spoločné. Tradičné modely podobnosti predpokladajú analýzu a porovnávanie (Tversky, 1977; Gentnerová, 1982 a iné). Avšak psychologické výskumy dokazujú, že prirodzené, intuitívne uchopenie podobnosti má často formu „celistvej podobnosti“. Inak povedané: podobnosť má formu holistickej predstavy. Recipient „má dojem“, že entity sú podobné, toto však prebieha bez identifikovania aspektu, v ktorom sa entity podobajú. V psychologických práciach nachádzame označenie prirodzená podobnosť, dokonca „primitívna“ podobnosť (Goldstone, 1995, s. 9) a identifikovanie toho, čo majú entity spoločné, je až výsledkom cielenej analýzy, teda reflexívnej interpretácie. Toto potvrdil výskumami Ward (1983, cit. podľa Goldstone, 1995, s. 9). Ten zistil, že dospelí, ktorí zoskupujú objekty rýchlo, konajú tak na základe celistvého dojmu podobnosti, nie na základe kriteriálneho aspektu zoskupovaných entít. Okrem toho, že sa ukazuje chronologická prvotnosť holistickej formy podobnosti, výskumy takisto dokazujú, že práve táto forma podobnosti je ontogeneticky prvotná: „*Pre malé deti je pomerne zložité odpovedať na otázku, či sa dva objekty zhodujú v konkrétej vlastnosti, ale relativne ľahko odpovedia na otázku, či sú podobné vzhľadom na viaceré stránky*“ (Smith, 1989, cit. podľa Goldstone, 1995, s. 9).⁵

⁴ Odpovede sú vyexcerpované z našich diskusií s respondentmi.

⁵ V pôvodnom znení: „*It is relatively difficult for young children to say whether two objects are identical on a particular property, but relatively easy for them to say whether they are similar across many dimensions.*“

Implicitným predpokladom porovnávacích teórií metafory (Ortony, 1979; Gentnerová, 1982), atributívnej teórie (Glucksberg – Keysar, 1990) i niektorých koncepcii opisujúcich emergentnú povahu metaforickej bázy (Vega-Morenová, 2004) je, že interpretácia metafory má analytickú podobu. Inak povedané: predpokladá sa, že interpretácia metafor spočíva v nachádzaní korešpondencí medzi usúvzažnenými pojмami, pojmovými doménami. Alebo ešte inak: podobnosť v metafore je interpretovaná vtedy, ak identifikujeme, čo majú metaforou usúvzažnené javy spoločné. Navyše, súčasné teórie interpretácie metafory opisujú proces porozumenia metafore ako narábanie s diskrétnymi predikátmi (Glucksberg – Keysar, 1990; Gentnerová, 1982; Gentnerová – Markman, 1997; Vega-Morenová, 2004; Sperber – Wilson, 1998). Na základe empirických zistení upozorňuje Indurkhya (2007) na to, že porozumenie metafor nemá vždy analytickú podobu. Autor aj používa vo svojich prácach termíny *analytické* a *syntetické metafory*, pričom motiváciou pomenovania je práve spôsob interpretácie zmyslu. Pri analytických metaforách je zmysel konštituovaný na základe analýzy obsahu tenora a vehikula, teda cieľovej domény a tej zdrojovej. Avšak je iný druh metafor, ktoré nazýva Indurkhya syntetickými metaforami, kde je zmysel tvorený syntézou bez predošej dekompozície významu tenora a vehikula (op. cit., s. 493). Práve tento typ interpretácie metafory v podobe syntézy, komplexnej formy poznania, nemožno odsúvať pri vysvetľovaní interpretácie metafory. Predpokladáme, že sa čiastočne prekrýva s obsahom kategórie obraznosti, tradične späť s metaforou, v súčasnosti však zastupujúcej okrajové miesto pri vysvetľovaní tohto javu.

K vymedzeniu obraznosti

Dlhoročný záujem o obraznosť v uměleckej, hlavne básnickej tvorbe, zviazał princíp obrazného myslenia s jedným typickým modom. Tradične sa pojem obraznosť ako vlastnosť uměleckého textu používa s odkazom na dve odlišné vlastnosti textu:

1) Schopnosť textu evokovať zmyslové predstavy, typicky, ako sugeruje motivácia pomenovania, vizuálne predstavy. V tomto zmysle hovorí napr. Harpáň o priamej obraznosti (1994, s. 70).

2) Vlastnosť textu dosahovaná vyjadrovaním, ktoré môžeme negatívne vymedziť ako nedoslovné. Obraznosť, alebo inak aj figuratívnosť, sa dosahuje prostriedkami založenými na sémantickom dynamizme, teda odklone od uzuálnej referencie (metafora, metonymia) v záujme zosilnenia dojmu, resp. v Šklovského terminológii, „ozvláštnenia“ textu. Takto chápanú obraznosť označuje Harpáň ako prenesenú obraznosť, figuratívnosť. Indikátormi sú prostriedky v tradičnej rétorike označované ako figúry: metafora, metonymia a pod. Tu sa obraznosť chápe ako tvorivé usúvzažnenie, ktoré už nie je späť len so zmyslovo-imaginatívnym modom myslenia, teda motivované predstavou (vizuálnou, auditívnou a podobne), ale Harpáň uvažuje i o emotívnej či kognitívnej povahе obraznosti (1994, s. 71). V takomto zmysle možno za obrazné

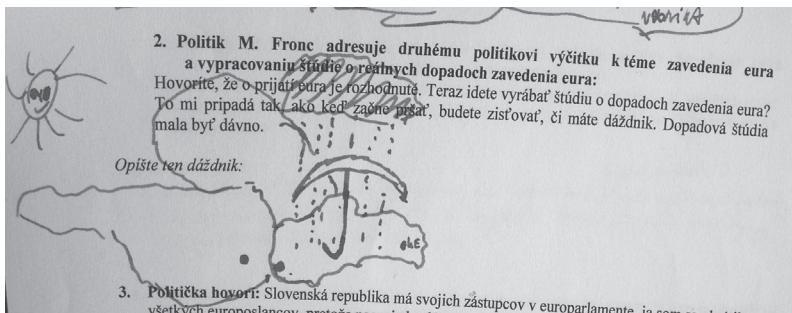
potom považovať aj metafore, ktoré sú založené na iných než zmyslovo-imaginatívnych podobnostiach, i analógie, ako napr. *Banky sú v čase krízy tak trochu čerpacími stanicami s pohonného látkami*.

Na poskytnutie obširnejšieho regisitra umenovedných a filozofických reflexií pojmu obraznosť sa podujal J. Pavelka v rámci svojej syntetizujúcej práce o metafore (1982, s. 13 – 23). Na rozdiel od tradičného pertraktovania obraznosti ako vlastnosti umeleckého diela, autor tu akcentuje kreatívno-psychickú podstatu tohto javu, ktorý má tak estetickú, ako i gnozeologickú, sémantickú a iné dimenzie, v ktorých sa realizuje človek prostredníctvom tvorivého činu.

Z jazykovedného hľadiska uvažuje o obraznosti v súvislosti s frazémami aj J. Mlacek, ktorý obraznosť vykladá ako sémantickú kategóriu, ktorá ako vlastnosť jazykových jednotiek vzniká sémantickou transpozíciou či „*zásahom do sémantiky spojenia*“ výrazov (2003, s. 62), pričom jednotlivé výrazy vo frazách alebo spojenia výrazov nadobúdajú inú než obvyklú, pravdepodobnú referenciu. Takto sa dá metaforická obraznosť potom vysvetliť ako typ sémantickej transpozície, pri ktorej dochádza k usúvaniu dvoch významových jednotiek s prienikom na obsahovej rovine.

Metafora môže stimulovať informácie kvalitatívne rôznorodej povahy a porozumenie zmyslu môže mať verbálnu formu či formu neverbálnej predstavy. Zatial čo s verbálnymi informáciami sa narába ako s diskrétnymi jednotkami a sú kompatibilné s predstavou o podobnosti ako spoločných príznakoch (porovnaj Tversky, 1977; Ortony, 1979), predstavy svojou komplexnosťou unikajú tradičným teoretickým modelom podobnosti. Z tohto dôvodu Paivio (1979) s nedôverou prijímal vysvetľovanie porozumenia metafory prostredníctvom podobnosti a navrhoval podľa neho vhodnejší pojem *integrácia*. Tým upozorňoval na skutočnosť, že pre tvorbu a interpretáciu metafory je dôležitá prepojenosť verbálneho a imaginárneho systému (ponúkal tzv. dual-coding approach, 1979). „*Systém obraznosti zrejme vytvára synchronne organizované integrované informačné štruktúry, analogické so súvislou, štruktúrovanou reprezentáciou perceptuálneho sveta. Predpokladáme preto, že obrazné reprezentácie (ktoré nemusia nevyhnutne mať formu uvedomovaných obrazov) majú presne tie vlastnosti, ktoré vytvárajú integrovanú reprezentáciu, ktorá podľa nás vzniká pri porozumení metafory*“ (Paivio, 1979, s. 163).⁶ Potom teda informácia, ktorá je na základe metafory interpretovaná, respektíve zmysel, má skôr podobu celku, syntézy (porov. Indurkhya, 2007), holistickej reprezentácie. Túto skutočnosť dokladá aj nasledovný spôsob interpretácie metafory jedným z našich respondentov, ktorý neboli ojedinelý medzi recipientmi reagujúcimi na rovnaké zadanie (podávame v pôvodnej forme aj so zadáním):

⁶V pôvodnom znení: „*Imagery system presumably constructs synchronously organized, integrated informational structures, analogous to the continuous, structural layout of the perceptual world. Thus, imaginal representations (not necessarily experienced in the form of conscious imagery) are assumed to have just those properties that would account for the integrated representation that appears to emerge when a metaphor is understood.*“

Respondent interpretoval zmysel metafory prostredníctvom komplexného obrazu, do ktorého zahrnul aj javy, ktoré neboli súčasťou výpovede, ale tvorili súčasť predstavy evokovanej metaforou, napr. slnko, oblak, geografická podoba Slovenska, ktoré nestojí izolované, ale v susedstve s inými geografickými celkami. Predstava integrovala znalosti z oboch domén, a to súdržným spôsobom. Súdržnosť reprezentácie je dodržaná napriek tomu, že integruje prvky oboch domén.

Navýše, interpretácia metafory typicky zahŕňa nielen senzorické, verbálne, ale aj emotívne informácie, postoje, ktoré sa navrstvujú na informácii verbálnej a senzorickej modality. Tvorca usúvzažňuje tenor a vehikulum na základe prežívania pomenovávanej skutočnosti. Usúvzažnenie v metafore je motivované potrebou vyjadrenia vnútorného sveta subjektu, jeho osobných pocitov, želaní (tu porovnajme funkčnú podobnosť, porov. Krupa, 1997).

Smerovanie našich úvah k vymedzeniu metaforického obrazu ako psychickej entity majúcej formu syntézy, integrujúcej zmyslové, emocionálne a verbálne informácie, odkazuje aj k chápaniu obrazu, aké nachádzame objasnené u F. Miku (1979). Ten nazýva obraz (v lyrike) „kondenzujúcou syntézou“ rôznych foriem ľudského poznania a žitia. Miko vysvetľuje: „Obraz ako základná stavebná jednotka lyrickej básne sa ukazuje ako simultánna syntéza ,zahalenia‘ a ,odhalenia‘, t. j. ako syntéza zmyslovej skutočnosti a ,zmyslu‘“ (op. cit., s. 115). Obraznosť je ďalej podľa autora „syntézou rozličných kultúrnych typov myslenia (mytického, religiózneho, racionálneho, dialektického), syntézou rozličných literárnych, typov myslenia“, literárnych kontextov (literárne alúzie) a môže byť napokon aj syntézou rozličných typov a spôsobov reči (hovorovosť, intelektuálnosť, expresivnosť ap.). Je to teda syntéza zjavného a skrytého, zmyslového a racionálneho, ontologickeho a semiotického, syntéza epoch historických a literárnych, syntéza života a jeho komunikačných sfér: v jednom alebo niekoľkých slovách“ (1970, s. 115 – 116).

Porovnajme si interpretácie respondentov, ktorým sme predložili úryvok politického dialógu.⁷ Dvom odlišným skupinám recipientov sme uviedli od-

⁷ Úryvok je výberom z väčšieho materiálového korpusu vyexcerpovaného z politických diskusných relácií *Na telo* (Markiza), *De Facto* (TV JOJ) a *O 5 minút 12* (STV 1)

lišné alternatívy/metafory, prostredníctvom ktorých sa môže dialóg ďalej rozvíjať.

I. Mikloš: *Chcem vám pripomienúť, že čo sa týka politickej zodpovednosti za všetko, čo sa udialo do roku 2006, aj za všetko dobré, aj za všetko, čo sa podarilo, aj za všetko, čo sa nepodařilo, aj za kauzy, ktoré vždy boli aj budú, politická zodpovednosť bola vyvodená voľbami v roku 2006. Sme po voľbách, sme v opozícii a vy nemáte žiadny iný argument, len vždy pri odvolávaní ktoréhokoľvek ministra, nemáte žiadny iný argument, len vraciať sa pred voľby k politickej zodpovednosti, ktorá bola vyvodená.*

R. Kaliňák: *Čo si nepamätáte, čo ste hovorili vy?*

I. Mikloš: *Pán Kaliňák, považujem to za dosť trápny pokus odviesť pozornosť od vašich káuz.*

R. Kaliňák:

- a) *Pán Mikloš, vaša pamäť je zrkadlo, na ktoré vám dýchli, aby ste si nič nepamätali.*
- b) *Pán Mikloš, keď sa ráno zobudíte, prvé, čo urobíte pred čistením Zubov, je, že si premažete hardisk, aby ste si nič nepamätali, čo ste robili predtým.*

Obe metafory sú vyexcerpované z textov písaných v slovenskom jazyku, pričom prvá sem bola úcelovo „dosadená“ a vznikla transformáciou verše z poézie M. Váleka: *Pamäť je zrkadlo, na ktoré mi dýchli. Nepamätám sa.* Druhá bola skutočným pokračovaním dialógu. Zadanie úlohy znelo: ako ste porozumeli výpovedi, čo má spoločné tá pamäť so zrkadlom?

1) Pán Mikloš, vaša pamäť je zrkadlo, na ktoré vám dýchli, aby ste si nič nepamätali.

V našich orientačných sondážach sa ukazuje, že interpretácia „spojitosti“ medzi pamäťou pána Mikloša a zrkadlom nemá len podobu nachádzania spoľočných príznakov. Porozumenie nie je identifikáciou vlastnosti, prostredníctvom ktorej štandardne vnímame entitu v pozícii vehikula, ktorá je typická pre vehikulum (zrkadlo) a zdôrazňovaná v cieľovej doméne, ale základom interpretácie je obraz, ktorý sa vytvorí zvážením komplexu príčin a následkov, a vizuálna skúsenosť, ktorú máme v situácii opísanej prostredníctvom týchto príčinných vzťahov. Vzťah (môžeme uvažovať o podobnosti) sa tu javí ako jav oveľa komplexnejší, porovnajme interpretáciu „*Jeho pamäť môže byť zahmleným zrkadlom, lebo je špinavé. Možno si naňho dýchol len preto, aby si ho očistil.*

za obdobie september 2007 – máj 2009. Politický dialóg v rámci uvedených relácií charakterizujú také atribúty, ako spontánosť, „*prirodzená miera interaktívnej improvizácie*“ (Orgoňová, 2009, s. 76), čo bolo pre nás relevantné pri sledovaní metafor tvorených v spontánnej (prípadne polopripravenej) hovorenej reči.

Očisti si ho a bude pripomínať kauzy, ktoré sa odohrávajú v tomto období“. Podobnosť, hoci aj prítomná v podobe jedného príznaku (špinavý), tu má syntetický charakter, integrujúc znalosti, dojmy o pripodobnených doménach (v „špinavosti“ zrkadla sa tu integrujú i dojmy, obraz o politike). Dojem obraznosti je tu podporený jednak vizuálnou predstavou, jednak touto komplexnosťou poznania, ktoré metafora prináša. Navyše, porozumenie, ktoré sa zakladá na intuitívnom uchopení spojitosťi, má charakter integrácie poznania z oboch domén, nejde len o prenos znakov jednej z domén na druhú. Porovnajme aj inú interpretáciu, v ktorej bol zmysel tejto metafory interpretovaný aj ako „falošná pamäť“, a to znova na základe komplexu znalostí z pojmových domén (správanie politika je falošné, resp. politici všeobecne v obraze respondenta sú vnímaní ako falošní). Z toho dôvodu sa ukazuje ako schematizujúce vysvetľovať niektoré typy interpretovanej podobnosti ako prítomnosť spoločnej vlastnosti či vzťahov v dvoch usúvzťažnených doménach.

2) Pán Mikloš, keď sa ráno zobudíte, prvé, čo urobíte pred čistením zubov, je, že si premažete hardisk, aby ste si nič nepamätali, čo ste robili predtým.

Forma poznania, ktorú nazývame obraznosťou, nepredpokladá senzorický základ. Porovnajme si druhý príklad. Súčasťou tvorby a interpretácie metafory je takisto sémantická transpozícia (na otázku, či je prirovnanie obrazné, výstižne odpovedal jeden z respondentov: „áno, Mikloš nemá v hlave harddisk“), ktorá nenastáva na základe spoločného príznaku, ale súhry znalostí, postoja: „rozhoduje sa mechanicky (zhoda) a necíti ľudské pocity ako svedomie, zodpovednosť (rozdiely medzi počítačovou a ľudskou sférou), keď si nepamätá, čo urobil alebo povedal a nenesie za to zodpovednosť.“ Za obraznosť pritom nemôžno považovať len podobnosť v širokom zmysle, teda to, čo tvorí prienik znalostí. Metaforická obraznosť zahŕňa tak podobnosti, ako aj rozdiely, ktoré sú pre metaforu rovnako dôležité. Pri interpretácii metafor sa ukazovalo, že porozumenie bolo zamerané rovnako na spojitosťi, ako na rozdiely, na pozadí ktorých sa dospelo ku zmyslu. Pripomeňme si Aristotelove úvahy o metafore ako synergii (1980). Metafora na jednej strane navodzuje podobnosť medzi dvoma doménami, zároveň zvýrazňuje ich rozdielnosť. Stachová predpokladá, že „Oba tieto procesy prebiehajú súčasne, vzájomne sa podmieňujú a synergický efekt vedie k napätiu, ktoré je zdrojom invencie pre ďalšie poznanie“ (Stachová, 1990, s. 17). Obraznosť tu vzniká ako nová psychická entita majúca formu konzistentného poznania syntetizujúceho podobnosť aj rozdiely medzi usúvzťažnenými znalostnými doménami, pričom nemusí mať formu predstavy. Zmysel metafory môže mať formu obraznosti, avšak nie u každého recipienta. Inde je obraznosť tejto výpovede utlmená uzuálnosťou pripodobnenia ľudskej pamäte k „pamäti“ počítača a lexikalizovanou metaforou *pamäť počítača*. Pri interpretácii metafory sa nevybavujú subjektívne asociatívne a emotívne komponenty (porov. aj Němec, s. 117). Zmysel metafory v takejto podobe nemá formu nového poznania.

Nazdávame sa, že každá originálna metafora, ktorá vzniká v dôsledku intutívneho, komplexného, nie analytického uchopenia vzťahu medzi dvoma odlišnými pojmovými doménami, je výsledkom obrazotvornosti tvorca či interpreta metafory, ktorá sa tak vyznačuje kvalitou obraznosti. Metaforický vzťah majúci povahu obraznosti vzniká ako intuitívne, typicky prekvapivé uchopenie prienikov medzi dvoma vzdialenými „oblasťami“ v procese tvorby či interpretácie metafory, na pozadí psychických stimulov verbálnej, zmyslovo-imaginatívnej, racionálnej a afektívnej povahy v ich kooperácii.

Poznámka

Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu UK/87/2009 „*Podobnosť v metafore II*“.

Literatúra

ARISTOTELES: Kategorie. Praha: ČSAV 1958. 75 s.

ARISTOTELES: Poetika. Rétorika. Politika. Bratislava: Tatran 1980. 278 s.

GENTNEROVÁ, Dedre: Are Scientific Analogies Metaphors? In: Metaphors: Problems and Perspectives. Ed. D. S. Miall. Brighton: Harvester Press Ltd 1982, s. 106 – 132.

GLUCKSBERG, Sam – KEYSAR, Boaz: Understanding Metaphorical Comparisons: Beyond Similarity. In: Psychological Review, 1990, roč. 97, č. 1, s. 3 – 18.

GOLDSTONE, Robert – MEDIN, Dougles – GENTNEROVÁ, Dedre: Relational Similarity and the Nonindependence of Features in Similarity Judgments. In: Cognitive psychology, 1991, roč. 23, č. 2, s. 222 – 262.

GOLDSTONE, Robert: Mainstream and Avant-garde Similarity. In: Psychologica Belgica, 1995, roč. 35, s. 145 – 165.

GOLDSTONE, Robert – SON, Ji Y.: Similarity. In: Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning. Ed. K. Holyak, R. Morrisson. Cambridge: Cambridge University Press 2005, s. 13 – 36.

INDURKHYA, Bipin: Creativity in Interpreting Poetic Metaphors. In: New Directions in Metaphor Research. Ed. T. Kusumi. Tokyo: Hitsuj Shobo 2007, s. 483 – 501.

KRUPA, Viktor: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Bratislava: Tatran 1990. 184 s.

KRUPA, Viktor: Podobnosť ako základ metafory? In: Jazykovedný časopis, 1997, roč. 48, č. 2, s. 81 – 88.

MEDIN, Dougles – GOLDSTONE, Robert – GENTNEROVÁ, Dedre: Respects for Similarity. In: Psychological Review, 1993, roč. 100, č. 2, s. 254 – 278.

MIKO, František: Poézia, človek, technika. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1979. 332 s.

MLACEK, Jozef: Obraznosť slovenskej frazeológie. In: J. Dolník – J. Mlacek – P. Žigo: Princípy jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 49 – 82.

NĚMEC, Igor: Obrazné výrazy a jejich lexikalizace. In: Slovo a slovesnosť, 1987, roč. 48, č. 2, 1987, s. 110 – 122.

ORGONOVÁ, Ol'ga: Verbálne džudo v televíznom dialógu politikov. In: Aspekty literárnovedné a jazykovedné II. Ed. V. Kováčová – D. Baláková – J. Šindelářová. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2009, s. 75 – 85.

ORTONY, Andrew: The Role of Similarity in Similes and Metaphors. In: Metaphor and Thought. Ed. A. Ortony. Cambridge: Cambridge University Press 1979, s. 187 – 201.

PAIVIO, Allan: Psychological Processes in the Comprehension of Metaphor. In: Metaphor and Thought. Ed. A. Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, s. 150 – 171.

PAVELKA, Jiří: Anatomie metafory. Brno: Nakladatelství Blok 1982. 202 s.

POCZOBUT, Robert: O samej relacji podobieństwa. Na marginesie sporu o uniwersalia. In: Kognitywistyka. Podobieństwo. Ed. T. Dunin. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej 2006, roč. 2, s. 11 – 24.

SUPERBER, Dan – WILSON, Deirdre: The Mapping Between the Mental and the Public Lexicon. In: Language and Thought. Ed. P. Carruthers, J. Boucher. Cambridge: Cambridge University Press 1998, s. 184 – 200.

STACHOVÁ, Jiřina: O metafoře ve vědě. In: Úloha metafory ve vědeckém poznávání a vyjadřování. Ed. J. Stachová. Praha: ČSAV 1990, s. 6 – 19.

TVERSKY, Amos: Features Similarity. In: Psychological Review, 1977, roč. 84, č. 4, s. 327 – 352.

VEGA-MORENOVÁ, Rosa Elena: Metaphor Interpretation and Emergence. In: UCL Working Papers in Linguistics, 2004, roč. 16, s. 297 – 322.

Použití tvarů typu *oglądawszy*, *zjedzając* v současné polštině

Krystyna Bojałkowska

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

1 Úvod

Předmětem zájmu je zde použití v současném polském jazyku tvarů vzniklých přidáním morfémů *-wszy*, *-lszy* ke kmenu nedokonavých sloves, např. *oglądawszy* v (1) nebo přidáním morfému *-qc* ke kmenu sloves dokonavých, např. *zjedzując* (2).

(1) **Oglądawszy ostatnio dziwiłem się jak mogło mi się to podobać...* (<http://fdd.fs.com.pl/>)¹

(2) **czy można się zarazić zjedzając krew kleszcza?* (www.sluzbazdrowia.com.pl/forum)²

¹ Pomocí symbolu * zde označuju příklady, v nichž se objevují tvary vzniklé v rozporu se současnou normou, působící jako bezúčelové, zbavené jiných komunikačních a stylistických funkcí.

² V citovaných zde příkladech jsou často porušovány typografické normy a vynechávána diakritická znaménka (tzv. Pidgin Polish). Tento jev je příznačný pro použití jazyka v internetu, viz W. Gruszczyński (2001). Vždycky podávám zápis shodný s originálním.

Ve větě (1) tvar *oglądawszy* je možno interpretovat jako utvořený od nedokonavého slovesa OGLĄDAĆ, a tvar *zjedząc* ve větě (2) jako utvořený od dokonavého slovesa ZJEŚĆ. Tento způsob tvorjení participií není shodný s platnou pro současnou polštinu normou, jež připouští dva typy příslovečných participií (v odborné literatuře nazývaných také participií nesklonnými): participia přítomná, tvorená jen od sloves nedokonavých dodáním do přítomného kmene morfemu *-qc*, např. *czytając*, *idąc*, *jadąc* jsou tvary participií od nedokonavých sloves CZYTAĆ, IŚĆ, JECHAĆ a participia minulá, tvorená jen od dokonavých sloves dodáním do minulého kmene morfemu *-wszy*, kdy kmen končí samohláskou, např. *zrobiwszy* je tvar dokonavého slovesa ZROBIĆ, nebo *-lszy*, kdy kmen končí souhláskou, např. *przyszedłszy* je tvarem dokonavého slovesa PRZYJŚĆ³. K možnostem tvorjení participiálních tvarů typu *-szy*⁴ od nedokonavých sloves a tvarů typu *-qc* od sloves dokonavých neodkazují žádné mezi těmi, jež znám, práce, týkající se flexe sloves, popisované z synchronního hlediska. Platí toto jak vzhledem k prácím starším, např. J. Tokarski (1951, 1973), tak i k novějším, např. GWJP (1998), M. Bańko (2002), Z. Saloni (2000, 2007, 2007a). Autoři teoretických zpracování vyslovují totiž přesvědčení, že možnost tvorjení participií typu *-qc* (vyjadřujících relativní současnost dvou dějů) a typu *-wszy* (vyjadřující relativně předchozí charakter jednoho děje vzhledem k druhému) je těsně spjata s vidovým významem slovesných lexémů, což zaznamenává m. j. Z. Saloni (1976, s. 89). Proto také možnost tvorjení participiálních příslovečných tvarů přítomných nebo minulých je považována za jedno z kritérií určujících vid daného slovesného lexému,⁵ viz Z. Saloni (2007a, s. 85 – 86).

Uvedené výše názory sdílejí autoři kodifikačních zpracování, např. I. Tabakowska (1967), H. Jadacka (2005, s. 89 – 90). Je třeba podotknout, že autoři většiny příruček – v tom čísle Z. Saloni (1971), D. Buttler a jiní (1986) – nevzpomínají o problémech, spjatých s tvoréním příslovečných participií. Na problémy po této stránce upozorňuje zato W. Śmiech (1971, s. 108).

Je nutné poznamenat, že tvary typu *oglądawszy*, *zjedząc* byly pravidelně tvorenny v starší polštině: do 15. století byla tvorená participia typu *-qc* i od dokonavých sloves, a do konce 19. století byla tvorená participia typu *-szy* od

³ Paradigmata některých sloves neznají participiální tvary. Tento jev zaznamenává M. Grochowski v GWJP (1984, s. 234): „Form imiesłowowych nie da się utworzyć tylko od nieosobowych leksemów czasownikowych typu *dnieć*, *świtać*, *błyskać się* oraz czasowników niefleksyjnych typu *trzeba*, *można*“ („Participiální tvary se nedají utvořit jen od neosobních slovesných lexémů typu *dnieć*, *świtać*, *błyskać się* a neflektivních sloves typu *trzeba*, *można*“). Pozorují to také Z. Saloni a M. Świdziński (1998, s. 138), a píšou, že tvary příslovečných participií objevují se jen v paradigmatu vlastních sloves, neexistují u slovev nevlastních. Je překvapující, že této vlastnosti nezaznamenávají uznávaná zpracování týkajícíse flexe – GWJP (1998), M. Bańko (2002).

⁴ Participii typu *-szy* zde jmennuji tvary tvorené pomocí morfémů *-wszy*, *-lszy*.

⁵ Vzhledem k slovesnému vidu A. Krasnowolski (1909), pojmenovává participia typu *-qc* jakožto nedokonavá, a participia typu *-szy* jakožto dokonavá.

nedokonavých sloves, o čemž píše W. Taszycki (1924, s. 55). Četné tvary tohoto typu lze najít v dílech Jana Kochanowského, a také mnoha jiných významných spisovatelů, rovněž z pozdějšího období, jako např. „Pamiętniki“ J. Ch. Paska z 17. století, viz H. Koneczna (1956), T. Sokołowska (1976).

2 Oblast použití zkoumaných tvarů

Tvary typu *oglądawszy*, *zjedząc* objevují se poměrně hojně v internetové komunikaci, především na fórech a blogách. Většina uvedených zde příkladů pochází z textů tohoto typu. Ve dvou velkých korpusech současného polského jazyka – korpuse zpracovávaném Souborem lingvistického inženýrství v Ústavu pro základy informatiky Polské akademie věd (Korp IPI PAN)⁶ a v Korpuse jazyka polského Vědeckého nakladatelství PWN (Korp PWN)⁷ – zkoumané tvary jsou velmi řídké. Frekvenci vybraných tvarů ukazuje tabulka 1:

Tabulka č. 1

Tvar	Internet ⁸	Korpus IPI PAN	Korpus PWN
*bywszy	309	2	0
*jechawszy	117	0	0
*oglądawszy	109	0	0
*pisawszy	82	0	0
*pójdąć	28	0	0
*skończąc	84	0	0
*zjedząc	38	0	0
*zrobiąć	77	1	0

Tak nepatrnou frekvenci zkoumaných tvarů v korpusech vůči hojnosti jejich vystupování v internetové komunikaci je možno vysvětlit nasledujícími faktory: za prvé, je internet sbírkou textů mnohem rozsahlejší než zmíněné korpusy, kromě toho se počet rozšiřuje, proto při zkoumání jeho zásob je možno snadněji postřehnout jevy méně intenzivní a tendence nově vzniklé v jazyce.⁹ Roz-

⁶ Používala jsem úplnou verzi 2. vydání tohoto korpusu (zpřístupněného v březnu roku 2006), obsahující přes 250 milionů segmentů.

⁷ Používala jsem úplnou síťovou verzi ve velikosti 40 milionů slov, přístupnou na webové stránce <http://korpus.pwn.pl/>.

⁸ Data byla získána z internetu pomocí prohlížeče Google dne 4 prosince 2007 (www.google.pl).

⁹ O použitelnosti internetu ve zkoumání jazyka píše m. j. M. Podhajecka (2006, s. 340): „Mimo oczywistych mankamentów zasoby internetowe umożliwiają jednak przeprowa-

díly ve frekvenci jednotlivých výrazů mezi internetem a korpusy týkají se nejen zkoumaných tvarů typu *oglądawszy* či *zjedzqc*, ale také normálně tvořených příslovečných participií přítomných a minulých. Za druhé, pro internetovou komunikaci je příznačná obrovská stylistická a žánrová rozmanitost, poměrně velké je procento projevů úplně spontánních. Oba korpusy obsahují sice stylisticky diferencovaný materiál, ale většina textů jsou to texty považovaný všeobecně za pečlivěji upravené, jako např. beletristická a nebeletristická próza (především vědecké texty), články v novinách. V mnohem menší míře jsou brány v úvahu texty tvořené volněji, některé z nich, jako obsah blogů a fór, vůbec nejsou obsaženy v zásobách korpusu.

Lze předpokládat, že pro mnohé mladé lidi čtení textů objevujících se v internetu je jediný způsob styku s psaným textem, proto je tím více nutno uvažovat o existující jazykové normě a o tom, jak si její existování uvědomují uživatelé jazyka, příp. proč si jí nevšimají.

3 Stav jazykového vědomí uživatelů jazyka

Uvědomování si zásad tvoření participiálních tvarů záleží – mezi jiným – na urovni vzdělanosti uživatele a typu jeho vzdělání. Autoři internetových textů – a tyto texty tvoří většinu zkoumaného materiálu – jsou to převážně mladí lidé se středoškolským nebo vysokoškolským vzděláním, viz J. Grzenia (2006, s. 45 – 50). Aby bylo možno se přesvědčit, jak vypadá uvědomování si jazykové normy mezi mladými uživateli polštiny, uspořádala jsem anketu mezi 186 studenty univerzitních humanitních oborů, polovina účastníků výzkumu byli to studenti III ročníku polonistiky, kteří už končili kurz popisné mluvnice současné polštiny obsahující i flexi (ale neobsahující problémy jazykové kultury). Druhou polovinu tvoří studenti, již neprošli ani akademickým kurzem popisné mluvnice, ani jazykové kultury – studenti I ročníku polonistiky, I ročníku žurnalistiky a společenské komunikace, a studenti II ročníku kulturologie (tuto skupinu určuju jakožto „studenty bez filologické přípravy“).

V první části ankety jsem prosila o utvoření participiálních tvarů těchto sloves: KUPOWAĆ, SKOŃCZYĆ, UCZYĆ, ODEBRAĆ, a v druhé části – o ocenění z normativního hlediska 8 vybraných tvarů: *pójdąc*, *zjedzqc*, *zrobiqc*, *bywszy*, *jechawszy*, *robiwszy* (v rozporu s normou) a *kończqc*, *przyszedłszy* (správných) a vysvětlení svého názoru.

Výsledky prvního úkolu představuje tabulka 2., informující, kolik lidí (v procentech) utvořilo daný participiální tvar ve shodě s normou, v rámci dvou vyjmenovaných níže skupin:

dzenie szeregu ciekawych analiz, szczególnie, że nowe tendencje językowe można łatwiej zaobserwować na podstawie tekstów internetowych niż tekstów publikowanych drukiem („Přes své výrazné nedostatky umožňují internetové zásoby provedení mnoha zajímavých analýz, především proto, že nové jazykové tendenze je možno snadněji pozorovat na základě internetových projevů než tištěných textů“). K tématu použití internetových zásob v jazykovědném výzkumu viz také článek I. Loewe (2006).

Tabulka č. 2

Infinitivní tvary	Studenti III ročníku	Studenti bez filologické přípravy
KUPOWAĆ	77%	31,9 %
SKOŃCZYĆ	70,6 %	64,9 %
UCZYĆ	81,5 %	46,8 %
ODEBRAĆ	65 %	57,4 %

Je patrné, že správnou odpověď nedalo od 18,5 % do více než 68 %, v závislosti na tom, o které sloveso se jednalo. Je třeba přitom zdůraznit, že (což není uvedeno v tabulce) jen 44,4 % studentů III ročníku polonistiky a 9,6 % studentů bez filologické přípravy utvořilo správně všechny čtyři tvary. V několika dotaznících (mezi 11 a 19) studenti připisovali k danému infinitivu jak tvary vzniklé pomocí morfémů *-qc* tak ty utvořené pomocí *-wszy*, *-szy*, pomíjejíce slovesný vid (např. při KUPOWAĆ – *kupując*, *kupiwszy*, nebo při ODEBRAĆ – *odbierając*, *odebrawszy*). Je výrazně patrná závislost mezi ukončením kurzu popisné mluvnice polštiny na vysokoškolské urovni a schopnosti tvoření shodných s jazykovou normou tvarů.

Totéž se vztahuje i na druhý úkol – ocenění korektnosti vybraných tvarů, což znázorňuje tabulka 3. Procentové údaje informují o množství osob (v procentech), jež uznaly jednotlivé tvary za správné:

Tabulka č. 3

Tvary	Studenti III ročníku polonistiky	Studenti bez filologické přípravy
* <i>bywszy</i>	12 %	9,6 %
* <i>jechawszy</i>	32 %	29,8 %
* <i>robiwszy</i>	33 %	41,5 %
<i>przyszedlszy</i>	95 %	83 %
* <i>pójdąc</i>	4 %	21 %
* <i>zjedząc</i>	18 %	29,8 %
* <i>zrobiąc</i>	6 %	18 %
<i>kończąc</i>	95 %	94,7 %

Výsledky ankety nasvědčují tomu, že se normy tvoření participálních tvarů nepředstavují příliš výrazně mladým uživatelům jazyka, zvláště těm, kteří nezvládli mluvniči polštiny na vysokoškolské úrovni. Na druhé straně, mnozí účastníci ankety ocenili tvary typu *oglądawszy*, *zjedząc* jako nesprávné, což je přičinou, že nelze mluvit o jejich všeobecné akceptaci mezi mladými uživateli jazyka.

4 Výsledek neznalosti normy nebo jejího vědomého porušování?

Jak jsem se o tom zmínila, podle současné normy tvary typu *oglądawszy*, *zjedząc* měly by být uznávány za jazykové chyby. Vypadají jako obzvlášť hrubé chyby v textech patřících k projevům spisovné polštiny, jako (3) (fragment článku v novinách) nebo (4) (pocházející ze stenogramu zasedání sněmovny):

- (3) **Innymi słowy powyżej 15.900 należy zacząć być ostrożnym, powyżej 16.900 splacić kredyt wzięty pod zastaw akcji, a w okolicach 18.600 (były to 5-letni rekord) trzymać akcje tylko posiadawszy bardzo poważne ku temu powody.*¹⁰ (Korp IPI PAN)
- (4) **Pójdąc tym tropem i wskazując na osoby urzędowo odpowiedzialne za określone czynności, można by było udzielić odpowiedzi, że za tyżki dziegciu do tego projektu dokładane na etapie pracy w Krajowej Radzie Radiofonii i Telewizji jest winny przewodniczący Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji (...)* (Korp IPI PAN)

Tentýž dojem dělají příklady pocházející z webových stránek – příruček, např.:

- (5) **Kiedy bedziecie nad woda zjedząc nie wchodzcie od razu do wody. Odczekajcie z 5 10 minut (<http://www.plog.sputnik.pl/poradniaitp/37958>)*
- (6) **Czy zrobiąc to dla danego pracodawcy jako umowa o dzieło będę mógł korzystać z tej ulgi?* (<http://prawo.money.pl/>)

Kromě toho, způsob použití zkoumaných tvarů, který se nezdá být příliš účelným, objevuje se v internetu v textech skoro vůbec neupravených, obsahujících další jazykové chyby¹¹: flektivní, jako **dziecią* místo *dzieciom* v (7), syntaktické, jako porušení pravidla tzv. totožnosti podmětu¹² v (8) či pravopisné, srov. **kłutnie* místo *kłótnie* v (9):

¹⁰ V (3) tvar typu *-szy* byl utvořen od kmene nedokonavého slovesa *posiadać* s významem „mít“ (viz ISJP (2000, d. II, s. 197 – 198)). Pro přesnost dodávám, že existuje homonymní dokonavé sloveso *POSIADAĆ*, k jehož paradigmatu patří participální tvar minulý *posiadawszy*, ale má zcela jiný význam, viz ISJP (2000, d. II, s. 198): „Jeśli osoby lub zwierzęta posiadaly gdzieś, to usiadły tam kolejno.“

¹¹ Mimochodem podotknu, že podle W. Gruszczyńskiego (2001, s. 188) mezi různými typy jazykových chyb v internetu: „Poměrně nejméně nacházíme příkladů porušení flektivní normy.“

¹² Analýze problému tzv. „totožnosti podmětu“ s použitím teorie aktantů I. Mělčuka je věnován článek K. Bojałkowska, Z. Saloni (2005), a také obšírná kapitola práce: K. Bojałkowska (2007).

- (7) **Jak mamy odmówić dziecią przyjemności, zrobując ten czyn dziecko poczuje nienawiść do rodziców.* (<http://uwaga.onet.pl/forum>)
- (8) **Po drugie jechawszy autem w stonie Jarosława sygnal zanikał (...)* (<http://radiopolaska.kei.pl/forum/>)
- (9) szkoda nerwów na kłutnie, lepiej się odstresować zjadając coś smaczne-go (<http://www.qz.pl/glowna.php?dzial=odzywanie&artykul=61>)
- Většina případů použití zkoumaných tvarů (především typu *oglądawszy*) případá však jako použití zámerná, srov. (10) – (11):
- (10) *A coż z tego jeśli nawet samotna a przecie szczęśliwa ? Ja oczu oderwać niem w stanie na Premieryja samotnego spoglądając, takoż bielma zaglobianego w pielęgniarkę Szczypińską (kawę pijącą) Przez las dzisiaj jechawszy po drzewach spoglądałem, rzekotki szukałem. Niestety miast tkwić w konarach do komputeryja zasiadła.* (<http://www.tvn24.pl/forum>)
- (11) *We tykend spełniłam swoje marzenie, bo z dzieckiem własnym Sens Życia Pytona oglądawszy zarejestrowałam, iż młode śmieje się w tych samych momentach co ja. Znaczy na świat wydałam egzemplarz prawidłowy.* (<http://haniuta.blog.pl>)

V příkladu (10) vedle tvaru *jechawszy* objevují se i jednotky, jež jsou určeny slovníky jakožto zastarálé, jako *przecie, takoż, miast*. Ke dvěma substantivům byla přitom připojena stylisticky přiznaková koncovka *-yja*. Věta (11) dělá dojem textu zabarveného humoristicky, mezi jiným díky použití vtipních pojmenování: *młode, egzemplarz prawidłowy* (o dítěti).

V příkladech typu (10) – (11) autoři tvorí své výpovědi tak, aby se staly originálními, nekonvenčními, zábavnými, aby dostaly určité stylistické příznaky. Takovým úsilím přispívá používání tvarů zakončených *-szy*, protože minulá příslovečná participia, tvořená pomocí tohoto morfémů, jsou mnohými uživateli polštiny považována za jazykový prostředek příznačný pro literární výpověď, projev obzvlášť pečlivě upravený – v četných významných literárních dílech slouží jejich použití archaizacím.¹³ Autoři příručky „*Praktyczna stylistyka*“ – A. Wierzbicka, P. Wierzbicki (1969, s. 91) varují před jejich přílišným používáním: „*Imiesłowy należą w zasadzie do środków języka pisaneego. Używane w nadmiarze w języku potocznym brzmiałyby nienaturalnie, a nawet śmiesznie (zwłaszcza imiesłów wskazujący na wcześniejszą czynność tej samej osoby, ów zakończony na „-lszy“, „-wszy“, ma charakter książkowy i właściwie wcale nie jest używany w wypowiedziach ustnych). A i w języku pisany w posługiwaniu się imiesłowami trzeba zachować umiar – nadużywanie ich jest rażące.*“ [„Participia należą do podstatě k prostředkům psaného jazyka. Používané v přílišné míře v mluveném jazyce znějí nepřirozeně, dokonce i směšně (zvláště participi-

¹³ Autoři využívají znalost faktu, že ve starší a střední polštině tvary typu *-szy* byly vytvořeny pravidelně. Jako příklad může zde sloužit jazyk historických románu H. Sienkiewicze.

um odkazující k dřívější činnosti téže osoby, toto zakončené *-lszy*, *-wszy* má knižní ráz i vlastně není ani používáno v mluvených projevech). Také v psaném jazyce je třeba používat participia s mírou – nevhodné užití je vždy nápadné¹⁴]

Tvary typu *oglądawszy*, pokud jsou použity v textech působících jakožto vyznačující se stylistickým příznakem zábavnosti, mohou být zdrojem jazykového vtipu, jehož je dosaženo pomocí neobvyklých flektivních koncovek, srov. D. Buttler (2001, s. 103). Kvůli tomuto účelu jsou používány především tvary typu *oglądawszy*, v případě, když se jedná o tvary typu *zjedzqc*, použití koncovky *-qc* neplní stylizační funkci,¹⁴ jelikož pravidelně tvořené tvary přítomných příslovečných participií objevují se v různých stylech, a tím pádem nenesou příznaky jak knižního, tak archaického stylu. Našla jsem vlastně jediný příklad humoristického textu, v němž se objevuje tvar typu *zjedzqc*, viz větu (12), pocházející z humoristického verše:

- (12) *A Gandalf w dół już lecąc, sto zrobiąc hołubcy, z przeciągłyim krzykiem niknął: „Uciekajcie głupcy!”* (<http://barsawia.xpam.de/forum/>)

Tvary typu *oglądawszy* vyplňují, zdá se, určitou stylistickou funkci také v případě, když jsou použity bez řídicího tvaru slovesného, totiž ve funkci samostatného větného centra, jako v (13):

- (13) *looojej!! myśliwszy ze nikt nie pisawszy juz! A Ty Abuk jak długawszy słuchawszy sum 41? (...)ja nie oglądawszy tv wiec sie nie orintowawszy co tam w wielkim swiecie* (<http://www.prv.pl/kg/>)

Fakt, že si autor textu citovaného v bodu (13) hraje se slovy, je zřejmý nejen kvůli velké frekvenci zkoumaných tvarů zakončených *-szy* (*mysliwszy*, *pisawszy*, *słuchawszy*, *oglądawszy*, *orintowawszy*), ale také kvůli použití tvaru *długawszy*, utvořeného od přídavného jména *dlugi* (nebo jeho příslovečné odvozeniny *długo*).

V četných příkladech vystupují ve funkci větného centra vedle tvarů nesprávných také standardní tvary minulých participií – např. (14) – kde vedle nesprávného *idąwszy* vyskytuje se správný tvar minulého příslovečného participia *sporządziwszy*:

- (14) *Święta idąwszy może coś sporządziwszy.* (<http://owczarek.blog.polityka.pl/?p=79>)

Chci podotknout, že používání tvarů typu *oglądawszy* a pravidelně tvořených participiálních tvarů zakončených *-szy* ve funkci větného centra je příznačné pro polštinu používánou Poláky na Litvě, o čemž se zmiňuje A. Nagórko (1998, s. 87). Proto není zcela vyloučeno, že autoři vět (12) až (14) a podobných je záměrně stylizují na polštinu z okolí Vilniusu.¹⁵

¹⁴ K tématu rozdílu v používání tvarů přítomných a minulých příslovečných participií, jejich frekvence v různých stylistických variantách současné polštiny, viz K. Bojałkowska (2007).

¹⁵ Je třeba dodat, že nesklonná participia se vyskytují v dialektech jen zřídka, viz J. Taszycki (1924, s. 177), a proto ani tvary typu *-qc*, ani tvary typu *-szy* nemohou plnit funkci prostředku sloužícího stylizaci na výpověď v dialektu.

5 Závěrem

Fakt, že jazyková norma týkající se tvoření participií není úplně známá uživatelům, nás přiměje k úsudku, že se v jejich vědomí do jisté míry ztrácejí rozdíly mezi významovými a funkčními vlastnostmi participií tvořených od nedokonavých a dokonavých sloves, a vůbec mezi dokonavým a nedokonavým videm slovesným. Lze předpokládat, že nedodržování normy v internetových textech může pak způsobit další rozkolísání norem tvoření příslovečných participiálních tvarů.

Kromě toho, používání tvarů typu *oglądawszy, zjedząc* v současných textech lze interpretovat nejen jako výsledek neznalosti jazykové normy, ale také schválenného její porušování, pramenícího z tvůrčího postoje k jazyku, postoje sloužícího konkrétním účelům, především stylizačním a humoristickým, přičemž v této funkci se vyskytují hlavně tvary typu *oglądaćszy*, jakožto stylisticky příznakové.

Analýza výzkumného materiálu nás nutí k postavení dalších otázek k jazykovým mechanizmům, jež ovlivňují používání zkoumaných tvarů, otázek k jejich komunikačnímu významu a možnostem nahrazení nesprávných tvarů, jako např. *oglądaćszy*, tvary utvořenými pravidelně (např. *oglądaając*), bez změny významu. O těchto problémech chci pouvažovat v dalším článku.

Literatura

- BAŃKO, Mirosław: Wykłady z polskiej fleksji. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002. 240 s.
- BOJAŁKOWSKA, Krystyna: Opis składniowy imiesłowów przysłówkowych we współczesnym języku polskim. [Doktorská disertace]. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu 2007.
- BOJAŁKOWSKA, Krystyna – SALONI, Zygmunt: On the „subject“ of Polish constructions with „adverbial participles“ in the framework of Meaning-Text Theory. In: East West Encounter: Second International Conference on Meaning ↔ Text Theory. Ed. Ju. D. Apresjan – L. L. Iomdin. Moskwa: Jazyki Slavjanskoj Kultury 2005, s. 77 – 85.
- BUTTLER, Danuta: Polski dowcip językowy, 3. vyd. Ed. W. Chlebda. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2001. 420 s.
- BUTTLER, Danuta – KURKOWSKA, Halina – SATKIEWICZ, Halina: Kultura języka polskiego. Díl 1. Zagadnienia poprawności gramatycznej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1986. 480 s.
- GRUSZCZYŃSKI, Włodzimierz: Czy normy językowe obowiązują w Internecie? In: Zmiany w publicznych zwyczajach językowych. Ed. J. Bralczyk – K. Mosiołek-Kłosińska. Warszawa: RJP 2001, s. 183 – 190.
- GRZENIA, Jan: Komunikacja językowa w Internecie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006. 214 s.
- GWJP, 1984: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia. Red. Z. Topolińska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984. 396 s.
- GWJP, 1998: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. R. Grzegorczykowa – R. Laskowski – H. Wróbel. 2. vyd. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1998. 633 s.

ISJP: Inny słownik języka polskiego. Díl 2. Red. M. Bańko. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000. 1423 s.

JADACKA, Hanna: Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2005. 252 s.

KONECZNA, Halina: O budowie zdania imćpana Paskowego słów kilkoro. 1. Imiesłowy na -qc i -szy. In: Poradnik Językowy, 1956, č. 8, s. 283 – 292.

KRASNOWOLSKI, Antoni: Systematyczna składnia języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta 1909. 310 s.

LOEWE, Iwona: Internet i jego zasoby w polskich badaniach lingwistycznych. In: Rekonesans, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 2006, č. LXXII, s. 93 – 103.

NAGÓRKO, Alicja: Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1998. 317 s.

PODHAJECKA, Mirosława: Kilka uwag o wykorzystaniu zasobów internetowych do analiz korpusowych języka. In: Język Polski, 2006, č. 5, s. 338 – 347.

SALONI, Zygmunt: Błędy językowe w pracach pisemnych uczniów liceum ogólnokształcącego. Próba analizy językoznawczej. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 1971. 259 s.

SALONI, Zygmunt: Cechy składniowe polskiego czasownika. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1976. 156 s.

SALONI, Zygmunt: Wstęp do koniugacji polskiej. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego 2000. 47 s.

SALONI, Zygmunt: Czasownik polski. 3. wyd. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna 2007. 259 s.

SALONI, Zygmunt: Słownik gramatyczny języka polskiego. Podstawy teoretyczne. Warszawa: Wiedza Powszechna 2007a. 175 s.

SALONI, Zygmunt – ŚWIDZIŃSKI, Marek: Składnia współczesnego języka polskiego. 4. wyd. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1998. 354 s.

SOKOŁOWSKA, Teresa: Funkcje składniowe imiesłowów nieodmiennych w języku polskim XVII wieku. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1976. 121 s.

ŚMIECH, Witold: Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1971. 146 s.

TABAKOWSKA, Irena: Oznajmienia imiesłowe w języku pisanyim uczniów starszych klas szkoły podstawowej na Śląsku. In: Język Polski, 1967, roč. XLVII, s. 128 – 138.

TASZYCKI, Witold: Imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły I. w języku polskim. Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1924. 74 s.

TOKARSKI, Jan: Czasowniki polskie. Formy, typy, wyjątki, słownik. Warszawa: Wydawnictwo S. Arcta 1951. 288 s.

TOKARSKI, Jan: Fleksja polska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973. 265 s.

WIERZBICKA, Anna – WIERZBICKI, Piotr: Praktyczna stylistyka. Warszawa: Wiedza Powszechna 1969. 243 s.

Využívanie jednotlivých typov komunikácie pri odovzdávaní reklamnej informácie

Tatiana Deptová

Katedra masmediálnej komunikácie a reklamy,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Komunikáciu vnímame ako neoddeliteľnú súčasť dnešnej modernej doby nevyhnutnú pre existenciu každého jedinca, ktoréj základným významom je odovzdanie informácie a následné dorozumenie sa dvoch a viacerých účastníkov komunikačného procesu bez spätnej väzby alebo s ňou (porov. Vaňko, 1999; Rankov, 2002).¹ Bez ohľadu na to, či jednotlivec alebo spoločenstvo ovláda vedecké teórie a definície komunikácie, neustále ju aktívne používa pri bežných rozhovoroch, čítaní, e-mailovaní, posielaní sms správ, telefonovaní, sledovaní televíznych programov ap. Aby sme mohli hovoriť o komunikácii ako procese odovzdávania reklamnej informácie, musíme komunikáciu vnímať nielen ako prenos a výmenu informácií medzi ľuďmi, ale zároveň ako súčasť marketingovej komunikácie. Tá na dosiahnutie svojho zámeru, t. j. ovplyvnenia konania prijímateľa, využíva interpersonálnu, ale najmä masovú komunikáciu, ktorá jej umožňuje reklamnú informáciu šíriť maximálnemu počtu príjemcov stojacich v tomto procese v pozícii cieľovej skupiny.

Šírenie reklamnej informácie má svoje špecifiká. Aby sme mohli odlišnosti stanoviť čo najpresnejšie, sústredíme svoju pozornosť na vnímanie pojmov komunikácia, odosielateľ, proces kódovania správy a prijímateľ.

Pojem komunikácia

Podľa viacerých vedcov sa **komunikácia** vymedzuje v širšom a užšom ponímaní. „Pri širšom chápaní sa pojem komunikácia neobmedzuje iba na človeka... V užšom zmysle sa komunikácia chápe ako *prenos alebo výmena informácií medzi ľuďmi* a v súvislosti s tým sa hovorí o spoločenskej komunikácii“ (Vaňko, 1999, s. 11). P. Rankov spoločenskú komunikáciu označuje ako medziľudskú – sociálnu. Tá predpokladá minimálne dvoch partnerov – hovoriaceho a počúvajúceho, ktorí menia svoje roly. Tento proces sa zvyčajne označuje ako spätná väzba (porov. Rankov, 2002, s. 10; Vaňko, 1999, s. 40). V kontexte našej témy budeme vychádzať z užšieho chápania pojmu komunikácia, ktorý nás vedie k spoločenskej, sociálnej forme komunikácie.

Podľa spôsobu komunikácie rozoznávame dva základné typy: 1) interpersonálnu, 2) masovú. Oba typy majú vlastné špecifiká, ktoré môže odosielateľ správy, v našom prípade reklamy, využívať v závislosti od viacerých faktorov (cieľovej skupiny, ponúkaného produktu, charakteru reklamy ap.).

¹ Spätnou väzbou chápeme reakciu počúvajúceho na informácie hovoriaceho, t. j. výmenu roly v procese komunikácie.

Aby komunikácia splnila svoje poslanie, t. j. odovzdanie informácie a dekódovanie, čiže následné porozumenie, musí sa zároveň naplniť celý proces komunikácie, ktorý je podľa J. Vaňka (1999, s. 35) nasledovný: „*od zdroja prechádza cez kanál vo forme signálov informácia, zakódovaná podľa pravidiel daného kódu, smerom k prijímateľovi, kde je dekódovaná*“. J. Černý (1996, s. 270) všeobecnú schému komunikačného procesu pre potreby lingvistiky upravil takto: „*zdrojem informací je mluvčí, ktorý informaci kóduje* (t. j. dosazuje za význam vždy určitý sled zvukových jednotiek), a to podle predem daného kódu – *jazyka*; *zakódovaná informace prechádzí ve formě zvukových vln od zdroje – mluvčího k prijemci – posluchači*, kde je podle stejného kódu – *jazyka* opäť *dekódována* (za zvukové jednotky jsou postupně dosazovány príslušné významy); *kanálem* je v tomto pripade prostor mezi mluvčím a posluchačom, respektive ovzduší mezi ústy mluvčího a ušima posluchače.“

Proces komunikácie sa všeobecne realizuje v troch základných fázach: a) genéza, tvorba – kódovanie správy; b) prenos správy – kanál; c) príjem správy – dekódovanie (Vaňko, 1999).

Typy komunikácie

J. Vaňko vo svojej publikácii *Komunikácia a jazyk* (1999), okrem delenia komunikácie na interpersonálnu a masovú, vyčleňuje aj niekoľko ďalších typov komunikácie. Ide o komunikáciu: symetrickú, asymetrickú, jednosmernú, dvojsmernú, dyadičkú, polyadičkú, priamu, nepriamu, tvárou tvári, skupinovú, spoločenskú, ústnu, písomnú, jazykovú, literárnu, umeleckú, verejnú, pedagogickú, viacdimentzionálnu.

Pri tomto členení vychádza autor z komunikačnej situácie a v súvislosti s ňou aj z komunikačnej udalosti, ktoré sa odlišujú tým, či sú prítomní obaja partneri komunikácie alebo iba odosielateľ a či komunikácia prebieha ústne, písomne, resp. prostredníctvom technického prostriedku (Vaňko, 1999, s. 90).

Nás zaujíma, ako sa realizuje proces odovzdávania reklamnej informácie. Predpokladáme, že odosielateľ reklamnej informácie, resp. informácie, ktorá má viesť k zvýšeniu predajnosti produktu, budovaniu pozitívneho vzťahu potenciálneho i reálneho zákazníka (prijímateľa) k firme, ktorú zastupuje, v komunikačnom procese využíva v čo najvýhodnejšom pomere rôzne typy komunikácie. Pri vyslovení tohto predpokladu vychádzame z toho, že jednou zo základných vlastností reklamy a reklamného textu je kreativita, ktorá nútí hľadať odosielateľa i autora také formy komunikácie, ktoré napĺnia jej poslanie a zároveň napĺnia i požiadavku upútania pozornosti a vyvolania záujmu ako prvých dvoch etáp modelu AIDA².

² Ide o formulku komunikačného modelu, ktorej začiatočné písmená zastupujú A = attention – vzbudenie pozornosti, I = interest – vyvolanie záujmu, D = desire – vyvolanie túžby, resp. decision – rozhodnutie, A = action – činnosť, nákupný akt. V praxi sa týchto modelov využíva viacero. V práci budeme ešte pracovať s formulkou ADAM, ktorého začiatočné písmená zastupujú v prvých troch prípadoch etapy vzbudenia pozornosti, vyvolania túžby, resp. rozhodnutia, nákupného aktu doplnené o M = memory – zapamätanie si.

Typ zvolenej komunikácie pri odovzdávaní reklamného posolstva podľa nášho názoru môže byť vo väzbe na komunikačnú situáciu, teda na „*okolnosti a podmienky, v ktorých sa komunikačná činnosť realizuje*“ (Vaňko, 1999, s. 89), a komunikačnú udalosť, chápanú ako „*priebeh komunikácie, t. j. vzájomnú produktívnu a receptívnu činnosť jej účastníkov*“ (Vaňko, 1999, s. 89), jedným z faktorov, ktoré v niektorých prípadoch práve svojou formou upozornia na reklamnú informáciu ako takú i na jej obsah.

Každá komunikačná fáza je tvorená faktormi, ktoré napĺňajú podstatu teórie komunikácie. V marketingovom a reklamnom prostredí sa však lingvistická definícia niektorých faktorov komunikačných fáz komplikuje, pretože do celého procesu vzniku reklamného textu vstupuje viacero prvkov, ktoré sa podieľajú na naplnení poslania reklamnej informácie. Za veľmi dôležitú považujeme aj informáciu o tom, či sa pri odovzdávaní reklamnej informácie využíva komunikácia interpersonálna alebo masová, či sa realizuje priamo alebo nepriamo a či zdroj správou, ktorú vysiela, sleduje komerčný alebo nekomerčný cieľ.

Zvláštnosťou komunikačného procesu, v ktorom je odovzdávaná reklamná informácia, je v niektorých prípadoch prelínanie sa znakov interpersonálnej a masovej komunikácie. Ako príklad uvádzame definovanie zdroja, kódovania a vzniku správy v rámci genézy bežného komunikačného procesu a ich špecifiká v procese odovzdávania reklamnej informácie príjemcovi.

V slovníku *Abeceda reklamy* P. Horňák (1997, s. 88) aplikoval na potreby reklamy definíciu, v ktorej je komunikácia „...spojenie, dorozumievanie, výmena informácií medzi zložkami určitého systému. Sociálna komunikácia je proces výmeny informácií medzi ľudskými jedincami, ktoré slúžia záujmom a potrebám konkrétnych spoločenských skupín.“

Reklamný komunikát má význam len pre spoločenskú komunikáciu, pretože proces odovzdania reklamnej informácie, ktorá má vo väčšine prípadov viesť ku kúpe produktu, resp. vytváraniu pozitívneho imidžu firmy, sa môže realizovať iba medzi ľuďmi, ktorí sú ako jediní schopní naplniť podstatu komunikácie v prostredí reklamy.

Reklamnú informáciu môžeme príjemcovi sprostredkovať tak ako akúkoľvek inú informáciu – osobne alebo masovo, mediálne. Interpersonálna komunikácia sa môže využívať pri niektorých typoch prezentácií firmy alebo produktu, osobnom predaji ap., pri ktorých dochádza k priamemu medziosobnému kontaktu pracovníkov firmy s potenciálnym klientom.

Masová komunikácia sa v reklamnom prostredí realizuje napríklad v reklamných spotoch, zvukovej reklame vysielanej na rozhlasových stanicach, outdoor-e, keď k priamemu kontaktu medzi účastníkmi komunikácie nedochádza. V prípade, že sa bude masová komunikácia realizovať cez masmédiá, chápané ako tlač, rozhlas, televízia a internet, budeme ju pre naše potreby označovať ako špecifickú formu masovej komunikácie – *mediálna komunikácia*.

M. Foret (2003, s. 3) chápe pojem komunikácia nielen ako spôsob dorozumenia sa, ale ako súčasť marketingovej komunikácie, ktorá má vlastné špecifi-

ká. Komunikácia podľa neho „*predstavuje proces odovzdávania (ale tiež prijímania), prenosu a výmeny významov a hodnôt zahŕňajúcich v širšom zmysle nielen oblasť informácií, ale tiež ďalších prejavov a výsledkov ľudskej činnosti, ako sú rôzne ponuky produktov, rovnako ako reakcie zákazníkov na ne.*“

Reklamný komunikát môže mať rôzne podoby, vychádzajúce z vybraného typu reklamy, a zároveň môže využívať rôzne prostriedky komunikácie. Väčšina typov reklamných komunikátov využíva nie jeden, ale viacero komunikačných prostriedkov.

Definície a základné princípy teórie komunikácie a informácie, či už z technického alebo lingvistického hľadiska, sa stali východiskom aj pre oblasť marketingovej komunikácie, ktorej neoddeliteľnou súčasťou je i reklama a propagácia. Model komunikácie využíva odosielateľ informácie na odovzdanie posolstva, ktoré mu má v konečnom dôsledku priniesť ekonomický, resp. v inom zmysle pozitívny (napr. goodwill, public relations, corporate identity) efekt. Miroslav Foret v publikácii *Marketingová komunikácia* (2003, s. 6) uvádza sedem podstatných stránok procesu komunikácie:

1. **komunikátor** – ten, kto má produkt, nápad, informáciu a dôvod ku komunikácii, producent,
2. **kódovanie** – realizácia, vyjadrenie predmetu komunikácie do súboru prvkov, symbolov, tvarov,
3. **správa** – výsledok kódovacieho procesu, v marketingovom chápani ponuka, resp. produkt,
4. **kanál, prostriedok komunikácie** – nosič správy, distribútor,
5. **komunikant, príjemca** – správa musí byť príjemcom nielen prijatá, ale následne i dekódovaná, t. j. adresát interpretuje na základe svojich skúseností, schopností ap., obsah správy,
6. **spätná väzba** – reakcia príjemcu (základníka), ktorá umožňuje obojsstrannú komunikáciu (v niektorých prípadoch je komunikácia iba jednostranná),
7. **šum** – všetky faktory, ktoré menia podobu, obsah alebo dekódovanie správy.

Týchto sedem faktorov komunikačného procesu napĺňa potreby súvisiace s odovzdaním reklamnej informácie príjemcovi, resp. vybranej cielovej skupine. V rámci marketingovej komunikácie môže byť využitá interpersonálna i masová komunikácia, ktorých úlohou je vyvoláť v maximálnej možnej miere pozitívnu/želanú reakciu na vyslanú správu. Tá odosielateľovi môže do istej miery zabezpečiť naplnenie spätej väzby a tiež naplnenie komunikačného modelu AIDA v bodoch „interest“ – záujem, „desire“ – túžba, resp. „decision“ – rozhodnutie a „action“ – akcia, nákup výrobku alebo využitie ponúkanej služby.

Špecifická marketingová komunikácia sa môže realizovať aj vo vzťahu k odovzdaniu reklamnej informácie, vrátane podprahovej, skrytej a podlinkovej komunikácie (Foret, 2003, s. 174) v komunikačnom procese s ohľadom na všetky faktory komunikačných fáz.

Zdroj je v interpersonálnej komunikácii definovaný ako iniciátor procesu, ktorý vlastní nejakú správu a tú chce odoslať inému subjektu. V masovej komunikácii je to skupina jednotlivcov, ktorých úlohy sú vopred stanovené v rámci určitej organizácie a masová komunikácia sa často považuje za produkt viac ako jedného človeka (porov. Vaňko, 1999).

V marketingovom (komerčnom) prostredí jednotlivec, živnostník, firma, organizácia, ktorá podľa nášho názoru a v súlade s teóriou masovej komunikácie nezastupuje zdroj v lingvistickom chápaniu v plnom rozsahu, ponúka produkty, ktoré sú prispôsobené požiadavkám trhu, s cieľom získať nového zákazníka, t. j. naplniť jeho potreby, resp. túžby alebo si udržať už získaného klienta výhodnou ponukou. Podľa povahy produktu zdroj stanoví, či je preňho cieľová skupina, pre ktorú je produkt vytvorený, známa, resp. či ju dokáže určiť, alebo je preňho neznáma. Zároveň sa snaží vytvárať produkty, ktoré mu zabezpečia stabilné postavenie v konkurenčnom prostredí, a vytvára si priestor na budovanie pozitívneho imidžu u svojho klienta s cieľom udržať si ho.

Primárnym motívom snahy zdroja vyvolať komunikačný proces a odovzdať informáciu orientovanú na väčšinu neznámu cieľovú skupinu, resp. čiastočne známu, je dosiahnutie ekonomickej zisku z vlastnej činnosti, k čomu smeruje i tvorba a komunikovanie reklamných textov, ktorých úlohou je pripomínať existenciu značky/produkту alebo budovať, resp. udržiavať imidž. Toto tvrdenie sa neviaže na nekomerčnú formu reklamy, v ktorej jednotlivec, organizácia vysielanou správou nemusia sledovať ekonomické ciele.

V reklamnom prostredí je jednotlivec, firma, organizácia ako zdroj hybnou silou odovzdania správy, pretože tá vzniká na ich podnet (nový produkt, pripomínanie, imidž firmy, upozorňovanie na nežiaduci spoločenský jav, pomoc ap.), ale nemusí byť zároveň jej tvorcom. Do procesu kódovania správy tak v mnohých prípadoch vstupuje autor, ktorého zastupuje jednotlivec, tvorivý tím, reklamná agentúra ap.

Kódovanie v interpersonálnej komunikácii chápeme ako činnosť, ktorú vykonáva zdroj, aby svojej myšlienke dal takú podobu, ktorá môže byť odoslaná a potom prijatá zmyslami (Vaňko, 1999) alebo je kódovanie definované ako proces prechodu od myšlienkového obsahu k zvukovej podobe, ku ktorému dochádza u hovoriaceho, ktorý pozná príslušnú informáciu, a aby ju prenesol z daného kódu musí vybrať príslušné signály (Černý, 1996). V masovej komunikácii sa realizuje ako viacstupňový proces, korešpondujúci s procesom tvorby textu: od zámeru cez komunikačný plán k produkciu textu (Vaňko, 1999, s. 155).

Ako sme už naznačili v charakteristike zdroja ako faktora prvej komunikačnej fázy, v procese odovzdávania reklamnej informácie nemusí vždy dochádzať k naplneniu tvrdenia, že zdroj (hovoriaci) je zároveň ten, kto kóduje správu. V reklamnej terminológii zdroj predstavuje zadávateľ, teda „*iniciátor, resp. subjekt propagáčného procesu*“ (Horák, 1997, s. 200). V jeho záujme a na jeho podnet sa kódovanie správy, v našom prípade tvorba reklamného textu a reklama.

my ako celku realizuje. Medzi zadávateľom a autorom, ktorý správu kóduje, musí opakovane dôjsť k naplneniu všetkých komunikačných fáz vrátane späťnej väzby, aby následne mohlo dôjsť k ukončeniu procesu kódovania reklamnej informácie.³ Zadávateľ sa tak stáva „zdrojom“ informácií, z ktorých vychádza autor pri tvorbe vybraných typov reklamného textu.

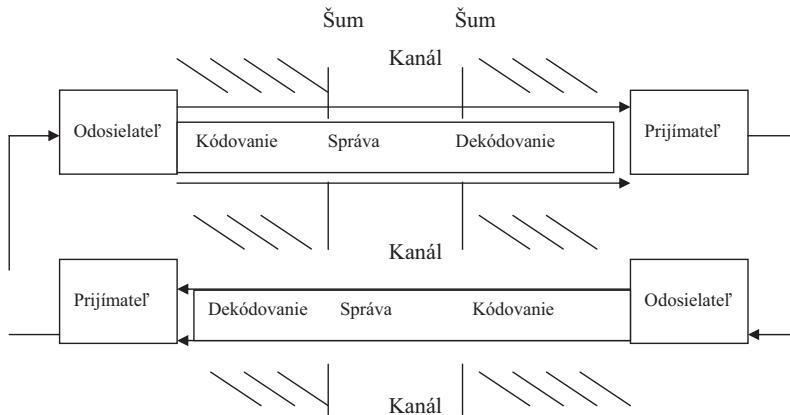
Úlohou autora je pri kódovaní správy rešpektovať požiadavky zadávateľa/zdroja (podklady, originálnosť správy, rešpektovanie prvkov corporate identity – napr. farba a jej symbolika ap.), d'alej subjektu, ktorý stojí v komunikačnom procese na mieste príjemcu správy, a naplniť (aspôň v minimálnej mieri) základné zásady tvorby reklamného textu definované viacerými autormi odborných publikácií. Samotný proces kódovania správy v reklamnom prostredí je rovna-ko zložitý ako proces kódovania iných typov správ s ohľadom na možnosti jazykového systému, mimojazykových prvkov, obsahu, znakovosti. Ak autor dá myšlienke, nápadu materiálnu podobu, ktorá je zadávateľom schválená, stane sa zadávateľ reálnym zdrojom, iniciátorom procesu komunikácie. Zdroj teda môže, ale nemusí byť zároveň autorom správy.

Správa v interpersonálnej komunikácii predstavuje „určitý myšlienkový obsah, reprezentujúci odraz určitého výseku skutočnosti, ktorý sa pomocou prostriedkov jazykového systému formuje do podoby výpovede a pomocou príslušných rečových orgánov, resp. prostredníctvom grafických a iných znakov odosiela prijímateľovi; je to teda taký faktor komunikačného procesu, ktorý hovoriaci odosiela s cieľom, aby prostredníctvom neho dosiahol určitý komunikačný zámer“ (Vaňko, 1999 s. 36 – 37). V masovej komunikácii sa správa „charakterizuje predovšetkým tým, že je verejná; môže ju prijať každý, kto sa k nej akýkoľvek spôsobom dostane. Zacielenie správy na verejnosť predpokladá taký jej obsah, ktorý prerasťa záujmy jednotlivca, vychádza za rámec indívidua a môže byť akceptovaný širokým okruhom príjemcov. Tá istá správa je adresovaná všetkým príjemcom, ktorí s ňou môžu ľubovoľne nakladať, a to bez ohľadu na odosielateľa: môžu ju sledovať/prijímať alebo jej príjem kedykoľvek prerušíť, resp. ukončiť“ (Vaňko, 1999, s. 156 – 157).

Ak za správu budeme považovať reklamný text, zistíme, že v triadičkom vzťahu správy k predmetu komunikácie, k hovoriacemu a k príjemcovi, o ktorom hovorí J. Vaňko (1999, s. 37) v časti o interpersonálnej komunikácii, sa do zvláštneho postavenia dostáva autor správy, ktorý v tomto vzťahu absen-tuje. Pre naplnenie komunikačného procesu v reklamnom prostredí je jeho postavenie v štruktúre celého procesu nepodstatné napriek tomu, že je „kódovateľom“ správy, ktorý na jej vytvorenie využil vlastný intelekt, skúsenosť, potenciál.

³ Zjednodušene povedané: Medzi zadávateľom a autorom správy musí prebehnúť celý komunikačný proces, aby sa mohla ukončiť otvorená komunikácia medzi zdrojom a príjemcom, ktorým v našom prípade môže byť napríklad zákazník.

Obr. 1: Schematické znázornenie procesu interpersonálnej komunikácie

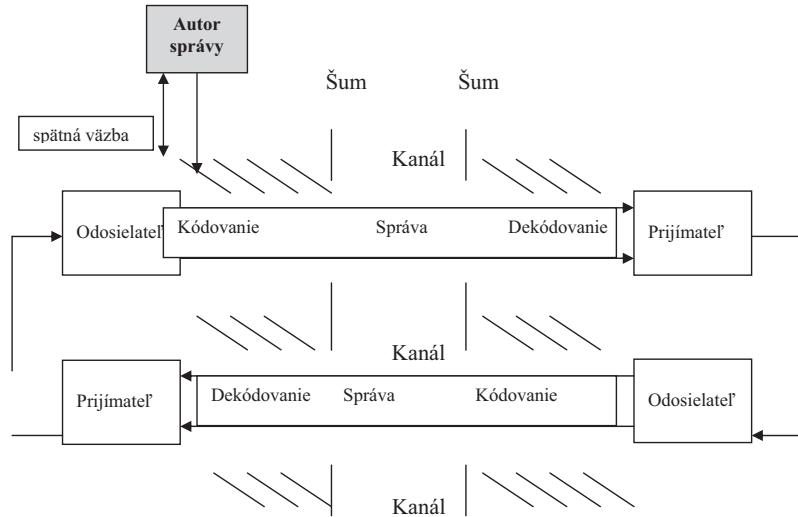
Zdroj: Vaňko, J.: Komunikácia a jazyk. Nitra: UKF 1999, s. 43.

Proces komunikácie v reklamnom prostredí sa zaznamenáva problematicky, pretože zdroj (firma, ktorá ponúka produkt) v niektorých prípadoch volí takú komunikačnú stratégiu, ktorá sa „tvári“ ako interpersonálna, ale na druhej strane má i vlastnosti masovej komunikácie. Odosielateľ, ktorý vystupuje ako autor správy, napriek tomu, že ním v niektorých prípadoch nie je, vysiela správu príjemcovi, ktorý zastupuje veľkú skupinu/masu, a očakáva od neho spätnú väzbu.

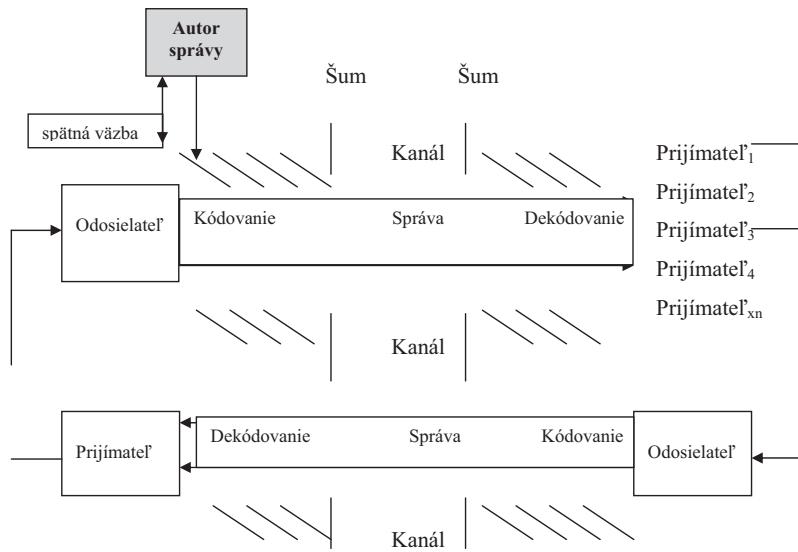
Priklad: Quelle (odosielateľ), zásielkový obchod, má vytvorenú databázu klientov (prijímateľ), ktorí u nej nakupujú ponúkané výrobky. Na základe podkladov pre ňu autor vytvorí katalóg výrobcov (správa), ktorý Quelle poštou rozošle svojim klientom priamo na meno. Očakáva od nich, že naplnia spätnú väzbu a objednajú si nové výrobky, resp. získajú prostredníctvom katalógu nového klienta.

Takáto forma reklamnej komunikácie sa s teóriou interpersonálnej komunikácie zhoduje v tom, že odosielateľ správy pozná osobné údaje konkrétneho príjemateľa, ktorý do procesu odovzdávania správy vstúpil dobrovoľne, a komunikuje s ním písomne. S masovou komunikáciou sa zhoduje v tom, že odosielateľ nie je zároveň autorom správy a v tom, že správa je adresovaná veľkému počtu príjemcov. Tí môžu proces komunikácie kedykoľvek prerušiť alebo zrušiť. Komunikácia sa však tvári ako písomná forma interpersonálnej komunikácie. Tento proces môžeme schematicky znázorniť nasledovne:

Obr. 2: Schéma komunikácie z pohľadu príjemcu

Obr. 3: Schéma komunikácie z pohľadu odosielateľa

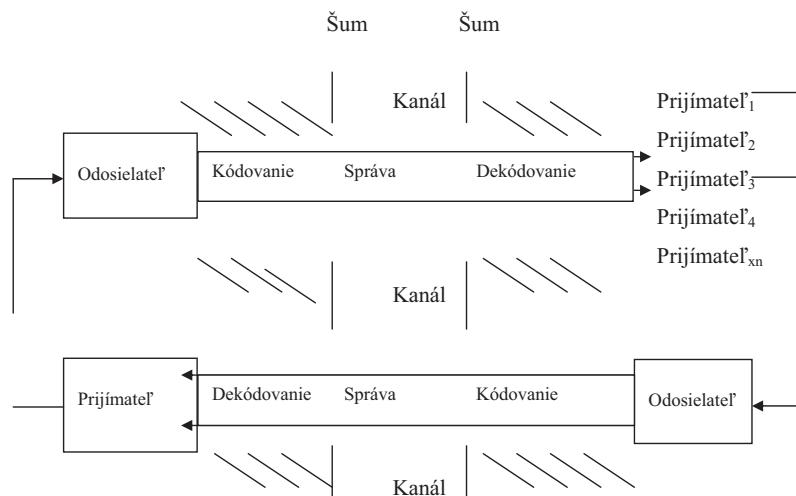

Ďalšou možnosťou, ktorá v komunikačnom procese v reklamnom prostredí nastáva a spĺňa našu pripomienku o prelínaní sa definícii interpersonálnej a masovej komunikácie, je rozosielanie informačných listov pre prijímateľov, ktorí sú pre odosielateľa neznámou skupinou – masou, napriek tomu, že listy sú zasielané priamo na meno príjemcu.

Priklad: Zdravotná poist'ovňa Dôvera po spojení s poist'ovňou Sideria zaujala na trhu s poist'ovacími službami popredné miesto. V tejto súvislosti rozbehla rozsiahlu reklamnú kampaň, ktorej súčasťou je rozosielanie listov (ktoré v našom prípade stojí v pozícii správy) s ponukou na zmenu poist'ovacej spoločnosti a vyzdvihnutím výhod, ktoré potenciálneho klienta čakajú, ak prejde do poist'ovne Dôvera. Odosielateľ (poist'ovňa Dôvera) kódoval správu (list), ktorú rozosielal potenciálnym klientom (príjemcom) priamo na meno.

Text správy je kódovaný firmou (jej pracovníkom), ktorá je zároveň odosielateľom správy, čím sa napĺňajú zásady interpersonálnej komunikácie. Za špecifikum tejto formy komunikácie považujeme to, že príjemca správy je pre odosielateľa, napriek tomu, že používa jeho meno, úplne neznámy. Poist'ovňa komunikuje s cieľovou skupinou, ktorej osobné údaje získala pravdepodobne zo spotrebiteľskej databázy, písomnou formou a napĺňa zásady masovej komunikácie, pretože rovnakým textom správy oslovuje veľký počet prijímateľov.

Obr. 4: Model komunikačného procesu, v ktorom je autor zároveň odosielateľom správy

Rozdiel v porovnávaní týchto dvoch príkladov vidíme v postupe firiem pri získavaní zákazníka. V prípade firmy Quelle do komunikačného procesu ako prvá môže vstúpiť firma, ktorá rozosielala cieľovej skupine ponuku (letáky) bez

znalosti osobných údajov, resp. katalógy so znalosťou osobných údajov potenciálnych zákazníkov, ktorí jej údaje poskytli dobrovoľne. Môže to však byť aj zákazník, ktorý má záujem kúpiť si výrobok, ponúkaný prostredníctvom katalógu bez toho, aby ho viedla firma Quelle v evidencii svojich klientov. V prípade poistovne Dôvera to bola iba poisťovňa, ktorá v snahe získať nového klienta rozoslala reklamnú správu skupine prijímateľov, ktorí nevyvinuli žiadne úsilie na vstup do komunikačného procesu a neposkytli firme v tejto súvislosti ani svoje osobné údaje. Ďalším špecifickom je skutočnosť, že informácia (v oboch prípadoch) môže byť rozoslaná takej veľkej skupine prijímateľov, ktorú môžeme považovať za masu. Vychádzame pritom z tvrdenia P. Rankova (2002, s. 22), ktorý hovorí, že príjemcom v masovej komunikácii je disperzné publikum, čiže veľký počet navzájom izolovaných osôb, ktoré sú anonymné pre komunikátora aj medzi sebou, a že jednotliví členovia publika sa navzájom nepoznajú. Ak správu kóduje a vysiela autor, ktorý je zároveň aj odosielateľom, meno prijímateľa je známe a správa neprechádza žiadnym masmédium, napĺňajú sa základné podmienky interpersonálnej komunikácie. Prijímateľom správy je ale taká skupina, ktorá je napriek adresnej komunikácii v konečnom dôsledku typická pre masovú komunikáciu.

Základné identifikačné znaky interpersonálnej a masovej komunikácie sa v procese odovzdávania reklamných informácií prelínajú. Znamená to, že marketingové prostredie využíva jazykovedu a teóriu komunikácie na naplnenie vlastných cieľov a prispôsobuje ich svojim požiadavkám. Predpokladáme, že ak svoju pozornosť zameriame na vybrané faktory (kód, kódovanie, dekódovanie) z hľadiska teórie informácie, ktorá je pre jazykovedu dôležitejšia a ktorá sa týka významovej stránky celého procesu (Černý, 1996), odhalíme ďalšie špecifiká v odovzdávaní reklamnej informácie. Mnohé činitele typické pre mediálne prostredie budú zasa vplývať na percepciu reklamnej správy prijímateľom. Napríklad: *vysielací čas, umiestnenie v médiu* – titulná strana časopisu, *frekvencia príjemcov* v komunikačnom priestore vonkajšej reklamy, *veľkosť inzerátu* a jeho umiestnenie na strane, *okolie komunikátu* – napr. odvysielanie reklamného spotu (rozhlasového, televízneho, reklamného filmu pre kiná) v reklamnom bloku a jeho schopnosť vyniknúť, upútať pozornosť, jeho zapamäťateľnosť; bilbórd umiestnený v rade ďalších na frekventovanej komunikácii, *schopnosť príjemcu vnímať komunikát* – čas na prečítanie reklamného odkazu, záujem recipienta atď. Predpokladáme, že špecifickom napĺňania komunikačnej schémy v reklamnom prostredí bude spätná väzba medzi prijímateľom a odosielateľom správy, do ktorej autor správy zasiahol sémantickými a semiotickými odkazmi pri tvorbe reklamy, ale na procese spätej väzby sa zúčastňovať nebude.⁴

⁴ Táto situácia však môže nastať pri úpravách reklám po rozhodnutiach Rady pre reklamu v prospech sťažovateľa. V tomto prípade je možné, že autor bude musieť reklamu upraviť tak, aby bola v súlade s Etickým kódexom RPR, čo znamená, že do komunikačného procesu opäť vstúpi.

Pri komplexnej analýze odovzdávania reklamnej informácie budeme musieť svoju pozornosť venovať aj *prijímateľovi reklamného posolstva*, pretože odošielateľ môže zvoliť taký typ komunikácie, ktorým osloví cieľovú skupinu a späťne i zistíť, kto okrem cieľovej skupiny prijíma odosielanú správu, kto je ňou ovplyvnený. Ak sa eminentovi jeho zámer podarí, naplní modely AIDA, resp. ADAM a zároveň splní aj vlastný cieľ, kvôli ktorému komunikáciu realizuje.⁵

Literatúra

- ČERNÝ, Jiří: Dějiny lingvistiky. Olomouc: Votobia 1996. 517 s.
- ČERNÝ, Jiří – HOLEŠ, Jan: Sémiotika. Praha: Portál 2004. 364 s.
- FORET, Miroslav: Marketingová komunikácia. Získaní pozornosti zákazníkov a naplnenie jejich očekávaní. Brno: Computer Press 2003. 275 s.
- FORET, Miroslav – STÁVKOVÁ, Jana: Marketingový výzkum. Jak poznávať své zákazníky. Praha: Grada Publishing 2003. 159 s.
- HORNÁK, Pavel: Abeceda reklamy. Bratislava: Grafosit 1997. 256 s.
- RANKOV, Pavol: Masová komunikácia. Masmédiá a informačná spoločnosť. Levice: Koloman Kertész Bagala, L.C.A. 2002. 84 s.
- VAŇKO, Juraj: Komunikácia a jazyk. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 1999. 202 s.
- VAŇKO, Juraj – KRÁL, Ábel – KRALČÁK, Ľubomír: Jazyk a štýl súčasnej slovenskej publicistiky. Nitra: FF UKF 2006. 152 s.
- VYSEKALOVÁ, Jitka – MIKEŠ, Jiří: Reklama – Jak dělat reklamu. Praha : Grada Publishing 2003. 122 s.

⁵ Ivan Crha a Zdeněk Křížek (2003, 115 – 117) uvádzajú tieto dve formulky ako mnemotechnické pomôcky na zapamätanie si základných etáp, ktorými úspešná reklama musí prejsť. Ide o formulku AIDA, ktorej začiatočné písmaná zastupujú A = attention – vzbudenie pozornosti, I = interest – vyvolanie záujmu, D = desire – vyvolanie túžby, resp. decision – rozhodnutie, A = action – činnosť, nákupný akt a o formulku ADAM, ktorého začiatočné písmaná zastupujú v prvých troch prípadoch etapy vzbudenia pozornosti, vyvolania túžby, resp. rozhodnutia, nákupného aktu doplnené o M = memory – zapamätanie si.

Koncepcia polyfonickej teórie a problematika modality v slovenčine a vo francúzštine

Vladimír Dziak

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií,
Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

1 Teoreticko-metodologické východiská

Polyfonickosť – lingvisticko-sémantický termín, etymologicky odvodený z gréckeho poly- (mnoho) a phoné (hlas), možno v slovenčine doslovne preložiť ako viac-hlasnosť. V práci ho budeme používať na úrovni diskurzu, resp. sémantiky výpovede alebo nadvetnej syntaxe.

Pojem polyfónie v lingvistickej chápánii používa po prvý raz ruský literárny vedec Michail Bachtin (1978) v súvislosti s uvedením konkrétnego prehovoru (parole) do románovej výpovede, ale najmä v spojení s „viachlasnosťou“ výpovede. Polyfónii na úrovni výpovede a pragmalinguistiky sa venujú viacerí lingvisti, pričom úspech zaznamenáva najmä vo frankofónnych krajinách (Oswald Ducrot, Jean-Claude Anscombe, Antoine Culoli, Alain Berrendonner, Jacqueline Authier-Revuz a iní). Za najväčšejšiu charakteristiku tejto teórie by sme mohli, bez ohľadu na terminologické rozdiely v koncepciach jednotlivých autorov, považovať prítomnosť viacerých „enunciátorov – autorov výpovede“, príp. rozličných stanovísk pri tvorbe výpovede (ako aj celého textu), ktoré nemusia byť totožné s celkovým autorom konečného prehovoru – lokútorom. Základom tejto teórie je teda prehodnotenie fixného postulátu, že autor výpovede (hovoriaci, tvorca textu, emitent, produktor atď.) je jediný a jedinečný, a že len on je zodpovedný za všetky psychofiziologické procesy, od ktorých závisí tvorba konkrétnych výpovedí. Narúša sa teda tradičná koncepcia, že autor je ten, ktorý k výpovedi, resp. k mimojazykovej skutočnosti zaujíma vždy istý postoj – ide najmä o tradičné definovanie modálnosti viet, resp. modality. Podľa polyfonickej teórie hovoriaci k výpovedi nemusí bezpodmienečne postoj zaujať. Jeho postoj je k mimojazykovej skutočnosti vo výpovedi neutrálny, čiže nulový, t. j. nekomentuje ju, a od produktora výpovede sa dištancuje istým spôsobom – graficky alebo pomocou rôznych typov modalizátorov, pretože v tomto prípade je len v pozícii reproduktora. Ako najmarkantnejší príklad považujú autori tzv. discours rapporté (len prenesenú priamu reč.)

- (1) Ked' ma uvidel, povedal: „Ty smradl'avá cigánka. Pán Boh by ťa mal potrestať.“
Stojka povedal: „Winetua by mali predabovať naši.“

Tu emitent nezaujíma k mimojazykovej entite vo výpovedi žiadnen postoj, ide len o reprodukciu výpovede.

2 Problémy terminologického aparátu a koncepcie vlastných riešení

Z terminologického hľadiska bude potrebné, aby sme dostatočne odlišili dva základné pojmy, s ktorými sa stretávame vo všetkých koncepciách polyfonickej teórie a ktoré sa do značnej miery odlišujú u jednotlivých autorov – Ducrotova a Culioliovej koncepcia. Vzhľadom na rozdielnosť chápania termínov v koncepciach pokúsime sa vytvoriť vlastný a jednotný terminologický aparát. Za klúčové metodologicko-teoretické východisko pri spracovaní problematiky budeme považovať prácu Oswalda Ducrota a Jeana-Clauda Anscombra **L'Argumentation dans la langue** (*Argumentácia v jazyku*), Bruxelles, P. Madraga 1983. V slovenskej lingvistike zatial nenájdeme žiadnu prácu, ktorá by rátala so základnými termíni polyfonickej teórie – hovoriaci subjekt, lokútor, enunciátor. Zo semiotického či literárno-filozofického hľadiska sa tejto problematiky dotýka M. Marcelli s prienikom do Bachtinovskej polyfonickej koncepcie románu, keď hovorí o vypovedačovi-enonciátorovi z fr. énonciateur (*Teória umeleckého textu*, Marcelli, 2006). Pokúsime sa zjednotiť a upresniť prinajmenšom päť základných termínov, s ktorými sa v polyfonickej teórii u jednotlivých autorov stretávame. Ide o francúzske pojmy *auteur de l'élocution, sujet parlant, énonciateur, locuteur, co-énonciateur*. V našej koncepcii budeme používať termíny lokútor a enunciátor, pričom sa pokúsime definovať vymedzenie oboch pojmov na základe analýzy terminológie vyššie spomenutých autorov.

2.1 Lokútor

Lokútor (lat. loqui – hovoriť) – v našom ponímaní budeme pojmom lokútor používať s ohľadom na domácu lingvistickú tradíciu ako **priamy tvorca výpovede**, hovoriaci, emitent. A. Ducrot pracuje s pojмami:

- *sujet parlant (hovoriaci subjekt)*, ktorého chápe ako „skutočného hovoriaceho, empirickú bytosť, toho, kto produkuje vlastný text, pričom reprodukuje mimojazykovú entitu vyjadrenú niekým iným“,
- *lokutor*, ktorého chápe ako bytosť prehovoru či diskurzu (ten, kto hovorí vo výpovedi JA).

(2) Keď sme z neho vychádzali, hostiteľka mi hovorí: „Nerada tam nakupujem, je tu drahšie ako na predmestí...“

Môj muž mi hovorí: „Som tvoja naozajstná láska.“

Rozum mi hovorí: „Hranica, o ktorej píšem, si nezaslúži emócie.“

V tomto prípade je lokútor (hostiteľka, muž, rozum), reprezentovaný ako tvorca výpovede (priamej reči) a nie je totožný so skutočným autorom – hovoriacim subjektom (JA) čiže lokútorom celej vety. Takéto rozlišenie nám umožňuje priradiť 1. os. sg. (vyjadrenú gramatickou morfémou *-m*) nie k skutočnému hovoriacemu subjektu, ale k lokútorovi priamej reči, teda k tomu, kto je autorom výpovede. Priama reč je len prvým stupňom polyfonickej koncepcie, keďže explicitne vyjadrení sú dvaja hovoriaci rozdielnej empirickej podstaty (reálny hovoriaci subjekt a lokútor v užšom zmysle slova). V našich analýzach budeme používať pojem lokútor totožne s hovoriacim subjektom len na všetkých ostat-

ných stupňoch polyfonickej koncepcie. V prípade priamej reči sa vrátime aj k termínu hovoriaci subjekt.

2.2 Enunciátor

Enunciátor (fr. énoncé – výpoved) – z terminologického hľadiska pokladáme za vhodnejšie namiesto vypovedača, resp. enonciátora (pozri Marcelli) používať termín enunciátor (podľa modelu prechodu latinských substantív tohto typu), ktorého definujeme ako **nepriameho tvorca výpovede**, resp. toho, kto sa na výpovedi podieľa. Ide v podstate o stanovisko toho, kto zodpovedá za obsah výpovede, pričom však enunciátor vôbec nemusí byť totožný s lokútorom. Ducrotova koncepcia pokladá lokútora za ten subjekt, ktorý sa angažuje, teda zaujíma istý postoj k mimojazykovej realite v momente prehovoru. A. Culiovi používa tieto termíny v odlišnom zmysle:

- *lokútor* je len ten, kto tlmočí prehovor iného (v prenesenej priamej reči),
- *enunciátor* je podľa jeho názoru priamy tvorca výpovede pri nepriamej reči,
- *ko-enunciátor* (spolutvorca výpovede).

Vzhľadom na rozdielne vymedzenie terminologického aparátu vo viacerých teóriach, budeme v našej práci používať len dva základné termíny – lokútor ako priamy tvorca výpovede (zhodný s hovoriacim subjektom) a enunciátor ako nepriameho tvorca výpovede.

Za najvýstižnejšiu charakteristiku vzťahu medzi lokútorom a enunciátorom považujeme práve jeho zadefinovanie v Ducrotovej a Ascombrovej teórii (1983, s. 174, v.l. preklad):

„Ked' lokútor L produkuje výpoved E (énoncé – pozn. autora)..., implikuje do nej zároveň jedného alebo viacerých enunciátorov... Lokútor k nim môže zaujať dvojaký postoj:

- *identifikuje sa s nimi* (3),

(3) Frajerova matka má pocit, že je zahnana do kúta.

[V tomto prípade sa lokútor stotožňuje s enunciátorom a sám preberá zodpovednosť za asertorické (skutočné, reálne) poňatie dejia a celé mentálne spracovanie o dejí z hľadiska lokútora je poňaté ako asertorické.]

- *dištancuje sa od nich tak, že ich stotožní s osobou, od ktorej sa takisto dištancuje (presnejšie sa od nej dištancuje ako priamy tvorca výpovede – lokútor), zároveň však táto osoba nemusí byť vo výpovedi explicitne určená* (4).“

(4) Frajerova matka má vraj pocit, že je zahnana do kúta.

Na rozdiel od výpovede 3, ktorej asertorickosť je vyjadrená indikatívom a nie je obmedzená žiadnym modalizátorom (partikula *vraj*), ako je to v príklade 4. Lokútor sa teda úplne nestotožňuje s predstavou o priebehu dejia vo výpovedi a od enunciátora si zachováva istý odstup. Tak je aj asertorickosť dejia

(vyjadrená cez enunciátora) oslabená z pozície lokútora, resp. priameho tvorca výpovede. Podobne by sme mohli analyzovať aj výpovede:

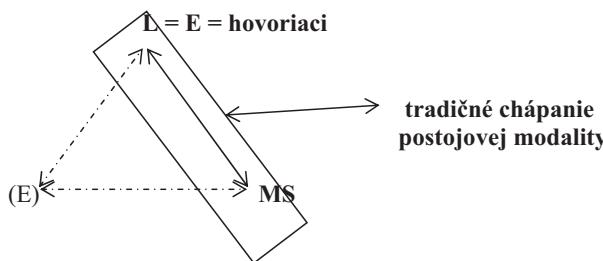
- (5) Okamžitú smrť fašistického vodcu nespôsobila strela do hlavy.
- (6) Na základe krvných stôp komisia usúdila, že okamžitú smrť fašistického vodcu nespôsobila strela do hlavy.

Lokútor v oboch výpovediach implikuje dve stanoviská čiže dvoch enunciátorov. O asertorickosti z jeho pohľadu však možno hovoriť len v prvom prípade (5), pretože sa s enunciátorom stotožňuje (identifikuje sa s ním) a lokútor sám je zároveň schopný prebrať zodpovednosť za asertorické poňatie predstavy o deji vyjadreného predikátom *nespôsobila*.

3 Polyfonická teória verzuje tradičné chápanie postojovej modality

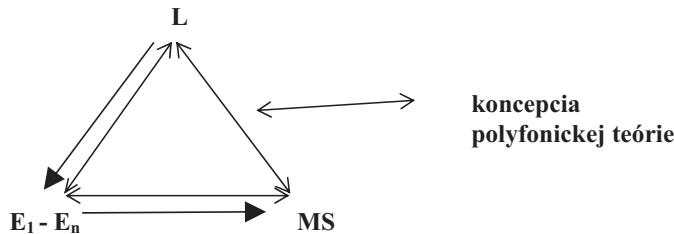
„*Postoje chápeme ako specifický druh predikátov (ve smyslu sémantickém). Jedním z jejich participantů v roli nositele nebo prožívatele daného postoje je vždy mluvčí dané výpovědi. Druhým participantem těchto postojových predikátů je propoziční obsah, k němuž mluvčí postoj zaujímá*“ (Grepl – Karlík, 1989, s. 83).

Polyfonická teória pracuje na rozdiel od tradičnej s troma pojмami (lokútor – enunciátor – mimojazyková skutočnosť). Aplikácia subjektívnych modálnych a emocionálnych postojov hovoriaceho sa vždy viaže len smerom k vzťahu hovoriaci → mimojazyková skutočnosť (propozičný obsah), a teda neodráža komplexnosť polyfonickej teórie vo vzťahu lokútor (L) → enunciátor (E) → mimojazyková skutočnosť (MS).

V tradičnom chápání nedochádza k diferenciácii pojmov enunciátor a lokútor, v oboch prípadoch ide o vyjadrenie postoja hovoriaceho k mimojazykovej skutočnosti. Grepl – Karlík (1989) hovoria o týchto typoch postojov:

- postoje istotnej modality (s jednotlivými základnými stupňami istoty),
- preferenčné postoje,
- evaluatívne postoje,
- eticky hodnotiace postoje,
- emocionálne hodnotiace postoje,
- postoje výsostne emocionálneho charakteru,
- postoj uistenia (špecifický smerom k adresátovi výpovede).

Koncepcia polyfonickej teórie prináša obohatenie o vztahy a postoje z pozície lokútora k enunciátorovi a prostredníctvom neho aj k výpovedi o mimojazykovej skutočnosti. Lokútor k nej zaujíma postoj:

- nekomentátora, t. j. len reprodukuje výpovede enunciátora

A potom mi povedal: „Potrebujem nejaké peniaze.“

- komentátora, t. j. k reprodukovanej enunciátorovej výpovedi zaujíma istý postoj z hľadiska istoty:

(+) pozitívny

Teraz už poznal väčšinu príbehu — a bol si istý, že Hilliard pozná zvyšok.

(-) negatívny

...no nevedel mi povedať, či usporiadanie šampionátu bude v Taliansku,
alebo Slovensku.

(?) pochybnosť

Aj Stanislav Bartoš si asi povedal, že po budúcich volbách už nemá miesto v NR.

4 Možnosti prejavu polyfonickosti v diskurze

Rozmanitosť prejavov polyfonickosti, ktorú možno pozorovať v jednotlivých výpovediach, závisí v prevažnej miere od lingvistických a pragmatických faktorov, ktoré sú viac menej vo veľmi úzkom vzťahu.

Polyfonickosť výpovede (ako jej invariantná vlastnosť) je závislá od:

- 4.1 stupňa zaangažovania enunciátora do formálnej stránky výpovede,
- 4.2 vzťahu medzi lokútorom a explicitným enunciátormi,
- 4.3 prítomnosti explicitných enunciátorov vo výpovedi,
- 4.4 funkcie prehovoru.

4.1 Stupeň zaangažovania enunciátora do formálnej stránky výpovede

Miera začlenenia jazykového prvku vyjadrujúceho každého enunciátora je do značnej miery rôzna. V prípade priamej reči, resp. priameho prenosu výpovede cez reálny hovoriaci subjekt (sujet parlant), je lokútor (v tomto prípade ten, kto tvorí výpoved) vyjadrený explicitne a jeho prehovor je považovaný za jednoduchú **zmienku – reprodukciu** (fr. mention – spomenutie, zmienka).

(7) Mongolský minister vyhlásil: „Moja krajina sa teraz pripravuje na nadviazanie priamej spolupráce s ruskými vojenskými oblastami...“

Do vetnej syntaxe priamy tvorca výpovede (suject parlant) či hovoriaci subjekt je včlenený minimálne, pretože aj na formálnej úrovni sa v tomto prípade prejavuje enunciačná autonómnosť lokútora (ako hovoriaceho) – je nekomentátorom k mimojazykovej skutočnosti výpovede. Na rozdiel od reprodukcie v prípade **predpokladu** (fr. présupposition) – (8a) je integrácia lokútora do vetnej skladby maximálna (8b), to znamená, že enunciátor sa tu implicitne vyjadruje, je stotožnený s lokútorom, ktorý je priamo zodpovedný za asertorickosť deja.

- (8a) príprava na nadviazanie priamej spolupráce s ruskými vojenskými oblasťami
(8b) Krajina sa teraz pripravuje na nadviazanie priamej spolupráce
s ruskými vojenskými oblasťami...

Stupeň začlenenia enunciátora sa nemusí prejavíť len vo formálnej stránke výpovede, čiže syntakticky, ale aj istým typom konektora. Na pragmalingvistickej rovine pracujeme s termínom **pragmatický konektor**. Lokútor, priamy tvorca textu

(9) Zaiste, ale mongolský minister sa môže myliť.

sa s enunciátorom, čiže v prípade priamej reči z výpovede s ministrom (7), nestožňuje,

(7) Mongolský minister vyhlásil: „Moja krajina sa teraz pripravuje na nadviazanie priamej spolupráce s ruskými vojenskými oblasťami...“

ale formálne nie je táto dištancia vyjadrená tak, ako v prípade priamej reči (7). Ide o to, že na asertorické poňatie deja vyjadreného prostredníctvom enunciátora, s ktorým sa lokútor stotožní vo výpovedi (8b), nadväzuje pomocou konektora, ktorým sa vo výpovedi (9) lokútor od enunciátora dištancuje.

(8b) Krajina sa teraz pripravuje na nadviazanie priamej spolupráce
s ruskými vojenskými oblasťami...

4.2 Vzťah medzi lokútorom a explicitnými enunciátormi

Základným vyjadrením tohto vzťahu je podľa Ducrota **miera zaangažovania sa** (fr. le degré d'adhésion) lokútora k jednotlivým explicitným enunciátorom výpovede. Lokútor vyjadri najčastejšie svoj postoj k jednotlivým nepriamym tvorcom výpovede čiže enunciátorom nielen pomocou ich formálneho vyčlenenia v rámci priamej reči, ale aj pomocou iných prostriedkov. Najmarkantnejšie by sme to mohli demonštrovať v prípade prípustkových komplexných viet, keď sa lokútor do istej miery stotožní s enunciátorom, ale v druhej časti ho obmedzí.

(10) Áno, krajina sa pripravuje, ale bude to skutočne stačiť?

4.3 Prítomnosť explicitných enunciátorov vo výpovedi

Všetky prípady, ktoré sa stali predmetom doterajšej analýzy, poukazujú na najčastejšiu reprodukciu výpovedí enunciátorov, ktorí sú v diskurze explicitne alebo implicitne vyjadrení vo forme 3. osoby. Ide v podstate o najčastejší spôsob,

ked' lokútor priamo prenáša informácie enunciatátorov, ku ktorým (ne)zaujíma istý postoj, čo tvorí základ polyfonickej konцепcie. V rámci diskurzu však možno enunciátora priradiť aj k 2. osobe, teda k adresátovi výpovede. E. Roulet zavádza pre tento prípad **pojem diafónie**. Tu zohráva veľmi dôležitú úlohu aj širší kontext celej výpovede.

- (11) ...záležitosti, o ktorých hovoríte vo vašich straníckych novinách
Pravda Žirinovskogo, sú delikátné.

V tomto prípade ide o explicitné diafonické vyjadrenie, priamym tvorcom výpovede považované za efektívne, keďže on nepreberá žiadnu zodpovednosť za asertorické vyjadrenie dej. Ďalším typom je tzv. *potenciálna (možná) diafónia*, to znamená, že lokútor len predpokladá možnú reakciu komunikačného partnera v 2. osobe.

- (12) Vravíte, že sme podcenili centre vo vlastnej šestnátkе,
ale ak by Faktor premenil šancu...

Zaujímavým prípadom je výpoved' , ktorú sme analyzovali v súvislosti s prípadom neformálneho vyčlenenia lokútora od enunciátora pomocou pragmatického konektora.

- (9) Zaiste, ale mongolský minister sa môže myliť.

Podľa kontextu ide o implicitné diafonické vyjadrenie s demarkatívno-evaluatívnou časticou *zaiste*, ktorá nadvázuje na predchádzajúci kontext. Bez neho by sme mohli tento diskurz vnímať ako potenciálnu diafóniu, resp. ako skutočnú v prípade nadváznosti na výpoved' (7).

4.4 Funkcia prehovoru

Celý prehovor a všetky názory vyjadrené enunciatormi, ktoré do výpovede zahŕňa lokútor (komentátora, ale aj nekomentátora), zohrávajú rozmanité úlohy v súvislosti s daným kontextom. Pri analýze funkcie výpovede z polyfonickeho hľadiska budeme rozlišovať použitie enunciátora práve ako elementu, ktorý využije lokútor na vlastné komunikačné ciele.

- (13) V predpovedi počasia hlásia do utorka 23 až 25 stupňov, zamračené, zrážky – ...
(13a) ... preložme ten piknik až na budúci týždeň.
(13b) ... v televízii sú stále veľmi skeptickí.

V prvom prípade (13a) lokútor použil enunciátora ako externý **argument**, vzal ho do úvahy a následne ho uplatnil v prospech vlastnej argumentácie. Do istej miery sa s ním stotožníl, aj keď za istým účelom. Avšak v druhnej výpovedi (13b) sa enunciátor ako polyfonickej segment stáva **témou** nasledujúcej výpovede lokútora. Ten sa s ním nestotožňuje. Okrem argumentácie či tematizácie pri 3. osobe možno o funkciách prehovoru hovoriť aj pri diafónii, o ktorej už bola reč.

- (14) Zaiste bude pekne, ale ja mám prácu.
(15) Vravíte, že počasie sa zlepší, no tak podme na piknik zajtra.

V ďalšej výpovedi (14) vyjadruje lokútor aj názor adresáta, ale zároveň argumentáciu ihneď limituje svojím stanoviskom. Diafonický segment v poslednom prípade (15) používa naopak ako kladný argument k svojmu vlastnému prehovoru.

5 Polyfonická teória a predstava o neasertorickom dejí

Pri aplikácii polyfonickej teórie budeme za základné východisko modality ako takej povaľovať fakt, že lokútor implikuje pri produkcií svojej výpovede viacerých enunciátorov, a že môže on sám vnímať dej, proces či stav vyjadrený verbotom výpovede ako asertorický (skutočný) alebo neasertorický. Jeho vnímanie však nemusí byť totožné s explicitným enunciátorom vo výpovedi. Keďže francúzština a slovenčina sú typologicky odlišné jazyky, majú teda na vyjadrenie kategórie modus verbi odlišné sústavy. Vo francúzštine ide o štvorčlennú sústavu – indikatív, imperatív, kondicionál a subjunktív (konjunktív), v slovenčine o sústavu ternárnu – indikatív, imperatív, kondicionál. Primárny cieľom aplikácie polyfonickej teórie bude v ďalšom výskume konfrontovať dva odlišné jazykové systémy, ktoré disponujú rôznymi výrazovými prostriedkami na vyjadrenie asertorickosti a neasertorickosti dejí v rovine textu.

Literatúra

- ANSCOMBRE, Jean C. – DUCROT, Oswald: *L'argumentation dans la langue*. Bruxelles: Mardaga 1983. 184 s.
- BACHTIN, Michail M.: Problémy poetiky románu. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1973. 301 s.
- BACHTIN, Michail M.: Román jako dialog. Praha: Odeon 1980. 479 s.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Peter: Skladba spisovnej češtiny. Praha: SPN 1989. 474 s.
- HAILLET, Pierre P.: *Le conditionnel en français: une approche polyphonique*. Paris: Ophrys 2002. 172 s.
- HORÁK, Gejza: Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie. Bratislava: VEDA 1993. 173 s.
- Jazykovedný ústav Ludovítia Štúra: 2007 [online]. Dostupné na www: <http://korpus.juls.savba.sk>
- MARCELLI, Miroslav: Úvod do semiotiky II. Problém autora. In: Žemberová, Viera (ed.): Teória uměleckého diela. Prešov: FF PU 2006, s. 28 – 44. [online]. Dostupné na www: <http://www.pulib.sk/elpub/FF/Zemberova2/index.htm>
- MOESCHLER, Jacques – AUCHLIN, Antoine: *Introduction à linguistique contemporaine*. Paris: Armand Colin 2005, s. 143 – 153.
- NEVEU, Franck: *Dictionnaire des sciences du langage*. Paris: Armand Colin 2004. 317 s.
- ŠABRŠULA, Jan: *Vedecká mluvnice francouzštiny*. Praha: Academia 1986. 386 s.

Slovensko-bieloruské paralely v období formovania spisovných jazykov

Ivana Džundová

Katedra slavistiky Inštitútu rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky,
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

1 Cesta k spisovnosti v slovenskom a v bieloruskom kontexte

Genetická blízkosť slovanských jazykov vyplýva z ich príslušnosti k jednej jazykovej rodine. Na ceste k spisovnosti prechádzali viacerými vývinovými štádiami, pričom boli ovplyvňované vonkajšími aj vnútornými činiteľmi a, samozrejme, aj sebou navzájom. Rôzny stupeň vzájomného ovplyvňovania sa je viditeľný aj v kombinácii slovanských jazykov: slovenčina – bieloruština. Síce nepatria do tej istej skupiny slovanských jazykov, keďže slovenčina je západoslovanský a bieloruština východoslovanský jazyk, ale ich porovnanie nemožno obmedziť na vymenovanie odlišností. Slovenčinu i bieloruštinu v boji za vlastný jazyk sprevádzali podobné spoločensko-politicke podmienky. Slováci dlho bojovali za svoju samostatnosť v rámci Rakúska-Uhorska, ale aj za svoje osamostatnenie od väčšieho slovanského brata, ktorým pre nich stáročia boli Česi. Paralalne aj osud Bielorúsov v tomto smere neboli jednoduchý. Najprv bola bieloruština sice štátnym jazykom vo Veľkom litovskom kniežatsve (ďalej VLK), ale postupne bola vytláčaná z oficiálneho písomníctva a ani v bežnom živote to nemala ľahké v obdobiah polonizácie, či následnej rusifikácie.

Dôležitou podobnosťou v rozvoji národných jazykov je fakt vplyvu vierovyznania, pretože v bieloruskom kontexte sa práve polonizácia či rusifikácia, aj keď vďaka politickému vplyvu, rozširovala prostredníctvom viery. Takmer všetky štatistické údaje z tohto obdobia sú robené na základe vierovyznania, takže sa nedozvedáme, koľko ľudí sa hlásilo k Bielorúsom, resp. hovorilo po bielorusky, ale koľko bolo katolíkov, Židov, či pravoslávnych. Z týchto štatistik je ľahké určiť objektívne počty, pretože bolo možné byť pravoslávnym a rozprávať po bielorusky, alebo byť katolíkom a hovoriť rusky, poľsky a bielorusky. Rozšírenosť jazykov v tomto období sa nedá presne určiť. V slovenskom kontexte sa vplyv viery prejavoval pri formovaní národného jazyka podobne. Študovalo sa väčšinou v českom prostredí, čo súvisí so vznikom pražskej univerzity v roku 1348. Silný vplyv malo husitské hnutie, z tradícií ktorého vzniklo na Slovensku v 15. stor. bratrícke hnutie. Istou časťou k udržaniu češtiny v slovenskom kontexte prispela aj evanjelická cirkev, ktorá dlho neupúšťala od svojej tradičnej predstavy o československej kmeňovej jednote a veľmi dlhý čas udržiavala tzv. jazyk kralickej biblie, či slovakizovanú češtinu, čo je dôkazom silného vzájomného vplyvu slovanských jazykov.

Dlhodobým výskumom špecifických znakov slovenského jazyka bolo určené, že o samostatnom slovenskom jazyku hovoríme od tzv. veľkomoravského

obdobia, čiže zániku prvého západoslovanského štátneho útvaru (ide o obdobie 9. – 11. stor.). Paralelným útvarom u východných Slovanov bola v tomto období Kyjevská Rus so staroruským jazykom. O samostatnom jazyku bieloruskej národnosti hovoríme približne od 13. stor., keď sa začali vo východoslovanskom kontexte formovať tri odlišné slovanské kmene s vlastnými nárečiami.

Obdobie 10. – 14. stor. je časom postupných zmien, zánik Veľkomoravskej ríše a spoločnej veľkomoravskej národnosti spôsobil formovanie samostanej českej a slovenskej národnosti. Ako v celom vtedajšom svete je v danom období jazykom štátnej správy a administratívny latinčina. Používanie domáceho jazyka v celospoločenskej funkcií je minimálne, ide skôr o jeho využitie v náboženskej oblasti. Teda podobne ako u Bielorusov zaraďujeme vznik slovenskej národnosti a používanie domáceho jazyka v celospoločenskom význame až do 13. stor., v tomto období sa v slovenskom kontexte čeština používala len v literárnych pamiatkach. V 15. stor. sa posilnilo postavenie češtiny, ktorá sa dostávala prostredníctvom vzdelancov do administratívnej a právnej spisby a upevnila svoju pozíciu v literatúre a stala sa spisovným jazykom slovenskej národnosti. Ale keďže oba tieto západoslovanské jazyky čeština i slovenčina sa rozvíjali ako samostatné s jedinečnými znakmi, toto využívanie češtiny v slovenskom kontexte bolo umelé a v nasledujúcom období bola čeština vytlačená kultúrnymi formami slovenského jazyka.

V období 14. – 16. stor. sa rozvíja bieloruská národnosť a zdokonaľuje sa aj jej jazyk, vyvrcholením čoho je jej uznanie ako štátneho jazyka vo VLK, čo dokazuje dokument *Statut VKL*, ktorý sa zachoval v troch redakciách z rokov 1529, 1566 a 1588, a ktorý sa neskôr stal vzorom pre vypracovanie prvých zákonov v cárskom Rusku. Tento starobieloruský jazyk sa rozvíjal až do roku 1696, keď ho poľský sejm úplne zakázal a silnejúca polonizácia zabránila jeho ďalšiemu rozvoju. Pohnuté a zložité osudy bieloruskej národnosti neumožnili rozvoj jazyka bieloruskej národnosti v celospoločenskej forme, aj keď nárečia ako spôsob bežnej komunikácie sa určite rozvíjali. Príslušnosť k iným štátnym útvarom, resp. absencia samostaného bieloruského štátneho útvaru sa podpísali pod fakt, že prvé snahy o opis a normalizáciu bieloruského jazyka siahajú až do 19. stor., keď už slovenčina mala za sebou niekoľko kodifikačných pokusov.

16. – 18. storočie je v slovenskom kontexte obdobím formovania kultúrnych jazykov slovenskej národnosti (vznik kultúrnej západnej, strednej a východnej slovenčiny) a postupným rozširovaním sa kultúrnej strednej slovenčiny ako jazyka s nadnárečovou platnosťou. Do tohto obdobia spadajú aj prvé kodifikačné pokusy A. Bernoláka (1787). Tradície bernolákovčiny sa udržali do polovice 19. stor., keď sa už posledná forma bernolákovčiny upravovala pod vplyvom štúrovskej slovenčiny. Oficiálne však prestala existovať až roku 1851, keď sa zástupcovia slovenských kultúrnych i politických kruhov dohodli prijať „opravenú“ štúrovskú slovenčinu.

Štúrovská slovenčina bola kodifikovaná v roku 1843 na základe kultúrnej strednej slovenčiny, ktorá si získavala nadnárečový charakter a vďaka zemepis-

nej pozícii bola najrozšírenejšou na celom území obývanom slovenskou národnosťou. Ľudovít Štúr (1815 – 1856) pri potrebe jej zdôvodnenia prezentoval svoju myšlienku, že veľký slovanský národ môže rásť len ak budú rásť jednotlivé kmene, teda konkrétnie aj slovenský kmeň so svojim vlastným jazykom. Tak sa zavŕšila podstatná časť vývinu pri formovaní celospoločenského jazyka Slovákov.

V nasledujúcim vývoji slovenčiny prešli ešte dve dôležité obdobia: Matičné obdobie (1863 – 1875) a Martinské obdobie (1875 – 1918). V skratke možno povedať, že matičné obdobie je obdobím ľažkých skúšok jestvujúcej slovenčiny pod maďarizačným útlakom a snahami o rozšírenie slovenčiny prostredníctvom českého vplyvu a hojným preberaním rusizmov. Pre slovenčinu tohto obdobia je charakteristické: rozkolisanosť normy, pribúdanie rusizmov, preberanie slov z češtiny, kalkovanie z maďarčiny a nemčiny.

Martinské obdobie je pokračovaním Matičného obdobia. Slovenský kultúrny a spoločenský život, takmer zničený rakúsko-maďarským vyrovnaním, sa začína opäť rozvíjať. Vznikajú vydavateľstvá, rôzne spolky a spisovný jazyk sa rozvíja vo vedeckej, publicistickej i umelleckej sfére. Dôležitým kodifikátorom tohto obdobia bol Samo Cambel (1856 – 1909), ktorého hlavným cieľom bolo slovenčinu odčeštiť. Camblova kodifikácia (1890, 1902) sa stala základom tzv. martinského úzu a jeho *Rukováť' spisovnej reči slovenskej* bola predlohou pre prvé pravidlá slovenského pravopisu z roku 1931. Tieto pravidlá boli do dnešného dňa ešte mnohokrát upravované, prešli snahou o folklorizáciu jazyka, aj puristickým obdobím, ale sú základom i súčasnej slovenčiny, ktorá sa neustále vyvíja a mení ako každý samostatný národný jazyk.

Nový bieloruský jazyk bol po obdobiach polonizácie a rusifikácie oslabený zákazmi tlače a používania v školách, preto sa opiera výlučne o nárečia, ktoré sa dostávajú do popredia predovšetkým vďaka umelleckej tvorbe V. Dunina-Marcinkeviča či F. Bahuševiča. Do tohto obdobia spadajú aj prvé vedecké snahy o opísanie bieloruštiny, z konca 18. stor. sú práce Mejera *Opisanie Kručevskogo grafstva* (1786) a *Opyt rossijskoj bibliografii* (1813), začiatok 19. stor. priniesol Lindeho práce *O języku bialoruskim* (1816), Kalaudovičov spis *O beloruskom nareči* (1822). Vrchol rozvoja štúdia bieloruštiny nastáva na prelome 19. – 20. stor. vďaka slovníku I. Nasoviča *Slovar belarusskogo narečija* (1870) a prácam K. Apelja *O belarusskym narečji* (1880), I. Njadzošava *Istoričeskij obzor važnejšich zvukov i marfologičeskikh osobinacej bel. reči* (1884) a predovšetkým práce J. F. Karského *K istorii zvukov i form belorusskoj reči* (1890 – 1893) atď.

Začiatok 20. stor. bol u východných Slovanov charakteristický okrem revolučného ruchu aj prvými snahami o vonkajšiu prezentáciu jednotlivých národných jazykov. V bieloruskom kontexte je dôležitým medzníkom otvorenie prvého spolku *Zahljane sonca i u naša vakonca* (1906), ktoré vzniklo v Petrohrade a vydalo až dvadsaťdva bieloruských kníh a dôležitý almanach *Maladaja Belarus*. Následne roku 1907 vzniklo vydavateľstvo *Naša Niva* vo Vilniuse

a postupne aj ďalšie vydavateľstvá v Minsku *Naša chata*, *Palačanin*, *Minčuk*. Prvými legálnymi bieloruskými novinami boli *Naša Dolja* (1906, 6 čísel) a *Naša Niva* (1906 – 1915). Práve na stránkach *Našej Nivy* vychádzali diela najznámejších bieloruských autorov ako J. Kupala, J. Kolas, Cjotka, M. Bahdanovič, Z. Bjadulja atď., ale aj práce vedeckého charakteru, čím noviny do veľkej miery popularizovali bieloruštinu a vytvárali nepísané normy živého jazyka. Vďaka rôznomu pôvodu prispievateľov sa miešali bieloruské nárečia a dozrieval jednotný štýl, ktorý sa stal základom spisovnej bieloruštiny. Za prvú platnú normu spisovnej bieloruštiny je pokladaná príručka B. Taraškeviča *Belaruska ja hramatyka dľa škol* (1918), ktorá sa stala základom pre neskoršie normy.

2 Samo Cambel a Juchim Fiodarovič Karski v kontexte slovanskej jazykovedy

Konkretizáciu porovnávaných poznatkov navrhujeme na príklade z diela dvoch významných slovanských jazykovedcov, ktorí pôsobili približne v tom istom období, aj keď na základe už spomenutého vieme, že pre rozvoj národných jazykov rovnaké obdobie neznamená rovnaké štadium vývoja spisovného jazyka. Pri štúdiu prác Sama Cambla (1856 – 1909) a Jauchima Fiodaroviča Karského (1861 – 1931) nachádzame paralely nielen v metodológii a zameraní ich práce, ale aj v podobných osudoch osobných i lingvistických. V súvislosti s tému samostatnosti a sebaurčenia národných jazykov smerujeme k určeniu miesta Slovákov v rodine slovanských národov v práci S. Cambla *Slováci a ich reč* (1903) a definovaniu Bielorusov v J. F. Karského diele *Belaruski narod i jaho mova* (1920).

Camblova kniha *Slováci a ich reč* (1903) priniesla základnú charakteristiku slovenského národa od geografického určenia územia, cez základné informácie o vzniku ich jazyka, až po opis všetkých pokusov o kodifikáciu slovenčiny. Autor sa tiež venoval snahám o presadenie potreby preskúmania ľudovej reči, ktorú klasifikoval ako základ jazyka. V závere podal stručnú charakteristiku spoločensko-politickej situácie, ktorou sa snažil zdôvodniť jazykovú situáciu a kultúrne dôsledky osamostatnenia slovenčiny.

Akousi paralelou k tejto práci je Karského štúdia *Belaruski narod i jaho mova* (1920), ktorá by v doslovnom preklade úplne súhlasila s Camblovým názvom. Karski tu priniesol podobné informácie v bieloruskom kontexte – vyčlenenie územia, utvorenie bieloruskej národnosti a jazyka, zachované písomné pamiatky v bieloruštine a prvé pokusy o jej vedecké spracovanie, vyčlenenie základných osobitostí bieloruštiny atď.

Pri porovnávaní týchto prác nám vzniká niekoľko základných konfrontačných bodov:

1) Predovšetkým je to definovanie územia, na ktorom Slováci a Bielorusi, resp. ich predchodeciovia žili a odkiaľ naň prišli, čo je dôležité kvôli širšiemu slavistickému kontextu (každá informácia o pôvode, vývine, migrácii a osídlení územia Slovanmi má veľkú hodnotu), no tiež preto, že územná otázka priamo súvisí i s jazykovou charakteristikou.

2) Nasledujúcim porovnávacím bodom je samotný jazyk – jeho vznik, formovanie, určenie základných charakteristík, okolnosti rozvoja a kodifikačné pokusy. U oboch lingvistov ide hlavne o zdôvodnenie samostatnosti týchto jazykov vymedzením ich základných jazykových znakov (u Cambla sú to tzv. juhoslavizmy v strednej slovenčine a u Karského definovanie 10 základných znakov bieloruštiny, ktoré ju odlišujú od ostatných východoslovenských jazykov).

3) V nadväznosti na jazyk je aj ďalšia porovnávaná časť – nárečie. Potrebu opisu a skúmania ako i používania živej ľudovej reči vnímali obaja rovnako, len Camblova práca sa v tomto smere nestihla rozvinúť do takých rozmerov ako Karského.

4) V neposlednom rade je dôležité aj porovnanie spoločensko-politickej situácie, cirkevných momentov a kultúrnych podmienok, v ktorých sa dané jazyky rozvíjali. Obaja jazykovedci chápali dôležitosť historických podmienok rozvoja národných jazykov, potrebu vnímania jazyka v priestore a čase i opisu jeho vnútorných i vonkajších znakov, úlohu živej ľudovej reči ako aj objektívne závery vzájomného vplyvu slovanských jazykov.

Čiastkové výsledky naznačujú, že bieloruština a slovenčina sú si podobné a blízke nielen v súčasnosti, ale že ich spája aj mnoho historických súvislostí. Podobný osud a ťažko sa presadzujúca samostatnosť v rámci rodiny slovanských jazykov sú len náznakom ich spoločného vývoja. Karski a Cambel ako predstavitelia menších národov vo väčších štátnych celkoch urobili pre rozvoj národných jazykov veľa osožného ich práca je hodnotná dodnes.

3 Slovensko-bieloruské paralely a odlišnosti vo vývoji národných jazykov

Pre slovenčinu je obdobím formovania národného jazyka a prvých pokusov o jeho kodifikáciu prevažne 19. stor., aj keď slovenčina sa ako samostaný jazyk s originálnymi jazykovými javmi vyvíjala približne od 11. stor.

Bieloruština v období kodifikácie spisovnej slovenčiny roku 1843 stála napriek svojej slávnej minulosti vo VLK ešte len na prahu dospevania a hľadania si vlastnej a nenapodobiteľnej tváre. Slovenčina bola vo svojom vývoji najviac ovplyvnená západoslovanskými jazykmi (čeština, poľština), v ktorých tesnej blízkosti sa formovala, ale zasiahli ju aj východoslovanské jazyky, pretože sú známe informácie o slovanofilstve a orientácii na Rusko u hlavného kodifikátora spisovnej slovenčiny L. Štúra. Bieloruština či už geografickou polohou, alebo aj počiatocným spoločným vývinom bola vždy najviac ovplyvňovaná východoslovanskými jazykmi, aj keď výraznú úlohu pri jej rozvoji zohrala i susedná poľština. Spoločnými ovplyvňovateľmi pre oba jazyky sú zo slovanských jazykov predovšetkým ruština a poľština, aj keď vývin našich jazykov sa uberal rôznymi smermi. Slovenčine chýba postavenie štátneho jazyka v skoršom období, ktoré mala bieloruština vďaka VLK, ale na druhej strane sa mohla slobodnejšie rozvíjať v neskorších časoch, keď bola bieloruština zakázaná. Tieto vymené pozície pravdepodobne zapríčinili skoršie vypracovanie

noriem pre spisovnú slovenčinu, ale na druhej strane slávnejšie tradície bieloruského písomníctva. Faktom ostáva, že na rozvoj samostatných národných jazykov mali najväčší vplyv vierovyznanie, susedné jazyky, ale aj štátne usporiadanie (VLK, Rzecz Pospolita, cársko Rusko, či Rakúsko-Uhorsko, Československo), na čo sme sa pokúsili poukázať zo všeobecného hľadiska pri porovnaní vývinu národných jazykov i konkretizáciou na obsah, metodológiu a zámer prác Sama Cambla a Jauchima Fiodaroviča Karského.

Slovanské jazyky svoju príbuznosť dokazujú v každodennom živote, spája ich nielen jazyková príbuznosť, ale často aj podobný osud.

Literatúra

BLANÁR, Vincent – JÓNA, Eugen – RUŽIČKA, Jozef: *Dejiny spisovnej slovenčiny II.* Bratislava: SPN 1974. 260 s.

CZAMBEL, Samo: *Slováci a ich reč.* Nákladom vlastným, Tlačou C. a Kr. Dvornej knihtlač. Viktora Hornyánskeho 1903. 270 s.

Historyja Belarusi u tablicach i schemach sa staražtnejšich časou da sučasnasci. Red. L. M. Nahornaja – A. V. Cimašej. Minsk: RUR „Izdatel'stvo Junipress“ 2006. 159 s.

KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny.* Martin: Matica slovenská 2006. 220 s.

KARSKI, Jauchim Fiodarovič: *Belaruski narod i jaho mova.* Minsk: Reprynt vyd. 1920, Adraddženne 1992. 15 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny.* Bratislava: Univerzita Komenského 2002. 252 s.

ŠKVARNA, Dušan a kol.: *Lexikón slovenských dejín.* Bratislava: SPN 1997. 359 s.

PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť.* Bratislava: SPN 1983. 256 s.

ŠAKUN, Lev Michailovič: *Historyja belaruskaj litaraturnaj movy.* Minsk: „Universiteckaje“ 1984. 320 s.

ŠAKUN, Lev Michailovič: *Historyja belaruskaha movaznaustva.* Minsk: „Universiteckaje“ 1995. 271 s.

O komunikačnom registri hokejistov

Anna Džurňáková – Anna Gálisová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Problematike športových sociolektov, predtým často označovaných ako športových slangov, sa v sociolinguistike venuje pozornosť už niekol'ko rokov (F. Oberpfalzer, V. Flegl, E. Čulenová, P. Odaloš). Komunikácia v športovom

prostredí je veľmi špecifická, na čo vplýva viacero faktorov. Tomuto typu komunikácie dominuje heterogénnosť komunikantov (hráč, tréner, asistent trénera, rozhodca, fanúšik, športový reportér, funkcionár klubu...), pričom každý z nich vstupuje do rôznorodých vzťahov. To zároveň ovplyvňuje profiláciu komunikačných situácií, ako aj komunikačného prostredia, ktoré takto môže byť profesionálne i záujmové. Z hľadiska používanej špecifickej lexiky sa tak môžu uprednostňovať jednotky terminologickej, ale i neterminologickej povahy.

Komunikačný register hokejistov (KRH) ako sociálne podmienené jazykové a parajazykové správanie nemožno stotožňovať s pojmom sociolekt, a to vzhľadom na fakt, že v sebe zahrňa i konštruovanie jazykového prejavu, ako aj fungovanie komunikácie. Komunikačný register a sociolekt chápeme ako štruktúrne útvary, v ktorých sa okrem dominantnej lexikálnej roviny prejavujú i ostatné jazykové oblasti: zvuková, morfológická, syntaktická i štýlistická. Nejde tu teda len o súbor lexikálnych a gramatických prostriedkov charakteristických pre komunikáciu v danej sociálnej skupine, ale aj o spôsob ich používania v komunikačných aktoch s variabilitou postoja komunikantov ku komunikačným partnerom. Z lexikálneho hľadiska je slang ako útvar nositeľom vlastnosti nespisovnosti a tým pomenovanie *hokejový slang* neakceptuje pomerne široký inventár spisovných lexikálnych prostriedkov využívaný v komunikácii v skupine. Z lexikálneho hľadiska teda KRH zahrňa spisovnú i nespisovnú lexiku.

V snahe získať najmä aktuálny inventár lexikálnych prostriedkov sme realizovali výskum, ktorý prebiehal v rámci diplomovej práce, a materiál bol zbieraný v rokoch 2005 – 2007. Materiál zbieraťa v súčasnosti profesionálna hráčka (Slovan Bratislava) – Anna Džurňáková. Respondentmi boli profesionálni hráči a žiaci hokejových tried a návratnosť dotazníka bola 98 %. V rámci výskumu sme použili metódu pozorovania, a to konkrétnie zúčastnené dlhodobé pozorovanie, pričom záznam sa realizoval pomocou poznámok a nahrávok na diktafón (nahrávky zápasov však nebolo možné dekódovať, a to vzhľadom na množstvo výrazných šumov, nahrávky rozhovorov hráčov navzájom a hráčov s trénerom sú však korektné a vhodné na ďalšiu analýzu). Ďalšou použitou metódou bol dotazník zameraný na zistenie rozsahu aktívnej a pasívnej slovnej zásoby respondentov a na porovnanie dvoch skupín respondentov – profesionálov a žiakov hokejových tried. Celkový počet respondentov navráteného dotazníka bol 105, a to z rôznych krajov na Slovensku. Ďalšou využitou výskumnou metódou bola excerptia z literatúry, internetových stránok a z prepisov získaného materiálu.

Výstupy výskumu tvorí výkladový slovník, ktorý zachytáva lexémy spisovného a nespisovného charakteru a prepis dialogických segmentov zo zachytených nahrávok. Zásady zostavenia slovníka vychádzajú zo zásad KSSJ, no miestami sú modifikované a prispôsobené špecifickým potrebám lexikálneho materiálu. Výklad významu heslových slov má charakter opisu, heslá majú uvedenú slovnodruhovú i gramatickú charakteristiku, heslá obsahujú i varianty, niektoré slová sú hniezdované a na konci hesla sa nachádzajú frazémy a synonymá. Celý slovník obsahuje 365 spisovných i nespisovných lexém.

Z realizovaných nahrávok vzišlo pätnásť ucelenejších dialogických segmentov s výskytom najfrekventovanejšej skupiny špecifického lexikálneho materiálu. Transkripcia dialógov bola upravená na základe potrieb výskumu inšpirovaná predchádzajúcimi výskumami. Tieto prepsy potom slúžili ako podklad k charakteristike KR hokejistov.

Ako základné komunikačné situácie, v ktorých sa realizujú špecifické lexikálne prostriedky, sú predovšetkým **tréning**, počas ktorého sa odohráva komunikácia medzi trénerom a hráčmi a zároveň medzi hráčmi navzájom, a **zápas**, v ktorom je komunikácia ešte rozšírená o komunikáciu medzi trénerom a rozhodcami, hráčmi a rozhodcami, rozhodcami medzi sebou, rozhodcom a časomeračom, ako aj o komunikáciu medzi divákmi.

Základné typy prostredia, kde dochádza k záujmovým komunikačným aktom, sú tieto: **zimný štadión**, a to najmä v rámci tréningov a zápasov, kde sa komunikačné akty realizujú buď na ľadovej ploche, alebo v šatni, ďalej **posilňovňa**, **te-lovičňa**, **voľná príroda** a **ihriská**.

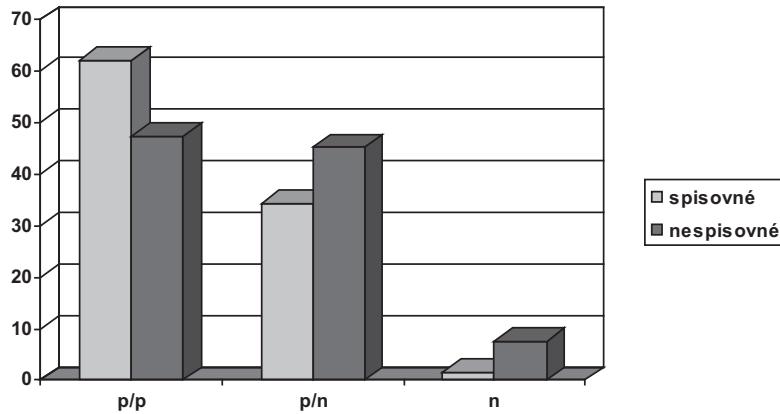
V KR hokejistov majú svoje zastúpenie prostriedky terminologickej povahy nielen z hokeja, ale aj z viacerých športových odvetví, a to kvôli variabilnému tréningovým aktivitám – atletika (*skipping, streching, sprint*), korčuľovanie (*obrat, prekladanie*), z nespisovných výrazových prostriedkov sú zastúpené predovšetkým **slangizmy**, napr. *holeňáky* (holenné chrániče), *plecháč* (štadión postavený na konštrukčnom princípe oceľovej konštrukcie s vonkajším plechovým plášťom), *tépeska* (1. hokejka pomenovaná podľa výrobcu značky TPS; 2. výrobky pomenované podľa výrobcu značky TPS, napr. tepláková bunda), *teplomer* (góл, ktorý vznikne tak, že puk prenikne do brány popod pazuchu brankára), *vinkel* (1. priestor v bránke pod hornou žrd'ou v ľavom alebo pravom hornom rohu; 2. góл, ktorý vznikne tak, že puk prenikne do brány v ľavom alebo pravom hornom rohu), *manták* (1. drevená alebo laminátová konštrukcia, ktorá obklopuje hraciu plochu, mantinel; 2. stena z plexiskla, ktorá obklopuje hraciu plochu takmer po celom obvode – okrem striešačiek – nad mantinelom), *lakte* (chrániče používané na ochranu laktového kľbu a predlaktia), *koňar* (zrazenie sa hráčov kolenami, často záberné, faul kolenom)

Na základe vzájomných vzťahov komunikantov možno skonštatovať, že v rámci komunikačného registra hokejistov sa komunikácia pohybuje na osi oficiálnosť – neoficiálnosť. **Oficiálny** charakter má komunikácia medzi rozhodcami a trénermi či hráčmi, **polooficiálny**, ale niekedy i **neoficiálny** charakter má komunikácia medzi trénerom a hráčmi a **neoficiálny** charakter má komunikácia medzi hráčmi navzájom.

Získaný výskumný materiál nám slúžil ako podklad na analýzu a komparáciu. Respondentmi boli dospelí hráči (nad 18 rokov), a to 43 žien, 20 mužov, a hráči – žiaci ZŠ (spolu 42 žiakov). V dotazníku sme sa snažili skúmať aktívne i pasívne osvojenie špecifických lexém prostredníctvom možnosti slovo (*slovné spojenie, frazému*) poznám a používam; poznám, ale nepoužívam; nepoznám. Skúmali sme i pomer spisovných i nespisovných lexikálnych prostriedkov ako súčasť lexikálneho inventára KR hokejistov.

Percentuálne porovnanie využívania spisovných a nespisovných výrazových prostriedkov

Graf č. 1: Dospelí hráči

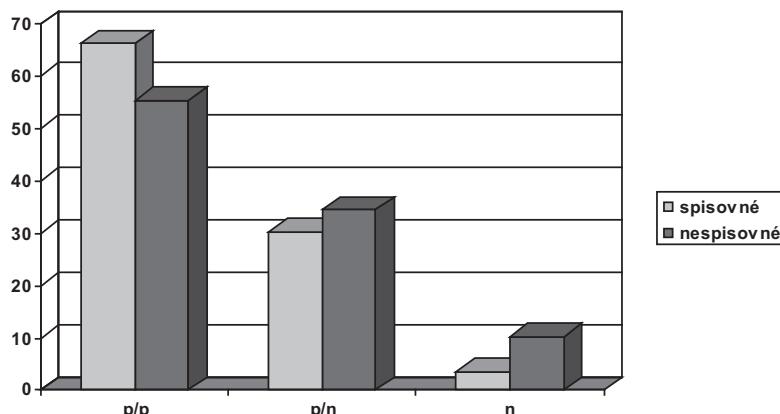

p/p = slovo (slovné spojenie, frazému) poznám a používam

p/n = slovo (slovné spojenie, frazému) poznám, ale nepoužívam

n = slovo (slovné spojenie, frazému) nepoznám

Graf č. 2: Hráči – žiaci ZŠ

p/p = slovo (slovné spojenie, frazému) poznám a používam

p/n = slovo (slovné spojenie, frazému) poznám, ale nepoužívam

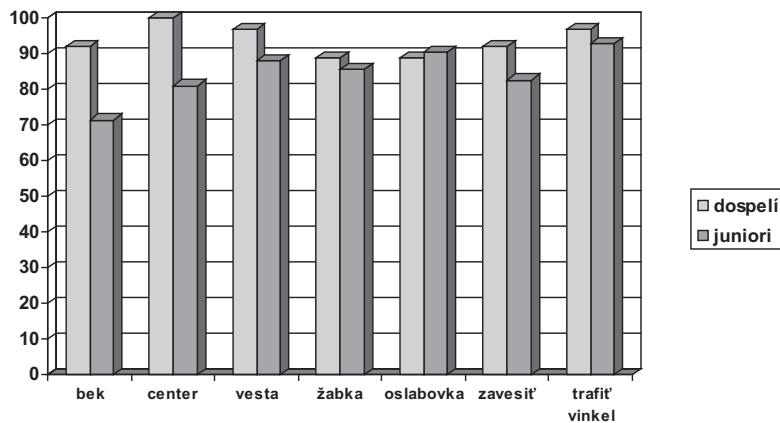
n = slovo (slovné spojenie, frazému) nepoznám

Na základe analýzy získaných údajov možno skonštatovať, že pasívna slovná zásoba dospelých hráčov je väčšia ako u juniorov. Z hľadiska spisovnos-

ti majú nespisovné výrazové prostriedky v aktívnom registri u hráčov juniorov väčšie zastúpenie než u dospelých hráčov. Množstvo lexém, ktoré netvoria súčasť ani aktívnej, ani pasívnej slovnej zásoby, je u juniorov väčšie než u dospelých hráčov a v oboch skupinách dominujú spisovné výrazové prostriedky, čo je pravdepodobne ovplyvnené používaním jazykových prostriedkov terminologickej povahy, ako aj profesionalizmov.

Medzi najfrekventovanejšie nespisovné lexémy patria: *bek* – jeden z dvojice hráčov na ľade hrajúci v obrane; *ľavý b., pravý b.* (profesionálni hráči 92,1%, žiaci 71,4%), *center* – hráč, ktorý sa pohybuje v strede medzi dvomi krídlami (profesionálni hráči 100%, žiaci 81%), *vesta* – časť hráčskeho výstroja, ktorú si hráči obliekajú za účelom ochrany ramien a hrudníka (profesionálni hráči 96,8%, žiaci 88,1%), *žabka* – vedomé odohranie puku vzduchom, zvyčajne aby prihrávka prešla ponad súperovu hokejku (profesionálni hráči 88,9%, žiaci 85,7%), *oslabovka* – hra realizovaná s nižším počtom hráčov než v súperovom tíme, v oslabení (profesionálni hráči 88,9%, žiaci 90,5%), *zavesiť* – dať gól (profesionálni hráči 92,1%, žiaci 82,7%), *trafit' vinkel* – streliť gól pod hornú žrd' do práveho alebo ľavého horného rohu (profesionálni hráči 88,9%, žiaci 85,7%).

Graf č. 3: Najfrekventovanejšie nespisovné lexémy

Na záver možno skonštatovať, že ovládanie a využívanie lexikálnych prostriedkov komunikačného registra sa v daných skupinách respondentov markantne nelíši a odchýlky sú nepatrné.

Prostredníctvom dotazníkového výskumu a vyššie uvedeného pozorovania sme našu pozornosť venovali i špecifikám používania vulgarizmov. V porovnaní dospelí hráči/juniori dominujú v používaní vulgarizmov juniori a v porovnaní kategórií muži/ženy dominujú v používaní vulgarizmov na ľadovej ploche muži. Dominanciu oboch skupín považujeme za prirodzenú a predpokladateľnú, a to najmä vzhl'adom na sociálne prostredie, vekové kategórie a výsledky iných

výskumov, ktoré poukazujú na tieto dominancie (napr. Slančová). V KRH sa vulgárizmy najčastejšie používajú v emocionálne vypäťých situáciách na označenie osôb (rozhodcu, protihráča).

Výskum živej hovorenej reči zachytenej v reálnych komunikačných aktoch považujeme za východiskové gros v intenciach tendovania sociolingvistických výskumov, pretože práve takýto prístup umožňuje výskumníkovi realizovať jednak analýzu záujmového lexikálneho materiálu, jednak jeho použitie v komunikačnom akte a zároveň môže výskumník venovať pozornosť i charakteru jednotlivých vektorov komunikácie. Tento prístup nie je v slovenskej sociolingvistike úplne neznámy ani ojedinelý, avšak na Slovensku jestvuje množstvo sociálnych skupín, ktorých komunikačný register sa v rámci svojej dynamiky významne mení a práve tieto zmeny ostávajú nezachytené. V tomto smere sú komunikačné registre mnohých sociálne diferencovaných komunikantov pre slovenskú lingvistiku (socio)terra incognita.

Literatúra

BOSÁK, Ján: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Ed. J. Bosák. Bratislava: JUĽŠ SAV 1990, s. 75 – 84.

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty súčasnej slovenčiny. Ed. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995. s. 17 – 42, angl. res. s. 227 – 228.

DŽURŇÁKOVÁ, Anna: Komunikačný register hokejistov. [Diplomová práca.] Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB 2007. 78 s.

GÁLISOVÁ, Anna: K sociolektonom vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 2, s. 97 – 110.

GÁLISOVÁ, Anna: Slangizmy a iné -izmy alebo Na margo metajazykových nejasností v (slovenskej) lingvistike. In: Varia XIV. Zost. M. Olšiak. Bratislava, Nitra: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Filozofická fakulta UKF 2007, s. 255 – 260.

Traktát o viděních a pokušeních zbožného mládence od Jana Bechyňky

Irena Fuková

Oddelení vývoje jazyka,
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

S pozoruhodnou osobou utrakovistického kaplana a faráře Jana Bechyňky jsem zde seznámovala posluchače svého referátu již loni, a to prostredníctvím deseti svérázných traktátů obsažených v rukopise IV H 45 (zv. neuberském)

Knihovny Národního muzea. Kromě zmíněného neuberského kodexu je tomuto opomíjenému autorovi připisován také rozsáhlý **traktát o viděních a pokusích zbožného mládence**, dochovaný ve dvou rukopisech Knihovny Národního muzea (III E 47 a III H 8), kterému se věnuje tento příspěvek. Úplný výčet Bechyňkových textů podává Pavel Spunar v soupisu Literární činnost utrakvistů doby poděbradské a jagellonské (1978).

O tomto utrakvistickém kazateli jako historické osobě toho mnoho nevíme. V rámci Starých letopisů českých se dochovala zpráva nazvaná Konec života kněze Jana Bechyňky léta 1507 (Palacký, 1829, s. 516 – 518). Stejný rok Bechyňkovy smrti zmiňuje Veleslavínův Historický kalendář ve vyd. z r. 1590 (Rejchrtová, 1984, s. 6; ve vyd. Historického kalendáře z r. 1920 na s. 47). Vedle toho je v historických pramenech Bechyňka zmiňován jako člen skupiny utrakvistických kněží, kteří si šli pro kněžské svěcení až do Arménie. První zmínka o této události pochází podle N. Rejchrtové (1984, s. 6) z r. 1562 z pera Matouše Kolína z Chotěřiny, který tuto událost klade do r. 1499 ve spisku známém pod názvem Pře kněžská (Chaloupecký, 1926, s. 136).

Řadu drobných zmínek o svém životě podává autor sám ve zmíněných deseti traktátech neuberského rukopisu. Z něj se odvozuje informace, že působil jako utrakvistický farář u Sv. Apolináře na Novém Městě pražském nebo že jeho rodiče se živili krejčovstvím. Z povahy díla dále vyrozumíváme, že byl horlivým zastáncem basilejských kompaktát a zároveň velkým odpůrcem jednoty bratrské.

Jemu připisovaný traktát o viděních zbožného mládence se dochoval, jak už jsme uvedli, ve dvou rukopisech. Prvním je kodex III H 8 Knihovny Národního muzea, nazývaný Knihy Jana Bechyňky. V Bartošově katalogu (1926, s. 170) je datován na přelom 15. a 16. stol. Jiné znění téhož traktátu zachycuje rukopis III E 47, taktéž uložený v Knihovně Národního muzea. Bývá označován také jako Juhnův mystický sborník. Po traktátu o viděních zbožného mládence v něm následuje další mystický spis, Orloj věčné mудrosti, český překlad díla Horologium aeterne sapientiae Jidřicha Susa. Kromě nich obsahuje sborník další drobnější náboženské texty a je Bartošem (1926, s. 735) datován široce – do 15. století

Rukopis III H 8 obsahuje úplný text traktátu, skládající se z vlastního pojednání a předmluvy, která je opatřena rumělkovým nadpisem, psaným zřejmě jinou rukou než zbytek textu: *Předmluva na tyto knihy poctivého kněze Jana Bechyňky, kterúž psal, když tyto knihy přečetl.* V kodexu III E 47 schází začátek pojednání – ocitáme se na konci druhé kapitoly, a nevíme tak nic ani o existenci předmluvy v této verzi – a chybí také konec, tzn. větší část zřejmě poslední, 41. kapitoly. F. M. Bartoš ve svém Soupisu rukopisů Knihovny Národního musea uvádí, že poslední dochovaný list traktátu (č. 61) může být už z jiného díla. Poslední list však do tohoto díla patří, přestože nenavazuje na předchozí text, ve vazbě byl totiž omylem zaměněn s listem předposledním.

Znění obou rukopisů jsou si velmi blízká, text rukopisu III H 8 je však mnohem stručnější, oproti rukopisu III E 47 neobsahuje některé věty, někdy dokonce celé odstavce nebo kapitoly a nezřídka volí i jiné členění odstavců.

Z míry provedení jednotlivých hláskových změn je dobře patrné, že rozsáhlejší zápis z Juhnova sborníku je starší. Jeho písar například ještě místy zapisuje **jotaci**, a to nejen po š, č a ř, ale i po s, z a c, a to dokonce náležitě (*sě, všemi, vecě, prozřev, vzě, cělým, hořcě*). V rukopise III H 8, ji vůbec nenacházíme. Mladší III H 8 také vyšší měrou zachycuje provedení **diftongizace ó v uo**. Již na první pohled jednotlivé zápisu rozlišuje také míra provedení **monoftongizace ie v ī**: ve zkoumaném vzorku staršího zápisu v III E 47 (f. 1r – 4v) nacházíme doklady o jejím provedení jen ojediněle, odpovídající část mladšího rukopisu III H 8 (f. 10v – 19v) již má tuto změnu doloženou zhruba ve dvou třetinách případů. Pokud jde o **monoftongizaci uo v ī**, v textu rukopisu III E 47 nemůžeme pozorovat ještě ani její počátky, v grafice mladšího rukopisu III H 8 je změna doložena již téměř v polovině možných dokladů uvedeného vzorku.

Z morfologického hlediska je výrazné především **četné užívání aoristů a imperfektu** na úkor složeného préterita. V traktátu z Juhnova sborníku je minulý čas ve více než polovině případů vzorku vyjádřen jednoduchými tvary. Písar mladšího rukopisu III H 8 je sice v některých případech nahrazuje složeným préteritem, především v 3. os. pl. (např. všechna *vecechu* až na jediné za *rekly*), místy má ovšem proti III E 47 aorist nebo imperfektum navíc, a to buď za složené préteritum, za přechodník nebo v rámci kontextu, který oproti III E 47 přebývá.

Mladší rukopis narodil od staršího užívá krátké tvary osobních zájmen v nepřízvučné pozici (*III H 8: ty panny byly mu pověděly, III E 47: ty panny byly jemu pověděly*). Mladší rukopis také klade často přívlastky shodné do postpozice na místech, kde je má starší znění v antepozici.

Znění mladšího rukopisu III H 8 je často kondenzovanější a logicky uspořádanější: písar vypouští opakující se informace nebo je přesouvá tak, aby byly v bezprostřední blízkosti, především však původní text výrazně zestrnuje (III E 47, 3v: ...*oči vpadlé huboko a ve slzách s krví plavášta a velmi téma slzivýma očima žalostně hledieš; III H 8, 18r: ...oči vpadlé huboko, velmi témi slzavýma očima žalostně hlediše*). Neopatrným krácením se někdy zároveň dopouští porušení smyslu textu nebo zhoršení jeho srozumitelnosti. Někdy je důvodem jeho změny snaha učinit větu rétoricky působivější a ozdobnější (III E 47, f. 1r: *bieda a nebezpečnost; III H 8, f. 10v: bida zdejší a ta nebezpečnost*). Oba rukopisy nemusí být na sobě přímo závislé, jejich podobnost může plynout např. z nějakého dalšího nedochovaného opisu.

Obsah předmluvy a způsob, jakým je vystavěna, zcela odpovídá traktátům obsaženým v neuberském rukopise. Je opět adresována konkrétní osobě, a to opět ženě. Autor se na adresátku neobrací jen v úvodní dedikaci, ale i v průběhu celé předmluvy, která tak má podobu listu. Forma listu adresovaného konkrétní osobě však může být podobně jako v traktátech neuberského sborníku pouhá literární stylizace, jeden z nástrojů zábavné funkce, provázející funkci vzdělatelnou. Předmluva má stavbu kázání, jehož logická struktura je dána shrnujícím vyjádřením obsahu následujícího traktátu o mládenci, dále vypočtením jeho hlavních témat a postupnou charakteristikou jejich hlavních myšlenek a smyslu.

V každém bodě nechybí vztažení k adresátině životní situaci, její poučení a morální apel na ni. Závěr obsahuje obrácení k užitku v nominativu plurálu.

Předmluvu přiblížíme citací její úvodní části (III H 8, f. 1r – 1v): *Když sem knihy tyto přečetl z daru božieho s nemalú vděčností, doptal sem se, že by ne bez tvé vuole mi, ctná paní M., pojčeny byly a že sú tvé. A v té vděčnosti zajžen, myslil sem, kterak bych a čím rovným mohl se odplatiti. A zvěděv, že si laskavá jako i jiní všickni na zisky, umienil' sem i z tohoto pokladu pojčeného dátí zisk. Nebudu li mocí ze sta slov dáti desíti, věřím, že ode mne, chudého, přijmeš asi z tisíci slov sobě jedno dané aneb z desíti listov jeden lístek, dokudž v slovu ve všelikém ... bohatější nebudu. Neb nyničko toliko to chci lichyy dáti, což sem na tvých knihách utěžel a získal a ne v jiných řka takto. Je tím Bechyňkovo autorství následujícího traktátu vyloučeno?*

Zajímavá je další část předmlovy o tom, kdo je autorem následujícího traktátu o mládenci. Když Jan Bechyňka adresátku nabádá, aby se tyto knihy učila z paměti a rozjímala o nich, domýslí její námitky (f. 1v – 2r): *Dieš li pak: „Snad by mě v blud zavedly, poněvadž neviem, kto je psal, a také jim nerozumiem, an jaks divně mluví, častokrát opětuje řeč, jako by byl opilý aneb třený!“* A odpovídá, aby se nerozpakovala čist tyto knihy, protože jí poví, co znamenají, i to, kdo je skládal, protože „jak zvieš, kto je dělal, hned kdes jich rozum vezmeš pojednú a nebudeš nic se v nich zmatečného ani hloupého a tvrdého zdátí“. A odhalí skutečně, kdo je jejich autor? Řečnickým umem kazatele pozvedne odpověď do roviny alegorie a založí na ní hlavní téma svého výkladu.

Nejprve prohlásí, že následující knížky psal někdo, kdo byl jako Lazar poslan z mrtvých, aby živé varoval před světskými požitky, odsuzujícími člověka do pekelných muk. Autora následujícího pojednání přirovnává k mrtvému Lazaru, protože také proto, že byl stejně jako Lazar ve svém pozemském životě pokoušený, opovržený a nemocný, a dokonce dvakrát téměř zemřel. Mimochodem, ztotožní tak osudy autora traktátu se samotným mládencem, o jehož viděních a utrpeních se v traktátu píše. Pak využije původní význam samotného slova mrtvý ještě metaforicky, když řekne, že se autor traktátu pohřbil v klášteře jako v hrobě, a protože prý píše sám o sobě jako o někom jiném, jako o mrtvém, sešlém světa, a ne živém, přítomném.

Mohl být tedy autor předmlovy a autor traktátu jeden a týž? Napsal snad Bechyňka předmluvu k vlastnímu dílu, jako by nebylo jeho vlastní, aby přilákal čtenáře ke čtení a poučil je, jak traktát číst a co v něm hledat?

Bechyňkovi připisuje traktát F. M. Bartoš v Soupisu rukopisů Národního muzea v Praze (1926, s. 143). Jako o Bechyňkově díle mluví o traktátu o mládenci např. Noemi Rajchrtová ve studii k Praze Mystice (1984, s. 10) nebo Josef Macek (2001), když ukázkami z něj ilustruje obecné charakteristiky náboženského života jagellonského věku v Čechách.

Existuje také možnost, že traktát o mládenci byl Bechyňkou upraven podle nějakého staršího díla. J. Jungmann tuto „knížku obsahující život přenábožného mládence“ z rukopisu III H 8 ztotožnil v Historii literatury české (1849, odd.

IV, č. 792, s. 173) s Proroctvím jednoho mládence, vytištěným v r. 1550 (Knihopis K14410), P. Spunar (1978, s. 188) však označil jeho úsudek za mylný.

Zmiňme jediný detail, drobnou podobnost se souborem traktátů neuberského sborníku. Traktát o mládenci obsahuje děsulné a odstrašující líčení hlučného pekla, kterým zazní hádka dvou obviňujících se duší (III E 47, f. 23v): *nepokoj jakýs hrozný a hřmot, ječenie hrozné, křičenie a hlučenie, hrozné soptání, ano sopce smradem z té hrozné propasti žalostné. Také nařiekanie a svárové ano se svárie říkuce: Já jsem pro tě v pekle! A onen: Ne já pro tě! A tu se spolu mučie, hrozný nepokoj majic a věčný a hroznú tmu...* A vedle něj postavme ukázku z neuberského rukopisu, Bechyňkovo varování bratra Beneše, toužícího se oženit, před manželstvím, obohacené o předvedení manželské hádky, jaké Beneše jistě čekají (IV H 45, f. 82v – 83v): *... že se trhati budete, netrefnou svádou jeden na druhého potýkajic aneb sobě oči vystrkajic. Ty díš, žeš lepší, urozenější a nábožnejší: Budíž taková jako já. A ty mne nehodna si. A ona zase s potřízkou vrésklavou se vokřikne: Chtěl lis duchovní byti a nábožnej, bylo' knězem byti aneb neženiti se ... A pak, však si ty mně frejoval, a ne já tobě, ty si ke mně, ne já k tobě, zaslíhal. A tak tě ve všech tělesných pracích jako chřečná bavlněného a pavučinného přetrvá, až budeš bycha honiti.* Dílka neuberského sborníku jsou dialogy oživována velmi často.

Obsah traktátu o mládenci sám Bechyňka v předmluvě vystihuje takto (III H 8, 4v): autor tyto knihy od dětinstva počíná a na zmínce o dětech dokonává a mezi tiem miesí o kněžich, o kmotřích, o manželech hřišných. A zvlášť jmenovitě o Pražanech miesí i o mukách pekelných i o d'áblech také pokusejících, mezi tiem i o anjelech i o svátostech a milostech velebných božích. Rodičovská péče o děti a pozornost k dětem, rádné manželství, náboženský život Pražanů nebo stav církve v Čechách jsou zároveň důležitá téma Bechyňkových deseti traktátů z neuberského rukopisu.

Traktát představuje samostatné kapitolky, v kterých lze sice ze začátku vysledovat spojující linii životního příběhu jednoho mládence, který byl obdarěn darem rozmlouvat při svých viděních s Bohem, ale později mizí příběh, zůstávají mládencovy prožitky kontrastu světa a mystických vidění, souznicí s tématy kapitol. Asi od poloviny traktátu se překvapivě zjevuje autorský subjekt, když uvozuje jednotlivé kapitoly způsobem: *Toho také zatajiti nemohu... ap. Kapitolky jsou vyhraněné tematicky a byly zřejmě určeny pro jednotlivá a samostatná čtení nebo předčítání jako podnět pro náboženské rozjímání.*

Zda lze traktát s jistotou připsat Janu Bechyňkovi, snad ukáže jeho další podrobnější zkoumání. Na závěr připomeňme, že přestože jsme doposud mluvili o jediném autorovi, je třeba myslet na to, že máme co činit výhradně s opisy jeho děl, do nichž každý písar jistě vkládal svou invenci a které částečně upravoval dle svého jazykového úzu, svých schopností, svého nejlepšího vědomí a také zřetele k svému adresátovi. A tak budeme-li hledat v tomto případě jazyk nebo styl skutečného a jedinečného autora, Jana Bechyňky, v době, která neznala literární původnost jako pozitivní hodnotu a měřítko literárních kvalit, nemůžeme z principu zcela a jednoznačně uspět.

Poznámka
Článok vznikol v rámci projektu *Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny programu MŠMT Centra základního výzkumu, reg. č. LC 546.*

Literatura

- ADAM Z VELESLAVÍNA, Daniel: Historický kalendář. Praha: B. Kočí 1920. 102 s.
- BARTOŠ, František Michálek: Soupis rukopisů Národního muzea v Praze. Sv. I. Praha: Melantrich 1926. 330 s.
- FORST, Vladimír a kol.: Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. Díl 1. A – G. Praha: Academia 1985. 900 s.
- HODURA, Kvido: Datování spisů Jana Bechyňky. In: Listy filologické, 1960, roč. 83, s. 321 – 323.
- CHALOUPECKÝ, Václav: Pře kněžská z r. 1562. In: Věstník Královské české společnosti nauk, 1926, roč. 1925, IV., s. 1 – 207.
- JIREČEK, Josef: Dějiny literatury české. Sv. 1. A – L. Praha: Nákladem B. Tempského 1875. 392 s.
- JUNGMANN, Josef: Jana Bechyňky spisy křesťansko-mravného obsahu, dva díly. In: Rozbor staročeské literatury 1. Praha: Královská česká společnost nauk 1842, s. 177 – 186.
- JUNGMANN, Josef: Josefa Jungmanna Historie literatury české. 2. vyd. Praha 1849.
- Knihopis Digital. České prvotisky a staré tisky (1476 – 1800) on-line. Filozofický ústav Akademie věd ČR – Kabinet pro klasická studia, <http://www.knihopis.org>.
- MACEK, Josef: Jagellonský věk v českých zemích 1471 – 1526. 1. – 2. Praha: Academia 2001. 561 s.
- MACEK, Josef: Jagellonský věk v českých zemích 1471 – 1526. 3. – 4. Praha: Academia 2002. 599 s.
- REJCHRTOVÁ, Noemi: Jan Bechyňka – kněz a literát. In: Praga mystica. Ed. A. Molnár. Praha: Ústřední církevní nakladatelství 1984, s. 5 – 34.
- SPUNAR, Pavel: Literární činnost utrakvistů doby poděbradské a jagellonské. In: Příspěvky k dějinám utrakvismu. Ed. A. Molnár. Praha: Kalich 1978, s. 165 – 169.
- Staří letopisové čeští od roku 1378 do 1527. Ed. F. Palacký. Praha: J. H. Pospíšil 1829. 524 s.

Algoritmy predspracovania textu pre úlohy klasifikácie a zhľukovania v systéme elektronickej výučby

Karol Furdík

Centrum pre informačné technológie,
Fakulta elektrotechniky a informatiky Technickej univerzity, Košice

1 Úvod

Klasifikácia a zhľukovanie sú techniky uplatňované v oblasti objavovania znalostí v textoch (*text mining*), využívajúce štatistické metódy a metódy strojového učenia (Řezanková a kol., 2007, s. 21). Cieľom klasifikácie, alebo inak kate-

gorizácie textov, je zatriedenie textových dokumentov podľa ich obsahu do niektorých z preddefinovaných kategórií. Klasifikácia využíva princípy kontrolovaného strojového učenia, kde sa z množiny trénovacích príkladov, t. j. vopred ručne do daných kategórií zaradených dokumentov, vytvorí model, ktorý sa následne použije na klasifikáciu ďalších vopred neznámych a do kategórií nezatriedených dokumentov. Zhlukovanie je inverznou technikou voči klasifikácii, založenou na princípoch nekontrolovaného učenia. Zhlukovacie algoritmy pracujú automaticky, bez použitia trénovacích príkladov. Cieľom zhlukovania je identifikovať v skupine textových dokumentov skryté, explicitne nevyjadrené kategórie, zhluky či skupiny istým spôsobom vzájomne obsahovo podobných dokumentov, pričom ich podobnosť je daná sémantickou blízkosťou ich textov (Furdík – Bednár, 2006).

Klasifikačné a zhlukovacie metódy objavovania znalostí v textoch sa už desaťročia úspešne aplikujú v najrôznejších oblastiach, napríklad vo finančníctve, reklame, elektronickom obchode, v knižničných databázach, v informačných systémoch, pri vyhľadávaní informácií (*information retrieval*), pri dolovaní znalostí z webu (*web mining*) a v mnohých ďalších (Paralič, 2003, s. 9). V tomto príspevku sa zameriame na využitie klasifikačných a zhlukovacích metód v systéme elektronickej výučby (*eLearning*) v kontexte projektov KP-Lab¹ a PoZnaŤ².

2 Klasifikácia a zhlukovanie v systéme elektronickej výučby

KP-Lab (*Knowledge Practices Laboratory*) je integrovaný projekt 6. rámčového programu EÚ, na riešení ktorého sa podieľa 22 partnerov zo 14 krajín, vrátane Technickej univerzity v Košiciach. Cieľom tohto ambiciozného projektu je tvorba výučbového systému na podporu inovatívnych činností pri získavaní, zdieľaní a práci so znalosťami vo vyučovacom procese.

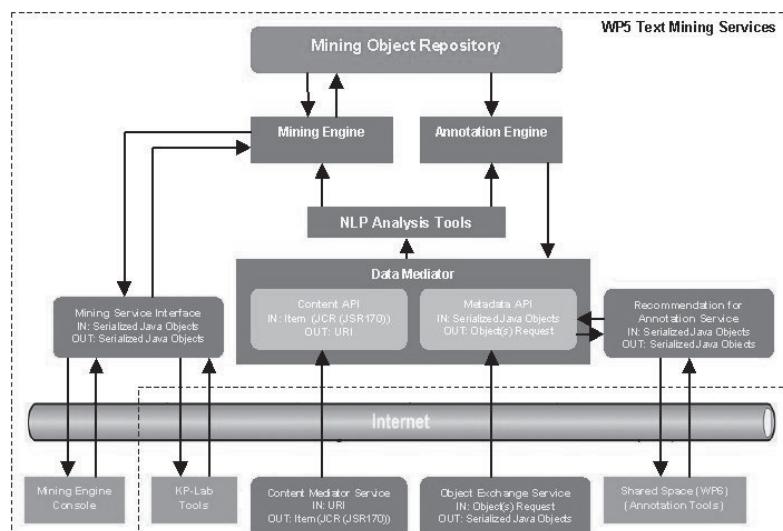
Projekt KP-Lab sa snaží o nový prístup v oblasti systémov pre podporu procesov tvorby nových znalostí, ktorý je založený na formujúcej sa *teórii aktivít* a tzv. *trialogického učenia* (Hakkarainen – Paavola, 2007). Z hľadiska tejto teórie je vyučovací proces, na rozdiel od tradičných prístupov vyzdvihujúcich individuálne osvojovanie si poznatkov či sociálnu interakciu, ponímaný ako aktívna kooperácia účastníkov vyučovacieho procesu, cielene zameraná na tvorbu inovatívnych produktov, myšlienok a sociálnych praktík. Centrálnym pojmom pri tomto prístupe je tzv. *znalostný artefakt* – elementárna jednotka, mediátor všetkých aktivít a úloh vykonávaných študentmi v rámci výučby (Smrž a kol., 2007, s. 98). Znalostné artefakty obsahujú a uchovávajú poznatky vytvorené a zdieľané v rámci skupiny spolupracujúcej v procese výučby. Môžu mať rôzny charakter, od fyzických výučbových zdrojov, materiálov a nástrojov vo forme textových dokumentov, multimediálnych súborov či aplikácií, až po „menej hmatateľné“ artefakty, ako sú konceptuálne mapy, taxonómie, ontológie a iné znanostné štruktúry, ktorými sa reprezentujú rôzne vedecké teórie a prístupy.

¹ <http://www.kp-lab.org>

² <http://www.tuke.sk/fei-cit/poznat/>

Zdieľanie a kolaboratívna práca so znalostnými artefaktami predpokladajú flexibilnú štruktúru ich uloženia, ktorá umožňuje jednoduchú manipuláciu a rýchly prístup k artefaktom. Vhodným spôsobom splňajúcim tieto požiadavky je *sémantická anotácia* artefaktov, čiže ich popis pomocou metadát – pojmov zo zvoleného doménového modelu reprezentovaného daným formalizmom ontológie, ktorým je v projekte KP-Lab formalizmus RDF/S (Magkanarakí a kol., 2002). Tento prístup dovoľuje využívať princípy sémantického webu (op. cit.) a servisne orientovanej architektúry³, čím zvyšuje škálovateľnosť a modularity navrhovaného riešenia.

Klasifikačné a zhľukovacie služby objavovania znalostí v textoch sprostredkúvajú v systéme KP-Lab inteligentný prístup k znalostným artefaktom a uľahčujú používateľom manipuláciu s nimi. Klasifikačné služby slúžia na semi-automatickú anotáciu artefaktov, keď na základe analýzy textového popisu artefaktov odporúčajú škálu metadát, termov a pojmov z doménového modelu ako vhodných kandidátov pre sémantický popis práve anotovaného artefaktu. Služby zhľukovania sa využívajú na tvorbu a aktualizáciu ontologických doménových modelov, konceptuálnych máp a taxonómii. Pomocou heuristickej a jazykovej analýzy textového popisu artefaktov sa identifikujú skupiny vzájomne obsahovo podobných artefaktov, z textov sa získavajú kľúčové slová, pojmy, termíny a slovné spojenia, ktoré sa následne využívajú ako inicializačný slovník pre budovanie ontológie, pripadne sa použijú priamo ako metadáta popisujúce ten-ktorý artefakt.

Obrázok 1. Systém KP-Lab, architektúra služieb objavovania znalostí v textoch

³ napr. <http://www.service-architecture.com>

Schéma služieb objavovania znalostí navrhnutá pre systém KP-Lab je prezentovaná na Obrázku 1. Ako implementačná platforma pre tieto služby bola zvolená softvérová knižnica JBowl (Furdík – Bednár, 2006) a platforma GATE⁴.

2.1 Adaptácia na podmienky slovenského školstva, projekt PoZnaŤ

Na projekt KP-Lab nadväzuje slovenský APVV projekt PoZnaŤ (Babič a kol., 2007), riešený od februára 2007 v Centre pre informačné technológie FEI TU v Košiciach. Hlavným zámerom projektu PoZnaŤ je adaptácia výučbových nástrojov trialogického učenia, vyvinutých v rámci projektu KP-Lab, na podmienky slovenského vysokého školstva. Na naplnenie tohto zámeru boli pre projekt PoZnaŤ definované nasledujúce čiastkové ciele:

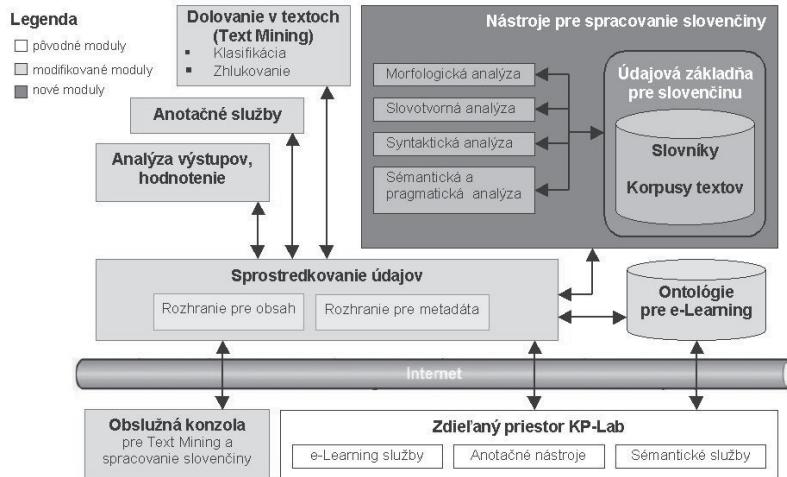
- Vytvorenie integrovaných nástrojov pre spracovanie prirodzeného jazyka, ktoré umožnia extrahovať fragmenty znalostí z textových a multi-mediálnych dokumentov v slovenčine, integrovať ich a formovať do výsledných znalostných artefaktov a procesov. Výsledkom by mal byť integrovaný systém na spracovanie (analýzu a syntézu) dokumentov v slovenčine, kde jednotlivé nástroje budú prístupné ako webovské služby cez špecializovaný portál.
- Systém na spracovanie slovenčiny bude využívať údajovú základňu, pozostávajúcu z korpusu trénovacích textov a z údajových štruktúr (slovníkov) potrebných pre jednotlivé fázy spracovania jazyka podľa jazykových rovín. Bude potrebné agregovať údaje z rôznych zdrojov, navrhnúť a vytvoriť rozhrania na prístup k údajom, a tiež integrovať tieto zdroje s existujúcimi štruktúrami na reprezentáciu znalostí v systéme (na báze ontológií, formalizovaných pomocou RDF schém).
- Pomocou metód umelej inteligencie budú analyzované výstupy systému – jednotlivé výučbové kurzy, štruktúry cieľovo orientovaných znalostných artefaktov, činnosti a aktivít, explicitné reprezentácie zdieľaných znalostí. Jednou z predpokladaných aplikácií objavovania znalostí v textoch bude získavanie informácií z procesných logov, na základe ktorých bude hodnotená aktivita jednotlivca v skupine, ako aj miera a kvalita spolupráce členov tímu.
- Riešenie projektu, a to jednotlivých nástrojov aj integrovaného systému ako celku, bude overené na pilotnej aplikácii v rámci predmetu manažment znalostí⁵ v študijných programoch umelá inteligencia a hospodárska informatika na TU v Košiciach.

Architektúra navrhovaného systému je zobrazená na obrázku 2. Jadrom systému, rovnako ako v systéme KP-Lab, sú RDF ontológie, obsahujúce formalizovanú sémantickú reprezentáciu entít a procesov elektronickej výučby – doménový model. K tejto reprezentácii pristupujú nástroje integrované v zdieľanom

⁴ General Architecture for Text Engineering, <http://www.gate.ac.uk>

⁵ <http://www.tuke.sk/paralicj/mz.html>

priestore systému KP-Lab, ktorý je prezentovaný koncovému používateľovi. Znalostné artefakty sa pomocou týchto nástrojov sémanticky ohodnocujú, anotujú – sú im priradené metadáta, ktorími sú jednotlivé elementy (tryedy, inštancie, relácie, atribúty) zvolenej doménovej ontológie.

Obrázok 2. Architektúra navrhovaného riešenia v rámci projektu PoZnaŤ

Proces definície, tvorby, správy a využitia sémantických metadát je závislý od faktického obsahu artefaktov, ktorý je možné extrahovať z ich textového popisu pomocou metód klasifikácie a zhlukovania. V projekte PoZnaŤ je potrebné vyriešiť dve základné odlišnosti oproti systému KP-Lab. Prvou je slovenčina ako primárny jazyk⁶ textového popisu artefaktov a druhou je modifikácia doménových ontológií vzhľadom na špecifickú štruktúru aplikačnej oblasti (t. j. predmetu manažment znalostí) v rámci pilotnej aplikácie. V ďalšom sa sústredíme najmä na prvý problém, ktorým je návrh a vývoj nástrojov na predspracovanie textov v slovenčine pre potreby klasifikačných a zhlukovacích algoritmov.

3 Predspracovanie textov pre klasifikáciu a zhlukovanie

Základom viacrozmernej štatistickej analýzy pomocou klasifikačných alebo zhlukovacích algoritmov je vstupná dátová matica rozmeru $m \times n$, kde m je počet pozorovaní (vlastností, charakteristik) a n je počet objektov (Řezanková a kol., 2007, s. 22). V prípade objavovania znalostí v textoch je to tzv. matica *term-dokument*,

⁶ Pre pilotnú aplikáciu systému na TU v Košiciach predpokladáme výučbové materiály, čiže znalostné artefakty, s textovým popisom predovšetkým v slovenčine a angličtine, avšak nie výlučne – systém by mal v budúcnosti aspoň čiastočne podporovať aj iné jazyky, napr. češtinu a nemčinu.

kde objektami sú jednotlivé textové dokumenty a pozorovaniami sú váhy (početnosti výskytov) indexových termov (klúčových slov) v týchto dokumentoch. Jeden dokument je teda reprezentovaný jedným riadkom matice, čiže vektorom váh $w_{ij} \geq 0$ pre všetky indexové termy ($w_{il}, w_{l2}, \dots, w_{in}$). Riadok matice sa označuje aj ako *vektorový model dokumentu* (Bednár, 2004, s. 8); podľa typu váh sa používa *booleovský model* ($w_{ij} \in \{0,1\}$) alebo *pravdepodobnosťný model* ($w_{ij} \in <0,1>$).

Predspracovanie textových dokumentov pre účely klasifikácie a zhľukovania teda zahŕňa transformáciu kolekcie dokumentov na maticu term-dokument a následnú redukciu rozmerov tejto matice. Kým na zmenšenie rozmerov m a n matice sa úspešne používajú jazykovo nezávislé štatisticko-algebraické metódy [napr. SVD – *Singular Value Decomposition*, LSI – *Latent Semantic Indexing*, normalizácia, *TF-IDF* váhovanie pre výpočet váh termov a ďalšie, pozri napr. v Řezanková a kol. (2007, s. 36 – 46), Bednár (2004, s. 9 – 11)], tak pre identifikáciu termov v teste je potrebné kombinovať matematické metódy s metódami heuristikými, založenými na lingvistickej analýze textu. Metódy extrakcie vhodných termov z textu sú viac či menej závislé od jazyka, v ktorom je text napsaný, a ich výber, zvolená kombinácia a realizácia priamo a výrazne ovplyvňujú kvalitu výslednej klasifikácie či zhľukovania, kvantifikovanú hodnotami presnosti a úplnosti (návratnosti) (Bednár, 2004, s. 7).

Úlohu extrakcie termov z textu demonštrujeme na príklade fragmentu odborného textu z Paralič (2003, s. 4):

Výsledkom aplikácie algoritmov DM je *množina vzorov* (ich forma závisí na type zvolenej úlohy DM, ako aj na vybranom algoritme DM), ktoré je potrebné *analyzovať* a z ktorých je nevyhnutné *vybrať* tie, ktoré reprezentujú skutočne nové a potenciálne užitočné znalosti vedúce k riešeniu cieľovej úlohy.

Na výstupe predpokladáme buď zoznam, alebo hierarchickú štruktúru termov extrahovaných z textu a ohodnotených príslušnými váhami, vyjadrujúcimi mieru dôležitosti daného termu voči obsahu celkového textu:

<i>Data Mining</i> (DM) (váha: 0,6)	vzor (0,5)
<i>algoritmus</i> DM (0,5)	<i>množina vzorov</i> (0,6)
<i>aplikácia algoritmu</i> DM (0,4)	<i>výber z množiny vzorov</i> (0,8)
<i>výsledok aplikácie algoritmu</i> DM (0,4)	<i>analýza</i> (0,5)
<i>vybraný algoritmus</i> DM (0,4)	<i>analýza vzorov</i> (0,8)
<i>úloha</i> (0,2)	<i>znalosť</i> (0,3)
<i>úloha</i> DM (0,3)	<i>nová znalosť</i> (0,4)
<i>zvolená úloha</i> DM (0,4)	<i>užitočná znalosť</i> (0,4)
<i>typ zvolenej úlohy</i> (0,4)	<i>potenciálne užitočná znalosť</i> (0,5)
<i>cieľová úloha</i> (0,3)	
<i>riesenie cieľovej úlohy</i> (0,4)	

Možno formulovať nasledujúce kritériá pre výber vhodných termov:

1. *reprezentatívnosť* – term by mal vyjadrovať istý aspekt obsahu dokumentov (t. j. napr. izolované neplnovýznamové slová nie je vhodné vyberať ako termy),

2. *rezultatívnosť* – term by mal dostatočne odlišovať jeden dokument od iného (t. j. nie je vhodné, ak sa jeden term vyskytuje v príliš veľkom alebo v príliš malom počte všetkých textov skúmaného súboru dokumentov),
3. *nezávislosť* – termy by mali byť vzájomne nezávislé, resp. iba s definovanými reláciami vzájomnej závislosti (napr. relácia všeobecný – konkrétny),
4. *zrozumiteľnosť* – termy by mali byť vyjadrené slovne, plnovýznamovým slovom či slovným spojením (t. j. nie je vhodné termy reprezentovať nejakým kódom či alfanumerickým identifikátorom, ako to niekedy býva najmä pri automatických metódach).

Extrakcia termov z textu sa uplatňuje rovnako pri klasifikačných aj pri zhlukovacích úlohách, avšak kým pri zhlukovaní je zoznam (resp. štruktúra) termov výsledkom úlohy, tak pri klasifikácii sa predpokladá existencia vopred definovanej množiny termov (t. j. klasifikačných kategórií), do ktorej už sú klasifikované, zaradené texty dokumentov z trénovacej množiny. Z tejto trénovacej množiny sa podľa zvoleného klasifikačného algoritmu (Bednár, 2004, s. 11) vytvorí tzv. *klasifikačný model* – binárna reprezentácia matice term-dokument. Klasifikácia neznámych, nezaradených dokumentov potom prebieha tak, že sa extrahujú termy z textov týchto dokumentov a porovnávajú sa s klasifikačným modelom. Výsledkom je podmnožina tých klasifikačných kategórií, ktoré model vyhodnotil ako relevantné pre ten-ktorý dokument.

Základnou úlohou predspracovania textov pre klasifikáciu a zhlukovanie je teda extrakcia termov z textu dokumentu, pričom tieto termy majú splňať vyšie uvedené kritériá. Algoritmy a metódy predspracovania sú, okrem iného, dané aj zvolenou implementačnou platformou, ktorú v prípade projektov KP-Lab a PoZnaŤ tvorí knižnica JBowl a platforma GATE. V nasledujúcich častiach popíšeme jednotlivé kroky predspracovania textu, vedúce k extrakcii termov a k vytvoreniu matice term-dokument.

3.1 Konverzia textov na jednotný formát, extrakcia meta-informácií

Na vstupe predpokladáme dokumenty vo formátoch HTML, PDF, MS Word, alebo plain-text. Ako jednotný formát sme si zvolili formát XML, podporovaný knižnicou JBowl aj platformou GATE. Text vstupných dokumentov sa získava pomocou extraktorov Java knižnice Jackrabbit⁷, následne je konvertovaný do formátu plain-text v kódovaní UTF-8. Globálne meta-informácie (autor, dátum vytvorenia, a pod.) a klasifikačné kategórie (v prípade predspracovania dokumentov z trénovacej množiny pri klasifikácii) sú uložené do osobitných XML značiek. Meta-informácie dané formátovaním textu sú zaznamenané a využité v ďalších krokoch – napr. zvýraznenie a kurzíva zvyšujú váhu termu, číslované a nečíslované zoznamy sú spojené na syntaktickej úrovni a pod. (Smrž a kol., 2007, s.102).

⁷ <http://jackrabbit.apache.org/doc/components/text-extractors.html>

3.2 Segmentácia a tokenizácia

Po úprave na jednotný formát sa text rozdelí na elementárne a ďalej nedeliteľné jednotky, tzv. *tokeny* (značky), ktorími sú nepretržité reťazce alfabetickej znakov (bez medzier), numerické znaky a znaky interpunkcie. Výhodné je členiť vstupný text na čo najmenšie časti, a tieto spájať do väčších celkov (frazém, ustálených viacslovných pomenovaní, skratiek, číselných zápisov, a pod.) v ďalších fázach predspracovania. Po tokenizácii textu je na výstupe nasledujúca konštrukcia:

```
| Výsledkom | aplikácie | algoritmov | DM | je | množina | vzorov | ( | ich |  
forma | závisí | na | type | zvolenej | úlohy | DM |, | ako | aj | na | vybranom | ...
```

Na rozpoznávanie textových jednotiek a značkovanie ich pozícii možno využiť bezkontextovú gramatiku, konkrétnie nástroj JAPE (*Java Annotation Patterns Engine*) implementovaný v platorme GATE. Terminálne symboly gramatiky tvoria alfanumerické a špeciálne znaky. Neterminálnymi symbolmi sú elementárne textové jednotky a ďalšie reťazce s definovaným formátom. Ako doplnenie tohto prístupu sa dajú s výhodou použiť aj algoritmy strojového učenia (Furdík, 2003, s. 95).

3.3 Lematizácia, morfológická analýza

Textové jednotky na označkovaných pozíciah je potrebné ďalej ohodnotiť morfológickými charakteristikami, ktorími sú najmä základný tvar slova (*lemma*), slovný druh a jemu prislúchajúce gramatické kategórie. Každá z textových jednotiek sa buď hľadá v existujúcom slovníku prípustných tvarov (pričom je však nebezpečenstvo, že slovník daný tvar neobsahuje), alebo sa analyzuje súborom heuristických pravidiel. Výstupom je usporiadany zoznam lexikálnych jednotiek s príslušnými morfológickými značkami [v našom prípade používame brnenské značkovanie (Rychlý, 2000, s. 23, 115 – 117)]:

výsledkom	< >výsledok	<c>k1gInSc7	<c>k1gInPc3	
aplikácie	< >aplikácia	<c>k1gFnSc2	<c>k1gFnPc1	<c>k1gFnPc4
algoritmov	< >algoritmus	<c>k1gInPc2		
DM	< >DM	<c>kA		
je	< >byť	<c>k5p3tPmI		
...				

V systémoch pre spracovanie textu sa často v tejto fáze uplatňuje eliminácia neplnovýznamových slov, tzv. *stop-words*, pri ktorých sa predpokladá zanedbateľný vplyv na celkový obsah textu. Avšak takéto zjednodušenie, akokoľvek je podopreté argumentáciou o zrýchlení a zefektívnení predspracovania, znemožňuje následnú jazykovú analýzu na vyšších jazykových rovinách. Preto v projekte PoZnaŤ elimináciu neplnovýznamových slov nepoužívame.

Na lematizáciu, určenie slovného druhu a gramatických kategórií (*tagging*) možno použiť pravidľovo orientované systémy, ktoré spolupracujú s morfolo-

gickými slovníkmi alebo označkovanými korpusmi. Platforma GATE ponúka nástroj ANNIE, založený na stavových automatoch a pravidlách v jazyku JAPE. Zo širokej škály ďalších nástrojov možno spomenúť známy a často používaný Brillov tagger⁸ na identifikáciu slovných druhov, kombinujúci slovník známych tvarov, odvodzovacie pravidlá a princípy kontrolovaného učenia. Pre morfológickú analýzu textov v slovenčine sa dá použiť aj algoritmus nekontrolovaného strojového učenia „Model tvarovej podobnosti slov“ (Furdík, 2003, s. 97 – 103), ktorý v kombinácii s automatom na separáciu koreňov (Páleš, 1994, s. 75) a morfológicky anotovaným korpusom môže prinášať sľubné výsledky. V rámci projektu PoZnaŤ plánujeme implementovať a navzájom porovnať spomenné prístupy, pričom predpokladáme, že najvhodnejším riešením bude vhodná forma ich vzájomnej kombinácie.

3.4 Slovotvorná analýza

Lematisované a morfológicky ohodnotené lexikálne jednotky sa v ďalšej fáze organizujú do štruktúr podľa obsahovej príbuznosti, čiže podľa príslušnosti k slovotvornému hniezdu a k typu slovotvornej motivácie. Tieto charakteristiky sa následne využijú pri určovaní váh indexových termov v matici term-dokument. Výstupom slovotvornej analýzy je hierarchické zoradenie lexikálnych jednotiek podľa ich príslušnosti k slovotvornému hniezdu:

aplikovať → aplikácia
→ aplikovanie
→ aplikovaný → neaplikovaný
výsledok → výsledný
→ výsledkový

Algoritmus slovotvornej analýzy, ktorý sme navrhli (Furdík, 2003, s. 110), pracuje na princípe kontrolovaného strojového učenia, pričom využíva a zároveň inkrementálne dopĺňa slovotvorný slovník obsahujúci zoznam onomaziologických kategórií, t. j. všetkých produktívnych typov slovotvornej motivácie.

3.5 Syntaktická analýza

Pomocou syntaktickej analýzy sa pri predspracovaní textu rieši niekoľko úloh, pri ktorých je dôležité zistiť štruktúru syntagmatických vzťahov medzi textovými jednotkami. Jednak je to *dezambiguácia*, čiže odstránenie viacnačnosti, ktoré vznikli pri morfológickej analýze. Ďalej je to *identifikácia viet*, značkovanie pozície začiatku a konca vety. Napokon sa pomocou syntaktických štruktúr určujú *slovesné a menné frázy*, kolokácie, ktoré potenciálne môžu vystupovať v pozícii termov. Výsledkom analýzy je syntaktický strom – konštrukcia, kde sú jednotlivé textové jednotky v pozícii vettých členov ohodnotených príslušnými syntaktickými charakteristikami (v príklade používame funktovery podľa Gajdošová, 2006):

⁸ <http://www.cs.jhu.edu/~brill/>

(#AuxS
 (Pred je (Sb množina (Atr vzorov))
 (Obj Výsledkom
 (Atr aplikácie
 (Atr algoritmov (Atr DM)))))))

Syntaktickú analýzu navrhujeme riešiť s použitím vetyňých vzorcov vyjádených formalizmom ATN sietí. Tento mechanizmus bol implementovaný do knižnice JBowl (Tymeš, 2006), pričom boli ATN siete rozšírené o viazanie premenných, t. j. gramatických kategórií identifikovaných pri morfológickej analýze, medzi vetyňmi členmi. Výhodou použitia knižnice JBowl je možnosť viacnásobnej anotácie toho istého textu pomocou anotačných rovín – to v princípe dovoľuje vzájomne kombinovať viaceru syntaktických (či iných) popisov, napríklad na úrovni analytickej a tektogramatickej roviny (hoci v projekte Po-ZnaŤ sa obmedzíme iba na synaktický popis na analytickej rovine).

Knižnica JBowl obsahuje aj modul na segmentáciu textu na vety, využívajúci jednoduchý systém modifikateľných pravidiel. Podobný mechanizmus, *Sentence Splitter*, je k dispozícii aj v nástroji ANNIE platformy GATE.

3.6 Sémantická a pragmatická analýza

V tejto etape sa finalizuje identifikácia termov, ich vzájomných relácií a atribútov, vrátane vás vyjadrujúcich príspevok daného termu k celkovému obsahu textu. Výsledkom je hierarchia (resp. zoznam) termov, z ktorých je možné priamo vytvoriť maticu term-dokument:

Data Mining (DM) (0,6)
algoritmus DM (0,5)
aplikácia algoritmu DM (0,4)
výsledok aplikácie algoritmu DM (0,4)
vybraný algoritmus DM (0,4)

Pri sémantickej a pragmatickej analýze sa využívajú formalizované schémy reprezentácie vedomostí, predovšetkým rôzne taxonómie pojmov, sémantické slovníky (napr. typu WordNET), sémantické siete, ontológie, a pod. Takéto schémy obsahujú formálne vyjadrenia mimojazykových vzťahov medzi pojmi, ktoré je možné použiť na zhlukovanie termov s podobnými sémantickými charakteristikami, určenie vzájomných relácií medzi termami (napr. časť – celok, všeobecný – konkrétny, ale aj ďalšie vzťahy) a na kvantifikáciu vás termov.

Platforma GATE ponúka programové rozhranie pre využitie ontológií, a to bez ohľadu na ich konkrétny formát. Knižnica JBowl, vzhľadom na jej modulárnu architektúru, tiež dovoľuje integrovať prakticky akúkoľvek schému reprezentácie znalostí implementovanú v jazyku Java či poskytujúcu vhodné rozhranie, napríklad pomocou web služieb.

4 Zhrnutie, budúce úlohy

Uvedené algoritmy a prístupy pre svoju činnosť vyžadujú textové a lingvistické zdroje – korpusy trénovacích textov, slovníky a údajové štruktúry pre jednotlivé fázy spracovania jazyka (slovenčiny) podľa jazykových rovín. V rámci projektu PoZnaŤ plánujeme v priebehu budúceho roka zhromaždiť dostupné odborné texty z oblasti manažmentu znalostí a vybudovať tak špecializovaný korpus, anotovaný morfológickejmi, slovotvornými a syntaktickými údajmi. Zároveň sa pokúsime pomocou techník objavovania znalostí v textoch vytvoriť znalostné modely na báze ontológií, ktoré by mali slúžiť na sémantickú a pragmatickú analýzu textov. Tým by mala vzniknúť údajová základňa, ktorú integrujeme s navrhnutými algoritmami podľa schémy na obrázku 2 a prezentujeme pomocou web rozhrania ako ucelené softvérové riešenie pre podporu elektronickej výučby.

Poznámka

Príspevok vznikol s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. RPEU-0011-06 a projektu VEGA č. 1/4074/07 „Metódy anotovania, vyhľadávania, tvorby a sprístupňovania znalostí s využitím metadát pre sémantický popis znalostí“.

Literatúra

BABIČ, František – FURDÍK, Karol – PARALIČ, Ján – WAGNER, Jozef: Podpora procesov tvorby nových znalostí. In: Proceedings of the Annual Database Conference DATAKON 2007. Ed. L. Popelinský – O. Výborný. Brno: FI MU 2007, s. 198 – 201.

BEDNÁR, Peter: Automatická klasifikácia textov na základe ich obsahu. [Písomná práca k dizertačnej skúške]. Košice: Katedra kybernetiky a umelej inteligencie FEI, Technická univerzita v Košiciach 2004.

FURDÍK, Karol: Získavanie informácií v prirodzenom jazyku s použitím hypertextových štruktúr. [Dizertačná práca]. Košice: Technická univerzita v Košiciach, Katedra kybernetiky a umelej inteligencie FEI 2003.

FURDÍK, Karol – BEDNÁR, Peter: Využitie knižnice Jbowl pri spracovaní prirodzeného jazyka. In: Varia XVI. Zborník zo XVI. kolokvia mladých jazykovedcov (Častá-Papiernička, 8. – 10. november 2006). Ed. G. Múcsková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť (v tlači).

GAJDOŠOVÁ, Katarína: Syntaktická anotácia vybraných textov Slovenského národného korpusu. In: Varia XVI. Zborník zo XVI. kolokvia mladých jazykovedcov (Častá-Papiernička, 8. – 10. november 2006). Ed. G. Múcsková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť (v tlači).

HAKKARAINEN, Kai – PAAVOLA, Sami.: From monological and dialogical to trialogical approaches to learning. [Conference presentation]. In: International workshop „Guided Construction of Knowledge in Classrooms“. Jerusalem: Hebrew University 2007. 11 s. [online] [cit. 10. 1. 2008]. Dostupné na internete: <http://escalate.org.il/construction_knowledge/papers/hakkarainen.pdf>

MAGKANARAKI, Aimilia – ALEXAKI, Sofia – CHRISTOPHIDES, Vassilis – PLEXOUSAKIS, Dimitris: Benchmarking RDF Schemas for the Semantic Web. First International Semantic Web Conference (ISWC'02), Sardinia, Italy, June 9–12, 2002.

PARALIČ, Ján: Objavovanie znalostí v databázach. [Habilitačná práca]. Košice: Technická univerzita v Košiciach 2003. 135 s.

PÁLEŠ, Emil: SAPFO – Parafrázovač slovenčiny. Bratislava: VEDA 1994. 305 s.

RYCHLÝ, Pavel: Korpusové manažery a jejich efektívne implementace. [Dizertačná práca]. Brno: Masarykova univerzita v Brne, Fakulta informatiky 2000.

ŘEZANKOVÁ, Hana – HÚSEK, Dušan – SNÁSEL, Václav: Shluková analýza dat. Praha: Professional Publishing 2007. 196 s.

SMRŽ, Pavel – PARALIČ, Ján – SMATANA, Peter – FURDÍK, Karol: Text Mining Services for Trialogical Learning. In: Proceedings of the 6th annual conference Znalosti 2007 (Ostrava, 21. – 23. február 2007). Ed. P. Mikulecký – J. Dvorský – M. Krátký. Ostrava: Fakulta elektrotechniky a informatiky, VŠB – Technická univerzita Ostrava 2007, s. 97 – 108.

TYMEŠ, Matej: Extrahovanie informácií pomocou metód spracovania prirodzeného jazyka. [Diplomová práca]. Košice: Katedra kybernetiky a umelej inteligencie FEI, Technická univerzita v Košiciach 2006.

Slovenská slovenčina v komunikácii Slovákov v Bihore

Rujanca Gaidoš

Katedra slovenského jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

1. Slovenčina v rumunskom Bihore – jedna zo slovenčín, ktoré dopĺňajú paletu farieb národného jazyka popri vojvodínskej slovenčine, maďarskej, americkej atď. Vyšli zo slovenskej¹ slovenčiny, ale v ďalšej časti ich vývoja sa začali „init“, ako hovorí M. Dudok, a to pod dlhodobým vplyvom iných jazykov. Rumunská slovenčina sa dostala pod vplyv rumunčiny, v určitej miere aj maďarčiny, hlavne v začiatkoch svojej existencie v tomto prostredí. Slovenčina v domovskej krajine sa vyvíjala, aj rumunska slovenčina sa vyvíjala, ale každá iným smerom, a to pre nedostatok kontaktov s domovskou krajinou. Rumunska slovenčina si zachovala nárečový základ, ktorý je teraz obdivovaný ako starozitnosť Slovákom zo Slovenska, pripomínajúc im jazyk starých rodičov. Sporadicke kontakty tu však boli: stále existoval jav návratu rodinných príslušníkov na Slovensko (hlavne počas repatriácie v rokoch 1947 – 1948) a následných

¹. Prívlastkom slovenská označujeme slovenčinu, ktorá sa používa na Slovensku. Neobmedzujeme sa na spisovnú slovenčinu, ale na jazykové prvky, ktoré sú nové pre Slovákov v Rumunsku. Pre označenie slovenčiny, ktorá sa používa v Rumunsku, požívame atribút *rumunská*.

návštev príbuzných, ktorí zostali v Rumunsku. Naši Slováci boli v kontakte so slovenčinou prostredníctvom kníh, rádiového, neskôr televízneho vysielania; s príbuznými zo Slovenska sa pravidelne komunikovalo prostredníctvom listov. Všetky tieto kontakty so slovenčinou zabezpečili pasívnu, v určitej mieri aj aktívnu kompetenciu v slovenskej slovenčine. Ale tieto kontakty zrejme neboli natoľko intenzívne, aby diktovali rozvoj slovenčiny v Rumunsku. Kontakty so Slovenskom vzrástli v poslednom čase kvôli doplneniu medzír v slovenskom vzdelávacom systéme: efektívne sú tu zastúpené všetky vzdelávacie stupne – od materskej škôlky po vysokoškolský stupeň štúdia. Ďalšou príčinou vzrastu kontaktov so slovenskou slovenčinou je valný odchod za prácou a štúdiom príslušníkov mladej a strednej generácie. Medzi nimi a príbuznými z Rumunska prebieha častá komunikácia, a tak vzrástá komunikačná kompetencia v slovenskej slovenčine. Napriek vzrastu intenzity vplyvu spisovnej slovenčiny „stará dobrá“ slovenčina má stále monopol na väčšinu komunikátov; ale prenikajú do nej aj prvky slovenskej slovenčiny.

V našom výskume sa venujeme slovenskej komunité v Bihore, konkrétnie v obciach Bodonoš (rum. Budoi), Derna a Harasov (rum. Varasău). Jayzkovú situáciu tejto komunity charakterizuje okrem slovensko-rumunského bilingvizmu aj bivarietismus, t. j. schopnosti aktívne alebo pasívne využívať pri komunikácii dve variety jedného jazyka, pričom miera ovládania jednej či druhej variety v odlišných komunikačných situáciách je u jednotlivých príslušníkov spoločenstva rôzna (Múcsková, 2006, s. 102). Keďže definícia hovorí aj o pasívnom využívaní jednej alebo druhej variety v komunikácii, môžeme aj jazykovú situáciu v našich lokalitách charakterizovať ako bivarietnú, pretože každý člen spoločenstva má minimálne pasívnu znalosť miestnej nárečovej variety slovenčiny a spisovnej slovenčiny. Nárečovú varietu ovláda každý aktívne, v prípade spisovnej slovenčiny to neplatí.

2. Spisovný jazyk je plne funkčným dorozumievacím nástrojom na Slovensku, v slovenskej enkláve jeho funkčnosť je obmedzená. Hlavným dorozumievacím kódom je nárečie, ktoré O. Štefanko charakterizuje nasledovne:

„Permanentná komunikácia medzi jednotlivými usadlosťami, ich dlhodobá izolovanosť a následná uzavretosť, ako aj zvlášť ten fakt, že sem pristáhovaní Slováci pochádzali z rozmanitých slovenských oblastí, kde sa hovorilo rozličným nárečím, zapríčinili vznik osobitného zmiešaného slovenského nárečia spojením prvkov nárečia stredoslovenského – okrajového a hornooravského – západoslovenského, prevážne kysuckého, a nárečia východoslovenského, najmä nárečia severnej polovice Šariša“ (Štefanko, 1998, s. 30).

Spisovná slovenčina je skôr periférnou varietou, ktorú limitované používané predstaviteľia slovenskej inteligencie; v komunikácii ostatných členov spoločenstva pôsobí príznakovo. Žiaci v slovenských školách sú vedení k tomu, aby komunikovali spisovne, ale väčšinou, keď nie je prítomná táto externá motivácia, „prepnú“ do nárečia. O domácom prostredí ani nehovoria. Tam sa

používa výlučne nárečie s izolovanými spisovnými prvkami, ktoré väčšinou označujú koncepty, pre ktoré v nárečí neexistuje príslušné pomenovanie.

Používanie určitej formy spisovnej slovenčiny človekom, o ktorom sa vie, že ovláda nárečie, sa netoleruje. Hneď sa mu pripisujú vlastnosti, ako pýcha, nadraďovanie sa atď., hovorí sa o ňom, že *sa robí*, že *hdo je on* (sémantický kalk, prevzatie rumunského štruktúrneho vzorca frazeologizmu – *se face că cine-i el*). Prepnutie do nárečia znamená prejavenie spolupatričnosti, priblíženie sa k partnerovi komunikácie, vytvorenie priateľskej, ležérnejšej, dôvernejšej atmosféry. Na druhej strane používanie spisovnej slovenčiny sa spája s oficiálnosťou, s určitou rezervovanosťou, privádza nášho človeka do napätej situácie, kde sa zo všetkých sín snaží prispôsobiť variete, ktorá je mu cudzia, a potom aj dialóg nadobúda črtu formálnosti. Táto tendencia pôsobí niekedy redundantne pri napĺňaní komunikačného cieľa, rumunský Slovák často konzumuje veľa komunikačnej energie pri hľadaní „správneho“ slova v domnienke, že Slovák zo Slovenska mu nerozumie.

Kontakty týchto dvoch variet vedú k ich vzájomnému ovplyvňovaniu, prenikaniu prvkov jednej variet (hlavne lexikálnych) do komunikátov, ktorých základ tvorí druhá varieta. Toto ovplyvňovanie je výrazne asymetrické, keďže prvky nárečovej variet, ktorá dominuje v úlohe komunikačného kódu na úrovni spoločenstva, ovplyvňujú omnoho viac štandardné prejavy ako naopak.

Ako sme už hovorili, základ jazyka našich Slovákov tvorí nárečie, ktoré si priniesli pri príchode zo Slovenska. Z toho prirodzené vyplýva skutočnosť, že v slovnej zásobe existuje veľa lexikálnych medzier, ktoré vznikli v kontakte s novou kultúrou. Rumunčina, v menej miere aj maďarčina, sa stali vďačným zdrojom materiálu na zaplátanie (vyplnenie) týchto medzier. Úloha spisovnej slovenčiny bola menej výrazná pre neporovnatelne nižšie kontakty s domovskou krajinou. Ale napriek nižšej miere kontaktov *ze slovenskí slovenčinu*, ako hovoria naši ľudia, existuje tu mnoho prevzatí, ktoré koexistujú a súťažia s prevzatiami z rumunčiny, maďarčiny, napr.: *umbrela, ešerňa a dažník; kalkulator a počítač; brana a porta*.

Médiami pre prenikanie jednotiek spisovnej variety sa stávajú hlavne žiaci slovenských škôl a rodinní príslušníci pracujúci alebo študujúci na Slovensku, ale aj iní členovia spoločenstva po kontakte so spisovnou varietou v slovenských inštitúciách.

Kontaktové varianty sa môžu istý čas používať popri sebe, potom vývoj ich existencie môže mať rôzne podoby:

1) pozícia kontaktového variantu patriaceho k jednému jazyku sa môže upevniť natol'ko, že postupne vytlačí ostatné,

2) dochádza k rozdeleniu sémantickej pôsobnosti ekvivalentov, čo znamená, že všetky nachádzajú dlhodobé uplatnenie v jazyku (porov. Lehiste, 2004, s. 93).

Ale je tu aj 3. možnosť, o ktorej hovorí aj F. W. Field (2002, s. 43). Aj keby označovali relatívne identické obsahy, ich koexistencia nemusí byť redundantná v prípade, že tieto kovarianty plnia komunikačné potreby vyplývajúce z ex-

tralingvistických faktorov, ktoré vytvárajú jednotlivé komunikačné situácie, ako napr. demografická charakteristika komunikantov (príslušnosť k určitým vekovým kategóriám, život v lokalitách s rôznou etnickou konfiguráciou, socioekonomickej status komunikantov), psychologické faktory, komunikačné sféry, témy rozhovorov atď. Napr. *ešerňa* sa používa v komunikácii s príslušníkmi starej generácie, *umbrela* v komunikácii s príslušníkmi mladšej generácie a *dažnik* v komunikácii s predstaviteľmi slovenskej inteligencie a s návštevníkmi zo Slovenska. Alebo v komunikácii s učiteľom žiak určite nepoužije výraz *vošolov* alebo *kalkator*, ale *žehlička*. Môžeme teda povedať, že kontaktové varianty sa nachádzajú vo vzťahu komplementárnej distribúcie.

Lexémy prebraté zo slovnej zásoby spisovnej slovenčiny podstupujú fonologicko-morfologickú adaptáciu, zaradujú sa do deklinačných a konjugačných paradigiem nárečového systému. Napr. *Čo budeš robiť s tim počítačom* (parallelne funguje prevzatie z rumunčiny *kalkulator*). Rozšírené je prevzatie *auto*, s prízvukom na penultime, ktoré je tiež zaradené do nárečovej delinačnej paradigm: *Cestovali sme ze autem. Nevem nič o tych autoch.* (polosamohlásku ū tu nahradza samohláska *u*, čím sa mení aj slabičná konfigurácia tejto lexémy: namiesto dvoch slabík *aū-to* máme tri slabiky *a-u-to*).

3. O jednotkách jazyka by sme nemali uvažovať v kategóriach správnosti/nesprávnosti, skôr v kategóriach funkčnosti/nefunkčnosti pri dosahovaní efektívnych komunikačných výsledkov v určitom komunikačnom kontexte. Ako povedal raz S. Ondrejovič, neexistuje chybňa jazyková jednotka, a ja dopĺňam, existuje len nefunkčná jazyková jednotka, vtedy keď je použitá v nenáležitom komunikačnom a sociálnom kontexte. Aj prvok spisovnej variety môže byť nefunkčný, napr v komunikácii s mojou starou mamkou, ktorá by mu vôbec nerozumela, alebo aj keby mu rozumela, používanie prvkov spisovnej variety by vyvolalo pocit môjho dištancovania sa od nej.

Preto nemôžeme povedať o niekom, kto ovláda len nárečie, že nevie rozprávať po slovensky alebo čisto po slovensky. Je zaujímavé, že rumunskí Slováci pri reflexii o svojom jazyku hovoria, že *neveda dobre, spravne rozpravovať po slovensky...* Odkiaľ tento postoj? Prečo neuvažujú tak, že rozprávajú dobre po slovensky, len inak? Odkiaľ myšlienka, že je správna len tá slovenčina, ktorá sa používa v televízore alebo tá, ktorou hovoria ľudia ze Slovenskej? Prečo sa hanbia za to, ako rozprávajú, a v komunikácii so Slovákom sa snažia použiť všetky „správne“ slová, na ktoré si len dokážu spomenúť? A keď prídu na Slovensko, radšej sú ticho, lebo sa hanbia za svoju reč. A pritom je to krásna slovenčina... Jednou z príčin môže byť skúsenosť s negatívnou reakciou Slovákov zo Slovenska alebo s kategoricky negatívnym postojom učiteľov v škole voči nárečovým prejavom, ktoré hodnotia ako chybňe.

Zmenu postojov k varietám slovenského jazyka môže priniesť myšlienka, ktorú vyslovil aj J. Findra, že jazykovú výchovu a jazykové vzdelávanie treba viac zacieliť na rozvíjanie, kultivovanie a kreovanie jazykového vedomia vo

vzťahu k národnému jazyku, čo zároveň predpokladá pestovanie pozitívneho vzťahu k spisovnému jazyku (Findra, 2001, s. 93). Cieľom i výsledkom by mala byť schopnosť občana tvoriť diferencované texty vzhľadom na špecifickú komunikačných sfér a komunikačných situácií. Vyplýva z toho kvalitatívna rovnomennosť jednotlivých variet, ktorá nie je závislá od ich teritoriálneho rozšírenia a funkčnej diferenciácie.

Literatúra

- FIELD, Fredric W.: Linguistic borrowing in bilingual context. Amsterdam: Benjamins 2002. 260 s.
- FINDRA, Ján: Jazyk v komunikácii: dynamika vývinu, či ohrozenie? In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 2, s. 91 – 107.
- LEHISTE, Ilse: Pojem interferencie. In: Antológia bilingvizmu Ed. J. Štefánik. Bratislava: Academic Electronic Press 2004, s. 82 – 87.
- MÚČSKOVÁ, Gabriela: Nárečie a spisovný jazyk v bežnej hovorenej komunikácii obyvateľov Gelnice. [Dizertačná práca]. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2006. 242 s.
- ŠTEFANKO, Ondrej: Ľudová kultúra Slovákov v Rumunsku. In: Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Rumunsku. Zodp. red. O. Štefanko. Nadlak: Vydavateľstvo kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku 1998, s. 29 – 53.

Metadáta v Slovenskom hovorenom korpusе

Katarína Gajdošová

Slovenský národný korpus,
Jazykovedný ústav L. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Oddelenie Slovenského národného korpusu Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV v Bratislave (ďalej SNK) poskytuje svojim používateľom predovšetkým databázu písaných textov (<http://korpus.juls.savba.sk>), momentálne v rozsahu 339 miliónov tokenov – textových jednotiek. Súčasne s mnohými inými aktivitami sa v oddelení SNK začína utvárať hovorený korpus slovenčiny. Cieľom projektu Slovenského hovoreného korpusu (ďalej SHK) je priniesť používateľom SNK dostatočne rozsiahly materiál na výskum hovorenej podoby slovenčiny. Jadrom korpusu budú spontánne nahrávky z celého územia Slovenska.

V našom príspevku sa zameriame na metadáta pripravovaného hovoreného korpusu slovenčiny a porovnáme ich s inými podobne zameranými projektmi. Východiskom metadát navrhovaných v SHK sú klasické sociolinguistické parametre, avšak vzhľadom na špecifická pripravovaného projektu a jeho ciele obsahujú niektoré osobitné údaje.

V roku 1963 sa na Slovensku začal a v roku 1965 dokončil výskum, ktorý poznáme pod názvom Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Výskum bol zameraný na jazyk miest Slovenska a uskutočňoval sa formou nahrávania na kotúčové magnetofónové pásky a dotazníka distribuovaného medzi respondentov tam, kde sa nahrávky realizovali. Celý projekt bol zastrešený Slovenským jazykovedným združením (dnešná Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV) na čele s Eugenom Paulinym. Východiská, ciele a ich naplnenie bilancovala rovnomená konferencia z roku 1965. Písomné materiály z nej boli prístupné len interne v rámci Združenia a po viac ako 40 rokoch boli oficiálne vydané tlačou v roku 2007 (Hovorená podoba spisovnej slovenčiny, 2007).

Ked'že projekt bol zameraný na mapovanie hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v mestách, aj jeho metódy odrážali tento cieľ. Okrem informácií o respondentovi zaznamenávali exploračorí aj informácie o meste, v ktorom sa robili nahrávky. Metadáta spojené s výskumom hovorenej podoby spisovnej slovenčiny môžeme zaradiť do štyroch skupín (Matejčík, 2007, s. 25):

1) *Informácie o respondentovi:*

- a) vek: 30 – 40 rokov – táto hranica bola stanovená z jednoduchého dôvodu: „*V tomto veku je človek najviac jazykovo ustálený*“ (Matejčík, tamže);
- b) vzdelanie a ne/záväznosť používania spisovného jazyka:
 - základné vzdelanie – nepovinné používanie spisovného jazyka; respondentmi boli továrenskí robotníci, predavačky v obchodoch, údržbári, kaderníčky, upratovačky, zamestnanci komunálnych služieb;
 - stredné vzdelanie (maturita) – pasívny kontakt so spisovným jazykom; medzi respondentov boli vybraní pracovníci v administratíve, zdravotníctve a školstve;
 - vyššie vzdelanie (maturita alebo vysoká škola) – povinné používanie spisovného jazyka na pracovisku; vybraní respondenti vykonávali povolania ako lekári, umelci, redaktori, inžinieri, učitelia a právnički.

2) *Informácie o meste (mieste uskutočnenia zvukových záznamov):*

- a) údaje o starobylosti mesta,
- b) údaje o hospodárskom (zväčša priemyselnom) rozvoji,
- c) údaje o vzreste obyvateľstva za posledných 20 rokov, údaje o príleve ľudí z okolitých i vzdialenejších území a podobne.

3) *Inventarizácia (nielen) jazykových javov mesta:*

- a) údaje o sociálnom zložení obyvateľstva,
- b) údaje o jazykových oblastiach ľudí dochádzajúcich za prácou do mesta a odchádzajúcich za prácou z mesta,
- c) historické údaje o kolonizácii mesta,
- d) údaje o profesiách obyvateľov mesta v minulosti a súčasnosti,
- e) údaje o sociálnych vrstvách mesta,

- f) údaje o hláskosloví (jeho inventári v meste), lexike, morfológií, syntaxi,
- g) údaje o skupinách jazykových javov (napr. výslovnosť hlások *ä*, *I*),
- h) príp. údaje o jednom jave (výslovnosť hlásky *I* vo všetkých pozíciach).

4) *Informácie o prejave.* Každý respondent musel rozprávať plynule alebo prostredníctvom odpovedí na otázky na dve témy. Prvá – povinná – téma bola spoločensky záväzná. Druhá téma bola ľubovoľná. Výpovede respondenta o oboch témach trvali spolu 20 minút.

Žiadou iný spomenutému výskumu podobný komplexný projekt sa na Slovensku dodnes nerealizoval. V zahraničí sú hovorené korpusy jednotlivých jazykov známe už celé desaťročia. Z mnohých spomenieme výberovo len štyri, pričom sa v rámci témy nášho príspevku sústredíme na ich metadáta.

Britský národný korpus (<http://www.natcorp.ox.ac.uk/>) obsahuje 90 % písaných textov a 10 % textov je hovorených. Štruktúru hovorenej časti Britského národného korpusu tvoria nahrávky formálnych obchodných a vládnych stretnutí, ktoré sa realizovali priamo v rádiach alebo sa prezentovali v rádiach prostredníctvom telefonických rozhovorov účastníkov diskusií. Respondenti boli delení vyvážene na základe veku, bydliska, sociálneho postavenia.

Česky národný korpus ponúka v súčasnosti tri hovorené korpusy češtiny: Pražský hovorený korpus, Brniansky hovorený korpus a korpus ORAL2006 (všetky dostupné na www.korpus.cz). Štruktúra metadát Pražského hovoreného korpusu a Brnianskeho hovoreného korpusu je totožná. Skladá sa z kategórií:

- a) pohlavie: muž – žena;
- b) vek: mladší (nad 20 rokov) – starší (nad 35 rokov);
- c) vzdelanie: nižšie (ZŠ, maturita) – vyššie (vysokoškolské);
- d) situácia, v ktorej bola nahrávka realizovaná: formálna (riadený rozhovor) – neformálna (spontánne prehovory).

Dôvodom na zvolenie týchto kategórií bola jednoduchosť spracovávania dát pre vyhľadávanie prostredníctvom korpusového manažéra Manatee s klientom Bonito a možnosť zdanlivej vyváženosť korpusov (k zložitosti výpočtov porovnávajúcich konkrétny jazykový jav alebo prostriedok pri nerovnakom naplnení záznamov v jednotlivých kategóriách porov. Esvan, 2006, s. 97).

V súčasnosti najaktuálnejší hovorený korpus češtiny – ORAL2006 – mierne modifikuje sociolinguistické parametre zaznamenávané v predchádzajúcich hovorených korpusoch češtiny. Tvoria ho kategórie:

- a) pohlavie: muž – žena,
- b) vek: do 35 rokov – nad 35 rokov,
- c) vzdelanie: základné – stredoškolské – vysokoškolské (aj začaté).

Pridané informácie o respondentoch sú:

- a) presný vek,
- b) vzdelanie,
- c) nárečová oblasť, v ktorej respondent žil v detstve.

Všetky nahrávky, ktoré tvoria hovorený korpus ORAL2006, vznikli nahrávaním spontánnych prejavov respondentov, sú teda neformálne a na rozdiel od predchádzajúcich korpusov sa tvorcovia ORAL2006 snažia dokumentovať celé územie ČR.

Korpus DIALOG (<http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=DIALOG>) je českým korpusom verejných záznamov televíznych relácií, ktoré sa realizovali ako rozhovory, debaty, polemiky, diskusie, talkshow so známymi osobami spoločenského života. Korpus tvoria prepisy nahrávok, ktoré sa spracúvajú v Ústavе pro jazyk český AVČR v Prahe s technickou spoluprácou Ústavu formálnej a aplikovanej lingvistiky MFF UK v Prahe. Zo sociolingvistického hľadiska sa v korpuze DIALOG uvádzajú len tieto informácie:

- a) meno účastníka diskusie,
- b) pohlavie (dopĺňané do hovoreného korpusu technicky, čo pri niektorých menách typu Janků nie je presné),
- c) účastník diskusie – moderátor,
- d) funkcia hovoriaceho (čo má napísané v titulku vedľa svojho mena na obrazovke, ako bol predstavený).

Metadáta v SHK

Koncepcia pripravovaného hovoreného korpusu slovenčiny počíta s rozšírením tradičných sociolingvistických parametrov o niektoré pre výskum významné zložky či ich časti.

Skupinu **demografických faktorov** tvorí delenie respondentov podľa pohlavia (muž – žena). Ďalšou zložkou je vek účastníkov rozhovoru. Na rozdiel od iných korpusov, najmä českých, sme zvolili bohatšie škálovanie vekových skupín:

- a) 20 – 30;
- b) 31 – 40;
- c) 41 – 50;
- d) 51 – 60;
- e) 61 – 70;
- f) 71 – 80.

Podrobnejšia diferenciácia vekových kategórií je pre výskum výskytu niektorých javov v hovorených prejavoch potrebná, na základe mnohých lingvistických ohlasov priam nevyhnutná (porov. napr. Esvan, 2006, s. 96 – 99). Realizácia takéhoto triedenia nie je o nič náročnejšia ako iná, no nesie v sebe v kombinácii s inými zložkami sociolingvistických informácií väčší potenciál výpovednej hodnoty, na druhej strane však aj väčšie nároky pri technickom spracovaní analýz.

Kategóriu vzdelenie delíme na 4 skupiny:

- a) vysokoškolské,
- b) stredoškolské,
- c) odborné,
- d) nižšie.

Na základe skúseností z iných sondážnych výskumov sa nazdávame, že osobitnú výpovednú hodnotu má okrem tradičného členenia na nižšie, stredoškolské a vysokoškolské vzdelanie aj položka odborné vzdelanie. Do nej patria respondenti s učňovským vzdelaním alebo stredoškolským vzdelaním bez maturity.

Geografická zložka metadát má tri časti:

- a) miesto narodenia,
- b) miesto najdlhšieho pobytu,
- c) miesto súčasného pobytu.

Všetky tri údaje sú pre lingvistický výskum dôležité, keďže v prejave respondenta sa môže odraziť nárečovej oblasti jeho najdlhšieho pôsobiska, v prípade sťahovania aj miešanie dialektov rôznych oblastí jeho pohybu. Súčasťou sociolingvistických údajov bude aj informácia o ne/aktívnom používaní konkrétneho nárečia respondentom.

Z hľadiska získavania materiálu bude zaujímavá aj informácia o respondenoch, ktorí majú slovenskú štátu (príp. národnú) príslušnosť, ale ich materinským jazykom nemusí byť slovenčina napriek tomu, že ju ovládajú. Rovnako to môžu byť respondenti, ktorí sú prirodzene bilingválni.

Na výslovnosť a rečový prejav hovoriaceho môže do istej miery vplyvať aj ovládanie cudzieho jazyka, príp. viacerých cudzích jazykov. Preto bude jednou z položiek metadát hovoreného korpusu slovenčiny aj tento údaj, ako aj informácia o prípadnom dlhšom pobete respondenta v zahraničí.

Medzi ďalšie zložky metadát patrí informácia o mieste získania nahrávky, ako aj spresnenie týkajúce sa prostredia, kde nahrávka vznikla (napr. trieda v škole, ulica, čajovňa...), a času (dátum) realizácie nahrávky.

Relevantné zložky metadát SHK d'alej obsahujú informácie:

- privátnosti – neprivátnosti prehovoru,
- pripravenosti – nepripravenosti prehovoru,
- známosti – neznámosti účastníkov prehovoru,
- rovnocennosti – nerovnocennosti partnerov rozhovoru,
- formálnosti – neformálnosti prejavu,
- počte respondentov (aj moderátorov) v prejave (nahrávke), napr. dialóg, trialóg...
- téme rozhovoru (ne/určená) – ak je to zachytiteľné, téma sa konkretizuje.

Tzv. doplnkovú komentárovú časť metadát hovoreného korpusu slovenčiny budú tvoriť informácie o javoch a okolnostiach, ktoré akýmkoľvek spôsobom môžu ovplyvňovať prejav respondenta. Tie informácie vyplní exploračor sám na základe rozhovoru s respondentom. Pôjde o informácie typu piercing na jazyku, šušlanie ako fyziologická porucha, vyrastanie v hluchonemej rodine, hrubý hlas, chrčanie ako fyziologická porucha a pod.

Metadáta SHK poslúžia používateľom na získanie relevantných informácií o jazykovej situácii respondenta, ako aj na porovnanie realizácie jazykových

javov v rozličných skupinách hovoriacich. Dynamiku slovenčiny tak bude možné skúmať nielen v rámci základného delenia respondentov podľa pohlavia, ale aj s dôrazom na ďalšie špecifické informácie zachytené v podobe predstavených metadát. V porovnaní s výskumom Hovorenej podoby spisovnej slovenčiny zo 60. rokov minulého storočia štruktúra SHK bude obsahovať nielen „mestské nahrávky“, ale aj mediálne prejavy, diskusie a polemiky, ako aj formálne prejavy či neformálne rozhovory. Podrobnejším štruktúrovaním metadát sa snažíme vyjsť používateľom SHK v ústrety tak, aby im ponúkaný materiál poslúžil čo najviac.

Literatúra

- Britský národný korpus. Dostupný z WWW: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>
- Český národný korpus. Dostupný z WWW: korpus.cz
- ESVAN, Françoise: Srovnávací rozbor mluvených korpusů (PMK a BMK): metodologické problémy a první výsledky. In: Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Ed. F. Čermák – R. Blatná. Praha: Ústav Českého národního korpusu 2006, s. 95 – 117.
- Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2007. 228 s.
- Korpus DIALOG. Dostupný z WWW: <http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=DIALOG>
- ČERMÁK, František: Mluvené korpusy. In: Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Ed. F. Čermák – R. Blatná. Praha: Ústav Českého národního korpusu: 2006, s. 53 – 67.
- MATEJČÍK, Ján: K metóde výskumu. In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2007, s. 25 – 33.

Ochranná známka (s ohľadom na chrématonymá mliekarenského priemyslu)

Lenka Garančovská

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Meno má v procese výrobca – výroba – spotrebiteľ významnú hodnotu. Spoluôsobí na tom, že výrobok sa môže, ale aj nemusí stať predajne atraktívnym. Vhodne zvolený názov predáva, je súčasťou obchodnej propagácie a reklamy, psychologicky využíva tlak na zákazníka. Tvorca pomenovania sa ho snaží obohatiť o určité asociačné príznaky, hlavne konotácie pôsobiace na kúpschopnosť konzumenta. Okrem charakterizačnej funkcie, dať spotrebiteľovi základnú informáciu o vlastnostiach a použití výrobku, vstupuje do popredia konotačná, aso-

ciačná a emocionálna, psychologická funkcia s cieľom vzbudiť záujem o výrobok, navodiť k nemu pozitívny vzťah a v konečnom dôsledku podnietiť ho ku kúpe daného produktu. Preto je nutná väčšia miera asociatívnosti a obraznosti výrazu, pôsobenie na zmyslové vnímanie a emocionálnu predstavivosť⁷.

V súčasnosti sa stretávame na trhu s veľmi pestrou paletou výrobkov a ich ešte rozmanitejšími pomenovaniami, ktoré sú v dnešnej dobe ošetrené aj legislatívne. To znamená, že tieto mená sa zapísaním v známkovom úrade stávajú ochrannými známkami. Avšak v súčasnosti dochádza k viacerým sporom o ochranné známky, čo mnohokrát vyplýva práve z konkurenčného boja, ktorý medzi sebou vedú dané firmy. Medzi mediálne známy spor o ochrannú známku na medzinárodnej (česko-slovenskej) úrovni v rámci mliekarenškého priemyslu patrí spor o smotanovo tvarohový krém *Pribináček* (česká spoločnosť Pribina z Přibyslavi) verus *Bobáčik* (Tatranská mliekareň, a. s. so sídlom v Kežmarku).

Ochranná známka či ochranná značka? Stále častejšie vstupujú spomínané výrazy do komunikácie. Mnohokrát sa zamieňajú a, hoci nesprávne, používajú sa ako synonymné slová na označenie vyššie uvedenej skutočnosti. Mali by sme si však uvedomiť, že nepatria do jedného synonymického radu. Treba podčiarknuť nesprávnosť pojmu ochranná značka, ktorý sa do nášho povedomia dostal ako doslovny preklad združeného pomenovania *trade mark*. Podľa § 44 zákona č. 55/1997 Z. z. o ochranných známkach sa na území Slovenskej republiky používa výhradne pojem ochranná známka. Vyhláška č. 117/1997 Z. z. nepozná termín ochranná značka.

Tento príspevok vznikol za pomoci odbornej spolupráce s Úradom priemyselného vlastníctva SR so sídlom v Banskej Bystrici. Pokúsime sa objasniť problematiku ochranných známkov nielen z pragmatického, ale aj jazykového hľadiska.

Druhy a funkcie ochranných známok

Klúčovú úlohu v obchodnej stratégii firmy zohrávajú ochranné známkы. Čo je ochranná známka? „*Za ochrannú známku možno považovať označenie (slová, písmená, číslice, kresby, tvary, farby, emblémy, prípadne ich vzájomné kombinácie) použité na odlišenie tovarov alebo služieb jednej firmy od tovarov alebo služieb inej firmy*“ (WIPO, 2003, s. 3).

V dnešnej dobe rastie počet krajín, ktoré umožňujú registráciu menej tradičných druhov ochranných známkov, akými sú jednotlivé farby, trojrozmerné, zvukové alebo čuchové označenia. Avšak mnohé krajinu stanovili obmedzenia na to, čo môže byť registrované ako ochranná známka.

Vo všeobecnosti však existujú **štiri druhy ochranných známok**:

1. **Slovná** – označením je len slovo. Napr. označenie syra zo sortimentu Tvrdošínskej mliekarne, s. r. o.

CASTELAN

2. Obrazová (grafická) – výrazovým prostriedkom je kreslený prejav, grafická skratka bez akéhokoľvek slovného doplnenia. Napr. označenie mliečnych výrobkov prezentovaných firmou Tatranská mliekareň, a. s., v duchu ich hesla: Mliečna chut' Tatier.

OBRÁZOK 1 Obrazová ochranná známka
(Zdroj: Úrad priemyselného vlastníctva SR, 2007)

3. Kombinovaná – kombinácia písmen s obrázkom. Napr. názov vyhradený pre mliečny výrobok z radu MILSY, a. s.

OBRÁZOK 2 Kombinovaná ochranná známka
(Zdroj: Úrad priemyselného vlastníctva SR, 2007)

4. Trojrozmerná – tvar výrobkov alebo obalov. Napr. mliečny krém vyrábaný firmou Friesland Slovensko, a. s.

OBRÁZOK 3 Trojrozmerná ochranná známka
(Zdroj: Úrad priemyselného vlastníctva SR, 2007)

Ochranná známka plní odhliadnuc od toho, či je svetoznáma alebo významná len na určitom území, vždy rovnaký účel. Jej hlavnou funkciou je umožniť spotrebiteľom identifikovať výrobok (tovar alebo službu) konkrétneho výrobcu a odlišiť ho od iných zhodných alebo podobných výrobkov konkurencie. Ochranné známky plnia teda okrem identifikačnej a rozlišovacej funkcie aj úlohu marketingovú.

Stávajú sa obchodným nástrojom na budovanie imidžu a reputácie výrobkov firmy v očiach spotrebiteľov. S tým úzko súvisí dôvera v kvalitu výrobku, ktorá je základom vybudovania si vernej klientely a upevnenia pozície firmy na trhu. Z nášho celoslovenského chématoonymického prieskumu (realizovaného pre účel našej diplomovej práce z onomastiky pod názvom *Chématoonymá mliekarenského priemyslu na Slovensku*) z roku 2007 vyplynulo, že spotrebiteľia si často vytvárajú tzv. emocionálny vzťah k určitému ochrannému známkom, ktorý je založený na požadovanej kvalite alebo vlastnostiach výrobkov označovaných danou ochrannou známkou. To znamená, že spotrebiteľia sú ochotní zaplatiť viac za výrobok označený ochrannou známkou, ktorú uznávajú a ktorá napĺňa ich očakávania. Z toho dôvodu je nevyhnutné, aby konzumenti prostredníctvom ochrannej známky ľahko a jednoducho odlišili identické alebo podobné druhy výrobkov.

Ochranné známky sú preto pre firmy taktiež stimulom na investovanie do udržiavania alebo zvyšovania kvality vlastných výrobkov, čím sa zaistí, že výrobky s ich ochrannou známkou získajú pozitívny ohlas, a tým aj náskok pred konkurenciou.

Registrácia ochranných známok

Hoci si väčšina obchodníkov uvedomuje dôležitosť používania ochranných známok na odlišenie svojich výrobkov od konkurenčných, nie všetci si uvedo-

mujú dôležitosť ich ochrany prostredníctvom registrácie. V súčasnosti je pre majiteľov ochranných známok najväčšou hrozbou falšovanie, teda neoprávnené používanie alebo kopírovanie registrovaných ochranných známok a zneužívanie ich reputácie pri predaji nepravých výrobkov. Ak konkurent použije podobnú alebo zhodnú ochrannú známku, budú spotrebiteľia pri kúpe oklamani, mysliac si, že kupujú výrobok známej firmy. To môže nielen zmiast' spotrebiteľov, ale aj zapričiniť pokles zisku firmy, uškodiť jej povesti a imidžu, najmä, ak je konkurenčný výrobok podradnej kvality.

Registrácia preto zohráva podstatnú úlohu: „...dáva firme výlučné právo zabrániť komukoľvek používať označenie zhodné alebo zameniteľné s jej ochranou známou pre rovnaké alebo podobné tovary alebo služby, pre ktoré je jej ochranná známka zapísaná do registra“ (WIPO, 2003, s. 5). Nie je súčasťou povinnosti firmy registrovať si svoju ochrannú známku, avšak je to odporúčané. Firma ňou získava silnejšiu ochranu svojich práv voči neoprávnenému používaniu jej ochrannej známky iným subjektom, čo ocení najmä v prípade konfliktu so zhodnou alebo podobnou ochrannou známou.

V Slovenskej republike je možné registrovať, čiže zapísat' označenie ako ochrannú známku v *Úrade priemyselného vlastníctva SR v Banskej Bystrici*. Doba ochrany známky trvá zvyčajne 10 rokov, ale môže byť neustále obnovovaná, prakticky bez obmedzenia. Platí zásada, že hodnota ochrannej známky rastie s jej vekom a rozšírením územia jej používania.

Ked' je označenie zaregistrované, používa sa symbol ®, čo je prevzaté z anglického *registered*, čiže zaznamenané, zapísané, registrované. Niekedy sa pri označeniaciach výrobkov stretávame so symbolom ™ alebo TradeMark, čo znamená obchodná značka, známka. Väčšinou sa tento symbol používa hlavne v USA. Symbol ™ poukazuje na to, že dané označenie je ochrannou známou. Rovnakým spôsobom sa využíva podobný symbol SM (servicemark), ktorý sa vzťahuje skôr na služby ako na výrobky.

Každé označenie, ktoré je zaregistrované v našom známkovom úrade, sa stáva ochrannou známou. Zákon o ochranných známkach platný v Slovenskej republike nedispónuje pojmom TradeMark. U nás sa namiesto toho používa už vyššie spomennutý symbol ®.

Pôsobnosť ochranných známok

V našom príspevku sme ešte nevenovali pozornosť ochranným známkam z hľadiska ich pôsobnosti. Je zrejmé, že si každá krajina vede svoj vlastný register. Avšak je možné získať aj medzinárodnú ochrannú známku. Možno si položiť otázku, či sa mení charakter a účinnosť ochrannej známky so vznikom Európskeho spoločenstva krajín – Európskej únie?

Na základe našich zistení možno klasifikovať ochranné známky z aspektu ich pôsobnosti na:

- 1. národné** – s národnou platnosťou, čiže ochranná známka platí len na území niektorého štátu, napr. v Slovenskej republike,

2. **medzinárodné** – s medzinárodnou pôsobnosťou v presne určenej krajinе, pre ktorú má mať ochranná známka územnú platnosť⁷,
3. **európske (EU)** – nazýva sa aj ochranná známka Spoločenstva, Európskeho spoločenstva alebo ochranná známka Európskej únie. Platí v celej Európskej únii. V prípade, že sa zväčší počet členských krajín Európskej únie, automaticky sa rozšíri platnosť ochrannej známky Európskeho spoločenstva do nových krajín bez akéhokoľvek dodatočného platenia či podávania prihlášok.

Ako vidno, ochranné známky majú veľkoplošnú pôsobnosť. Ich platnosť sa teda nezužuje len na domácu pôdu, ale siaha aj do zahraničia.

Problematika tvorby ochranných známok

Výber alebo tvorba vhodnej ochranej známky je dôležitým krokom, predstavujúcim významný prvok obchodnej stratégie firmy. Ako teda postupovať a čím sa riadiť? V prvom rade treba vychádzať zo všeobecných požiadaviek týkajúcich sa ochranných známok. Až v druhom rade z rôznych odporúčaní overených skúsenosťami aj v praxi.

Navrhovanie ochranej známky sa definuje ako tvorivý proces, pri ktorom je užitočné vedieť, aké označenia treba uprednostniť a aké nie je možné registrovať.

Medzi hlavné dôvody zamietnutia prihlášky ochranej známky v známkovom úrade patria tzv. **absolútne dôvody na zamietnutie**. Zamietnuté môžu byť:

- **Druhové názvy** – sú výrazy, ktoré nemajú druhovú spôsobilosť. Napr. ak firma plánuje zaregistrovať ochrannú známku MLIEKO na predaj mlieka, známka bude zamietnutá, pretože mlieko je druhový názov výrobku.
- **Opisné výrazy** – slová bežne používané na opis výrobku. Napr. známka ČERSTVÉ bude na predaj masla pravdepodobne zamietnutá, pretože je opisným označením. Bolo by nespravidlivé poskytnúť jednému výrobcovi masla exkluzivitu na výraz „čerstvé“ na predaj jeho výrobkov. Podobne voči výrazom o kvalite napr. NAJLEPŠÍ, KLASICKÝ alebo INOVOVANÝ budú pravdepodobne vznesené námitky, pokiaľ nie sú súčasťou rozlíšiteľnej známky.
- **Klamlivé ochranné známky** – ide o ochranné známky, ktoré klamú spotrebiteľov najmä o povahе, akosti alebo zemepisnom pôvode výrobkov. Napr. ochranná známka na predaj margarínu so zobrazením kravy bude pravdepodobne zamietnutá, pretože ju možno považovať za klamlivú, keďže môže u spotrebiteľa vyvoláť dojem, že ide o mliečny výrobok, t. j. maslo.
- **Rozporné názvy** – ako ochrannú známku nie je možné registrovať označenia, ktoré sú v rozpore s verejným poriadkom alebo dobrými mravmi, taktiež slová alebo ilustrácie, ktoré porušujú spoločenské pravidlá morálky a vierovyznania. Výraz nesmie mať nežiaduci zmysel či

už v materinskom jazyku alebo v jazykoch krajín, do ktorých sa výrobky budú využávať.

Naopak, na druhej strane **sa odporuča**, aby označenie, ktoré sa stane ochranou známkou, bolo:

- námetovo zodpovedajúce zameraniu firmy, typickým vlastnostiam výrobkov (čo je jedným z najdôležitejších kritérií),
- ľahko čitateľné, pisateľné, vysloviteľné (nielen pre domácu pospolitosť, ale aj pre cudzincov) pri slovných a kombinovaných ochranných známkach,
- samozrejme aj ľahko zapamätaťelné,
- vhodné pre rôzne druhy médií (čím sa pomenovanie ukotví v povedomí spotrebiteľov),
- zaujímavé, pútavé, nápadité, s veľkým počtom konotácií (ktoré budú asociovať kladný emocionálny postoj konzumenta k danému výrobku).

Pri výbere vhodnej slovnej ochrannej známky treba vziať do úvahy niekoľko určitých typov výrazov:

Fantazijné slová – sú to vymyslené slová, ktoré nemajú skutočný význam. Takéto výrazy majú veľkú výhodu v tom, že sú ľahko chrániteľné, keďže majú vysokú mieru rozlíšiteľnosti. Naopak veľkú nevýhodu predstavuje ich ľažká zapamätaťnosť pre konzumentov, s čím súvisia väčšie náklady na propagáciu a reklamu výrobkov.

Svojvoľné výrazy – slová, ktoré významovo ani priamo, ani nepriamo nesúvisia s označovaným výrobkom. Tieto druhy označení sú ľažko napadnutelné, čiže sa ľahko chránia, ale na druhej strane môžu taktiež vyžadovať rozsiahlu reklamu výrobkov, aby sa v povedomí spotrebiteľov vytvoril vzťah, istá súvislosť medzi označením výrobku a ním samotným.

Sugestívne označenia – tu patria také výrazy, ktoré poukazujú na niektorú vlastnosť výrobku. Spotrebiteľom už samotné označenie jasne a zreteľne podčiarkne skutočnosť, pre ktorú je výrobok určený.

Bez ohľadu na to, aký typ označenia si jednotlivé firmy vyberú, je dôležité nenapodobňovať už existujúce ochranné známky. Mierne zmenená podoba ochrannej známky konkurenčnej firmy či všeobecne známej ochrannej známky nebude s vysokou pravdepodobnosťou zapísaná.

Rôzne firmy používajú rôzne stratégie. Pre každý sortiment výrobkov by mala byť použitá odlišná ochranná známka. V závislosti od stratégie sa každá firma rozhodne, či použije rovnakú ochrannú známku pre svoje výrobky, alebo pri uvedení nového výrobku na trh použije novú známku. Rozšírenie známok pre nové výrobky umožňuje takto firmám profitovať z imidžu a reputácie danej známky. Avšak použitie novej známky, viac príznačnej pre daný výrobok, môže byť výhodou pre firmy tým, že nou môžu oslovíť určitú skupinu spotrebiteľov (napr. deti, mládež) alebo vytvoriť osobitný imidž nového sortimentu výrobkov.

Záver

Ochranné známky plnili vždy významnú funkciu, ale v súčasnej dobe rýchlo sa rozvíjajúceho priemyselného odvetvia a konkurenčného boja nadobudli za posledných dvadsať rokov na väznosti a tešia sa aj stúpajúcej popularite. Treba si uvedomiť, že ochranné známky majú celospoločenské poslanie. Zjednocujú obec štátovprávnu s verejnoscou jazykovedného zamerania. Dovolime si tvrdiť, že známkotvorná činnosť nie je irelevantným javom vo vývoji spoločnosti či už z právneho, hospodárskeho alebo ekonomickeho hľadiska. Dôležitým článkom pri spolupráci, týkajúcej sa tvorby ochranných známok z jazykového aspektu, je určite taká spoločenskovedná disciplína zaobrajúca sa výskumom proprií, akou je onomastika. Tá sa tiež do veľkej miery spolupodieľa na rozvoji tvorby ochranných známok a má k tomu stále čo povedať.

Literatúra

BUZINKAY, Alexander: Dôvodom sporu môžu byť plesňové syry. In: Hospodárske noviny. Dostupné online na: <http://www.hn.hnonline.sk/> (2004-07-20)

HÄCKL, Bohuš: Problematika tvorby slovných ochranných známok a značek. In: Chrématonyma z hľadiska teorie a praxe. Sborník z 3. celostátního semináře Onomastika a škola, Ústí nad Labem 21. – 22. 6. 1988. Red. R. Šrámek – L. Kuba. Brno: ČSAV 1989, s. 39 – 44.

<http://www.wipo.int/about-ip/en/> (2007-10-)

KOTLER, Philip: Marketing podle Kotlera: Jak vytvářet a ovládnout nové trhy. Praha: Management Press 2002. 258 s.

SPAL, Jaromír: Ochranná známka. In: Onomastický zpravodaj ČSAV, 1984, roč. 25, č. 1 – 2, s. 54 – 56.

Vytvorme si ochrannú známku: Úvod do problematiky ochranných známok pre malé a stredné podniky. In: Svetová organizácia duševného vlastníctva, 2003, roč. 1, č. 1, 32 s.

Zákon č. 55/1997 Z. z. o ochranných známkach

Frazeologizmy v súčasných školských knihách, určených pre výučbu materinského jazyka

Andrej Habiňák

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

V posledných desaťročiach odborná i široká verejnosť neustále konštatuje, že slovná zásoba a prejav súčasného človeka krok za krokom stráca na všeobecnej kultivovanosti a vycibrenosti. Prečo je to tak? Sčasti je to určite dôsledok

pretechnizovaného sveta a s ním súvisiaceho pokroku a neobmedzeného zvyšovania pohodlia dnešného človeka, čo viedie k všeobecnému zlaxneniu a v prípade jazykových zručností k badateľnému zakrpatievaniu. Ale predovšetkým je to výsledok slabého vplyvu na úroveň rečovej kultúry, na úroveň jazykového vyjadrovania človeka vôbec.

Je isté, že svoj podiel na zvyšovaní rečovej kultúry národa by mali mať aj masovokomunikačné médiá, pretože oslovujú i ovplyvňujú širokú paletu poslucháčov a divákov. Ale predovšetkým škola by sa mala starat o dôsledné šírenie spisovného jazyka, o kultivovanie jazykového prejavu a zvyšovanie jazykovej kultúry v každej štýlovej rovine, v každej komunikačnej situácii. Dôraz by sa mal klásiť na rozvoj schopnosti pohotovo vyjadriť svoje názory, postrehy, dojmy, myšlienky, a to nielen vecne, ale aj emotívne a sugestívne. Prakticky každý človek by mohol byť poučený o tom, že existuje možnosť zvyšovania účinnosti slovného pôsobenia. A prvým učiteľom tejto lingválnej zručnosti by mala byť logický škola, ktorá by pripravovala žiakov na výstížnejšie a jadrnejšie koncipovanie svojho vyjadrovania.

Jedno z možných riešení otázky svalitnenia rečového prejavu by sme nemuseli hľadať v blízkej či ďalekej budúcnosti, ale práve naopak – mohli by sme ťažiť z minulosti, z histórie. Ukážku nám môže poskytnúť aj súčasná staršia generácia našej populácie, ktorej reč je popretkávaná írečitými, obrannými, hutnými a šťavnatými slovnými spojeniami alebo vetrnými konštrukciami. Sú špecifické svojou pestrostou a mûdrostou, v ktorej sa odzrkadľujú zachytené dlhorocné skúsenosti predchádzajúcich generácií, ich dôvtip a inteligencia. V modifikovanej podobe sa s nimi stretávame i v reči mladých ľudí, čiastočne i v slangu. Zachytiť ich možno v bežnom rozhvore, rečníckych prejavoch, beletrií a v poslednom čase v hrajnej miere i v reklame a médiách. Hovoríme im frazeologizmy. A tak cieľom nášho záujmu tohto príspevku bude sledovať frazeologické jednotky v súčasných učebničiach slovenského jazyka, cvičebničiach a zbierkach úloh.

Na zmeranie kvantity a kvality výskytu frazém v školských knihách sme učebnice a zbierky úloh podrobili analýze. Keďže sa v súčasnej dobe používajú v ZŠ dva druhy učebníc slovenského jazyka (Tibenská, Krajčovičová), analyzovali sme obe učebnice i s príslušnými zbierkami úloh. Výsledky sme zobrazili v grafoch na nasledujúcich stranách. Ďalej sme sledovali štruktúru cvičení a spôsob jednotlivých zadanií úloh. Zhrnutie našich zistení porovnávame so štrukturálnym delením podľa Kesselovej a Gavoru v nasledujúcich riadkoch.

Praktický výcvik frazeológie sa vzťahuje na porozumenie frazém, ktoré závisí od prostredia, v ktorom deti vyrastajú, od ich individuálnych skúseností, od mentálnych schopností a v neposlednom rade od systematickej práce s frazeologizmami na vyučovacích hodinách. Na pochopenie frazém v učebných textoch slúžia frazeologické cvičenia, ktoré rozvíjajú rozličné rozumové úrovne žiakov. Aby sme ich začlenili podľa jednotlivých kognitívnych úrovni, vychádzali sme zo štyroch úrovní porozumenia textu podľa E. Obrancovej a kol. (2004, podľa Kesselovej 2005, s. 63 – 64), ktoré sme upravili pre našu aktuálnu tému:

- a) schopnosť identifikovať informácie vo frazéme explicitne – v akej miere sú pre žiaka zrozumiteľné,
- b) schopnosť dedukovať a vyvodiť z frazémy informácie – ktoré z nej vyplývajú,
- c) schopnosť integrovať myšlienky z frazém s predchádzajúcimi poznatkami a skúsenosťami žiakov,
- d) schopnosť hodnotiť frazému.

V učebniciach od obidvoch autoriek (Tibenská, Krajčovičová) sa možno stretnúť s nasledujúcimi typmi frazeologickej cvičenia, ktoré zodpovedajú uvádzaným štyrom úrovniám porozumenia podľa P. Gavoru (Gavora, 2003; Kesselová, 2005, s. 66 – 68), teda reprodukciu a aplikáciu (nižšie kognitívne úrovne) a produkciu a hodnoteniu (vyššie kognitívne úrovne). Tieto úlohy a cvičenia možno teda podľa uvádzaných úrovni zadeliť do nasledovných celkov:

■ **Frazeologicke cvičenia na reprodukciu:**

- prečítať frazému
- prepísat frazému
- vyslovíť známu frazému
- vyhľadať frazému v texte

■ **Frazeologicke cvičenia na aplikáciu:**

- doplniť slovo do frazémy (*Barbora, t'ahá sane do*)
- vymýšľať frazému k slovným druhom, napr.: k príavným menám, ktoré označujú farbu, vymýšľať prirovnania: *biely...*, *čierne...*, *červená...*
- vybrať vhodnú frazému, napr.: vybrať spomedzi štyroch praností (*September – z poľa ber! Na tri krále zima stále. Májová kvapka za dukát stojí. Margita volá žencov do žita.*), tú, ktorá najviac súvisí s aktuálnym ročným obdobím
- využiť frazému vo vete

■ **Frazeologicke cvičenia na produkciu:**

- produkovať frazeologicke synonymá, napr.: *červená ako ruža, plameň, krv*
- produkovať frazeologicke antonymá, napr.: *usilovný ako včela – lenivý ako voš*
- produkovať významovo podobné frazémy, napr.: *aká matka, taká Katka – akoby jej z oka vypadla*
- vysvetliť frazému
- vymyslieť rozprávku, príbeh na danú frazému, napr.: *Klamal, až sa hory zelenali. Rozumu mal ani prorok.*
- vyrozprávať vlastný zájaztok s centrálnym použitím frazémy
- vyslovíť frazému vyplývajúcu z príbehu
- na základe obrázka vyslovíť frazému, zhrňujúcu dianie zobrazené na ňom

■ Frazeologické cvičenia na hodnotenie:

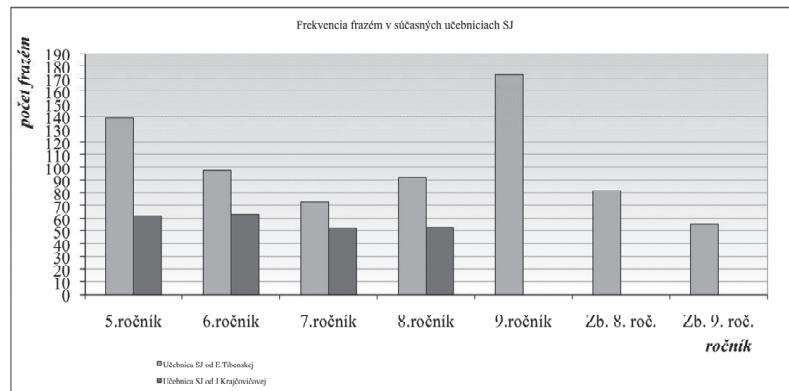
- hodnotiť človeka na základe frazémy, napr.: *Kto myslí, ten vie. Kto vysoko skáče, nízko padá. Kto ako činí, takú odplatu berie.*
- hodnotiť negatívne a pozitívne vlastnosti u človeka na základe dvoch frazém, napr.: *má kamenné srdce – má srdce zo zlata.*
- nachádzať podobné alebo rozdielne vlastnosti vyplývajúce z frazémy, napr.: *Dobrý s každým dobre vyjde. Do očí brat, za chrbtom had. Je pyšný ako páv. Kto sa bojí, neobstojí.*
- odhaliť poučenie vo frazéme, napr.: *Bez práce nie sú koláče. Čo sa Janko nenaucí, to sa Jano nedoučí.*
- odkryvať humor vo frazéme, napr.: *Koňa hľadal, na ňom sedel. Breh pluhom orie a vodu hrabľami hrabe.*

Výsledky analýzy učebných textov z hľadiska frekvencie a druhu frazém sme znázornili v podobe grafov:

Prvý graf znázorňuje komparáciu kvantitatívneho výskytu frazeologických jednotiek v učebničach od doc. Tibenskej a Dr. Krajčovičovej. Treba podotknúť, že rozdiel v počte frazém medzi produkтом už spomínaných autoriek, v každom ročníku týchto učebníc je značný, pričom stranový rozsah oboch učebníc je takmer úplne rovnaký.

Graf č. 1

	5. roč.	6. roč.	7. roč.	8. roč.	9. roč.	Zb. 8. roč.	Zb. 9. roč.
Tibenská	139	98	73	92	173	82	55
Krajčovičová	62	63	52	53	0	0	0

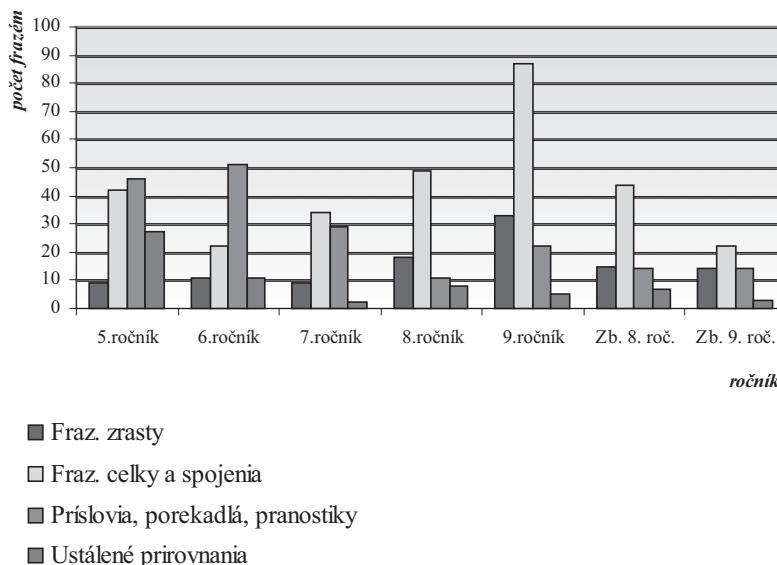
Mohli sme porovnať iba 5. – 8. ročník, keďže učebnica pre 9. ročník od J. Krajčovičovej zatiaľ neexistuje, rovnako ako ani zbierky úloh.

Druhý a tretí graf znázorňuje nami vybrané skupiny frazém, ktoré sme považovali za najčastejšie sa vyskytujúce v oboch učebnicach. Podľa týchto grafov možno sledovať, ktorá z učebníc obsahuje ten-ktorý typ frazém a v akom množstve a ktorá skupina frazeologizmov sa v jednotlivých ročníkoch preferuje.

Graf č. 2

Tib. frazémy	5. roč.	6. roč.	7. roč.	8. roč.	9. roč.	Zb. 8. roč.	Zb. 9. roč.
zrasty	9	11	9	18	33	15	14
celky a spojenia	42	22	34	49	87	44	22
pŕislovia, porekadlá, pranostiky	46	51	29	11	22	14	14
ustálené prirovna- nia	27	11	2	8	5	7	3

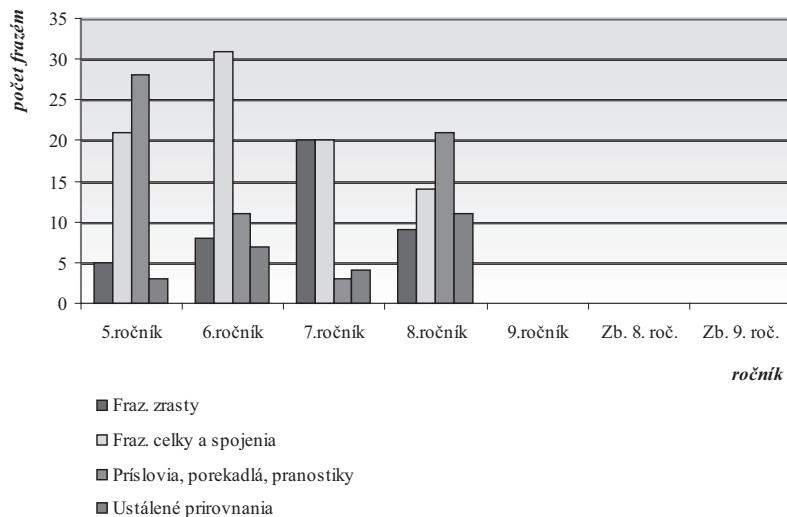
Výskyt frazém podľa najfrekventovanejších druhov
v učebniciach a zbierkach úloh od E. Tibenskej

Graf č. 3

Krajč. fraz.	5. roč.	6. roč.	7. roč.	8. roč.	9. roč.	Zb. 8. roč.	Zb. 9. roč.
zrasty	5	8	20	9	0	0	0
celky a spojenia	21	31	20	14	0	0	0
príslovia, porekadlá, pranostiky	28	11	3	21	0	0	0
ustálené priovnania	3	7	4	11	0	0	0

Výskyt frazem podľa najfrekventovanejších druhov
v učebničiach podľa J. Krajčovičovej

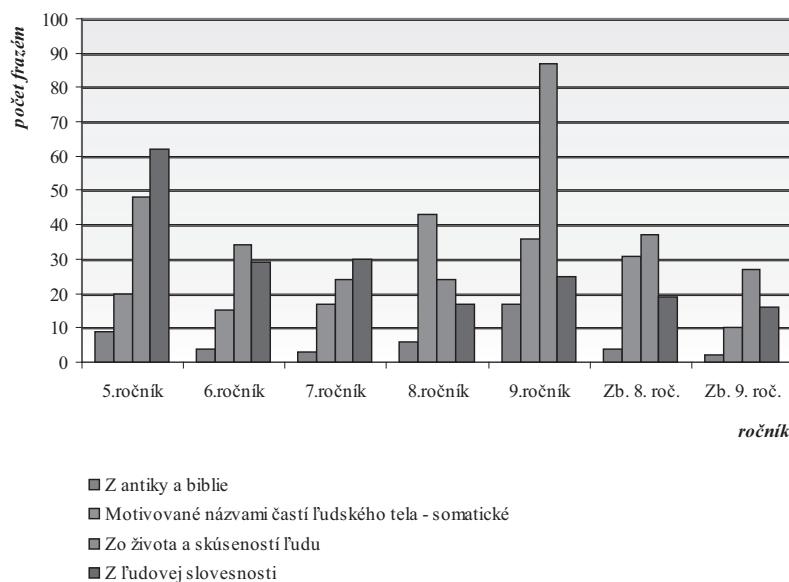

Štvrtý a piaty graf znázorňuje frekvenciu frazém v oboch učebniciach z pohľadu pôvodu vzniku, resp. kde a ako často sa s nimi mohol žiak stretnúť mimo školy.

Graf č. 4

Tib. frazémy	5. roč.	6. roč.	7. roč.	8. roč.	9. roč.	Zb. 8. roč.	Zb. 9. roč.
antika a biblia	9	4	3	6	17	4	2
somatické	20	15	17	43	36	31	10
život a skúsenosť	48	34	24	24	87	37	27
ludová slovesnosť	62	29	30	17	25	19	16

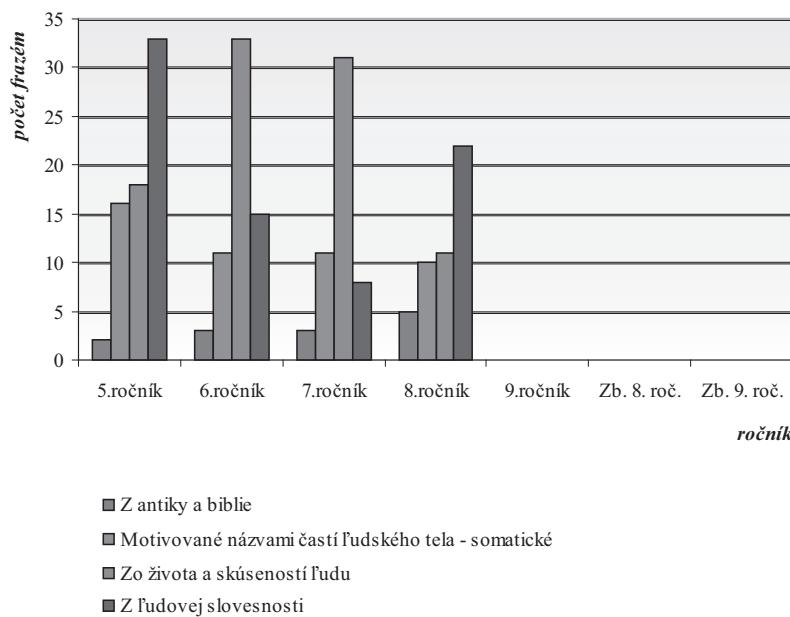
Výskyt frazém podľa pôvodu, motivácie vzniku
v učebniciach a v zbierkach úloh od E. Tibenskej

Graf č. 5

Krajč. fraz.	5. roč.	6. roč.	7. roč.	8. roč.	9. roč.	Zb. 8. roč.	Zb. 9. roč.
antika a biblia	2	3	3	5	0	0	0
somatické	16	11	11	10	0	0	0
život a skúsenosť	18	33	31	11	0	0	0
Ľudová slovesnosť	33	15	8	22	0	0	0

Výskyt frazém podľa pôvodu, motivácie vzniku
v učebniciach od J. Krajčovičovej

Treba však dodať, že v didaktických testoch ešte nie je zohľadnená literárna časť, ktorá je zameraná na porozumenie textu.

Isteže, pri rozboze učebníc slovenského jazyka nemožno zabúdať ani na literatúru ako integrovanú zložku vyučovania materinského jazyka. Výskyt frazém v čítankách a učebniciach literatúry sme však zatiaľ podrobne neanalyzovali. Ich frekvencia je skôr náhodná ako presne mierená – výber ukážok je motivovaný témom, literárnym žánrom alebo preberaným autorom. Napriek tomu možno predpokladať hojný výskyt frazeologických jednotiek v jednotlivých textoch a ukážkach, keďže v slovenskej literatúre je množstvo autorov

využívajúcich tieto jazykové prostriedky. Frazeológia ako živý, výstižný, stručný a obrazný prostriedok komunikácie sa uplatňuje najmä v hovorovom štýle. Frazémy sú však pre obraznosť a expresívnosť špecifickým výrazovým prostriedkom aj v umeleckej literatúre. Prostredníctvom frazeológie ako systému kultúrnych, etických a morálnych hodnôt (porov. Miko a kol., 1989) autori vyjadrujú vo svojej tvorbe isté názory, predstavy a postoje k životnej realite. Frazémy umožňujú autorom priliehavo, sugestívne, výstižne a kultivované opísť a hodnotiť istú situáciu, jav či vlastnosť. Treba pripomenúť, že s frazémami v slovenskej literatúre sa možno stretnúť vo všetkých literárnych druhoch a žánroch, určených pre čitateľov každého veku – od literatúry pre deti a mládež, rozprávky až po beletrie. Môžeme sa tiež opriť o postreh prof. Mika, ktorý uvádza, že s hovorovou rečou, ktorá je hlavným nositeľom a náleziskom frazeologických jednotiek, dostávajú sa tieto jednotky do reči postáv v epike. Nebude od veci uviesť klasický doklad na to od Jána Kalinčiaka z jeho Reštavrácie (1976, s. 34): „*Sluby sa sľubujú, blázni sa raduju, a reči sa vravia a chlieb sa je*“, *myslíte si, pán švagor. Ale nech som dobrý, môžete sa aj sklamat', lebo čo komu súdené, tomu neujde, koho majú obesiť, ten sa neutopí, koho má raz šťastie stretnúť, toho nemenie*“ – prerečie starý Ondrej Levický.

Kalinčiak (1976, s. 52) pritom veľmi výdatne uplatnil frazeológiu aj v autorskej reči:

Adam Bešeňovský, súc ale i potom pamäťlivý dobrého ponaučenia svojich rodičov, nikdy nezabúdal, že babka k babce, budú kapce i nohavice, potom, že kto počtuje, ten gazduje, a zas, že každé hrable k sebe hrabú, a k tomu, že blázon dáva, a múdry berie: pri ktorých pekných a užitočných zásadách si narobil peňazí ako čert železa, bo mu narastli ako vlkovi pečienka.

.....

A tak chlap rástol ako z vody, bol zdravý ako lipa, čerstvý ako ryba a mocný ako buk, bo mu zdravie dušu honilo, mamka mu varila kaše, krivý Jano – paholok – vzal mladého pána na lono, dával mu ju drevenou lyžicou z vahančeka, objímajúc ho jednou rukou, aby dolu nespadol, a chlapina sa usmievala, až to bola radosť. Sotva bol väčší od zeme na piad', už sa na ňom splnilo, že sirota nevoľná, ale sebevolná, lebo bol chlapec malý, ale huncút zralý, matka ho obyčajne kárala, lebo čerta za zlé nemal, strýc Ondrej ale krútil hlavou a mrmal popod nos: Zohýbaj ma, mamko, dokial' som ja Janko, ked' ja budem Jano, nezohneš ma, mamo. Druhí zas, na otca nemysliac, hovorili: Nebude zo psa slanina, ani z vlka baranina, a aká matka, taká Katka, aký otec, taký syn, aké drevo, taký klin, aký mlynár, taký mlyn. Ale otec a mať' hotový cigán, tak aj táto pomyslela, že lepšie, ked' vino za mladi vykysne, ako na starosť, a poručila všetko milému Pánu Bohu.

Kalinčiak však nie je jediný autor, ktorý takto pracuje s frazeologickým bohatstvom jazyka. Všetci významní spisovatelia minulosti siahali tak alebo onak do frazeologických zásob spisovnej slovenčiny a zaslúžili sa o uchovanie a upevnenie jej frazeologického bohatstva. Boli to najmä P. O. Hviezdoslav,

M. Kukučín, J. Gregor-Tajovský, M. Rázus, D. Chrobák, F. Švantner, F. Hečko, J. Jonáš, M. Rázusová-Martáková, R. Móric (Miko, 1989). Ako uvádza Ema Krošláková (1987), tento trend pokračuje i pri súčasných autoroch, a to v tворbe V. Šíkulu, P. Jaroša, M. Ferka, A. Habovštiaka, Ľ. Feldeka...

Vychádzajúc z hlavného cieľa slovenského jazyka a literatúry, ktorým je položenie základov komunikačných zručností žiakov, si myslíme, že je potrebné a žiaduce zaraďovať do jazykového materiálu vhodné frazeologické jednotky, pretože sú organickou súčasťou živej reči. Vyučovanie slovenského jazyka na 2. stupni základnej školy je zamerané na rozvíjanie komunikačnej kompetencie žiakov v bežných životných situáciách, preto súhlasíme s J. Svobodovou (2000, s. 126), podľa ktorej pozvoľné osvojenie si myšlienky, že jeden význam možno vyjadriť viacerými slovami (frazeologickým zvratom), je užitočné pestovať u žiakov už od 1. stupňa základnej školy a na 2. stupni ho postupne rozvíjať a zdokonaľovať.

Dúfame, že tento príspevok poskytol určitú predstavu o frekvencii a druhoch frazém, ktoré sa nachádzajú v oboch variantoch súčasných učebníc i o spektre práce s nimi, ktorých východiskom sú jednotlivé typy cvičení. Veríme, že obom variantom učebníc sa v spojení s dôsledným a tvorivým učiteľom podarí zvýšiť kvalitu poznania frazeologických jednotiek a tak ju zachovať živu a funkčnú i pre ďalšie generácie.

Literatúra

- GAVORA, Peter a kol.: Učiteľ a žiaci v komunikácii. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 200 s.
- GEJGUŠOVÁ, Ivana: Frazeologie v literárni výchově na 2. stupni základní školy. In: Slovo o slove, 2004, č. 10, s. 109 – 115.
- KALINČIAK, Ján: Reštaurácia. Bratislava: Tatran 1976. 120 s.
- KESSELOVÁ, Jana: Rozviazané jazyčky. Cvičenia zo slovenského jazyka pre 3. a 4. ročník ZŠ. 1. časť a 2. časť. Prešov: Náuka 1999, 2000. 48 s.
- KRAJČOVIČOVÁ, Jana: Slovenský jazyk pre 5., 6., 7., 8. ročník ZŠ. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2003. (+ príslušné zbierky úloh)
- MIKO, František a kol.: Frazeológia v škole. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 226 s.
- MLACEK, Jozef.: Slovenská frazeológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976. 159 s.
- SMIEŠKOVÁ, Elena: Malý frazeologický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 296 s.
- SVOBODOVÁ, Jana: Jazyková specifika školské komunikace a výuka materštiny. Spisy Ostravské univerzity č. 133. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity 2000.
- TIBENSKÁ, Elena: Slovenský jazyk pre 5., 6., 7., 8. a 9. ročník ZŠ. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 1997. (+ príslušné zbierky úloh)

How to approach interculturalism in education

Eva Henčeková

Katedra moderných filológií, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Anotácia: Svet 21. storočia je nepochybne svetom stretu kultúr. Príspevok sa zaobrá termínom **interkultúra**, no najmä interkultúrnym vzdelávaním a jeho realizáciou vo vyučovacom procese. Tu hrajú dôležitú úlohu komparatívne metódy, keďže umožňujú stretnutie dvoch kultúr – tej rodnej a kultúry krajiny cieľového jazyka, ktorý si má žiak osvojiť. Pedagóg má viacero možností, ako žiakovi „ten iný svet“ priblížiť. Autor príspevku popisuje metodologický kontext z troch uhlov: teórie učenia sa, vzdelávacích cieľov výučby cudzieho jazyka a vzťahov lingvistiky a učenia sa o kultúre. Jednou z vhodných možností sa zdá byť dráma. Výhodou drámy, resp. divadla, je možnosť kombinácie verbálnej a neverbálnej komunikácie. Jazyk a kultúra sú neoddeliteľnými časťami jedného celku. Preto je len prirodzené, že pri výučbe cudzieho jazyka prezentujeme nielen slovnú zásobu, gramatické štruktúry či fonetické pravidlá, ale i kultúru, zvyky a osobitosti života príslušníkov národa cieľového jazyka.

Kľúčové slová: kultúra, vzdelávanie, metodológia, divadlo, verbálna a neverbálna komunikácia

Comparative methods play an important role in language and culture teaching. Although contrastive analysis has lost much of its direct influence, it is still a very frequently used technique. This is so due to the fact that students very often compare and contrast as part of their general strategies of accommodation and assimilation. Here arises a question: To what extend is this supported within a broader methodological context? It can be seen from three angles: a) learning theory; b) educational purposes of foreign language teaching; c) the relationship of linguistic and cultural learning (Byram – Morgan, 1994).

a) The statement within the English and Welsh National Curriculum that one of the educational purposes of foreign language teaching is ‘to develop pupils’ understanding of themselves and their own culture’ (DES, 1990) is perhaps the most explicit statement available in documents of this kind. The value of language and culture learning is that it can add to this educational purpose.

b) To know about other cultures, to accept them and to be sympathetic with them does not mean to get rid of the learners’ own culture. The aim of intercultural education is not to make the learners deny their own cultural heritage. Culture is a part of themselves. If they get rid of their own culture they put down a significant part of their being. Consequently they will attempt to assimilate, to use a Piagetian term, or ‘anchor’ it (Moscovici, 1984) within

their existing categories. Comparison is a means of helping learners to realise that this process will not do justice to the reality lived by other people, to their culture and cultural values and meanings (Byram – Morgan, 1994).

c) The third angle concerning the use of comparison is the examination of the link between linguistic and cultural learning. It is the fact being true not only for Slovakia but for other European countries as well that foreign language teachers turn their attention mostly to teaching grammatical structures and linguistic functions. If we take into consideration the former, teaching vocabulary is the teaching of equivalents of lexical items in the first language. However, more importance should be given to semantic structures and fields within which lexical items are interrelated and interdependent. When students acquire an understanding of the connotations of lexical items in the foreign language and contrast them with connotations of equivalent items in the first language, they begin to gain insight into the schemata of the foreing culture.

Lado suggests three kinds of contrast. These are the following:

– ‘same form, different meaning’ – when a foreing observer attributes a different meaning to a phenomenon to that understood by native-speakers and thereby misunderstands the phenomenon,

– ‘same meaning, different form’ – it is common for people from one culture to assume that their way of doing something, from accepting an invitation to writing an essay, is the same everywhere whereas the underlying meaning or purpose might be the same but the realisation of it different,

– ‘same form, same meaning, different distribution – a particular behaviour may have the same meaning but be less general than in the foreing observers’ own sosciety, for example in forms of greeting or leave-taking hands is more frequent in some societies than others (Lado, 1957).

The role of drama or theatre in education has been described for many times. Various scientists have been dealing with it. However, drama in education has been arisen almost simultaneously in Australia and North America in the late 1980s. Cecily O’Neill (1995) promotes process drama as artistic form, which can offer its participants authentic and satisfying dramatic experiences, even though the major concern of the work is not to produce plays. There are two main approaches to drama. The first says: “let us be true to the use of the text”. Janek Szatkowski explained it more deeply stating that theatre is what participants are concerned about. Theatre, understood in broad terms, includes the areas of experimentation within performance arts and more traditional concepts of theatre, but whatever form participant choose to work with; they are interested in the communication to audience.

One approach says: “let us be untrue to the text.” This approach includes fictional instabilities. Actors are allowed to explore the text from different angles and to use it with other aesthetic elements. It is the latter Process Drama operates

within. In this case participants do not function as only actors, but also as playwrights and spectators.

It may seem for some people that theatre is not a really good way to help people from different cultures or ethnic groups to understand one another. However, theatre has a significant role in intercultural education. “Intercultural theatre is always a challenge, but doing theatre in a foreign language is even more so in underprivileged areas, insofar as it seems to increase difficulties in communication” (Schmidt, 1998).

It is very often taken for granted that theatre should be performed in one's own language. Therefore intercultural theatre is considered to be a new method of teaching foreign language.

When speaking about intercultural theatre one must be aware of the fact that its aim is not to promote a particular language. The participants are not corrected if they say something grammatically wrong or if they make mistakes in pronunciation. More important is to express sensations and emotions. The aim of theatre is foremost artistic.

If the participants are from various social environments, circumstances under which they live cannot be ignored. What matters is the mediating role theatre can take between individuals, irrespective of whether they are poor or rich. Another important point in the plays is the multicultural aspect. Equality is one of the central notions in intercultural theatre. Feeling equal allows the students to disclose their own cultures and languages, as a means of expressing themselves. An experiment in intercultural theatre has been carried out for over a decade in a multiracial and disadvantaged suburb of Paris. The experiment showed that French people are afraid of letting the children of immigrants to use the languages and cultures of their parents in a school context. They think that it can cause the weakening of the official language and the homogeneity of the host country. But this fear is unfounded because it is a means of integrating and of enriching the various cultures.

Approaching intercultural theatre through a foreign language

There are two stages being discussed here: first, that there are universal elements in theatre training which can be understood by all regardless of nationality. The second is how intercultural theatre draws on those elements. In 1991 Brook told actors and teachers of a new examination in theatre studies that what blocked people most today was word. Therefore one must start with freeing the body and not with words and ideas. It is important in intercultural theatre to establish relationships between the participants and to make students become aware of the body's resources. The prerequisite for this is various games and rhythm exercises. Music and dance are on the first place for they are based on rhythm and movement, both being very important in theatre. Students of different origin can teach dance or song of their culture to others. This can bring the

students closer to each other, to strengthen their relationships and to get acquainted with other cultures.

Signs of communication and non-verbal expression are an important part of theatre. The actors of intercultural theatre need not to be good at English. In such cases body language becomes the means of communication. Movements, space, objects, images, etc. are used to convey meaning (a bamboo cane can be used as an oar, a drumstick, an arrow). Playing with partners from different countries makes students realise that there are different and very interesting ways of expressing oneself either through gestures or sounds.

They are aware that it cannot be just any movement or any noise, in as much as it has to carry a meaning for the building up of a scene together. This experience expands their acting skills. Prisca Schmidt further continues: "Creating images together through nonverbal communication allows the participants to reach the essence of human relationships and understanding through a genuine act of theatre, leaving behind stereotypes and prejudices, hackneyed words and ham acting" (1998). What is the use of intercultural theatre? How does it influence people? The answer for these questions is very simple. Intercultural theatre develops the creative powers of people and it widens their imagination as well. Taking into consideration the participants, or let's call them actors, the relationships among them become stronger and they can establish true and joyful friendships.

When creating an intercultural play and setting it into different national context one must take into consideration also the country's way of life. Transporting of the elements from one culture into another is not so easy as it seems to be. The history and the traditions of the country have to be taken into account as well. If one is to translate any work, she/he has to do it in accordance with all those historical background and not to focus on direct translation.

Culture and language become inseparable whole in the classroom. Robert Politzer says: "As language teachers we must be interested in the study of culture (in the social scientist's sense of the word) not because we necessarily want to teach the culture of the other country but because we have to teach it. If we teach language without teaching at the same time the culture in which it operates, we are teaching meaningless symbols or symbols to which the student attaches the wrong meaning; for unless he is warned, unless he receives cultural instruction, he will associate American concepts or object with the foreign symbols" (Politzer, 1959).

Literature

BYRAM, Michael – MORGAN, Carol: Teaching-and-Learning Language-and-Culture. Clevendon: Multilingual Matters No.100 1994. pp. 37.

DES: Modern Foreign languages for ages 11 – 16: Proposals of the secretary of State for education and Science and the Secretary of State for Wales. London: HMSO 1990. pp. 287.

LADO, Robert: *Linguistics across Cultures*. Michigan: University of Michigan Press 1958. pp. 141.

MOSCOVICI, Serge.: *The Phenomenon of Social Representations*. In: Farr, R. – Moscovici, S. (eds.): *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press 1984, pp. 371 – 410.

O’NEILL, Cecily.: *Drama worlds. A Framework for Process Drama*. Portsmouth: Heinemann 1995. pp. 165.

POLITZER, Robert: *Developing Cultural Understanding Through Foreign Language Study*. Washington, D.C.: Georgetown University Press 1959. pp. 256.

SCHMIDT, Prisca: 1998. Intercultural theatre through a foreign language. In: Byram, M. – Fleming, M. (eds.): *Language Learning in Intercultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press 1998, pp. 193 – 203.

Novokoncipované prejavy historizmu v lingvistickom a literárnovedenom výskume

Renáta Hlavatá

Katedra slovenského jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Úvod

V teoretických úvahách o modernom literárnom texte sa do centra pozornosti dostáva celý komplex otázok, ktoré smerujú k zásadnému uchopeniu určitého literárneho či literárnohistorického javu alebo procesu na základe aplikácie filozofických, filologických, literárnoteoretických či metodologických východísk. Pri sledovaní vývoja koncepcii o literatúre je zrejmé, že podliehajú vplyvu dobových myšlienkových systémov, ale zároveň sú ovplyvňované formovaním vzťahu medzi literárrou teóriou (pohybujúcou sa na lingvistickom či estetickom pôle) a vlastnou literárrou tvorbou.¹ Určujúcim východiskom pri sledovaní literárnej tvorby v určitom období sú rozličné prístupy k textu a dielu. Každá doba prináša diela písané novým spôsobom, novým jazykom, novou metodikou dešifrovania skutočnosti. Aktívny vzťah k literatúre sa nadobúda aj „novým čítaním“, novým poznávaním, novým overovaním si fixovaných hodnôt, a preto umeleckú literatúru treba vnímať v korelácii mnohostranných vzťahov a súvislostí, vidieť dielo v dobovom začlenení, mať na zreteli osobnosť tvorca, jeho umeleckú orientáciu, národnú špecifickosť a svojrázny umelecký prejav. Uvedená požiadavka je dnes veľmi aktuálna najmä preto, aby prestal existovať jednostranný prístup k literárnej minulosti, či už ide o jej nekritické vyzdvihovanie.

¹ Objektivistický, lingvistický prístup zahrňa štrukturálnu analýzu a semiotiku a subjektivistický, estetický prístup obsahuje napr. hermeneutiku, recepčnú estetiku. Bližšie pozri M. Štoch (2005, s. 34 – 35).

vanie alebo o nezáujem. A práve toto nové myslenie sa premieta do bežných problémov literárnej vedy, a to v čo najširších kultúrnych a spoločenských súvislostiach, t. j. s ohľadom na najrozmanitejšie aspekty ľudskej existencie a pamäti (dejín). Nové myslenie sa snaží nielen sledovať nové poznatky v širších kontextoch, ale zároveň sa ich pokúša implantovať do literárnej vedy a lingvistiky, a to novým spôsobom.

V súčasnom modernom a postmodernom svete pod vplyvom novej spoločenskej situácie vznikajú vo vedeckom bádaní podmienky na interdisciplinársku, ktorej cieľom je využívať poznatky z rôznych disciplín psychológie, historiografie, sociológie, filozofie, umenovedy, lingvistiky, literárnej vedy atď.

Úvahy o umeleckom a vedeckom zobrazovaní minulosti a jej interpretácií súčasníkom nie sú nové. Otázkam ich vzájomného vzťahu, ako aj povahy podobnosti a odlišnosti sa venovali mnohí literárni vedci, filozofi, lingvisti. Historickej téme a jej umeleckému spracovaniu cez funkčnú analýzu jazyka a štýlu umeleckého textu sa venoval Ján Findra (1990, s. 77 – 81). Svoju pozornosť sústredil na povrchovú, jazykovo-kompozičnú organizáciu textu, v ktorej sa organicky spája minulé a súčasné. V štúdii *Historická téma a jej povrchová realizácia* upozornil na vonkajšiu a vnútornú štruktúraciu textu, v ktorej možno vidieť dialektickú podmienenosť a funkčnú väzbu (Findra, 1990). V svojej monografii *Štýlistika slovenčiny* (2004) charakterizuje formálne a obsahové modelové štruktúry umeleckých a náučných textov, čím porovnáva, vysvetľuje čiastkové modely sveta, napr. model vo vede a model umenia (literatúry). Na literárne umelecké dielo sa pozerá ako na estetický komunikát, ktorý nesie estetickú informáciu o reálnej skutočnosti alebo o virtuálnom svete. Náučnú (vedeckú) modelovú štruktúru vníma ako verejnú prezentáciu výsledkov vedeckého bádania venovanú okruhu odborných záujemcov a prípadne aj širšej kultúrnej verejnosti (Findra, 2004, s. 181 – 204).

O vzťahu umenia (literatúry) k dejinám, svetu, vede sa vyjadrili viacerí literárni vedci, historici, teoretici histórie a filozofie dejín a umenia. Zjednodušene sa možno vyjadriť o umení (literatúre) ako o aktivite *zobrazujúcej* a o vede, dejinách (historiografii), lingvistike ako *výpovednej aktivite* v tvorbe historikov a literárnych tvorcov. Je známe, že umelecké dielo ako model sa líši od modelovania vo vede.

V historickej rovine je text komunikátom a nie iba výpovedou so súborom informácií a nejakých kultúrnych faktov vyžadujúcich si interpretáciu. Historičnosť textu je podmienená podľa K. Bartoszyńskiego (1978) historickej metodológií a normám štruktúracie historickej textu. Za jeho charakteristické znaky považuje: 1. „skrytosť“ autora alebo naratívnej situácie, 2. „priblíženie“ popisovanej skutočnosti, 3. zachovanie odstupu a časového rozdielu, ktorý zodpovedá výkladu „ex post“, 4. zhoda usporiadania výpovede so „skutočnou“ časovou postupnosťou popisovaných udalostí a 5. výrazné oddelenie jazyka narácie od citovaných výpovedí.

Iné chápanie súčasnej historiografie pochádza z pera poľskej autorky Ewy Domańska (1999), ktorá upozorňuje na nový spôsob videnia a analyzovania minulej skutočnosti, aj keď alternatívne spôsoby písania o minulosti nepovažuje za lepšie od tradičných. Hovorí, že ide o iné poňatie histórie, ktoré „*viacej zodpovedá meniaci sa kultúre a atmosfére medziepochálneho prechodu*“ (1999, s. 181). Ewa Domańska rozlišuje dva prístupy k nášmu náhľadu na minulosť. Podľa prvého nás pohľad na minulosť možno chápať cez jej tzv. fundamentálne (mimoetické) spodobovanie. Autorka sa však domnieva, že „...relácia medzi minulosťou a jej prezentáciou sa zakladá na metaforickom spodobovaní“ (Domańska, 1999, s. 110). Podľa druhého prístupu upozorňuje na odhalovanie obyčajných, každodenných výjavov z „mikrosvetov“ ľudí (pričom čitateľa zaujímajú predovšetkým ich zápletky a hrdinstvá z „iného“ sveta) na romantizáciu minulosťi, v ktorej sa objavujú túžby, očakávania a frustrácia, čoho dôsledkom je fakt, že história sa stáva snom človeka, žijúceho v dilemách postmodernej.

V postmodernej dobe hovoriacej o inom, minulom svete, sa tvorí nový svet s novou kultúrou a s *novým historizmom*. *Nový historizmus* vychádza zo štrukturálneho ponímania histórie, čiže z predstavy významotvorného a hodnototvorného ponímania času a vývoja ako štruktúry či hierarchie zmien. Štrukturálne ponímanie histórie vystupuje proti kauzálnej kontinuite ako jedinému zdôvodneniu historického zmyslu (Štochl, 2005, s. 173).

Štruktúra ľudského vedomia má svoju labilnú rovnováhu s pokračovaním hraníc pohľadu dozadu i dopredu. Základnou organizačnou formou ľudskej identifikácie, komunikácie sa stáva príbeh. Príbeh v literárnom a historickom rozprávaní je založený na následnosti, kauzalite, finalite, príčinno-časovom slede. Vždy ide o snahu usporiadat súbor udalostí chronologicky, aby sa javil ako proces jednotlivých fáz logickej postupnosti (Štochl, 2005, s. 176).

Na istú podobnosť medzi príbehom histórie a beletrie upozorňujú Roland Barthes a Paul Ricoeur. Podľa nich forma historického opisu minulosťi sa podobá schémam literárneho rozprávania, pretože tak ako historiografia, tak aj literatúra rozdeľujú čas na základe nášho (prítomného – pozn. R. H.) prežívania do menších, uzavretých jednotiek – príbehov. Hayden White rozlišuje pri analýze historického diela, podobne ako v literárnej vede, jeho sujet (plot) a jeho fabulu (story), t. j. vytvorenie fabuly si vyžaduje individuálnu voľbu zo súboru udalostí, ktoré je možno získať z dokumentov. Pri výslednej podobe diela (sujetu) sa podľa Haydona Whita historik musí pridržiavať určitých foriem, ktoré vyplývajú z typu sujetu a z hľadiska uplatňovaného pri posudzovaní určitého javu.² Hayden White navrhuje skúmať historické diela v prvom rade ako jazykový útvar, ktorý má formu prozaického rozprávania so snahou zostať pravdivým obrazom minulých udalostí. Upozorňuje na literárne prvky (napr. trópy), ktoré

² H. White a N. Frye rozlišujú v historickom diele tri typy sujetu (t. j. *romantický*, *tragický*, *satirický*). Okrem fabuly a sujetu rozoznávajú ešte dve ďalšie roviny (t. j. *argument* diela a jeho *ideologickú* koncepciu). Blížšie pozri Štochl, 2005, s. 173 – 180.

ovplyvňujú obsah a zmysel opísaných udalostí, ktorých interpretácia v rôznych obdobiach a rôznych historických školách sa značne líši. *Nový historizmus* tradičný vzťah medzi históriou, historiografiou, literatúrou a lingvistikou problematizuje práve tým, že odmieta chápať historickej texty ako objektívne a nestrané prostriedky skúmania poznania a pochopenia historickej skutočnosti. *Nový historizmus* upozorňuje na *jazykové stvárnenie príbehu – udalosti*, v ktorom jazyk určuje nielen štýl, ale tiež obsah a zmysel jazykového útvaru (diskurzu).

Nový historizmus vychádza zo štrukturálneho ponímania histórie, čiže z predstavy významotvorného a hodnototvorného ponímania času a vývoja ako štruktúry či hierarchizácie zmien, vztahov a funkčných závislostí, ktoré nie je možné chápať vyložene kauzálnie.

Nový historizmus možno definovať ako smer, ktorý skúma dejinnosť textov a textovosť dejín. Historické dokumenty chápe ako texty s poetickou funkciami. *Nový historizmus* skúma naratívne spôsoby historiografického podania a vysvetlenia dejín opísaných na základe súvzťažnosti času a rozprávania. Jeho záujem o narativitu v historickom vyjadrení či narativitu dejepisných textov možno chápať ako určitú novú formu kultúrnej poetiky, ktorá vychádza z predpokladu, že obsah literárnych diel a ostatných kultúrnych dokumentov sa stáva zrozumiteľným na základe spojenia doby so spoločenskou a kultúrnou situáciou society. Vychádza z nových kultúrnych zdrojov, z novej kultúrnej histórie, ktorá prináša so sebou nový spôsob videnia a analyzovania minulej skutočnosti. Historik spracováva podobne ako autor literárneho diela danú problematiku v súlade s rámcem vopred vytvorenej predstavy a v súlade s autorským zámerom, podľa pravidiel naratívneho diskurzu a rétoriky, t. j. podľa štýlistických naratívnych, žánrových pravidiel (či obmedzení).³ Na spôsob spracovania a podania historickej témy v modernom prozaickom texte upozorňuje Petr A. Bílek v monografii *Hledání jazyka interpretace k modernímu prozaickému textu* (2003).

V rámci rozmáhajúcej sa transdisciplinarity⁴ možno *nový historizmus* vnímať ako novú formu kultúrnej poetiky. *Nový historizmus* „vychádza z predpokladu, že obsah literárnych diel a ostatných kultúrnych dokumentov sa stáva zrozumiteľným na základe spojenia s dobou, spoločenskou a kultúrnou situáciou society, ktorá ho produkuje alebo recipuje. Vysvetliť takýto text znamená považovať“

³ Špecifickú stránku výstavby literárneho diela a literárneho procesu so zdrojmi novej formy kultúrnej histórie možno vysvetliť z literárnovedených teórií najmä francúzskych štrukturalistov a semiotikov (Algirdasa Juliena Greimasa, Paula Ricoeura, Michela Foucaulta, René Girarda, Gérarda Genetta, Julie Kristevovej, Claudia Lévi-Straussa, Tzvetana Todorovu) a iných literárnych teoretikov z nemecky hovoriacich oblastí rozberajúcich problematiku literárneho diela z hľadiska jeho jazykovo-štýlistickej interpretácie a problematiky rozprávacích situácií a novej rozprávacej techniky, ktorá rozlišuje prežívajúce a rozprávajúce „JA“ (Franza Stanzela, Heralda Weinricha, Ebeharda Lämmerta, Lea Spitzera a iných).

⁴ Existuje prepájanie („stretávanie“) sa historiografií s lingvistikou, semiotikou, antropológiou, kulturologiou, teóriou komunikácie, hermeneutikou a literárnu vedou.

tento text za výraz istých priestorovo a časovo určených sociokultúrnych podmienok“ (Ricoeur, 1997, s. 120).

Problematikou vzťahu histórie a literárnej teórie sa zaoberali Roland Barthes,⁵ Northrop Frye,⁶ ale predovšetkým Hayden Whit, a to prostredníctvom poetiky písania o histórii. Roland Barthes sa zaoberal funkciou a dosahom *mýtu* na spoločnosť⁷ a v sedemdesiatych rokoch 20. stor. ho ovplyvnil dekonštruktivizmus, ktorý text definoval ako dianie. Podľa Rolanda Barthesa text odkazuje k vlastnému dianiu založenom na princípe „hry“. Upozorňuje na skutočnosť, že každý text je zároveň intertextom textu iného, pretože všetkými textami prechádzajú určité všeobecné kultúrne jazyky, ktoré sa zároveň v každom texte kombinujú. Text sa tak stáva sieťou, v ktorej sa zachytáva čosi všeobecne existujúce a v ktorom sa akákoľvek autenticita stráca (Bílek, 2003, s. 70 – 71). Northop Frye vníma literatúru ako samostatný svet, nezastupiteľný produkt ľudskej imaginácie. Verí, že nové vznikajúce texty sa priradujú k trvale existujúcim elementárnym archetypom, vyjadrujúcim základný rozmer mýtu ľudskej skúsenosti. Podal ucelený teoretický koncept, v ktorom upozornil na niekoľko pravotných spôsobov zobrazenia (*mýtický, romantický, vysoko mimetický, ironický*) obsahujúcich v sebe tematický (*encyklopedický alebo epizodický*) či fikčný (*tragický či komický*) aspekt. Upozornil na skrytý systém v pozadí textov, čím podal stýčné body pre usporiadanie literárnych textov na základe paradigmatických štrukturálnych vzťahov (Bílek, 2003, s. 61 – 62). Koncepcia Haydena Whita vychádza z narativistickej filozofie dejín a zároveň tvorí sprostredkovateľa medzi nomologickým (vedeckým) a naratologickým (literárny) prístupom k historickej explanácii.⁸ Historiografiu vníma ako viacrozmnerný diskurz, ktorý

⁵ Problematikou literárnej a kultúrnej teórie sa zaobral francúzsky umenovedec štrukturalizmu a semiotiky Roland Barthes. Stanobil dichotomové a synchronné kritéria pre rozlíšenie (postmoderného či poklasického) textu od (pred-) postmoderného či klasickejho diela. Významným obsahom v jeho teoretických názoroch sa stalo vydanie eseje *Od diela k textu* (1971), v ktorom uvádzá: „*Dieľo môžeme držať v rukách, text sa drží v jazyku, existuje iba v pohybe diskuру*“ (citované podľa Bertens – Natoli, 2005, heslo Roland Barthes, s. 42 – 48).

⁶ Kanadský predstaviteľ tzv. archetypálnej kritiky Northrop Frye sa pokúsil o systematické spojenie jednotlivých umeleckých diel s ostatnými a tým zjednotiť literárnu skúsenosť s ohľadom porozumiet' literatúre ako sociálnemu faktu a ako spôsobu komunikácie. V teórii archetypálneho významu prirovnáva svet náboženstva ku kategóriám reality vo formách ľudského priania, a to prostredníctvom symbolu ako motívū a ako znaku. Obraznosť považuje Northrop Frye za základnú kreatívnu silu ľudstva, ktorá humanizuje prírodu a mení ju na kultúrnu civilizáciu (citované podľa Zeman a kol., 1988, Heslo Northrop Frye, s. 130 – 141).

⁷ Blížšie Zeman a kol., 1988, Heslo Barthes, Roland, s. 52 – 57.

⁸ Odlišenie rozdielov medzi faktom a funkciou a medzi skutočnými a imaginárnymi udalosťami vychádza z predpokladu amorfného prúdu historickej reality, ktorej význam v narácií pomocou literárnych prostriedkov (napr. metafory, metonymie, synekdochy, irónie) určuje historik. Vzhľadom na to, že nie je možná empirická verifikovateľnosť

je zviazaný spôsobmi myslenia charakteristických pre danú epochu, v ktorej sa nerozoznával rozdiel medzi vedou a umením.

Istým návratom k materialistickému pohľadu na spoločnosť a kultúru sa stáva *nový historizmus*. Ako ucelený smer sa začína objavovať od začiatku osemdesiatych rokov 20. storočia. Usiluje sa interpretovať texty ako historické objekty a rekonštruovať významové smerovanie textu v rámci jeho pôvodných spoločenských väzieb. *Novy historizmus* upozorňuje na skutočnosť, že tak ako majú texty svoju história, možno i celú história vnímať ako textovosť (Bílek, 2003, s. 72). Základným pojmom *nového historizmu* sa stáva literárne zobrazovanie, ktoré sa analyzuje na pozadí historicky špecifického fungovania. Zmyslom však nie je snaha o dosiahnutie ideálnej objektivity, ale naopak otvorené priznanie sa, že akákoľvek rekonštrukcia je predovšetkým novým konštruktom, ktorého sugestívnosť sa odvíja skôr od této teórie než od pozitivistickej faktičnosti. P. A. Bílek (2003, s. 73) vníma *nový historizmus* ako pojem, ktorého cieľom nie je systematizovať vlastné teoretické predpoklady a vytvoriť všeobecnú teóriu literárnej histórie. Základným pojmom nového historizmu sa stáva podľa P. A. Bílka (tamže) literárne zobrazenie (*representation*), ktoré sa analyzuje na pozadí historicky špecifického inštitucionálneho fungovania. Preto v deväťdesiatych rokoch 20. stor. funguje už skôr ako vágna nálepka, pod ktorou každý vidí niečo iné. Deväťdesiate roky 20. stor. možno charakterizovať aj ako „štúdie kultúr“ (*cultural studies*), pretože prinášajú bohatú produkciu metodologicky nie príliš vyhranených smerovanií.⁹ Orientujú sa viac na aspekty literárnej histórie než teórie a interpretácie. Literatúra i v duchu „štúdií kultúr“ – podobne ako *nový historizmus*, stráca svoju esteticky dominantnú podobu a stáva sa skôr materiálom rozprávajúcim o tom, čo sa práve hľadá. Vnímanie hranice medzi svetom textu a kontextu, medzi významom obsiahnutým vo vnútri a významom priradovaným, či už prijímateľom, či existenciou iných textov vedie literárnych vedcov a kritikov ku zmenenému chápaniu textu. Namiesto pôvodne binárnej opozičnej schémy (*literatúra – ne-literatúra*) nastupuje predstava splývavého diania a postupného, na povrchu nepozorovaného prechodu z jedného typu diskurzu do druhého. Zároveň sa kladie dôraz na špecifnosť jednotlivých diskurzov. Pôvodne okrajové žánre (*denníky, memoáre, autobiografická literatúra ako celok*) sa dostávajú do čitateľského a teoreticko-kritického centra záujmu. Analýza a interpretácia autobiograficky nasmerovanej literatúry ovplyvňuje zmenu či posun v prístupe k textu ako celku. Namiesto pevných hraníc a prípadných nadhraničných, univerzálnie fungujúcich modelov sa tematizuje a interpretuje nemožnosť rozlíšenia medzi javmi centrálnymi a periférnymi,

historickej narácie s historickou skutočnosťou, pri porovnaní rôznych opisov sa prijíma ten (verí sa tomu), ktorý je najviac presvedčivý.

⁹ V literárnovednom výskume môžeme sledovať smerovania napr. k marginálnym oblasťiam: upíri v literatúre, incest v renesančnej literatúre, literatúra tajných spoločenstiev atď. Z hľadiska dejín literatúry vznikajú nové dejiny afroamerického, ázijsko-amerického, indiánskeho ľudu.

medzi predtextovými, mimotextovými a textovými. Text sa prestáva vnímať ako záznam niečoho, čo odkazuje k mimotextovému dianiu a čo toto dianie iba fixuje. Chápanie literatúry sa posúva od jeho vnímania ako entity textovo záchytených abstraktových, predtextových konceptov k entite konštruovanej iba slovami v procese písania. Text prestáva byť iba predmetom, ktorého význam je v ňom obsiahnutý a zároveň sa stráca predstava o význame ako čomsi koherentnom, nachádzajúcim sa už v texte ako schránke s tajomstvom (Bílek, 2003, s. 72 – 75). Literárnoteoretické myslenie Michela Foucaulta a školy *nového historizmu* vychádza z pojmu textovosť¹⁰, kde udalosti, spôsoby fungovania inštitúcií a ich vzťahov sú vnímané ako znakové systémy, čiže ako texty, ktoré sa majú „dešifrovať“ či interpretovať. Michel Foucault textovosť vníma ako istý proces zarámovania textu, ktorý zároveň umožňuje intertextové a kontextové fungovanie textu. K modernému mysleniu zaraďuje *historicizmus*, ktorý definiuje ako implikáciu istej filozofie alebo aspoň istej metodológie živého chápania, medziľudskej komunikácie a hermeneutiky, ktorá prostredníctvom zjavného zmyslu znova uchopuje rozpravu istého sekundárneho a zároveň primárneho zmyslu, t. j. zmyslu, ktorý je skrytý, ale základnejší.¹¹

Nový pohľad na dejiny cez využitie naratologického princípu v histórii, v literárnych a umeleckých útvaroch súvisí s koncepciou *nového historizmu*. Svoju pozornosť nový historizmus zacieľuje na narrativitu dejepisných textov či narrativitu historického podania príbehov, ktoré chápe ako novú formu kultúrnej poetiky.

Narratívne ponímanie histórie sa do súčasného literárneho a lingvistického výskumu generuje ako súčasť *nového historizmu*.¹²

Zdá sa, že *nový historizmus* sa môže stať zaujímavým aj pre slovenské literárnovedné a lingvistické bádania, pretože predstavuje významný obrat v skúmaní, čo predstavuje potrebu (novo) definovať dejinný horizont a analyzovať jeho špecifiká. *Nový historizmus* obracia text k jeho dejinnosti, pričom umelecký text vyníma z jeho prirodzeného prostredia a komparáciou s textovým ma-

¹⁰ Pojem *textovosť* sa v 80. a 90. rokoch 20. storočia vníma v spojení s určitým uceleným diskurzom. Hugh J. Silverman (citované podľa Bílek, 2003, s. 173) *textovosť* navrhuje skúmať ako diskurzívne prelínanie, keď do textu vstupujú kultúrne a iné kódy z najrôznejších rovín a zdrojov. Rozlišuje „autobiografickú textovosť“, „filozofickú textovosť“, „inštitučnú textovosť“ a pod. V rámci *písanej autobiografie* upozorňuje na autorské „ja“ a textové „ja“, ďalej na *priestorové mimotextové entity* „tu“ a „tam“ a *časové entity* (minulosť, prítomnosť, budúcnosť).

¹¹ Michel Foucault v monografií *Slová a veci. Archeológia humanitných vied* (1987) v druhej časti 10. kapitoly *Humanitné vedy* (s. 455 – 505) načrtáva formy a konštitutívne modely humanitných vied s priemikom do spoločenských priestorov. *Historicizmus* vníma ako spôsob zdôrazňovania vlastného významu stáleho kritického vzťahu medzi históriaou a humanitnými vedami (citované podľa Foucault, 1987, s. 488).

¹² *Nový historizmus* skúma narratívne spôsoby historiografického vysvetlenia dejín na základe súvzťažnosti času, príbehu, udalostí rozprávania.

teriáлом iného typu ruší hranice medzi jednotlivými textami (i medzi textami umeleckými a neumeleckými). Významy textov sú rozptýlené v iných textoch, čo vyvoláva dojem nekonečnej hry neurčitých, nestabilných významov a ich diferenciácií. Pri pokuse o analýzu významu textu je možné poukazovať na ďalšie a ďalšie významy. Z uvedeného vyplýva, že *nový historizmus* sa nejaví ako samoúčelný experiment, ale ako produktívna metóda narúšajúca čiastočne typ „slepoty“ a má bližšie k dekonštrukcii, než k štrukturalistickým či novokritickým konceptom (Haman – Holý – Papoušek, 2006, s. 195 – 196).

Do centra ich pozornosti sa dostáva aj problematika pragmatiky jazyka, recepcie, jazykových hier, rozprávania veľkých príbehov (mýtov, emancipačných konceptov), ktoré sa usilujú vykresliť, ako daná kultúra vznikala, aký je jej zmysel, v čom je jej cieľ. Postmoderné myslenie zrovnomárskuje autora a čitateľa, a to takým spôsobom, že každý má vo vzťahu k textu a jazyku k dispozícii neobmedzený počet stratégií (herných pravidiel) a až potom sa text stáva rozhodujúcim miestom konfrontácie (Štochl, 2005, s. 48). Jazykový obraz sa stáva formou zobrazenia a obraznosti fikčných a reálnych modelových príbehov. Pomocou jazyka sa vytvárajú rôzne verzie obrazu sveta a ich životné formy. Ide o komunikačný systém, v ktorom jazykový výraz sa stáva samostatným obrazom sveta (reálneho i fiktívneho). Na základe sledovania podobnosti jazyka a textov historiografie a literárnej fikcie je možné špecificky pristupovať k analýze *nového historizmu*, a to na základe 1. *interdisciplinarity* – nový historizmus spája v rámci svojho výskumu rozličné metódy a poznatky humanitných a spoločenských vied – historiografia, kulturológie, lingvistiky a literárnej teórie; 2. *neprehľadnosť textu* – žiadny text nie je priezorom ku skutočnosti, pretože každý text je súčasťou diskurzívnej praxe a plní určitú funkciu; 3. *textuálnej spletitosti* – žiadny text nie je monologický a monotematický, ale je to priestor potencionálne súperiacich diskurzov; 4. *textuálna odlišnosť* – v textoch môžeme nájsť iné významy ako tie zjavné vyplývajúce z textu, a to prostredníctvom rôznych signálov či zážitkov perciipientov; 5. *spochybnenia textuálnej autority* – text často deklaruje, že má kontrolu nad niečím, pričom stráca kontrolu nad sebou samým (Štochl, 2005, s. 81).

Predstavitelia *nového historizmu* sa usilujú prelomiť hegemoniu jazyka a textu, a to tak, že odkrývajú nerozlučnosť vzťahu medzi históriou, textom, jazykom a ideológiami.

Nový historizmus s súvislostí s humanitným myslením možno označiť za textocentrický, t. j. nechápe dielo ako metafyzický komplex TU a TERAZ navždy vytvorený vo svojej významovej identite nad dejinami, ale ako generátor cirkulujúcich významov, ktoré odkazujú na dielo a zároveň aj mimo neho. Nesústreďuje sa iba na sledovanie znakov, ale objavuje sa u neho antropocentrismus, t. j. zachytené stopy majú podobu hľadania istej predmetnosti či telesnosti v dejinách. A práve touto skutočnosťou ožíva v *novom historizme* pragmatická tradícia.¹³

¹³ Predstaviteľom modernej pragmatickej filozofie je Richard Rorty, ktorý je presvedčený, že každá interpretácia je vysoko subjektívna a ovplyvnená osobnými účelmi.

Nový historizmus nezaujímať premeny a diferenciácie významov, ale skúma texty na mnohých úrovniach (literárne i neliterárne) ako entity podielajúce sa na dejinnej každodennosti. Spochybňuje kánon a hranice medzi centrom a perifériou. Vyberá si obskurné dobové texty, na ktorých demonštruje širšie dobové súvislosti či zákonitosti pohybu dobových paradigm.

Záver

V príspevku sme sa pokúsili poukázať na problematiku historizmu v interdisciplinárne humanitných vied, a to sledovaním styčných bodov medzi literárnovedným bádaním a presahmi k poznatkom z oblasti filozofie, historiografie, lingvistiky atď. Tým, že sme sa v našom príspevku venovali aj otázkam filologickým (stylistickým), medzioborový kontext nášho príspevku sa rozšíril a z tohto prístupu vyplývajú aj niektoré nové netradičné pohľady na tradičné otázky.

Literatúra

- BARTOSZYNSKI, Kazimier: Aspekty i relacje tekstów. In: Dzieło literackie jako zródło historyczne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978, s. 52 – 93.
- BERTENS, Hans – NATOLI, Joseph: Encyklopodie postmodernizmu. Brno: Barrister & Principal 2005. 324 s.
- BÍLEK, A. Petr: Hledání jazyka interpretace k modernímu prozaickému textu. Edícia Teoretická knihovna 8. Brno: Host 2003. 360 s.
- DOMAŃSKA, Ewa: Mikrohistorie (Spotkania vo międzys'wiatach). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1999. 300 s.
- FINDRA, Ján: Historická téma a jej povrchová organizácia. In: Literárnomúzejný letopis, 1990, roč. 24, s. 77 – 81.
- FINDRA, Ján: Štýlistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. 232 s.
- FOUCAULT, Michal: Slová a veci. Archeológia humanitných vied. Bratislava: Pravda 1987. 517 s.
- GRENZ, J. Stanley: Úvod do postmodernismu. Praha: Návrat domů 1997. 199 s.
- HAMAN, Aleš – HOLÝ, Jiří – PAPOUŠEK, Vladimír: Kritické úvahy o západní literárni teórii. Praha: ARSCI 2006. 204 s.
- Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts. Eine internationale Diskussion. Herausgegeben von Gunter Scholtz. Berlin: Akademie Verlag GmbH 1997. 222 s.
- HOFFMANNOVÁ, Jana: Interpretace literárního textu. In: Romboid, 1997, roč. 32, č. 2 – 3, s. 12 – 13.
- HALLIDAY, Michael Alexander Kirkwood – HASAN, Raqaiya: Language, context and text. Aspects of language in a social-semiotic perspective. Oxford: University Press 1990. 126 s.

Využitie textu na určité vlastné účely môže podľa R. Rortyho pomôcť zmeniť názor čitateľa na seba, zmeniť svoje ciele, priority, celý život (bližšie pozri Hoffmannová, 1997, s. 12 – 13).

- JASIŃSKA, Maria: Rozprávač v epickom diele (Náčrt problémov). In: Slovo, význam, dielo. Antológia poľskej literárnej vedy. Zost. A. Popovič. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1972, s. 376 – 402.
- KRAUSOVÁ, Nora: Poetika v časoch za a proti. Bratislava: Literárne informačné centrum 1999. 225 s.
- LIBA, Peter: Dostredívé priestory literatúry. Nitra: VŠPg 1995. 236 s.
- LOTMAN, Jurij Michajlovič: Text a kultúra. Edícia Filozofia do vrecka. Zv. 9. Bratislava: Archa 1994. 100 s.
- RICOEUR, Paul: Čas a literárne rozprávanie. Bratislava: IRIS 1997. 265 s.
- RICOEUR, Paul: Úkol hermeneutiky (Eseje o hermeneutike). Edice Filosofia. Sv. 14. Praha: Filozofický ústav AV ČR 2004. 41 s.
- SCHOBEROVÁ, Rita: V zajati jazyka. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1973. 127 s.
- STANLEY, J. Grenz: Úvod do postmodernismu. Praha: Návrat domů 1997, 199 s.
- SZONDI, P.: Úvod do literárnej hermeneutiky. Edice Teoretická knihovna. Brno: Host 2003. 184 s.
- ŠABÍK, Vincent: Diskurzy o estetike. Bratislava: Slovenský spisovateľ 2003. 646 s.
- ŠABÍK, Vincent: Diskurzy o kultúre. Bratislava: Slovenský spisovateľ 2001. 427 s.
- ŠTOCHL, M.: Teorie literárni komunikácie. Praha: Akropolis 2005. 217 s.
- TOPOLSKI, Jerzy: Metodológia historií. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984. 575 s.
- TRUHLÁŘ, Břetislav: Nový historizmus v súčasnej próze. In: Zborník príspevkov. Súčasnosť románu, román súčasnosti. Zost. R. Chmel. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1987. 258 s.
- Úvod do literárni vedy. Ed. M. Pechlivanos – S. Rieger – W. Struck – M. Weitz. Praha: Herrmann & synové 1999. 452 s.
- VAŇKO, Juraj: Komunikácia a jazyk. Nitra: FF UKF 1999. 201 s.
- WELLEK, René – WARREN, Austin: Teorie literatury. Olomouc: Votobia 1996. 555 s.
- ZALA, Boris: Skrytý svet významov. Bratislava: IRIS 1996. 203 s.
- ZEMAN, Milan a kol.: Průvodce po světové literární teorii. Praha: Panorama 1988. Heslo Northrop Frye, s. 130 – 141.
- ŽEMBEROVÁ, Viera: Kontinuita a kontext textu. Literárnohistorické a interpretačné príeniky do slovenskej literatúry dvoch storočí. Prešov: Náuka 2004. 467 s.
- ŽILKA, Tibor: Text a posttext. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1995. 140 s.

Jak dlouho trvá české „s“ a „z“?

Veronika Homolková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

1 Úvod

Tento příspěvek je zaměřen na **trvání** dvou českých hlásek *s* a *z*, neboli na temporální vlastnosti českých prealveolárních frikativ.¹ Tematicky i metodicky přímo navazuje na disertační práci P. Machače (2006).

Pro mluvenou řeč je **kategorie času** velmi důležitá. Mluví potřebuje určitý časový úsek na realizaci projevu, posluchač pak na jeho percepci. **Trvání** je i jednou z významných akustických vlastností hlásek. Trváním zde rozumíme rozměr řečové jednotky v čase, který lze objektivně měřit fyzikálními metodami, uváděný v milisekundách. Pro označení fonologické délky u okolních vokálů užíváme termínu kvantita.

Hlásky *s* a *z* byly analyzovány zejména z hlediska **kontrastu znělosti**. Dále bylo zjišťováno, zda jejich trvání mohou ovlivňovat některé z těchto faktorů: **pozice frikativy v mluvním taktu, typ projevu, pohlaví mluvčího a fonologická kvantita sousedních samohlásek**. Posuzoval se také případný vzájemný vliv artikulačního tempa a trvání zkoumaných frikativ.

2 Metoda

Pro pořizování materiálu jsme stanovili kritéria, která zajišťují dobrou srovnatelnost zvukových dokladů; pro umísťování hranic segmentů jsme vytvořili pokud možno jednoznačná pravidla, která respektují hláskové rysy frikativ a okolních vokálů (podrobně viz Homolková, 2006, 16 – 25).

Celkem bylo analyzováno 276 realizací frikativ, z toho 144 dokladů hlásky *s* a 132 dokladů hlásky *z*. U frikativ (stejně jako u ostatních souhlásek) se předpokládá, že si v **intervokalickém postavení** zachovají nejvyšší stupeň všech svých charakteristických artikulačních i akustických rysů. Z tohoto důvodu byly pro práci vybrány frikativy výhradně v této pozici.

Dnes lze díky dokonalejší technice analyzovat řeč snáze než v době, kdy byly prováděny starší výzkumy zabývající se touto problematikou. Vývoj počítačové techniky umožňuje získávání i zpracovávání objemnějších souborů řečových dat, a tak se tento výzkum zaměřil jak na **projevy čtené**, tak i na ty, které se dají považovat za běžně mluvené, přestože jsou pořízeny v prostředí nahrávacího studia. Pro druhý typ projevů používáme termín **projevy semispontánní**.

Semispontánními projevy jsou označeny takové projevy, které nejsou čtené a vznikly co možná nejvíce přirozeně, spontánně, bez přípravy. Zdrojem tako-

¹ Tento příspěvek vychází z písemné práce autorky (Homolková 2006). Kompletní seznam literatury viz tamtéž (Homolková 2006, s. 57 – 59).

výchoce projevů se stal Pražský fonetický korpus, který průběžně vzniká ve Fonetickém ústavu FF UK a obsahuje nahrávky pořízené ve zvukovém studiu tamtéž. Z něj bylo pro tento výzkum vybráno 156 vhodných dokladů.

Nahrávky v korpusu jsou získávány od rodilých mluvčích češtiny – studentů FF UK obou pohlaví a relativně stejněho věku, kteří mají mimo jiné na základě sekvencí obrázků vyprávět příběh (pohádku). Vzhledem k vysokému počtu pořízených nahrávek bylo možné vybrat dostatečné množství zkoumaných hláskových kombinací od různých mluvčích, i když některé z nich musely být z důvodu hláskových deformací později vyřazeny.

Nahrávací studio není pro mluvčí přirozené prostředí a jejich promluva se musí řídit danými obrázky. Proto označujeme takové projevy jako spontánní řízené, tedy semispontánní.

3 Trvání českých prealveolárních frikativ

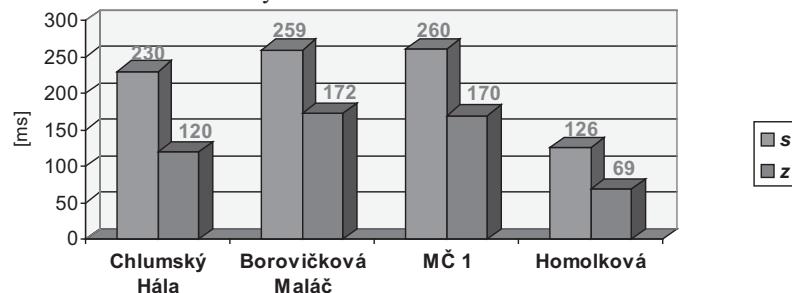
Výsledky výzkumu nejprve porovnáme s výsledky starších prací. Jako první zkoumal trvání českých hlásek experimentálně J. Chlumský (1911, 1928). Všechny Chlumského výsledky a závěry jsou uvedeny a okomentovány v knize B. Hály (1962). Novější výzkum trvání českých konsonantů provedli B. Borovičková a V. Maláč (1967). Z jejich výsledků pravděpodobně vycházejí i autoři *Mluvnice češtiny 1* (1986).

Tabulka a graf 1 shrnují průměrné trvání zkoumaných českých frikativ *s* a *z* v intervokalické pozici, jak ho uvádějí zmíněné starší prameny a jaké jsme zjistili v našem materiálu. Trvání frikativy je uvedeno v milisekundách. Ve sloupci N/Z je vyjádřen poměr trvání neznělé frikativy *s* k jejímu znělému protějškem *z*.

Tabulka 1: Průměrné hodnoty trvání frikativ *s* a *z*

hláska	Chlumský, Hála	N/Z	Borovičková, Maláč	N/Z	MČ 1	N/Z	Homol- ková	N/Z
<i>s</i>	230	1,92	259	1,51	260	1,53	126	1,83
<i>z</i>	120		172		170		69	

Graf 1: Průměrné hodnoty trvání frikativ *s* a *z*

Rys znělosti je v češtině jedním z nejdůležitějších pro fonetický i fonologický popis hlásek. To, zda při produkci hlásky hlasivky kmitají, či nikoliv, také ovlivňuje jejich trvání. Ze všech uvedených měření vyplývá, že neznělá frikativa *s* má průměrně výrazně delší trvání než její znělý protějšek *z*. Rozdíl v trvání neznělých a znělých hlásek je způsoben **odlišnými aerodynamickými poměry** při jejich realizaci.

Při artikulaci **neznělé frikativy** je nutno po celou dobu udržet rozdílný tlak intraorální a atmosférický (tlak před úžinou musí být větší než za ní). Z hlediska úspornosti při spotřebě výdechového vzduchu a také z akustického hlediska se zdá být výhodné vytvořit úžinu co nejužší. Při poměrně malé spotřebě vzduchu lze tak dosáhnout přiměřeně silného šumu v požadovaných frekvencích. Zvýšením svalového napětí artikulátorů se dosáhne také menšího, a tedy i výhodnějšího prostoru v ústní dutině. Dotyková plocha okrajů hřbetu jazyka a tvrdého patra je patrně u neznělých frikativ o něco větší než u znělých. Všechny tyto jevy zřejmě přispívají k delšímu trvání neznělých frikativ.

Při produkci **znělých frikativ** je situace složitější, protože musí být navíc umožněno kmitání hlasivek. Kromě rozdílu v tlaku intraorálním a atmosférickém (kvůli vzniku šumu) je nutné stále udržovat také ještě dostatečný rozdíl subglotálního a supraglotálního tlaku vzduchu (kvůli zajištění produkce základního tónu). Tlak subglotální musí být proto větší než tlak intraorální a ten větší než tlak atmosférický. Nutnost udržovat tlakový rozdíl na dvou místech zároveň klade vyšší nároky na koordinaci mluvidel, což může být jednou z příčin kratšího trvání znělých frikativ oproti neznělým.

Z tabulky a grafu 1 dále zjišťujeme, že hodnoty trvání v analyzovaném materiálu jsou výrazně nižší než u ostatních pramenů. Hlavní příčinou tohoto rozdílu je nejspíše odlišné artikulační tempo související s rozdílnými typy zvukového materiálu. Josef Chlumský prováděl výzkum na krátkých čtených větách pronášených velmi pomalým tempem; Borovičková a Maláč neanalyzovali běžnou řeč, ale logatomy, tedy umělá slova, u kterých zřejmě nelze zajistit přirozenou temporální distribuci hlásek. Lze předpokládat, že při pomalejším artikulačním tempu bude trvání hlásek delší.

4 Závislost trvání frikativ na pozici v mluvním taktu

Dále se budeme zabývat otázkou, zda lze v analyzovaném materiálu sledovat nějaký stupeň závislosti trvání frikativy na její **pozici v mluvním taktu**.

V mluvním taktu je možno rozlišit tři hlavní pozice: **iniciální, mediální a finální**. Třetí jmenované pozici, v níž frikativa zaujmá poslední místo v poslední slabice taktu, se v tomto příspěvku nebudeme věnovat zvláště z toho důvodu, že výskyt znělé frikativy je v této pozici pravidelný pouze v nářecích.

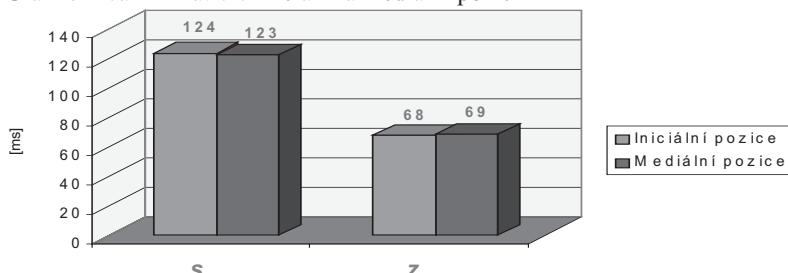
Tabulka a graf 2 znázorňují průměrné trvání prealveolárních frikativ *s* a *z* v pozici iniciální a mediální. Frikativa v **iniciální pozici** stojí na začátku první slabiky mluvního taktu, frikativa v **mediální pozici** pak na začátku jaké-

koliv jiné než první slabiky mluvního taktu. Jak bylo zjištěno, rozdíly v trvání obou frikativ v závislosti na jejich pozici v taktu jsou statisticky zanedbatelné.

Tabulka 2: Trvání frikativ v iniciální a mediální pozici

hláska	pozice	trvání [ms]	počet dokladů
s	i	124	47
	m	123	53
z	i	68	43
	m	69	49

Graf 2: Trvání frikativ v iniciální a mediální pozici

5 Závislost trvání frikativ na typu projevu

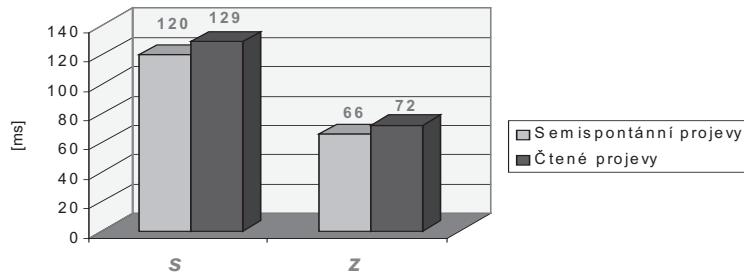
Analyzovaný zvukový materiál obsahuje **dva typy projevů** – projevy **semispontánní** a **projevy čtené**. Zkoumali jsme, zda trvání frikativ vykazuje nějakou tendenci v souvislosti s typem projevu.

Výsledky shrnuté v tabulce 3 a přehledně znázorněné v grafu 3 ukazují, že průměrné hodnoty trvání v projevech čtených jsou bez výjimky vyšší než v projevech semispontánních. Provedením t-testu bylo zjištěno, že u obou zkoumaných hlásek jsou rozdíly statisticky sice pouze okrajově významné, lze ovšem konstatovat, že daný zvukový materiál vykazuje tendenci k delším frikativám v projevech čtených než v projevech mluvených, což může být důsledkem pečlivější výslovnosti při čtení.

Tabulka 3: Průměrné trvání zkoumaných frikativ v závislosti na typu projevu

hláska	typ projevu	trvání [ms]	počet dokladů
s	semispontánní	120	64
	čtené	129	36
z	semispontánní	66	56
	čtené	72	36

Graf 3: Průměrné trvání zkoumaných frikativ v závislosti na typu projevu

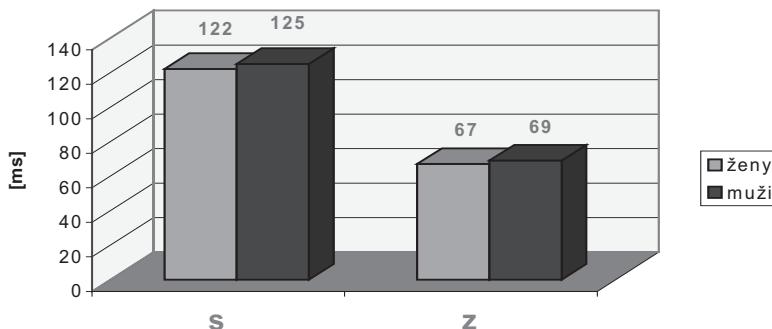
6 Závislost trvání frikativ na pohlaví mluvčího

Dále jsme se zabývali otázkou, zda na temporální vlastnosti frikativ *s* a *z* má nějaký vliv **pohlaví mluvčího**. Materiál vykazuje u mužů delší trvání obou hlásek než u žen. Bez výjimky ale platí, že tyto rozdíly jsou statisticky nevýznamné.

Tabulka 4: Závislost trvání frikativ na pohlaví mluvčího

hláska	pohlaví mluvčího	trvání [ms]	počet dokladů
<i>s</i>	F	122	52
	M	125	48
<i>z</i>	F	67	44
	M	69	48

Graf 4: Závislost trvání frikativ na pohlaví mluvčího

7 Souvislost trvání frikativ s artikulačním tempem

V další části příspěvku se zabýváme možnými **vzájemnými vlivy a vztahy** mezi **artikulačním tempem a frikativou**. Předpokládá se, že čím vyšší bude artikulační tempo, tím kratší bude trvání segmentů a naopak. Při stálém zrychlování ale narazíme na jistou mez, po jejímž překročení začnou hlásky bud'

ztrácer své vlastní rysy (u frikativ nejčastěji úžinovost a třenost), protože artikulační orgány v tak rychlém tempu nestíhají zaujmout cílovou artikulační polohu, nebo bývají dokonce zcela vypouštěny. Je zde možný předpoklad, že artikulační tempo může mít určitý vliv na trvání frikativy, ale také naopak, že trvání frikativy může mít vliv na výsledné artikulační tempo.

Míru souvislosti mezi artikulačním tempem (hláskovým i slabičným) a trváním frikativy lze určit pomocí Pearsonova korelačního koeficientu. U neznělé frikativy *s* byla prokázána silná korelace jejího trvání s artikulačním tempem, lze proto říci, že tato hláska je snadněji ovlivnitelná artikulačním tempem. U znělé frikativy *z* byla naopak zjištěna mezi jejím trváním a artikulačním tempem korelace slabá. Tuto hlásku lze méně ovlivnit artikulačním tempem, jeví se tedy jako temporálně stabilnější. Důvodem pro tuto odlišnost mezi hláskami *s* a *z* vidíme v nestejnosti artikulačních vlastností obou frikativ, zvláště v rozdílných aerodynamických poměrech.

8 Závislost trvání frikativ na fonologické délce sousedních vokálů

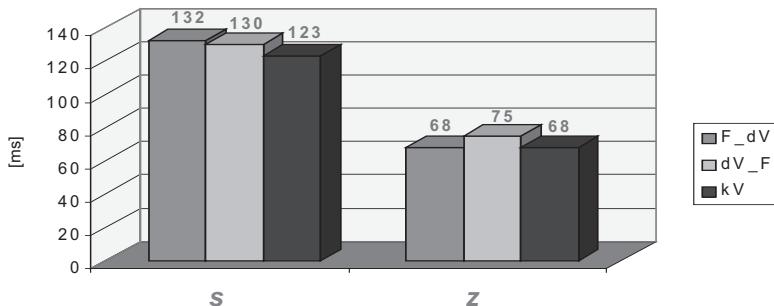
Do této chvíle jsme se zabývali trváním frikativ v pozici mezi krátkými vokály. Nyní se zaměříme na trvání frikativ *s* a *z*, v jejichž těsném sousedství se vyskytuje **vokál dlouhý**. Pro tento výzkum byly vybrány dvě možné pozice zkoumané frikativy: první, kdy se frikativa vyskytuje po krátkém vokálu před dlouhým vokálem a druhou, kde frikativa následuje za dlouhým vokálem před vokálem krátkým.

Tabulka a graf 5 shrnují údaje o průměrném trvání frikativ v sousedství vokálů různé kvantity, pro srovnání zde uvádíme i výsledky měření frikativ v pozici mezi krátkými vokály. Výzkum zde neprokázal žádnou jasnou tendenci v trvání frikativ v závislosti na fonologické délce sousedních vokálů, žádný z rozdílů nebyl statisticky významný.

Tabulka 5: Průměrné trvání zkoumaných frikativ v sousedství vokálů různé kvantity

hláska	pozice	trvání [ms]	počet dokladů
s	F_dV	132	22
	dV_F	130	22
	kV	123	100
z	F_dV	68	21
	dV_F	75	19
	kV	68	92

Graf 5: Průměrné trvání zkoumaných frikativ v sousedství vokálů různé kvantity

9 Shrnutí výsledků

Závěrem shrnme výsledky tohoto výzkumu. Celkem bylo analyzováno 276 realizací frikativ *s* a *z*. Byla zjištěna jednoznačná tendence, že neznělá česká hláska *s* trvá v průměru déle (126 ms) než její znělý protějšek *z* (69 ms). Z hlediska pozice v mluvním taktu ani pohlaví mluvčího nevykazuje trvání frikativ *s* a *z* v daném materiálu žádnou obecnou tendenci. Hodnoty trvání zkoumaných frikativ jsou v projevech čtených bez výjimky vyšší než v projevech semispon-tánních. U frikativy *s* byla prokázána silná korelace jejího trvání s artikulačním tempem, u frikativy *z* byla naopak zjištěna mezi jejím trváním a artikulačním tempem korelace slabá. Neznělá frikativa *s* tedy snadněji podléhá změnám artikulačního tempa, její znělý protějšek vykazuje naopak větší temporální stabilitu. Závislost trvání frikativ na fonologické délce sousedních vokálů se v materiálu neprojevila, odlišnosti jsou jen nepatrné, většinou statisticky nevýznamné.

Protože se tyto výsledky týkají pouze frikativ *s* a *z*, nelze samozřejmě před-pokládat, že jsou platné pro všechny úžinové hlásky. Je však nanejvýš pravdě-podobné, že například tendence k delšímu trvání neznělých hlásek oproti znělým se projeví i u frikativ s jiným místem tvoření. Tento výzkum bude v rámci di-plomové práce rozšířen na všechny úžinové hlásky. Zjištěné tendenze tak budou moci být více zobecněny, ale hlavně se zde otevře prostor pro porovnání frika-tiv z mnoha dalších hledisek.

Literatura

- BOROVÍČKOVÁ, Blanka – MALÁČ, Vlastislav: The Spectral Analysis of Czech Sound Combinations. Praha: Academia 1967. 68 s.
- HÁLA, Bohuslav: Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě. Praha: Československá akademie věd 1962. 459 s.
- HOMOLKOVÁ, Veronika, Temporální vlastnosti českých prealveolárních frikativ. Písemná práce. Praha: FF UK 2006. 68 s.
- CHLUMSKÝ, Jiří: Pokus o měření českých zvuků a slabik v řeči souvislé. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1911. 73 s.

CHLUMSKÝ, Jiří: Česká kvantita, melodie a přízvuk. Praha: Česká akademie věd a umění 1928. 240 s.

MACHAČ, Pavel: Temporální a spektrální struktura českých explozív. [Disertační práce]. Praha: FF UK 2006. 195 s.

Mluvnice češtiny 1. Praha: Academia 1986. 566 s.

PALKOVÁ, Zdena: Fonetika a fonologie češtiny. Praha: Karolinum 1997. 366 s.

Konceptualizace času v českých a ruských proverbiálních rčeních

Mikuláš Horský

Katedra občanské výchovy a filosofie,
Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Čas představuje pro člověka horizont jeho existence, a není tedy divu, že již od úsvitu dějin na něj zaměřuje svoji pozornost, která se soustředěním a postupnou systematizací stává strukturovanou zkušeností, poznáním, představovým komplexem, **konceptem**. Nástrojem vyjádření této zkušenosti je člověku jazyk: na jednu stranu je jazyk tím, co určuje strukturu a definice slov a pojmu, na stranu druhou schopnost jazyka reagovat na různé mimojazykové vlivy je důkazem lidské schopnosti (a snad i potřeby) vytvářet myty a metaforicky používat jazyka. Člověk nezachází se světem přímo, ale přeneseně, prostřednictvím různých nástrojů: nikoli doslova, ale „básnický“. Člověk vnucuje světu strukturu své mysli.

V této studii se pokoušíme na základě českého a ruského jazykového materiálu proverbiálních rčení odhalit, jakým způsobem je v těchto jazyčích konceptualizován čas, v jakých sémantických oblastech jsou k němu hledány analogie, na základě jakých metafor se o něm mluví vyjadřují. Věnujeme se fragmentům obrazu světa českých a ruských mluvčích, které prozrazují, jakým způsobem nositelé češtiny a ruštiny nahlízejí koncept času a jak s ním zacházejí. Výchozím materiálem jsou pro nás výhradně **přísloví a pořekadla** (souhrnným termínem Jana Mukařovského **proverbiální rčení**; viz Mukařovský, 1971), neboť tyto útvary jazyka bývají pro schopnost objektivace subjektivních myšlenkových procesů nikoli náhodou považovány za klíčové nositele „lidové moudrosti“. Zdrojem, z něhož jsme čerpali analyzovaný materiál, se nám stalo *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (Čelakovský, 2000), ruský materiál jsme čerpali z téhož díla a srovnávali s ruským slovníkem přísloví a pořekadel *Пословицы русского народа* (Даль, 1997), ověřovali jsme jej též na ruské webové stránce věnované příslovím a pořekadlům (www.pribautka.ru).

Na tomto materiálu jsme rozebrali jak různé podoby metaforizace jevu čas (**metafore prostorové, objektové a personifikaciční/antropomorfizační**), tak

i vybraná specifika pojímání času ve slovanských jazycích: **opozice času posvátného a času profánního, čas jako cyklus, čas jako prostor určitým způsobem směrovaný** a změny v toku času (tj. **natažení a komprese**).

Čas se v českých a ruských proverbiálních rčeních objevuje ve třech základních metaforických podobách: v **metaforách prostorových** – tedy čas je geometricky pojatý prostor (ohraničený/částečně ohraničený/neohraničený), ve kterém mohou být umístěny entity (události, osoby, předměty), aniž by se spolu musely navzájem dotýkat, překrývat, prostupovat či vůbec spolu nějak souviset např. *Přednější časem, bližší právem* – r. *Кмо непве, мом и правее*; v **metaforách objektových** – tedy čas je určitý objekt, jehož vlastnosti sdílí (někdy dokonce včetně vnitřní strukturace, což tento typ metafory přibližuje k metafore předchozí), např. *Bůh dá den, Bůh dá i pokrm* – r. *Бог дает день, Бог дает и покрм*; a v **metaforách personifikačních/antropomorfizačních** – čas se chová, jedná jako lidská bytost či má nějaké lidské vlastnosti nebo pouze lidskou morfologii (tato metafora do jisté míry spojuje dvě metafory předchozí, ovšem vztah k poznávajícímu subjektu – člověku ji výrazně odlišuje, neboť vlastní přirovnání něčeho k lidské bytosti implikuje jistou zkušenosť o dané entitě i vlastním poznávajícím subjektu), např. *Léto schranitelka, a zima travitelka* – r. *Лето собироха, а зима прибороха*.

V některých případech, i přesto že se v textu daného proverbiálního rčení objevuje výraz vyjadřující čas v jeho úplnosti nebo jako segment, není metaforizace času jasná, a tedy ji do práce nezařazujeme. Někdy se naopak v rámci jednoho proverbiálního rčení projevují dva typy metaforizace: tak je to zejména v těch případech, kdy se v textu hovoří o umístění nějaké významné části času (většinou svátek) v čase: *Bude i na naší ulici svátek*, – r. *Будем и на нашеи улице праздник*. Svátky bývají pojímány jako objekt, ale čas, ve kterém jsou umístěny, je čas mající vlastnosti prostoru.

Konceptualizace času zahrnuje u všech národů a ve všech jazycích několik společných momentů. Jsou jimi opozice času posvátného a profánního a rovněž cyklické vnímání času. Evropská myšlenková tradice k tomuto ještě přidává aristotelské pojetí času, jež filosoficky zdůvodňuje analogii mezi časem a prostorem, a také úzký vztah mezi možností vnímání času a lidskou duší, který nahlédl Aurelius Augustinus (Augustinus, 1999).

Ve slovanských jazycích, v naší studii konkrétně v jazyce českém a ruském, je **čas konceptualizován jako linie (jednorozměrný prostor)**, po které je možné se pohybovat, někdy v rámci úseku vymezeného dvěma body (*Nepravda se světem se počala, se světem i skoná* – r. *Неправда светом началась, светом и кончится*), je jednorozměrný, a tedy není možné se vyhnut události na jeho linii ležící, „uhnout“ do prostoru (*Co komu souzeno, to koněm neobjede* – r. *Суженаго и на коню не объедеи*). Pojetí času pomocí prostorové metaforizace představuje soustavu vztahů, které nemají samostatnou existenci, neboť se vždy musejí vztahat k momentu „nyní“. Na jedné straně toto trvání vyjadřuje trvání určitých procesů a jevů, na straně druhé pak vyjadřuje posloupnosti změn, střídání stavů

a stádií. Toto pojetí odpovídá aristotelskému pojetí času i pojetí času současnými vědami, které s touto veličinou pracují. Takový model času se objevuje ve většině kognitivních prací zkoumajících jazyk (srov. např. Vaňková et al. 2005; Lakoff, Johnson, 2002; Lakoff, 2006; Maslova, 2004, Kpacuskin, 1997).

Druhou konceptualizací je **čas jako objekt**. Velkou skupinu mezi těmito metaforami tvoří proverbiální rčení, ve kterých je čas pohybujícím se objektem. Pohyb můžeme pokládat za podmítku existence času (srov. myšlenkovou tradici pojímání času jako toho, co počítáme na pohybu – viz 4. kniha Aristotelovy Fyziky, Aristoteles, 1996). Vedle případů, kdy se v proverbiálních rčeních pouze konstatuje pohyb času: *Plynou léta* (bez ruského ekvivalentu), *Co se vleče, neuteče* (bez ruského ekvivalentu), je nejčastěji zastoupena metafora času, který se pohybuje směrem od nás hlouběji do minulosti: (všechny následující bez ruských ekvivalentů) *Jen poschověj, i zlý čas mine svým časem, Ztracený čas nikdy se nevrátí, Ach kam se děly časy, když litávaly po světě klobásy* a *Co bylo vloni, nikdo nedohoní*. Proti této metaforizaci lze postavit tu, ve které se čas pohybuje směrem opačným, za nám, jako náš osud se nás snaží dostihnout: *Co má být, tomu nelze ujít – r. Чему быть, того не миновать* (v ruském ekvivalentu je čas metaforizován jako prostor, v němž leží daná událost, a sám se tedy nepohybuje), *Běž jak běž, smrti neunikneš – r. Бегать, смерти не убегать* – smrt je v těchto proverbiálních rčeních nutným atributem lidského času, avšak není s žádnou částí lidského času totožná, je pouze v nějaké určité vzdálenosti – může být blíž, může být dál, náleží však lidskému životu a k jeho času; zde můžeme vzpomenout jeden ze základních mýtů formujících evropské myšlení, a sice Gilgamešův mýtus o marnosti hledání nesmrtnosti a nevyhnutelnosti smrti, jakožto podmínky možnosti osmyslení lidského života, ale také pronikavou Heideggerovu fenomenologickou analýzu lidského bytí jako *Sein-zum-Tode* (bytí k smrti) (Heidegger, 2002).

Třetí konceptualizací je **čas mající lidské vlastnosti**: čas jako celek nebo některé jeho části jsou personifikovány/antropomorfizovány. Čas může „žít“ (*Živěl i ta doba, že stydno vykročiti z dvora – r. Живет и та пора, что выдтистыдно из двора*), mít nohy, na kterých se pohybuje (*Čas rychle uchází – r. Всякое время переходчиво*), nebo „mít ruce“, s jejichž pomocí vykonává určitou činnost, v nichž drží nástroj (*Nečeše hrében hlavu, čas češe – r. Не гребень голову чешет – время*). Čas v proverbiálních rčeních rovněž získává lidské smysly či smyslové orgány: „má oči“ (*Den mrká nocí, člověk žalostí – r. День меркнет ночью, а человек печалью*), „může mluvit“ (*Čemu podzim říká: hnilo! tomu jaro praví: milo! jen kdyby bylo – r. Осень говорит гнило, а весна мило, только лишь бы было*) nebo „má rozum“ [*Jitro jest bystřejší (moudřejší) večera – r. Утро вечера мудренее*]. Souvislost času s lidským poznáním vyjadřují proverbiální rčení, ve kterých antropomorfizovaný/personifikovaný čas „přináší poznání“ (*Večer ukáže, jaký den byl – r. Вечер покажет, каков день был*), nebo naopak věci před lidským zrakem „ukrývá“ (*Časem vše zapadá – bez ruského ekvivalentu*).

Ve zkoumaném materiálu se objevuje i poukaz na tradiční ztvárnění času jako bytosti s kosou (*Čas děd, ale s kosou* – bez ruského ekvivalentu) i bytosti hospodářsky jednající (*Léto schranitelka, a zima travitelka* – r. *Лето собироха, а зима прибороха*) a času majícího sourozence (*Vánoce jsou Vánoce, a pečeně jest jejich sestra* – staroruský ekvivalent *Божиућ је Божиућ, а пециво му је брам*).

V obou jazyčích nacházíme zmíněnou **opozici mezi časem posvátným a profánním** (*I zpěvu čas, i modlitbě svá chvíle* – r. *Пенью время, молитве час*), kdy čas posvátný představuje čas dokonalý a ideální, jenž neuplývá a k němuž se člověk snaží vrátit anebo alespoň přiblížit pomocí různých rituálů a tradic. Všechn čas profánní a jeho jednotlivé úseky jsou jen nedokonalým odrazem původního a dokonalého času posvátného, od kterého ho odlišuje právě uplynutí a tendence k úpadku. K tomuto srov. *Bůh činí časy, a lidé kalendáře* (bez ruského ekvivalentu) a *Všechno do času, Pán Bůh navěky*, varianta *Všecky věci na čas, Pán Bůh na věky* (bez ruského ekvivalentu). Je pochopitelné, proč v představách náboženského člověka byl původní pračas, v němž se odehrálo stvoření, natolik důležitý, proč ho neustále vzpomínal, proč se ho snažil různými rituály napodobit: tehdy, *in illo tempore*, projevila božstva exemplárním gestem maximum své síly a své moci. A protože náboženský člověk chtěl mít účast na tomto založení světa a bytí, protože chtěl být v blízkosti tohoto prameni prvotní skutečnosti, znova a znova každý rok opakoval symbolicky celou kosmogonii.

Zřetelné jsou také **doklady cyklického pojetí času** (*Po bouři bývá jasno, a po jasnu mračno* – r. *Из тучи дождь, а за тучей умывается*) a ve slovanském pojetí času jako prostoru nalézáme v některých případech i jeho **specifické směřování** (jako tomu je tak např. i v angličtině srov. Lakoff – Johnson, 2002). Z hlediska směřovanosti je čas konceptualizován dvěma odlišnými způsoby: v prvním z nich se čas (jehož nositelem je člověk) pohybuje od minulosti k budoucnosti, tedy subjekt je aktivním, tím, kdo v čase koná: *Nevýskej, ještěs nepreskočil* [varianta *Neříkej huj (hopsa), až přeskočíš*] – r. *Тогда скажешь гуц, як перескочишь, Кдо за чим шел, то такé наšел* – r. *Kто за чем пошел, том то и нашел*. V druhém případě je nositelem času objekt, který pozorující subjekt (člověk) sleduje, jak se k němu přibližuje: *Když přijde zlé bydlo, nejde na mysl ani jídlo* – r. *Когда придет беда, не пойдет на ум и еда, I ten čas nastane, kde i nás nestane* – r. *И то-то будем, что и нас не будем*.

Metaforické vyjádření různého uplynutí času (tedy **natažení a kompresi**) můžeme nalézt v těchto proverbiálních rčeních: *Štěstí o berle se vleče, a neštěstí litá na křidlech* – r. *Счастье идет на костыльях, а несчастье на крылах*, *Od hospody krokem, k hospodě skokem* (bez ruského ekvivalentu). O „bezčasí“, o kterém jsme hovořili již v části o posvátném a profánním času, vypovídá následující: *Moudrý i nehvile přetrpěti umí* – r. *Кто умен, том умеем и безвремене терпнемъ*. S tímto souvisí i sepjatost času a bytí, které pravidelnost toku značně relativizuje; připomeňme alespoň proverbiální rčení *Každý čas má*

svijj čas (bez ruského ekvivalentu), ve kterém je časovost jakoby kvadratická, čas se vztahuje nikoli k sobě samému, nýbrž k jinému času, času „vyššímu“, k času původnímu, posvátnému (viz výše), a proverbiální rčení *Po smrti času nebude*, ve kterém je vyjádřena podmínka bytí pro existenci času.

Při porovnání metafory **čas jsou peníze**, která je podle dvojice autorů Lakoff – Johnson v obrazu světa v anglickém jazyce konce 20. století ústřední, s obrazem slovanským, založeným na příkladech proverbiálních rčení v českém a ruském jazyce ve stavu zachyceném v první polovině 19. století, konstatujeme, že pro pojetí času v těchto dvou jazyčích není Lakoffem a Johnsonem zavedený systém založený na metafoře *čas jsou peníze* klíčový. Objevují se ovšem jiné konceptualizace uchopující čas jako hodnotu nebo zdroj bohatství: *S postele ranní skok bývá k bohatství krok* г. *Многаго захочешь, поранее с постели скочишь.*

Jazyk v sobě nese nevyslovené poukazy k celku: vždy, když hovoříme, říkáme něco jiného a více, než chceme. Nejinak nás přesahuje i čas, nás univerzální horizont: všimněme si, s jakou lehkostí se moderní člověk vyrovnává se změnou různých časových pásem, např. při cestování, jak se ochotně přizpůsobuje časovému diktátu a obklopuje se rozličnými chronometry, a na druhou stranu, jak si neustále stěžuje, že *nemá čas*, a bylo by možné dodat, že mnohem spíše *čas má jeho*. O čase neustále „nějakým způsobem“ víme, ale i když je nám během našeho života dočasně „k dispozici“, nakonec to bude právě čas, kdo se nás v podobě smrti nezvratně zmocní.

Literatura

- АРУТЮНОВА, Нина Давидовна: Время: модели и метафоры. In: Арутюнова, Нина Давидовна – Янко, Татьяна Евгеньевна: Логический анализ языка: Язык и время. Москва: Индрик, 1997. Модели времени. s. 51 – 61.
- AUGUSTINUS, Aurelius: Vyznání. Praha: Kalich 1999. 565 s.
- ČELAKOVSKÝ, František Ladislav: Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Praha: Lika klub 2000. 917 s.
- ДАЛЬ, Владимир Иванович: Пословицы русского народа. Москва: ННН 1997. 614 s. Dostupný z WWW: www.pribautka.ru
- ELIADE, Mircea: Posvátné a profánní. Praha: OIKOYMEMH 2006. 147 s.
- HEIDEGGER, Martin: Bytí a čas. Praha: OIKOYMEMH 2002. 487 s.
- КРАСУХИН, Геннадий Григорьевич: Три модели индоевропейского времени на материале лексики и грамматики. In: Арутюнова, Нина Давидовна – Янко, Татьяна Евгеньевна: Логический анализ языка: Язык и время. Москва: Индрик 1997. Модели времени, s. 62 – 77.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metafory, kterými žijeme. Brno: Host 2002. 282 s.
- МАСЛОВА, Валентина Андреевна: Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. Минск: ТетраСистемс 2004. 255 s.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan: Přísloví jako součást kontextu. In: MUKAŘOVSKÝ, Jan: Cestami poetiky a estetiky. Praha: Československý spisovatel 1971, s. 277 – 359.

ТОЛСТОЙ, Никита Ильич: Времени магический круг (по представлениям славян). In: Арутюнова, Нина Давидовна – Янко, Татьяна Евгеньевна: Логический анализ языка: Язык и время. Москва: Индрик 1997. Время славянском мире, с. 17 – 27.

VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ-ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasňa: Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitívnej lingvistiky. Praha: Karolinum 2005. 343 s.

Korešpondencia („synonymia“) posesívnych foriem

Alexandra Chomová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Vlastnícky vzťah je elementárny spoločenským vzťahom opierajúcim sa o myšlienkový proces človeka, o vnímanie a uvedomenie si celého okolitého sveta a vzájomných vzťahov v ňom. Posesívnosť je motivovaná vzťahom istej substancie (posesor) k inej substancii (posesum) a charakterizuje sa ako obsahovo-sémantická kategória vymedziteľná zámenom ČÍ, z ktorej možno špecifikovať príslušnosť, vlastníctvo, teda vyjadrenie vlastníckeho vzťahu jednotlivca (prípadne skupiny) k objektu jeho záujmu. Možno ju chápať v užšom i širšom zmysle. Pri širšom chápaní posesivity sa tak v rámci špecifického subordinačného druhu relácie dvoch entít (posesor a posesum), kde jedna prislúcha druhej (porov. Bednáříková, 1998, s. 36), môžu vydeliť rozličné sémantické odtienky tohto vzťahu, ktoré súhrne stoja v pozadí tejto v jadre sémantickej kategórie.

Najčastejší typ vlastnenia je vlastnenie predmetné, primárne sa vzťahuje na človeka. Opakom je vlastnenie abstraktné. Zatial čo v užšom chápaní posesivity sa tento vzťah viaže na vlastnenie a príslušnosť objektov z najbližšieho okolia jednotlivca, pri širšom chápaní vlastnenie zasahuje aj abstraktné konštanty, ktoré sa viažu na psychiku, čas, sociálne danosti či na konštanty priestorové (miesto, geografický priestor). Rovnaká analógia sa objavuje pri vyjadrení vzťahov osoby k osobe, časti k celku alebo človeka k časťam svojho tela, ktoré je možné vzťahovať i k zvieratám. Podľa nášho názoru je vzhľadom na silnú obsahovú a logickú zviazanosť tejto kategórie s mimojazykovou skutočnosťou potrebné chápať ju v širšom zmysle. Podľa P. Pit'hu (1980, s. 194) sú vzťahy vyjádrované významom prináležitosti obsahovo rôznorodé (napr. vzťah celku a časti, vlastnosti a jej nositeľa).

V jazyku ako dynamickom a plastickom systéme, základnom kognitívnom a dorozumievacom nástroji, prostredníctvom ktorého človek myslí a komunikuje, existuje niekoľko možností vyjadrenia istých javov, myšlienok, stavov, daností a pod. Ľudská komunikácia prostredníctvom jazyka zahrňa vzťah medzi

vonkajším a vnútorným svetom, teda medzi komunikujúcim jedincom a tým, čo je predmetom komunikácie. Každý jazyk využíva na vyjadrenie toho istého stavu a tej istej myšlienky istý spôsob alebo niekoľko alternatívnych spôsobov. Každý typ jazyka disponuje súborom špecifických nástrojov, pomocou ktorých vyjadruje základné vzťahy. Na vyjadrenie jednotlivých vzťahov má teda komunikant k dispozícii viac alebo menej širokú škálu možných, použiteľných špeciálnych tvarov.

Synonymia je prostriedok vyjadrenia rozdielov v spôsobe podania istej skutočnosti, situácie vypovedajúcim. Umožňuje alternatívne stvárnenie tej istej skutočnosti na rovine formálno-syntaktickej. Alternujúce vyjadrenia majú substitučný charakter, transformujú štruktúru do inej frázy.

Východiskom pre úvahu o možnosti transformácie posesívnych foriem by mohla byť myšlienka J. Kačala – „*rozdielna jazykovosémantická prezentácia rovnakého obsahu je dôsledkom rozdielneho postoja hovoriaceho (podávateľa) k obsahovým prvkom vety*“ (1989, s. 144). To je dôvod, v ktorom autor vidí príčiny rozdielov sémantických štruktúr viet s rovnakým obsahom a aj dôvod synonymnosti takých viet. Vzťah synonymie nie je jednoznačný a nie vždy hovoríme o absolvutej synonymii. Čiastkové rozdiely v sémantike synonymných konštrukcií ovplyvňuje rozdielne rozmiestnenie substancií vo vzťahu k slovesnému deju. Synonymia sa viaže na schopnosť vypovedajúceho rozlične vyjadriť za pomoci jazyka istú myšlienku a je spojená s rečovým zámerom. Svoje podstatné sémantické črty si konštrukcia zachováva bez ohľadu na modifikáciu formy. Pri výbere tej-ktorej konštrukcie na vyjadrenie istého významu je dôležitá rovnoznačnosť výrazov, korešpondencia či totožnosť zmyslu dvoch (alebo viacerých) výrazov.

Pri hľadaní „synonymie“ posesívnych konštrukcií volíme skôr výraz korešpondencia. Tento výraz sa nám zdá vhodnejší z niekoľkých dôvodov. Aby sme mohli postaviť vedľa seba konštrukcie, pri ktorých konštatujeme „synonymiu“, je potrebné, aby obe boli paralelné čo do syntaktickej funkcie i sémantického obsahu. Vzhľadom na to, že posesivita je relácia sémantický vnútorme diferenčovaná, nie je možné medzi všetkými korešpondujúcimi prvkami vložiť znak absolvutej rovnosti. Význam niektorých konštrukcií vyjadrujúcich posesívny význam nemusí vždy kopírovať význam sledovanej kategórie. Dokladuje to napr. tvrdenie F. Miku (1962) vo vzťahu k posesívemu genitívu. Hoci sa k nemu radia tzv. genitívy vlastníka, autor upozorňuje, že význam genitívov typu typ *tvár mojej sestry, hlas môjho otca, dcéra môjho priateľa* je oveľa širší ako iba posesívny. Posesívne chápanie „*zvádzaj najmä tá okolnosť, že holé genitívy sg. životných podstatných mien mužského a ženského rodu sa dajú premeniť na tzv. posesívne adjektíva*“ (1962, s. 145), čo sa dá hodnotiť ako synonymia foriem. Potrebu širšieho chápania tohto výrazu ako len výrazu s významom posesívnosti v zmysle vlastníctva tu dokazuje skutočnosť, že tvár či hlas sa nedajú chápať ako vlastníctvo v pravom zmysle. Synonymitu výrazov typu *otcov hlas a hlas otca* autor vysvetluje tým, že vzťah príslušnosti tu má opačný smer. Posesívne

adjektíva chápe ako relačné, vyjadrujúce vzťah k osobe, ktorej názov tvorí základ adjektíva. K tejto osobe odkazuje derivačná prípona, zároveň však prostredníctvom kategórie zhody odkazuje k nadradenému substantívnu. Vzťah vyjadrený adjektívom teda treba chápať širšie – ako príslušnosť, ktorá sa na samotnom adjektíve prejaví prostredníctvom derivácie. Následne adjektívum vyjadruje vzťah príslušnosti k substantívnu. Stanovisko J. Stanislava (1973, s. 197 – 198) k otázke synonymie foriem genitívu osobných mien alebo mien osôb s formami posesívnych adjektív od príslušných mien je voľnejšie, keď konštatuje, že obe formy sú syntakticky paralelné a sémanticky majú identický obsah. Dokumentuje to na skutočnosti, že do väzby s genitívom možno vniest' adjektívny prívlastok v genitíve – *syn mladého Petra Dymákov*.

Posesívny význam v niektorých konštrukciách (napr. posesívnom datíve) nie je gramatikálizovaným jazykovým významom, ale skôr zmyslom, ktorý sa opiera o širší kontext (porov. Bendaříková, 1998). To znamená, že posesívny význam tu nie je jazykovo podoprety, ale je vyrozumievaným obsahom danej konštrukcie. Táto skutočnosť je vzhľadom na nami zvolené „široké“ chápanie kategórie posesívnosti badateľná aj pri ďalších konštrukciách (predovšetkým pri tých, ktoré vyjadrujú posesívny význam inherentne – napr. zložené adjektíva, vlastné posesívne zloženiny a pod.).

Vzhľadom na uvedené sa pri poukázaní na korešpondenciu posesívnych foriem opierame o zmysel korešpondujúcich konštrukcií. Formalizované vzťahy tvoria predovšetkým systém substitútov a korelátov. Najjednoduchším spôsobom substitúcie je zastupovanie substantív zámenami. Preto je možnosť korešpondencie najvýraznejšia práve medzi determinatívnymi konštrukciami viažúcimi sa na substantívum. V našom chápaní prísne nerozlišuje korelát (pendant vo vzájomnom vzťahu k inému prvku, súvzťažný pojem) a substitút [prvok tvoriaci (zámennú) nahradu iného prvku]. Strešným pojmom je pre nás už spomínaná korešpondencia ako vzájomný súladný vzťah, zhoda. Za korešpondujúce si konštrukcie potom považujeme tie, ktoré si zodpovedajú, sú súhlasné čo do vyjadrenia posesívneho významu, resp. zmyslu.

Pri sledovaní vzťahu posesívnosti je potrebné zamerať sa na vzťah medzi obsahom, jazykovým významom a jazykovou formou. Obsahová rovina predstavujúca vytvorené obsahy v ľudskom vedomí je prvotná. Medzi ňou a formou je vzťah subordinácie. Forma fixuje modifikácie obsahu a zároveň naň späťne vplyva. Prostredníctvom jazykovej formy sa odraz skutočnosti vo vedomí (obsah) transformuje na jazykový význam. Význam je zároveň nerozlučne spätný s formou. Za zmysel konštrukcie sa považuje jej komunikatívny význam. Komunikatívny význam (zmysel) konštrukcie – v sledovanom prípade je ním posesívny vzťah – vyplýva z konštrukcie ako celku a zachováva sa v rôznych kontextoch. V súvislosti s tým sa potom mení, prispôsobuje gramatická forma (poriadok slov, lexikálne obsadenie gramatického vzorca, prípadne jeho modifikácia a podobne) konštrukcie, čo umožňuje konštatovať existenciu korešpondencie posesívnych foriem.

Skutočnosť, že popri sebe stojia napr. väzby typu *stôl o troch nohách* a *stôl s troma nohami* dokazuje špecifickú zvláštnosť variantného vyjadrenia. Dokazuje, že použitie variantov nie je vzájomne nezlučiteľné s pozíciou základného vyjadrenia, teda že jazyk má vždy možnosť vyjadriť tie isté vzťahy pomocou rôznych prostriedkov, a to štýlisticky neutrálnych i príznakových (podľa Stanislava, 1973, s. 68). Možnosť transformácie nesie so sebou i zmeny formy členov vyjadrovaného posesívneho vzťahu. To súvisí so zmenou jednej determinatívnej substantívnej syntagmy na inú, príp. zmeny determinatívnej syntagmy na predikáciu a naopak, alebo sa jednoslovné pomenovanie mení na multiverbizovaný výraz.

Zastrešujúcim signálom pre chápanie spoločného významu týchto konštrukcií je implicitná prítomnosť významu slovesa *mať*, ktorá sa transponuje v možnosti analogického prevedenia na sémanticky alternujúce spojenie „*posesor má posesum*“. Poukážeme na niekoľko korešpondencií posesívnych konštrukcií, pričom je tu nutné podotknúť, že v niektorých korešpondujúcich formách posesívneho vyjadrenia treba pripustiť aj väčší či menší sémantický posun významu základného člena uvažovaného „synonymného“ radu (i vzhladom na protiklad bezpríznaková konštrukcia – príznaková konštrukcia). Uvedené vzťahy korešpondencie chápeme ako vzájomné.

Nesporná je korešpondencia v rámci predikatívneho vyjadrenia vzťahov prináležitosťi – *Peter má knihu/Kniha patrí Petrovi./Kniha je Petrova*. Rozdiel medzi nimi sa prejavuje v „zaostrení“ na posesora alebo posesum. Zatial čo pri predikátoch patrí, prináležať, naležať je v popredí posesum (objekt vlastnenia), pri predikátoch *mať*, vlastniť, byť (v posesívnom značení) je do pozicie východuska výpovede vysunutý posesor (vlastník).

Korešpondencia datív – genitív, datív – akuzatív, datív – posesívne adjektívum, datív – posesívne pronominum

J. Stanislav (1973) vidí v možnosti transformácie datívu na príslušné posesívne formy doklad špecifického posesívneho významu datívnej konštrukcie. Podľa neho „*posesívne, prisvojovacie značenie tohto datívu sa dosvedča tým, že ho možno nahradíť posesívnym zámenom alebo väzbami so slovesom (...) mat*, ktoré má sémantický obsah príslušnosti, vlastnenia, t. j. posesívnosti“ (1973, s. 276).

Dativ príslušnosti a vlastníka korešponduje [pozn. F. Miko (1962, s. 187)] hovorí o voľnej synonymii) s genitívom príslušnosti a vlastníka, resp. s posesívnym adjektívom a pronominom. Prislúchajúca entita je vec alebo živá bytosť. Ak je vlastník zastúpený datívom zámena, korešpondujúca konštrukcia obsahuje korelát v podobe osobného posesívneho zámena – *Otca ti znám i matku – znám tvojho otca i matku; Otvorte si košík – otvorte svoj košík; Prišla ti sestra – Prišla tvoja sestra; Žena mu je chorá – Jeho žena je chorá; Čo ste mu? Kmotrom? – Čo ste vy? Jeho kmotor?; Kde sú ti šaty? – Kde sú tvoje šaty?*

Pri datíve substantíva pomenúvajúceho osobu je korešpondujúcou formou posesívne adjektívum, resp. príslušné osobné zámeno (tu sa však vytráca spojitosť so substantívnym základom a predpokladá sa nadväznosť na predchádzajúci kontext obsahujúci pomenovanie osoby, na ktoré zámeno odkazuje) – *Včasráno strýko dlho hádzal skalky do obloka synovcovi – Včasráno strýko dlho hádzal skalky do synovcovho obloka/Včasráno strýko dlho hádzal skalky do jeho obloka; Ondrejovi nechcela čmudit' fajka – Ondrejova fajka nechcela čmudit'/ Jeho fajka nechcela čmudit'; Odpadla mi koničkovi podkova – Môjmu koničkovi odpadla podkova/Odpadla koničkova podkova* (dva datívy vlastníka).

Posesívny význam sa vyrozumieva i pri dekauzativizácii konštrukcie *ženu má chorú, kde máš šaty* – medzi vlastníkom a vlastnenou vecou je tento vzťah zrejmý napriek tomu, že nie je explicitne vyjadrený. V prípade, že datív vyjadruje súčasne prospech/neprospech, príp. citový význam, príznakovosť, v korešpondujúcej konštrukcii sa tento význam nahradený. Pri synonymnom nahradení datívu vlastníka genitívom vlastníka sa genitívna determinácia vo vzťahu k citoveryšiemu datívu hodnotí ako bezpríznakový člen – *Vtedy sa zatiahol Maríne hlas. – hlas Maríny*. Kedže sa datív chápe ako syntaktický a sémantický ekvivalent genitívu (porovnaj Stanislav, 1973, s. 267), konkuruje mu aj v paralelnej väzbe v predikácii – *Rím je pán svetu – Rím je pán sveta*.

Väzba s datívom *patiensa* vyjadrujúca bytostnú spojitosť (vec je časťou tela osoby, jej vlastnosťou, činnosťou a pod.) je synonymne zameniteľná za *akuzátiív*, príp. *posesívne zámeno – pohladil jej lica/pohladil ju po lici; Nedotýkaj sa mi ruky! – Nedotýkaj sa mojej ruky!*; oči sa im stretli/ich oči sa stretli; *Nekaz mu dobré meno!* – *Nekaz jeho dobré meno!*; *bola mi ochranou/bola moju ochranou*. Ak je *patiens* vyjadrený datívom osobného mena, synonymom je konštrukcia s posesívnym adjektívom – *Cyril sa hodil matke do náručia – Cyril sa hodil do matkinho náručia* – tieto konštrukcie zachovávajú význam príslušnosti i prospechu. Ak sa zámeno v datíve v rámci jednej konštrukcie doplní príslušným osobným zámenom, konštrukcia sa hodnotí ako pleonazmus a chápe sa príznakovo. Súčasné použitie oboch posesívnych foriem je ovplyvnené kontextovo – porovnaj *držal si klobúk/držal si svoj klobúk* oproti *držal svoj klobúk; nechcel vám kaziť kariéru/nechcel vásu kariéru* oproti *nechcel kaziť vašu kariéru*. Konštrukcie tohto typu sú prítomné aj v staršom jazyku a možno ich hodnotiť ako doklad na synonymiu (či korešpondenciu) paralelných posesívnych foriem – *Negeden si swogho ubiu otca, matku/ (1845); ...pobral gím gegich statek a gměnj* (1861).

Ak sémantická štruktúra obsahuje participant v pozícii posesora pomocou konštrukcie *mat' + trpné participium* je možné presunúť posesora na pozíciu podmetu. Tak dochádza k dekazativizácii konštrukcie typu kauzátor + posesor – *Zlomil si nohu – Má zlomenú nohu; udrel si nohu – má udretú nohu*.

Kedže sa podľa zámenných tvarov datívu vyvinuli aj obdobné tvary pri adjektívach, číslovkách a substantívach s rovnakou funkciou, potom je nutné uvažovať aj o synonymnom nahradení týchto tvarov paralelnými posesívnymi

pronominami, prípadne genitívom – typ *veci, ktorým mena neznal – ich mená neznal/neznal mená vecí*. V tomto prípade možno korešpondujúcu formu považovať za sémanticky kondenzovanú – ...*pracujúc ruka v ruke s ostatnými Maďarmi* – ktorým je *Huňad hlavou...*; *Moje druhé srdce opatruje to počerné dievča (...)*, ktorému sa *matka utopila a čo má slepého otca.*; *Teraz sa zažal (...) lampáš v obrovskej ruke človeka, ktorému do tváre Jerguš nevidel.*

Korešpondencia predložkový lokál – predložkový inštrumentál, predložkový lokál, predložkový inštrumentál – konštrukcia s verbom mat', predložkový inštrumentál – genitív

Ak vychádzame z myšlienky, že vzťahy vyjadrené *predložkovým inštrumentálom s predložkou s* je možné vyjadriť aj *lokálom s predložkou o* (pozri Stanišlav, 1973, s. 68), potom je na mieste konštatovanie o parallelizme týchto konštrukcií. I tu teda možno hovoriť o významovej korešpondencii – *budova s dvoma oknami/budova o dvoch oknách, dom so siedmimi izbami – dom o siedmich izbách*. Vzájomná synonymia (štylistická variantnosť) lokálu s predložkou o a inštrumentálom s predložkou s je podmienená prítomnosťou číslovky pri substantíve. Významovým korelátom uvedených predložkových výrazov je aj *konštrukcia so slovesom mat' – budova má dve okná, dom má sedem izieb*. Väzba so verbom *mat'* tak zvýrazňuje sémantický odtienok „obsahovať“ (ako príslušenstvo, súčasť ap.)“. Predložkové spojenie sa tu mení na bezpredložkový akuzatív.

Ak spojenie s inštrumentálom, resp. lokálom neobsahuje číselný výraz, korešpondujúcou štruktúrou je predikatívna konštrukcia so slovesom *mat'*. Tak sa vyjadruje sémantický odtienok „držať, nosiť, prechovávať“, príp. „byť vlastníkom, vlastniť“ – *človek so zbraňou/človek má zbraň, dievčatko s vrkočmi/dievčatko má vrkoče*. Ak výraz s inštrumentálom vyjadruje vlastnosť, možno ho nahradíť *genitívom vlastnosti*, ktorý vyjadruje rovnakú kvalitatívnu charakteristiku typ *krava červenou srstou*. Tu je možný i bezpredložkový inštrumentál – *krava s červenou srstou*, čo je možné vyjadriť aj pomocou genitívu *krava červenej srsti*. Synonymný je i tu výraz s verbom *mat'* – *krava má červenú srst*.

Korešpondencia genitív – posesívne adjektívum, posesívne pronomínium, genitív – konštrukcia so slovesom mat'/byť, genitív – zložené adjektívum

Genitív vyjadruje rozmanité lexikálne vzťahy prostredníctvom determinácie. Základom transformácie na inú konštrukciu je teda buď zmena genitívneho nezhodného prívlastku na atribút zhodný (vyjadrený adjektívne alebo zámenom), alebo zmena determinácie na predikáciu pri zachovaní prislúchajúcich členov posesívneho vzťahu.

Pri genitíve príslušnosti typu *dcéra môjho priateľa* je možná transformácia na *posesívne adjektívum* s vynechaním príslušného rozvíjacieho zámena, to je inherentne prítomné v pomenovaní príslušného spoločenského vzťahu – *pri-*

tel'ova dcéra; Na pnoch a kade-tade posedávali páni a najlepší priatelia uhorského kráľa Belu IV/Belovi najlepší priatelia; Jedného dňa predsa len podľahol nátlaku svojej chamevnej ženy/ženinmu nátlaku. Časť determinácie posesora sa teda vytráca. Dôvodom je skutočnosť, že posesívne adjektívum sa používa práve pri nerozvitom osobnom mene (zatial čo genitív sa používa aj v prípade rozvíteného mena). Obdobne sa deje i pri genitíve príslušnosti – *Hlavátka mu preto vyrozprávala príbeh krásnej Margity/Marginit pribeh.* Možné je tu predikatívne spojenie v prípadoch typu *hlas môjho otca/otcov hlas/hlas je otcov/hlas patrí otcovi* (porovnaj *Vyrúšil ho spevavý hlas Mariše.; Sklopil zrak (...) ked' mu do uši udrel jej tvrdý hlas.; Marišin hlas ho rezal ako hrdzavá pila.*; pozn.: kontext by dovoľoval použitie aj posesívneho datívu – *Vtedy sa zatiahol Maríne hlas.*).

Posesívne adjektívum je alternujúcou formou genitívu v prípadoch ako *dar Želmíry/Želmírin dar.* Vyjadrenie je možné nominalizovať prostredníctvom posesívneho zámena – *jej dar.*

V genitíve vyjadrujúcim nositeľa vlastnosti je možná pri niektorých substantívach analógia typu *dĺžka väzby/väzba má dĺžku, vlhkosť vzduchu/vzduch má vlhkosť.* Táto analózia je základom transformácie syntagmy s genitívom na vettú konštrukciu vyjadrujúcu vlastnenie – *strecha domu/dom má strechu, záhrada horného suseda/horný sused má záhradu,* prípadne *dievča bielej tváre/dievča má bielu tvár* – (pozn.: tu je možná i transformácia *dievča je bielej tváre,* konštrukcia so slovesom *mať* je bezpríznaková).

Spojenie predložky *bez a genitív vzhľadom* na svoj negatívny význam náhľadza paralelu v adjektíve utvorenom pomocou prefixu *bez-* – *človek bez ruky/bezruký človek,* prípadne v konštrukcii s negatívnym predikátom *nemáť* – *človek, ktorý nemá ruku/nemajúci ruku;* *Pustili ste ho bez košika/nemal košík.* Obdobne konštrukciu *byť bez peňazí* vyjadrujúcu nedisponovanie možno nahradíť formou *nemáť peniaze.*

Korešpondencia posesívne adjektívum – posesívne pronomínium, posesívne adjektívum – konštrukcia so slovesom *mať*

Posesívne adjektívá a pronomíná vyjadrujú vzťah posesívnosti najvýraznejšie. Posesívne adjektívá tu vyjadrujú vlastníctvo už prostredníctvom derivačnej morfém (*-ov, -in*), ktorá sa pripája k základu pomenúvajúcemu vlastníka, a tým vyjadrujú najväčšejšiu korelát sémantického vzťahu „posesor má posesum“. Posesívne pronomíná popri svojej základnej funkcií zastupovať príslušné substantívum a zároveň naň ukazovať, odkazovať označujú aj privlastnenie. Obe posesívne formy zároveň stojí v pozícii zhodného atribútua ako najtesnejšieho určujúceho prvku vo vzťahu k substantívnu. To predurčuje ich miesto v tesnom susedstve určovaného substantívna. Z týchto vzťahov vyplývajú aj ich vzťahy analógie, resp. korešpondencie (aj vzájomné).

Posesívne adjektívá je možné nahradíť predikáciou postavenou na verbe *mať* v základnom plnom význame „*byť vlastníkom, vlastniť*“. Osobné meno, od

ktorého je príslušné adjektívum utvorené, pri transformácii prechádza do úlohy subjektu a určovaný člen vyjadrujúci privlastňovanú entitu sa stavia do pozície objektu (v akuzatíve) – *Petrova matka, sestra a starší brat/Peter má matku, sestru a staršieho brata; Matildina matka/Matilda má matku; v susedovom sade/sused má sad; v dome Bútorovom/Bútora má dom.*

Pri prevedení konštrukcie s posesívnym adjektívom na konštrukciu s posesívnym pronominom dochádza prostredníctvom zámena k nominalizácii – *Petrova matka, sestra a starší brat/jeho matka, sestra a starší brat; Matildina matka/jej matka; v susedovom sade/v jeho sade; v dome Bútorovom/v dome jeho; vo Veroninej mysli/v jej mysli; Na pánov rozkaz som sa vrátil./na jeho rozkaz; Henrik podišiel k hudobnej aparátúre s nahrávkami Bacha, Chopina a Debus-syho a zapol ju./s ich nahrávkami.*

Posesívnosť je prejavom subjektivizácie výpovede v nadväznosti na vydelenie sféry úzkeho záujmu posesora, do ktorej môžu spadať tak predmetné, ako aj nepredmetné entity. Posesívnosť sa tak viaže na zvnútornenie, interiorizáciu privlastňovanej entity. Jej pozadím je vytvorenie vzťahu podľa prvotne vytvoreného modelu viažuceho sa len na predmetné vlastníctvo. Posesivita sa nepovažuje za významový prvak gramatickej stavby jazyka, pretože sa nevyjadruje záväznými a ustálenými formálnymi prostriedkami, hoci niektoré z nich tak možno chápať. Práve vyrozumievaná obsahová stránka jednotlivých konštrukcií ich umožňuje hodnotiť ako posesívne, hoci tu posesivita nemusí byť fixovaným významom. Jazyk svoju bohatosť dokazuje tým, že využíva na vyjadrenie toho istého stavu a tej istej myšlienky istý spôsob alebo niekoľko alternatívnych spôsobov. Tak je to i pri kategórii posesivity. Výber prostriedkov na pomenovanie jednotlivých odťienkov posesívneho vzťahu vychádza predovšetkým z komunikačných potrieb.

Literatúra

- BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj – ORAVEC, Ján: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 227 s.
- BEDNAŘÍKOVÁ, Božena: Kapitoly o posesivite. [Rigorózna práca]. Olomouc: Univerzita Palackého 1998.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. In: Slavica Slovaca, 1980, roč. 15, č. 3, s. 261 – 280.
- ČMEJRKOVÁ, Světla: Osudy zvratného posesivného zájmensa svýj. In: Naše řeč, 2003, roč. 86, č. 4, s. 181 – 205.
- DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk a kol.: Větné vzorce v češtině. 1. vyd. Praha: Academia 1981. 272 s.
- DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk – KOŘENSKÝ, Ján a kol.: Práce o sémantické struktuře věty. Přehled a kritický rozbor. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV 1973. 204 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. 1. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 263 s.

GERLAKOVÁ, Alexandra: Lexikálno-sémantické protiklady kategórie posesivity. In: Varia XIII. Zborník materiálov z XIII. kolokvia mladých jazykovedcov, Modra-Piesok 3. – 5. 12. 2003. Zost. M. Šimková – K. Gajdošová. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2006, s. 107 – 113.

GERLAKOVÁ, Alexandra: Vyjadrenie posesívneho vzťahu formou genitívu. In: Varia XIV. Zborník materiálov zo XIV. kolokvia mladých jazykovedcov, Nitra – Šintava 8. – 10. 12. 2004. Zost. M. Olšiak. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Katedra slovenského jazyka FF UKF 2006, s. 80 – 86.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Gramatické prostredky hierarchizace sémantické struktury vety. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyne 1983. 102 s.

HORÁK, Emil: K datívu posesívnemu v spisovnej slovenčine a srbochorvátkine. In: Slavica Slovaca, 1970, roč. 5, č. 3., s. 281 – 289.

HORECKÝ, Ján: Posesívne zloženiny. In: Slavica Slovaca, 1976, roč. 11, č. 3, s. 260 – 262.

HORECKÝ, Ján: Pomenovania motivované podobnosťou. In: Studia Academica Slovaca 11. Prednášky XVIII. letného seminára slovenský jazyk a literatúra. Red. J. Mistrik. Bratislava: ALFA 1982, s. 197 – 205.

IVANOVÁ, Martina: Valencia statických slovies. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2006. 273 s.

JUHÁSOVÁ, Lenka: Existenciálny význam slovies byť a mať v slovenčine a bulharčine. In: Slavica Slovaca, 2006, roč. 41, č. 1, s. 32 – 39.

KAČALA, Ján: Sloveso a sémantická štruktúra vety. 1. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 252 s.

KAČALA, Ján: Systém jazykových kategórií. 1. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2006. 156 s.

Kategória posessivnosti v slavianskych i balkanských jazykach. Otvet. red. Vjač. V. Ivanov. Moskva: Nauka 1989. 261 s.

KRALČÁK, Ľubomír: Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine. Nitra: Univerzita Konštántina Filozofa 2005. 204 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Tretie, doplnené a prepracované vydanie. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

LETZ, Belo: Inštrumentál s predložkou s. In: Slovenská reč, 1936/1937, roč. 5, č. 5, s. 202 – 208.

MIKO, František: Rod, číslo a pád podstatných mien. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966. 896 s.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana: Vetté modely v slovenčine. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. 134 s.

PIŤHA, Petr: Existuje datív posesivní? In: Slovo a slovesnosť, 1971, roč. 32, č. 2, s. 301 – 311.

PIŤHA, Petr: K syntakticko-sémantické analýze slovesa patřit. In: Slovo a slovesnosť, 1980, roč. XLI, č. 3, s. 192 – 197.

STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka II. Tvaroslovie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1958. 744 s.

STANISLAV, Ján: Staroslovensky jazyk 1. Prvé vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 372 s.

ŠTĚPAN, Josef: Ke kategorii posesivity a jejímu stvárnení v jazycích. In: Slovo a slovesnost, 1985, roč. 46, č. 1, s. 20 – 27.

VACHEK, Josef: Ještě k osudu českých posesivních adjektiv. (Glosa k pohybu v českém tvarosloví). In: Slovo a slovesnost, 1972, roč. 33, č. 2, s. 146 – 148.

VUŽNÁKOVÁ, Katarína: Motivačný a slovotvorný význam slova v slovenčine. In: Slovo o slove 11. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 51 – 61.

Chatová diskuze jako součást internetové sportovní publicistiky

Jan Chovanec

Katedra anglistiky a amerikanistiky,
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

1 Úvod

V posledních desetiletích nastal rychlý rozvoj moderních technologií, které umožnily rozmach nových forem komunikace. Například v rámci masmediální komunikace došlo ke konstituování nového žánru – online reportáží ze sportovních utkání, kdy je psané zpravodajství zprostředkováváno čtenářům v reálném čase s minimálním zpožděním. Tento článek si věšíma jednoho konkrétního typu českých online reportáží, kdy paralelně s oficiálním komentářem probíhá chatová diskuze mezi čtenáři. V této často velmi neformální diskuzi dochází k interpersonální interakci mezi účastníky, která se projevuje mimojiné i řetězením jejich příspěvků a zaváděním různých témat a podtémat. Tato chatová diskuze je částečně závislá na online reportáži a vyznačuje se hravostí a kreativitou.

2 Online reportáž jako masmediální žánr

Sportovní žurnalistika tradičně rozlišuje mezi mluvenou a psanou reportáží. Kromě charakteru komunikačního kanálu spočívá rozdíl mezi těmito dvěma typy reportáže v okolnostech jejich vzniku. Zatímco mluvený komentář představuje verbální popis událostí bezprostředně poté, co nastanou, psaný komentář shrnuje sportovní utkání až po jeho skončení, tedy z retrospektivního pohledu.

Lingvistické analýzy se u sportovního zpravodajství tradičně zajímají právě o bezprostřednost verbalizace mimojazykových událostí v případě mluvených reportáží. V anglistické literatuře vycházejí studie z klasické stylistické analýzy Crystala a Davyho (1969), kteří hovoří o jazyce tzv. „unscripted commentary“ a poskytují jeho ucelený lexikální a syntaktický popis. Ferguson (1983) hovoří konkrétněji o „sports announcer talk“, který je charakteristický řadou např. syntaktických jevů vzniklých v důsledku časové tísň při formulaci popisu událostí. Pozornost se věnuje jednak mluvenému jazyku sportovních komentářů v rozhlasu (např. Müller 2007, 2008) tak i v televizi (Gerhard 2008).

Sportovní zpravodajství na internetu je – podobně jako jazyk mluvených komentářů – typické svou bezprostředností: popis klíčových událostí se na obrazovce čtenáře objevuje se zpožděním jen několika desítek sekund nutných pro vytvoření verbalizace dané události prostřednictvím klávesnice. Takový text, ač psaný, je vytvářen podobně jako text mluvený, tj. bez možnosti zpětně editovat již jednou vyřčené (napsané).

Okolnosti vzniku textů takového online zpravodajství mají pochopitelně vliv i na jeho jazykovou podobu. Jeden z prvních popisů tohoto žánru (pod názvem „live text commentary“) poskytl Jucker (2006). Pérez Sabater a kol. (2008) se zabývají vztahem mluvenosti a psanosti, zatímco Chovanec (2006, 2008a, 2008b) popisuje dialogickou interakci mezi žurnalistou a čtenáři, narrativní struktury textu a jazykovou konstrukci imaginární komunity sportovních fanoušků-konzumentů online reportáží, to vše na materiálu jednoho z typů online zpravodajství v anglickém deníku *Guardian*.

Anglická terminologie pro tento jazykový žánr není ustálená, různé deníky používají odlišná označení (např. *live text commentary*, *minute-by-minute match report*), v češtině se pro tento typ textu nejčastěji vyskytuje označení *online reportáž*.

3 Chatová diskuse v rámci online reportáže

Analýza v tomto článku je založena na online reportáži, která doprovázela mezinárodní zápas mezi Českou republikou a Kyptem v rámci kvalifikace na mistrovství Evropy ve fotbale (EURO 2008), hráný 21. 11. 2007. Reportáž byla publikována na internetových stránkách českého celostátního deníku MF DNES (www.idnes.cz), který patří mezi nejčtenější periodika v ČR. Podoba internetové stránky s reportáží ze zápasu je zachycena na obrázcích č. 1 a 2.

SESTAVY	NÁHRADNÍCI	ROZESTAVENÍ	skryt
KYPR	ČESKO		
22 A. Georgallides	24 D. Zítka		
17 M. Satasias	12 Z. Pospěch		
4 L. Lambrou	22 D. Rozenhal		
31 M. Christou	5 R. Kováč		
10 K. Charalambidis	23 M. Kadlec		
♂ J. Jasenakis [62]	20 J. Plášil		
19 A. Garpozis	♀ J. Kudrnáček [87]		
20 K. Makridis	4 T. Galásek		
♂ C. Michael [84]	7 M. Matějovský		
24 M. Nikolau	11 D. Pudič		

Obr. 1. Úvodní část online reportáže z fotbalového zápasu Kypr – Česká republika

1. Česko bude zahrávat první standardní situaci. Přímému kopu předcházela faul Alonefusa na českého záložníka Matějovského.

2. Český záložník Galásek z přímého kopu trefil jen zeď, k odraženému míči se dostal ještě obránci Kadlec a z velké dálky poslal míč na braniku. Gólmán Georgallides jeho střelu bezpečně kryl.

3. Hostující Pudil postupoval po levé straně, ale jeho centrální skončil u kyperských obránců.

4. Češi rozehrávali další přímý kop. Centroval Plašíl, který našel Kollera, ale ten fauloval.

5. Domácí Okkas sprintoval do pokutového území, kde ale byl první u míče brankář Zíka.

6. Po levé straně opět postupoval Pudil, ovšem znovu se mu nepovedl centrum.

7. Kypr si připsal první střelu. Konstantinou ale braniku netrefil.

8. Hostující Matějovský postupoval středem hřiště, ale ztratil míč a Kypr tak mohl jít do brejku, který se mu ale moc nepovedl. Od branky odkopával brankář Zíka.

9. Domácí se snaží utíct, ale naráží na dobrě zorganizovanou českou obranu.

10. Pudil je i nadále aktivní, centroval na Kulíče, ale k míči se dostali domácí.

11. Do šance se dostával hostující Kulíč, ale míč mu na poslední chvíli sebral Christou.

12. Domácí se dostávaly do protitoku. Situaci dobře vyřešil Rozehnal, když chytl výběhlí a míč odhlavíčkova.

13. Domácí gólmán Georgallides si připsal další zátku, když likvidoval střelecký pokus českého útočníka Kulíče.

14. Útoky domácích nejsou nebezpečné, jsou to jen náznaky šancí.

 Daniel Pudil (Česko) vstřelil góly. Kypr - Česko 0 : 1
Hostující záložník překvapil soupeřovu obranu, když se rozhodl místo příhrávky střílet, a levou nohou poslal míč ke vzdálenější tyči Georgallidesové branky.

15. Pudil je i nadále aktivní, centroval na Kulíče, ale k míči se dostali domácí.

16. Do šance se dostával hostující Kulíč, ale míč mu na poslední chvíli sebral Christou.

17. Domácí se dostávaly do protitoku. Situaci dobře vyřešil Rozehnal, když chytl výběhlí a míč odhlavíčkova.

18. Domácí gólmán Georgallides si připsal další zátku, když likvidoval střelecký pokus českého útočníka Kulíče.

19. Útoky domácích nejsou nebezpečné, jsou to jen náznaky šancí.

Rozhodčí: Paniašvili (Gruzie) - Erikašvili (Gruzie), Jvarišvili (Gruzie)
Stadion: Nikosia - Neo GSP Stadium
Počet diváků: 5211 (22% z kapacity 23400 diváků)

DISKUSE **skryt**

Jméno VSTUP

Zaregistrovat se

Pavlik z Danska: to vomej: jo ale potom plati vysledky z EURO kvádly a tam mají GER lepsi koeficient a potom jdou do 1 kose ger. Van batten to chce prohrát aby nemarazil např. na ITA .. Co udelal teď LOW? (19:30)

Duhos: Dneska davaj na dvouče dobré, mimo prostorové film... (19:29)

Vomej: atletka05: Bohemka-a-a-a a Sparta af má dřevnu jakou chce ... (19:24)

Fawly: to Pavlik: inne vychazi, ze budou mit Nemci i Nizozemci v takovym priplate stejnej koeficient... (19:23)

atletka05: vomej: slavia a smrk spartw:D (19:22)

soulbringer: barnabas_666 no prave...ja dal na Nizozemce remizu.. (19:21)

Oweri: no nic, go back to work... bey (19:21)

Vomej: Tak dneska to zachránila Slavie a nepotřební ... (Charakteristika IDNES Koller: V české lize se neprosadil a jako nepotřebný odesel do zahraničí.) (19:21)

atletka05: smrk kypru:D (19:19)

atletka05: huraaaa (19:18)

Vomej: FRUITCAKE: Turci hrajou až od 20.00. (19:18)

atletka05: smrk kypru:-) (19:18)

ferrySP: Mate nekdo stream na anglii?? (19:18)

Hlodavec_vodni: Zvítězili sme (19:18)

atletka05: česiiiii do toho ooooo (19:18)

barnabas_666: kua (19:18)

barnabas_666: 59' Belarus 1 - 0 Holland (19:18)

Obr. 2. On-line reportáž a chatová diskuse k zápasu Česká republika – Kypr (zdroj: www.idnes.cz)

Podoba online reportáží v tomto deníku má poměrně ustálenou formu. Online reportáž probíhá v levém sloupci a je řazena chronologicky. Jednotlivé textové segmenty jsou uvozeny časovým údajem, který odkazuje k danému okamžiku zápasu. Aktuální komentář je řazen v horní části stránky pod záhlavím s údaji o zápase (úvodní informace, sestavy, aktuální skóre, střídání, tresty – viz obr. 1). Předchozí komentáře jsou řazeny pod takovým aktuálním komentářem, který se v horní části stránky objevuje buď automaticky, nebo po stisknutí tlačítka „obnovit“ (nacházejícího se jednak na stránce s reportáží (viz obr. 1), jednak v liště internetového prohlížeče). Po skončení zápasu je řazení jednotlivých komentářů většinou změněno tak, že postupný vývoj zápasu lze číst od shora dolů, tj. v přirozené lineární formě. Text komentáře je na stránkách příslušného periodika archivován a zůstává dostupný on-line i po skončení reportáže, tj. v době, kdy text už není aktivní a nedochází k žádným aktualizacím.

V pravém sloupci internetové stránky se nalézá okno, v němž probíhá chatová diskuse čtenářů. Tato diskuse je čtenářům volně přístupná, avšak komentáře mohou přidávat pouze registrovaní uživatelé. Řazení příspěvků je obdobně jako

u sportovní reportáže: aktuální příspěvky se objevují v horní části okna a postupně vytlačují starší příspěvky, které ustupují směrem dolů. Jednotlivé příspěvky jsou uvozeny jménem autora a následovány časem, ve který byly zobrazeny. Ve stejný okamžik tak mohou být zobrazeny příspěvky několika čtenářů, kteří mohou reagovat na různé předchozí komentáře ostatních diskutujících.

Předmětem následující analýzy je souvislý soubor části chatové komunikace mezi čtenáři o celkové délce 30 příspěvků. Tematicky se diskuze vztahuje k probíhajícímu zápasu, i když se zde vyskytuje poměrně málo příspěvků, které se týkají faktického popisu herních událostí. Jednotlivé příspěvky jsou zde uvedeny v tom sledu, ve kterém se zobrazují čtenářům, tzn. nejnovější příspěvky jsou uvedeny nahoře. Z důvodu usnadnění analýzy jsou však příspěvky očíslovány v tom pořadí, v jakém byly na internetovou diskuzi umístěny.

- 30 jirji: a máš k té televizi antenu ??? :) (18:49)
29 spartaman: :) (18:49)
28 spartaman: Plynový pedál i se zbytkem vozu mu odebrali (18:49)
27 Kocek: Dneska hraje moc dobře Matějovský, Kadlec, Galásek je dobré, Pospěch, ale jinak nic moc, pudil nedat haluzáckej gol, tak nevím že hraje, stejně tak KOller (18:49)
26 cobude: Tajda:já vím a moc mu přeju, protože on moc chce, ale právě ta nervozita.... (18:49)
25 al-kejda: jaké to je ten fotbal vůbec? jsem neviděl naši tv už měsíce (18:49)
24 pavkos: tajda: nevím, co mu svazuje nohy, ale nervozita to nevím, zřejmě nemá plynový pedál (18:48)
23 cobude: Kadlec to má špatné, ten neměl nastupovat už minule. (18:48)
22 tajda: u baroše to není smůla, nervozita mu svazuje nohy (18:47)
21 Kocek: POME SIGMA (18:47)
20 Hlodavec_vodni: V televizi to taky není (18:47)
19 Kocek: Rozhodčí je fakt hustej, něřeknu kdybysme potřebovali nutně vyhrát, ale takhle nás tlačit za situaci, kdy jde vo hofno??? (18:47)
18 cobude: Baroš pome! (18:47)
17 markus75: duhoš-no tak to si sed rozdává s Maradonou ne? (18:47)
16 jirji: to asi je ale nemuzu k TV....na netu nemuzu nic najít (18:46)
15 cobude: tajda: ale už je blízko, už jen dva metry mu chybí (18:46)
14 Smil: koller by mohl dat (18:46)
13 al-kejda: u nás to není ani na ČT2? (18:46)
12 jabu: baros je drevák :-) (18:45)
11 cobude: Baroš smůla furt! (18:45)
10 tajda: baroš utíkal na bránu a..... netrefil, teda jen asi o 2 metry (18:45)
9 Hlodavec_vodni: V Záběhlicích to taky nedávají (18:45)
8 Smil: dalsí tutovka (18:45)
7 nonewood: na stadionu tam maj český reklamní mantáky.. co to? kyselka litovel pilecký.. (18:45)
6 jirji: jsem v praze a taky to nedavají :) (18:45)
5 al-kejda: sleduje to někdo z vás na netu? (18:45)
4 GattusoBrno: ani v usa to nedavaj mr/dky (18:44)
3 tajda: markus - je -((((18:44)
2 Hlodavec_vodni: A v Austrálii teprv (18:44)
1 Duhoš: mimochodem 21 tesne pred polocasem 0:0 (18:44)

Příklad 1. Ukázka chatové diskuze během fotbalového utkání Česká republika – Kypr (21. 11. 2007) na stránkách www.idnes.cz

Každý příspěvek je uveden označením identity (tzv. nickem), pod nímž na tomto internetovém fóru jeho autor vystupuje. Jedná se o identitu virtuální (srov. Benwell a Stokoe, 2006), která jednotlivcům umožňuje vystupovat anonymně (ač jsou tito uživatelé formálně registrováni na www.idnes.cz). V důsledku toho může být jejich verbální chování jiné než u reálně existujících skupin, kde jsou jednotlivci např. vystaveni určité míře společenské kritiky v případě hrubých či vulgárních replik, které jsou v internetové komunikaci poměrně běžné.

Virtuální identita účastníků chatu se odráží už ve způsobu, jakým se sami označují. Některé přezdívky představují zřejmě upravené formy vlastních jmen přispěvatelů (*jirji; Duhos; Kocek*), některé ve velmi hovorové podobě (*pavkos, markus75*). V těchto případech má virtuální identita určitý reálný základ. U některých přezdívek lze motivaci hledat např. u oblíbeného fotbalového klubu (*spartaman*) či hráče (*GattusoBrno*). Vyskytují se však i takové nicky, které jsou zcela motivovány snahou přispěvatele zvolit si přezdívku pokud možno humoristickou nebo originální, která na sebe v diskuzi potenciálně přitáhne pozornost (*Hlodavec_vodni; al-kejda*). Na druhou stranu si účastníci chatu volí i takové přezdívky, jejichž motivace není zcela jasná (*tajda; Smil; jabu*) a to i v případě cizojazyčných nicků (*nonewood*) nebo jinak srozumitelných větných fragmentů (*cobude*).

Těchto přezdívek pak účastníci pochopitelně užívají i v případech, kdy se navzájem oslovoují, cíleně reagují na příspěvky druhých (15 – *cobude: tajda: ale už je blízko, už jen dva metry mu chybí*) nebo o jiných účastnících hovoří (3 – *tajda: markus – je -((((*).

V debatě mezi fanoušky se vyskytují jazykové prostředky běžné v chatové komunikaci diskuzních fór na internetu. Po stránce lexikální se jedná například o výrazy neformální (27 – *haluzáckej gol*), hovorové až slangové (19 – *Rozhodčí je fakt hustej; 7 – na stadionu tam maj český reklamní mantáky; 18 – Baroš pome*) i silně expresivně zabarvené (19 – *kdy jde vo hofno*). Časté je užívání tzv. emotikonů, tj. složených grafických symbolů, které představují emotivně-expresivní postoj pisatele k vlastní promluvě a mají zástupnou funkci – jejich užití do určité míry kompenzuje absenci paralingvistických jevů v psaném jazyce. Příležitostně je takový emotikon použit zcela samostatně ve funkci ucelené reakce (viz příspěvek 29 – *spartaman: :o)*), dokonce může být užit i jako substituce lexikálního výrazu, a být tak začleněn do syntaktické struktury promluvy (3 – *tajda: markus – je -((((*). Po grafické stránce je rovněž běžné ignorování pravidel pravopisu, stejně jako uvádění některých příspěvků bez českých diakritických znamének. Psaní velkých písmen je více-méně náhodné a jen těžko zde lze vystopovat nějaký konzistentní úzus.

Vzhledem k tomu, že se jedná o typ diskuze, kde příspěvky nejsou moderovaný, expresivita pisatelů místy přechází až do vulgarity. Avšak i zde se účastníci chatu uchylují k poměrně stereotypnímu prostředku, pomocí něhož se snaží zabránit tomu, aby byl jejich příspěvek – např. pomocí automatického programu hlídajícího výskyt určitých lexikálních jednotek – z diskuze vyřazen. Příslušné

vulgární výrazy jsou tak buď doplněny o nějaký grafický znak (např. lomítko u příkladu 4 – *GattusoBrno: ani v usa to nedavaj mr/dky*) nebo mírně upraveny (např. foneticky, viz 19 – ... *takhle nás tlačit za situace, kdy jde vo hofno???*). Díky této formální manipulaci pak takové příspěvky nejsou zachyceny softwarovým filtrem, který by (potenciálně) mohl zabránit v zobrazení příslušných textů.

Takovou manipulaci formálních prostředků je však do určité míry nutno vnímat jako kreativní metajazykovou činnost uživatelů internetu. V extrémních případech může kreativita pisatelů nabývat až poetický charakter, neboť se součástí jejich komunikace stávají slovní hříčky a nejen vědomé využívání vyjadřovacích prostředků, které má daný kód k dispozici, ale dokonce jejich cílené rozšiřování.

Jak poznamenává Carter (2004, s. 19), tvořivý přístup k jazyku vede v některých žánrech k posílení interakce mezi textem a čtenářem, kdy čtenář vstupuje s textem do kreativního dialogu. V takové situaci pak „*text rezonuje více-ro významy, které však rezonují pouze tehdy, jsou-li takovým způsobem recipi-enty interpretovány*“ (překlad autor).

Výše uvedená chatová diskuse obsahuje následující ukázku jazykové tvorivosti pisatelů: 27 – *Kocek: Dneska hráje moc dobré Matějovský, Kadlec, Galásek je dobrý, Pospěch, ale jinak nic moc, pudil nedat haluzáckej gol, tak nevím že hráje, stejně tak Koller*. Podtržením je označeno slovo, v němž se potenciálně skrývá drobná slovní hříčka. Na jednu stranu sice není známa intence pisatele ani to, zda čtenáři tuto formu jako hříčku vnímají, na druhou stranu však dané slovo obsahuje zřetelnou manipulaci jazykové formy. S touto manipulací je spojen určitý významový potenciál, který může (avšak nemusí) být realizován, tj. příslušným způsobem interpretován čtenářem. S odkazem na výše uvedený citát tak daný text (resp. jedna specifická jazyková forma) má potenciál rezonovat více významy.

Potenciálnost se v tomto případě týká přítomnosti dvou velkých písmen u jména Koller (tj. *Koller*). Tento způsob psaní může být čistě náhodný, tj. může se jednat o překlep pramenící z uvolněného úzu existujícího v oblasti elektronické komunikace. O tom by ostatně mohlo svědčit i to, že autor ve stejně větě uvádí jméno jiného fotbalisty s malým písmenem (*pudil*). (Paradoxní ovšem je, že i taková náhodná chyba by vedla ke vzniku neúmyslé slovní hříčky.)

Stejně tak se však může jednat o originální způsob, jakým autor využívá jména fotbalisty k vyjádření vlastního hodnotícího komentáře ke způsobu jeho hry. V jediném lexikálním výrazu, a to navíc ve vlastním jméně, je tak obsažen autorův postoj, tj. přibližně *Koller* = „Koller je K.O.“. Tento obsah je pochopitelně možno vyjádřit pouze vizuální formou.

V této souvislosti je nutno poznamenat, že ačkoliv je takový typ slovních hříček v češtině relativně vzácný, v anglickém jazyce se jedná o poměrně běžný prostředek, který je obzvlášť častý v jazyce médií. Díky minimální formální úpravě je recipient přinucen vnímat nejen propoziční obsah dané formy ale také dodatečný propozičně-expresivní význam, o který je taková forma obohacena

jejím záměrným připodobněním k jinému jazykovému znaku. Navíc dochází k podstatnému posílení interpersonální osy komunikace: recipient je konfrontován s jazykově kreativním přístupem na straně pisatele, který tímto prostředkem může nastolit, když ne přímo zábavný či humorný, tak alespoň nevážný, tón komunikace (tzv. „play frame“, viz Norrick 1994, s. 410).

V případech dialogické komunikace může být takový tón opětován a může dojít k záměrně reciproční výměně různých jazykově kreativních forem v replikách jednotlivých účastníků. Běžná je i situace, kdy taková reciproční výměna představuje odklon od hlavního tématu konverzace. Poté, co se jednotliví účastníci tímto způsobem verbálně realizují, se konverzace typicky navrací zpět k původnímu tématu, které bylo dočasně přerušeno či rozvíjeno v rámci paralelních tematických linií. [K tomuto dynamickému pojednání textu viz např. Chafe (1995), který se zabývá tím, jak se téma konverzace postupně rozvíjí v dialogické komunikaci mezi několika mluvčími, přičemž dochází ke vzniku podtémat (tzv. „subtopics“) a dílčích podtémat („subsubtopics“), po jejichž vyčerpání pokračuje hlavní téma konverzace.]

Co se týče interakce mezi jednotlivými účastníky internetového chatu, lze vypozorovat, že některé příspěvky jsou poměrně izolované, kdežto jiné jsou zdrojem pro reakce dalších účastníků. Díky tomu dochází k řetězení některých příspěvků, které typicky nebývají ve fyzické blízkosti, neboť jsou přerušeny verbálním projevem jiných příspěvatelů, kteří se v daný okamžik do diskuze zapojili. V dané ukázce tak například příspěvek 24 navazuje na příspěvek 22. Propojenost těchto dvou příspěvků je explicitně vyjádřena jakýmsi „oslovením“ autora původního příspěvku, kdy autor 24 zahajuje svůj příspěvek zopakováním přezdívky, pod niž autor 22 vystupuje. Takový „internetový vokativ“ (v níže uvedené ukázce označený podtržením) je standardním prostředkem, kterým pisatel indikuje, že jeho příspěvek je určen dané osobě nebo představuje přímou reakci na jeho původní text:

22 tajda: u baroše to není smůla, nervozita mu svazuje nohy (18:47)

(...)

24 pavkos: tajda: nevím, co mu svazuje nohy, ale nervozita to neví, zřejmě nemá plynový pedál (18:48)

Příspěvek 22 podnítil k reakci dalšího účastníka diskuze, který se zapojil prostřednictvím příspěvku 26. Diskutér vystupující pod jménem *cobude* zde explicitně odkazuje na autora příspěvku 22 (*tajda*), s nímž vstupuje do cílené dialogické interakce (viz konverzační já vím). Zjevná je závislost účastníků na společném verbálním kontextu (viz užívání osobních zájmen *mu* a *on*, která anaforicky odkazují k hráči Barošovi zmíněnému v příspěvku 22). Další formální vztah mezi příspěvky 22 a 26 spočívá v opakování lexikálního výrazu *nervozita*. Tento prvek koheze, explicitně propojující dané příspěvky, ostatně na významové rovině artikuluje i samotné podtéma, kterému se oba příspěvky věnují, tj. Barošovu herní nemohoucnost:

26 cobude: Tajda:já vím a moc mu přeju, protože on moc chce, ale právě ta nervozita.... (18:49)

Diskuze mezi účastníky tohoto sportovního chatu se rozvíjí v jejich vzájemné interakci, kdy dochází k řetězení příspěvků i k opakováným odkazům na původní příspěvek, který diskuzi na dané podtéma podnítil. Tak zatímco příspěvek 22 vedl k reakci dvou různých účastníků v příspěvcích 24 a 26 (jejichž vztah k 22 je zřejmý i z přímého odkazu ve formě výše uvedeného tzv. „internetového vokativu“), diskutér v příspěvku 28 toto podtéma rozvíjí nikoliv ve vztahu k hlavnímu příspěvku 22 či bezprostředně předcházející reakci v 26, ale spíše v návaznosti na příspěvek 24:

28 spartaman: Plynový pedál i se zbytkem vozu mu odebrali (18:49)

Ačkoliv jsou příspěvky 24 a 28 od sebe fyzicky odděleny jinými třemi příspěvky (z nichž 25 a 27 s tímto konkrétním podtématem nesouvisejí, přičemž 27 je součástí obecnějšího společného tématu „špatná hra národního tímu“), je zcela zjevné, že tyto dva komentáře spolu vytvářejí dvojici: v 28 se totiž opakuje výraz *plynový pedál*. Opakování lexikálních prostředků – jako prostředek textové koheze – tak opět pomáhá k budování koherence. Zatímco autor příspěvku 24 (*pavkos*) sděluje svůj hodnotící postoj ostatním prostřednictvím metafory (*zřejmě nemá plynový pedál*), autor 28 (*spartaman*) využívá stejnou metaforu a dále ji rozšiřuje (*Plynový pedál i se zbytkem vozu mu odebrali*). Tímto způsobem v internetové diskuzi jednak dává najevo svůj kritický postoj, jednak osvědčuje schopnost vtipné a pohotové reakce na aktuální herní situaci i vývoj internetové diskuze. Určité uspokojení z dobré formulovaného situačního vtipu ostatně vyjadřuje i jeho samotný autor v dalším příspěvku, který obsahuje pouze emotikon vyjadřující jeho pozitivní emotivní reakci (29 -*spartaman: :o))*).

Je zjevné, že sám o sobě je příspěvek 28 zcela nesrozumitelný. K jeho pochopení (a ocenění) musí mít čtenář přehled o průběhu předcházející diskuze, která je částečně inspirována probíhajícím zápasem. Pro schopnost správně interpretovat 28 se předpokládá jednak znalost jednoho z hlavních témat celé diskuze (tj. skutečnost, že výkon národního tímu v daném utkání nedosahoval očekávání), jednak povědomí o konkrétním podtématu („Barošovy herní nedostatky“). Čtenář musí být schopen orientovat se v diskuzi, kde se střídají různá podtéma. Příspěvky patřící k danému podtématu jsou vzájemně provázány jednak explicitními odkazy na předchozí autory, jednak různými kohezními prostředky, kdy především opakování určitých výrazů napomáhá interpretovat dané příspěvky jako koherentní ve vztahu ke konkrétním předcházejícím příspěvkům.

Všechny výše uvedené příspěvky (22, 24, 26, 28) se zabývají jediným specifickým podtématem, které bylo započato už v příspěvku 10. Ten byl motivován událostmi na hřišti a bezprostředně ho následovaly další reakce účastníků diskuze:

10 tajda: baroš utíkal na bránu a..... netrefil, teda jen asi o 2 metry (18:45)

11 cobude: Baroš smůla furt! (18:45)

12 jabu: baros je drevak :-) (18:45)

(...)

15 cobude: tajda: ale už je blízko, už jen dva metry mu chybí (18:46)

Za zmínu stojí skutečnost, že příspěvek 10 (spolu s doprovodnou diskuzí) odkazuje k 62. minutě zápasu, která byla v on-line reportáži sportovním žurnalistou na www.idnes.cz komentována následujícím způsobem:

62.min ! Hostující Baroš si v běhu obhodil Garpozise a v tísni vystřelil. Míč jen těsně minul kyperskou branku.

Čtenář *tajda* v příspěvku 10 ve skutečnosti ostatním čtenářům poskytuje dodatečné informace o zápase, které nejsou z on-line reportáže zjevné – konkrétně upřesňuje vzdálenost, o kterou Barošova střela minula branek. Nejedná-li se o autorovu nadsázku, pak vzhledem k absenci obrazového přenosu na stránkách www.idnes.cz daný čtenář musel tuto skutečnost získat z alternativního zdroje – buď obrazového přenosu na internetu, nebo prostřednictvím televizního vysílání.

Možnost účastnit se chatové diskuze tak některým čtenářům umožňuje vytvářet částečný paralelní komentář, v němž se například mohou vymezovat vůči hlavnímu zpravodajskému médiu, na jehož stránkách online reportáž a chatová diskuse probíhají. Ze srovnání faktického popisu v online reportáži (*míč jen těsně minul*) a jeho specifikace v příspěvku 10 (*netrefil, teda jen asi o 2 metry*) je patrný kontrast a lehce ironický přístup účastníka chatové diskuze.

Jak již bylo uvedeno výše, všechny tyto příspěvky na dané podtéma jsou však ještě tematicky sdruženy do obecnějšího souboru příspěvků, který lze označit jako „kritika/komentář nepřesvědčivého výkonu mužstva“, které představuje základ pro textovou koherenci celé řady jinak izolovaných příspěvků vyskytujících se v průběhu celé internetové diskuze. Debata týkající se tohoto tématu probíhá souběžně s debatou na téma jiná, v tomto případě na téma „možnosti sledování zápasu“ (viz např. příspěvky 4, 5, 6, 9, 13, 16, 20, 30 a nepřímo i 25).

Závěr

Online reportáže představují nový publicistický žánr, který spojuje prvky mluvenosti a psanosti. Doprovodná chatová diskuse dává prostor čtenářům, aby vyjádřili svůj názor na hru týmu. Interakce mezi účastníky chatové diskuze je dialogická a lze ji analyzovat např. z pohledu konverzační analýzy. Ukazuje se, že příspěvky v diskuzi nejsou izolované, nýbrž jsou zřetězeny do sekvencí, které jsou tematicky propojeny. Čtení takových příspěvků je sice poněkud ztíženo, neboť v dané diskuzi simultánně probíhá několik takových konverzačních řetězců na různá téma, avšak autoři jednotlivých příspěvků využívají určité prostředky, jimiž koherentní interpretaci sekvencí příspěvků usnadňují – např. prostřednictvím lexikální koheze nebo přímým oslovovalním autorů předchozích komentářů. Chatová diskuse obsahuje neformální, hovorové jazykové prostředky a tvoří ji především evaluativní komentáře účastníků, i když i zde je prostor pro relativně faktickou komunikaci týkající se sportovního zápasu, na jehož pozadí diskuze probíhá. Ideační osa komunikace není primární, neboť je podřízena interpersonální interakci účastníků internetového chatu. Chatová diskuse

sportovním fanouškům poskytuje virtuální diskurzivní prostor, v němž mohou artikulovat nejen svoji vlastní (anonymní) identitu ale také svoji sounáležitost s imaginární skupinou konzumentů daných textů (viz Chovanec 2008b).

Zdroje

Online reportáž z mezinárodního zápasu Kypr – Česká republika, 21. 11. 2007 (dostupné na internetové stránce http://fotbal.idnes.cz/db_fotbal.asp?online=7044072).

Poznámka

Tento článek představuje výstup z grantového projektu *GAČR 405/07/0652 Jazyky v integraci, integrace v jazycích*.

Literatura

BENWELL, Bethan – STOKOE, Elizabeth: Discourse and Identity. Edinburgh: Edinburgh University Press 2006. 329 s.

CARTER, Ronald: Language and Creativity. The Art of Common Talk. London: Routledge 2004. 255 s.

CRYSTAL, David – DAVY, Derek: Investigating English Style. London: Edward Arnold 1969. 280 s.

FERGUSON, Charles A.: Sports announcer talk. Syntactic aspects of register variation. In: Language in Society, 1983, 12, s. 153 – 172.

GERHARD, Cornelia: Turn-by-turn and move-by-move: A multi-modal analysis of live TV football commentary. In: LAVRIC, Eva – PISEK, Gerhard – SKINNER, Andrew STADLER, Wolfgang (eds): The Linguistics of Football. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2008, s. 283 – 294.

CHAFE, Wallace: Polyphonic topic development. In: GIVÓN, Talmy (ed.): Conversation. Cognitive, Communicative and Social Perspectives. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1997, s. 41 – 53.

CHOVANEC, Jan: Competitive verbal interaction in online minute-by-minute match reports. Brno Studies in English, 2006, roč. 32, s. 23 – 35. <[http://www.phil.muni.cz/plonedata/wcaa/BSE/BSE_2006-32_Offprints/BSE%202006-32%20\(023-035\)%20Chovanec.pdf](http://www.phil.muni.cz/plonedata/wcaa/BSE/BSE_2006-32_Offprints/BSE%202006-32%20(023-035)%20Chovanec.pdf)>

CHOVANEC, Jan: Narrative structures in online sports commentaries*. A presentation given at the 9th ESSE conference in Aarhus, Denmark 2008a.

CHOVANEC, Jan: Enacting an imaginary community: Infotainment in on-line minute-by-minute sports commentaries. In: LAVRIC, Eva – PISEK, Gerhard – SKINNER, Andrew STADLER, Wolfgang (eds): The Linguistics of Football. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2008b, s. 255 – 268.

JUCKER, Andreas H.: Live text commentaries. Read about it while it happens. In: ANDROUTSOPoulos, Jannis K. – RUNKEHL, Jens – SCHLOBINSKI, Peter – SIEVER, Torsten (eds.): Neuere Entwicklungen in der linguistischen Internetforschung. Zweites internationales Symposium zur gegenwärtigen linguistischen Forschung über computervermittelte Kommunikation. Universität Hannover, 4. – 6. Oktober 2004 (Germanistische Linguistik 186-187). Hildesheim: Georg Olms 2006, s. 113 – 131.

MÜLLER, Torsten: Football, language and linguistics. Time-critical utterances, their relation to non-linguistic situations and events. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2007. 390 s.

MÜLLER, Torsten: "He held his head in his hands as it flashed past the post": How grammar and football interact. In: Lavric, Eva – PISEK, Gerhard – SKINNER, Andrew – STADLER, Wolfgang (eds): The Linguistics of Football. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2008, s. 269 – 282.

NORRICK, Neal R.: Involvement and joking in conversation. In: Journal of Pragmatics, 1994, 22, s. 409 – 430.

PÉREZ-SABATER, Carmen – PEÑA-MARTÍNEZ, Gemma – TURNERY, Ed –MONTERO-FLETA, Begoña: (2008) A Spoken Genre Gets Written: Online Football Commentaries in English, French, and Spanish. Written Communication 25(2), 2008, s. 235 – 261.

Z konfrontačnej gramatiky spisovnej slovenčiny a bulharčiny

(Systém slovesných tvarov v spisovnej slovenčine
a bulharčine – imperatív)

Gabriela Imrichová

Katedra slavistiky Inštitútu rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky,
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Jednou z gramatických kategórií slovies je gramatická kategória spôsobu, ktorou sa vyjadruje reálnosť, resp. ireálnosť deja z hľadiska hovoriaceho. Rozlišujeme tri slovesné spôsoby: oznamovací, rozkazovací a podmieňovací. V oznamovacom spôsobe sa vyslovujú reálne deje, v rozkazovacom deje požadované a v podmieňovacom zase predpokladané.

My sa v našom príspevku budeme venovať jednému jednoduchému určitému slovesnému tvaru – rozkazovaciemu spôsobu a pri jeho zostavovaní použijeme synchrónne porovnávanie, teda budeme ho skúmať z hľadiska súčasného stavu.

Naším zámerom je konfrontovať tento slovesný tvar v dvoch slovanských jazykoch (slovenský jazyk – západoslovanský a bulharský jazyk – južnoslovanský), hlavne poukázať na zhody pri tvorbe jednotlivých foriem, ale určite zaujmavejšie bude sledovať rozdiely, čo sa týka tvorenia jednotlivých foriem rozkazovacieho spôsobu.

J. Oravec, E. Bajzíková a J. Furdík (1988, s. 145) termín rozkazovací spôsob definujú ako spôsob, ktorý vyjadruje požadovaný dej, t. j. žiadosť, príkaz vykonať dej, ktorý má byť podľa vôle hovoriaceho ešte len uskutočnený. Je to spôsob s príznakom nespontánnosti. Imperatív vyjadruje celú škálu modálnych odtienkov, napr. zákaz, výzva, výstraha, povel, rozkaz, žiadosť, napomenutie, predpis, želanie, prosba, rada a pod.

V spisovnej slovenčine sa tento spôsob označuje ako **rozkazovací** alebo sa používa jeho latinský názov **imperativ**. V spisovnom bulharskom jazyku sa tento spôsob nazýva **повелително наклонение**. Okrem tohto termínu sa ešte niekedy využívajú dva termíny, a to „**подбудително наклонение**“ (doslovny preklad v slov. „*podnecujúci spôsob*“) a „**заповедно наклонение**“ (preklad do slov. „*rozkazovačný spôsob*“). Pojem „*podnecujúci spôsob*“ sa môže použiť vtedy, keď tento spôsob vyjadruje podnet, popud, pohnútku, aby sa dej skončil. Termín „**заповедно наклонение**“ sa používa vtedy, ak sa jeho formami vyjadruje rozkaz, aby sa daný dej skončil.

Formy rozkazovacieho spôsobu sú vždy rovnaké. Nezáleží na tom, či vyjadrujú prosbu, želanie, zákaz alebo rozkaz. Formy sa líšia len v intonácii.

Všetky slovanské jazyky majú imperatívnu formu 2. os. singuláru a 2. os. plurálu. Niektoré rozdieli medzi týmto jazykmi sa týkajú tvorenia týchto tvarov. Stredobodom našej pozornosti je tvorenie tvarov rozkazovacieho spôsobu v slovenskom a bulharskom jazyku.

Obidva porovnávané slovanské jazyky disponujú **jednoduchými** a **zloženými**, resp. opisnými tvarmi rozkazovacieho spôsobu. V bulharskom jazyku sa tieto formy nazývajú **прости форми** a **сложни повелителни форми**.

Jednoduché formy sa v slovenčine aj v bulharčine tvoria synteticky, napr. v slovenčine sloveso v neurčitku *zostať* má jednoduché formy *zostaň*, *zostaňte*, *zostaňme*, v bulharskom jazyku jednoduché formy *смоя*, *смоите* prináležia slovesu *смоя*. Už na týchto uvedených príkladoch si môžeme všimnúť, že slovenský jazyk má jednoduché rozkazovacie formy pre tri osoby – 2. os. singuláru, 2. os. plurálu a 1. os. plurálu. Pre bulharský jazyk sú príznačné jednoduché formy len pre 2. os. singuláru a 2. os. plurálu. Jednoduché tvary imperatívu sa v bulharčine aj v slovenskom jazyku tvoria z prezentného kmeňa, v slovenčine z druhej podoby tohto kmeňa (druhú podobu prezentného kmeňa dostaneme tak, že z tvaru tretej osoby množného čísla oznamovacieho spôsobu prítomného času odtrhneme osobnú príponu **-ú (-u)** alebo **-ia (-a)**).

V slovenskom jazyku tvary 2. os. singuláru rozkazovacieho spôsobu nemajú osobitnú koncovku, tvoria sa nulovou príponou (napr. *pracuj*, *chytaj*, *lez*), prípadne na konci kmeňa sa môže vyskytnúť alternácia spoluhlások (napr. *ved-ia* – *ve* – *dz*). Takže tu platí pravidlo, že tvar 2. os. singuláru rozkazovacieho spôsobu je zhodný s druhou podobou prítomníkového kmeňa.

Okrem tohto pravidla však existujú tri výnimky:

1. Slovesá, ktorých neurčitkový kmeň sa končí na samohlásky **-i**, **-y** tvar 2. os. sg. tvoria odpadnutím koncového **-j** (napr. sloveso *kryť* – *kry!*).

2. Slovesá, ktorých neurčitkový kmeň sa končí na spoluhláske **-t**, **-d**, **-n**, **-l**, v 2. os. sg. dochádza k zmäkčeniu spomínamej spoluhláske (napr. sloveso *plet-ú* – *plet’!*).

3. Ak sa druhá podoba prítomníkového kmeňa končí na skupinu spoluhlások, ktorá pre spisovnú slovenčinu nie je typická – ku kmeňu sa pripája prípona **-i** (napr. sloveso *žn-ú* – *žn-i!*).

V bulharskom jazyku formálnym ukazovateľom formy 2. os. singuláru je morfémá **-и** (napr. *тиши*, *говори* – porov. v slov. *kryť* – *kry*) – platí to pre slovesá I. a II. časovania a morfémá **-й** (napr. *гледай*, *стреляй*, *ней*, *строи* – ide o slovesá III. časovania a slovesá I. a II. časovania, keď pred základnou samohláskou je samohláska).

Druhá osoba množného čísla rozkazovacieho spôsobu sa tvorí prostredníctvom prípony **-те** (v obidvoch slovanských jazykoch), ktorá sa pripája k tvaru 2. osoby singuláru (*читай-те*, *пиш-те*, *позерай-те*, *гледай-те*, *стреляй-те*, *тиши-те*, *говоре-те*). Formálnym ukazovateľom množného čísla v bulharskom jazyku je morfémá **-е** (*говорете*, *тишиете*) a morfémá **-й** (*стреляйтe*, *гледайтe*).

Okrem pravidelného spôsobu tvorenia imperatív u bulharskom jazyku existujú aj výnimky, ide o slovesá, ktoré tvary rozkazovacieho spôsobu tvoria nepravidelne. Tu patrí zopár slovies, ktoré formy rozkazovacieho spôsobu v 2. os. sg. a 2. os. pl. netvoria podľa vyššie spomínaných pravidiel. Spomínané slovesá sú:

съм (byť)

видя (vidieť)

държа (držať)

ям (jest')

вляза (vchádzat')

изляза (vychádzat')

дойда (prísť)

отида (odíšť)

донеса (donášať)

занеса (odniest', zaniesť)

Kvôli lepšiemu prehľadu uvedieme tieto slovesá aj s nepravidelnými tvarmi v nasledujúcej tabuľke:

Tabuľka č. 1

Съм	бъди	бъдете
Видя	виж	вижте
Държа	дръж	дръжте
Ям	яж	яжте
Вляза	влез	влезте
Изляза	излез	излезте
Дойда	ела	елате
Отида	иди	идете
Донеса	донес	донесете
Занеса	занес	занесете

Slovesá *дочека*, *занеса* okrem vyššie spomenutých foriem majú v spisovnom jazyku aj plné formy *занеси*, *занесеме*, *дочеки*, *дочекеме*.

Aj v slovenskom jazyku sa vyskytujú slovesá, ktoré tvar 2. os. sg. a 2. os. pl. imperatívu tvoria nepravidelne. Rovnako aj tie si kvôli lepšiemu prehľadu uvedieme v tabuľke.

Tabuľka č. 2

byť	buď	buďte
jest'	jedz	jedzte
vedieť	vedz	vedzte
chcieť	chci	chcite
Íst'	id'	id'te
stať sa	staň sa	staňte sa
stáť	stoj	stojte
báť sa	boj sa	bojte sa
dozvedieť sa		dozvedeťte sa
prezvedieť sa		prezvedeťte sa

Ak porovnáme slovenské a bulharské slovesá, ktoré tvoria jednoduché imperatívne tvary nepravidelne, zistíme, že dve slovesá – konkrétnie slovesá *быть* a *есть* – v slovenčine aj v bulharčine tvoria imperatívne tvary druhých osôb nepravidelne.

V bulharskom jazyku sa môžeme stretnúť so slovesami, ktoré nemajú formy rozkazovacieho spôsobu, imperatív sa nedá utvoriť. Napríklad sloveso **мога**. Z tohto slovesa nemôžeme utvoriť imperatív „можи“, „можсеме“. Rovnako aj slovesá **трябва** (je nutné), **умея** (môcť) a sloveso **ща** (s významom chcieť) netvoria rozkazovací spôsob. Uviedli sme, že sloveso **дойда** má nepravidelné tvary rozkazovacieho spôsobu. Treba však spomenúť, že aj keď zriedkavo, ale predsa sa v poézii a v dialektoch využívajú formy imperatívu *дойди*, *дойдете*: *Дойди – успокой ме, дойди – утиши ме, / ден дай ми в среднощни тъми* (Д. Дебелянов).

V *Morfológii slovenského jazyka* môžeme nájsť popri základných tvaroch imperatívu *íst'* – *id'* – *id'te* aj tvary zo supletívneho základu *chod'*, *chod'me*, *chod'te* a *pod'*, *pod'me*, *pod'te*.

V slovenskom jazyku sa tvar rozkazovacieho spôsobu 1. os. pl. tvorí synteticky, príponou **-me**, ktorá sa pripája k základu slova (*nes-me*, *čítaj-me*, *piš-me*, *kresli-me*).

Okrem jednoduchých foriem sa v obidvoch slovanských jazykoch vyskytujú aj **zložené rozkazovacie formy**. Základný rozdiel medzi týmito jazykmi je ten, že kým v slovenskom jazyku existujú zložené formy len pre 3. osoby (singulár a plurál) v bulharskom jazyku sú tieto formy pre všetky tri osoby

oboch čísel. Aj keď sa tieto tvary môžu využívať vo všetkých osobách, najčastejšie sa používajú v 1. os. sg. a 3. os. sg. a pl. Tieto opisné tvary sa tvoria analyticky, z častice **nech** (v slov. *nech zostane, nech zostanú, nech vstane, nech vstanú*), v bulharčine sú to častice **да** a **нека** a tvaru indikatívu. **Нека** (vo význame nech) sa môže použiť samostatne, alebo v spojení s časticou **да** (*да каже, нека каже, нека да каже*). Prostredníctvom týchto zložených foriem smeruje podnet nielen k poslucháčovi, ale aj ku každej osobe, v tom číslе aj k hovoriacemu.

Nižšie si uvedieme príklady zložených rozkazovacích foriem, ktoré sa používajú v bulharskom jazyku. Najprv to budú zložené formy s časticou *да*, druhý príklad s časticou *нека* a nakoniec si uvedieme zložené formy s použitím obidvoch častic.

sg.	pl.
1. os. <i>да изпяя</i>	1. os. <i>да изпнеем</i>
2. os. <i>да изпееши</i>	2. os. <i>да изпнеете</i>
3. os. <i>да изпее</i>	3. os. <i>да изпнеят</i>
1. os. <i>нека изпяя</i>	1. os. <i>нека изпнеем</i>
2. os. <i>нека изпееши</i>	2. os. <i>нека изпнеете</i>
3. os. <i>нека изпее</i>	3. os. <i>нека изпнеят</i>
1. os. <i>нека да изпяя</i>	1. os. <i>нека да изпнеем</i>
2. os. <i>нека да изпееши</i>	2. os. <i>нека да изпнеете</i>
3. os. <i>нека да изпее</i>	3. os. <i>нека да изпнеят</i>

Tieto formy sa používajú v prítomnom čase, ale zriedkavo sa s nimi môžeme stretnúť aj v minulom čase. Napr.: *Да изпех нещо.* (*Zaspieval som niečo.*), čo približne by sme mohli povedať ako *Исках да изпяя нещо.* (*Chcel som niečo zaspievat'.*). Tieto výrazy sú charakteristické pre hovorový prejav, ale vďaka svojej širokej výrazovosti nachádzajú uplatnenie aj v umeleckom prejave. Ako príklad si môžeme uviesť úryvok z tvorby významného bulharského spisovateľa Jordana Jovkova: *И да не си ми казал още веднъж за имане, че главата ти пречуквам, хубаво да знаеш!*

Záporný tvar imperatívu v slovenskom jazyku sa tvorí pridaním zápornej častice **-ne** (napr. *nepiš! nečítaj!*).

V bulharskom jazyku sú tri spôsoby tvorenia záporného tvaru imperatívu:

1. Pomocou zápornej častice **-не** (*не говори!*).
2. Pomocou záporných foriem **недей**, **недейте** (porov. slov. *nechaj!*, *nechajte!*, *nerob to!* bulh. *недей нука!* *недейте нука!*; po zápornej forme **недей**, **недейме** nasleduje nezmenená slovesná forma, ktorá je následníkom starobulharského infinitívu).
3. Prostredníctvom slovesa **стига** (*стига нука!*). Sloveso *стига* sa nemení v číslе a je nutné, aby ohybné sloveso vyjadrilo číslo (napr. *стига нука*).

Existujú aj novšie formy tvorenia rozkazovacieho spôsobu – pomocou častice **недей** + formy prítomného času ohybného slovesa, ktoré sú spojené spojkou **да** (*недей да говори!* / *недейте да говорите!*!).

Jednoduché záporné formy v bulharskom jazyku sa tvoria len zo slovies nedokonavého vidu. Nemôžeme povedať „*не кажи!*“, môžeme použiť len formu „*не казвай!*“! „Ale zložené rozkazovacie formy majú záporné tvary aj pri slovesách dokonavého vidu (napr. *да не каже*, *нека не каже*, *нека да не каже*).“

Ak chceme v bulharskom jazyku v hovorovej reči niečo zvýrazniť, môžeme použiť častice **бе**, **че**, **хайде** (napr. *кажи бе*, *че излизай вече*, *че купи ми го бе*, *хайде да вървим*). Na zosilnenie súhlasu sa v slovenskom jazyku používajú dve častice: **že**, **ho** (*že sa nehambis!* / *идеш ho preč!*) a na dôrazné vyjadrenie rozkazu alebo zákazu sa používajú aj tvary prítomníka, občas aj tvaru budúceho času (napr. *Chlapci, ideme!*, *A teraz sa vrátiť domov!*).

Aj keď bulharský jazyk patrí k slovanským jazykom – južnoslovanským, vyznačuje sa istými charakteristickými prejavmi, ktoré ostatné slovanské jazyky nepoznajú (napr. zánik infinitívu). Bulharčina sa zaraďuje medzi analytické jazyky (slovenský jazyk je fľktívny), ale predsa sa v ňom objavujú oslabené fľktívne črtky (napr. syntetické tvorenie jednoduchých foriem rozkazovacieho spôsobu).

Ak si zhrnieme všetky vyššie spomenuté skutočnosti o rozkazovacom spôsobe, zistíme, že tento spôsob je takmer rovnaký v oboch slovanských jazykoch. Isté odchylinky nájdeme pri tvorbe jednotlivých tvarov rozkazovacieho spôsobu. Pre bulharský aj slovenský jazyk sú príznačné dva druhy rozkazovacích foriem – jednoduché a zložené rozkazovacie formy. Slovenský jazyk rozlišuje imperatív pre 2. os. sg., 2. os. pl. a 1. os. pl. (jednoduché formy), bulharskému jazyku chýba imperatív pre 1. os. pl. (rovnako to platí pre jednoduché formy). Obidva slovanské jazyky sa v 2. os. sg. zhodujú v jednej prípone, konkrétnie je to prípona **-i** (bulh. **-и**). Úplná zhoda je v prípone **-te** v 2. os. pl.

Zloženými tvarmi rozkazovacieho spôsobu v bulharskom jazyku disponujú všetky osoby oboch čísel, na rozdiel od slovenského jazyka, kde zložené tvary rozkazovacieho spôsobu majú len 3. osoby (singulár a plurál).

Záporný tvar rozkazovacieho spôsobu sa v slovenskom jazyku tvorí prostredníctvom zápornej častice **-ne**, rovnako je to aj v bulharčine. Bulharský jazyk okrem tejto zápornej častice ešte využíva záporné formy **недей**, **недейте**, sloveso **стига** a novšie formy.

Formy rozkazovacieho spôsobu sa môžu aj zvýrazniť časticou **že** v slovenskom jazyku a v bulharčine je to častica **че**, časticou **ho** (v slovenčine) a časticami **бе**, **хайде** (v bulharčine).

Literatúra

BĚLIČOVÁ, Helena: Nástin porovnávací morfológie spisovných jazykov slovanských. Praha: Karolinum 1998, s. 71 – 102.

БОЯДЖИЕВ, Тодор – КУЦАРОВ, Иван – ПЕНЧЕВ, Йордан: Съвременен български език. София: Издателска къща Петър Берон 1999. 655 с.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология. Red. Д. Тилков. София: БАН 1983, с. 209 – 386.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: SAV 1966. 896 s.

KOŠKOVÁ, Mária a kol.: Bulharsko-slovenský slovník I (A – K). Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2004. 709 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN 1988. 344 s.

KUFNEROVÁ, Zlata: Stručná mluvnice bulharštiny. Praha: Academia 1990. 312 s.

KURZ, Josef: Učebnice jazyka staroslověnského. Praha: SPN 1969. 233 s.

MISTRÍK, Jozef: Moderná slovenčina. 3. vyd. Bratislava: SPN. 294 s.

MISTRÍK, Jozef: Slovenská štýlistika. Bratislava: SPN 1965. 312 s.

ORAVEC, Ján: Morfológia spisovnej slovenčiny. Bratislava: SPN 1980. 895 s.

ORAVEC, Ján – BAJZIKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk – Morfológia. 2. vyd. Bratislava: SPN 1988, s. 125 – 165.

ПАШОВ, Петър: Българска граматика. Пловдив: Издателска къща „Хермес“ 1999, с. 120 – 243.

Seznamte se s mojí milenkou

Ladislav Janovec

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Podnětem k napsání tohoto příspěvku je mediální debata našich politiků a novinářů, která by se dala pojmenovat jako „boj o význam slov“ nebo „boj o milenku“. Šlo o debatu točící se kolem významu a vhodnosti užití slova „milinka“, zejména v textech českých novinářů a publicistů o mimomanželských vztazích politiků.

Celý spor byl vyvolán odhalováním mimomanželských partnerských svazků českých politiků, proto ve stručnosti připomenu pár zásadních dobových společenských informací. Krátce po zvolení Miroslava Topolánka za premiéra České republiky v září 2006 vyšel najevu jeho mimomanželský vztah s místopředsedkyní poslanecké sněmovny Lucií Talmanovou, s níž má nyní syna Nicolase. Politická, zejména opoziční scéna Topolánka ostře kritizovala, mj. kvůli tomu, že při své politické kampani vyzdvihoval „tradiční hodnoty“, jako je právě rodina. Jeho mimomanželský vztah je dosud propírán médií, která, stejně jako všichni politikové, hovoří o L. Talmanové jako o premiérově *milence*. Před prázdninami roku 2007 vyšel najevu nemanželský poměr bývalého premiéra a předsedy České strany sociálně demokratické Jiřího Paroubka s pře-

kladatelkou slovenského původu Petrou Kováčovou. Pochopitelně ani tato aféra nezůstala stranou mediální pozornosti a o Paroubkově milence se rázem objevilo veliké množství článků. Na rozdíl od Topolánkovy aféry byla Paroubkova z několika důvodů mnohem sledovanější a medializovanější. Jednak Paroubek patřil k předním a nejhlasitějším kritikům Topolánkova vztahu, jednak se rázem díky rozhovorům s Kováčovou, Paroubkem i jeho (bývalou) ženou Zuzanou vynořilo několik okřídlených výrazů a citátů, které pobavily národ, ujaly se a těší se dnes v české společnosti velké oblibě (jsou ovšem užívány s ironickým nábojem), jako např. *muž musí mít sexy mozek; Andy je velice vnímatlivý pes, takže se ted se mnou moc nebaví*, jednak díky Paroubkově „sémantickému okénku“. Jiří Paroubek totiž nepřenesl přes srdce ohrožení své tváře a mediálního obrazu, proto proti textům novinářů vystupoval, a to kvůli podle něj nevhodně užívaným výrazům. Paroubkovy sémantické charakteristiky některých lexémů rovněž vzbudily ve společnosti obrovskou pozornost a veselí a já se právě zaměřuji na to, jak vybrané lexemy ze sémantického pole *partnerství* hodnotí Jiří Paroubek, jak byla užita v médiích, a pokouším se je sémanticky podrobněji charakterizovat.

Jiří Paroubek prohlašuje, že milenka je slovo, které je – řečeno lingvistickou terminologií – výrazně depreciativní a jeho význam se skládá z velkého množství negativně hodnocených sémantických rysů. Postupně se bohemisticky začal vymezovat ještě více – v podstatě novinářům zakázal, aby se o Kováčovéovo hovořilo jako o jeho *milence*, a požadoval, aby byla nazývána *současná partnerka*, navíc v několika rozhovorech stanovil definice slov *milenka, přítelkyně, partnerka, manželka*. V rozhovoru pro Magazín MF Dnes z 18. 10. 2007, který byl především veden na mediálně sledovaná bulvární téma (rozvod s manželkou, výše platu J. Paroubka, rozchod jeho syna s přítelkyní, ke kterému došlo bezprostředně po porodu Paroubkovy vnučky), Paroubek charakterizuje *přítelkyni* jako „osobu, která je blízká svému příteli“, *partnerku* jako „osobu velmi blízkou svému příteli“, *milenku* jako „do určité míry pejorativní termín vyjadřující stav, který většinou bývá utajován“, spolu s právníkem Tomášem Sokolem již v srpnu 2007 prohlásili, že milenka je označení osoby, jejíž postavení v rámci partnerského vztahu není řádné ani čestné. Z uvedených charakteristik je vidět, že zatímco *přítelkyni* a *partnerku* považuje víceméně za synonymní výrazy (lišící se snad v intenzitě – srov. měrové adverbiále *velmi*), *milenku* charakterizuje nikoliv z hlediska významu, nýbrž z hlediska stylistických a pragmatických aspektů – zdůrazňuje rys pejorativnosti, utajenosti, zjevně tabu, protože skutečnost nepojmenovává přímo, ale opisem, důležité je rovněž, že hovoří o stavu, nikoliv o ženě, resp. osobě, jako v případě druhých dvou lexémů. V srpnu dodával lexému *milenka* i spoustu dalších konotací: *Slečna Kováčová není můj chvílkový rozmar, není to dáma na pobavení, není to tedy milenka, ale partnerka, se kterou chci uzavřít manželství* (deník Aha, 10. 8. 2007). Byla to reakce na kritiku stranického kolegy Škromacha, který prohlásil, že označení *milenka* není „hanlivý výraz pro mimomanželský vztah“ (tamtéž).

Jinak na problematiku významu pohlížela Lucie Talmanová, která v rozhovoru pro Aha prohlásila:

Otázka: *Jak se vás dotýkalo, když o vás média referovala jako o milence?*

Odpověď L. Talmanové: „*No, strašidelný výraz byl »těhotná milenka«. Ne že by se mě to nějakým způsobem dotklo, ale připadalo mi to opravdu pozoruhodné. Takže kombinace těhotná milenka nebyla zrovna příjemná. Pak jsem si ale řekla: je-li slovo milenka a milenec od slova milovat, tak chci být milenkou ještě dalších čtyřicet let. A nebude mě to urážet.*“ (Aha, 30. 9. 2007)

V uvedeném přehledu názorů se střetává několik lingvistických problémů, které lze souhrnně chápat jako problém struktury významu jednoduchého jazykového znaku. Jak je známo, co je to význam, je v podstatě otázka, na kterou neexistuje v lingvistice jednoznačná odpověď. Já vycházím proto z koncepce G. Leeche (1974), který vyděluje sedm složek významu lexému (jednoduchého jazykového znaku) – konceptuální, kolokační, konotační, sociální, emocionální, reflektovanou, tematicko-rematickou. Materiál pro tento příspěvek čerpám z výkladových slovníků, z archívu ÚJČ AV ČR a z vlastní excerpte získané z denního tisku a okrajově i krásné literatury.

Základní složkou významu lexikálních jednotek je složka konceptuální (denotační), tedy centrální složka významu, zachycovaná a popsaná ve slovnících, založená na sémantických shodách a kontrastech, lze ji popisovat na základě přítomnosti a nepřítomnosti sémantických rysů.

Druhá významová složka, důležitá pro tuto práci, je složka konotační. Konotace jsou sekundární významové rysy (sémy) podílející se na pragmatické složce významu lexikálního (ESC, 2002, s. 225), mohou být individuální, ale i společenské – ty vznikají na základě určitých názorů jedince (jedinců), které byly akceptovány celou společností a staly se určitým společenským hodnotícím kritériem, mnohdy mají za následek vznik stereotypů.

Podíváme-li se na konceptuální význam lexému *milenka*, jak je definován ve výkladových slovnících češtiny, zjistíme, že v *Příručním slovníku jazyka českého* je význam lexému popsán jako „dívka n. žena, která má s osobou mužskou milostný poměr“. Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ) je lexém popsán jako polysémnní – 1. „žena v milostném vztahu k muži; milá“, 2. „označení pro milou, milovanou bytost“ – druhý význam je dle autorů slovníku užíván převážně v osloveních.

Přes určitou stylistickou komplikovanost definice v SSJČ máme zachyceny v zásadě základní rysy významu, tj. přítomnost rysů: [+žena], [+milující] / [+milována], [+kontakt s mužem] – stranou zůstávají případy jinosexuální orientace jako méně typické.

Na základě této informace můžeme říci, že význam lexému *milenka* je nejsnáze uchopitelný z hlediska jeho strukturní definice, tj. jako označení ženy, která „je milována“, „nebo se s někým miluje navzájem“ – v nejobecnějším smyslu.

Pro zajímavost můžeme srovnat výklad lexému s výklady ekvivalentních lexémů v jiných jazycích. Ve výkladovém slovníku angličtiny (Collins Concise Dictionary Plus, 1989) jsme vybrali dva výrazy ekvivalentní lexému *milenka* – *lover* a *mistress* – obě jsou to polysémní slova, slovo *lover* označuje 1. člověka, nyní především muže, který má mimomanželský nebo předmanželský sexuální vztah s jinou osobou“; 2. „každý z dvojice, která má mezi sebou milostný vztah“; 3. „kdo miluje určitého člověka, určitou věc“ (milovník), *mistress* označuje 1. „ženu, která má trvající mimomanželský sexuální vztah s mužem“, 2. „ženu, která má vůdcí postavení, autoritu, vlastnictví“, 3. „ženu kontrolující něco“, 4. „zkráceně *schoolmistress*“, 5. „zastaralé slovo nebo dialektizmus označující *sweetheart*, tj. *miláček*“. V ruském výkladovém slovníku *Slovar' russkogo jazyka* (1983) je lexém *l'jubovnica* charakterizován jako 1. žena ve vztahu k muži, který s ní má mimomanželský vztah; 2. zamilovaná žena.

Vidíme, že sledované slovníky vyzdvihují při popisu významu lexémů (ponecháme-li stranou ty významy, které mají v češtině jiný lexikální ekvivalent) ještě další sémy – [+pohlavní styk], [+mimomanželský vztah] / [+předmanželský vztah]. Tyhle rysy nejsou ve významovém spektru v českých slovnících postiženy. Důvodem může být například to, že v klasické literatuře nalezneme doklady na výskytu lexému, kde je lexém užit ve svém nejobecnějším významu „milovaná osoba“ – srov. *od té doby, co svou milenku ve snu viděl* (pohádky Boženy Němcové); *znal sice milou sestru svou, ale ještě nevěděl, že jsou sestry, v nichž se pojednou ozve nenávist k milenkám bratří* (I. Herrmann); *proč vaše milenky, vaše mladinké, panenské milenky, které o smyslné vášni nevěděl ani slovička, proč pláčí tak často bez důvodu* (M. Majerová); *Vidino sladká, milenko má, kde jsi?* (J. Kvapil); *Pojď ke mně, milenko, aby tatinka ruce nebolely* (K. V. Rais – hovoří se dokonce o dítěti) apod. Nejobecnější význam je v těchto kontextech naznačen jednak kolokabilitou (*panenské milenky*), jednak širším kontextem (pohádky pro děti – stranou ponecháváme případné psychoanalytické interpretace pohádkových textů).

Obecný význam lexému *milenka*, ale zároveň naznačení rozpadu významu přináší kontext ze současné publicistiky *Milenka v tomto případě znamená někoho blízkého a milého* (Lidové noviny, 6. 8. 2007).

Rysy spojené s explicitní erotičností nemohou být pak vyzdvíženy jako konstitutivní, nejsou-li jasnou součástí významů velkého množství výskytů lexémů (i když omezili bychom lexikální materiál pouze na excerpta za posledních dvacet let, můžeme myslím předpokládat, že přinejmenším rys [+pohlavní styk] by se již jako konstituent významu vydělil, obecný strukturní význam je oslabován a specifikoval se). Zcela jistě ale můžeme rysy, které se nám nedají být konstitutivní, považovat za konotace. Konotační složky jsou navíc posilovány užitím sledovaného lexému v textu.

Podstatné je také upozornit na lexém *přítelkyně*, který se v podstatě v určitých kontextech jeví jako synonymní k lexému *milenka*.

Podívejme se nyní, na základě analýzy excerpt z české publicistiky, na konotace, které se k lexikální jednotce váží:

1. V prvé řadě se se slovem pojí konotace [+sex, pohlavní styk], zmiňovaná už výše, ačkoliv jde o takovou, která má nejbliže ke konstitutivním rysům (viz výše zmíněná analýza slovníku angličtiny a ruštiny). V excerptovaném materiálu bývá doprovázena dalšími konotacemi, proto uvádíme kontexty, jež se nám zdají významově méně komplikované:

Kristina Jelinková jako králova milenka Devonshirová zase [upoutá] proměnou z excentrické kurtizány ve zraněnou a poníženou bytost;

Paroubkova snaha o konverzi milenky v partnerku by byla směšnou mediální výplní okurkové sezony, pokud by ji předseda sociální demokracie nemyslel smrtelně vážně;

Když jsem jí viděl křičet na kurtu, říkal jsem si, že bude divoká milenka; ženskou postavou, jež vystupuje jako mluvčí, je zpola vysněná Milenka, která je vlastně mužovou představou ideálně submisivní a chápající partnerky; prezident Miss ČR Miloš Zapletal, kterému dělala doprovod jeho milenka Hana Hotová;

Pavel Pouliček: Nová milenka! Bez podprsenky...; přítelkyni (milenku) má i Tlustý;

Mata Hari – milenka mocných; Markéta je jeho oficiální milenka;

Bývalá milenka asi neunesla, že ji pornokrál už nechce.

2. Druhá výrazná konotace, která se na první uvedenou nabaluje, je [+mimomanželský vztah]. Ta se v kontextech často projevuje jako explicitní opozice manželka – milenka:

dvojroli vytvoří Tatiana Vilhelmová, která hraje manželku i milenku záletného doktora;

Já jsem teď taky natáčela film Chyťte doktora a tam se manželka dozví, že její muž má milenku;

Zdeněk Merta (56) má milenku a přijel s ní do Varů;

Zdeněk Merta už delší čas podvádí svou ženu Zoru Jandovou s neznámou milenkou;

Lídř Pražského výběru II se prý rozešel po šesti letech se svou milenkou Zlatou Emily Kinskou (31). Důvod byl přitom stejný jako ve většině rozchodů s milenkami. Tlak ze strany Kinské na Kocábův rozvod s manželkou!;

když se navíc ve stejně době vrátila jeho manželka Marsha z Ameriky, tak se s milenkou rozešel;

Diana jako milenka. Během manželství s Charlesem i po jejich rozvodu se Diana intimně stýkala s řadou milenců;

Dlouholetá tajná milenka exministra financí Vlastimila Tlustého (51, ODS), novinářka Lenka Nedbálková (24) vzdává svůj boj s ženatým poslancem;

Diana se bála, že ona, stejně jako princova milenka (a nyní už manželka) Camilla Parker-Bowles, budou »odstaveny«, aby se Charles mohl oženit se svojí druhou tajnou milenkou, chůvou jejich synů Tiggy LeggeBourke...;

Třináct let žila Němka Magdalena Koppová (59) jako milenka i manželka po boku Carlose zvaného Šakal;

3. S ní souvisí i třetí konotace [+bořící manželství] jako:
jindy kvůli milencům a milenkám skončila i manželství jako v případě Miloše Zapletalala (65) či Michaely Kuklové (39).

4. Milenka mívá na svého milence vysoké nároky – konotace [+vysoké požadavky na zachování vztahu, bezohlednost, vypočítavost]:
*milenka bude svérázná a nebude brát ohledy, což u milenek bývá;
Protože svaly jsou jako náročná milenka – vyžadují péči, pohyb a pravidelné krmení, ale dají velké potěšení;*

5. Jako samostatnou konotaci bychom vymezili [+lačníci po penězích, tahající z partnera peníze, nechávající se vydržovat]:
*Paroubkova milenka má nový byt za pět milionů;
Milenka o sexu s Thlustým: Zlomil mi postel... A nechce ji zaplatit.*

6. Jak bylo již zmíněno, se slovem se často pojí konotace [+nečestnost, nemorálnost], která bývá pak konfrontována i s chováním muže:
...právník Tomáš Sokol. V dopise deníku Blesk napsal, že jde o slovo negativní, označující osobu, „jejíž postavení v rámci partnerského vztahu není rádné ani čestné“;

*Bohemista Mikuláš Horský tvrdí, že pokud někdo cítí negativní význam, je to dané jen a pouze určitou nemorálností milenek;
Hlavně na Moravě jsme trochu více konzervativní v těchto věcech a mladé milenky nejsou vnitřně zrovna pozitivně;
já bych výraz milenka [pro označení blízké osoby] ve společnosti nepoužil;
Zdeněk Merta sice procházel sálem sám a u stolu seděl dva metry od své milenky, ale bylo jasné, že se jen snaží utajit jejich poměr;
Verheugen lhal o milence.*

7. Milenka bývá často vyzývavá, koketuje:
Herečka Tatiana Vilhelmová (29) zvládá nejen role slušných manželek, ale i koketních milenek.

8. Poměrně stereotypní konotací je [+krásá]:
Milenka by měla být tedy černovlasá s ostrými rysy a manželka je jemnější, baculatější, má světlé vlasy, brýle.

Poslední dvě konotace jsou poměrně zajímavé v tom, že jde z hlediska jazykového materiálu i jazykového povědomí autora o vyloženě okrajové konotace.

8. Jde o konotaci [+žena, se kterou muž mj. bydlí]:
Milenka to není, jsme dobrí přátelé. Nebydlím s ní, občas se tam stavím,

9. Milenka se objevuje jako [+nutné doplnění filmů], zejména horší kvality:
Dívajsem se na jakýsi americký film, který se odehrával v ponorce. A říkal jsem si, to jsem zvědav, jak tam tu ženskou dostanou. Samozřejmě že se tam objevila – ona se mu zdála! Nabíjeli torpéda, chlapík byl na kapitánském můstku a ta

žena se mu zjevala. Jediné, co tam chybělo, bylo libání. Musím říct, že u Tobruku jsem ještě ve druhé verzi scénáře ženskou postavu měl, ale byla to maminka, ne milenka.

Uvedené kategorie nelze považovat za čisté – i v roztríděných příkladech se většinou konotace mezi sebou propojují, čistých příkladů na kategorie můžeme nalézt jen velmi málo. Jak vidíme z uvedeného přehledu, lexém je poměrně zatížen nepříliš pozitivními konotacemi, některé z nich – vypočítavost, náročnost, koketnost apod. vlastně téma popírájí původní strukturní význam lexému.

Některé kolokace slova s adjektivem tento názor ještě prohloubí – např. králova milenka, milenka mocných, princova milenka, státníkova milenka, politikova milenka (evokují náročnost a vypočítavost, touhu po postavení a moci), podobně spojení náročná milenka. O neoficiálnosti, určité ostražitosti svědčí spojení jako tajná milenka, neznámá milenka, zvláštní spojení co do charakteristiky vztahu s milenkou je oficiální milenka. Dočasnost vztahu vyjadřují kolokace jako nová milenka, bývalá milenka, ale i zhrzená milenka. Boření hodnot evokují spojení jako mladá milenka, mladší milenka, které naznačují, že muž upřednostnil mládí před stářím – opustil starší ženu.

Kvalitu milenky hodnotí kolokace jako divoká milenka, špatná milenka, temperamentní milenka, koketní milenka.

Poněkud zvláštní je spojení katolická milenka a spojení zmiňované Talmanovou těhotná milenka (opět s konotací boření, rozkládání rodiny).

Česká lingvistika zatím nemá větší asociativní slovník – zatím existují pouze dílčí práce. K ověření asociačních představ jsem použil ruský slovník (RAS), i když si uvědomuji kulturní posun v jazykovém společenství, ovšem ukázalo se, že v něm jsou pouze mužská podoba *ljubovník* a sloveso *ljubit'*. Jejich asociace neuvádí, i když z hlediska neruského uživatele byly některé velice zajímavé a pro Čecha asi nepochopitelné, např. *kbelík*.

Slovo milenka je sice – jak ukázala analýza slovníků – z hlediska koncepтуálního významu skutečně neutrální, z hlediska konotačního je ale výrazně zatížené, a to zejména negativními konotacemi. Současně čeští mluvčí se vesměs vyhýbají tomu, aby svou partnerku označili jako milenku, upřednostňují zatím méně zatížený lexém přítelkyně, případně partnerka. Užívání slova ukazuje, že význam slova, založený na jeho struktuře, ustupuje do pozadí a v textech převažuje význam s konstitutivním rysem [+sex].

Můžeme proto říci, že výhrady k užívání lexému jsou možná do jisté míry opodstatněné, aniž se tím ovšem mění společenský status žen označovaných jako milenka – zajímavé je, že na rozdíl od slova milenec, byl lexém milenka užíván výhradně ve spojení s ženatými muži, zatímco milenec se objevuje i ve spojení se svobodnými ženami – srov. kontext Daniela Šinkorová se svým milencem. Tím se dostávám k větě, která tvorí název referátu. Jde o větu, která se neskládá z lexémů, jež by samy o sobě měly nevhodný nebo záporný význam, ovšem z hlediska konotací je nepřípustná – sotva ji někdo užije při představování své partnerky jinak než za účelem provokace či z legrace.

Literatura

- Collins Concise Dictionary Plus. London – Glasgow: Collins 1989. 1586 s.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.
- LEECH, Geoffrey: Semantics. Harmondsworth: Penguin Books 1974. 386 s.
- Příruční slovník jazyka českého. 9 dílů. Red. O. Hujer – M. Smetánka – M. Weingart. Praha: 1935 – 1951.
- Russkij asociativnyj slovar' v dvuch tomach. Red. J. N. Karaulov – G. A. Čerkasova – A. V. Karaulov. Moskva: Astrel' 2002. 784 s.
- Slovar' russkogo jazyka. Díl II. Red. Jevgenjeva – A. P. Moskva: Izdatelstvo „Russkij jazyk“ 1983. 736 s.
- Slovník spisovného jazyka českého. 8 dílů. Red. B. Havránek a kol. Praha: Academia 2003.

Znaky procesionálnosti v Žáryho litanickej básni *Telo* (1941)

Jana Juhásová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

V slovenskej literárnej vede s termínom litanická forma pracuje Jozef Kútňák Šmálov (*Loretánske litánie*, 1974 /1998, 2003/), Pavol Winczer (*Litanická „forma“ a Halasove Staré ženy*, 1969) a Ján Zambor (*Dvakrát Janko Silan. Návrat básnika*, 1997). Predovšetkým Winczer sa pokúsil interpretačnými sondami do Halasovho a Nezvalovho textu o komplexné vymedzenie žánru literarizovaných litánií. Za dištinktívne pokladá znaky: významový, syntaktický a intonačný paraleлизmus, nominálny a nemenný charakter témy, ktorá sa realizuje ako rad metaforických invokácií (ich variantom môžu byť enumerácie v 3. osobe), hodnotiaci (väčšinou pozitívny) vzťah k téme, pátos, staticosť (v litanickom teste sa nerozvíja lyrická „akcia“), voľnosť textu v rovine makrokompozície i mikrokompozície – možnosť vynechať niektorú subtému, voľne prestavovať a meniť sled metafor (porov. Winczer, 2000, s. 226 – 237). Náš výskum litanických básní nadrealistických textov však priniesol zistenie, že okrem znakov kompozičná voľnosť, staticosť a nemennosť témy sa v niektorých básnach realizujú kontrastné znaky – štruktúrnosť (koherencia) a dramatičnosť textu, ktoré Winczer v súvislostiami s litániami vylučuje.

Zistili sme, že Jozef Kútňák Šmálov, ktorý skúmal litánie v ich pôvodnom – sakrálno-modlitbovom uplatnení, na rozdiel od Winczera hovorí o dvoch variantoch litanickej formy, pričom s kompozičnou voľnosťou spája iba najstaršiu modlitbu tohto žánru – *Litánie k svätým* (porov. s. 83, 88). V *Litániach k svätým* dominovali princípy reťazovitého priradovania a priameho pomenovania – enumeratív-

neho výpočtu, ktoré svojou jednoduchosťou, voľnosťou a veľkým rozsahom harmonizovali s pôvodným určením litanických textov ako súčasti kajúcich a prosbenných procesií.¹ J. K. Šmálov (2003, s. 32 – 33) hovorí v tejto súvislosti o *procesionálnej funkcií litánií*: „*Aby zvolania dosiahli svoj cieľ, museli byť krátke, mohutné, výrazné, na prvé počutie zrozumiteľné a zapamätateľné. Akoby vystrelené náboženské heslá s mohutnou ozvenou*“. Zvolaniam *Litánií k svätým* pripisuje Šmálov znaky všeobecnosť, neosobnosť, pokojný široký epický spád, juristicky pregnantrná diktia vylučujúca metaforizáciu, zrozumiteľnosť, frapantnosť (porov. Šmálov, 2003, s. 38). V období vrcholného a neskorého stredoveku, kam situuje Šmálov vznik *Litánií k najsvätejšiemu menu Ježiš a neskôr Loretánskych litánií*, nadobudli nové litanické texty znaky stredovekého mnišstva. Preň bola príznačná „*vysoká kontemplatívnosť, intelektuálna špekulatívnosť a umelecká symbolickosť*“ (2003, s. 14). Kým rámcové časti ustálené už v 9. storočí s malými obmenami mladšie litanie prebrali z pôvodných *Litánií k svätým*, centrálnu časť zvolaní skrátili, metaforizovali a v rámci celku viacnásobne usúvztažnili (porov. Šmálov, 2003, s. 15, 38, 39). Tlak na uplatnenie týchto znakov (meditativny /reflexívny/ rozmer textu – meditatívna litanická forma) vyvinulo najmä postupne upúšťanie od procesionálnej funkcie litánií a ich včleňovanie do omšovej liturgie a súkromných pobožností. „*Práve metafora je ako stvorená na to, aby sa stala predmetom meditácie, najmä ak je jej nevyslovené, tertium comparationis odťažité*“, hovorí Šmálov (2003, s. 38).

Z naznačeného sa ukazuje, že Winczerova charakteristika sekularizovanej litanickej formy vybrała z dvoch historických variantov iba niektoré, všeobecne prevažujúce znaky. Vo väčšine textov slovenských nadrealistov sa však znaky dvoch pôvodných litanických foriem v rozličnej miere prestupujú, raz prevláda meditatívna litanická forma (napr. Fabryho a Olivove litanické básne), v iných textoch procesionnosť, aj keď väčšinou nejde o čisto vyhnanené typy, ako to dokazuje aj interpretačná sonda do Žáryho textu *Telo* (*Zvieratník*, 1941).

Š. Žáry: TELO

(...)

Ó ty sladké stvorenstvo	Telo gondola
Ty nádoba pekelná	Telo eunuch
Mních podmanený	Telo myšlienka

¹ Invokácie v *Litániach k svätým* sú založené na menovitom enumeratívnom vyratúvaní a vzývaní mien svätcov podľa historického a hierarchického kritériá (anjeli, patriarchovia a proroci, apoštoli a učenici, novozákoní mučeníci, biskupi a učitelia Cirkvi, kňazi a rehoľníci, laici) so zovšeobecnením skupiny na konci pásmu. Napr.: „*Svätyj Abrahám – oroduj za nás. / Svätý Mojžiš – oroduj za nás. / Svätý Eliáš – oroduj za nás. / Svätý Ján Krstiteľ – oroduj za nás. / Svätý Jozef – oroduj za nás. / Vsetci svätí patriarchovia a proroci – orodujte za nás.*“ Ďalším dištinktívnym znakom sú tzv. záporné prosby typu: „*Od všetkého zla, ochraňuj nás, Pane / Od každého hriechu, ochraňuj nás, Pane / Od úkladov diabla, ochraňuj nás, Pane*“. Loretánske litanie záporné prosby neobsahujú.

Telo sumca	Neohraničené telo opeľovania
Telo vraždy	Zastrené telo
Teloškopca	Telo mŕtvoly
Telo dieťaťa	Telo nebeštanov
Telo prostitútky	Telo kalvárie
Telo šedých hydroaviónov	Telo hlíz
Telo kolesnáča	Telo prorokov
Telo zúfalstiev	Telo poézie
Telo kanónov	Chlipné telo lávy
Telo vavrínu	Telo členok
Telo pyramíd	Telo vlas
Telo meteoru	Telo nos
Telo bambusa	Telo plece
Telo huslistu	Telo prsník
Telo rapsódie	Telo jazyk
Telo netvora	Telo telo
Telo hroznýša	Telo v nekonečnej premene
Telo zakuklenca	Svet telo
Telo spavej choroby	Dejiny telo
Telo živorenia	Život telo
Telo začiatku a konca	Konanie telo
Telo neprestajna	Zmysel všetkého telo
Telo odvekosti	Ó ty zahľalený súdok našej úbohosti nášho povznesenia
Telo ozónu	Rozbije skúmavku teba ó svete
Nekonečné nahé telo	Skríži ti ruky na dutnajúce prsia
Telo kĺb	Vloží do dlaní ruženec mieru
Telo dreň	Gloriolu všetkých mŕtvyx tiel
Telo archa	Vo Flandroch na Dnepri
Telo plušť	I vo svätyni mora
Telo stigma	
Telo raj	

Text básne *Telo* prechádza do litanickej formy po pomerne dlhom 47-veršovom vstupe, ktorý voľne sleduje jednu tému. Okrem mystifikačných veršov typu: „*Dôstojnosť kľukatých slíz nás ubija / Dlane posvätných stromov mora*“, „*Telo ty nachová žula vekov / O ktorú sa rozbija všetka žlč a vráskavie*“, „*Hovéd vo fláši nárekov / Lopta vredov / Jelša / Doktrínou jahňa urobilo svoju vlnu*“ nachádzame v tejto časti niekoľko lokalizačných a identifikačných signálov („*Sme v skvostnej galérii / Plnej tiel vykrojených z kapustného listu / Uhládzaných čelom neznámeho maliara stáročí*“), ktoré odkazujú:

– na ženské telo a zmyselný postoj lyrického subjektu k nemu i k vlastnému telu: „*Bábkou ťa chcel mať Boh a dal ti tvar husiel*“; „*Rafinované riešený*

príboj pôvabu, „*Flauta bez dúhových dvierok*“, „*Vzťahujem za vami tykadlovú väšeň*“, „*Prečo človek nechodi po rukách mal by dve ľalie hláv / Ktoré dýchajú zmyselnosť*“, „*Budúca(u) flegma(u) mäsitých súčiastok hriechu*“, „*Slň sa za hromobitia rozpúšťaj do plazmy rozkoší*“, „*Naplavenina(u) tížby posekanej ako mladá príhľava s mliečkou plodnosti*“;

– na pominuteľnosť tela, jeho krehkosť, reprodukovateľnosť, vystavenosť chorobám, zániku: „*Ty prebolená kriesitelka*“, „*Ty zapečatená charta boľavých dejín*“, „*Lopta vredov*“, „*Nuž vrávoraj telo skostnaté pri prekážkach blenu ostatných bleskov / Pivónia slz zahladená v livrej*“, „*Telo počína v bolestiach nové telo*“;

– na básnickú optiku, ktorá objekt básne groteskne zveličuje, a to nielen vzdialenosťmi časovými a priestorovými konfiguráciami, ale i ódickou adoračnou štylizáciou: „*Telo ty rozzeravená hviezda ďalekého vesmíru ešte neobjavená / Telo ty nachová žula vekov*“, „*Ty sfinga všemocného faraóna*“.

Ambivalentný postoj lyrického subjektu k objektu básne, prelinanie témy zmyselnosti a pominuteľnosti, náročná lexika siahajúca zámerne k cudzím, okazionálnym slovám a poetizmom, komplikovaná vettáperiáda a hyperbolická optika videnia odkazujú čitateľa na barokizujúci rozmer textu.

V litanickej časti, oddelenej od prvej periódys básne, sa veta čistí, text sa redukuje na prúd básnických pomenovaní s koncentráciou na tému básne – telo, ktoré v každom verši tvorí lexikálnu súčasť pomenovania. Kompozične sa skladá litanická časť z úvodného rámcového oblúka, z centrálnej litanickej časti (55 veršov) a záverečného litanického oblúka, ktorý ukončuje celú báseň (8 veršov). Vstupný trojveršový oblúk: „*Ó ty sladké stvorenenstvo / Ty nádoba pekelná / Mnich podmanený*“ reprodukuje sémantické i postojové východiská prvej časti textu. Centrálnu litanickú časť možno vnímať ako sériu niekoľkoveršových zoskupení – pásem s kompozičnými švami bez grafického členenia. Obrazným prostriedkom, ktorý zjednocuje celú časť, je synekdocha, telo sa objavuje striedavo v pozícii časti a celku. Nemetaforická štruktúra veršov a rozsiahla voľná enumerácia napriek monotematickej básne vytvára skôr paralely s procesuálnym pretekstom *Litániu k svätým*. Verše sa zhromažďujú do voľných skupín, niekedy na základe spoločnej vlastnosti. Táto vlastnosť v prvom pásmi (24 veršov) absentuje – telo ako synekdocha pars pro toto sa nesystematicky viaže so živými bytosťami, rastlinným, anorganickým svetom, svetom ľudských produktov, ale i so svetom duchovných súčien (vražda, zúfalstvá, rapsódia) a filozofických termínov (začiatok a koniec, neprestajnosť, odvekosť). Po kompozičnom šve: „*Nekonečne nahé telo*“ sa objavuje v druhom pásmi synekdocha totum pro parte („*Telo kľív / Telo dreň*“), ale vzápäť sa opäť koncentrácia stráca v rôznorodých konfiguráciách tela podobných prvému pásmu. Tak sa deje i v tretej skupine pomenovaní, v ktorej pozorujeme jemné tendencie k metafyzickým odkazom („*Telo mŕtvoly / Telo nebeštanov / Telo kalvárie /.../ Telo prorokov*“). V štvrtom a piatom pásmi, ktoré sú koncentrovanejšie, sa zjednocujúcou vlastnosťou stávajú raz časti tela bez somatického poriadku

(členok, vlas, nos, plece, prsník, jazyk) so záverečnou tautológiou „*telo telo*“, pripomínajúcou záverečné zovšeobecnenia z litanických pásm *Litánií k svätým*, v poslednom pásmu zjednocuje telo obraz celého sveta, dejín a zmyslu všetkého. Túto narastajúcu telesnú ontológiu umocňujú „megalomanské“ obrazy z kompozičných švojov: „*Nekonečne nahé telo*“, „*Neohraničené telo opeľovania*“, „*Chlipné telo lávy*“, „*Telo v nekonečnej premene*“ a tendencie umiestňovať na záver jednotlivých skupín pomenovaní abstraktné obrazy: „*Telo ozónu*“, „*Telo myšlienka*“, „*Telo poézie*“, „*Telo telo*“, „*Zmysel všetkého telo*“, ktoré svojou heslovitosťou opäť vytvárajú paralelu k zovšeobecňovacím, neosobným až juristickým pomenovaniam z *Litánií k svätým*. Záverečný oblúk básne tieto tendencie popiera obrazom tela – mŕtvoly a insígniami pohrebu.

Lyrický subjekt je v básni v „adoračnej“ pozícii – ukrytý za 2. osobu sg. a vokatív (v gramatickej forme pozorovateľný iba v rámcových častiach, centrálna litanická časť je čitateľná aj ako rad enumerácií). Subjekt diela je rekonštruovateľný ako uvoľnený, excitovaný. V Schmitzovej terminológii vykazuje znaky *protopatickej* tendencie spájanej s opojným pôžitkom, „rozplývaním sa v atmosfére“, oceánskym pocitom bezbrehosti (porov. Vojvodík, 2006, s. 32). K týmto pocitom sa viažu materiálne obrazy difúznosti, tuposti, oblosti, amorfnosti, neohraničenosti, rozpúšťania pevných obrysov. Ak zredukujeme Žáryho text na základné línie energetických pohybov, pozorujeme túto amorfnosť, rozplývavosť a difúznosť v rámci jednotlivých častí, ale i vo vzťahu častí k celku. Text svojím bezbrehým rozrastaním sa do dĺžky zase umocňuje kompozičnú tendenciu evokovať hmotné rašenie tela do vesmírnych objemov, tá je podporená aj kumuláciou „filozoficky širokých“ obrazov v záverečnej litanickej časti a na kompozičných švoch. V jednotlivých obrazoch, ktoré nevynikajú ani poetickou fantazijnosťou a vynaliezavosťou, ani surrealisticou hĺbkou a kreatíciu (Žáry nevyužíva ani hláskovú inštrumentáciu odhliadnuc od anaforického radu spojeného sponou „*telo*“, ktoré konfiguráciu svetlých a príjemných hlások podporujú rozpínavé ladenie textu), básnik sa snaží vystačiť si s lexikálne exkluzívnymi slovami bez hlbšieho vzťahu k téme (hydroavión, meteor, ozón, gondola, eunuch, filozofická abstraktná terminológia), čo však text zbytočne zahmlieva bez myšlienkového obohatenia, slabá koncentrácia obrazov na vzťah k pásmam a celku vzdáľuje Žáryho text od sakrálnej litanickej formy. Žáry si sám piše veršom zo vstupnej časti: „*Mäsožravé vtáky kľajú nad oblúkom pre-exponovanosti*“ pomerne výstižnú kritiku. Ako nedostatok textu vnímame i cyklické reprodukovanie myšlienkových východísk naznačených už v úvodnej časti básne, kompozičnú a myšlienkovú simplexnosť litanického textu, ktorý zostáva v jednej významovej a výrazovej polohe² bez schopnosti podoprieť

² J. Felix (1941, s. 25) na adresu Žáryho debutu hovorí o samoúčelnej hre bez pravidiel;

■ pre J. Bžocha (1968, s. 266) je Š. Žáry rodený improvizátor: „*Žáryho vlastnou podstatou je eruptívny vitalistický živel (...) Žáry je dôsledne odstredivý, nestály, hravý...*“

barokovú rozorvanosť myšlienkovej základnej textu, ku ktorej musel básnik „prilepiť“ na záver násilne sklbený antitetický obraz. Na báseň možno aplikovať slová M. Hamadu: „*Žáry sa zmocňuje predovšetkým atmosféry a báseň je takto opakovaným vytváraním kruhov okolo základného pocitového jadra. Jeho postup rozmnôžuje určité motivické jadro lineárne bez zložitejšej vnútornej polyvalentnej väzby*“ (Hamada, 1965, s. 110).

V naznačenej typológií sa znakmi obrazná jednoduchosť až priamost', narastanie textu do šírky, frapantnosť, monumentálnosť, pátos, enumerácia, reduplicácia, tendencie k abstraktnosti, zovšeobecneniam, neosobnosť približuje Žáryho text k procesionálemu modelu historicky staršieho, no menej lyrického textu *Litánií k svätým*, aj keď bez jeho centrifugálneho rozptylu témy (koncentráciu na jednu tému a prevahou ódického rozmeru je Žáryho text bližší meditatívnym *Loretánskym litániám*) a vnútornej koncentrácie pri radení obrazov. S litanickou formou ho na druhej strane výraznejšie spája uplatnenie dialogického a adoračného princípu, ktorý je umocnený aj protopatickými telesnými tendenciami, evokujúcimi opojnosť, oceánske excitované pocity. Dojem chrlenia, lineárnosť zase odkazujú Žáryho text na model textu-prúdu³. Jeho litanický text má prevažne intenzификаčnú funkciu, variuje, ale neprehľbuje myšlienkové východisko textu. Práca s kompozíciou je lineárna, homogénna, myšlienkovovo je text budovaný mimo stredný litanický prúd obrazov.

Literatúra

- BŽOCH, Jozef: Doslov. In: ŽÁRY, Š.: *Tekutý poľovník. Štyri zbierky mladosti*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1968, s. 261 – 267.
- ČERVENKA, Miroslav a kol.: *Na cestě ke smyslu. Poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst 2005. 1051 s.
- ČERVENKA, Miroslav: *Roztržený obraz tváre*. In: *Lidové noviny*, 1965, roč. 14, č. 30, s. 5.
- FEDOR, Michal (ed.): *Slovenský nadrealizmus. Anotovaná bibliografia*. Martin: Matica slovenská 1968. 245 s.
- FELIX, Jozef: *Dve zbierky nadrealistickej poézie*. In: *Elán*, 1941, roč. 12, č. 3 – 4, s. 25.
- FRIEDRICH, Hugo: *Struktura moderní lyriky (Od poloviny devatenáctého do poloviny dvacátého století)*. Brno: Host 2005. 352 s.
- HAMADA, Milan: *Trója oblieha Múzu (rec.)*. In: *Slovenské pohľady*, 1965, roč. 81, č. 11, s. 110 – 111.

■ M. Červenka (1965, s. 5) tvrdí, že Žáry našiel v surrealizme „*predovšetkým niekoľko základných konštrukívnych a technických postupov pre štylizáciu racionalistickeho, skoro klasicistického prístupu k básnickej práci*.“

³ „*Prúd zmetá z cesty úvodzovky a niekedy aj interpunkciu, pretože tá brzdí jeho plynulosť a svojráznu homogénosť (do istej miery tiež vnucuje kauzálnu nadváznosť a hierarchiu prvkov)*“ (Hodrová, 2006, s. 163).

- HODROVÁ, Daniela: Text proud a text tkaný – „herakleitos“ a „arachné“. In: Česká literatura, 2006, roč. 54, č. 2 – 3, s. 160 – 174.
- KOVÁČ, Bohuslav: Poznámky o nadrealizme. In: Romboid, 1990, roč. 25, č. 10, s. 28 – 30.
- KOVÁČ, Bohuslav: Prolegomená k dejinám slovenského nadrealizmu. In: Slovenská literatúra, 1968, roč. 15, č. 2, s. 97 – 123.
- MARČOK, Viliam: O možnostiach štrukturálnej analýzy nadrealistickej poézie. In: Slovenská literatúra, 1966, roč. 13, č. 2, s. 173 – 179.
- ŠMÁLOV, Jozef Kútik: Litánie loretánske. Bratislava: LÚČ, 2003. 463 s.
- ŠMATLÁK, Stanislav: Úvod k úvodu do nadrealizmu. In: Slovenské pohľady, 1964, roč. 80, č. 9, s. 18 – 21.
- VOJVODÍK, Josef: Imagines corporis. Tělo v české moderně a avantgardě. Brno: Host 2006. 464 s.
- WINCZER, Pavol: Litanická „forma“ a Halasove Staré ženy. In: Súvislosti v čase a priestore. Básnická avantgarda, jej prekonávanie a dedičstvo (Čechy, Slovensko, Poľsko). Bratislava: VEDA 2000, s. 226 – 237.
- ZAMBOR, Ján: Dvakrát Janko Silan. Návrat básnika. In: Báseň a ticho. O poézii slovenských, ruských a španielskych básnikov. Bratislava: NLC 1997, s. 71 – 79.

Slovotvorné novotvary ve sbírce „*Gęśli różnoryma*“ Jana Rybińskeho

Joanna Kamper-Warejko

Institut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Uvedená v titule „*Gęśli różnoryma*“ je sbírkou dvaceti písni z období renesance, otištěnou v Toruni v roku 1593. Tyto básně – velmi příznivě oceňované současníky – jsou považovány za vrcholní dosažení renesanční literatury v Pomoranech, a zároveň za jednu ze znamenitějších toruńskich básnických sbírek tohoto období. Podle autorova úmyslu měla „*Gęśli różnoryma*“ obsahovat dvě knihy, popisovaný zde text byl označen jakožto „*Księga I*“. Biografické údaje nám sdělují, že tento básnický cyklus – výrazně navazující na dvě knihy „*Piesni*“ Jana Kochanowského – nebyl nikdy Rybińskym dokončen. Pocházející z českobratrské rodiny,¹ Rybiński dodržoval zásady učení českobratrské evangelické církve. K témtu zásadám patřilo pěstování ctností (jako umírněnost, pokoj, nezíštné přátelství, usilování o zlepšení mravů), jež jsou pro spisovatele neodlučně spjaty se střídomstí a pobožným životem. Radost má vždy pro Rybińskiego dimenzi věčnosti. Podle renesanční poetiky každou píseň uvádí latinské motto, vypůjčené u starožitných autorů, a přivádějící čtenáře k látkám reflexívním a často i moralizujícím.

¹ Otec J. Rybińskiego přišel s rodinou do Polska v polovině 16. století s českými uprchlíky odsouzenými k vyhnanství ustanovením císaře Ferdinanda I.

Během loňské konference² jsem mluvila o pravopisu a fonetických vlastnostech písní Rybińského. Tyto jazykové vrstvy poukazují na normu doby střední. Excerptce textů potvrzdila také jejich normalizaci v oblasti flexe. Většina zaznamenaných jevů je doložena v polštině 16. století, jen některé lze považovat za zbytek předešlého období.³

Na tomto pozadí zajímavá zdá se lexikální zásoba písni. V textech jsou doloženy četné neologizmy, jež jsou základem tohoto příspěvku. Autor „Gęśli...“ tvoří zajímavé slovotvorné konstrukce, používají slovotvorné mechanizmy existující v polštině. Excerptovaný materiál je omezen na kompozita. Mezi nimi je 30 adjektiv a 4 substantiva, které je možno považovat za novotvary, neboť četné z nich jsou doloženy v polštině 16. století jenom ve zkoumaném textu⁴ (týká se to 24 tvarů adjektivních a 3 tvarů substantivních). Ostatní adjektivní a substantivní tvary nejsou příliš hojně zastoupeny v textech tohoto období, jejich frekvence není v podstatě větší než 10 použití.⁵ V této skupině se nachází výrazy používané již dříve, ale s jiným významem. Soustředím se nejprve na ty řídké tvary, pak uvedu novotvary Rybińskiego.

Sedm výrazů (6 adjektiv, 1 substantivum) je zaznamenáno v pramenech *Slovníku polštiny 16. století* (dále *Slovník...*) více než jedenkrát. Dvakrát se objevila adjektiva *chlaborodny* a *jasnogoracy*. První ve sbírce „Gęśli...“ popisuje léto rodící obilí, tudíž dávající chléb:

*Pamiętać trzeba na to,
Że jak za zimą lato
Żarławą **chlaborodne** na przemiany kroczy
Tak pociecha frasunkom prętko zajdzie w oczy. G 14⁶*

Tento výraz je *Slovníkem...* zaznamenáván podle textu S. Gosławského *Castus Joseph*, vydaného v roce 1597. Z toho pak vyplývá, že byl Rybiński prvním, kdo použil toto pojmenování. V *Setniku rymów* S. Grabowieckého z roku 1590 nacházíme již druhý lexém – *jasnogoracy*, objevující se v písni 9. „Gęśli...“ v tomto kontextu: „*A blask jasnogoracy* („zářící“, „ohnivý“) z siebie w świat puszczaļ [koně]“. Jiné adjektivum – *jasnoświetny* („Wymógl, žeby słoneczne, jasnoświetne konie / Z jeden dzień mógl prowadzić ku zachodniej stronie“) – pojmenovávající v citované písni 9. zářící a ohnivé koně – objevuje se i v krakovské *Historii o pięknej miłości*, pocházející z doby kolem roku 1570,

² Text příspěvku bude otisknán ve sbírce konferenčních materiálů (Varia XVI. – XVI. kolokvium mladých jazykovedců, Bratislava).

³ Zde vynechávám podrobný popis těchto problémů, jež v podstatě nesouvisejí s tématem příspěvku (pravopis a fonetika viz poznámka 2).

⁴ „Gęśli...“ Jana Rybińskiego jsou jedním z kanonických pramenů *Slovníku polštiny 16. století*, a tudíž jsou excerptovány v 100%.

⁵ Srov. materiál shromážděný ve svazcích *Slovníku polštiny 16. století*. Počínaje písmenem R, materiál byl mnou srovnáván s kartotékou Kabinetu *Slovníku polštiny 16. stol.*

⁶ Všechny citace uvádím transliterovaně podle přetisku „Gęśli...“ Jana Rybińskiego z roku 1969 (Toruň).

ale přeložené do polštiny z latiny teprve v 19. století. Překladatel uvedl toto adjektivum do popisu očí. Jiná dvě adjektiva: *wielowładny* a *wartogłowy* objevila se už v dílech Jana Kochanowského (*wielowładny* – „Dryas“ 1578, „Psalterz Dawidów“ 1579; *wartogłowy* – „Epitalarium na wesele Radziwiłła“ 1584⁷), *wartogłowy* je kromě toho známý i z „Gadek“ A. Glabera z první poloviny 16. století (1535). Tyto lexémy byly pak opakovány nejen Rybińským, ale také jinými básníky epochy renesance (*wielowładny* – J. A. Kmita 1595, S. Grochowski 1588, M. Laterna 1592, W. Skorawiec 1598). První ze zmíněných lexémů se objevuje v pramenech *Slovníku...* 13-krát (v tom čísle čtyřikrát mimo kánon), druhý – 6-krát (v tom třikrát mimo kánon, m. j. u Reje). Rybiński píše v písni 6. o králi, majícím neomezenou moc:

Wielowładny Pirre, na co wojska zbierasz –

(Pytał go ktoś) – na co lud wywierasz?

a v písni 10. *wartogłowe*, totiž pošetilé, roztržité, a možno i nečestné, je *plemię [kmen] Temidy*. Pravděpodobně jde básníkovi o stanovící právo, již jsou v textu protikladem lidí milujících pokoj. Autor píše:

Themis też krętne, wartogłowe plemię,

I dumy mętne jej nie prze mię.

Dość męki, gdzie fałsz zdobia,

A kupna warga prawdę jak chcą robią.

Poslední adjektivum z této skupiny je jediným používaným už v době starší.⁸ Je to *krzywonosy*, označující toho, kdo má „nos křivý, ohrnutý“. S tímto významem výraz je třikrát zaznamenáván slovníky s 16. století (J. Mączyński 1564, A. Calepinus 1588). Jen jedenkrát v 16. století – právě u Rybińskiego – má tento výraz jiný význam („mající zakřivený zobák“):

Nie tak był bolem teskliwym targany,

W skałę lańcuchem śmiertnym przywiążany,

Zmysłny Proteus, gdy mu krzywonosy

Klwał ptak żywemu wątrobę, płeć, włosy. G 15

Jediné substantivum mezi zde popisovanými, jež se kromě toho dvakrát objevuje v pramenech mimo kánon *Slovníku...*, je jiné pojmenování básníka – *wierszopis*. Uvádíme pro příklad kousek textu 20. písni: *Udatnych wierszopisów namienić nie trzeba,*

Bo ci swą bystrą cnotą wdrą się i do nieba.

Zbývající 27 tvarů jsou to výrazy, jež – jak jsem se o tom již zmiňovala – jsou doloženy v *Slovníku...* jen podle „Gęśli...“ Jana Rybińskiego. Je tudiž pravděpodobné, že tyto lexémy byly utvořeny básníkem a použity v písničkách jakožto

⁷ Lokalizace popisovaných zde adjektiv uvádíme jen podle kanonických pramenů *Slovníku...* Existují také příklady v textech mimo kánon (*wielowładny* čtyřikrát, *wartogłowy* třikrát).

⁸ Zaznamenává to *Staropolský slovník*. V 17. století ho zapsal Knapski, je také doloženo u Lindeho, mezi jiným pomocí citací z 17. století.

svérázný stylistický prostředek. Nejprve vyjmenuji – v abecedním pořadí – adjektiva, pak zbývající substantiva. V písničkách 11. a 15. Rybiński uvedl adjektivum *bezbiedny* („bezstarostný“, „neznající tísň“) a stvořil dvě různá vyjádření pro pojmenování nebes, čili věčného života:

Bóg to zna, bierząc k wadze w swe niechybne szale,

*A mnie (przydzie czas), przyjmie k swej **bezbiednej** chwale.* G 11

Uśmierz sam, proszę, wszystkowładny Panie,

*Lub doraź, a daj **bezbiedne** mieszkanie.* G 15

Mojžíš je v 20. písni nazván *cudopretym*, „majícím kouzelnou holi, čili prut“, a hřichy jsou v 16. písni *duszołowne*, čili „chytající, lovící duši“. Šestá píseň, slavící pokoj, obsahuje povedenou stylisticky metaforu:

Pokoju mój drogi, pokoju szlachetny,

Pięknej zgody synu hojnoletny!

Pokój („pokoj“) přináší úspěšná, klidná léta, a proto ho básník nazývá *hojnoletnym*. V devátém verši 11. písni byla použita dvě kompozita: (...) *A w mleko-plynne rzeki jasnobrwi wglądali* – zde *mlekoplynne* („tekoucí mlékem“) řeky jsou metaforickým označením zámožnosti, žádaného štěstí a *jasnobrwi* („mající světlé obočí“) znamená zde „bezstarostný“. Citovaná zde píše 20., v níž je umístěno mnoho jmen historických hrdinů, proslulých ctností, obsahuje četná zajímavá kompozita. Zde uvádí další z nich: *Tę Kokles mostobronny* („ten, kdo brání přechodу přes most“), čili římský vůdce hrdinsky bránící most na Tiberu; *Tę mają [cnotę, t. j. ctnost] nieboletni wiek Eliajaszowie* – zde ve tvaru nominativu množného čísla, „ti, kteří jak Eliášvzléti k nebi“ (nominativ jednotného čísla – *niebolotny*). V písni 14. čteme o placotulnej radzie, tzn. takové radě, která může odstranit pláč, ukonejšit: *Że podluchny przypadek wieczną stratą kładzie/ Nie dając i przystąpić placotulnej radzie.* Komponenta *różno-* se zde spojuje s oběma adjektivy a tvorí kompozitu: *różnoplynny* a *różnoziarny*. První adjektivum se objevuje v písni 9. v metaforickém vyjádření: *Łatwiuchno tak przebędziesz różnoplynne* (tekoucí v různých směrech) *brody, / I przedsięwzięcie skończysz bez znaczejnej przygody;* druhé se nachází v jedné z krásnějších písni o Visle – písni 17.: *Ty żyta różnoziarne* (mající různé druhy zrní) *w morski brzeg toczysz. Ser-colomne* (na tom místě potkáváme tvar *sercolomnych* jakožto rým k *łakomych*) čili lámající srdce, jsou v písni 14. trosky („starosti“), a zmíněná již *cnota* z písni 20. je *skrzydlopięta* (tj. má v patách křídla). Dvě kompozity jsou utvořena pomocí komponenty wieczno- na začátku. V písni 11. čteme: *Ja cnota (...) / Zawsze czerstwo zielono, wiecznoleta stoję* (trvá věčně). Druhý výraz to pojmenování pro věnce v písni 10.: *Ty trzymasz w ręku galżzki laurowe/ Wiecznozielone, hederowe/ Wieńce lubią twe skronie.* Význam tohoto adjektiva setrval dodnes („stále zelený“). Při popisování výrazů, jež jsou doloženy i v jiných textech, zmínila jsem se o substantivním tvaru *wierszopis*. Existuje i analogický tvar adjektivní, který ve zkoumaném textu se objevuje ve významu „píšící básně“:

Czemu wyschła zazdrości zowiesz próżne lata

Składaczów wierszopiszych, jakby to utrata. G 5

Z textu písni 11. vypsala jsem velmi pozoruhodné kompozitum s předložkou. Je to konstrukce *wniebonikły*. V vydání „*Gešli...*“ z roku 1969 bylo toto místo interpretováno jako *wniebomkli starcy*, ale původní text písni není na tomto místě příliš zřetelný a *m* se tím pádem mohlo splést se spojením *ni*. V kartotéce *Slovniku...* je zaznamenán tvar *wniebonikły*, čili „zanikající v nebi“; příkláním se zde právě k tomuto řešení. V širším kontextu vypadá zmíněný tvar takto:

Jam jest śrzonek i miara w drodze k wszelkiej rzeczy;

Któraq krok pierwszych ojców zawsze miał na pieczy,

*Któraq **wniebomkli** starcy przed laty deptali, (...)*

Další kompozita mají společnou první komponentu, jsou to: *wszystkowładny* a *wszystkokupny*. *Wszystkowładny* je Pan v písni 15., jedná se zde o všeomouhcího Boha. *Wszystkokupnym*, totiž „kupujícím všechno“, je nazván *kruszec* („drahý kov“), kterým se platí za obilí. Cituje fragment písni 17.:

Ty żyta różnoziarne morski brzeg toczysz,

*A z **wszystkokupnym** kruszem nazad k swym kroczyz.*

Poslední novotvar, vypsán z několikrát už citované písni 20., pojmenovává Jana Křtitele a ve své slovotorné výstavbě navazuje na činnost „kropení vodou“: *Tą-ć i Jan wodokropny*. Zato výše zmíněná písni o Visle (17.) začíná slovy, v nichž zavřel básník pozoruhodné a dobré složené pojmenování pro řeku:

Promem po zbożopławnej („která pouští po řece“) *sztyrując Wiśle.*

V písni 3., vychvalujičí kladné vlastnosti míru a klidný rodinný život, je v posledním verši zaznamenáno kompozitum neobvykle poetické – *zielowonny* („vonící bylinami“):

Trosk wolen, sam z owcami, syn z jagnięty chodzi,

*A mac war **zielowonny** doma do nóg chłodzi.*

Poslední adjektivum z této skupiny nacházíme v 10. písni ve spojení *zgodnocieglą stroną* (čili „jsoucí v souladu s něčím“). Takhle to vypadá v širším kontextu:

Ciebie ja luba Irene wspomionę,

Ilekroć zgodnicięglą stronę

Palcy swymi nawiedzę, (...)

Substantivní novotvary jsou to: *grzejiskarb*, *psalmudziej*, *zamkochwyt*. První byl použit básníkem v písni 14. pro pojmenování lákomce; čtenáři je při tom vysvětlováno, o kom jde řeč. Zde máme fragment textu:

Nie to jeszcze pan u mnie,

Co ma tysiącmi w gumnie,

Lecz w kim umysł wspaniły, ten już w trosze swojej

Większy pan niż grzejiskarb, co o grosz płacz strojej.

Písni 20., plná tohoto typu neologizmu, obsahuje kromě výše citovaných, zajímavých adjektiv, substantivum *psalmudziej*. Jedná se o Davida, autora žalumu:

*Tą on możliwy **psalmudziej**, dziwnie probowany,*

Trwa w pamięć, póki słońce świeci, nieobrany.

V písni 12. nacházíme poslední ze zmíněných substantiv – *zamkochwyty*. Byl použit básníkem v níže uvedeném kontextu, pravděpodobně pro pojmenování „dobývajících hrady“:

Nie wiecie zamkochwytowie,/ kto król prawy w madrych słowie.

Naprostá většina citovaných tvarů (32) jsou to kompozita se složkou *-o-*, jen dva výrazy se od tohoto schématu liší. Jsou to: substantivum *grzejiskarb* s infixem *-i-* a adjektivum *bezbiedny* bez infixu. Mechanismus tvoření neologizmů není totiž originální, zde používá Rybiński typická pro polštinu slovotvorná schémata. Tento způsob tvoření výrazů je patrně přítomný ve slovanských jazyčích. Je nutné zde podotknout, že nejstarší mezi citovanými zde výrazy – *krzywonosy* – je také doložen v češtině. Některé složky – např. *bez-*, *chlebo-*, *mleko-*, *nebo-*, existují ve starších a novějších českých kompozitech.⁹ Možná, že pokud se jedná o genezi citovaných novotvarů, měl česky původ básníkův i zde svůj význam.

Je však třeba podotknout, že manýra, podle níž byly do textů uváděny tvary popsaného výše typu, je příznačná pro celou renesanci, a objevuje se i ve století 17. Pozoruhodné, někdy i podivné neologizmy vznikají v dílech Jana Kochanowského, Kaspra Twardowského, Sebastiana Petryceho, Gdacusze a výše citovaných autorů (srov. Klemensiewicz, 1985, s. 308). Často napodobují tyto výrazy vzory antické, a proto se objevují v textech, jež poeticky ztvarňují myslí starožitných autorů. „*Gęśli...*“ zřejmě navazují na řeckou a latinskou poezii, nacházíme zde spoustu motivů mytologických a biblických, a také vlivy polské poezie, především Jana Kochanowského.¹⁰

Uvedený zde materiál poukazuje na tvůrčí schopnosti Jana Rybińského; většina tvarů (27) jsou to výrazy originální a je třeba podotknout, že jsou i dobře konstruovány. Na závěr je dobré říct, že 33 lexémy dokládá i S. B. Linde ve svém *Slovníku*.¹¹ Většina těchto lexémů (23) je doložena jen pomocí citací z jazykových památek z 16. století, v tom i „*Gęśli...*“ Rybińského. Pozoruhodné se zdá, že příklady shromážděné tvůrcem *Slovníku* poukazují na neodolatelnost a trvanlivost jak kompozit existujících mimo tvorbu Rybińského a doložených i v jiných textech z 16. století (např. *chleborodny, jasnogorący, krzywonosy*) tak novotvarů Rybińskiego, jež nejsou doloženy v jiných textech z tohoto období (*sercołomny, skrzydłopięty, zbożoplawni* a *wszystkookupny*).

⁹ Srov. J. Gebauer, Slovník staročeský, t. 1 – 2, Praha 1903 – 1916, a současná česká kompozita se složkami *vele-*, *různo-*, *jasno-*, *vodo-*, např.: *velehora*, *velehorský*, *různotvarý*, *různojazyčný*, *různorodý*, *různosměrný*, *jasnovidný*, *jasnozřivý*, *vodotěsný*, *vodorovný*; Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 1994.

¹⁰ Srov. J. Rybiński, Wiersze polskie, Gdańsk 1968, úvod s. 75 – 95; J. Rybiński, *Gęśli róznoryma* księga I, Toruń 1969, část: Jan Rybiński – poeta dawnego Torunia.

¹¹ Není u Lindeho adjektivum *wierszopisy*.

Literatura

- GEBAUER, Jan: Slovník staročeský, t. 1 – 2. Praha 1903 – 1916.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. R. Grzegorczykowa – R. Laskowski – H. Wróbel. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1999. 634 s.
- Jana Rybińskiego Gęśli roznormy whole Ksiega I. Toruń: Zakłady Graficzne w Toruniu 1969. 72 s.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon: Historia języka polskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1985. 797 s.
- LINDE, Samuel Bogumił: Słownik języka polskiego, t.1-6. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1854 – 1860.
- Polski Słownik Biograficzny, t.33/3, z.138. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1992.
- RECZEK, Stefan: Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum 1968. 933 s.
- RYBIŃSKI, Jan: Wiersze polskie. Opr. Z. Nowak i A. Świderska. Gdańsk – Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968.
- Slovnik spisovné češtine pro školu a veřejnost. Praha: Academia 1994.
- Słownik polszczyzny XVI wieku (+kartoteka). Red. M. R. Mayenowa – F. Pepłowski. Wrocław: Zakład Narodowy im Ossolińskich 1966 i n.

Adaptácia vybraných akronymov do systému slovenčiny

Agáta Karčová

Slovenský národný korpus,
Jazykovedný ústav E. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava

V posledných desaťročiach sa veľmi rýchlo rozvíja výskum v oblasti techniky, výsledkom čoho sú nové technológie a zariadenia aj v oblasti mobilnej komunikácie. Tie sa stali dostupnými väčšine obyvateľov vzhľadom na priateľné ceny a jednoduchú manipuláciu so zariadeniami. S tým súvisí aj tvorenie a používanie slov, ktoré pomenúvajú nové javy a predmety, pričom ide vo väčšine prípadov o prevzaté slová a skratky, ktoré sa adaptujú do systému slovenčiny.

Vďaka častému používaniu a rozšíreniu pomenovaní z oblasti mobilnej komunikácie proces adaptácie nových slov prebieha veľmi rýchlo. Nami skúmané frekventované skratky, ako sú SMS, MMS, SIM, PIN, CLIP, CLIR, WAP, sú rozšírené a známe takmer všetkým generáciám, ľudom s rôznym vzdelením, profesijným zameraním a pod. Zo všetkých týchto akronymov je v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (KSSJ, 2003) uvedený len jeden, a to slovenskej výslovnosti prispôsobené slovo esemeska. V *Slovníku súčasného spisovného jazyka A – G* (SSSJ, 1. zväzok, 2006) je popri esemeske zachytené aj odvodene

sloveso *esemeskovať* a prídavné meno *esemeskový*, substantívum *ememeska* a od neho odvodené desubstantívum *ememeskovat'*.

Na spresnenie významov skúmaných akronymov predkladáme ich definície, vytvorené na základe viacerých zdrojov, ktoré uvádzame pri jednotlivých výrazoch, pričom hlavným zdrojom bol slovníček pojmov zo stránky <http://www.orangeportal.cz>.

SMS (Short Message/Messaging Service) je funkcia, ktorou sú vybavené bezdrôtové telefóny GSM a ktorá umožňuje posielat' a prijímať krátke alfanumerické správy. V ponímaní bežného používateľa označuje SMS aj výsledný produkt – správu.

MMS (Multimedia Messaging Service) je nový štandard multimediálnych služieb vypracovaný na používanie technicky progresívnych bezdrôtových koncových zariadení. Služba umožňuje postupný prenos rôznych typov multimediálnych obsahov, napr. obrazov, zvukov, videoklipov atď.

SIM (Subscriber Identity Module) je karta bežne používaná v telefóne GSM. Obsahuje mikročip, v ktorom sú uložené informácie a ktorý šifruje prenos hlasu a dát, a tým v podstate znemožňuje tajné odpočúvanie hovorov. SIM karta ukladá údaje, podľa ktorých poskytovateľ služieb identifikuje volajúceho, obsahuje všetky informácie o telefóne (telefónne číslo, telefónny zoznam, účel atď.), umožňuje prístup k bezdrôtovej sieti a používanie funkcií telefónu.

PIN (Personal Identification Number) je osobné identifikačné číslo. V oblasti bezdrôtových zariadení sa používa PIN kód pri SIM karte na nadviazanie hovoru alebo na prenos dát. Poskytovateľ služieb môže vyžadovať PIN kód pre odchádzajúce volania, aby tak prispel k ochrane mobilného telefónu pred zneužitím (porov. Pilař, 1999, s. 220; Rákoš, 2001, s. 186).

CLIP (výslovnosť /klip/) (**Calling Line Identification Presentation**) je služba, vďaka ktorej sa na displeji mobilného telefónu zobrazí číslo volajúceho, prípadne jeho meno, ak je uložené v pamäti telefónu (porov. Mislovičová, 2006, s. 18).

CLIR (výslovnosť /cli:r/) (**Calling Line Identification Restriction**). Voľný preklad tejto služby je „*zákaz zobrazenia čísla volajúceho*“. Ak má volajúci aktivovanú službu CLIR, jeho číslo sa nezobrazí na displeji telefónu ani vtedy, keď má aktivovanú službu CLIP.

WAP (Wireless Application Protocol) je prvý celosvetový štandard pre internetové služby poskytované prostredníctvom mobilných sietí. Dokáže zobraziť „miniatúrne webové stránky“, ktoré v porovnaní s bežnými internetovými stránkami súce vyzerajú zjednodušene, ale obsahujú širokú ponuku služieb vrátane bankových operácií, predaja vstupeniek, poskytovania aktuálnych správ a mnoho ďalších možností (porov. Černý, 1994, s. 23).

Všetky vyššie vymenované skratky sú akronymy anglického pôvodu, teda skratky vytvorené zo skupením začiatočných písmen slov, ktoré danú skratku zároveň definujú. Používateľmi sú vnímané ako prevzaté z angličtiny, čomu nasvedčuje aj rôznorodý spôsob ich výslovnosti. Adaptácia týchto akronymov

prebieha na všetkých jazykových úrovniach, pričom tento proces nie je ukončený.

Z ortografického hľadiska sa popri základných a pôvodných spôsoboch zápisu ustaľujú tiež príznakové sekundárne podoby s úzkym prepojením s výslovnosťou. Popri primárnej podobe *SMS* sa používa aj forma zápisu *esemes*; k základnej forme *CLIR* sa pridružuje spôsob zápisu *klir* a pod. Na foneticko-fonologickej úrovni sledujeme prispôsobovanie výslovnosti predovšetkým pri spoluhláskových skratkách (*mms*, *ememes* a pod.).

Tabuľka č. 1: Výskyty akronyma *SMS* a jeho derivátu *smska* v rôznych variantoch zápisu

forma zápisu	prim-3.0-snk-all	Google	Morfeo
SMS	2836	734	1 260 474
sms	597		
SMSka	27		
SMS-ka	8	485	5 417
smska	27		
esemeska	47	319	5 533
esemes	4	233	310

Na overovanie frekvencie sme využívali ako najdôležitejší zdroj Slovenský národný korpus, presnejšie jeho verziu prim-3.0-snk-all z roku 2007, ktorá obsahuje viac ako 350 miliónov tokenov (textových jednotiek). Začiatkom roka 2009 bola sprístupnená novšia verzia prim-4.0 v rozsahu 550 miliónov jednotiek. Okrem veľkého rozsahu je výhodou tohto zdroja štýlovo-žánrová vyváženosť textov, ich usporiadanosť (texty sa neopakujú), oproti bežným prehliadačom sofistikovanejšie možnosti vyhľadávania vďaka prehliadaču Bonito. Nevhodou z nášho hľadiska bolo menšie zastúpenie spontánnych diskusií, chatov a iných neoficiálnych textov, ktoré sú pre svoju spontánosť a nepripriavenosť najbližšie hovorovému štýlu.

Internetové prehliadače Google a Morfeo vyhovovali na doplnenie a porovnanie výsledkov s výsledkami z korpusu. Výhodou je ich rozsah a časová aktuálnosť, problémy spôsobuje ich neprehľadnosť, neprítomnosť tokenizácie a lematizácie, obmedzené možnosti presného vyhľadávania (nerozlišujú malé a veľké písmená, diakritiku vrátane pomlčiek a spojovníkov) a opakovanie totožných textov, ktoré sme čiastočne eliminovali tým, že sme uviedli počet výskytov bez opakovania, na ktoré za posledným zobrazeným odkazom upozorňujú webové prehliadače. Napriek tomu to však nevylučuje skreslenie výsledkov frekvencií a ich relatívnosť, preto slúžia ako orientačný zdroj na zistenie frekvencií, ktoré sme zaznamenávali v časovom úseku 15. – 30. 8. 2007.

Morfologická adaptácia skúmaných akronymov spočíva v ich zaradení do slovného druhu a súčasne vo včleňovaní novej lexikálnej jednotky do niektornej z existujúcich paradigiem (porov. Orgoňová – Bakošová, 2005, s. 78). Častým javom je, že skratka s pôvodnou výslovnosťou s prislúchajúcou formou zápisu má tendenciu byť vnímaná ako skлонné substantívum mužského rodu na rozdiel od formy odvodenej pridaním slovotvorného formantu, ktorá je skloňovaná ako neutrum (PIN – maskulín, pinko – neutrum; CLIP – maskulín, clipko – neutrum; WAP – maskulín, wapko – neutrum). Podoby akronymov ženského alebo stredného rodu s pridaným slovotvorným formantom *-ka/-ko* (porov. Horecký, 2005, s. 9 – 10) sa používajú hlavne v neoficiálnej písomnej aj ústnej komunikácii, prispôsobenie prostredníctvom týchto formantov viedie k zjedno- dušeniu a zjednoznačneniu systému skloňovania príslušných slov. Výskyty z internetu uvádzame v nasledujúcich tabuľkách:

Tabuľka č. 2: Počet výskytov slov s formantmi *-ka/-ko*

	slovotvorný formant	prim-3.0-snk-all	prim-3.0-snk-all spolu	Google	Morfeo
SMSka	-ka	27			
SMS-ka	-ka	8	62	485	5 417
smska	-ka	27			
esemeska	-ka	47	47	319	5 533
MMSka	-ka	1			
MMS-ka	-ka	1	2	57	53
mmska	-ka	0			
ememeska	-ka	1	1	18	12
SIMka	-ka	1	4	123	2 126
simka	-ka	3			
PINKo	-ko	2	3	168	360
pinko	-ko	1			
CLIPko	-ko	3	4	33	47
clipko	-ko	1			
klipko	-ko	3	3	51	37
CLIRko	-ko	0	0	28	9
clirkо	-ko	0			

klirko	-ko	1	1	8	6
WAPko	-ko	0	4	538	1 490
wapko	-ko	4			

Vo Slovenskom národnom korpuze, verzia prim-3.0-snk-all, sa vyhľadávané slová s formantmi *-ka/-ko* vyskytovali v zanedbateľnom množstve okrem slova *esemeska*. Uvedený výskyt podľa internetových prehliadačov ukazuje v prípadoch odvodení od akronymov SMS, SIM a WAP ich životaschopnosť a časté používanie. Odvodenia s danými formantmi od skratiek MMS, PIN, CLIR, WAP sa vyskytovali pomerne málo, nie sú zrejme všeobecne rozšírené. Substantíva s formantmi *-ka* majú zväčša úplnú paradigmu, substantíva s formantom *-ko* sa skloňujú s malými výnimkami len v singulári. Akronomy *CLIP*, *CLIR*, *PIN* a *WAP* sa môžu skloňovať aj bez pridania slovotvorného formantu *-ka/-ko*, a to pridaním príslušných gramatických morfém k základu slova (napr. *CLIPu*, *CLIRu*, *PINu*, *WAPu*).

Na slovotvornej rovine sú najmä pri vysoko frekventovaných lexémach bohatou rozvetvenou slovotvornou hniezda, vytvorilo sa množstvo odvodení v rámci všetkých plnovýznamových slovných druhov, ktoré vznikajú s využitím slovotvorných procesov a postupov typických pre systém slovenčiny. Na ilustráciu uvádzame v nasledujúcej tabuľke zoznam motivátov akronymu *SMS* v základnom tvaru, ktoré sme vyhľadali v prim-3.0-snk-all a na portáloch Google a Morfeo.

Tabuľka č. 3: Deriváty akronymu *SMS*

typ derivátu	základný tvar derivátu
substantívny	esemeska, smska, SMSka, SMS-ka; esemeskár
adjektívny	SMSkový, esemeskový
slovesný – určitý slovesný tvar	SMSkovat', esemeskovat', esemesknúť', preesemeskovať', doesemeskovať', obesemeskovať', vyesemeskovať'
slovesný – neurčitý slovesný tvar	SMSkovanie, smskovanie; SMSkujúci
adverbiálny	esemeskovo
kompozitá	SMSkovaniachtivý, SuperSMS, esmesmánia

Množstvo motivátov vytvorených od motivantu *SMS* svedčí tiež o rýchлом etablovaní sa tohto slova do slovnej zásoby slovenčiny (porov. aj Horecký, 2005, s. 10 – 11). Odvodenia boli vytvorené rôznymi spôsobmi, najčastejšie sufixálou deriváciou, pričom sú zastúpené takmer všetky plnovýznamové slovné

druhy okrem zámen. Akronym *SMS* často funguje v pomerne ustálených slovňach spojeniach: *SMS správa*, *SMS banking*, *SMS brána*, *SMS centrum*, *SMS notifikácia* a pod. Zaujímavé je kompozitum *SMSkovaniachtivý*, ktorého výskyt sme naznamenali na internetovom portáli Google. Vzniklo niekoľkonásobnou deriváciou od základu *SMS*:

SMS + formant -ka → SMSka + -ovať → SMSkovat' + -nie → SMSkovanie (G sg.) → SMSkovania + chtivý (juxtapozícia) → SMSkovaniachtivý

Z porovnania počtu výskytov vybraných lexém v textoch diferencovaných podľa štýlu sa ukazuje výrazná tendencia používať v odbornom a administratívnom štýle primárny zápis skratiek s obmedzovaním skloňovania. V umeleckom, publicistickom a najmä v hovorovom štýle sa často používajú odvodeniny so slovotvornými formantmi *-ka/-ko* a omnoho častejšie sa ohýbajú, pričom podoby s formantmi sa stále vnímajú ako príznakové formy.

Malá sonda do výskumu adaptácie lexém z oblasti mobilnej komunikácie ukazuje, že vybrané akrony, najmä skratky *SMS* a *MMS* a ich odvodeniny, sa už včlenili do systému slovnej zásoby slovenčiny a ich zaradenie sa uskutočnilo súčasne na všetkých jazykových rovinách.

Literatúra

- ČERNÝ, Vladislav: Slovník počítačových zkratek. České Budějovice: Nakladatelství KOPP 1994. 124 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- HORECKÝ, Ján: Dve charakteristiky textov o mobilnej komunikácii. In: Kultúra slova, 2005, roč. 45, č. 1, s. 8 – 10.
- Internetová encyklopédia Wikipedia. Prístupná z: <http://sk.wikipedia.org/>
- Internetový portál Google. Prístupný z: <http://www.google.sk>
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisáriková – M. Považaj. 4. upravené a doplnené vydanie. Bratislava: Veda 2003. 988 s.
- MISLOVIČOVÁ, Sibyla: Niektoré názvy súvisiace s mobilnou komunikáciou. In: Kultúra slova, 2006, roč. 46, č. 1, s. 17 – 19.
- ORGONOVÁ, Ol'ga – BAKOŠOVÁ, Jana: Adaptácia neologizmov ako jeden z aspektov ich včleňovania do systému slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca 34. Ed. J. Mlacak – M. Vojtech. Bratislava: Stimul 2005, s. 65 – 102.
- PILÁŘ, Alexandr: Počítačové zkrateky. Kompletní kapesní průvodce. Praha: Grada Publishing 1999. 236 s.
- RÁKOŠ, Matej: Slovník anglických skratiek z oblasti hospodárstva, techniky a vedy. Košice: Pezolt 2001. 304 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red.: K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.
- Slovenský národný korpus – prim-3.0-snk-all. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2007. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovníček pojmov. Prístupný z: <http://www.orangeportal.cz>

K priezviskám v Moravanoch nad Váhom

Miroslav Kazík

V nasledujúcom príspevku si budeme všímať priezviská a ich využitie v živých menách v Moravanoch nad Váhom. Výskum v považskej obci Moravany nad Váhom sme realizovali na prelome rokov 2006 – 2007 podľa zoznamu obyvateľov z roku 2001. Pri výskume sme postupovali od voľakedajšieho centra dediny (ulice Radová, Vendelínkova) po ulice od centra vzdialenejšie (Výtocká, Nadbrežná, Kostolecká, Kaštierska, Školská, Vážska, Na Výhone, Družstevná, Krížna, Nová, Jarná, Hlboká, Vrchná, Piešťanská, Inovecká, Hlinníková, Podhorská, Lúčna). Neskúmali sme živé mená obyvateľov novších ulíc (Športová ulica, časť zvanú Pálenica – ulice Severná, Sladová, Pálenická, Lesná). Rovnako sme neskúmali živé mená obyvateľov ulíc, ktoré vznikli po r. 2001 (Prúdy, Okružná, Južná ul.), ich obyvatelia sa do obce pristáhovali a ostatní ich ani nepoznajú. Logicky teda nemajú žiadne živé mená.

Priezvisko tvorí prvok slovnej zásoby národného jazyka a súčasne je členom pomenovacej sústavy (Blanár, 2003, s. 13). Priezvisko okrem úradnej pomenovacej sústavy, kde je základným členom, vstupuje často aj do živej pomenovacej sústavy. Podľa V. Blanára a J. Matejčíka (1978, s. 28) priezvisko v neúradnej antroponymickej sústave nie je takým stálym a nemenným členom ako v úradnom pomenúvaní. Kategória priezvisiek v sústave živých mien sa celkovo vyznačuje príznakmi [+ dedičnosť] a [- konotatívnosť], ale od priezvisiek s významové priezračným základom sa niekedy tvoria živé mená sémantickými postupmi (najmä apelatívou synonymiou a antonymiou), napr. v Topoleckej Štefan Borsuk – *Jazvec*, Bohuslav Vrábel (vrábel = vták?) – *Čvrlík*, Milan Skovajsa – *Skoč do pola*, *Skovaj sa*, *Skovani lesák* (v Moravanoch sme takéto živé mená nezachytili). Pre priezvisko je charakteristický znak ustálenie [administratívno-právnym úzom] a súčasne [užším spoločenským úzom], ktorý má oproti ostatným funkčným členom spoločné s krstným menom.

S priezviskom ako so samostatným funkčným členom sa môžeme stretnúť vtedy, ak ide o priezvisko muža, ktorý sa do obce pristáhoval a jeho priezvisko sa v nej väčšinou nenachádzalo, v Moravanoch napr. Peter Galko – *Galko*, Pavel Ďuriš – *Duriš*, Rudolf Košinár – *Košinár*, Dušan Košinár – *Košinár*, Elemír Haluška – *Haluška*, Jiří Bubák – *Bubák*, Jozef Priesol – *Prjesol*, Juraj Toth – *Tot*, Viliam Wagner – *Vagner*, Milan Onofrej – *Onofrej*, Jozef Bechner – *Bechner*, Eugen Zicho – *Zicho*, Juraj Jurovský – *Jurovskí*. Na identifikáciu je postačujúce. Ak ľudia už osobu lepšie poznajú, pridávajú k priezvisku aj krstné meno. V Moravanoch nad Váhom sa vyskytujú úradné priezviská s posesívnou príponou *-ech* (*Masarech*, *Miškech*, *Jankech*, *Paulech*, *Benech*), ženské priezviská majú tvary *Masarechová*, *Miškechová*, *Jankechová*, *Paulechová*, *Benechová*. Živé rodinné mená vytvorené z priezvisiek zakončených na *-ech* sú spravidla zhodné s priezviskom a nepríberajú príponu *-ech* (*Masarech/Masárech*,

Gajdošech, Miškech), raz sa vyskytlo rodinné meno Miškechech. Z priezviska Paulech je živé rodinné meno Pavlechech. Ako samostatné pomenovanie rodi-ny sme raz zistili živé rodinné meno Masárechovich.

V obci Moravany nad Váhom je 428 rozličných priezvisk pri 1874 obyva-teľoch, t. j. 4,38 obyvateľa pripadá na jedno priezvisko. Najfrekventovanejšie priezviská:

Hulman	86 (41 mužov, 45 žien)
Minárik	40 (20 mužov, 20 žien)
Vavro	27 (11 mužov, 16 žien)
Orviský	25
Zuzic	24
Štefanec	24

Prvé najfrekventovanejšie priezvisko Hulman nosí takmer 4,6 % obyvateľov Moravian. Priezvisk s frekvenciou 1 je 87, to jest 20 % zo všetkých priezvisk a nosí ich viac ako 4,6 % obyvateľov.

V roku 1901 bolo v Moravanoch 103 usadlostí a 13 bolo Hulmanovcov (v r. 1684 dve), 9 Hrnčiarovcov (v r. 1684 jedna), 5 Petlákovcov (v r. 1684 žiadna) (Hulman, 1992, s. 32).

Zoznam úradných priezvisk

Abrahám	3	Bečarevič	2	Bolješík	6
Adamaťová	1	Bederka	1	Bonev	6
Adamec	9	Bednár	6	Bórik	4
Adameová	1	Behan	6	Borovský	3
Adamský	5	Bechner	1	Boženec	3
Androvič	2	Belán	6	Brišková	3
Antal	4	Belica	5	Bubák	2
Arbet	3	Bemš	3	Búcor	13
Bača	14	Benech	6	Bučko	2
Bačka	5	Beneš	2	Buchmannová	1
Badaň	3	Benko	7	Bujna	4
Baktya	4	Benkovič	2	Buška	5
Baláž	16	Beňo	3	Cibulka	6
Balážik	5	Bialončík	2	Csaladyová	1
Balogh	8	Bilená	1	Cvik	3
Bango	9	Blahuta	7	Čamborová	1
Baranovičová	1	Blaško	4	Čapák	3
Bartoška	3	Bohunčák	4	Čavojský	12
Bartovicová	2	Bohunický	2	Čech	3
Bašo	2	Bolebruch	2	Čechvala	2

Čerešník	3	Gašpar	8	Hudcovič	2
Černý	2	Gašparík	9	Hulman	86
Daniel	5	Gazdík	2	Hyneková	1
Daniš	2	Gažová	1	Chalás	10
Dávidek	4	Geschwandtner	11	Chňapko	2
Dobrovodský	3	Glevaňák	6	Chrena	8
Dončev	1	Glosz	3	Chromiak	7
Dostál	3	Godál	7	Ištok	3
Drahovský	3	Gondár	1	Ivanov	6
Drgonec	3	Gono	6	Ivanovič	3
Drnák	8	Gorek	3	Jablonková	1
Držka	6	Grothe	2	Jakubčík	1
Dubovská	1	Guba	1	Jakubička	3
Dudášová	3	Gúčiková	2	Jandová	1
Duran	4	Halás	4	Janíček	3
Ďuriš	3	Haluška	8	Janiska	2
Dvorský	5	Hanic	2	Jankech	3
Dzurák	5	Hanšut	5	Jánošík	3
Dzurková	1	Haring	8	Jánoška	5
Elias	4	Havrlentová	3	Janotík	4
Enhof	2	Hažík	2	Janžo	5
Falkovská	1	Heráková	1	Javorka	1
Farkaš	3	Hlava	4	Jenčík	2
Farlík	5	Hlaváčová	2	Julini	1
Feigel	2	Hlísta	5	Julíny	8
Feranec	1	Hlúbik	2	Juriga	1
Filip	5	Hluch	3	Juriš	4
Fischer	3	Hobenreichová	1	Jurovský	3
Fodor	1	Holický	6	Jursa	3
Folajtár	2	Holík	2	Kabátová	1
Forgáč	5	Horváth	4	Kačeriak	3
Fulierová	4	Horyl	4	Kalnický	3
Gabriš	15	Hozák	5	Kaplan	3
Gajdošech	6	Hrnčár	3	Kapusňák	5
Gajdošová	2	Hrnčiar	8	Karabová	1
Galbavý	13	Hrudková	1	Karkušová	1
Galbička	8	Hruška	6	Kaščáková	2
Galko	1	Hrutka	3	Kaššová	1

Kazík	11	Kupčová	1	Matušeková	1
Kirka	4	Kusal	7	Matuška	7
Kiššová	1	Kusenda	2	Mauersberger	1
Klasovitý	4	Kusovský	3	Melicher	6
Klčo	3	Kustráková	1	Mičová	2
Kleštinec	3	Kusý	1	Michalec	8
Kloknerová	1	Kvetan	3	Michalka	1
Kmilčíková	1	Lázar	1	Mikle	3
Kňažík	9	Lehuta	3	Miklovič	6
Kočicová	1	Leitman	2	Mikoláš	5
Koledová	1	Leitmann	1	Minárik	40
Koleštíková	1	Linford	1	Minarovičová	2
Kollár	5	Líška	5	Minčeff	6
Komadel	2	Lukáč	3	Minčev	4
Komár	6	Lulovič	1	Miškech	11
Konečný	7	Lysičan	5	Mjankov	6
Kopún	4	Macejka	2	Modrovský	3
Korčeková	2	Macko	9	Moravanský	4
Kostolník	4	Maco	4	Moravčík	10
Košinár	4	Maliga	3	Myška	2
Koštalová	1	Malík	2	Nerpas	5
Kotian	2	Málik	2	Nikodem	4
Kotlár	16	Malkus	4	Nižnanská	1
Kotula	2	Mánik	3	Noška	10
Kováč	9	Marek	7	Novosad	4
Kovačík	5	Margetín	3	Nuhál	2
Kovár	2	Marinová	1	Obrtal	4
Králičeková	1	Markovič	17	Ondrejka	10
Kramarovič	3	Martančík	2	Ondris	14
Krepop	4	Martinovičová	1	Onofrej	3
Krcho	2	Masár	4	Oprenčák	3
Krieger	3	Masarech	15	Oravec	4
Křen	6	Masarik	16	Orlická	1
Kubalová	2	Masaryk	19	Orvinský	25
Kubrický	3	Matejovič	1	Otepková	1
Kuceková	2	Mathias	3	Ovečková	1
Kucharík	3	Matulay	3	Ovšonka	4
Kuník	8	Matúš	5	Pagáčová	1

Pánik	5	Rusnák	4	Škopek	2
Paškrta	2	Rybanská	3	Španár	7
Paulech	3	Rybárik	4	Štefanec	24
Pauleová	1	Samuhel	5	Švihrová	1
Paulovič	5	Satrapa	3	Tamajka	2
Pechová	1	Segesová	1	Tisovský	5
Perný	5	Sekáčová	1	Tomášik	20
Petlák	6	Schottertová	2	Tomišová	1
Petráš	7	Sidor	1	Tomko	3
Petrgál	6	Siget	1	Topolčani	3
Petrovič	3	Sivák	6	Topolčanský	2
Piešťanský	4	Skokánek	2	Topoľčany	2
Pirochtová	1	Slámká	2	Toráč	9
Piršel	6	Slížik	1	Toth	2
Pisárik	4	Sochor	3	Trenčanský	1
Plank	2	Sokol	1	Trnka	4
Plulík	2	Sotoňák	5	Trnovec	3
Podhradský	3	Soukupová	1	Truhlík	3
Polák	7	Spisar	2	Turan	3
Poliak	4	Stano	14	Uher	3
Pollák	4	Starovič	8	Uherčík	2
Polonská	1	Sulák	4	Uhrin	6
Polónyi	1	Sulík	2	Urban	2
Poništ	7	Sumerová	1	Urbančok	3
Pontes	4	Summer	4	Vajdík	1
Priesol	1	Svatík	3	Valach	4
Procházka	3	Svoboda	7	Valentík	2
Psalman	4	Svorad	9	Valko	11
Pupeková	1	Száraz	2	Valkošák	4
Putrovec	2	Šarmír	2	Valo	7
Račková	1	Šenkárik	4	Valovič	14
Raušlo	13	Šereš	2	Van de Putte	1
Rehák	2	Šilhán	2	Vančo	3
Ričičár	2	Šima	4	Vaneková	1
Roháček	2	Šimek	3	Varačka	5
Rohovský	1	Šimončík	3	Varečka	7
Rojko	2	Šimovec	3	Vatrťová	2
Rubaninský	3	Šipická	1	Vavák	4

Vavricová	1	Vlčák	3	Zaťko	13
Vavro	27	Voltman	4	Zelenayová	1
Velecký	6	Vondra	3	Zeman	3
Vencl	3	Vondráčková	4	Zemko	1
Verecký	4	Vráblová	1	Zenko	2
Vetrík	5	Vyberal	4	Zicho	2
Vevera	5	Wágner	8	Zuzic	24
Vido	5	Walther	3	Žitňanský	2
Vilhelm	3	Záň	3		

Vychádzame z podkladov z Obecného úradu v Moravanoch nad Váhom. Nerozlišujú sa tu priezviská Zatko/Zaťko (zväčša ide o spríbuznené osoby), Wagner/Wágner.

V skúmanej oblasti sa nevyskytlo 67 úradných, pre Moravany netypických priezvisiek (čo je 16% priezvisiek): Adamský, Androvič, Arbet, Bakyta, Benech, Blahuta, Buchmannová, Buška, Csaladyová, Čamborová, Černý, Dostál, Drgonec, Fulierová, Gažová, Hanšut (objavuje sa v živom mene *Milan čo zabil Hanšutku* a pri pomenovaní osoby, keď sa používa priezvisko za slobodna – *Julka Hanšítech*, *Julka Hanšítová*), Holík, Horyl, Hyneková, Chrena, Ivanovič, Jandová, Jánoška, Jenčík (nachádza sa v živom mene Anny Procházkovej – *Anka Jenčíkech*), Julini, Jursa, Kalnický, Kirka, Kočieová, Komadel, Kostolník, Kotian, Králičeková, Krepop, Krieger, Malík, Mánik, Mikle, Minarovičová, Moravanský, Nikodem, Novosad, Piesťanský, Pirochtová, Pisárik, Ričičár, Rohovský, Samuhel, Síget, Slámka, Sulák, Sumerová, Šenkárik, Škopek, Tamajka, Tomko, Topolčani, Turan, Urban, Varečka, Vavák, Velecký (ide o pôvodnú rodinu, ktorá si zmenila priezvisko), Vetrík, Vevera, Vráblová, Zelenayová, Žitňanský.

V skúmanej oblasti sa v živých menách jednotlivcov nepoužíva 83 priezvisiek (čo je 19% priezvisiek): Abrahám, Adamaťová, Baranovičová, Bartovicová, Bečarevič, Bederka [používa sa individuálna charakteristika (*pán Falárko, Farárko, pán Farár*)], Bialončík, Bilená, Bohunčák, Čerešník, Daniš, Dončev, Dudášová, Falkovská, Fodor, Gorek, Guba, Gúčiková, Hanic, Heráková, Hlaváčová, Hobenreichová, Hozák, Hrudková, Chňapko, Ištok, Jakubčík, Janíček, Janotík, Juriga, Kaplan, Karabová, Karkušová, Kaščáková, Kaššová, Kiššová, Klasovitý, Kleštinec, Koledová, Koleštíková, Kubalová, Kuceková, Kupčová, Kvetan, Linford, Marinová, Martančík, Matejovič, Matušeková, Mauersberger, Mjankov (používa sa krstné meno *Gančo, Gančech*), Orlická, Pechová, Plank (pri pomenúvaní Ľudmila Masariková sa používa priezvisko za slobodna – *Luba Plankech*), Plulík, Poliak, Polónyi, Pupeková, Račková, Rojko, Satrapa, Segešová, Sidor, Sivák, Sotoňák, Soukopová, Stano, Sulík, Spisár/Spisar, Šima, Šipická, Švihrová, Tisovský, Tomišová, Trenčanský, Trnovec, Uherčík, Valach, van de Putte, Vilhelm, Vlčák, Vyberal, Walther. Nejde o moravianske priezvis-

ká (okrem priezviska Plank, ktoré bolo v obci už dlhšie obdobie). Osoby s týmito priezviskami sa nepomenúvajú vôbec (sú novšími pristáhovalcami) alebo sa pomenúvajú živým menom s bázou priezviska iného člena rodiny (najčastejšie ide o vydaté ženy s úradným priezviskom manžela, ktorý z obce nepochádza, a žena sa pomenúva priezviskom za slobodna).

Aj medzi priezviskami, ktoré sa objavujú v živých menách, je mnoho „ne-moravianskych“ priezvisiek. Do živého pomenovania obce sa dostávajú prostredníctvom detí, ktoré tu navštievujú školu. Priezvisko dospelej osoby sa začína používať, keď osoba v obci žije dlhší čas.

Priezvisko nachádza v živých menách bohaté uplatnenie. V triede ženatých mužov je 347 živých osobných mien (87%) a 108 pomenovacích modelov (79%), ktoré obsahujú antropobázu priezviska. V triede vydatých žien je 536 živých osobných mien (89%) a 198 pomenovacích modelov (82%) s antropobázou priezviska. V triede slobodných je 498 živých osobných mien (94%) a 110 pomenovacích modelov (84%) s antropobázou priezviska. V živých osobných menách jednotlivcov v triede ženatých mužov je z modelov obsahujúcich antropobázu priezviska najfrekventovanejší model K + P = RMD (výskyt 81-krát), potom K + P = RMD (43) a K + RM = P (25, v tom jeden K + *RM = P), v triede vydatých žien K + P₃ = RMD (53), K + RM₃ = P (41) a K + P₁ (29), v triede slobodných K + P₁ = RMD (114), K + P₁ = RMD (94), K + P₁ (30). Priezvisko sa v živých osobných menách objavuje ako funkčný člen priezvisko alebo ako funkčný člen živé rodinné meno, ktoré je vytvorené príponou -ech (alebo príponou -ich pri priezviskách adjektívneho pôvodu) z antropobázy priezviska. Pri vydatých a slobodných ženach sa funkčné členy priezvisko a živé rodinné meno tvoria z antropobázy priezviska tiež príponami -ka, -ova: napr. vydaté – *Masarička* (RM₁ = P), *Paškrtka* (RM₃ = P), *Benovka* (RM₃ = <P>), *Psalmanka* (P₃), *Šilhanka* (<P₃>), *Ivetka Duriška* (K + RM₁ = <P>), *Milka Durčeková* (K + P₁), *Zuzicova Anka* (RM₃ = <P> + K), slobodné – *Benovka* (RM₁ = <P>), *Kristínska Šimončíkova* (K + P₁), *Marijana Minčefová* (K + RM₁ = P).

Okrem funkčných členov priezvisko a rodinné meno sa v triede ženatých mužov vyskytujú raz pomenovací model K + CHⁿ s frekvenciou jeden, ktorý obsahuje priezvisko (*Milan čo zabil Hanšutku*), raz pomenovací model P + CH^m s frekvenciou jeden, ktorý obsahuje priezvisko predchádzajúceho majiteľa (*Masár čo má ot Kovačíkov kúpení pozemok*), raz pomenovací model CH^z + P + CH^p s frekvenciou jeden, ktorý obsahuje priezvisko suseda (*Doktor Hlava čo bíva vella Behana*), raz pomenovací model <P> + CH^p + MD₂₁ s frekvenciou jeden, ktorý vo funkčnom člene meno domu obsahuje priezvisko predchádzajúceho majiteľa (*Lazár v Uličke na Starovičech*). Pravdepodobne z priezviska je v triede ženatých mužov utvorené živé osobné meno *Hajdušičkin pravnuk* (pomenovací model RM_{3/21} + A). V triede vydatých žien sú živé osobné mená s funkčným členom meno domu, ktoré je utvorené z priezviska: *Tá čo bíva na Paserínech*, *Tá čo bíva na Benovičech* (pomenovací model MD₂₁), *Žofka čo bíva na Fridech* (pomenovací model K + MD₂₁). Živé rodinné mená a mená domu

ako samostatné pomenovania sú najčastejšie utvorené z úradnej alebo formálne adaptovanej podoby priezviska.

Priezviská v živých osobných menách sa často formálne obmienajú, napr. v Moravanoch n. V. Pavel Gondár – Palo Gondál, pretože nikto nevedel, aké má v skutočnosti priezvisko. Významnú úlohu tu zohráva vplyv nárečia, keď sa nevyslovujú mäkké spoluhlásky a dvojhálska *ia*. Formálne obmenených priezvisk je vo všetkých živých osobných menách 159, z toho 36 v triede ženatých mužov, 73 v triede vydatých žien a 50 v triede slobodných.

Tab. č. 1: Formálne adaptované priezviská v triede ženatých mužov

Funkčný člen	V jedno-členných modeloch	V dvoj-členných modeloch	V troj-členných modeloch	V štvor-členných modeloch	Spolu
<P>	1	-	1	-	
<P> = RMD	3	19	2	-	24
RM = <P>	-	6	-	1	7
<P> = *RMD	-	1	-	-	1
RM ₁ = <P>	-	-	1	-	1
RM ₃ = <P>	-	-	1	-	1
Spolu	4	26	5	1	36

Tab. č. 2: Formálne adaptované priezviská v triede vydatých žien

Funkčný člen	V jedno-členných modeloch	V dvoj-členných modeloch	V troj-členných modeloch	V štvor-členných modeloch	Spolu
<P ₁ >	1	2	-	-	3
<P ₁ > ₁	-	9	1	-	10
⁰ <P ₁ > ₁	-	-	1	-	1
<P ₃ >	-	1	1	-	2
<P ₃ > ₁	1	1	-	-	2
(<P>) ₁₁	-	-	-	1	1
<P ₃ > = RMD	3	19	1	1	24
<P ₁ > = RMD	-	2	-	-	2
<P ₃ > = RMD) _[66]	-	-	1	-	1
RM ₁ = <P>	-	4	-	-	4
*RM ₁ = <P>	-	3	-	-	3
(RM ₁ = <P>) ₁₁	-	1	-	-	1
RM = <P> ₁	-	-	1	-	1
(RM = <P>) ₃	-	1	2	-	3
(RM = <P>) ₇	-	-	-	1	1

$RM_3 = \langle P \rangle$	2	10	-	-	12
$*RM_3 = \langle P \rangle$	-	1	-	-	1
$(RM_3 = \langle P \rangle)_{44}$	-	-	1	-	1
Spolu	7	54	9	3	73

Tab. č. 3: Formálne adaptované priezviská v triede slobodných

Funkčný člen	V jedno-členných modeloch	V dvoj-členných modeloch	V troj-členných modeloch	V štvor-členných modeloch	Spolu
$\langle P_1 \rangle$	1	5	-	-	6
$(\langle P_1 \rangle)_{11}$	-	-	1	-	1
$\langle P_1 \rangle = RMD$	1	28	1	-	30
$\langle P_{[1]} \rangle = RMD$	-	1	-	-	1
$\langle P_{11} \rangle = RMD$	-	1	-	-	1
$RM_1 = \langle P \rangle$	1	7	-	1	9
$(RM = \langle P \rangle)_1$	-	-	1	-	1
$(RM_1 = \langle P \rangle)_{11}$	-	-	1	-	1
Spolu	3	42	4	1	50

Uvádzame prehľad formálne obmenených priezvisk, ktoré sa vystyтуjú v živých osobných menách, vo všetkých vyskytnutých tvaroch:

Badaň – *Badán*
 Belán – *Belan*
 Bemšová – *Benešová*
 Beňo – *Beno, Benová, Benovka, Benech*
 Bonev – *Bonef, Bonefová*
 Dávidek – *Dávidech, Dávidová*
 Ďuriš – *Duriš*
 Gabriš – *Gábrišech*
 Glevaňáková – *Glevenáková*
 Gloszová – *Glósarová*
 Gondár – *Gondál*
 Halásová – *Chalásová*
 Hanšut – *Hanšútová, Hanšútech*
 Hrnčiar – *Hrnčár, Hrnčárech*
 Jankech – *Jankes*
 Kapusňák – *Kapusnák, Kapusnáková*
 Kňažík – *Knažík, Knažíkech, Knažíková*
 Koštalová – *Koščálech*

Kováčik – *Kovačik*
 Křen – *Kšen*
 Kusal – *Kusala*
 Lázar – *Lazár*
 Malkus – *Malchus, Malchusová*
 Masarechová – *Masárechová, Masárech*
 Mathias – *Matijas, Matijasech, Matijásech*
 Minčev – *Minčef*
 Obrtal – *Obrtál, Obrtálka*
 Otepková – *Otepkech*
 Paulech – *Pavlech, Pavlechech, Pavlechová*
 Pauleová – *Pavlendová*
 Procházka – *Procházka*
 Roháčeková – *Roháčiková*
 Schottertová – *Šoterech*
 Száraz – *Saras, Sarasech*
 Šilhán – *Šilhan*

Štefanec – Štefanec, Štefancech, Štefancová	Záň – Zán, Zánech, Zánová
Šunik – Šuníkech, Šuníková	Zaťko – Zatko, Zatkech
Tomášiková – Tomašikech	Zenko – Zemko, Zemkech, Zemková
Topoľčány – Topolčáni, Topolčánech	Zuzic – Zuzíc, Zuzícech, Zuzíkova, Zuzíková
Tothová – Tótová	

Priezvisko môže byť aj východiskom individuálnej charakteristiky (prezývky) (v triede mužov: Geschwandtner – Gešo, Slížik – Slíž ($\text{CH}^n = <\text{P}>$), v triede slobodných Hažík – Hažo, Hažino, Holický – Holičák ($\text{CH}^n = <\text{P}_1>$)).

Priezviská v živých osobných menách majú najčastejšie podobu nominatívu singuláru substantíva (aj adjektívneho pôvodu) mužského alebo ženského rodu a podobu tzv. kolektívneho posesíva (porov. Doruľa, 1993, s. 76) zakončeného na -ech (alebo -ich pri priezviskách adjektívneho pôvodu). V triede ženatých mužov sa priezvisko po jednom raze vyskytuje v genitíve singuláru ženského rodu (*pani Haluzovej vnuk*), genitíve singuláru mužského rodu (*Doktor Hlava čo býva vella Behana*), akuzatíve singuláru ženského rodu (*Milan čo zabil Hanšutku*), genitíve plurálu mužského rodu (*Masár čo má ot Kovačikov kúpení pozemok*), nominatíve singuláru privlastňovacieho prídavného mena mužského rodu utvoreného od substantíva mužského rodu (*Hulmanov Palov sin Lapov*) a nominatíve singuláru privlastňovacieho prídavného mena mužského rodu utvoreného od substantíva ženského rodu (*Hajdušičkin pravnuak*). V triede vydatých žien sa priezvisko raz objavuje v genitíve singuláru mužského rodu (*céra Kolára*), dvakrát v genitíve singuláru ženského rodu (*Miškovej céra, Milki Belanovej mama*), štyrikrát v nominatíve singuláru privlastňovacieho prídavného mena ženského rodu utvoreného od substantíva mužského rodu (*Marjena Ivanovova Petrova, Pepova Kotlárova manželka, Gešvantnerova Dia (Jurova), Vančova Jožova céra Marjena*). V triede slobodných sa priezvisko nachádza aj dvakrát v nominatíve singuláru privlastňovacieho prídavného mena ženského rodu utvoreného od substantíva mužského rodu (*Marijana Minčefova, Kristína Šimončíkova*) a dvakrát v genitíve singuláru ženského rodu (*pani Vanekovej opatrovateľka, Martini Varačkovej céra*).

Priezviská okrem oficiálnej komunikácie vstupujú tiež do živého pomenúvania, kde nachádzajú bohaté uplatnenie, čo potvrdzuje aj nás výskum. Pri úradných priezviskách sa v budúcnosti možno na základe preštudovania matík zamerať na ich starobylosť v obci. Úradné priezviská možno analyzovať zo sémantickej a slovotvornej stránky.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Aký význam má priezvisko? In: Mahične svitlo imeni. Studia slovakistika. 3. Užhorod: Ministerstvo osvity i nauky Ukrajiny, Užhorodskyj nacionaľnyj universitet, Kafedra slovackoj filolohiji, Ukrainsko-slovackyj institut humanitarnych iniciatyv 2003, s. 13 – 16.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku (1. diel). Designácia osobného mena. Bratislava: SPN 1978. 413 s.

DORUĽA, Ján: Tri kapitoly zo života slov. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1993. 152 s.

HULMAN, Anton: Moravany nad Váhom. Moravany nad Váhom: Obecný úrad Moravany 1992. 50 s.

**Neurčitý člen vo francúzštine a jeho vyjadrenie
neurčitým zámenom „nejaky“
(Komparatívna štúdia)**

Zuzana Kenížová

Katedra románskych jazykov – sekcia francúzskeho jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Cieľom nášho príspevku je na stručnej analýze francúzskeho neurčitého člena a jeho vyjadrení neurčitým zámenom „nejaky“ poukázať jednak na komplexnosť kategórie *determinácie* vo francúzštine a jednak na spôsob či spôsoby, akými slovenčina pristupuje k tomuto jazykovému javu, a takisto zdôrazniť problémy, ktoré z konfrontácie vyplývajú. Zameriame sa tu teda na explicitné vyjadrenie neurčitého člena a na niekoľkých príkladoch objasníme, do akej miery je neurčité zámeno „nejaky“ nevyhnutné pri vyjadrení neurčitého člena „un“ a najmä jeho autonómnych významov. V príspevku rozoberieme tri prípady konfrontácie neurčitého člena a systému slovenčiny. V prvom prípade ukážeme, že slovosled alebo aktuálne vtné členenie nemôže obsiahnuť všetky autonómne významy neurčitého člena, aj keď zohráva veľmi dôležitú úlohu pri vyjadrení neurčenosťi v slovenčine. Takéto skonštatovanie nás priviedie k druhému prípadu, kde zdôrazníme nevyhnutnosť explicitného vyjadrenia významov člena neurčitým zámenom „nejaky“ a na záver sa pokúsime poukázať na problematicosť explicitných foriem pri vyjadrení neurčenosťi v slovenčine na základe fenoménu, akým je redundantnosť či sila vplyvu francúzskeho jazyka na systém slovenčiny.

Najevidentnejší rozdiel medzi francúzštinou a slovenčinou pri vyjadrení neurčenosťi (týka sa to samozrejme aj určenosťi) vidíme v tom, že vo francúzštine substantívum alebo nominálna syntagma nemôže stať vo vete alebo vo výpovedi bez svojho člena, bez ukazovateľa neurčenosťi. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že použitie nominálnej syntagmy vo vete bez člena je chápane ako gramaticky nesprávne. Na to, aby bola nominálna syntagma vnímaná ako aktualizovaná, či už ide o neurčenosť alebo určenosť, musí sa vo francúzštine použiť explicitná jazyková forma, člen alebo iný determinant. V slovenčine nominálna syntagma na svoju aktualizáciu a správne použitie vo vete či výpo-

vedi nevyžaduje explicitnú, špecifickú jazykovú jednotku. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že nominálna syntagma je v slovenčine aktualizovaná postavením vo vete, máme tu na mysli aktuálne vtné členenie. Avšak pri porovnaní a analýze prekladov v korpuse sme zistili, že pri vyjadrení francúzskeho neurčitého člena „un“ je aktuálne vtné členenie v istých výpovedných situáciách nedostačujúce, a že sa pri nominálnej syntagme objavujú aj explicitné jazykové formy, ktoré signalizujú neurčenosť referenta. Odpoveď na otázku, prečo je to tak, vidíme v komplexnosti jazykového javu, akým je determinácia vo francúzštine. Tu by sme chceli zdôrazniť, že neurčitý člen „un“ neobsahuje len jeden, ale niekoľko významov, ktoré prenáša na nominálnu syntagmu a ovplyvňuje tak nielen význam celej vety, ale aj širšieho kontextu. Ako ilustráciu uvedieme niekoľko najdôležitejších významov neurčitého člena, na ktoré je nevyhnutné prihliadať nielen pri prekladaní členom aktualizovanej nominálnej syntagmy do slovenčiny, ale aj pri samotnom globálnom uchopení neurčenosť ako jazykového fenoménu. Pri neurčitem člene môžeme teda hovoriť o týchto najdôležitejších významoch:

- *neurčitý člen zovšeobecňuje referenta nominálnej syntagmy,*
- *neurčitý člen ukazuje na referenta nominálnej syntagmy ako na typického reprezentanta celej triedy,*
- *neurčitý člen uvádza do výpovede nového, ešte neznámeho referenta, má kataforický význam,*
- *neurčitý člen poukazuje na jedného akéhokoľvek referenta z triedy referentov, ktorá je pomenovaná nominálnou syntagmou,*
- *neurčitý člen odkazuje na referenta, ktorého existencia je virtuálna,*
- *neurčitý člen odkazuje na referenta, ktorý nie je identifikateľný používateľom jazyka, a to v troch prípadoch: 1. hovorca sám referenta nepozná, 2. hovorca predpokladá, že účastník jazykovej komunikácie referenta nepozná, 3. hovorca necíti potrebu poskytnúť informácie o identite referenta.*

Uviedli sme šest významov či interpretácií neurčitého člena, ktoré aj bez detailnejšieho rozboru ukazujú na zložitosť kategórie determinácie vo francúzštine, lebo vyvracajú mylný názor, že neurčitý člen vyjadruje len neznámosť, bližšiu neurčenosť referenta vo vete alebo výpovedi, teda že neurčitý člen označuje vo vete novú informáciu, rému. Rovnosť *neurčitý člen = nová informácia (réma)* pokladáme za nesprávnu, aj keď je slovosled (aktuálne vtné členenie) alebo inak povedané postavenie nominálnej syntagmy okolo predikátu jedným z veľmi dôležitých jazykových prostriedkov, ktoré slovenčina používa pri vyjadrení neurčenosť. Vyššie uvedenú rovnosť pokladáme za nesprávnu z toho dôvodu, že vo svojej podstate nezahŕňa ostatné významy neurčitého člena. Na príkladoch ukážeme, ako táto rovnosť funguje a tiež, prečo je nesprávna a nedostačujúca.

*Les enfants baissent leurs masques de verre, ils s'agitent et criaillent à nouveau. Un enfant reste muet, le front levé vers le soleil. **Un sourire radieux***

s'attarde sur ses lèvres. Une petite fille se tient à ses côtés. (GERMAIN, Sylvie: L'Enfant Méduse. Paris: Collection Folio 1991, s. 17)

Deti odložia sklenené masky, opäť sa rozbehnú a rozkričia. Jeden chlapec tam nadľaď stojí mlčky, tvár zdvihnutá k oblohe. Na perách mu pretrváva žiarivý úsmev. Vedľa neho stojí dievčatko. (preklad: NAVRÁTIL, Igor: Dieťa medúza. Bratislava: Causa Editio 1998, s. 13)

Na týchto dvoch príkladoch vidíme, že neurčitý člen „**un**“, „**une**“ aktualizujú nominálne syntagmy „*sourire radieux*“, „*petite fille*“ a zároveň na ne prenášajú význam, ktorý by sme mohli označiť ako „uvedenie nového referenta alebo novej informácie do vety či širšieho kontextu“. V slovenskom preklade sa tieto dve nominálne syntagmy objavujú ako podmet postponovaný za sloveso, čiže pri aktuálnom vetnom členení hovoríme o novej informácii alebo réme. V týchto dvoch prípadoch (a samozrejme je ich veľa) rovnosť *neurčitý člen = nová informácia (réma)* nadobúda platnosť. Z nášho doterajšieho výskumu sme dospeli k predbežnému záveru, že postpozícia ako mentálna jazyková operácia¹ v sebe obsahuje inherentný príznak neurčenosťi, a najmä zastupuje význam neurčitého člena, ktorý uvádza novú informáciu do vety alebo výpovede. Avšak sú výpovedné situácie, v ktorých sa slovosled javí ako nedostačujúci, v ktorých samotná postpozícia nestačí na vyjadrenie autonómneho významu neurčitého člena, a navyše by mohla zmeniť význam celej vety. Pokúsime sa náš názor objasniť na príklade, kde použitie neurčitého zámenu „nejaky“ pokladáme za nevyhnutné.

Sous les bombardements incessants de 1944, en cette partie de la Normandie, il a continué d'aller au ravitaillement, quémandant les suppléments pour les vieux, les familles nombreuses, tous ceux qui étaient au-dessus du marché noir. Il fut considéré dans la Vallée comme le héros de ravitaillement. Non pas choix, mais nécessité. Ultérieurement, certitude d'avoir joué un rôle, d'avoir vécu vraiment en ces années-là. (ERNAUX, Annie: La place. Paris: Collection Folio 1983, s. 49)

(Pri slovenskom ekvivalente uvádzame dva varianty. Variant A je preklad originálu a variant B je naša modifikácia prekladu, ktorá nám pomôže lepšie poukázať na nevyhnutnosť použitia neurčitého zámenu „nejaký“.)

Variant A

*V štyridsiatom štvrtom túto časť Normandie nepretržite bombardovali. Otec stále chodil po zásoby, žobronil prídavky pre starých, početné rodiny, pre všetkých, ktorí žili pod možnosťami čierneho trhu. Vo Vallé ho považovali za hrdinu. Nebolo na výber, skôr mal istotu, že v tých časoch zohral **nejakú úlohu**,*

¹ Pojem „mentálna jazyková operácia“ preberáme od francúzskeho lingvistu Antoina Culoliho (1990). V jeho koncepcii sa jednotlivé jazykové jednotky chápú ako stopy mentálnych jazykových operácií, z čoho vyplýva, že determinácia už nie je videná ako jazyková kategória ale ako jazyková operácia. Postpozíciu môžeme teda chápať ako stopu mentálnej jazykovej operácie neurčenosťi.

že naozaj žil. (preklad: BEDNÁROVÁ, Katarína: Miesto medzi ľuďmi. Bratislava: Causa Editio 1993, s. 30)

Variant B

V štyridsiatom štvrtom túto časť Normandie nepretržite bombardovali. Otec stále chodil po zásoby, žobronil prídavky pre starých, početné rodiny, pre všetkých, ktorí žili pod možnosťami čierneho trhu. Vo Vallé ho považovali za hrdinu. Neboľo na výber, skôr mal istotu, že v tých časoch zohral úlohu, že naozaj žil.

Neurčitý člen v tejto výpovednej situácii aktualizuje substantívum „*rôle*“ s autonómnym významom, ktorý na základe kontextu môžeme interpretovať ako „*akýkoľvek spôsob byť počas vojny užitočný*“. Môžeme teda skonštatovať, že v tomto prípade už nejde o uvedenie novej informácie do vety, že neurčitý člen okrem príznaku bližšej neurčenosťi prenáša na substantívum veľmi presný a konkrétny význam. Ako sa tento fakt odráža v jazykovom systéme slovenčiny? Ponúkame následovné vysvetlenie:

Vidíme, že substantívum „*úlohu*“ funguje v preklade ako priamy predmet slovesa „*zohral*“, ide o predmet postponovaný, čo je samozrejme prirodzený jav slovenského slovosledu, či už ide o nominálnu syntagmu aktualizovanú ako bližšie určenú, alebo bližšie neurčenú. Ak by sme teda nepoužili neurčité zámeno „*nejjaký*“ tak, ako je to vo variante B, interpretácia substantíva „*úlohu*“ by nezodpovedala významu „*un rôle*“ ale významu „*le rôle*“ (určitý člen + substantívum), čo je samozrejme podstatný rozdiel. Bez neurčitého zámena „*nejjaký*“ by sme teda substantívum chápali ako „*presnú, konkrétnu, špecifickú úlohu bližšie určenú kontextom – úloha = otec ako hrdina, lebo žobral zásoby*“. Myslíme si, že vo výpovednej situácii, kde by mohol byť narušený celý význam vety a kde neurčitý člen nesie veľmi presný autonómny význam, je použitie explicitnej jazykovej formy, v tomto prípade neurčitého zámena „*nejjaký*“, nevyhnutné. Je nevyhnutné z toho dôvodu, že odtrháva substantívum od predchádzajúceho kontextu a dodáva mu významový odťienok neurčitého člena, ktorý by sme mohli zovšeobecniť ako: „*neurčitý člen poukazuje na jedného akéhokoľvek referenta z triedy referentov, ktorá je pomenovaná nominálnou syntagmou*“, v našom príklade máme triedu „*spôsoby, ako byť užitočný počas vojny*“ a neurčitý člen (v slovenčine neurčité zámeno) poukazuje na „*jeden akýkoľvek bližšie neurčený spôsob*“. Referent je teda identifikovateľný len ako referent patriaci do spomenutej triedy referentov, neobsahuje nijakú inú špecifickú kvalitu. Dodajme ešte, že v príklade ide o nominálnu syntagmu nerozvinutú adjektívom alebo iným prívlastkom, preto je problematické najmä jej postavenie vo vete. Z analýz v korpuse sme však zistili, že neurčité zámeno sa objavuje aj pri prívlastkom rozvinutých nominálnych syntagmách a pokladáme ho tu takisto za nevyhnutné. Na objasnenenie výpovednej situácie, v ktorej je referent identifikovateľný špecifickou kvalitou alebo vlastnosťou, použijeme ďalší príklad.

*C'étaient des gens un peu rêveurs, qui marchaient les mains derrière leurs dos en pensant à autre chose. Il y avait des astronomes, des professeurs d'histoire, des musiciens, des douaniers. Il y avait quelquefois **un peintre du dimanche**, qui peignait des bateaux, des arbres, ou des couchers de soleil, assis sur un strapontin.* (LE CLEZIO: Mondo et autres histoires. Paris: Coll. Folio 1992, s. 56)

*Boli to ľudia trošku zasnení, kráčali s rukami za chrbotom a mysleli na niečo iné. Astronómovia, profesori dejepisu, muzikanti, colníci. Niekedy aj **nejaký nedelňy maliar**, ktorý maľoval lode, stromy alebo západy slnka a sedel na skladacej stoličke.* (preklad: JUROVSKÁ, Michaela: Mondo a iné príbehy. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1987, s. 45)

Tak ako v predchádzajúcim príklade aj v tejto vete neurčitý člen prenáša na nominálnu syntagmu presný autónomny význam, v ktorom na referenta poukazuje ako na jedného akéhokoľvek referenta z triedy referentov, ktorá je pomenovaná nominálnou syntagmom „**peintre de dimanche**“. Vidíme tu však, že referent je bližšie určený prívlastkom „**de dimanche**“ (nedelňy), ale aj napriek tomu je vo francúzštine vnímaný ako „**akýkoľvek nedelňy maliar z triedy nedelňych maliarov**“. Ak by sme teda mali nominálnu syntagmu „**nedelňy maliar**“ analyzovať bez neurčitého zámens „nejaký“, išlo by o takúto analýzu:

Substantívum „**maliar**“ je bližšie určené adjektívom „**nedelňy**“, ktoré zzužuje rozsah pojmu slova maliar, a teda referent slova už nemôže byť vnímaný ako akýkoľvek referent, ale je vnímaný ako bližšie určený špecifický referent „**nedelňy maliar**“ patriaci do triedy referentov s názvom „**maliar**“. Navyše ak zoberieme do úvahy fakt, že substantívum je v jednotnom čísle, ktoré zvýrazňuje špecifickosť referenta, najmä v porovnaní so substantívami z predchádzajúcich vety, ktoré sú v množnom čísle, a kde je zrejmé, že ide o bližšie neurčených akýkoľvek referentov: „**astronómovia**“, „**profesori dejepisu**“, „**muzikanti**“, „**colníci**“, myslíme si, že neprítomnosť neurčitého zámens „nejaký“ zmení význam celej vety, ako aj širšieho kontextu. Z vyššie uvedenej analýzy by sme túto nominálnu syntagmu vnímali ako bližšie určenú, referenta by sme chápali ako známu informáciu figurujúcu v predchádzajúcim kontexte, ako tému:

*Boli to ľudia trošku zasnení, kráčali s rukami za chrbotom a mysleli na niečo iné. Astronómovia, profesori dejepisu, muzikanti, colníci. Niekedy aj **nedelňy maliar**, ktorý maľoval lode, stromy alebo západy slnka a sedel na skladacej stoličke.*

*C'étaient des gens un peu rêveurs, qui marchaient les mains derrière leurs dos en pensant à autre chose. Il y avait des astronomes, des professeurs d'histoire, des musiciens, des douaniers. Il y avait quelquefois **le peintre du dimanche**, qui peignait des bateaux, des arbres, ou des couchers de soleil, assis sur un strapontin.*

Vidíme, že vo francúzštine sa pri takejto interpretácii objaví určitý člen „**le peintre du dimanche**“ a že význam celej vety sa zmenil. Aká je teda funkcia neurčitého zámens „nejaký“? V prvom rade neurčité zámens „nejaký“ zachो-

váva vnímanie nominálnej syntagmy „***nedel'ny maliar***“ ako bližšie neurčeného referenta a v druhom rade nominálnu syntagmu ohraničuje ako jeden celistvý blok, a teda ako celku priraduje príznak neurčenosťi. Takto vnímaná nominálna syntagma „***nedel'ny maliar***“ zodpovedá významu neurčitého člena „*akýkoľvek nedel'ny maliar z triedy nedel'nych maliarov*“. Môžeme teda skonštatovať, že aj v tejto výpovednej situácii je explicitná forma signalizujúca neurčenosť nevyhnutná, a že slovosled či aktuálne vtné členenie nastačia na obsiahnutie celkového sémantického významu neurčitého člena.

Na záver by sme rozobrali ešte jeden príklad, pri ktorom sa nám zdá, že použitie neurčitého zámena „nejaky“ je redundantné, že tu ide skôr o silný vplyv či tlak francúzstiny na jazykový systém slovenčiny. Myslíme si, že je veľmi dôležité prihliadať aj na prípady, ktoré sú nesprávne alebo silené, lebo zasahujú do prirodzenosti jazyka. Tu prichádzame znova ku konštatácii, že jazykový jav, akým je determinácia v jazyku neobsahujúcim vo svojom opise takúto kategóriu, naráža na mnoho otázok, na ktoré sa snažíme hľadať odpovede. Uvedieme len niektoré z nich:

- *V ktorých výpovedných situáciach sa explicitné formy vyskytujú najčastejšie?*
- *Môžeme ich výskyt odôvodniť jazykovým systémom?*
- *Alebo ide len o prekladateľovu intuiciu?*
- *Kedy môžeme hovoriť o nevyhnutnosti použitia explicitných foriem pri vyjadrení neurčenosťi?*
- *Do akej miery ide alebo nejde o silný vplyv francúzstiny či hypnózu originálu pri prekladaní?*

Nasledujúcim príkladom sa teda pokúsime sproblematizovať explicitné vyjadrenie neurčitého člena pomocou neurčitého zámena „nejaky“, ako aj poukázať na nejasnosť a váhavosť pri jeho použití.

Ces premiers moments se passèrent en éloges réciproques, en questions sur la maison que j'avais quittée, en essais de mon caractère, de mes inclinations, de mes goûts, de mon esprit: on vous tâte partout; c'est une suite de petites embûches qu'on vous tend, et d'où l'on tire les conséquences les plus justes. Par exemple, on jette un mot de médisance, et l'on vous regarde, on entame une histoire, et l'on attend que vous en redemandiez la suite ou que vous la laissiez. (DIDEROT, Diderot: La Religieuse. Paris: Collection Folio 1993, s. 182)

V prvých chvíľach sa striedali chválospevy s otázkami o kláštore, čo som opustila, skúmali moju povahu, sklony, záľuby, myslenie. Akoby ma ohmatávali. Je to reťaz drobných násťrah, z ktorých vyvodia závery. Prehodia napríklad nejakú klebietku a hľadia na vás, ako zareagujete. Začnú nejaký príbeh a čakajú, či budete žiadať pokračovanie, alebo nie. (preklad: ŽIŠKA, Ondrej: Mníška. Bratislava: Smena 1968, s. 114)

Aj v tomto príklade prenáša neurčity člen na nominálnu syntagmu autónomny význam, kde „poukazuje na jedného akéhokoľvek referenta z triedy referen-

to, ktorá je pomenovaná nominálnou syntagmou“, znamená to teda, že vo vete substantívum „*mot de médisance*“ (klebietku) a substantívum „*histoire*“ (príbeh), neodkazuje na jedného špecifického bližšie neurčeného referenta, ale odkazuje na „*akúkoľvek klebietku*“ a „*akýkoľvek príbeh*“. V slovenčine by sme mohli vyjadriť tento význam pomocou neurčitého zámens „nejaký“ (vidíme to v preklade), ktorý ho vyjadri samozrejme explicitne. Domnievame sa však, že v našom príklade je explicitnosť vyjárenia neurčitého člena redundantná a že vynechanie neurčitého zámens „nejaký“ nijako neohrozuje alebo nemenej význam celej výpovede. Myslíme si to na základe uvažovania, že jednak obidve substantíva sú postponované za sloveso („*prehodia*“ a „*začnú*“) a postpozícia, ako sme už videli, nesie príznak neurčenosťi, a jednak, že sa vo vete „*Prehodia napríklad nejakú klebietku a hľadia na vás, ako zareagujete.*“ objavuje slovo „*napríklad*“, ktoré už samo o sebe implikuje, že vyberáme z triedy „klebietka“ a „príbeh“ akúkoľvek klebietku a akýkoľvek príbeh. Je teda zrejmé, že v tomto prípade použitie neurčitého zámens „nejaký“ nie je potrebné, navyše môžeme ho vnímať aj ako silené a neprirodzené. Myslíme si, že slovenčine je vlastnejšia v tomto prípade výpoved bez neurčitého zámens:

V prvých chvíľach sa striedali chválospevy s otázkami o kláštore, čo som opustila, skúmali moju povahu, sklonky, záluby, myslenie. Akoby ma ohmatávali. Je to reťaz drobných nástrah, z ktorých vyvodia závery. Prehodia napríklad klebietku a hľadia na vás, ako zareagujete. Začnú príbeh a čakajú, či budeť žiadat pokračovanie, alebo nie.

Z vyšie uvedených analýz nám teda vyplýva, že neurčité zámens „nejaký“ ako explicitná jazyková forma pri vyjadrení neurčenosťi v slovenčine má svoje opodstatnenie vo veľmi presných prípadoch. Videli sme, že ide o prípady, v ktorých neurčitý člen „un“ aktualizuje nominálnu syntagmu ako bližšie neurčenú a zároveň na ňu prenáša presný autonómny význam, „poukazuje na jedného akéhokoľvek referenta z triedy referentov, ktorá je pomenovaná nominálnou syntagmou“, nemôžeme tu hovoriť len o uvedení novej informácie do výpovede alebo o odkazovaní na jedného špecifického bližšie neurčeného referenta. V našich prípadoch išlo skôr o ľubovoľný výber referenta z triedy referentov, ktorý je identifikovateľný iba tým, že patrí do tejto triedy. Neurčité zámens „nejaký“ má teda tú funkciu, že zachováva tento presný význam v dvoch výpovedných situáciách (výskum nám dovoľuje hovoriť zatiaľ len o dvoch výpovedných situáciách, nie je však vylúčené, že ďalším skúmaním zistíme aj iné). Explicitné vyjadrenie neurčenosťi si žiada teda na jednej strane situácia, keď je nominálna syntagma postponovaná za sloveso a postpozícia nestačí na vyjadrenie celkovej neurčenosťi referenta, a na druhej strane situácia, keď je substantívum bližšie určené prívlastkom, ktorý zzužuje rozsah pojmu tohto substantíva a bližšie ho určuje.

Na záver by sme chceli ešte dodať, že problematicosť explicitného vyjadrenia neurčenosťi v slovenčine väzí v tom, že môže zasahovať do prirodzenosti jazyka a pôsobiť silene. Zaujímavé bude teda skonfrontovať naše poznatky z textového korpusu s bežným hovorovým prejavom v komunikácii.

Literatúra

- CULIOLI, Antoine: Pour une linguistique d'énonciation Tome 1. Paris: Ophrys 1990. 225 s.
- LEEMAN, Danielle: Les déterminants du nom français – syntaxe et sémantique. Paris: PUF 2004. 200 s.
- MISTRÍK, Jozef: Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava: SAV 1966. 276 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: SAV 1966. 896 s.
- RIEGEL, Martin – PELLAT, Jean-Christophe – RIOUL, René: Grammaire méthodique du français. Paris: PUF 1994. 646 s.

Originály literárnych diel

- DIDEROT, Diderot: La Religieuse. Paris: Collection Folio 1993. 378 s.
- ERNAUX, Annie: La place. Paris: Collection Folio 1983. 113 s.
- GERMAIN, Sylvie: L'Enfant Méduse. Paris: Collection Folio 1991. 312 s.
- LE CLEZIO: Mondo et autres histoires. Paris: Coll. Folio 1992. 310 s.

Preklady literárnych diel

- DIDEROT, Diderot: La Religieuse. Paris: Collection Folio 1993, preklad: ŽIŠKA, Ondrej: Mníška. Bratislava: Smena 1968. 231 s.
- ERNAUX, Annie: La place. Paris: Collection Folio 1983, preklad: BEDNÁROVÁ, Katarína: Miesto medzi ľudmi. Bratislava: Causa Editio 1993. 72 s.
- GERMAIN, Sylvie: L'Enfant Méduse. Paris: Collection Folio 1991, preklad: NÁVRÁTIL, Igor: Diet'a medúza. Bratislava: Causa Editio 1998. 244 s.
- LE CLEZIO: Mondo et autres histoires. Paris: Coll. Folio 1992, preklad: JUROVSKÁ, Michaela: Mondo a iné príbehy. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1987. 329 s.

Lexikálne inovácie ako odraz kultúry etnika (III)

Jana Kišová

Katedra slovenského jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

1 Úvod

Pre súčasnú modernú lingvistiku, rovnako ako pre ostatné vedné odbory, je charakteristické, že si vytvára vzťahy a využíva poznatky, metódy a prístupy iných, samostatných vedných odborov, spolupracuje s nimi a nadobúda tak výrazne interdisciplinárny charakter. Svedčia o tom najmä mnohé novovypyro-

filované disciplíny, ako napríklad sociolingvistika, etnolingvistika, psycholinguistika, neurolinguistika, lingvokulturologia či kognitívna lingvistika, formujúce sa stieraním pevných hraníc a ich prestupnostou, pričom tieto prechody sú celkom plynulé a prirodzené. K prieplastnosti hraníc medzi jednotlivými disciplínami dochádza približne od začiatku 70. rokov, a to v dôsledku komunikačno-pragmatického obratu. Kým dovtedy v jazykovede dominovali prísné štrukturalistické metódy, po spomenutom obrate sa lingvistika otvorila novým prístupom, myšlieniam, metódam a rozšírila tak pole svojej pôsobnosti. Práve kríženie metód viacerých disciplín prinieslo odvtedy vo vede najviac nových poznatkov z rôznych oblastí vôbec (Černý, 1996).

V súvislosti s téμou nášho príspevku sa zameriame na lingvokulturologické a kognitívno-lingvisticke aspekty lexikálnych inovácií s načrením aj do socio-lingvistickej problematiky.

2 Teoretické východiská

Skôr ako sa dostaneme k analýze konkrétneho jazykového materiálu a k interpretácii odrazu mimojazykovej reality v ňom, zadefinujeme si základné teoretické pojmy, s ktorými budeme pracovať.

Jedným z východísk našej práce bude chápanie jazyka z pohľadu kognitívno-lingvistickej teórie, kde je tento fenomén definovaný nasledovne: „*Jazyk je súčasťou poznávania a poznania, podieľa sa na tom, ako svetu rozumieme, ako ho kategorizujeme, aký obraz sveta si vytvárame a ako ho podávame ďalej*“ (Vaňková a kol., 2005, s. 21). Rovnako ako s myšlenním je jazyk úzko spätý aj s kultúrou¹ príslušnej lingvosociety. Lingvokulturologia hľadá odpovede na otázky spojené s determinovanosťou jazyka kultúrou a naopak, hľadá princípy vzájomnej podmienenosťi týchto dvoch javov.

S tým, pravda, úzko súvisí aj prirodzená orientácia človeka vo svete a z toho vyplývajúca prirodzená kategorizácia entít v závislosti od ich interpretácie jazykovým spoločenstvom, ktorá je osobitá a istým spôsobom špecifická, v každom jazyku. Práve spôsob prirodzenej orientácie a kategorizácie je to, čím sa jednotlivé jazyky od seba odlišujú, a tak ponúkajú odlišný pohľad na svet. To, ako vnímame svet prostredníctvom jazyka, vytvára tzv. **jazykový obraz sveta**. Ten však nie je nemenný – ako z hľadiska vývinu, tak i z hľadiska používania jazyka v jednotlivých komunikačných sférach. Jazyk na jednej strane uchováva poznatky o premenách spoločnosti, každodenného života, myslenia i prežívania jeho nositeľov, na strane druhej sa mení, čo je spôsobené hlavne dynamikou potrieb jeho používateľov, zmenou spôsobu ich života, vyznávaných hodnôt a stavu poznania (Dolník, 2002, s. 21), ďalej v súčasnosti veľmi dominantnou

¹ Kultúru budeme chápať ako systém noriem naučeného správania ľudí, ktorý zahŕňa verbálnu zložku, t. j. jazyk, a neverbálnu zložku, čiže produkty poznávania, duchovné a hodnotové orientácie a materiálnu kultúru späť s praktickými zručnosťami (Orgoňová, 2006).

celosvetovou globalizáciou, európskou integráciou, všadeprítomnou a akcentovanou multikultúrnosťou a dynamikou vôbec. Veľmi všeobecne možno vyčleniť dva výrazné faktory ovplyvňujúce túto mimojazykovú sféru, a sice jednak oblasť médií a publicistiky vrátane reklamy a jednak sféru popularizácie vedy a vedeckých poznatkov.

Spomenuté komunikačné sféry vyčleňuje aj J. Bosák (1995, s. 25) vo svojej novšej koncepcii stratifikácie slovenského národného jazyka ako sféru masovej informácie a sféru vedy a jej popularizácie. V súčasnosti sa totiž v praxi stretнемe s celým spektrom rozličných tzv. „podjazykov“, ktoré vyčleníme ako prieniky Bosákom naznačených (jedenástich) komunikačných sfér a (šiestich) typov komunikácie, a tak dokážeme celoplošne a flexibilne rozvrstviť nás jazyk a charakterizovať jeho štandardizované straty. Vzhľadom na tému tohto príspevku bude pre nás dominantná sféra bežného každodenného života, výrazne ovplyvnená médiami a popularizáciou, v prieniku s celospoločenskou a bežnou komunikáciou ako **prototypická sféra komunikácie**. Ako prototypickú, a v porovnaní s ostatnými ako bezpríznakovú, sféru ju vyčleňujeme preto, že práve tu stojí v centre pozornosti záležitosti spojené s plnením a uspokojovaním primárnych potrieb človeka (či už je to stravovanie, odievanie alebo bývanie). Tu sa používa „jazyk“, s ktorým prichádzajú do kontaktu dennodenne všetci členovia každej lingvosociety bez ohľadu na ich rozdielne sociolingvisticke diferenciácie (vek, profesné zameranie či záujmy) oproti napríklad skupinovej komunikácii v podobe profesných žargónov a podobne. Taktiež je to sféra, kde sa takmer v najväčzej miere môže uplatniť subjektívnosť, ktorá stojí v základe našej preferencie pri výbere konkrétnych jazykových prostriedkov v komunikácii.

V súvislosti s dynamikou jazyka nemožno obísť ani **analógiu** a sklon k analogickému správaniu používateľov, ktoré je späť so základnou orientačnou perspektívou každého človeka (Dolník, 1999, s. 58). Analógia vychádza z usuďovania a v dynamike lexiky sa najvýraznejšie prejavuje v oblasti slovotvorby nových pomenovaní.

3 Analýza lexikálneho materiálu

Naším cieľom tu je ukázať, ako sa mení lexika v ďalšej tematicky vymedzenej sfére z oblasti každodenného života Slovákov. Ako modelovú sme si tu zvolili sféru spoločenského života zahŕňajúcu mnohé parciálne subsféry. Z nich sa sústredíme na novú lexiku z oblasti rozličných voľnočasových aktivít spojených najmä so športom, zábavou, médiami, spoločenskými udalosťami či záľubami. Iste to nie sú všetky oblasti, ktoré zastrešuje hyperonymický názov *životný štýl*, no pre potreby nášho príspevku si ani nemôžeme klásiť za cieľ spracovať túto oblasť komplexne. Ako reprezentatívne sme si preto zvolili vyššie spomenuté oblasti, ktoré dostatočne plasticky a dôveryhodne dokumentujú výrazné tendencie odrážajúce v jazyku nový spôsob života nášho jazykového spoločenstva, pričom sa tu primárne sústredíme na **slovotvorný aspekt** týchto inovácií.

Jazyk nezostáva nemenný a reflektuje všetky zmeny odohrávajúce sa v mimojazykovej realite. Už vyššie spomínané nastupujúce spoločenské trendy ako globalizácia a integrácia (jazykov, národních kultúr) sa výrazne odrážajú i v jazyku (a to na jeho formálnej i sémantickej rovine), povedzme v tendencii k internacionálizácii.

I v lexike tejto tematicky vymedzenej sféry dominujú **absolútne neologizmy** prevažne cudzieho pôvodu (bližšie porov. Kišová, 2007). Do veľkej miery ide práve o **anglicizmy**, v málo prípadoch je tu zastúpená aj lexika iného pôvodu (*freeride, squash, bungeejumping, scrabble, kokteil, raut, party, pub, show, celebrita, spam, all inclusive, workshop, babysitting, ombudsmann...*). Fakt, že je tu dominantná práve angličtina, možno zdôvodniť niekoľkými faktormi.

Po prvej, ide o úplne nové lexikálne jednotky pomenúvajúce nové reálne (u nás dosiaľ neznáme). Je ich príliš veľa na to, aby náš jazyk dokázal v takom krátkom čase promptne zareagovať a z domáčich zdrojov vytvoriť adekvátne ekvivalenty tak, aby absolútne dokázali vystihnúť podstatu daného pojmu. Časom sa možno nájde vhodný ekvivalent, taký, ktorý bude zodpovedať cudziemu výrazu a ktorý bude rovnako funkčný ako jeho inožajčný pendant. Vzhľadom na vývin mimojazykovej situácie však možno skôr predpokladať, že rovnako ako pozorujeme tendenci ku globalizácii vo svete a v spoločnosti, tak sa táto môže odraziť i v jazyku. Na základe výsledkov našich sociolingvistických prieskumov (bližšie porov. Kišová-Bakošová, 2006, s. 16) možno usúdiť, že i samotní používatelia by túto tendenciou uvítali, a to najmä z dôvodu ľahšieho dorozumenia sa aj s používateľmi iných jazykov. V každom prípade tu však treba zohľadniť fakt, že ani sami používatelia nepôjdu za hranicu neporozumenia si. Oni sami si uvedomujú, že jazyk tu je predovšetkým na to, aby sme sa prostredníctvom neho vzájomne dorozumeli, čo umožňuje i druhý faktor – znalosť angličtiny u väčšiny používateľov (aj keď u niektorých iba pasívna) ako prvého cudzieho jazyka. Podporuje to i legislatíva v snahe zaviesť do škôl angličtinu ako prvý a povinný cudzí jazyk, čo pravdepodobne spôsobí, že prenikanie nových anglicizmov nebude „stať v ceste“ jednej z primárnych funkcií jazyka – dorozumievacej.

S otázkou anglicizmov, pochopiteľne, súvisí i otázka prestíže („kategórie“, ktorá je opäť iba odrazom mimojazykového života), čo v našom prípade znamená, že ak nateraz obídeme výrazy, ktoré sú do slovenčiny doslova „nepreložiteľné“ (respektíve sú preložiteľné iba do podoby perifrastických spojení), tak používateľ neuprednostní anglický výraz preto, že je výstižnejší, ale preto, že je prestížnejší (*pub vs. krčma, podnik, celebrita, star vs. osobnosť, hviezda, party vs. večierok, zábava, stretnutie...*). Dokáže tak, že je *in, je cool, je trendy*, je stúpencom globalizácie a hlavne – ovláda angličtinu.

Napokon, anglické ekvivalenty si často ponechávame ako funkčnejšie a ekonomickejšie práve pre ich vyššie spomenutú ľahšiu preložiteľnosť do slovenčiny. Preložiť ich dokážeme len v podobe atributívnej syntagmy či perifrastického slovného spojenia (*hacker vs. počítačový pirát, ombudsmann vs.*

verejný ochrancu práv, gamblerstvo vs. závislosť od hracích automatov, piercing vs. prepichovanie mäkkých častí tela, do ktorých sa nasadzujú drobné kovové šperky...), a tak sa nové preložené anglické výrazy dostávajú do rozporu s ekonomickosťou vyjadrovania, teda odrazu ďalšieho z prejavov nového životného štýlu.

Zo slovotvorného aspektu sa inovácie v lexike prejavujú rozličnými spôsobmi. V slovenčine sa pri ich tvorbe uplatňujú všetky slovotvorné spôsoby (derivácia, kompozícia i tvorba nových lexikalizovaných spojení), v ktorých sa tiež odrážajú isté tendencie (najčastejšie azda tendencia k ekonomickej) súvisiace aj so životným štýlom, či novým spôsobom života Slovákov. Tu (v tejto sfére) sa ako najproduktívnejší slovotvorný postup javí **kvázikompozícia**, ktorej výsledkom sú tzv. kvázikompozitá. Vyčleňujeme ich ako prechodný typ medzi deriváciou a kompozíciou. Každé kvázikompozitum pozostáva z dvoch zložiek, zložky určujúcej (spravidla v podobe skráteného tvaru vzťahového adjektíva) a zložky určovanej (slovotvorného základu vyjadreného celým slovom). Tento spôsob utvárania nových výrazov sa prejavuje ako veľmi výrazný trend v súčasnom jazyku. Veľký nárast hybrídnych zložení (vo väčšine prípadov ide o spojenie domáceho a cudzieho prvku) súvisí aj s tendenciou k ekonomizácii jazykového prejavu. Ku kondenzácii formy tu totiž dochádza až dvojako. Jednak je to trunkáciou koncovej časti vzťahového adjektíva a jednak podoba samotného „kompozita“, kedy z dvoch samostatných lexikálnych jednotiek utvoríme iba jednu lexému.

Najproduktívnejšie afixoidy tvoriace tieto „zloženiny“ možno rozdeliť do niekoľkých skupín i z hľadiska ich významu. Preferované sú predovšetkým tzv. kvantifikačno-intenzifikačné afixoidy, jednak vyjadrujúce intenzitu niečoho – odrážajúce mimojazykovú intenzifikáciu reália („super-“ *supercena, superhacker, superforma...*; „hyper-“ *hypermarket, hypermoderný, hyperbulvárny...*; „mega-“ *megahit, megahviezda, megaúspech, megastar...*; „makro-“ *makroekonomika, makroproyekt...*; „maxi-“ *maxisingel, maxiverzia, maxiskládka...*; „mikro-“ *mikrospoločnosť, mikrosústredenie, mikronástroj...*; „mini-“ *minibar, minigril, minikamera, minikurz, ...*)² a jednak plniace aj graduálnu funkciu (*super-, hyper-, mega-, giga- + market...*).

Druhý výraznú skupinu týchto prvkov tvoria afixoidy odrážajúce náš „nový“ životný štýl, reprezentovaný jednak **prefixoidmi** označujúcimi hlavne vlastnosti jednotlivých entít ako aj naše postoje k nim, napríklad „*aroma-*“ s významom „*aromatický*“ (*aromaterapia, aromakozmetika, aromalampa...*), „*bio-*“ vo významoch 1) „*biologicky čistý, prírodný*“ (*bionafta, biorafineria, bioliečivo...*), 2) „*biometeorologický*“ (*biopredpoved...*) a 3) „*bioenergetický*“ (*biopole, bioporadňa, bioterapia...*), „*agro-*“ s významom „*polnohospodársky*“ (*agrodotácia, agrosalón, agroslužby, agropodnik...*), „*eko-*“ vo význame „*ekologicky*“ (*eko-*

² Nerozlišujeme tu jednotlivé zložky novootvorených kvázikompozít z hľadiska ich pôvodu, teda na domáce a cudzie prvky.

biznis, ekofarma, ekohavária, eko-WC...), „ex-“ vo význame „bývalý“ (exmíster, exkolega, exmilenc, exprimátor...), „info-“ vo význame „informačný“ (infolinka, infocentrum, infoservis, infohodinka...), „anti-“ vo význame „proti“ (antialergický, antidrogový, antimonopolný, antiperspiračný...), „pseudo-“ vo význame „zdanlivý, predstieraný, nepravý“ (pseudoštátny, pseudoreklama, pseudodefínícia, pseudoveda...), a mnohé iné.

Ďalej sú to prefixoidy, ktorými explicitne pomenúvame kedysi tabuizované témy ako „sex-“ vo významoch 1) „sexuálne príťažlivý“ (sexidol, sexbombá, sexsymbol...) a 2) „súvisiaci so sexuálnou tematikou, so sexuálnymi praktikami“ (sexshop, sexturistika, sexfilm, sexliteratúra...), podobne „sexy-“ v rovnakých významoch (sexykomédia, sexyklip, sexytelefón...), „porno-“ vo význame „pornografický“ (pornočasopis, pornofilm, pornohererec...) a, prirodzene, osobitný prvok „euro-“ vo významoch 1) „európsky, týkajúci sa Európy“ (euroregión, eurotunel, eurokvalifikácia...), 2) „týkajúci sa Európskej únie“ (europoslanc, euroadministratíva, euroústava, euroagenda...) a 3) „týkajúci sa eura“ (eurozóna, eurobankovka, euroúčet, eurokalkulačka...) a iné.

Už menej produktívne sú rôzne **sufixoidy**, z ktorých ako relativne oblúbené možno uviesť napríklad: „-terapia“ (aromatoterapia, fytoterapia, gematerapia, dietoterapia...), „-mánia“ vo význame „nadšenie, obdiv, láska k niečomu“ (graffitymánia, eurománia, autománia...) podobne ako „-fília“ (diskofilia, anglofilia, rusofilia...) a „-fóbia“ vo význame „strach, obava z niečoho ako aj odpor k niečomu“ (homofília, kyberfobia, eurofobia...).

Novšie sú však veľmi produktívne tiež tzv. **iniciálové abreviačné kompozítá** s prvým komponentom redukovaným až na úroveň jednotky nelexikálnej povahy, ktorá si napriek tomu ponecháva svoj plný význam (bližšie porov. Opavská, 2005), a to „e-“ ako „elektronicky“ (e-learning, e-obchod, e-forma...), „i-“ ako „internetový“ (i-reklama, i-diskusia, i-café...) a „m-“ ako „mobilný“ (m-banking, m-platba, m-hry...) nespájajúci sa výlučne iba s domácimi či cudzími výrazmi. Tie pritom často fungujú ako úplné synonymá, teda napríklad (e-shop i e-obchod, i-café i i-kaviareň, m-gaming i m-hry).

Veľmi dynamická je aj tendencia k tvorbe alebo prieniku kompozít, ktoré si však do veľkej miery zachovávajú svoje pôvodné inojazyčné formy, pretože preložiť (prekalkovať) ich do slovenčiny je možné najčastejšie v podobe viacslnových spojení (beachvolleyball vs. plážový volejbal, bodyguard vs. telosný strážca, hotline vs. horúca linka, freestyle vs. voľný štýl, streetstyle vs. štýl ulice...).

V rámci druhého slovotvorného spôsobu (derivácie) sa ako najproduktívnejší postup pri tvorbe nového lexikálneho výraziva javí **sufixácia**³, ktorú možno chápať tiež ako najprirodzenejší postup tvorby pomenovaní uplatňovaný v slovenčine. Jednotlivé sufiksy pridávame k domácom alebo cudzím základom,

³ V tomto prípade výrazne zaostáva prefixácia v porovnaní napríklad s kvázikompozíciou, kde je produktivnosť jednotlivých slovotvorných postupov opačná.

pričom pri tvorbe takýchto pomenovaní využívame naše doterajšie, prirodzené „znalosti“ o jazyku a ich názvy tvoríme analogicky podľa zákonitostí nášho jazykového systému. Tu možno hovoriť o aktivizácii akéhosi **bežného jazykového povedomia**⁴ každého člena istej lingvosociety (aj nelinguistu). To znamená, že „pozna“ tieto princípy a celkom sám a spontánne (často práve analogicky) dokáže jednako vytvoriť isté pomenovanie a jednako identifikovať význam tej-ktorej slovotvornej motivovanej lexikálnej jednotky. Ako sme už vyšie uviedli, aj toto je jedným zo spôsobov, pomocou ktorých sa dokážeme prirodzene orientovať vo svete a prirodzene kategorizovať.

Medzi preferované domáce slovotvorné prostriedky patrí sufix *-stvo*, ktorým analogicky tvoríme výrazy so slovotvorným významom „*pomenovania vlastností, ktoré sú založené na nejakej činnosti odvodené od názvu osoby*“ (Horecký, 1971, s. 155) (*gamblerstvo, hackerstvo, browserstvo, dilerstvo...*). Východiskom týchto pomenovaní sú pritom pomenovania osôb, ktoré sú iba zdanivo utvorené a ako prevzaté sú samy motivantmi pomenovaní daných vlastností (*hacker → hackerstvo, gambler → gamlerstvo, browser → browserstvo, diler → dilerstvo...*). Jeho internacionálnym ekvivalentom je formant *-izmus* (Horecký a kol., 1989, s. 278; s. 282,) s trochu špecifikovanejším významom v porovnaní s domácom sufiksom, a to „*hnutie (politické, spoločenské, ideologické...), ideový smer*“. Produktívny je najmä v odbornej a publicistickej sfére (*antirasizmus, neonacionalizmus, ekoterorizmus, populizmus, ...*) a pomenovania osôb ako stúpencov či príslušníkov tohto hnutia potom tvoríme tiež pomocou cudzieho sufiksu *-ista* (*antirasista, neonacionalista, ekoterorista, populista...*). Pri týchto motivačných dvojiciach možno predpokladať smer motivácie „*-izmus*“ → „*-ista*“ (Horecký, 1971, s. 108; Sokolová a kol., 2005), k čomu sa tiež prikláname, no v teoretickej literatúre (Furdík, 2004, s. 27) sa stretнемe tiež s názorom o vzájomnej motivácii týchto dvoch lexém „*-izmus*“ ↔ „*-ista*“.

Zaujímavú skupinu v rámci substantív, a to výlučne v tejto tematickej vymedzenej sfére, tvoria tzv. deverbatívne substantíva, ktoré v súčasnosti do slovenčiny prenikajú najmä z angličtiny. Anglická koncovka *-ing* vyjadruje procesuálnosť, priebehovosť dej a je primárnu súčasťou slovesných tvarov (gerundia), ktoré sa druhotne substantivizujú. Do slovenčiny prenikajú tieto výrazy ako substantíva pričom sa nezriedka hybridizujú prijatím slovenského slovotvorného pendantu anglickej prípony *-ing*, a to *-nie/-ovanie* (*surfing → surfovanie, lobbing → lobovanie, monitoring → monitorovanie...*). Následne sa z týchto substantív utvárajú slovesá so slovenskou koncovkou *-ovať* (*surfing → surfovanie → surfovať...*). J. Furdík (2004, s. 75; 122) v tejto súvislosti však odhalil fenomén tzv. remotivácie (zmeny smeru motivácie) vo dvojici cudzie slovesné podstatné meno a rovnakokoreňové sloveso, pričom za prvotné pova-

⁴ Termín *bežné jazykové povedomie* sme prevzali z nepublikovaných prednášok profesora J. Dolníka zo sociolingvistiky odprednášaných na Filozofickej fakulte UK v Bratislave v školskom roku 2004/2005.

žuje sloveso analogicky podľa následnosti pri domáciach dvojiciach „sloveso → dejové substantívum“, kde je primárnosť motivujúceho slovesa zreteľná. Izolované cudzojazyčné prevzaté dejové substantíva typu *rafting*, *treking*, *freeriding*, *paragliding*, *bungeejumping*... bez existencie adaptovaných slovies **raftovať*, **trekovat'*, **freeridovať*, **paraglidovať*, **bungeejumpovať*... sa podľa Furdíka potom chápou ako nemotivované.

Preferované je tiež tvorenie **univerbismov** hovorového charakteru (*plážovky* vs. *plážové šaty* alebo *plážová obuv*, *cestovka* vs. *cestovná kancelária*, *bulvár* vs. *bulvárna tlač*, *bankomat* vs. *bankový automat*, *kreditka* vs. *kreditná karta*, *debetka* vs. *debetná karta*, *sekáč* vs. *second hand*...), čo možno považovať tiež za prejav ekonomickej vlastnosti v jazyku ako odrazu ekonomickej vlastnosti v spôsobe života spoločnosti, prejavujúcej sa aj neformálnosťou či spontánnosťou.

Poslednú, relatívne rozsiahlu, skupinu neologizmov (respektíve neologizmov utvorených tretím slovotvorným spôsobom) tvoria viacslovné pomenovania. Na pozadí ostatných, doteraz analyzovaných, pomenovaní ich môžeme vnímať práve ako prvky narušajúce zatiaľ potvrdzovaný trend smerujúci k ekonomizácii vyjadrovania. Nové lexikalizované spojenia často získavame vytváraním nových kolokácií už „starých“ slov. Slúžia predovšetkým na bližšie určenie, špecifikovanie alebo odlišenie novej reality od inej (*dopravný kolaps*, *informačný kokteil*, *hudobný kokteil*, *kokteil kultúr*, *splátkový kalendár*, *štrukturálne fondy*, *balík/baliček služieb/opatrení*, *druhý pilier*, *daňové prázdniny*, *ochranný faktor*...) a prevládajú obzvlášť v tejto sfére, kde je výraznejšie zastúpená, ba až dominantná, abstraktná lexika.

4 Záver

Integračné a globalizačné trendy v spôsobe života slovenského jazykového spoločenstva sa zákonite odrážajú aj v jeho jazyku. Na základe analyzovaného materiálu môžeme konštatovať, že nová lexika v prototypickej komunikačnej sfére slovenskej lingvosociety sa na formálnej rovine pomerne výrazne internacionálizuje (alebo anglicizuje?) a najmä ekonomizuje, čo azda najvýstižnejšie odráža mimojazykový spôsob života Slovákov.

Poznámka

Príspevok vznikol s podporou Grantu Univerzity Komenského č. UK/331/2007 *Neologizácia a neologizmy v súčasnom jazyku*.

Literatúra

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42.

ČERNÝ, Jiří: Dějiny lingvistiky. Olomouc: Votobia 1996. 520 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazyk ako kultúrny jav. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 1, s. 19 – 29.

DOLNÍK, Juraj: prednášky zo sociolingvistiky odprednášané na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v školskom roku 2004/2005.

DOLNÍK, Juraj: Základy lingvistiky. Bratislava: Stimul 1999. 228 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov. Bratislava: SPN 1971. 254 s.

KIŠOVÁ-BAKOŠOVÁ, Jana: Neologizácia a neologizmy v súčasnom jazyku. [Diplomová práca]. Bratislava: FF UK 2006. 151 s.

KIŠOVÁ, Jana: Lexikálne inovácie ako odraz kultúry etnika. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Ed. O. Orgoňová. Zborník z medzinárodnej konferencie konanej 6. – 7. 9. 2007 v Bratislave. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 330 – 338.

KIŠOVÁ, Jana: Lexikálne inovácie ako odraz kultúry etnika (II). In: Hovorená podoba jazyka v médiách. Ed. Ľ. Kralčák. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2008, s. 124 – 132.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtine. Slovník neologizmů. Praha: Academia 1998. 356 s.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Komponenty e-, i-, m- v nové slovní zásobě. In: Martincová, Olga a kol.: Neologizmy v dnešní češtine. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2005, s. 232 – 241.

ORGONOVÁ, Ol'ga: Kultúrne pozadie českých a slovenských jazykových inovácií (na materiáli neologizmov a okazionalizmov). In: Trináct let po. Trinásť rokov po. Brněnské texty k slovakistice IX. Ed. I. Pospíšil – M. Zelenka – A. Zelenková. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2006, s. 196 – 205.

SOKOLOVÁ, Miloslava a kol.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. Prešov: Prešovská univerzita 2005. 584 s.

VAŇKOVÁ, Irena a kol.: Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitívnej lingvistiky. Praha: Karolinum 2005. 344 s.

Vývin kodifikácií v 40. a 50. rokoch 20. storočia

Martina Kopecká

Jazykovedný ústav L. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava

40. a 50. roky 20. storočia predstavujú pre spisovnú slovenčinu nové obdobie jej existencie podmienené spoločensko-politicou situáciou. V r. 1939 vznikol Slovenský štát (prijatím ústavy premenovaný na Slovenskú republiku) a tento fakt pozitívne vplýval na jazykovú situáciu na Slovensku v tom zmysle, že spisovná slovenčina po prvý raz vo svojich dejinách fungovala bez tlaku iného jazyka (českého) a bez cudzieho politického nátlaku. Obnovenie česko-slovenského štátu po 2. svetovej vojne však znamenalo pre Slovákov opäť žiť v spoločnom štáte s Čechmi, čím sa vytvorili podmienky na opäťovný priamy kontakt slovenského jazyka s českým. Spoľahlivé fungovanie spisovnej sloven-

činy v živote spoločnosti a jednotlivcov v rokoch 1939 – 1945, vypracovanosť jej štýlov, stabilita a prispôsobivosť jej normy ju v staronovej jazykovej situácii stavali do pozície rovnocenného partnera s češtinou (Kačala – Krajčovič, 2006, 154 a n.).

Problematiku vývinu, ustaľovania a existencie slovenčiny popri češtine v prvej polovici 20. storočia treba vnímať v retrospektíve. Situácia v oblasti používania slovenského jazyka v 30. rokoch bola ovplyvnená dvoma protichodnými snahami: prvá snaha vychádzala z teórie česchoslovakizmu a preferovala zbližovanie slovenčiny s češtinou, druhou snahou bolo šíriť na území Slovenska spisovnú slovenčinu ako symbol slovenskej národnej svojbytnosti. Výsledkom konvergentnej tendencie vo vzťahu k českému jazyku boli prvé Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1931 zostavené pod vedením predsedu jazykového odboru Matice slovenskej Václava Vážneho. Tieto Pravidlá vyzvali na Slovensku kritické reakcie a 12. mája r. 1932 na valnom zhromaždení Matice slovenskej boli odmietnuté. Nasledujúcich sedem rokov sa na pôde matičného jazykového odboru pripravovali nové Pravidlá slovenského pravopisu. Hlavný podiel na ich príprave a realizácii mal Henrich Bartek, no vydanie Pravidiel bolo pre ich „puristické zameranie“ komisiou Univerzity Komenského (v zložení A. Mráz, L. Novák, D. Rapant, J. Stanislav) odmietnuté. Upravená podoba Bartkovej koncepcie pravopisných pravidiel z r. 1939 vyšla o rok neskôr v redakcii Antona Augustína Baníka. Tieto Pravidlá uprednostnili v slovenskom pravopísnom systéme etymologický princíp podporovaný sémantickými kritériami na úkor fonetického princípu preferovaného Henrichom Bartkom. Kodifikačné zásady uplatnené v Pravidlach z r. 1940 podľa prvých Pravidiel sa v ďalšom vývine spisovnej slovenčiny javili ako nefunkčné a kodifikačnou príručkou z r. 1953 (hl. redaktor Š. Peciar) boli odstranené.

Jednou z takýchto kodifikačných zásad, upravenou Pravidlami z r. 1953, bolo zjednotenie koncového *-i* v l-ových participiách. Pravidlá sa pri kodifikácii slovesných tvarov opierali o gramatické pravidlo a ich jednotnú výslovnosť. Podľa novej kodifikácie sa písalo *muži pracovali, duby padali, ženy varili, deti sa hrali* namiesto etymologického princípu, ktorý v týchto prípadoch zaviedli Pravidlá z r. 1940 nadvážajúc na prvé Pravidlá z r. 1931, a kodifikovali podoby *muži pracovali ale duby padaly, ženy varily, deti sa hraly*. Racionálnosť tejto zmeny spočívala v odstránení rozlišovania mužského, ženského a stredného rodu v plurálii minulého času a v rámci mužského rodu v odstránení rozlišovania substantív na životné a neživotné. Túto pravopisnú zmenu navrhol ešte v prvom ročníku Slovenskej reči Henrich Bartek a obnovil ju v návrhu Pravidiel z r. 1939.

V Pravidlach z r. 1940 (podľa Pravidiel z r. 1931) sa predložky *s, so* spájali s genitívom, akuzatívom a inštrumentálom a predložky *z, zo* s genitívom. Na väzbu týchto predložiek s genitívom mal vplyv protikladný význam otázky. Ak sa na protikladnú otázku dalo odpovedať použitím predložky *na* s akuzatívom: *na nebesá, na oči, na pole, na vrch*, v genitíve sa používala predložka *s: s nebies,*

s očú, s poľa, s vrchu. Ak sa na protikladnú otázku „kam, na aké miesto“? dalo odpovedať spojením predložky *do* s genitívom: *do domu, do hory, do izby, do mesta*, kodifikovala sa väzba genitívu s predložkou *z*: *z domu, z hory, z izby, z mesta* (PSP, 1940, s. 55 – 56).

Pravidlá z r. 1953 (podľa návrhu Pravidiel z r. 1939) pri kodifikácii uplatnili gramatické kritérium, čím sa väzba týchto predložiek s genitívom zjednodušila. Predložky *s, so* sa spájajú s inštrumentálom a predložky *z, zo* s genitívom.

Pri pravopisnom zachytení predponových grafém *s-, so-, z-, zo-* a *vz-* sa v Pravidlách z r. 1940 uplatnili sémantické kritérium a fonetický princíp. Predpona *s-* sa vo vydaní týchto Pravidiel (s. 53 – 54) zavádzala vtedy, ak išlo o význam „shora nadol alebo vôbec odkiaľsi preč s povrchu“: *shádzať, shodiť, smyť, spadnúť, svrhnúť*, vo význame „spolu dovedna“: *sbierat, sblížiť sa, slepiť, smiesiť, srásiť*. Predpona *s-* mala vokalizovanú podobu *so-*: *sobrat, sohnat, sopnúť*. Predpona *s-* sa kodifikovala aj v slovách príbuzných, v ktorých sa písala vokalizovaná predpona *so-*: *sberat, sbierka, sbor* podľa *sobrat, sháňať, shon* podľa *sohnat, spinat*, *spona* podľa *sopnúť*. Predpona *z-* sa kodifikovala vtedy, ak išlo o slová príbuzné s predponou *zo-*: *zdierať* podľa *zodrať*. Fonetický princíp sa pri písaní predpôn *s-* a *z-* kodifikoval v prípadoch, „ked“ složenina s pôvodnou predponou *z-* má význam urobiť tým, stat' sa tým, alebo vykonat' to, čo znamená slovo základne“: *schudnúť, skalíť, skazíť, skrátiť, skrívňať, zbelieť, zbit, zblednúť, zdokonalíť, zhoriť*, vo vokalizovanej podobe sa kodifikovali tvary *zobecniť, zobraťať, zohriť, zomrieť, zošedivieť*. Jednoduchosť a funkčnosť pravopisných zásad v Pravidlách z r. 1953 podľa neschváleného návrhu z r. 1939 predstavovala snaha zjednotiť písanie týchto predpôn v prospech fonetického princípu. Pravidlá z r. 1953 pragmatickologickým prístupom k písaniu predpony *s-* pred neznelymi spoluďlásťami, predpony *z-* pred znelymi spoluďlásťami a slabičnej predpony *zo-* oslabili funkciu významových kritérií z Pravidiel z r. 1940. Kodifikovali sa tvary typu *skaziť, sklamat', skúsiť, stratit', spáliť, zháňať, zhoda, zjednotiť, zlepiať, zmiešať*, tak isto pri slabičnej predpone *zo-*: *zomknúť, zoskočiť, zošíť, zostat', zovšednieť*. Písanie predpôn *s-* a *z-* Pravidlá z r. 1940 a 1953 kodifikovali podľa výslovnosti za pôvodnú predponu *vz-* (kde pôvodný význam predpony v zmysle zdola nahor nie je dosť zreteľný), kodifikujú tvary *spomenúť, skysniť, spyšniť, zburcovat', zdvihnúť, zvýšiť*. Ak je oprávnenosť predpony *vz-* významovo dostatočne jasná, kodifikujú sa tvary *vzbudiť, vzbúriť sa, vzechopiť sa, vzkypieť, vzpinat' sa* (PSP, 1940, s. 54; PSP, 1953, s. 25).

Pri kodifikácii zložených predložiek a prísloviel sa v Pravidlach z r. 1940 stretávame s reflexívnomologickým prístupom. Predložky typu *zpod, zpomedzi, zponad, zponiže, zpopred* a príslovky *zčerstva, zčiastky, zkade, zpamäti, zpäť* sú kodifikované so začiatocným *z-*, ktorého pôvod v genitívnej predložke sa zachováva. Pri kodifikácii zložených predložiek a prísloviel sa etymologickému princípu pridržiavajú aj Pravidlá z r. 1931 a neschválený návrh Pravidiel z r. 1939. Túto kontinuitu funkčne upravila kodifikácia z r. 1953, ktorá reflektovala

skutočnú výslovnosť v podobách *spod*, *spomedzi*, *spoza*, *sčiastky*, *spočiatku*, *sťažka*, a posilnila tak princíp jednoty zvukovej a pravopisnej stránky. V prípade zložených príslovek, v ktorých po pôvodnej predpone *z-* nasleduje znelá spoluďláska, kodifikujú Pravidlá z r. 1953 fonetický princíp: *zhora*, *zvrchu*, Pravidlá z r. 1940 sémantické kritérium: *svrchu*, *shora*. Prevaha etymologického princípu sa prejavila v Pravidlách z r. 1940 (s. 55) aj pri slovách s totožnou zvukovou realizáciou a odlišným významom a pôvodom. Ide o slová *sbeh* (Ľudí) – *zbeh* (vojenský), *sbijat'* (bit' dovedna) – *zbijat'* (zbojník), *snášať* (niečo dovedna, alebo shora nadol), *snášať sa* – *znášať* (krivdy, urážky), *srezat'* (prútik zo stromu) – *zrezat'* (sečku), *správa* (správca) – *zpráva* (novina, zvest'). Pravopis týchto slov zjednodušili Pravidlá z r. 1953 (s. 24) podobou s iniciálovým *z-* (*zbeh*: 1. *zbeh* Ľudí 2. vojenský *zbeh*; *zbijat'*: 1. *zbijať* lešenie 2. *zbijať* Ľudí atď.). Týmto krokom sa odstránilo sémantické kritérium a unifikovalo písanie predpôn na základe fonetického princípu (rovnaká zásada je uplatnená aj v neschválenom návrhu z r. 1939). Tento jednotný spôsob písania predpôn však tie isté Pravidlá (s. 24) čiastočne narušili ponechaním kodifikovaných tvarov *zpráva*, *správa*, *zmena*, *smena*. Argumentom na ponechanie týchto tvarov bola obava pred ich zhodným pravopisným zachytením (výslovnosť slova *zpráva* bola kodifikovaná so začiatočným *s-*, výslovnosť slova *smena* bola dvojaká [*zmena*] aj [*smena*]). L. Dvonč (1997, s. 284) túto zásadu odmietol odôvodnením, že slovo nadobúda presný význam v kontexte, a preto nejestvuje väzny dôvod pre rozlišovanie slov *zpráva* a *správa*, *zmena* a *smena* pomocou pravopisu. Slová typu *sloh*, *sloha*, *smer*, *smerovať*, *svah* kodifikovali Pravidlá z r. 1940 podľa etymologického princípu. Rovnakú pravopisnú podobu kodifikujú aj Pravidlá z r. 1953 (s. 25). Nová kodifikácia považovala tieto slová za základné, začiatočné *s-* sa v nich nevnímalо ako predpona, čo dokazovala výslovnosť nepodliehajúca znelostnej asimilácii. Pravidlá z r. 1940 podľa Pravidiel z r. 1931 uplatnením etymologickejho princípu kodifikovali slová *sbor*, *sjazd*, *sväz*, *svitok*. V Pravidlách z r. 1953 (s. 25) sa pri kodifikácii týchto slov (so začiatočným *s-*) stali relevantnými mimolingvistické príčiny. Kodifikačnou úpravou päťice slov *zbor*, *zjazd*, *zväz*, *zvitok* (so *z*) a zjednotením podôb *zpráva* a *správa* do podoby *správa* v r. 1968 sa posilnila systémovosť a jednoduchosť používania predpôn pred znelými a neznými spoluďláskami. Implicitne ide o návrat k zásadám znelostnej asimilácie z r. 1939. Výnimkou z úpravy týchto slov boli slová *zmena* a *smena*, pri ktorých sa aj naďalej uplatňovalo sémantické kritérium, a to do roku 1991, kedy sa v Pravidlach slovenského pravopisu kodifikovala jedna podoba – *zmena*.

V dejinách spisovnej slovenčiny je známe, že kodifikácia zo začiatku 50. rokov 20. storočia sa realizovala v prospech fonetického princípu. Funkčnosť a progresívnosť tohto kroku potvrdil aj ďalší vývin slovenského pravopisného systému. Etymologický princíp je prítomný v slovenskom pravopise aj dnes. Uplatňovanie tohto princípu pri písaní podľa stavu v staršom jazyku a podľa stavu v cudzích jazykoch však predstavuje jeho postupné oslabovanie v pravopisnej sústave súčasného slovenského jazyka.

Tab. č. 1: Kodifikácia tvarov v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1940, 1953 a 2000

	Pravidlá (1940)	Pravidlá (1953)	Pravidlá (2000)
l-ové particípium	chlapi robili	chlapi robili	chlapi robili
	duby padaly	duby padali	duby padali
	ženy praly	ženy prali	ženy prali
	deti sa hraly	deti sa hrali	deti sa hrali
predložky <i>s, so, z, zo</i>	<i>s</i> poľa	<i>z</i> poľa	<i>z</i> poľa
	<i>z</i> domu	<i>z</i> domu	<i>z</i> domu
predpony <i>s-, so-, z-, zo-</i>	<i>složiť</i>	<i>zložiť</i>	<i>zložiť</i>
	<i>sbierat'</i>	<i>zbierat'</i>	<i>zbierat'</i>
	<i>sohnat'</i>	<i>zohnat'</i>	<i>zohnat'</i>
predpona <i>vz-</i>	<i>skysnúť</i>	<i>skysnúť</i>	<i>skysnúť</i>
	<i>zvýšiť</i>	<i>zvýšiť</i>	<i>zvýšiť</i>
	<i>vzkypieť</i>	<i>vzkypieť</i>	<i>vzkypieť</i>
predložky	<i>zpoza</i>	<i>spoza</i>	<i>spoza</i>
príslovky	<i>zčasti</i>	<i>sčasti</i>	<i>sčasti</i>
	<i>shora</i>	<i>zhora</i>	<i>zhora</i>
slová s odlišným významom	<i>sbeh – zbeh</i>	<i>zbeh</i>	<i>zbeh</i>
	<i>sbíjať – zbiňať</i>	<i>zbíjať</i>	<i>zbíjať</i>
	<i>snášať (sa) – znášať</i>	<i>znášať</i>	<i>znášať</i>
	<i>srezat' – zrezat'</i>	<i>zrezat'</i>	<i>zrezat'</i>
	<i>správa – zpráva</i>	<i>správa – zpráva</i>	<i>správa</i>
	<i>smena – zmena</i>	<i>smena – zmena</i>	<i>zmena</i>
ďalšie slová	<i>sbor</i>	<i>sbor</i>	<i>zbor</i>
	<i>sväz</i>	<i>sväz</i>	<i>zväz</i>
	<i>sjazd</i>	<i>sjazd – zjazd</i>	<i>zjazd</i>
	<i>svitok</i>	<i>svitok</i>	<i>zvitok</i>
	<i>sloh</i>	<i>sloh</i>	<i>sloh</i>

Literatúra

DVONČ, Ladislav: O staršej pravopisnej podobe slova smena. In: Slovenská reč, 1997, roč. 62, č. 5, s. 283 – 287.

KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: Prehľad dejín spisovnej slovenčiny. Martin: Matica slovenská 2006. 223 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1931. 357 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin 1939. 468 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Red. A. A. Baník. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1940. 475 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1953. 408 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. J. Kačala. 1. vyd. Bratislava: Veda 1991. 536 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 3. vyd. Bratislava: Veda 2000, 592 s.

ŠVAGROVSKÝ, Štefan – ŽIGO, Pavol: O pravopisnej koncepcii neschválených Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1939. In: Slovenská reč, 1994, roč. 59, č. 2, s. 98 – 103.

ŽIGO, Pavol: Henrich Bartek a vývin slovenskej spisovnej normy v medzivojnovej období. In: Studia Academica Slovaca. 26. Ed: J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1997, s. 180 – 188.

ŽIGO, Pavol: Konfliktnosť kodifikačných snáh Henricha Bartka. In: Slovenská reč, 2007, roč. 72, č. 3, s. 166 – 173.

Kůň ve slovní zásobě češtiny doby střední

Lucie Korbélyiová

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Muzika, pěkná panna, kůň zdárný,
ty tři věci jsou z míry švarný.
Karel Pfefferkorn z Ottopachu, 1629
(Zíbrt, Nápisy 62)

Od roku 2005 se věnuje Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR v rámci jednoho ze svých grantových úkolů zpracování slovní zásoby češtiny doby střední, tj. od roku 1500 do počátku národního obrození. Vycházíme z lístkového materiálu, sesbíraného v letech 1971 – 2003 dr. Zdeňkem Tylem. Kartotéka obsahuje přibližně 550 tis. lístků, které po naskenování zpracováváme do podoby elektronické databáze. Již ve fázi anotace a kontroly můžeme pozorovat některé zajímavé jevy hláskoslovné, gramatické i lexikální.

Jednou z takovýchto pozoruhodných záležitostí je i řada pojmenování pro „dobytek koňský“, dnes už z velké části neznámých. V bohatosti lexika se zračí význam, který kůň jako pomocník a přítel člověka vždy měl. Následující přehled třídí výsek slovní zásoby sloužící k označení koně podle různých kritérií:

Kůň	1. všeobecně	kůň, komoň
	2. podle pohlaví	henšt(-ík)/hynšt(-ík), pozd. hřebec, valach, šváb (?), klis(n)a, kobyla, herka
	3. podle stáří	hřebec, hřebice, klíse, hríbě
	4. podle chodu	klusák, kleperle, kleprlík, mimochodník, dryšlák, šlapák

5. podle využití a) chovný sveřepec, sveřepka, -ice, plemeník,
pušták, stádní, -ý, stádník
b) pracovní oř (?), kotčí, kočární, -ský, poštýřský,
poštov(sk)ý, mlejnský, jízdní, turmajský,
hončí, kolčí, vozník, tažný, tahoun
(náruční, podosobní, opratní), soumar,
škapa
6. podle barvy koumar, šiml, myška, tis, brůna
7. podle původu frýz, špaňhelík, tureček, neapolitánský
- Tyto kategorie však nejsou zcela nepropustné.

1 Všeobecné

Všeobecné pojmenování jedince druhu *Equus caballus*, tedy *kůň*, je od nejstarších dob bohatě doloženo. Jeden doklad za všechny:

Kuoň, který má hluboké oči, veliké lice a krátkou šíji, tvrdě v uzdě leží a těžce nese Lék. koňská a2b (Plzeň 1527)

Zajímavá je jeho etymologie, kterou Machek vykládá již psl. zkrajením původního *komoň* (snad přiblížením k *vol*), které vztahuje k lit. *kumelē*, „klisna, kobyla“. V našem materiálu, tedy v češtině doby humanistické a barokní, je *komoň* doložen pouze v odvozeninách *komonstvo*, *komonství*, ve významu „jízdní družina“.

2 Pohlaví

K pojmenování koňského samce se překvapivě témař výhradně používala přejímka z němčiny, totiž *henšt/hynšt*; můžeme zde uvést doklad z Rešeliova slovníku nebo z deníku Adama ml. z Valdštejna:

„*henšt*, kterého k klisnám připouštějí : equus admissarius“ RešDictB

„*dnes daroval kníže brunšvejcký Jeho Milosti Cisařské dvanáste klisen do stáda a jednoho henštika [ze] svýho stáda“ Adam ml. z Valdštejna, Deník*

Jsou samozřejmě i případy, kdy toto pojmenování zastupuje obecné kůň, případně doklady, ve kterých nemůžeme význam přesně určit, např.:

„*lépe jest na čistém hyngštu seděti aneb na nejákém frízu udatném, nežli na*

kleprličku velmi špatném“ Kyrmezer, Vdova 161 (1573)

„*pěkných sedm popelové barvy henksttív“* Praž. pošt. noviny 1720

Teprve ze 17. a 18. století máme doklady pro pojmenování hřebec ve významu „samec koně“, dříve se používal k označení mladého, odrostlého koníka, většinou dosud neobsedlého.

kam hřebci uzdu pustiš, tam půjde, ano poběhne Léva, Šlechetnost (1645)
ten maje kůži koňskou, řechtá na pohlaví ženské jak hřebec

Bilovský, Nebe svatosvaté, 614 (1724)

Jako označení tzv. třetího pohlaví, tj. kleštence, kastráta, se vyskytuje v průřezu celého námi sledovaného období slovo *valach*, doklad z Veleslavínova Nomenlátoru dokonce vysvětluje původ tohoto slova, který potvrzuje i Machek:

„u nás a západních Poláků znamená karpatského pastýře ovci, u ukrajinštině klestiče koní (pastýři se kleštěním zabývali odedávna; tito valaši zavedli řezání místo staršího tlucení varlat), v ukr., pol. a češtině vykleštěného hřebce (předtím jej zvali Čechové šváb...) a jen u Ukrajinců těsně sousedících s Rumuny také Rumuna“.

vykleštěný kůň, protože takowj z Walachie a Uher do západnej Ewropy přišli,
odkudž we franc. hongre, suec. (=švéd.) Vallack slowau

VelNom 183

řákemu Janovi z Přichvoj vzal jsem valášek

Bol 100a (1616)

OberJazČern 146

Obzvláštně pak učiněn jsa valachem [kůň], jenž také nad jiné povolnější, nyní
jest náručním, nyní podsedním

Fischer/Barner 185 (1705-6)

kůň vykleštěný, řezaný, vallach :: canterius, spado, castratus; verschnittener
Hengst, Wallach

RohnNom I 158

Valachem učiněný [kůň] řechtati přestává

KomDvěře (Opera 11) 379, XVI, 178

kůň, který k plemenu potřebný není, klestí se a sluje valach

Rohn III 114

V některých dokladech můžeme pozorovat smíšení vlastnosti a využití koně,
valach jako snáz ovladatelny byl používám k těžké potažní práci, dodnes se
můžeme setkat s neterminologickým zaměňováním pojmu „valach“ a „chlad-
nokrevník“, „tažný kůň“.

equi rhedarii :: kotčí koní, valaši

VelDict (1579)

valaši potažní :: equi jugales cantherij

Fischer/Barner 323

V této oblasti figuruje i další výraz – šváb. Jg. cituje Hájkův výklad: „Če-
chové kusému koni šváb říkají, že Matylda Quelfa, Švába, nestatečného manže-
la zahnala.“ Co znamená kusý, můžeme jen hádat, možnost je dvojí – buď
„bezocasy“ (tak Jg.) nebo opět „vykleštěný“ (Machek), doklady jsou nejedno-
značné:

račte mi k té potřebě jednoho švába plesnivého puojčiti AČ 10, 117 (1506)
potom Žibřid přijel na panském švábu a vzal jest svůj díl

SmolTáb C 8a (1523)

(OberpfVyzn 225)

dajž to Pán Buoh, abych tam pěšky šel a zase na švábu přijel

KlatKníž 44a (1567)

Klisna a kobyla v nejrůznějších variantách se tak jako dnes k označení sa-
mice koně používala běžně. Např.:

po jeho smrti zuostalo ve dvoře v Radostově svrškuov dosti: dvě klisice a dvě
hříbat

AČ 19, 92 (1512)

týž Václav se jedné klisenky své u Brože Vejborného ze vsi Hradiště uptal, kte-
roužtu klisenku on Vejbornej koupil

Křemen, ArchPís (1621)

jako mladý valášek aneb klísenka, když oves v pytli zašustnouti uslyší

Bilovský, Nebe 511 (1724)

klisna, kobyla, herka :: equa; Stutt

VelSilva 519

nebo netoliko v Čechách, ale i v Moravě rádi by páni sobkové nás u lidí zkazili a našemu pánu zmatek učinili. I není div, neb se nechce kobyle s pastvy; ale musít's s pastvy, však již snih prší etc.

AČ 11, 473 (1525)

Zajímavější je pojmenování *herka*. Jedná se o starou přejímku z němčiny, Newerkla (2004) na příslušném místě uvádí jako výchozí formu *Gör(e)* „vše-tečné nedospělé děvče“, srov. angl. *girl*, rovněž používané jako citově zabarvené označení klisny. Vidíme tedy, že pejorativní význam dostalo slovo až později, jak dosvědčují i naše doklady:

pojal jest herku s hřibetem z Svatoňova gruntku AČ 13, 510 (1511)

zdali která konská mátě neb herka zmetala Ezop, 10 (1557)

panu Václavu Přichovskému pěkné dvě herky vzali J.J.Har 126 (1624 - 1648)

3 Stáří

Podle stáří bylo třeba vyčlenit zejména mladé a dospívající jedince. Pro koňská mláďata užívalo se označení *klísata*, *hřibata*, odrostlí koníci zhruba ve věku roku až dvou let se nazývali *hřebci* a *hřebice*.

hned z mladosti, když jsem klísata pásal, při tej pastvě jsem se naučil hráti StrakaTáb 300 (1585)

ačkoli [hoch] s klísaty málo umí, však když bude při klisnách a koních, bude se moci naučiti Škvorecký, Koresp. 201 (1640)

hřebec viz hřibě :: equulens VelSilva 453

hřebec, g. m. (odrostlý koník) Rosa II H 107b

ve všech hříšich a nepravostech jako nezbední hřebečkové sobě povolují [mladíci] Račín, Robotra 624-5 (1706)

protož jest on Bohuněk, najav dvě hřebice dvouleté... AČ 19, 413 (1516)

hřebice roční a hřibě AČ 17, 539 (1508)

4 Chod

Další významnou vlastností koně byly vždy jeho chody. Pozornost přitahoval zejména mimochod, přirozený jen některým cizokrajným plemenům a pro svou pohodlnost vyhledávaný zejména pro dlouhé cesty v sedle, např. jako koně poštovští. Kromě domácího slova mimochodník užívalo se též přejímky z němčiny *klep(e)rlík*, *klep(e)rle*. Původ slova je onomatopoický, Jungmann jej odvozuje od „*kleppen* = běhati, vlastně od hlaholu, tak činěného, cf. *klepati*“.

kleperle – poštní neb poštový kůň, mimochodník, kleprle RešDictB Aa4b

asturco, tolutarius, gradarius :: mimochodník, dryšlak, kleprlik VelSilva 589

nemajíc já koně svého, račte pro mne nějakého kleprlička poslati MorKor I, 365 (1623)

lépe jest na čistém hyngštu seděti aneb na nějakém frizu udatném, nežli na kleprličku velmi špatném Kyrmezer, Vdova 161 (1573)

<i>dryšlák nevelmi dobrý</i>	Hrubý, Inventáře 286 (1554)
<i>klusák jezdce hmoždí, šlapák lehce, mimochodník mimochodem se nese</i>	KomJanua 453
<i>koně mimochodníka daroval</i>	KronMosk 160
<i>jednak na rychlém mimochodníku, jakýchž koní obyčejně užíval</i>	Skála 335 (BrandlGlos 153)

5 Využití

a) Chov

V oblasti chovu bylo nutné označit hlavně plemenného hřebce. Ze slovníků máme doklady na pojmenování *plemen(n)ík, kůň stádní, stádník, pušták, např.*

<i>plemenník (jest plemenný bejk neb i kůň, vepř t. kanec)</i>	Rosa III P 60a
<i>pušták (kuň, který se ku klisně připouští) :: plemeník :: admissorius equus Rosa</i>	III P 173b

Méně užívaná byla slova *sveřepec, sveřepice/sveřepka*. Význam odvozuje Machek (1997) od původního „divoce rostoucí, sám od sebe se uchycující (o rostlinách)“, v protikladu proti rostlinám setým nebo pěstovaným lidskou rukou (pol. *świerzepia róża* = šípková růže). U zvířat pak „chovaný v polodivokém stavu, bez denní lidské péče“. Chovní koně byli chováni v ohradě (taková ohrada se zvala stě. *kobylé pole*) stále venku, volně.

Mimo dokladů slovníkových nacházíme pouze užití v přeneseném významu: *sveřepec, a) w. sveřep b) = pušták, připušták, kůň ke kobylám pro plod puštěný, Schälhengst, Springhengst, Schellhengst, equus admissarius. Jg.*

Koní milovníci k ženám a sveřepcové učinění jsou, jeden každý k ženě bližního svého řehtali

LomKup 141

Již toho dne není, aby někdo z mužů od těch sveřepic (= dívek) nebyl zamordován.

Háj

b) Práce

Hlavní oblastí uplatnění koňských sil byly práce potažná, takto využívaní koně se nazývali *kočární/kočářtí, vozníci, tažní/tahouni* (jako zvláštní podtyp pak *kůň mlýnský*), pod sedlem využívali se koně *jízdní:*

koni hlavní, v jiných [stájích] kleprlici, šlapáci, kočární, mezci

MitrPříhody 80

do pole dlužno vypraviti čeládku hodnú a také koně dobré s úpravou, nikoli „kleprliky“ a „kočárské vozníky“

Kameníček, Sněmy II 179

2. pol. 16.stol.

prosíć, aby mu těch 6 koní kočářských, kterí mu od nebožtíka puštěni byli a darováni, skrze naučení J. M. přivlastněno bylo

ŽerZáp I, 133

koní těch jízdních i vozníku na LXII [budu mít s sebou]

AČ 18, 437 (1508)

vodívali spřež vozníků z Egypta

BiblKral 25, 24,22 (K)

měl jest Šalomín čtyřidcti tisíce jeslí koniuom vozníkuom BiblBen 3Rg 4C
aby z jednoho každého města, městečka, tolikéž i z dědin a vesnic jistej počet
koní tahůňův ... k té potřebě obecně propůjčen [byl] MorKor I 137 (1621)
kůň mlejnský, šlapák :: equus molarius, Mühl-roß RohnNom I, 156

Na speciální využití koní ukazují následující doklady:
celetes :: hončí neb závodní koně ReŠDictL L2b
turnajský, kolčí aneb hončí kůň Turnierer, Turnierroß VelSilva 590

Zvláštní využití měli i koněpoštovští/poštoví/poštýřští neboli kotčovští/kotčí
co na koni k tomu ohni poštovským pospíchali Božan, Slavíček 758 (1719)
aby ... poštovské koně všudy pohotově stáli Praž.pošt.noviny (1720)
veredus :: poštový kůň, rychlý kůň ReŠDictL Mmmm1a
poznavše tu lepší příhodnost a bezpečnost na poštýřských koních skalnatých
cestách zvyklých jeti, prodali jsme naše z Čech vzaté koně Harant 8
na kotčovských koních jeti jsme museli Donín 87
kůň kotčovský, kotčí kůň :: rhedarius, essedarius; Kutsch-Pferd

RohnNom I 55

Oblastnější je interpretace slova *škapa* – označuje buď jezdeckého koně, nebo koně špatného, hubeného. Machek odvozuje od slovesa *skopiti*, **skapa* je tedy „kůň mohutnější, ale méně bystrý“.

kůň jezdecký, škapa :: caballus; Gaul, Reitpferd RohnNom I, 155 (1764-8)
Co? Já [osel] taky nemohu být hynkštem a škápopou Nitsch, Berla II 45 (1709)
škápa, g.m. mocný, silný kůň, g.f. mocná, silná klisna Rosa IV Š 33a
hynšt, oř, jezdecký kůň, škapa VelNom 183
ne lecjakés škapy a kleprleky, než zrostlé a hodné

Kameníček Sněmy III 638 (1567)

soumar na mezka neb škapu klade se, aby přes místa příkrá a necestná břeme-
na přenášina byla KomDvěře (Opera 11) 392

Nacházíme i doklady na staré slovo *oř*, jehož původy vztahuje Machek k střhn. *ors* (srov. stangl. *horse*, něm. nyní *Ross*). Machek uvádí i výklad Trubačevův, podle něhož je *oř* zpětný útvar od slovesa *orati*, jako lit. *arklys* je od *arti orati*. Naše doklady (kromě etymologizujícího Rosy) podporují spíše první výklad, jedná se v nich o koně jezdecké, nikoliv tažné:

vseдавše na své voře (jinák koně) Hájek 58b (336)
v tom boji [1333] pod knížetem Karlem dva oři aneb koni zabiti, na třetím ví-
tězství obdržel VelKal 25 XI (Jg.)
hynšt, oř, jezdecký kůň, škapa VelNom 183
oř, g.m. (kůň k oráni) :: equus; Roß Sed non est orat in usu Rosa III O 16a

K nošení břemen se využíval *soumar*. Newerkla vidí původ tohoto slova ve starohornoněmeckém *soumari*, to pak vztahuje k řeckému σάγμα „Decke, Pack-sattel“.

soumaři pak jsou koni, oslové, mezkové, velbloudi KocHistTur 298

Jedním z významů slova byl též „obchodník, průvodce nákladu, forman“: *zpravili mne Prachatičtí, poddaní moji, že jsú služebníci tvoji [Heřmana z Ja-*

*novic] vzali dva soumaře na silnici mé, z kterýchžto jeden, jmenem Mertl Prager, jest poddaný muoj
všecky soumary, formany i sedláky od sebe bychom odehnali a na jiné silnice
obrátili*

AČ 11, 133

Sněmy 7 130 (1587)

*nýbrž jako soumar na svého mezka, dotud, dokud co z díry sysla duše nevyžene,
na tě ustavičně břímě klásti bude* Závěta, Schola 2 (1607)
*soumar na mezka neb škapu klade se, aby přes místa příkrá a necestná břeme-
na přenášina byla* KomDvěře (Opera 11) 392

KomDvěře (Opera 11) 392

Koně v záprahu se rozlišují podle své pozice vůči vozu na *podsední/podo-
sobní/pod sedlem* (z pohledu vozky zapřažen vlevo) a *náruční* (zapřažen vpravo). Ve vícespřežích náojní/na oji byli koně zapřažení blíže k vozu, *opratní/na
oprati* od vozu dále.

vozka (vozataj) náručního s podsedním spráhá KomDvěře 392, XLII, 454
náruční kůň :: parippus Vusín 172

Když podsobní uhýbá, náručnímu těžko KomMoudr 87
*Podobně jako by podsobní kůň na levo a náruční na pravo, táhnouti spolu
majice vůz, uchylovali* BlahMuz 40 (zprávy)

klisna opratní Kutnohor. příspěvky 2,31
*Ti tři černí koně jsou tvojí starší a předkové; ten pod sedlem jest tvůj otec, ná-
ruční jest tvůj děd, wopratní jest tvůj praděd, kteří nápodobně jako ty své po-
dany mučili, trápili a dřeli* Račín, Robota (1706) 263

6 Barva

„Krásná pojmenování koňských barev, j. *vraný, ryzí, myšatý, plesnivý, plavý, ze rze plesnivý, vran plesnivý, již dávno ustoupila nechutným názvům*,“ píše A. Sedláček (1916). Z těchto krásných pojmenování zaslouží naši pozornost např. *plesnivý*. Označovali se tak bělouši, kteří se rodí tmaví (na rozdíl od albínů) a teprv věkem vybělují, což dělá dojem postupující bělavé plísně. Domáčimu slovu *plesnivý* významem zcela odpovídá přejímka z němčiny *šiml/šim-
lovatý*. Základní barva nemusí být jen černá (takový kůň je pak z *vran/vran
plesnivý*), ale i hnědá nebo ryzá. Dnes se takovému koni říká červený bělouš, dříve to byl *ze rze/rajza/rejza plesnivý*. Jestliže kůň vyběluje okrouhlými bílými skvrnami (dnes grošák), nazýval se *jablky bitý/probíjený* (něm. *Apfelschim-
mel*, srov. i lit. *obuolmušis*).

kůň z rajza plesnivý AČ 13, 217 (1510)

kuoř plesnivý, jablky bitý :: Apfelschimmel AČ 19, 379 (1514)

z pastvištěte jedno dvouletý hřibě a pětiletou šimlici ukradl Smolná kniha Divišov 161 (1736)

*[sedlák dostane-li zimnici] otřese se a pákráté vzívnuoc, na svého šimlika se
posadí a roboty své vykovává* Náchodský II 669 (1746)

Pouze jako vlastní jméno máme doloženo další zajímavé označení barvy koní, a to *koumar/koumarový*, ostatní doklady označují nejčastěji barvu tkaniny:

<i>Koumar</i> (= železné barvy) jedna [sukně] flanderská barvy koumarové	LemingerJm (ČLid 1900, 171) Mostecký, Vodňany I, 165 (1549)
<i>koumarové neb železné barvy</i> „sukno, tkanina též barvy“: plášt’ černý, koumarem podšity	RešDictL Bb2b Mostecký, Vodňany I, 312 (1591)

Co do původu slova Newerkla (2004) považuje za možný výklad, který uvádí Janko (NŘ 15, 1931, 241), a to že se jedná o přejímku z bav. *gaumvar* „schimmelfarben“.

V našem materiálu nacházíme i doklady na další pozoruhodné označení koňské barvy, a to *tis/tisy*. A. Sedláček (1916) o tomto slovu píše: „*Nesnadno hádati, jaká se tu barva má rozuměti, protože tis je barvy tmavé, zelené a má jahůdky červené. Ale hledí-li se k tomu, že u Valachů se značí slovem „tisý“ barva telat (podle Bartoše – Dialektický slovník moravský, 445) je tisý, červený jako tisový kmen: kráva, vůl, tele‘, tisu‘la se zve kráva tisé barvy.) a Kott že cituje „*Aqu. hnědočervený*‘, lze hádati na barvu podobnou cihelné.“ Názor, že se jedná o barvu dřeva, sdílí i Machek (1997).*

<i>item Kašparovi [odkazují] kuon tis</i> 3 koně, totíž jeden vraný tureček, druhé tis z císařského stáda, třetí straka	Kvatern trh. černý 53 (1541) HrubýInv 297 (1615)
--	---

<i>Tis, Tisek</i> (=Rotschimmel, podle Kotta)	LemingerJm (ČLid 1900, 171)
---	-----------------------------

V neposlední řadě si zaslouží naši pozornost *brúna* (stč. *broný*, „bílý, weiss“; stsl. *bronž* albus). Původ tohoto slova bývá vykládán dvěma způsoby: první výklad, který nabízí Slovník jazyka staroslověnského, poukazuje na rus. dial. sloveso *brenéť*, *brinéť*, *brunéť*, *bronéť*, „stávat se světlým, nalévat se, bobtnat“, o obilí „nabývat barvy zralosti“, ukr. *brenity*, slk. *bron(i)et’(sa)*, „temnět (o švestkách), nabývat barvy zralosti“ a litovské *bręsti*, „zrát“. Můžeme zde spatřovat pozorování našich předků, že praví, čistí bělouši se rodí tmaví a do své barvy teprv „dozrávají“.

Druhý výklad vztahuje toto slovo k rodině něm. *braun*, „hnědý“ a lit. *béras*, „hnědý“, Machek (1997) doplňuje řadu o č. dial. *bruny*, „hnědý (o koni)“, slk. *brunasty*, „tmavohnědý, hnědavý“ a vykládá je jako přejímku ze střhn. *brūn*, „hnědý“.

V našem, ani ve staročeském materiálu se ale jednoznačný doklad na význam „hnědý“ nevyskytuje a soudíme tedy, že tento význam se pod vlivem němčiny prosadil až později.

<i>ježto před ním [papežem] jdú bielí koňové nebo bruony, kteréžto osedlané a ozdobené služebníci vedú po ruce pravé</i>	Hrubý, Sborník 246b
--	---------------------

7 Původ

Důležité vždy bylo i označení koně podle původu, který vypovídá i o vlastnostech koně, jednalo se vlastně o počátek rozlišování plemen koní. Obšírně popisuje vlastnosti koní různého původu Dobřenský (1843):

„Nejprvé mohou se dobrí koni poznati podlé krajuv, jako Nymburský, Čáslavský, a jiných jedni nad druhé lepší, vzrostlejší se najdou. Ačkoli se zde v Čechách pěkní a znamenití koni nacházejí, však více se musí o cizích smýšleti, jako o Španielských; ti se vysoce šacují pro pěknost, rychlost a trvanlivost.

Tatarští koně jsou plazšího plemena, dobře táhnou, jsou trvanliví, spěšní, více k běhu nežli k povlovnosti naklonění.

Turečtí koni jsou hrubě plaší, bázliví, k běhu schopní, nestálí a nepojatí.

Neapolitanští koni jsou velmi spanilí, jak v zrostu tak v chůzi životní pěkní; však nad jiné dobře hlídání být museji.

Polští koně jsou čerství, spěšní, a trvanliví, táhnou i běhají dobře, mají lehké nohy, a nejonačejší k jízdě na dalekou cestu.

Uherští koni téměř polským podobní, však jsou mocnější, nerádi se pojímají.

Pomorští koni jsou nad tyto něco povlovnější a příleniví, snadno se v tahu potívají, však trvánlivý a velmi silní tah mají; není jich potřeba tak jako jiné koně hlídati. Poláci je rádi k tahu mají.

...

Kterí koně mají rousnaté nohy, jako Frislandské koně, ti jsou dobrí do rolí.“

Další doklady:

když se [saský kurfírt] v celém kyrysu odin jsa, na nějakém těžkém frizu statečně bránil KaryonKron 401 (1594)

ty němé sultan Murat obyčejně sázival na hrubé a tlusté koně, kterýž pro velikou hrubost svou a tíž těla co fryzové, když těžce neklusají, poznenáhlu chodí KronTur II 135

výborný frýz, s zlatým sedlem i s uzdou zlatou, k tomu v předrahém deku a velmi přípravném Ezop 93 (1557)

„lépe jest na čistém hyngštu seděti aneb na nějakém frizu udatném, nežli na kleprličku velmi špatném“ Kyrmezer, Vdova 161 (1573)

alou, rajtknechte, osedlej mého, to špaňhelika, koně vraného

Píseň světská... (po 1740) Písň ze slezských válek 25

[kůň] neapolitánské krve Náchodský I 100 (1707)

3 koně, totíž jeden vraný tureček, druhej tis z císařského stáda, třetí straka

HrubýInv 297 (1615)

Z přispěvku je zřejmé, že při zkoumání takto specifické oblasti slovní zásoby vyvstávají mnohé otázky a jen na některé se nám podařilo odpovědět, spíše vidíme nové úkoly. Kůň dnes hraje v životě člověka jinou úlohu než před staletími a tím se mění i pozice oblasti slovní zásoby s ním spjaté. Abychom si mohli utvořit celistvý obraz vývoje jednotlivých lexikálních jednotek, bylo by užitečné zjistit, zda některé ještě nepřežívají na jazykové periferii – v nářečích, profesní mluvě; tato srovnání by si již ale zasloužila samostatné pojednání.

Poznámka

Příspěvek vznikl v rámci projektu č. S900610505 *Slovní zásoba češtiny doby střední – „editio princeps“ (analýza lexikálního materiálu a jeho zpřístupnění v elektronické formě)* začleněného do Programu podpory cíleného výzkumu a vývoje AV ČR a za podpory Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny č. LC 546.

Literatura

DOBŘENSKÝ, Jan: Zpráva o dobytku koňském, sepsaná statečným rytířem Janem Dobřenským, pánum na Dobřenici a Březnici (1550 – 1580). ČČM 17, 1843, s. 500n.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1997. 866 s.

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch. Frankfurt am Mein: Peter Lang Verlag GmbH 2004. 780 s.

SEDLÁČEK, August: Heraldické příspěvky k čes. slovníku. LF 1916, s. 107n.
Slovník jazyka staroslověnského. Praha 1966.

Spôsoby reprodukcie názovov zahraničných filmov v prekladoch do slovenčiny a ukrajinciny

Olexandra Kovalčuková

Katedra slovanskej filológie,
Filologická fakulta Ľvovskej národnej univerzity Ivana Franka, Ľvov

Úvod

Témou nášho príspevku sú spôsoby reprodukcie názovov zahraničných filmov v prekladoch do slovenčiny a ukrajinciny. Cieľom tohto príspevku je porovnanie spôsobov reprodukcie názovov filmov v prekladoch do týchto jazykov.

Podľa nás je možné zaradiť názvy zahraničných filmov medzi neekvivalentnú lexiku, preto budeme v svojom príspevku hovoriť práve o reprodukcii, nie o preklade. Ako sme si všimli, názvy filmov môžu: 1) skladať sa z niekoľkých obyčajných slov, z ktorých každému zodpovedajú niektoré slová v jazyku prekladu, avšak keď tieto slová, tvoriac názov filmu, sa využívajú spolu, majú za cieľ upútať pozornosť diváka (napríklad neočakávaným znením aj používaním slov, alebo zaujímavým významom názvu); 2) pomenúvať jedinečné pojmy (názvy filmov, ktoré sa skladajú iba z vlastných mien); 3) vznikať spôsobom spojenia týchto dvoch spôsobov (obyčajné slová + vlastné meno).

Samozrejme, reprodukcia názvu filmu a preklad celého filmu úzko spolu súvisia, pretože reprodukcia názvu vyžaduje, aby prekladateľ poznal zvláštnos-

ti sujetu, ale najviac – aby vystihol zmysel vložený do filmu, ktorý môže byť vyjadrený rozličnými drobnosťami, dialógmi, správaním hrdinov atď. Filmy sa často zhodujú s istými udalosťami, odkazujú na iné umelecké diela. Napriek tomu, že vie, o čo vo filme ide, prekladateľ nie vždy dokáže správne pochopíť autorskú ideu, nevšíma si slovnú hračku alebo naopak, využívajúc známe prekladateľské postupy, nachádza vydarený spôsob reprodukcie názvu filmu pomocou prostriedkov iného jazyka s minimálnymi stratami vo význame.

V tejto práci sme skúmali názvy známych filmov, pôvodný názov ktorých je väčšinou v angličtine. Snažili sme sa skúmať reprodukciu názovov filmov v prekladoch do ukrajinciny a slovenčiny v kontexte obsahov týchto filmov.

Treba povedať, že v ukrajinskom prípade reprodukcia názovov filmov je často komplikovaná tým, že sa uskutočňuje na základe jestvujúceho ruského variantu, a preto môže obsahovať rozličné chyby, ved' prekladateľ, ktorý vie, ako názov filmu je reprodukovaný v ruštine, nie vždy sa rád obráti na pôvodný názov a nie vždy správne pochopí, čo mal na mysli ruský prekladateľ. Tá istá situácia je aj v slovenskom prostredí a týka sa toho, že prekladateľ často reprodukuje názov filmu na základe jestvujúcej českej reprodukcie. Niektory film premietajú v ruskom/českom preklade, avšak v rozličných článkoch aj recenzách využívajú ukrajinský/slovenský názov, ktorý nie je vždy správny vo vzťahu k pôvodnému názvu.

Počas skúmania spôsobov, pomocou ktorých sú reprodukované názvy zahraničných filmov v prekladoch do slovenčiny a ukrajinciny, budeme sa pridŕžať všeobecných spôsobov prekladu. Výskumníci T. R. Kyjak, A. M. Naumenko, O. D. Ohuj (2006, s. 538) vymedzujú tieto všeobecne prijaté spôsoby reprodukcie:

- 1) transliterácia a transkripcia, kalkovanie, získanie ekvivalentných variantov,
- 2) konkretizácia a generalizácia,
- 3) logický rozvoj pojmov,
- 4) kompenzácia (náhrada),
- 5) antonymický preklad,
- 6) tvorenie nových slov alebo zánik starých pojmov,
- 7) uceleno-situatívna modifikácia.

S ohľadom na to, že považujeme názvy filmov za neekvivalentnú lexiku, môžeme sa obrátiť aj k spôsobom prekladu slov-reálií (Vinogradov, 2004, s. 118 – 122):

- 1) transkripcia (transliterácia) – pri transkripcii sa zachytáva približná zvuková forma cudzieho slova, pri transliterácii grafická forma,
- 2) hipo-hiperonymický preklad (namiesto druhového slova reália sa v preklade využíva rodové slovo a naopak) – keď druh nehrá základnú rolu,
- 3) spodobovanie (spodobnené slová nazývajú pojmy, podriadené rodovému pojmu),
- 4) parafrázny preklad (opisný) – spojenie slov prekladu vysvetľuje význam slova v pôvodnom texte – môže sa využívať aj parafráza + transkripcia,

5) kalkovanie (pri rekonštruovaní individuálnych neologizmov, keď prekla-
dateľ tiež vymýšľa nové okazionálne slová).

Bulharskí výskumníci Vlachov a Florin navrhujú iné spôsoby prekladu re-
álií (Vinogradov, 2004, s. 121 – 122):

I. Transkripcia (transliterácia).

II. Preklad:

1) neologizmy (kalk, polokalk, osvojenie si, semantický neologizmus),

2) náhrada reálie (niektorí bádatelia nazývajú toto medzijazyčná konotatívna transpozícia) – náhrada reálie reáliou iného sveta s rovnakým konotatívnym významom [ukr. *калина* (kalina) – symbol panenskosti, angl. *cranberry* (kľukva) – analogický konotatívny význam],

3) približný preklad (rododruhová náhrada, funkcionálna analógia a opis, vysvetlenie, výklad),

4) kontextuálny preklad.

Je pochopiteľné, že preklad názvov filmov, hoci aj využíva jestvujúce spôsoby prekladu, odlišuje sa od iných typov prekladu, veď vyžaduje, aby prekla-
dateľ bral ohľad na zmysel vyjadrený vo filme.

Porovnanie spôsobov reprodukcie zahraničných filmov v prekladoch do slovenčiny a ukrajinčiny

V roku 1999 na amerických plátnach sa objavil film *American Beauty*. Názov filmu môžeme pochopiť dvojako: ako americká kráska alebo americká krásavica. Webová stránka quiz.film.ru/tolk vysvetluje, že *American Beauty* je sorta ruže jemne purpurovej farby, ktorú dovezli do Ameriky z Francúzska na konci 19. storočia, a teraz táto sorta už zmizla z pultov amerických kveti-
nárstiev. Na postere filmu je zobrazená ruka slečny, držiaca purpurovú ružu. Vo filme sa často ukazujú pekné ruže a je pochopiteľné, že hlavnú úlohu v ži-
vote hrdinov plní fyzická krása. Ruža je symbolom ideálu, ku ktorému sme-
ruje každý hrdina filmu. Pri tom autori článku na stránke quiz.film.ru považu-
jú za najvhodnejší ruský variant reprodukcie názov *Американская красавица*.

Slovenský variant reprodukcie je *Americká kráska*, ukrajinský – *Краса но-
-американська*. Môžeme predpokladať, že názov sorty ruže v preklade do slovenčiny bude znieť *Americká kráska*, no reprodukcia názvu filmu v ukrajinčine nie je podľa nás vydarená, veď divák je pri nej pozbavený názvaku.

V roku 1998 vznikol film *Lock, Stock and Two Smoking Barrels*. Názov tohto filmu využíva známe porekadlo *Lock, stock and barrel*, čo znamená *úplne, bezvýhradne*. Doslovne: zámka, hlaveň, hlaveň, totiž slová, ktoré súvisia s názvami častí pušky. Vo filme sa objavujú dve pušky, ktoré sa dymia – symbol prednedávnom spáchaného zločinu. Reprodukcia názvu po rusky *Карты, деньги, два ствола* sice nie je presná, avšak veselo a prirodzene interpretuje sujet filmu a bujarosť pôvodného názvu. Ukrajinský variant je kalkom ruského – *Карты, гривни и два ствола*, no pritom sa stráca rytmus pôvodiny.

Na stránke kino.orc.ru existuje ešte jeden variant názvu po rusky – *Замок, отмычка, два дымящихся ствола*, ktorý však nie je populárny. Na stránke www.mirovoekino.ru sa navrhuje iný preklad – *Выше крыши*.

Slovenský variant reprodukcie je zaujímavý, avšak vznikol na základe českého a znie takto: *Zbal' prachy a vypadni!* Prekladatelia úplne zmenili názov, ale aj zachránili význam pôvodného názvu – zober všetko, čo máš, úplne všetko.

Slovou hračkou vo filme *Face/Off* (1997) je slovo *faceoff*, ktoré v hokeji znamená vhadzovanie a všeobecne konfrontáciu dvoch súperov v športe. Keď je toto slovo rozdelené, znamená tvár preč. Podľa autora článku na stránke quiz.film.ru/tolk dobrým variantom reprodukcie názvu po rusky by bol: *Потерявший лицо*, pretože tento názov tiež využíva stály zvrat a naznačuje fantastický sujet filmu, v ktorom hlavný hrdina si „nasadil“ tvár svojho najväčšieho nepriateľa a vydal sa do väzenia. Naozaj, ruský variant názvu tohto filmu je *Без лица*, ukrajinský prekladatel využíva pri reprodukcii spôsob kalkovania: *Без обличчя*. Slovenský variant reprodukcie je *Tvár toho druhého*, zámeno *toho* zrejmé poukazuje na to, že ide o nepriateľa, obsahuje prvok odcudzenosti.

Názov filmu *Trainspotting* (1996) je slovom-reáliou. Týmto slovom podľa autora článku na stránke geocities.com vo Veľkej Británii a USA nazývajú koníček, ktorý spočíva v pozorovaní vlakov a zapisovaní čísel rušňov. Hrdinovia rovnomenenného románu Irwina Welsha, podľa ktorého film je nakrútený, žijú vedľa zanedbanej železničnej stanice, kde sa predávajú drogy. Miestni ľudia používajú výraz íst' na *trainspotting*, čo znamená íst' si kúpiť dávku drog. V širšom kontexte podľa článku na stránke dvdverdict.com slovo *trainspotting* menúva správanie, ktoré spočíva v zbieraní známok, nahrávok, komixov atď.

V Rusku o takom koníčku nikto nevie, a preto toto slovo nie je pochopiteľné. Aby ruskí diváci pochopili tému filmu, prekladatelia reprodukovali tento názov takto: *На игле* [môžeme hovoriť o spôsobe kompenzácie (náhrady)]. Ukrajinský variant je kalkom ruského: *На голци*. Slovenskí prekladatelia (ako aj česki) nechali názov filmu bez zmien – *Trainspotting*.

Názov filmu *Pulp Fiction* (1994) podľa autora článku na stránke smoking-room.ru odkazuje na časopisy, ktoré boli populárne v USA v 30. – 40. rokoch 20. storocia. Väčšinou to boli detektívne komixy. Na obaloch týchto časopisov boli najpestrejšie obrázky z rozličných častí histórie. Skoro rovnaký postup využil režisér Quentin Tarantino, rozdeliac rozprávanie svojho filmu do niekoľkých noviel. Termín *pulp fiction* začal znamenať literárny brak iba uprostred 50. rokov.

Ukrajinský názov (*Кримінальне чтиво*) je analógiou ruského názvu (*Криминальное чтиво*), uskutočnej na základe všeobecného spôsobu kompenzácie (náhrady), podľa klasifikácie Vlachova, Florina je to funkcionálna analógia.

Slovenskí prekladatelia uskutočnili preklad pomocou niekoľkých spôsobov: najprv bez zmien prenesli pôvodný názov, potom použili parafrázny preklad – spojením slov *historky z podsvetia* vysvetlili význam anglického termínu,

a preto slovenský variant je *Pulp Fiction: Historky z podsvetia*. Nevieme presne, či je pre každého Slováka pochopiteľné, že ide práve o komixy, ale slovo *historky* dosť majstrovsky naznačuje sujet tohto filmu.

Hlavný hrdina filmu *The Jacket* (2004) Jack Stars, veterán vojny v Perzskom zálive, je neprávom obvinený z vraždy policajta. Sled udalostí ho vrhne do opatery psychiatrov. Vo filme ide nie o sako, ako sa môže zdáť pri prvom pohľade na názov filmu, ale o zvieraciu kazajke, do ktorej obliekajú Jacka pred ďalším nočným väzením. Preto slovenská reprodukcia názvu – *Zvieracia kazajka* – je vydarená, môžeme hovoriť o využívaní spôsobu, ktorý navrhujú Vlachov a Florin – o kontextuálnom preklade. Ukrajinskí prekladatelia sa však sústredili na najviac rozšírený význame slova *jacket* – *sako*, preto názov filmu po ukrajinsky znie ako *Піджак*. Takáto reprodukcia však nie je správna.

Príkladom najnevydarenejšej reprodukcie názvu filmu v preklade do ukrajiny je ukrajinský variant názvu filmu *The Constant Gardener* (2005). Sujet je taký: v odľahlej severnej časti Kene je nájdená brutálne zavraždená aktivistka Tessa Quayle. Jej manžel Justin, člen Britského vysokého komisárstva v Nairobi, sa rozhodne vyšetriť smrť manželky na vlastnú päť. Ukrajinský variant reprodukcie názvu tohto filmu (ktorý, našťastie, nie je široko používaný) – *Зраджений садівник* (multikino.com), zorientovaný na ruský variant *Преданный садовник*, nás veľmi prekvapil. Je z neho pochopiteľné, že prekladatel' nielenže nebral ohľad na pôvodný názov, ale nevie ani po rusky. Ruské slovo *преданный* nie je *зраджений*, ale *відданий*. V kontexte filmu je pochopiteľné, že nejde o to, že Tessa kedysi oklamala svojho manžela, ale o to, že Justin je verný svojej milovanej a chce nájsť ľudí, ktorí ju zavraždili.

Správne reprodukcie tohto filmu po ukrajinsky existujú a sú používané – *Постійний садівник* (gazeta.lviv.ua) a *Відданий садівник* (day.kiev.ua).

Slovenský variant názvu filmu – *Nepohodlný* – by sme mohli vysvetliť obsahom filmu (niekto stále prekáža Justinovi nájsť skutočnú príčinu smrti Tessy).

Podľa sujetu romantickej komédie *The Holiday* (2006) hlavné hrdinky Amanda (Cameron Diaz) a Iris (Kate Winslet) si vymenia svoje domy na dva týždne, plné nádeje, že práve takáto zmena je najvhodnejšou pre to, aby prekonali svoju depresiu a so všetkým sa samé vyrovali. Počas týchto maličkých prázdnin sa ženám podarí stretnúť svoje skutočné lásky.

Slovenský názov filmu je *Prázdniny* – reprodukcia je uskutočnená pomocou všeobecného spôsobu prekladu – získanie ekvivalentných variantov. Naozaj, pôvodnému názvu *The Holiday* zodpovedá slovenský variant *Prázdniny*, pravdaže, toto slovo v anglickom jazyku sa na označenie prázdnin zväčša používa v pluráli.

V ukrajinských kinách film premietali pod názvom *Біднуська по обміну*. Ako vidíme, prekladatelia použili iné slovo – miesto *канікули відпустка* (ved' naozaj ide o dospelé ženy, nie o deti) a pridali k názvu frázu *по обміну* (na výmenu), aby bližšie vysvetlili divákom obsah filmu. Tu môžeme hovoriť o spojení spôsobov kontextuálny preklad (Vlachov, Florin) a konkretizácia.

Slovenský preklad názvu väzenskej drámy *The Shawshank Redemption* (1994) je *Vykúpenie z väznice Shawshank*. Anglické slovo *redemption* znamená vykúpenie, zachránenie sa (aj útekom). Vo filme, natočenom podľa novely Stephena Kinga, černoch Red, ktorý je vo väzení už 20 rokov, rozpráva o tom, ako utiekol z väznice Shawshank jemu sympathetic mladý bankový manažér Andy, odsúdený na doživotie za vraždu svojej ženy a jej milenca, ktorú nespáchal.

V slovenskom variante názvu prekladatelia vybrali slovo *vykúpenie*, ktoré však nie je zdôvodnené, pretože ide práve o útek, a pridali slovo *väznica* (parafázny preklad, spôsob prekladu slov-reálií, tu komentár ku významovonosnému vlastnému menu *Shawshank*, ktoré nie je pochopiteľné pre bežného Slováka). Ukrajinskí prekladatelia nevysvetľujú vlastné meno, ale používajú slovo, ktoré zodpovedá anglickému slovru *redemption* – *втеча*, pri tom názov filmu po ukrajinsky znie *Втеча з Шоушенка*.

Počas reprodukcie názvu nemeckého filmu *Lola rennt* (1998) slovenskí a ukrajinskí prekladatelia sa orientujú na rozličné názvy: v slovenskom prípade je to pôvodný nemecký názov (*Lola rennt*), v ukrajinskom – anglický variant (*Run Lola Run*), preto máme ukrajinský názov *Біжу, Лоло, біжу* s vokatívom a obrátením sa na hlavnú hrdinku (získanie ekvivalentného variantu) a slovenský názov *Lola beží o život*.

V slovenskom variante základom pre reprodukciu je nemecký názov filmu, ktorý by sme mohli preložiť *Lola beží*. Slovenskí prekladatelia s ohľadom na dramaticosť sujetu, podľa ktorého hlavná hrdinka Lola má iba 20 minút, aby našla stotisíc nemeckých mariek a takýmto spôsobom zachránila život svojho milovaného, vytvorili nový variant názvu – použili spojenie slov *bežat' o niečo* v netradičnom význame. Podľa *Slovníka slovenského jazyka* (1959-1968) význam takéhoto spojenia slov je totožný s významom spojenia *ísť o niečo*: dnes *už beží o iné* (Vaj.); *vysvetliť, o čo tu práve beží* (Gab.), pritom spojenie *bežat' o niečo* sa používa zriedkavo. V súčasných aj zastaraných príručkách sme ne-našli význam tohto spojenia, aký je uplatnený v názve filmu – *bežat', aby zachránila život, bežat', aby neprišla o život*.

Známym filmom Luka Bessonu *Leon* (1994) rozpráva príbeh „killera“. V pôvodnom názve nie je ani maličká narázka na činnosť hlavného hrdinu. V slovenskom preklade táto neznámost' je zachovaná, vlastné meno sa iba transkribuje a transliteruje (*Leon*), v ukrajinskom variante sa však objavuje slovo killer: *Леон-кіллер* (parafázny preklad, sice v tomto prípade nejde o významovonosné vlastné meno, ale o meno hlavného hrdinu, ktoré naozaj nevyžaduje vysvetlenie).

Názov filmu *The Ring* (2002) by sme mohli pochopit' dvojako, pretože ak je to substantívum (*the ring*), znamená *kruh, prsteň*, ak je to sloveso (*to ring*), preloží sa ako *zvonit', volať, telefonovať*. V názve filmu je však *the ring*. Slovenskí prekladatelia interpretovali názov filmu správne a našli kontextuálny variant – *Kruh* (vo filme na záhadnej videopáske sa často objavuje kruh ako akýsi zvláštny symbol).

Ukrajinský variant názvu je *Дзвінок* (rus. *Звонок*). Takýto názov môže byť zdôvodnený, vedľa podľa sújetu po tom, ako si niekto pozrie videopásku, neočakávane zavolá telefón.

Je pochopiteľné, že slovenskí a ukrajinskí prekladatelia sa sústredili na rozličné významy toho istého slova, a vychádzali zo svojho pochopenia námetu filmu.

Známý film *Scent of a woman* (1992) s Al Pacinom v hlavnej úlohe rozpráva príbeh slepca Franka Sladea, ktorý stratil chuť do života. Avšak keď ide so svojím opatrovníkom Charlim do New Yorku, začína si znova uvedomovať krásu života a pomaly sa mení na energického muža, ktorým kedysi bol.

Ukrajinský variant názvu je *Занах жінки*, slovenský – *Vôňa ženy*. V slovenskom jazyku slovo *vôňa* je synonymum slova *aróma*, v ukrajinskom jazyku slová *занах* a *аромат* sú tiež synonymá, no *аромат* sa asociouje s niečím jemným, *занах* v spojení so slovom *жінка* môže znieť trošku vulgárne. Vhodným by bol preklad *Аромат жінки* (porovnajme s *аромат парфумів*). Prekladateľ by musel nájsť tento kontextuálny variant prekladu.

V roku 2002 vznikol francúzsko-španielsky film *The Spanish Inn*. Anglické slovo *inn* sa dá doslovne preložiť ako hotel. V ukrajinskom variante reprodukcie názvu sa však stretávame so slovom *гуртоожиток* (internát) – zrejmým je spôsob kontextuálneho prekladu. Ukrajinský variant názvu je *Гуртоожиток но-іспанську* – každý divák sice rozumie, že nejde o internát (ani o hotel), veď mladí ľudia vo filme prenajímajú byt, ale u bežného Ukrajincu sa slovo študent asociouje práve s internátom, nie s hotelom, aj keď veľká časť študentov si v súčasnosti prenajíma byty. Slová *гуртоожиток* a *inn* taktiež zdôrazňujú podmienky života študentov, ktorí – aby šetrili peniaze – žijú spolu.

Slovenský variant názvu je *Erazmus alebo Priatelia po španielsky*. Je to krátky opis obsahu filmu. *Erazmus* je program, prostredníctvom ktorého hlavný hrdina Xavier išiel do Španielska. Spriateliel sa s mnohými ľuďmi a na konci filmu pochopil, že každý z nich nechal stopu v jeho živote. V tomto názve sa nahradza jeden pojem iným.

Dej thrillera *The Butterfly Effekt* (2004) sa odohráva na hraniciach minulosti, prítomnosti a budúcnosti. Mladý fyzik Evan Treborn (Ashton Kutcher) sa vydáva na riskantnú cestu do minulosti, aby ju zmenil, opravil svoje chyby a stretol sa s láskou svojho života. Ukrajinská reprodukcia názvu je uskutočnená spôsobom nachádzania zodpovedajúcich anglickému názvu slov v ukrajinskom jazyku: *Ефект метелика*. Slovenský variant názvu je celkom zmenený v porovnaní s pôvodným názvom na základe obsahu filmu: *Osudový dotyk*.

Hlavný hrdina filmu *Match Point* (2006), Chris, bol prednedávnom pomerne známy tenista, teraz vyučuje v jednom snobskom klube tenis. Má všetko, čo chce – dokonca aj aristokratickú priateľku, s ktorou sa ožení. Začína však vzťah s Nolou, priateľkou svojho zverenca. Vzťah s ňou neukončí ani po svojej svadbe, a z toho vznikajú tragické udalosti.

Slová, z ktorých sa skladá názov, zodpovedajú takýmto slovám v slovenskom jazyku: *match* – súťaž, zápas, roveň, pár, manželstvo, *point* – bod, vec, podsta- ta, usmerňovať, ostrie, hrot, šport. bod, cieliť. Pritom *match point* je tenisový termín a znamená výsledok zápasu, rozhodujúci bod. Podľa onlinového *Veľkého slovníka cudzích slov*: *mečbol*, *matchball* – posledná, konečná lopta v stretnutí; *pointa* – vtipné, prekvapujúce vyvrcholenie umeleckého dejá, anekdoty, epigramu a pod.; hlavná myšlienka literárneho diela.

Ako vidíme, v názve je využitá slovná hračka, významy každého slova a význam spojenia týchto slov sa týka rozličných aspektov filmu (slová *súťaž*, *zápas* sú dôležité s ohľadom na to, že hlavný hrdina je športovec, šport vždy je súťažou, okrem toho, vo vedomí hrdinu súťažia medzi sebou želanie byť spolu s milovanou ženou a želanie stať sa bohatým a úspešným v manželstve s nemilovanou; slová *roveň* a *pár* tiež akoby súťažili medzi sebou – hrdina si nevybral ženu-roveň, ale ženu z vyšej spoločnosti, ktorá sa preňho nestala párom; pochopiteľným v kontexte filmu je význam slov *vec* a *podstata*, slovo *cieliť* naznačuje to, že podľa sujetu hrdina zabil svoju milovanú, aby zachránil svoje manželstvo). Samozrejme, že nie je ľahké reprodukovať podstatu takéhoto zložitého názvu pomocou prostriedkov iného jazyka, najmä keď v ňom takýto termín neexistuje.

Názov filmu po ukrajinsky sa opiera o využívanie spôsobov transkripcie a transliterácie: *Mamy-noihm*. Slovenský variant názvu nezachránil termín, ale naznačil, o čo ide vo filme: *Hra osudu*. Podľa nás ukrajinská a slovenská produkcia názvu nie je vydarená, pretože v ukrajinskom prípade slovo-termín nie je pochopiteľné pre diváka, slovenský variant obsahuje slovo hra, ktoré nie je dostatočné pre reprodukciu vloženú do pôvodného názvu zmyslu, a využívanie slova osud pôsobí dojmom, že osud sa hrá so životom hrdinu, ale podľa sujetu hrdina si vyberá osud, hrá sa s ním.

Záver

Ako sme už uviedli, reprodukcia názvov zahraničných filmov v prekladoch do ukrajiny a slovenčiny má svoje zvláštnosti. Nie vždy sa používajú tradičné spôsoby reprodukcie, pretože prekladatelia musia brať ohľad na sujet, obsah filmu atď., nie iba na sám názov. Význam názvu filmu sa môže počas reprodukcie úplne zmeniť, pretože prekladatelia ako príslušníci rozličných národov sa môžu sústrediť na rozličné aspekty filmu. Často tak názov filmu v reprodukcii iným jazykom zní celkom ináč, a preto pôsobí iným dojmom.

Literatúra

- ВИНОГРАДОВ, Венедикт Степанович: Перевод. Общие и лексические вопросы. Москва: Университет Книжный дом 2004, с. 14 – 26, 105 – 138, 150 – 182, 201 – 224.
 „Зіткнення“ з „Горбатою горою“, або Парад дебютантів// День. - №37, 7 березня 2006.

ЗНАТНЫЙ, Кондрат: Трудности перевода: как фильмам меняют названия// smoking-room.ru

КИЯК, Тарас Романович – НАУМЕНКО, Анатолій Максимович – ОГУЙ, Олександр Дмитрович: Теорія та практика перекладу (німецька мова). Вінниця: Нова книга 2006, с. 516 – 553.

ИЗМАЙЛОВ, Олег: Замок, отмычка и 2 дымящихся стволова // www.kino.orc.ru
Приготування «Золотого лева»// Львівська газета on-line. www.gazeta.lviv.ua.
- №134 (700), 1 серпня 2005.

Slovník slovenského jazyka. Hl. red. Š. Peciar. Bratislava: Vydatel'stvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968.

quiz.film.ru/tolk
slovnik-cizich-slov.abz.cz
www.cudzieslova.estranky.cz
www.dvdverdict.com
www.geocities.com
www.multikino.com

Korelácia verbálnej inteligencie a cudzojazyčnej fónickej kompetencie

Zdena Kráľová

Katedra anglického jazyka a literatúry,
Fakulta prírodných vied Žilinskej univerzity, Žilina

Úvod

V súčasnosti sa pri osvojovaní si cudzích jazykov kladie čoraz väčší dôraz na komunikatívne zručnosti. Pri akusticko-auditívnom type komunikácie predstavuje výslovnosť faktor prvoradého významu. V školskej praxi sa však zvukovej podobe jazyka zvyčajne nevenuje dostatočná pozornosť, prípadne sa precvičuje bez ohľadu na komunikačnú závažnosť jednotlivých javov. Slovenští žiaci si angličtinu obvykle osvojujú v podmienkach umelého jazykového kontaktu prostredníctvom slovenčiny. Dôsledkom tejto nepriamej metódy je pomerne výrazné presadzovanie princípov materinského jazyka pri komunikácii v cudzom jazyku.

Centrom jazykového kontaktu je viacjazyčné individuum, preto sa pri skúmaní úrovne cudzojazyčnej kompetencie nemožno obmedzovať len na kontrastívnu analýzu dvoch jazykových systémov. Treba ju chápať ako súčasť jazykového vývoja jednotlivca a brať do úvahy aj vzťahy systému a okolia – mimojazykové súvislosti. Tie súce vnášajú do výskumu značnú subjektivitu, ale nemožno ich ignorovať, rovnako ako sa im nemožno vyhnúť v reálnej jazykovej existencii. Existuje nespočetne veľa determinantov cudzojazyčnej kompetencie

a performance rôzne zasahujúcich každého jednotlivca. Jedným z potenciálne relevantných faktorov je i verbálna inteligencia, a to nielen v danom cudzom jazyku, ale i v primárnom systéme materinského jazyka. V štúdii zistujeme mieru závislosti verbálnej inteligencie v slovenskom jazyku, v anglickom jazyku a úrovne anglickej fónickej kompetencie slovenských hovoriacich.

1 Determinanty cudzojazyčnej kompetencie

Každý človek má väčšiu alebo menšiu schopnosť osvojiť si cudzí jazyk, ktorú ovplyvňujú nielen biologické a psychologické danosti, ale i jazykové a mimojazykové prostredie. V tejto oblasti výskumu je vzťah aplikovanej a teoretickej lingvistiky nezvyčajne priamy, ale vstupuje tu toľko individuálnych premenných, že určenie definitívnej korelácie charakteristík viacjazyčného jednotlivca si vyžaduje rozsiahly a dlhodobejší výskum.

Inhibítory a stimulátory cudzojazyčnej kompetencie možno rozdeliť na dva základné typy:

1. štrukturálne (objektívne, inherentné, lingválne) faktory, ktoré vyplývajú z rozdielov jednotlivých jazykových systémov;

2. neštrukturálne (subjektívne, adherentné, extralingválne) faktory, najčasťej zaradené do podkategórií individuálne a nadindividuálne.

Mimojazykové faktory sa navzájom dopĺňajú a vo väčšej alebo menšej miere podmieňujú komunikačný efekt. Je možné ich rozdeliť do niekoľkých skupín, hoci ich treba pokladať za viac či menej permeabilné a navzájom sa ovplyvňujúce:

1. fyziologické,
2. osobnostné,
3. emocionálne,
4. motivačné,
5. inteligenčné,
6. špeciálne,
7. didaktické.

Medzi faktory anatomicko-fyziologické sa zaradujú predovšetkým kvalita receptora a citlivosť sluchového analyzátora, čiže tzv. rečový alebo fonematický sluch. Jeho výskumu u nás venovala zvláštnu pozornosť M. Malíková (1993). Tvrdí, že výborný rečový sluch má človek, ktorý veľmi citlivu vníma, diskriminuje, transformuje a dekóduje cudzojazyčný materiál segmentálny i suprasegmentálny, má veľmi dobrú pohotovosť a hbitosť artikulátorov, dokáže adekvátnie kódovať cudzojazyčné foneticko-fonologické elementy a jeho kinesetické pocity sú tiež na veľmi dobrej úrovni.

Nielen výslovnosť, ale celý proces osvojovania si cudzieho jazyka môžu ovplyvňovať viaceré osobnostné črty jednotlivca – sociabilita, miera extrovertnosti, strach z robenia chýb a zosniešenia, citlivosť na odmietnutie, stupeň sebahodnotenia atď. V tejto súvislosti J. E. Flege (1986, s. 170) rozvíja myšlienku, že výslovnostné modely cudzieho jazyka sa stávajú prejavom jazykovej

identity jednotlivca a modifikovanie týchto už vybudovaných modelov výslovnosti pociťuje jednotlivec ako ohrozenie vlastného jazykového ega. Aj preto je možné, že deti, ktoré majú menej psychologických inhibícií, vyslovujú v cudzom jazyku autentickejšie než dospelí.

Emocionálny vzťah zohráva v osvojovaní si cudzieho jazyka podstatnú úlohu, hoci jeho vplyv možno len ľahko dokumentovať. Najmä pri výslovnosti je dôležitý vzťah subjektu a objektu. Jedinec imituje výslovnosť inej osoby najmä vtedy, keď sa s ňou pozitívne identifikuje. Spojenie citov a myslenia zvyšuje kvalitu vnemu i produkcie, preto má kladný vzťah k cudzojazyčným komunikantom alebo ku krajine jednoznačne stimulujúci efekt.

Motivácia, resp. potreba naučiť sa cudzí jazyk alebo postopeň učiaceho sa k cudziemu jazyku, či ino jazykovej skupine sa v súčasnosti pokladajú za výraznejšie pozitívne faktory než donedávna prioritovaný faktor veku. Pričom integratívna (osobná, vnútorná, vzťahová) motivácia je zvyčajne silnejšia než motivácia inštrumentálna, pri ktorej chce hovoriaci pomocou cudzieho jazyka dosiahnuť určitú výhodu, najčastejšie profesionálnu alebo sociálnu.

Uskutočnilo sa viaceré experimenty, ktoré mali zistiť vplyv inteligencie na osvojovanie si cudzieho jazyka (napr. Malíková, 1993). Väčšina z nich nepotvrdila priamoúmerný vzťah IQ a úrovne cudzojazyčnej kompetencie. Bilin-gvizmu (multilingvizmu) sa v počiatočnom období skúmania pripisovalo skôr negatívne pôsobenie, čo neskôr viedlo k druhnej krajnosti. Hoci inteligencia nie je jediným spoločlivoim indikátorom cudzojazyčnej kompetencie, určitá kognitívna skúsenosť v spojení s motiváciou môže u dospelého učiaceho sa kompenzovať, či dokonca prevýšiť podvedomé a spontánne osvojovanie si cudzieho jazyka u dieťaťa.

Medzi špeciálne faktory, o ktorých sa predpokladá, že ovplyvňujú výslovnosť v cudzom jazyku, možno zaradiť napríklad schopnosť imitovať, tzv. jazykový cit alebo jazykové povedomie, pamäť na kódovanie fónického materiálu, schopnosť „prepínať“ z jedného jazyka do druhého, verbálne schopnosti a verbálnu inteligenciu nielen v cudzom, ale aj v rodnom jazyku. Cudzojazyčnú výslovnosť si intuitívno-imitatívnym spôsobom osvojuje väčšinou len dieťa v ranom veku. Hoci na vekovú hranicu tzv. kritického obdobia osvojovania si cudzieho jazyka sa názory rôznia, je dokázané, že dospelí (okrem približne jedného zo stotisíc) sa učia cudzí jazyk prevažne kognitívne. Dokazujú to aj prípady ľudí žijúcich dlhšiu dobu v cudzojazyčnom prostredí, vo výslovnosti ktorých sa stále prejavuje výrazný interferenčný vplyv materinského jazyka.

Najviac pozornosti sa v doterajších výskumoch venovalo faktorom súvisiacim s procesom osvojovania si jazyka, medzi ktoré možno zaradiť vek, prostredie, podmienky, spôsob osvojovania, kontakt s rodenými hovoriacimi, ovládanie ďalších cudzích jazykov, poradie ich osvojovania, činnosť v jazyku a pod. V súvislosti so schopnosťou osvojovať si cudzí jazyk sa hovorí najmä o veku. Zástancovia hypotézy kritického obdobia (Critical Period Hypothesis) (napr. Asher – Garcia, 1969; Flege, 1987) tvrdia, že po dosiahnutí určitého

veku nie je možné získať úroveň rodeného hovoriaceho. Niektorí hovoria o veku šiestich rokov, iní o pubertálnom veku. Jedným z vysvetlení je, že po ukončení mozgovej lateralizácie je osvojovanie si cudzieho jazyka pomalšie a menej úspešné.

Novšie experimenty však dokazujú, že vek je pravdepodobne len jedným zo sprievodných faktorov, s ktorým korelujú ďalšie. Za závažnejší faktor sa považuje integratívna motivácia. Niektoré výskumy hovoria i o ďalších faktoroch – empatia, spoločenský tlak alebo strata neuromuskulárnej plasticity so stúpajúcim vekom. Ďalším argumentom spochybňujúcim hypotézu kritického obdobia je aj tvrdenie, že miera tolerancie výslovnosti je u dospelého nižšia ako u dieťaťa, preto dospelý môže sám zaznamenať vlastné odchýlky od výslovnostných noriem, čím ho možno ľahšie odradiť. Deti viac zaujíma forma komunikácie, kym dospelí v cudzojazyčnej komunikácii viac kladú dôraz na obsah. Dieťa sa navyše učí cudzí jazyk väčšinou synchronizované s fyzickými pohybmi, kym dospelý v situácii, kedy kinestetický systém nie je aktívny.

S vekom súvisí aj spôsob osvojovania si cudzieho jazyka, kde sa do protikladu dávajú sukcesívne a simultánne osvojovanie či koordinované a subordinované osvojovanie. Nie je zanedbateľná kvalita a intenzita výučby, ktorá je dominantnejším faktorom než dĺžka výučby. Častý kontakt s rodenými hovoriacimi alebo pobyt v cudzojazyčnom prostredí, jeho trvanie a zameranie sú ďalšími premennými, ktoré výrazne ovplyvňujú úroveň cudzojazyčnej výslovnosti jednotlivca.

Uvažuje sa i o stupni ovládania jazyka, ktorý takisto ovplyvňuje dynamiku interferenčných vplyvov. Predpokladá sa, že u pokročilejších študentov prevláda vnútrojazykový typ jazykovej interferencie nad medzijazykovým (Veselý, 1986). Iní autori tvrdia, že s postupným osvojovaním si cudzieho jazyka sa interferencia materinského jazyka zosilňuje.

2 Verbálna inteligencia

Inteligenciu človeka predstavuje komplex mnohých zložiek, v podstate autonómnych faktorov. I. Ruisel (1999) usudzuje, že v implicitnom chápaní predstavuje inteligencia značne komplexný, multidimenziunalny pojem, ktorý sa výrazne presadzuje v rôznych ľudských činnostach. Má inštrumentálny charakter a podmieňuje úspešnosť človeka nielen pri teoretických mentálnych manipuláciach, ale aj v praktických aktivitách každodenného života.

Pri vymedzovaní povahy inteligencie psychológovia často rozlišujú tri druhy inteligencie: abstraktnú, praktickú a sociálnu. Postupne vznikali konštrukty osobnej, sociálnej, emočnej, morálnej a ďalších čiastkových foriem inteligencie. O komplexnejšie štúdium problematiky sa výrazne zaslúžil R. J. Sternberg (1985) triarchickou koncepciou inteligencie a H. Gardner (1993) mnohonásobnou koncepciou inteligencie, ktorá rozlišuje sedem variet inteligencie (verbálnu, matematicko-logickú, priestorovú, kinestetickú, hudobnú, interpersonálnu a intrapersonálnu).

Viacfaktorová teória L. L. Thurstonea (1947) identifikuje deväť základných faktorov štruktúry inteligencie, ktoré nazýva prvotnými mentálnymi schopnosťami: schopnosť postihovať verbálne vzťahy, plynulosť slov, schopnosť manipulovať so vzťahmi v priestorovej dimenzii, percepčné schopnosti, schopnosť manipulovať s číslami, pamäť, všeobecná schopnosť usudzovať, schopnosť usudzovať induktívne a schopnosť usudzovať deduktívne.

Od polovice 20. storočia sa v jazykovede posilňuje orientácia na parolovú lingvistiku a v didaktike cudzích jazykov sa na základe komunikačného prístupu nezdôrazňuje natoľko správnosť a presnosť realizácie, ale predovšetkým jej adekvatnosť v danej komunikačnej situácii. Silnejúci vplyv požiadaviek každodenného života sa tak odráža v potrebe získavať poznatky s vysokou mierou aplikovateľnosti v praxi a výskumy sa snažia identifikovať set psychometrických schopností, ktoré vysoko korelujú s požiadavkami reálneho života (napr. Schae, 2005). K týmto schopnostiam okrem induktívneho myslenia a priestorovej orientácie patrí aj verbálna inteligencia, ktorá je vo forme verbálnej komunikácie jednou zo základných profesných zručností stanovených pre 21. storočie.

Verbálna inteligencia sa orientuje na schopnosť narábať so slovami, pojami a symbolmi. T. Buzan (2002) ju vymedzuje ako schopnosť narábať s písmenami/hláskami a slovami spočívajúcimi v ich kombinácii do vyšších celkov a ako rozsah/obsah mentálneho slovníka jednotlivca. Verbálnu inteligenciu považuje za signifikantný prediktor pracovnej, spoločenskej i osobnostnej úspešnosti a v jej rámci diferencuje lexikálnu, frazeologickú, narratívnu a konceptuálnu zložku inteligencie. Niektoré pramene uvádzajú ako osobitné podtypy verbálnej inteligencie ústnu a písomnú komunikáciu.

Jazyk ako produkt vyšej psychickej činnosti je neodmysliteľne spojený s procesmi myslenia a odráža realitu jednotlivca. Verbálne intelektívne úlohy sú preto dôležitou súčasťou testových batérií hodnotiacich inteligenciu. V poslednom období pribúdajú výskumy využívajúce extralingvistické metódy pri analýze verbálneho prejavu bilingválnych jednotlivcov nielen v zahraničnom (napr. Bialystok a kol., 2001; Šindelářová, 2007), ale i v domácom kontexte (napr. Baláková, 2007; Kováčová, 2007).

3 Korelácia verbálnej inteligencie a anglickej fónickej kompetencie

3.1 Metodológia výskumu

Pracovali sme so skupinou 87 študentov 1. ročníka odboru anglický jazyk a literatúra na Fakulte prírodných vied Žilinskej univerzity v Žiline. Základným materiálom výskumu boli zvukové záznamy anglických prejavov študentov. Kvôli zachovaniu podobného okruhu slovnej zásoby a štýlu prejavu u každého respondenta sme zvolili autobiografické zameranie textov. Išlo o vopred nepripravené prejavy v dĺžke približne 1,5 minúty. Hovorený prejav sme z hľadiska prirodzenej komunikácie pokladali za vhodnejší ako čítanie textu. Usilovali sme sa napodobniť situáciu reálnej jazykovej performancie, v ktorej sa hovoriaci sústredí už skôr na obsah než na jeho fonetické vyjadrenie. Dialóg s rodeným

hovoriacim by viac zodpovedal skutočnej komunikačnej situácií, ale z praktickej dôvodov sme zvolili jednosmerný typ komunikácie.

Anglickú výslovnosť študentov hodnotili sluchovou metódou dvaja rodení hovoriaci – jeden britskej a druhý americkej národnosti. Ich úlohou bolo zaradiť prejav každého hovoriaceho do päťstupňovej hodnotiacej škály vpríamej úmernosti (čím lepšie hodnotenie, tým vyššia známka). Rodení hovoriaci si vypočuli každý prejav len raz, bez spätného pretáčania pásky, aby sa tak aspoň čiastočne simulovala lineárnosť, časovosť a neopakovateľnosť rečového aktu.

V skupine 87 probandov sme testovali metódou zisťovali hodnoty ich verbálnej inteligencie v materinskom jazyku (VIQ1) a hodnoty verbálnej inteligencie v anglickom jazyku (VIQ2). Výsledky testov sme transformovali do päťstupňovej hodnotiacej škály a detegovali sme mieru korelácie týchto údajov s výsledkami percepčného hodnotenia rodených hovoriacich.

Do tabuľkového kalkulátora Excel sme vložili priemerné hodnoty (1 – 5) vyjadrujúce úroveň anglickej výslovnosti každého študenta (AFK), ktoré určili rodení hovoriaci. Do stĺpcov VIQ1 a VIQ2 sme vložili hodnoty zistené príslušnými testami zaradené do uvedenej hodnotiacej škály. Podľa funkcie *CORREL(pole1; pole2)* sme vyrátili tzv. korelačný koeficient (K), ktorý vyjadruje závislosť celkového hodnotenia výslovnosti študenta a úrovne jeho verbálnej inteligencie v slovenskom a v anglickom jazyku. Výsledok je štatisticky relevantný pri javoch s korelačným koeficientom vyšším, ako sú kritické hodnoty pre dĺžku premennej 87 a pre hladinu významnosti 0,05 (0,2787). Pri nižších hodnotách nie je závislosť evidentná. Čím je hodnota korelačného koeficiente bližšie k jednotke alebo k mínus jednotke, tým je závislosť silnejšia. Záporné číslo vyjadruje nepriamu závislosť.

2.2 Korelácia charakteristik

Tabuľka 1 Korelácia AFK a VIQ1/VIQ2

Študent	AFK	VIQ1	VIQ2	Študent	AFK	VIQ1	VIQ2
1	4	5	3	9	3	4	3
2	4	2	4	10	3	5	4
3	2	2	3	11	4	4	4
4	3	4	4	12	3	3	2
5	3	5	3	13	2	3	2
6	1	3	3	14	3	2	3
7	3	4	3	15	2	3	3
8	2	4	3	16	2	2	4

Študent	AFK	VIQ1	VIQ2
17	3	4	3
18	3	3	3
19	3	4	3
20	2	3	3
21	4	4	3
22	3	4	4
23	3	4	3
24	3	4	4
25	2	4	3
26	2	4	2
27	4	3	3
28	5	4	5
29	1	1	3
30	2	4	3
31	2	2	1
32	3	5	3
33	2	5	3
34	3	2	3
35	2	3	3
36	4	4	3
37	4	5	3
38	2	4	3
39	3	5	3
40	3	5	4
41	3	3	3
42	3	4	3
43	4	4	4
44	3	4	3

Študent	AFK	VIQ1	VIQ2
45	3	4	4
46	3	2	3
47	5	4	4
48	2	3	3
49	3	4	4
50	3	4	3
51	3	4	4
52	3	4	3
53	3	5	3
54	3	4	4
55	4	3	4
56	3	4	3
57	2	4	3
58	3	3	4
59	3	4	2
60	3	4	4
61	3	4	3
62	2	4	3
63	3	4	3
64	4	4	3
65	3	3	3
66	3	5	3
67	4	4	3
68	3	4	3
69	3	4	4
70	4	5	3
71	3	4	3
72	4	5	3

Študent	AFK	VIQ1	VIQ2		Študent	AFK	VIQ1	VIQ2
73	3	5	4		81	2	1	3
74	3	4	3		82	3	4	3
75	3	3	3		83	3	4	4
76	3	3	4		84	3	3	3
77	3	3	3		85	3	4	3
78	4	3	3		86	3	5	3
79	2	5	2		87	3	3	3
80	4	3	4		K		0,3005	0,3707

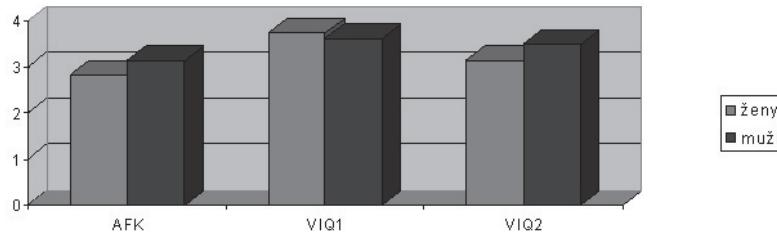
AFK – anglická fónická kompetencia

VIQ1 – verbálna inteligencia v primárnom jazykovom systéme (slovenský jazyk)

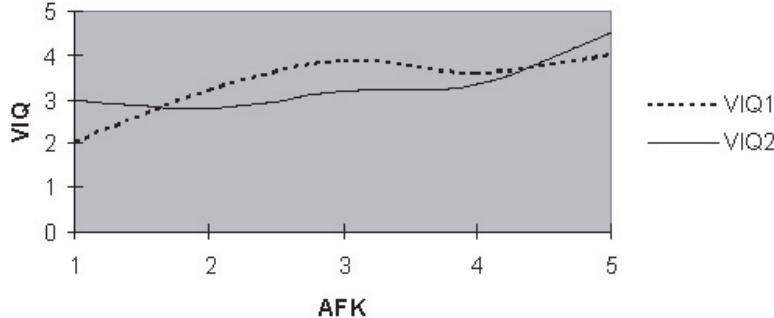
VIQ2 – verbálna inteligencia v sekundárnom jazykovom systéme (anglický jazyk)

K – korelačný koeficient

Obrázok 1 Porovnanie priemerných hodnôt AFK, VIQ1 a VIQ2

Obrázok 2 Závislosť hodnôt AFK a VIQ1/VIQ2

Závery

Hodnotenie cudzojazyčnej výslovnosti nerodených hovoriacich rodenými hovoriacimi z rôznych hľadísk sa v jazykovede skúma už takmer tridsať rokov, počínajúc klasickou štúdiou J. J. Ashera a R. Garcíu (1969). Identifikácia faktorov ovplyvňujúcich cudzojazyčnú fónickú performanciu je dôležitá najmä z didaktického hľadiska. Na základe predchádzajúcich výskumov je odôvodnené predpokladať, že kontext primárneho jazykového systému (materského jazyka) je jedným z najpodstatnejších prediktorov cudzojazyčnej kompetencie.

Na percepčné hodnotenie úrovne cudzojazyčnej výslovnosti sa obvykle používajú rôznobodové tzv. EAI škály (equal-appearing interval), ktorých opodstatnenie potvrdzujú viaceré štúdie (napr. Southwood – Flege, 1999). Ich závery sa prikláňajú k tvrdeniu, že cudzojazyčná fónická performancia je metatetické kontinuum, ktoré je možné rozdeliť na rovnaké intervale.

Náš empirický výskum potvrdil signifikantné vzťahy úrovne anglickej fónickej kompetencie slovenských hovoriacich k úrovni ich verbálnej inteligencie v slovenskom jazyku i v anglickom jazyku. Dané premenné (AFK – VIQ1/VIQ2) korelovali pomerne vysoko, pričom závislosť hodnotenia výslovnosti a verbálnej inteligencie v rámci systému anglického jazyka sa ukázala ako silnejšia: $K^{VIQ1} = 0,3005$; $K^{VIQ2} = 0,3707$. Vzájomná korelácia VIQ1 a VIQ2 nebola evidentná ($K = 0,1008$). Zobrazenie závislosti hodnôt AFK a VIQ1/VIQ2 spojnicovým grafom (stúpajúca tendencia kriviek) naznačuje lineárnu tendenciu vo vzťahu daných premenných (obrázok č. 2). So zvyšujúcou sa úrovňou verbálnej inteligencie rastie i úroveň anglickej fónickej kompetencie respondentov.

Interindividuálne rozdiely v hodnotení recipientov neboli výrazné, variabilita skóre jednotlivca všetkých troch hodnotených premenných takisto nebola vysoká. Ako pri každom podobnom výskume ani tu nemožno ignorovať situačné aspekty výkonu či vplyv viacerých medzerných premenných. Relevantnosť zistení uvedeného prierezového výskumu by bolo zaujímavé overiť po určitom čase aj longitudinálnym prístupom v identickej kohorte respondentov a informantov.

Zloženie vzorky respondentov z hľadiska sexových diferencií bolo: 73,6% ženy; 26,4% muži. Priemerné hodnotenie vo všetkých kategóriách bolo približne rovnaké s vyššími hodnotami u mužských respondentov v rámci AFK a VIQ2 (obrázok č. 1), čo by bolo možné interpretovať aj istými sociolinguálnymi faktormi relevantnými pri výbere študijného odboru.

AFK – ženy: 2,83; muži: 3,13

VIQ1 – ženy: 3,75; muži: 3,61

VIQ2 – ženy: 3,14; muži: 3,48

Súčasťou výskumu bol aj dotazník, v ktorom študenti odpovedali na otázku: Ktoré faktory malú podľa vás vplyv na zlepšenie vašej anglickej výslovnosti? Výsledky prieskumu zobrazujeme v tabuľke č. 2.

Tabuľka 2 Subjektívne faktory úrovne anglickej výslovnosti

FAKTOŘY	%
vyučovacie predmety (fonetika a fonológia, jazykové semináre)	51,6
sledovanie televízie a rozhlasu v anglickom jazyku	51,4
vyučujúci	45,1
pobyt v anglicky hovoriacej krajine	32,3
osobný kontakt s rodenými hovoriacimi	16,2
výslovnosť spolužiakov	9,7

Študenti v dotazníku vymedzili šesť faktorov pozitívne pôsobiacich na zlepšenie výslovnosti. Najvýraznejší vplyv pripísali sledovaniu cudzojazyčného vysielania rozhlasu a televízie a jednotlivým vyučovacím predmetom, v ktorých zohráva podstatnú úlohu zvuková stránka prejavu. Výsledky získané uvedenou dotazníkovou metódou považujeme za inšpiratívny začiatok pre prípadný ďalší výskum, ktorý by sa zaoberal koreláciou jednotlivých lingválnych a extralingválnych faktorov a vývinu jazykovej kompetencie, konkrétnie cudzojazyčnej výslovnosti slovenských študentov.

Je teda možné konštatovať, že úroveň verbálnej inteligencie v materinskom a cudzom jazyku dokáže predikovať stupeň celkového copingu v cudzojazyčnom zvukovom systéme (najmä z hľadiska rodeného hovoriaceho ako percipienta). Uvedené zistenia tak môžu prispieť k valídnejšiemu využitiu získaných poznatkov nielen v psychodiagnostickom, ale i v tréningovom kontexte.

Literatúra

- ASHER, James – GARCÍA, Ramiro: The Optimal Age to Learn a Foreign Language. In: *Modern Language Journal*, 1969, roč. 52, č. 3, s. 334 – 341.
- BALÁKOVÁ, Dana: Interjazykové kontakty (Frazeologická kompetencia stredoškolákov). In: Aspekty literárnovedné a jazykovedné. Ed. D. Baláková – V. Kováčová. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2007, s. 93 – 100.
- BIALYSTOK, Ellen: Bilingualism in development: language, literacy and cognition. New York: Cambridge University Press 2001. 288 s.
- BUZAN, Tony: The Power of Verbal Intelligence. New York: Harper Collins 2002. 240 s.
- FLEGE, James Emil: A Critical Period for Learning to Pronounce Foreign Languages? In: *Applied Linguistics*, 1986, roč. 7, č. 2, s. 162 – 177.
- FLEGE, James Emil: The production of “new” and “similar” phones in a foreign language: evidence for the effect of equivalence classification. In: *Journal of Phonetics*, 1987, roč. 15, č. 1, s. 47 – 65.
- GARDNER, Howard: Multiple Intelligences: The theory in practice. New York: Basic Books 1993. 297 s.
- KOVÁČOVÁ, Viera: Interjazykové kontakty (Frazeologická kompetencia vysokoškolákov). In: Aspekty literárnovedné a jazykovedné. Ed. D. Baláková – V. Kováčová. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2007, s. 101 – 109 .

MALÍKOVÁ, Mária: K otázkam cudzojazyčných schopností. Rečový sluch. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1993. 130 s.

RUISEL, Imrich: Inteligencia a osobnosť. Bratislava: Veda 1999. 238 s.

SCHAIE, Klaus Warner: Developmental influences on adult intellectual development: The Seattle longitudinal study. New York: Oxford University Press 2005. 493 s.

SOUTHWOOD, Helen – FLEGE, James Emil: Scaling foreign accent: direct magnitude estimation versus interval scaling. In: Clinical Linguistics and Phonetics, 1999, roč. 13, č. 5, s. 335 – 449.

STERNBERG, Robert Jeffrey: Beyond IQ: a triarchic theory of human intelligence. Cambridge: Cambridge University Press 1985. 411 s.

ŠINDELÁŘOVÁ, Jaromíra: Sociokultúrní aspekty při výuce češtiny arabsky mluví- cích žáků a studentů. In: Aspekty literárnovedné a jazykovedné. Ed. D. Baláková – V. Kováčová. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2007, s. 120 – 136 .

THURSTONE, Louis Leon: Multiple-Factor Analysis. Chicago: University of Chicago Press 1947. 535 s.

VESELÝ, Josef: K otázce překonávání interference. In: Cizí jazyky ve škole, 1986, roč. 29, č. 2, s. 56 – 61.

Hydronymia povodia Hrona vo svetle nemeckej kolonizácie

Jaromír Krško

Katedra slovenského jazyka a literatúry,

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Hydronymá povodia Hrona sú úzko zviazané s postupným osídľovaním celého povodia a s etnickým zložením kolonistov. V príspevku chceme poukázať na vplyv nemeckého (resp. germánskeho) etnika/etník na formovanie historickej i súčasnej hydronymie.¹

Chronológia etnických pohybov nám výrazne pomáha pri určení etymológie jednotlivých hydroným. Nesmieme však zabúdať aj na ďalšie (neskoršie) faktory, ktoré ovplyňovali podobu historických zápisov hydroným a ktoré nie sú dôkazom o etnickom vplyve – na myslí máme najmä ideologické tlaky, pod ktorými vznikli pomaďarčené podoby slovenských (čiastočne aj nemeckých) hydroným na konci 19. a začiatku 20. storočia a poslovenčovanie nemeckých (a maďarských) hydroným po II. svetovej vojne. Do úvahy treba brať aj skutočnú etnickú kolonizáciu – t. j. príchod nemeckého etnika, ktorý treba odlišovať od osídľovania na nemeckom mestskom práve.¹

¹ Historička D. Lehotská v štúdiu *Nemecká kolonizácia v Turci* (1945) spomína, že domáce slovenské obyvateľstvo viacerých turčianskych obcí sa začalo hlásiť k nemeckej národnosti, aby obec dostala nemecké mestské práva, ktoré im poskytovali viaceré výhody. Tento fakt sa však určite neprejavil v toponymii, ale len v etnickom zložení obyvateľstva pri sčítaní ľudu.

Rieka Hron predstavuje po Váhu druhú najdlhšiu slovenskú rieku (271 km). Jeho povodie (v smere sever – juh) odvodňuje strategicky dôležité územie stredného Slovenska, preto bolo toto územie osídľované a chránené od praveku. Južná časť povodia má nížinný charakter, stredná a horná časť (severná) má podhorský a horský charakter. Nížinná časť bola prirodzene osídľovaná skôr ako jej severnejšie časti. Strednú časť povodia osídľoval ľud púchovskej kultúry, ktorý sa vyznačoval spracovaním železnej rudy, využívaním hrnčiarskeho kruhu v období staršej doby rímskej (Beljak, 2005, s. 258). Podľa správ Tacita z konca 1. stor. po Kr. išlo o keltských Kotínov, ktorí však boli vo vazalskom postavení voči germánskym Kvádom, pretože im platili dane. Vojnové udalosti v 30-tych rokoch 1. stor. po Kr. viedli ku zániku a rozvratu púchovskej kultúry. Stredné Pohronie sa výrazne vyľudnilo a do tohto priestoru prichádzajú germánski Kvádi, ktorí smerovali z novovzniknutého politického celku Kvádov – tzv. „Vanniovho kráľovstva“ vytvoreného v prvej polovici 1. stor. po Kr. v oblasti dolnej Moravy. Kvádi v oblasti dolného Pohronia a Poiplia predstavovali najvýchodnejšiu sídelnú hranicu podunajských Germánov v staršej dobe rímskej a podľa J. Beljaka ich migrácia do týchto oblastí spadá do rokov 80-100/120 po Kr. (Beljak, 2005, s. 262).

Z obdobia osídlenia dolného Pohronia Kvádmi a Markomanmi máme prvý písomný doklad na rieku Hron. Zápis pochádza z pera rímskeho cisára Marca Aurelia, ktorý v rokoch 166 až 180 po Kr. podnikol prvú vojenskú výpravu proti Markomanom a Kvádom a v spise *Ta eis heauton* (*Hovory k sebe samému*) z roku 173 po Kr. zapísal na záver poznámku, že ide o krajinu Kvádov nad „*Granoua*“, teda nad Hronom. V staršej literatúre, ktoré zhrnul V. Šmilauer (1932, s. 348-350), sa uvádzajú ilýrske, keltské, slovanské i germánske etymológie názvu Hron. Na základe najstaršieho dokladu z 2. st. po Kr. so zreteľom na neskorší príchod Slovanov na naše územie sa Šmilauer priklonil ku germánskej etymológii E. Schwarzra zo staronemeckého **Gran*-ahua (sthn. *gran* = smrek, *ahua* = voda). E. Schwarz neskôr zmenil svoju teóriu a zastával názor, že pôvod hydronyma Hron je z obdobia pred Keltami (Schwarz, 1962). Táto teória je najpravdepodobnejšia, pretože porast býval (najmä v minulosti) výrazným motivantom hydroným. Zároveň možno vyslovíť názor, že rieka dostala svoje pomenovanie v severnejšej časti (v podhorskej oblasti) v ktorej sa vyskytoval porast smreka. Podľa J. Beljaka sa totiž neskôr postupovali proti prúdu Hrona a osídľovali Zvolenskú kotlinu. Pravdepodobným impulzom bolo získavanie rudného bohatstva v tejto oblasti (Beljak, 2005, s. 264). Dnešná slovenská podoba *Hron* [< *Gron* < **Gran* (skrátene) < **Granahua*] vznikla fonologickou zmenou *g* > *h* v polovici 12. storočia. Nemeckú podobu *Gran* používali novousadení Nemci v oblasti Pohronia do 19. storočia (1075/1124 *Grana*, 1204/1235 *Gran*, 1528 *Gran*, 1600 *Gran*, 1703 *Gran*, 1860 *Gran Fluts*).

Druhý názov pochádzajúci z obdobia Kotínov a Kvádov v oblasti Pohronia, je pomenovanie *Kompa*. Ide o pravostranný prítok Pereca, ktorý sa pri obci Kamenín zlava vlieva do Hrona. Podľa výkladu V. Šmilauera názov pochádza

od keltských Kotínov – adjektívum *cambos znamená krivý. Kotínsky tvar prevzali západní Germáni (Kvádi) ako *Kambaz > *Kamba, ktoré v bavorskom nárečí v VIII. st. znelo ako *Kampa. Túto formu prevzali Slovania s nazálnym vokálom *Ko(m)pa, ktorú Maďari prevzali v tvare Kumpa > Kompa (Šmilauer, 1932, s. 360). Tento výklad popiera B. Varsik (1989, s. 54), ktorý pôvod názvu odvodzuje od slovanského apelatíva *kupa* (< ko(m)pa) vo význame kopa (pozri Šmilauer, V.: Příručka slovanské toponomastiky (1970, s. 104)). Historické doklady na hydronymum Kompa sú takéto: 1075/1124 a. *Compa*, 1156/1347 fl. *cumpa*, 1156/1347 *Cupa*, 1255 fl. *Compa*, 1303 *Compa*, 1307 *Kompa*, 1339 Zerechepotaka desc. in fl. *Hotkompa*, 1876 *Kompa*, 1890 *Kompa patak*... Námietka B. Varsika bola aj v tom, že Kompa nepredstavuje významný vodný tok (má len 6 kilometrov), a preto by sa malo v tejto oblasti dochovať viac hydroným z jazykového základu Kotínov alebo Kvádov.

Dalšia migračná vlna Nemcov na Slovensko súvisí so šírením kresťanstva po usadení Slovanov v tejto oblasti. Mocenské centrá sa formovali v oblasti Moravy a Nitry, preto sa sem sústredovala misijná aktivita Bavorov. Oblast' Pohronia teda nestála v centre záujmu natoľko, aby sa tento fakt prejavil v hydronymii. A ďalším faktom bolo, že pri upevňovaní kresťanstva nešlo o mnoho-početnú misiu, ktorá by výrazne ovplyvnila domáci jazyk.

Po tatárskom plienení Uhorska v rokoch 1241 – 1242, sa uhorský panovník Karol Róbert z Anjou rozhodol posíliť zdecimované hospodárstvo a začal do Uhorska pozývať obyvateľov z Nemecka. 13. storočie predstavuje prvú najvýraznejšiu migračnú nemeckú vlnu na Slovensko. Nemecké etnikum prichádza na najjužnejšie územie vtedajšej Zvolenskej župy už v 1. polovici 13. storočia, „*ked postupovalo po dôležitej ceste, vedúcej z centrálnej časti Uhorska cez Šahy k strieborným banskoštiaivnickým baniam*“ (Rábik, 2001, s. 37). V prvej tretine 13. storočia sa Sasi usádzajú v Banskej Štiavnici, Krupine. Druhá nemecká pristáhavalecká vlna prichádza po spustošení Uhorska Tatármí (1241 – 1242), kedy do vyľudnenej a zdecimovanej krajiny pozývajú nemeckých hostí. Nemci sa znova usádzajú v Krupine, neskôr v Dobrej Nive, Babinej, Pliešovciach a dostávajú sa do Zvolena. V. Rábik pripomína dôležitý fakt, že Zvolenčania ihned po tatárskych vpádoch, kedy prišli o výsadné mestské listiny, žiadajú panovníka o ich obnova. Panovník im ich obnovuje, ale pre tunajšie starousadené obyvateľstvo (nie pre hostí, ako tomu bolo zvykom), z čoho vyplýva, že slovenské obyvateľstvo malo vo Zvolene etnickú prevahu a výrazná časť Nemcov sem prichádza neskôr. „*Na menší počet Nemcov vo Zvolene tiež významne vplýval aj vznik a formovanie sa nového sídliska na severnom okraji Zvolenskej kotliny – Banskej Bystrice, ktorá vďaka tunajšiemu rudnému bohatstvu sa už od polovice 13. storočia stala mestom, kde sa nemecký etnický element koncentroval najintenzívnejšie. Podľa všetkého sa na nemeckom osídlení Banskej Bystrice v jej začiatkoch priamo zúčastnila aj časť nemeckého obyvateľstva zo Zvolena, na čo by poukazoval aj nemecký názov – Neusohl, vo význame Nový Zvolen*“ (Rábik, 2001, s. 44).

Nemecké etnikum v Banskej Bystrici bolo veľmi silné, napriek tomu do konca 13. storočia prevládal slovenský živel – svedčia o tom slovenské toponymá a hydronymá spomínané vo výsadnej listine Ondreja III. z r. 1293. V priebehu 14. storočia sa však situácia zmenila a Banská Bystrica a jej okolie sa čiastočne ponemčila – ide najmä o miesta, kde sa koncentrovala banská a hutnícka výroba (pozri napr. Lisková, 2005).

Nemecký živel sa z Banskej Bystrice postupne dostáva na Horehronie a smerom na Donovaly, kde sa postupne včleňuje do už existujúcich osád. „*Silnejšiu zložku nemeckého obyvateľstva možno azda predpokladať len pri dedinách Špania Dolina, Piesky a Staré Hory, kedže tu sa koncentrovala vlastná banská a hutná činnosť*“ (Rábik, 2001, s. 54). Nemci postúpili do Slovenskej Ľupče, Ľubietovej a Brezna. S baníctvom v chotári Ľubietovej je spojené aj založenie obce Strelníky (do r. 1948 Šajba), do Brezna prichádzajú aj Nemci z Liptova, ktorí dolovali drahé kovy v Bocianskej doline. Z tohto obdobia pochádzajú hydronymá *Seyffen* (zápis dnešného Rudlovského potoka r. 1398 – z apel. e *Seife* – ryžovisko) a názvy *Lipsersaiffen-pach* (1547), *Lipscher Saiffen*, *Khlain vnnd Grosser Lipscher Saiffen* (1565) – historické podoby dnešnej Ľupčice boli motivované osadným názvom (Slovenská) Ľupča + apel. e *Seife*, apel. r *Bach* – potok, prípadne sa názvy odlišovali podľa veľkosti [*< adj. klein* – malý, *adj. groß* – veľký + terénny názov (ďalej TN.) *Lipscher Saiffen*]. Nemeckú kolonizáciu Horehronia doplnili v 16. storočí Nemci, ktorí obsadili napr. dedinu Hronec, Hiadel', Lopej a ďalšie na nemeckom práve.

Nemecké etnikum zanechalo svoju etnickú pečať v hydronymách, ktoré boli motivované nemeckými terénnymi názvami: *Grunty* (prameň v Sásovskej doline) < toponymum *Grunt* (to apel. r *Grund* – pôda, dolina); *Hámor* (prameň pri obci Dolná Lehota) < toponymum *Hámor* (to z apel. r *Hammer* – železná huta); *Pod Strosom* (variant hydronyma *Flochová*) < TN. *Do Štrosa* (to z apel. r *Stross* – štrk); *Podtajchovský potok* < TN. *Podtajchová* (to podľa polohy voči *Tajchu* – ten z apel. r *Teich* – rybník); *Štál* < TN. *Štál* (< z apel. r *Stall* – maštál); potok *Lajštroch* (pri Kordíkoch), aj *Lajštrošský potok* – tečúci severne od Mýta pod Ďumbierom) boli motivované TN. *Lajštroch* (ten z r *Lehm* – hlina + *stroch* < r *Schotter* – štrk); potok *Šturec* bol motivovaný oronymom *Šturec* (to z apel. r *Sturz* – zosuv, zráz); lavostranný prítok Bukovca – *Riznička* bol pomenovaný podľa TN. *Riznička* (ten z apel. e *Riese* – šmyk, žľab).

V rámci celej nomenklatúry hydronymie povodia Hrona existujú hydronymá pochádzajúce priamo z nemeckých apelatív (i keď značne deformovaných): *Kolpašké jazero* aj *Malé Kolpašké* (jazero) – dnes *Malé Studenské jazero* – podľa polohy a príslušnosti k obci Studenec (do roku 1948 Kolbacy – tie z adj. *kalt* – studený a apel. r *Bach* – potok); *Rozgrund* (variant Štiavnického jazera) – pravdepodobne z terénneho názvu *Rozgrund* (to z apel. e *Rose* – ruža + apel. r *Grund* – zem, dolina); variant potoka Jabloňovka pri Dekýši bol na katastrálnej mape r. 1859 naznamenaný vo forme *Grenzgraben* (to z apel. e *Grenze* – hranica + sloveso *graben* – vykopat', vyryť); potok *Štampoch* (prítok Sikenice pri

obci Dekýš); *Štampoch* (variant potoka Tatiar) a variant potoka Sikenica vznikol z apel. r Stein – kameň a apel. r Bach – potok; pramenný tok Kremnického potoka je na špeciálnej mape z r. 1876 zapísaný ako *Trübes Wasser* (z adj. trübe – kalný + apel. s Wasser – voda).

Niektoré názvy vodných tokov boli motivované nemeckými etnonymami, pripadne príslušnosťou k obci. Zaujímavosťou je, že tieto názvy si nedávali Nemci sami, ale ich dostávali od iných etnických skupín (najčastejšie od Slovákov). Najväčší počet etnicky motivovaných názvov je zo všeobecného etnonyma Nemec, ktoré mohlo primárne motivovať ojkonymum, pripadne toponymum a tieto názvy sekundárne motivovali hydronymá. Takto vznikli pomenovania potokov *Nemce* (ústi severne od Tekovských Nemiec, motiváciou bolo toto ojkonymum), *Nemčiansky potok* (motivantom bola osada *Nemce*), dva názvy *Nemecká* majú rozdielnú motiváciu – jeden názov bol motivovaný osadou Nemecká a druhý toponymom nedaleko Detvy, kde sa usadili Nemci; *Nemecké bane* (nedaleko Harmanca – označoval bane patriace Nemcom), názov potoka *Nemčoková* bol motivovaný TN. Nemčoková [to podľa osobného mena (ďalej OM.) Nemčok² < OM. Nemec < etnynomum Nemec]. V niektorých prípadoch, ak bolo známe odkiaľ presne kolonisti prišli, motivantom mohlo byť špecifické etnynomum – *Švábsky potok* – ľavostranný prítok Kremnický potok (podľa prítomnosti Nemcov pochádzajúcich zo Šábska – k tomu Marek, 2006, s. 202); *Sásorský potok* (podľa príslušnosti k osade Sásová, nie podľa etnonyma *Sas*, pretože obec Sásová bola pomenovaná podľa svojho majiteľa Mikuláša, nazývaného *Sas* – syna prvého banskobystrického richtára Ondreja – Rábik, 2001, s. 53, porovnaj Marek, 2006, s. 221). Naproti tomu však *Sásky potok* (tečúci nedaleko obce Sása) bol motivovaný osadou Sásu, ktorá dostala pomenovanie podľa Nemcov pochádzajúcich zo Saska (Marek, 2006, s. 220). Viaceré hydronymá obsahujú nemecké osobné meno. Motivantom hydronyma (ako už bolo spomínané) však bol primárne terénny názov, ktorý bol motivovaný menom majiteľa pozemku. Takto vznikli hydronymá *Brozmanová* – motivované TN. *Brozmanová* (< OM. *Brozman*); *Fajtov potok* (v nárečí *Fajtovie potok*), ktorý bol motivovaný ojkonymom *Fajtov* [< OM. Fajt, pripadne priamo apel. *fojt* (< nem. r *Vogt*) – richtár]; potok *Hanel'ová* vznikol podľa TN. *Hanel'ová* (< OM. *Hanel* < demin. *Hans* – Ján); názov *Kušnierová* vznikol podľa TN. *Kušnierová* (< OM. *Kušnier* alebo z apel. *kušnér* – kožušník < nem. r *Kürschner*); pomenovanie *Miartlová* bolo motivovaný TN. *Miartlová* (< OM. *Miartl* < nem. *Mertl* je hypokoristikum od *Martin*); hydronymum *Švarcová* bolo motivované TN. *Švarcová* (< OM. *Švarc* alebo chybňom poslovenčením nemeckého adj. *schwarz* – čierny); potok *Pavlusová* vznikol podľa TN. *Pavlusová* (< OM. *Pavľus* < nem. OM. *Paulus*); názov *Rignerka* bol motivovaný TN. *Rignerka* (asi < OM. *Rigner*); historická podoba z r. 1392 *Schuchseyfe* vznikla z OM. *Schuch* (**Šuch*)

² Pri tomto osobnom mene je výrazná južno-stredoslovenská prípona *-ok*, charakteristická pre túto nárečovú oblasť.

+ apel. e *Seife* – ryžovisko; potok *Saksová dolina* bol motivovaný TN. *Saksová dolina* (< OM. *Saks/-a*); názov *Slosiarka* bol motivovaný TN. *Slosiarka* (< OM. *Slosiar* < apel. *slosiar* < nem. r Schlosser – zámočník); podoby *Vajsková*, *Vajskov potok*, *Vajskový potok*, *Vajskovský potok* boli motivované TN. *Vajsková* (< OM. *Vajsko* < OM. *Vajs* < nem. *weiss* – biely).

Mapy z 18. a 19. storočia (Topografická mapa mierky 1 : 25 000, mapy 2. a 3. vojenského mapovania, katastrálne mapy nezjednoteného operátu a ďalšie mapové diela) takisto obsahujú nemecké hydronymá. Išlo však o vtedajší pisársky úzus, pretože mapy slúžili predovšetkým štátnej správe a viedli sa v úradnom (nemeckom, prípadne maďarskom) jazyku. Mnohé názvy obsahujú slovenské pomenovanie (zapísané nemeckým alebo maďarským pravopisom) a len apelatívna časť (potok, voda, rieka...) bola nahradená nemeckým apelatívom Bach – *Burszova Bach*, *Cenov Bach*, *Cerny Bach*, *Dlhje Stráne Bach*, *Dobra Bach* *Jawornik Bach*, *Lastoviča Bach*, *Na Dvorisskom Bach*, *Matanova Bach*, *Laukovo Bach*, *Priepadla Bach*, *Ribnik Bach*, *Zsolna Bach*... Zaujímavosťou je, že apelatívum Bach nahradzalo významy všetkých troch slovenských apelatív (potok, voda, rieka), ale apelatívum Wasser sa vyskytuje len v nemeckých (alebo ponemčených) formách hydroným – (1565) *wasser Wistra* (Bystrá), (1837) *Schwartz Wasser* a (1846) *Schwarzwaßser Bach* pre označenie Čierneho Hrona, 1607 *Steinwasser* (Kamenistý potok), 1876 *Hellebosíklares Wasser* (variant Majspiakovského potoka), 1784 *Uturna Wasser* (variant Malachovského potoka), (1844) *Hodritscher Wasser* (Hordušský potok),³ 1783 *Konschayer Waßser* (Kunešovská voda – variant Kopernického potoka), 1734 *das Cremnizer Wasser* (Kremnický potok), 1734 *Bütscher Bach* (Budčiansky potok) 1844 *Neuheyer Wasser* (Novolehotský potok, variant Lutilského potoka), 1734 *die Prochoczhayer Wasser* (Prochotský potok), 1734 *das Obertyrnauker Wasser* (Hornotrnavská voda, variant potoka Trnavá Hora), 1734 *das Eisenbacher Wasser* (Vyhnianský potok – podľa osady Vyhne – v nemčine *Eisenbach*). Nemeckú apelatívnu časť *Fluß* (rieka) sme zaznamenali len pri zápisoch rieky Hron (1734 *Gran Flüß*, 1783 *Gran Fluß*, 1783 *Hron Flüß*, 1784 *Hron oder Gran Flus*, 1848 *Gran Flus*, 1860 *Gran Fluts*) a Slatina (1837 *Szlatina Flusz*, 1860 *Slatina Flüß*) v ostatných prípadoch sa slovenské apelatívum nahradilo nemeckým Bach.

V oblastiach so silnou nemeckou enklávou (Kremnica, Lutila, Kľak, Nová Baňa, Banská Štiavnica) pretrávali nemecké názvy do 20. storočia (porovnaj Marek, 2006, s. 196 – 203), fungovali v bežne hovorennej reči miestneho obyvateľstva a tvorili varianty k oficiálnym hydronymám. Dokladom existencie takýchto hydroným je terénny výskum Š. Krištofa (1975), ktorý priamym terénnym výskumom skúmal toponymiu bývalej Tekovskej stolice používanú v bežnej komunikácii tamojších obyvateľov. Z oblastí s nemeckým obyvateľ-

³ Pri hydronymách motivovaných osadným názvom je posesivita vyjadrená nemeckým suffixom *-er* a nemeckou formou ojkonyma, prípadne len ponemčeným tvarom slovenského ojkonyma.

stvom získal hydronymá *Schwartzbach* (oficiálne Čierna voda), *Gross wasser* (pramenná časť Lutilského potoka), *Hellebosse* (oficiálne Majspiakovský potok), *Dorfbach* (Dedinský potok – prítok Lutilského potoka). V oblasti medzi Kremnicou, Žiarom nad Hronom až Novou Baňou je výskyt nemeckých hydroným pomerne vysoký. Mnohé názvy sa postupne prispôsobili slovenskému zneniu a ich rekonštruovanie pôvodnej motivácie je veľmi zložité. Napr. pravostranným prítokom Prochotského potoka je *Majspiakovský potok*, na ktorý máme nasledujúce historické doklady: 1876 *Hellebosiklare Wasser*, 1975 *Hellebosse*, 1988 *Majspiak*, 1991 *Majspiakovský potok*, 2000 *Majspiak*. Motiváciou pomenovania *Hellebosiklare Wasser* bola čistá voda toku (z adj. *helle* – priezračný + prísl. *bös(e)* – veľmi + adj. *klar* – čistý + apel. s *Wasser* – voda), názov *Majspiakovský potok* bol motivovaný oronymom *Majspiak* [to asi z osobného mena *Majs* (?) + apel. *piak* < *piarg* < r *Berg* – kopec].

Názov *Richnava* (ľavostranný prítoku Hrona pri obci Voznica) bol utvorený z juho-horno-nemeckého nárečového slovesa *rechen* – hrabat', zhrabovať (Čier- na a kol., 1991, s. 562). Sufix *-ava*, ktorý je typickým sufíxom slovenskej (i slovanskej) hydronymie, jasne poukazuje na adaptáciu pôvodného nemeckého názvu do slovenčiny. Toto hydronymum sa stalo neskôr motivantom aj na označenie dvoch jazier – Veľkého Richnavského jazera a Malého Richnavského jazera. Do slovenčiny sa napríklad adaptoval aj názov vodnej nádrže *Kysi- hýbel* (východne od Banskej Štiavnice) – motivantom tohto hydronyma bol rovnomený názov kopca *Kysi hýbel*', ktorý vznikol z nem. apel. r *Kies* – (drobný) štrk a apel. r *Hügel* – kopec. Takúto istú motiváciu má aj *Kýzový potok*, ktorý je pravostranným prítokom Novobanského potoka. Pomenovanie umelo vybudovaného *Rozgrundského jarku* bolo motivované názvom vodnej nádrže *Rozgrund* (oficiálne Štiavnické jazero), ktorú tento tok napája. Motiváciou pre pomenovanie jazera bolo pravdepodobne (nedoložené) toponymum *Rozgrund* (< adj. *rosa* – ružový + apel. der *Grund* – dolina). Slovenský názov *Mrcha potok* (ľavostranný prítok Jasenianskeho potoka) severne od obce Jasenie má pôvodnú motiváciu v nemčine. Tento potok sa v minulosti nazýval *Viržing* (z nemeckého adj. *wirsch* – nahnevaný, zlostný – podľa dravého toku). Význam nemeckého adjektíva sa posunul do podoby *zlý*, *mrchavý*, z čoho sa utvoril slovenský názov *Mrcha potok*.

Podmienkou správnej interpretácie motivácie topónym vo všeobecnosti je poznanie historických súvislostí osídľovania, reliéfu krajiny, okolitých názvov a podobne. Pri neakceptovaní tejto podmienky môže dôjsť k chybnej interpretácii, až tzv. ľudovej etymológií. Napr. pri názvoch *Racvalová* a *Racvalovo* v chotári obce Harmanec uvažovala O. Nemčoková (1988, s. 122) o motivácii TN. *Racvalová*, ktoré však podľa nej bolo motivované OM. *Racval* < OM. *Radslav*. V skutočnosti mohlo ísť o motiváciu terénneho názvu nemeckým apel. r *Ratz* – potkan + apel. der *Wald* – hora, les. Podobnú motiváciu má totiž susedná obec v Starohorskej doline – Polkanová (pôvodne Potkanová – 1696 – *Ratzengrund*, 1699 – *Podkanowa*, 1783 – *Potkanova*, 1844 – *Potkanowa* – Tomeček, 2006, s. 88).

Zhrnutie. Nemecký živel výrazne ovplyvnil podobu hydronymie povodia Hrona. Z chronologického hľadiska nachádzame v hydronymii Hrona predgermánske (keltské) názvy, medzi ktoré radíme hydronymá *Hron* a *Kompa*. Neskoršie germánske názvy vznikli postupným osídľovaním Pohronia v súvislosti s rozvojom baníctva. Prvá nemecká pristáhovalecká vlna smerovala do týchto oblastí v 13. storočí. Do tohto obdobia radíme názvy *Lipsersaiffen-pach*, *Schuchseyfe*, ktoré máme historicky doložené zo začiatku 14. storočia. Ostatné nemecké názvy môžu súvisieť s prvou kolonizačnou vlnou alebo s neskoršími vlnami. Dopolňť totiž nemáme priame historické doklady. Najviac nemeckých názvov je dochovaných na mapách z 18. a 19. storočia. Z lingvistickejho hľadiska ide o názvy pochádzajúce z nemeckých apelatív, ktoré sa v súčasnosti v slovenčine používajú bez nasledujúcich úprav – napr. *Firceng*, *Rozgrund*, *Štál*, *Štampoch*, *Šturec*, *Tajch*, *Viržing*. Niektoré názvy sa fonologicky (a morfológicky) upravili do slovenčiny: *Majspiakovský potok*, *Kýzový potok*, *Kumštovský potok*. Opačný prípad je, že slovenské názvy sa prispôsobili nemčine – ide najmä o úpravu slovenských obcí ako motivantov hydronym: *Bütscher Bach* (Budčiansky potok), *Hodritscher Wasser* (Hodrušský potok), *Cremnizer Wasser* (Kremnický potok), *Prochoczhayer Wasser* (Prochotský potok). Ďalšiu skupinu tvoria hydronymá, ktoré obsahujú nemecké antroponymá, ojekonymá, etnonymá. Sem radíme hydronymá *Brozmanová*, *Fajtov potok*, *Hanel'ová*, *Kušnierová*, *Miartlová*, *Švarcová*, *Pavľusová*, *Sásky potok*, *Nemčiansky potok*, *Nemčoková*...

Z analyzovaného materiálu vyplýva, že podobu hydronymie povodia Hrona utváralo viaceri etník, medzi ktorými bolo veľmi výrazné nemecké etnikum. Názvy vód Pohronia sú svedectvom vzájomného spolužitia mnohých etník v minulosti.

Poznámka

Štúdia predstavuje časť grantových projektov VEGA č. 4/2006 *Implementácia spracovania hydronymie povodia Hrona a Torysy do digitálnych máp (GIS)*, VEGA č. 1/4541/07 *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia* a VEGA č. 1/4728/07 *Aplikácia spracovania hydronymie Hrona a Torysy do digitálnych máp (GIS)*.

Literatúra

BELJAK, Ján: Púchovská kultúra a Germáni na Pohroní v staršej dobe rímskej. In: Archeologie barbarů. Sborník príspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské a časně slovanské osídlení“ (Kounice, 20. – 22. září 2005). Praha: Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 2006, s. 257 – 272.

ČIERNA, Mária – GÉZE, Ernest – JURÍKOVÁ, Marta – MENKE, Elígius: Nemecko-slovenský slovník. Bratislava: SPN 1991. 968 s.

ĎURKOVÁ, Mária: Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku. In: Historický časopis, 1996, roč. 44, č. 2, s. 161 – 185.

HLADKÝ, Juraj: O etnických vplyvoch na staršiu hydronymiu v Ponitri. In: Sto rokov od narodenia Jána Stanislava (odkaz jeho diela a dnešný stav slovenskej slavistiky). Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slavistický ústav J. Stanislava SAV, Slovenský komitét slavistov 2004. (V tlači).

KRAJČOVIČ, Rudolf: Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest. Bratislava: Literárne informačné centrum 2005. 230 s.

KRIŠTOF, Štefan: Toponymia Tekova. Nitra 1975. (súbor 20 máp). Rukopis.

KRŠKO, Jaromír: Terénne názvy z Muránskej doliny. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB Banská Bystrica 2001. 232 s.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied 2003(a). 167 s.

KRŠKO, Jaromír: Etnické vplyvy na hydronymiu Turca (z hľadiska diachrónie). In: Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia: Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie konanej v Bratislave, 6.–7. septembra 2002. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Filozofická fakulta UK 2003(b), s. 211 – 220.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Hrona. 2. nezmenené vyd. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2008. 351 s.

LEHOTSKÁ, Darina: Nemecká kolonizácia v Turci. In: Historický sborník Matice slovenskej, 1945, roč. 3, s. 1 – 42.

LISKOVÁ, Henrieta: Mesto Banská Bystrica a jeho obyvatelia na základe záznamov v najstaršej mestskej knihe. In: Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. Ed. I. Nagy. Banská Bystrica: Katedra história FHV UMB – Štátна vedecká knižnica v Banskej Bystrici 2005, s. 53 – 69.

MAJTÁN, Milan: Sitno (Etzelberg) – Sitno. In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 3, s. 147 – 152.

MALINIAK, Pavol: Mestá Pohronia na mape Johana Adama Artnera. In: Pamiatky a múzeá, 2006, č. 1, s. 18 – 24.

MAREK, Miloš: Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. Martin: Matica slovenská 2006. 519 s.

NEMČOKOVÁ, Ol'ga: Hydronymia povodia horného Hrona. [Rukopis kandidátskej dizertačnej práce]. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta v Banskej Bystrici 1988. 219 s.

RÁBIK, Vladimír: Nemecké osídlenie na území Zvolenskej župy v stredoveku. In: Historický časopis, 2001, roč. 49, č. 1, s. 37 – 62.

RATKOŠ, Peter: Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia. In: Slovenský národopis, 1965, roč. 13, č. 2 – 3, s. 135 – 158.

SCHWARZ, Ernst: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. 2. Auflage. München: Lerche 1962. 408 Seiten.

STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. Zv. 1. 2. vyd. Bratislava: Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry 1999. 485 s.

STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. Slovník mien s mapovými prílohami. Zv. 2. 2. vyd. Bratislava: Literárne informačné centrum 2004. 533 s. + 26 máp.

ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Praha – Bratislava: Nákladem Učené spoločnosti Šafaříkovy 1932. 564 s. + 3 s. príloha.

ŠMILAUER, Vladimír: Příručka slovanské toponomastiky. Praha: Academia 1970. 216 s.

TOMEČEK, Oto: Rekonštrukcia cestnej siete Zvolenskej stolice v prvej polovici 16. storočia. In: Acta Historica Neosoliensis, tomus 3. Ed. S. Matejkin – K. Fremal. Banská Bystrica: Katedra história FHV UMB 2000, s. 40 – 46.

TOMEČEK, Oto: Banská Bystrica a jej okolie na mape I. vojenského mapovania. In: Historické mapy. Zborník referátov z vedeckej konferencie. Ed. J. Pravda. Bratislava: Kartografická spoločnosť SR; Geografický ústav SAV 2005, s. 231 – 238.

TOMEČEK, Oto: Hranice mesta Banská Bystrica od roku 1255 do súčasnosti. In: Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. Ed. I. Nagy. Banská Bystrica: Katedra historie FHV UMB – Štátnej vedecká knižnica v Banskej Bystrici 2005, s. 16 – 31.

TOMEČEK, Oto: Vznik a vývoj drevorubačských a uhliarskych osád v chotári Banskej Bystrice do polovice 19. storočia. [Rukopis dizertačnej práce]. Trnava: Trnavská univerzita 2006. 211 s. + 64 príloh + 11 obr.

ULIČNÝ, Ferdinand: Mesto Banská Bystrica okolo roku 1255. In: Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. Ed. I. Nagy. Banská Bystrica: Katedra historie FHV UMB – Štátnej vedecká knižnica v Banskej Bystrici 2005, s. 5 – 15.

VARSIK, Branislav: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. Bratislava: Veda 1989. 181 s.

ŽUDEL, Juraj: Národnostná štruktúra obyvateľstva na južnom Slovensku v 1. polovici 18. storočia. In: Geografický časopis, 1992, roč. 44, č. 2, s. 140 – 148.

Przekład hebr. tōrāh i ar. taurāt w polskich translacjach biblijnych i koranicznych

Joanna Kulwicka-Kamińska

Zakład Historii Języka Polskiego, Instytut Języka Polskiego,
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Celem artykułu jest pokazanie translacji hebr. tōrāh i ar. taurāt przede wszystkim jako nazw świętych ksiąg w polskich przekładach biblijnych i koranicznych. Jest to także poszukiwanie odpowiedzi na pytania: w jaki sposób je przekładano? czy i w jakim stopniu w procesie przekładu świętej księgi islamu wzorowano się na translacjach biblijnych czy też szukano odpowiedników semantycznych w polszczyźnie ogólnej (stąd wskazanie na historię tych leksemów w języku polskim)? jakich innych sposobów oddawania specyficznego znaczenia terminologii muzułmańskiej poszukiwano w tekstuach przekładowych?

Należy zwrócić przy tym uwagę na szczególną pozycję nazw własnych w Piśmie św. oraz w Koranie, gdyż pełnią one tutaj nie tylko funkcję identyfikacyjną, ale również mogą charakteryzować denotata. Nazwy te bowiem bardzo często nie tylko oznaczają, ale również znaczą, co w dużym stopniu wpływa na specyfikę onomastyki biblijnej i koranicznej. W związku z tym translatorzy stają przed dilemmałem, czy pozostawić obcą, w oryginale znaczącą nazwę (dotyczy to zwłaszcza nazw wywodzących się z języków semickich, np. koran to w języku ar. „czytanie, wykład”, a tora w języku hebr. to „nauka, pouczenie, prawo”), na polskim gruncie asemantyczną, czy też posłużyć się rodzimym odpowiednikiem semantycznym. Jeśli tłumacze decydują się na użycie kalki

semantycznej, zmuszeni są najczęściej wykorzystać rodzimy zasób leksemów apelatywnych. Mimo, iż uważa się, że nieprzetłumaczalność stanowi jedną z nadrzędnych cech nazwy własnej, to szczególna pozycja nazwy zarówno w Biblii jak i w Koranie, zmusza tłumaczy do szukania polskich odpowiedników leksykalnych.

Materiał źródłowy stanowią teksty zróżnicowane pod względem formalnym i czasowym, bowiem źródłem ekskserpcji słownictwa są zarówno polskie przekłady Koranu, jak i zabytki Tatarów litewsko-polskich (dalej Tlp), pisane grafią arabską, wymagające transkrypcji i transliteracji. Są to teksty religijne, muzułmańskie - przy ich doborze posłużono się więc kryterium tematycznym. Należą do nich pochodzące z XVII w. pierwsze zachowane kopie XVI-wiecznych zabytków tatarskich (*Kitab z Kazania /KzK/*, *Chamaił lipski /Ch1/*¹), teksty XVIII-wieczne (*Tefsir – 1725r. fragm. /T1/*, *Tefsir – 1788r. fragm. /T2/*, *Kitab Łuckiewicza fragm. /KŁ/*, *Kitab Milkamanowicza /KM/ fragm.*²), XIX-wieczne (materiał leksykalny wyekszerpowany z XIX-wiecznych kitabów w formie słowniczków opracowanych przez S. Akiner /A/ i A. Woronowicza /W³/, J. Sobolewskiego Wykład wiary machometańskiej czyli islamskiej – 1830 r. /Ww/) oraz XIX i XX-wieczne przekłady Koranu: Koran w przekładzie J. Buczackiego⁴ – 1858 r. /KB1/, Wersetły z Koranu⁵ – 1935 r. /WzK/, Koran w przekładzie J. Bielawskiego⁶ – 1986 r. /KB2/, Koran „londyński”⁷ – 1990 /K3/).

Podstawę materiałową stanowią również polskie przekłady Biblii: XVI i XVII-wieczne (Biblia brzeska – 1563 r., Biblia nieświeska – 1572 r., Biblia w przekładzie J. Wujka – 1599 r., Biblia gdańska – 1632 r.) oraz współczesny przekład – Biblia Tysiąclecia⁸.

¹ Teksty transliterowane i opracowane przez G. Miškinienė, *Sieniausis lietuvių totorių rankraščiai*, Wilno 2001.

² za G. M. Meredith-Owens, A. Nadson, *The Byelorussian Tatars and their Writings* (1973, 141-176), *The Journal of Byelorussian Studies*, London 1970, t. 2, nr 2, 141-176: *Tefsir 1725 r.*; J. Stankievič, *Přispěvky k dějinám běloruského jazyka na základě rukopisu „Al-Kitab”*, Slavia 1933-1934, rocznik 12, 357-390: *Kitab Łuckiewicza*; transliteracja rękopisów: *Tefsir 1788 r.*, *Kitab Milkamanowicza - Cz. Łapicz*; H. Jankowski, Cz. Łapicz, *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Warszawa 2000; Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Graffia. Język)*, Toruń 1986.

³ S. Akiner, *The Vocabulary of a Byelorussian K'it'ab in the British Museum*, *The Journal of Byelorussian Studies*, London 1973, t. 3, nr 1, 55-84; A. Woronowicz, *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, Rocznik Tatarski, II, Zamość 1935b, 376-394.

⁴ *Koran*, J. M. Tarak Buczacki, Warszawa 1858 - tożsamy z wcześniej wydanym (Poznań 1848) *Koranem* w przekładzie filomatów ks. D. Chlewińskiego i I. Domeyko.

⁵ *Wersetły z Koranu*, Sarajewo 1935 – reprint z 1995r.

⁶ *Koran*, J. Bielawski, Warszawa 1986.

⁷ Święty *Koran*, Londyn 1990 (pod patronatem Hazrat Mirza Tahir Ahmad).

⁸ *Biblia brzeska* 1563, Clifton-Kraków 2003; *Biblia nieświeska*, Nieśwież 1572 (starodruk ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego); *Biblia* w przekładzie ks. Jakuba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu „B” tekstu oryginalnego z XVI w., Warszawa

Hebr. *tōrah* „nauka”, „pouczenie”, „wskazówka”, „przepis”, „prawo”, „Prawo”⁹ czy pochodzące od niego ar. *taurāt* w analizowanych przeze mnie kontekstach jest najczęściej przekładane jako nauka, prawo, przepis, wskazówka lub występuje w formie zesławizowanej.

NAUKA

Według Słownika staropolskiej terminologii chrześcijańskiej (dalej SSTCh)¹⁰ nauka, to: 1. „ogół prawd religijnych”; 2. „wskazania boże w ST”; 3. „wskazania Chrystusa i świętych”. W SStp (V, 121-123) leksem nauka występuje w trzech podstawowych znaczeniach: 1. ogólny zasób wiadomości, ogół umiejętności, wiedza, poglady, doctrina, scientia, disciplina” (121); 2. „pouczenie, powiadomienie, informacja, rada, też zbiór pouczeń, doctrina, praeceptum, documentum, decretum, consilium, etiam praeceptorum corpus” (121); 3. „uczenie się, studia, tirocinium, studia, actus discendi” (122). W dobie średniopolskiej wyraz ten ma znacznie szerszą dystrybucję. SPolXVI (XVI, 362-399) podaje następujące znaczenia: 1. „usystematyzowana wiedza i wszelka umiejętność” (362); 2. „zasady wiary, religia lub jedno z wyznań” (369); 3. „poszczególne twierdzenia, zasady postępowania lub ograniczone zespoły twierdzeń i zasad” (380); 4. „wiedza posiadana przez jednostkę lub grupę” (386); 5. „uczenie się” (390); 6. „uczenie, przekazywanie wiedzy, umiejętności lub zasad postępowania” (393); 7. „rozkaz, namowa, doraźne zalecenie, indywidualna rada” (397); 8. „ tłumaczenie hebr. wyrazu *urim*, „światło”; były to w Starym Testamencie losy zastępujące pogańskie wyrocznie” (399). Większość tych znaczeń potwierdza SL (III, 300) i SMick (V, 140-144). Według SDor (IV, 1251-1252) nauka we współczesnym rozumieniu, to: 1. „ogół wiedzy ludzkiej ułożonej w system zagadnień, wyrażonej w sądach prawdziwych, przypuszczeniach i teoriach; dyscyplina badacza odnosząca się do pewnej dziedziny rzeczywistości” (1251); 2. „zespół poglądów stanowiących usystematyzowaną całość i wchodzących w skład określonej dyscypliny badawczej; teoria, doktryna; także: zespół poglądów religijnych” (1251); 3. „zasób wiadomości; erudycja, wykształcenie” (1251); 4. „uczenie się, kształcenie się lub uczenie, kształcenie kogo; lekcje, studia, edukacja” (1252); 5. „pouczenie, wskazówka, moral, przestroga, nauczka” (1252); 6. por. kazanie w znaczeniu 2 (1252); 7. przestarz. „umiejętność, kunszt, sztuka” (1252).

Zgodnie z biblijnym świadectwem wiary Bóg naucza swój lud i udziela mu swych pouczeń. Następnie Jego wysłannicy nauczają Jego dróg i ukazują je innym. Starotestamentowa wiara nie traktuje jednak samej siebie jako nauki, lecz uważa, że jest wyznaniem, wskazówką i przykazaniem Bożym. Takie znaczenie nauki w ST jest notowane przez SSTCh (por. „ogół prawd religijnych”,

2000; *Nowy Testament* w przekładzie ks. dr Jakuba Wujka z roku 1593, Kraków 1966; *Biblia gdańska*, Gdańsk 1632; *Biblia Tysiąclecia*, Poznań 1980.

⁹ Ks. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2000, 378.

¹⁰ M. Karpluk, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków 2001, 104.

,wskazania boże w ST’), np.: Pwt 32, 2 Nauka moja niech popłynie jako deszcz, a słowo moje upadnie jako rosa (BB), niechaj się zroście jako deszcz nauka moja, niechaj płynie jako rosa wymowa moja (BW), Kropić będzie jako deszcz nauka moja, popłynie jako rosa wymowa moja (BG), Nauka moja niech spływa jak deszcz, niech słowo me pada jak rosa (BT); Prz 22, 17 a słuchaj słów ludzi mądrych, a przyłóż serce twe ku umiejętności mojej (BB), a słuchaj słów mądrych, a serce swoje przyłóż do nauki mojej (BW), a słuchaj słów mądrych, a serce twoje przyłóż ku nauce mojej (BG), słuchaj słów mądrów, nakłoń swe serce ku mojej nauce (BT) – por. Ps 78, 1; Syr 50, 27. Jest to tłumaczenie hebr. חַקְלָה > לִקְחָה liq̄hî m., co usłyszane; nauka; wiedza; namowa¹¹; לִקְרָה n.pr.m. Likchi¹² – por. Niech kropi jak deszcz nauka moja (Pwt 32, 2). W innych natomiast kontekstach jest to przekład hebr. tōrāh, stąd odpowiedniki semantyczne nauka bądź zakon (przekłady staropolskie), np.: Prz 1, 8 nie opuszczaj nauki matki twojej (BB), a nie opuszczaj zakonu matki twojej (BW), nie opuszczaj nauki matki twojej (BG), i nie odrzucaj nauk swej matki (BT).

W NT orędzie wiary głoszone przez Jezusa jest przede wszystkim Ewangelią, chociaż w kilku nielicznych miejscach jest nazwane nauką, np.: Mt 7, 28 gdy dokończył Jezus tych mów, zdumiewało się ono nad jego nauką (BB), gdy dokończył Jezus tych słów, zdumiewały się rzesze nad nauką jego (BW), gdy dokończył Jezus tych słów, że się zdumiewał lud nad nauką jego (BG), Gdy Jezus dokończył tych mów, tłumy zdumiewały się Jego nauką (BT) – por. Mk 4, 2; J 7, 16.

W grecko-polskim NT gr. διδαχή didachē (,nauczanie, nauka’ 1. o czynności, np. Mk 4, 2; 1 Kor 14, 6; 2. o przedmiocie nauczania, np. Mt 16, 12; Mk 1, 27; Dz 2, 42; Hbr 6, 2; 3. o czynności lub o przedmiocie, np. Mt 7, 28; Łk 4, 32; Mk 1, 22)¹³ jest przekładane jako nauka, np.: I zdumiewali się z powodu nauki jego (Mk 1, 22); kiedy zakończył Jezus słowa te, zdumiewały się tłumy na naukę Jego (Mt 7, 28); poznaj co do nauki, czy od Boga jest (J 7, 17); z powodu nauki Pana (Dz 13, 12). W grece biblijnej są też inne wyrazy przekładane na kartach Biblii jako nauka, np.: διδασκαλία didaskalia ,nauczanie, lekcja, nauka¹⁴ – por. Mt 15, 9; 1 Tm 4, 16; wyjątkowo γράμμα gramma ,litera’; (w pl.) ,litera, pismo, Pismo (św., o ST), (w sg.) Prawo Mojżeszowe’; ,książka, dzieło, pismo, rozprawa’; ,list’; ,papier wartościowy, zapis’; ,wiedza, uczoność¹⁵ – por. Dz 26, 24 czy λόγος logos ,słowo¹⁶ – por. Hbr 6, 1.

¹¹ Ks. P. Briks, op. cit., 177.

¹² Ibidem, 178.

¹³ Ks. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995, 134.

¹⁴ Konkordancja wyrazów greckich Nowego Testamentu wraz z Biblią Nowego Testamentu w systemie Stronga oraz Wykazem wyrazów i zwrotów polskich w NT Biblii Gdańskiej, Kraków 1996, 476.

¹⁵ Ibidem, 492.

¹⁶ Ibidem, 675.

Tylko w przekładzie KB1 nauką nazywany jest tekst koraniczny bądź zawarte w nim nauczanie: Koran jest nauka prawdziwa (KB1 LXXII, 2) – por. cudowny Koran, który prowadzi ku prawości (KB2 LXXII, 1-2), On prowadzi ku właściwej drodze (K3 LXXII, 3), a także KB1 XLIII, 43; Rozmaite nauki zamieściłem w Koranie (KB1 XVIII, 52) – por. Przedstawiliśmy ludziom w tym Koranie wszelkiego rodzaju przypowieści (KB2 XVIII, 54), w tym Koranie na różne sposoby wyjaśniliśmy dla dobra ludzkości wszelkie podobieństwa (K3 XVIII, 55); KB1 XVIII, 91; XXXIX, 28-29. Synonimem nauki w KB2 i K3 jest wiedza: gdy przyszła do nich wiedza (III, 19), Ci zaś, którzy otrzymali Księgę, nie zgadzali się – otrzymawszy wiedzę – tylko z powodu wzajemnej zawiści (III, 20) – por. KB1 Ci którzy odebrali pisma i prawo, wtenczas się poróżnili z sobą, gdy już je byli poznali (III, 17).

PRAWO

SSTCh¹⁷ podaje znaczenia leksemu *prawo*, używane w dobie staropolskiej, związane z religią chrześcijańską. Są to: 1. przykazania dane przez Boga Mojżeszowi, dekalog'; 2. ,zbiór stosowanych zasad': „prawo boże” ,prawo oparte na autorytecie religijnym'; 3. ,sąd': „prawo duchowne” ,sąd kościelny'; 4. „prawo diable”, władza Szatana”; 5. ,sprawiedliwość (boska)’. Słowo to w staropolszczyźnie charakteryzowało się ponadto wieloma znaczeniami: 1. ,system, zbiór obowiązujących norm stanowionych lub zwyczajowych, leges vel iura, quae valent'; 2. ,zasada, przepis, norma stanowiona lub zwyczajowa, wyjątkowo też regularność zjawisk zachodzących w przyrodzie, lex vel ius, nonnumquam certus quidam ordo rerum naturae'; 3. ,uprawnienie określone i chronione normą stanowioną lub zwyczajową, quod lege vel iure conceditur'; 4. ,sąd, roki sądowe, postępowanie sądowe, termin rozprawy sądowej, iudicium, dies iudicii exercendi'; 5. ,zakres rzeczowy, osobowy lub terytorialny sądu, res, homines, qui et iudicio quodam iudicabantur'; 6. ,wyrok, orzeczenie sądowe, pouczenie prawne, sententia iudicium, praescriptum legis'; 7. ,dokument stwierdzający jakieś uprawnienia, litterae, quibus aliquid alicui conceditur'; 8. ,powinność, obowiązek wynikający z przepisu prawnego, officium legibus imperatum'; 9. ,sprawiedliwość, słuszność, iustitia, aequitas' (SStp VII, 33-44). SPolXVI (XXX, 147-203) do pierwszych trzech znaczeń dodaje m. in. kontekst religijny: 1. a. o prawie stanowionym przez Boga, Chrystusa, a. o prawie danym przez Boga Żydów w czasach biblijnych, b. o prawach ustanowionych przez prawaodawców kościołów wczesnochrześcijańskich, Kościoła rzymskokatolickiego, papieża, także dotyczących Kościoła i duchownych, c. o prawach szatana, antychrysta; 2. a. przepis(y), przykazanie(a), fundament(y) wiary, ustanowiony(e) przez Boga, Chrystusa, a. prawa boże w ST, aa. o rozkazie danym Adamowi i Ewie w raju i grzechu pierworodnym jako skutku ich nieposłuszeństwa, b. o prawach religii pogańskiej, c. w Kościele rzymskokatolickim, też w okresie

¹⁷ M. Karpluk, op. cit., 172-173.

wczesnochrześcijańskim: prawa religijne tworzone przez ojców Kościoła, papieża, prawa kościelne, także prawa świeckie dotyczące Kościoła; 3. a. w relacji Bóg Ojciec – Chrystus Syn [...] f. przyznane przez Boga a. Chrystusowi, β. Pannie Maryi, γ. Żydom w czasach biblijnych, g. o uprawnieniach, przywilejach kościołów i kleru α. Kościoła rzymskokatolickiego, β. o patriarchach Kościołów wschodniochrześcijańskich. Ponadto, oprócz przytoczonych przez SStp znaczeń, podaje inne: 1. ,pozycja, sytuacja prawnia, procesowa’; 2. ,przypadek prawnny, sprawa, która podlega osądzeniu, przedmiot procesu; 3. ,sąd jako instytucja, urząd, instancja sądowa; władza sądownicza’ a. o sądzie bożym, b. sąd, urząd (urzędy), instancje sądowe Kościoła rzymskokatolickiego, c. opłata za działania prawne, koszta sądowe; 4. ,sądzenie, wymierzanie sprawiedliwości przy użyciu prawa’; 5. ,praworządność, przestrzeganie prawa, posłuszeństwo wobec prawa; właściwe funkcjonowanie prawa’; 6. ,nauka, wiedza o prawie, znajomość prawa; zagadnienia, problematyka prawną’; 7. ,reguła(y), norma(y), prawidłowość(ci), zasada(y) odnoszące się do czegoś, kierujące czymś; warunek; istota, cecha, grunt, podstawa czegoś’ a. o prawach natury (ustanowionych przez Boga) α. o nieuchronności śmierci; 8. ,zasada(y), norma(y) postępowania, zachowania’; 9. ,słuszność, racja w poglądach, postępowaniu; podstawa, przyczyna, powód czegoś’; 10. ,zwierzchność, władza; rozkaz, postanowienie, rozporządzenie’ a. władza, zwierzchność polityczna; urząd, funkcja publiczna, b. o władzy papieża i duchownych chrześcijańskich, c. o władzy Boga, d. o szatanie. Podstawowe wymienione już znaczenia potwierdza SL (IV, 462-464), SMick (VI, 605-612) oraz SWil (II, 1194-1195), jednakże ten ostatni na pierwszym miejscu podaje znaczenie „należytość czyja, władza, którą kto ma nad czem lub nad kim, albo z przyrodenia, jako Bóg nad stworzeniem, ojciec nad synem, albo z ustawy ludzkiej, zwyczaju, umowy, jak pan nad sługą”, które we współczesnych słownikach schodzi na dalszy plan (por. SDor VI, 1432-1436). SWil (II, 1195) notuje także znaczenia metaforeczne: 1. ,prawnie, słusznie’ oraz 2. ,wiernie, uczciwie, prawą drogą’. Współcześnie prawo funkcjonuje w znanych już ze słowników historycznych znaczeniach, z zachowaniem na pierwszym miejscu eksplikacji „ogół przepisów, norm prawnych, które normują stosunki między ludźmi, określają zasady ich postępowania lub zawierają zakazy, których naruszenie zagrożone jest karą; prawodawstwo”, natomiast znaczenie „proces sądowy, procesowanie się” opatrzone zostało kwalifikatorem daw. (SDor VI, 1432-1436).

Prawem w znaczeniu szerszym nazywa się niekiedy cały ST, chociaż zazwyczaj odnosi się ono tylko do pierwszych pięciu ksiąg Pisma św., przypisywanych Mojżeszowi (Tora). Potwierdza to kontekst biblijny, bowiem Biblia podaje cały szereg nazw odnoszących się do Pięcioksięgu bądź całego ST, np. BT podaje: Księga Prawa (Pwt 31, 26), Księga Prawa Mojżesza (Joz 8, 31), Księga Prawa Bożego (Joz 24, 26), Prawo Mojżesza (1 Krl 2, 3), Prawo Pańskie (2 Krn 31, 3) – por. 1 Krl 2, 3 w zakonie Mojżeszowym (BB), w Zakonie Mojżeszowym (BW), w zakonie Mojżeszowym (BG), w Prawie Mojżesza (BT).

W znaczeniu dosłownym Prawo jest określeniem objawienia przekazanego przez Boga Izraelowi w celu udzielenia mu wskazań życiowych¹⁸.

Wyrazy prawo (BT i translacje staropoliskie) lub zakon (tylko translacje staropoliskie), najczęściej występujące na kartach Biblii to przekład hebr. תֹּרֶהָ ,nauka’ , ‘pouczenie’ , ‘wskazówka’ , ‘przepis’ , ‘ prawo’ , ‘Prawo’¹⁹, np. Rdz 26, 5 praw moich (BB), zakanow moich (BN), prawa moje (BW), praw moich (BG), praw i pouczeń (BT), przepisów moich i pouczeń moich (Hebrajsko-polski ST). W niektórych kontekstach przekłady staropoliskie podają także inne ekwiwalenty semantyczne wyrazu prawo (obecnego w tych samych kontekstach w BT, ale wiąże się to często z inną podstawą translatorską), np. ustawa (BB, BN, BG)²⁰ jako przekład hebr. הַקְרֵב הַקְרֵב ,coś ustalonego/określonego’ ; ‘ustalenie’ ; ‘ prawo’ ; ‘to, co się należy’ ; ‘przydział’ ; ‘miara’ ; ‘ograniczenie’ ; ‘cel’ ; ‘określony czas’ ; ‘zamierzenie’ ; ‘zwyczaj’ ; ‘przepis’²¹ (przeważnie ustawa, rzadziej prawo) czy ceremonia (BW ceremonija, cerymonija)²² jako przekład hebr. הַמִּשְׁפָּט הַמִּשְׁפָּט ,wyrok’ ; ‘sąd’ ; ‘ prawo’ ; ‘sprawiedliwość’ ; ‘to, co właściwe/prawne/należne’ ; ‘zwyczaj’ ; ‘obowiązek’ ; ‘sprawa’ ; ‘sposób postępowania’²³ (przeważnie sąd, prawo, wyjątkowo ceremonia) – por. Wj 12, 24; 13, 9; 18, 16; 24, 12; Pwt 1, 5; 5, 1; 2 Krl 10, 31; Jer 8, 7.

Hebr. słowo Torâh posiada znaczenie o wiele szersze, lecz mniej jurydyczne niż grecki rzeczownik nomos, za pomocą którego Septuaginta oddaje zwykle ów hebr. termin. Ten ostatni oznacza bowiem pouczenie udzielone przez Boga ludziom i mające być normą ich postępowania. Odnosi się w pierwszym rzędzie do całokształtu praw, które tradycja starotestamentowa wiązała z osobą Mojżesza. Opierając się na tym klasycznym w judaizmie znaczeniu, NT określa mianem Prawa całą tę ekonomię zbawienia, której partię dominującą stanowiło ustawodawstwo w przeciwstawieniu do ekonomii łaski, zapoczątkowanej przez Jezusa Chrystusa (por. Rz 5, 15; J 1, 17). Tak więc w języku teologii chrześcijańskiej rozróżnia się dwa Testamente, z których jeden nazywa się „Starym Prawem”, a drugi „Prawem Nowym”. Gdy zaś ma się na względzie całość historii zbawienia, mówi się, oprócz tego o istnieniu porządku „prawa naturalne-

¹⁸ X. Léon-Dufour, *Słownik Nowego Testamentu*, Poznań 1993, 511.

¹⁹ Ks. P. Briks, op. cit., 378.

²⁰ Według SStp (IX, 461-462) ustawa, to ,zarządzenie, przepis prawny, zasada prawnia, statut, praeceptum, mandatum, lex, decretum, regula legis, statutum’ . SL (VI, 180-181) potwierdza to znaczenie, bowiem ustawa to ,część prawa, która zamknięta w sobie karę wyznaczoną przeciwko tym, którzy ją gwałcili’ .

²¹ Ks. P. Briks, op. cit., 125.

²² Jest to wyraz notowany dopiero w SPolXVI (III, 155-158) w znaczeniach: 1. ,uroczysty akt, obrzęd przebiegający według ustalonego tradycyjnie rytuału’ a. w życiu religijnym: α. obrzędy wyznań chrześcijańskich, β. obrzędy, przepisy, ustawy religijne wyznania mojżeszowego, γ. obrzędy i uroczystości religijne ludów pogańskich, b. w życiu świeckim; 2. ,konwencjonalne okazywanie uszanowania, grzeczności’ .

²³ Ks. P. Briks, op. cit., 215-216.

go” (por. Rz 2, 14), które obowiązuje wszystkich ludzi żyjących kiedyś lub obecnie na marginesie dwóch wymienionych wyżej ekonomii²⁴.

Nowotestamentowe rozumienie Prawa określone jest przez polemikę wcześniejszej gminy chrześcijańskiej z Prawem. Musiała ona rozstrzygnąć kwestię, jak w świetle wydarzenia Chrystusa należy rozumieć Prawo, będące wyrazem woli Bożej. Otóż, jedynym kryterium Prawa jest tu podwójne przykazanie miłości Boga i bliźniego. Jeżeli Prawo odpowiada temu przykazaniu, jest akceptowane, jeżeli zaś nie, zostaje odrzucone albo zradykalizowane. Wypełnianie Prawa, ograniczające się do zewnętrznego postępowania, już nie wystarcza. Decydujące jest natomiast wewnętrzne usposobienie jako prawdziwe posłuszeństwo względem Prawa²⁵.

W NT semantycznymi odpowiednikami gr. *vόμος* ,prawo, zasada, norma’ – 1. og. o jakimkolwiek prawie, np. Rz 3, 27 a; 2. ,prawidło, zasada, reguła’ rządzająca jakimiś działaniami, np. Rz 7, 21; Hbr 7, 16; 3. o Prawie Mojżeszowym, ‚Prawo, Zakon, religia (Żydów)’, np. Mt 22, 36; J 1, 17; Dz 6, 13; 4. o zbiorach świętych ksiąg a. o Pięcioksięgu, np. Mt 5, 17; Łk 2, 23. 24; 16, 16; J 1, 45; Dz 13, 15; b. o całym Piśmie św., np. Mt 5, 18; Łk 10, 26; J 7, 49; 1 Kor 14, 21; 5. met. o objawieniu NT jako o nowym Prawie, np. Rz 3, 27 b; Ga 6, 2; Jk 1, 25 – są najczęściej leksyki prawo i zakon (znane z translacji staropolskich – tu z reguły gr. *nomos* jest konsekwentnie tak przekładane), np. Mt 22, 40 Na tym dwojgu rozkazaniu wszystek zakon i prorocy zawisnęli (BB), Na tym dwojgu przykazaniu wszystek Zakon zawisł i Prorocy (BW), Na tych dwóch przykazaniach wszystek zakon i prorocy zawisnęli (BG), Na tych dwóch przykazaniach opiera się całe Prawo i Prorocy (BT), Na tych dwóch przykazaniach całe Prawo jest zawieszone i Prorocy (Grecko-polski NT) – por. Łk 2, 23 i 24; Ga 5, 14; 6,2 i inne. Źródłem przekładu mogą być także gr. *εθος* ,zwyczaj’ 1. zwyczaj w sensie ‚przyzwyczajenie, nawyk, sposób postępowania’; 2. zwyczaj w sensie ‚prawo, obyczaj’, np. Łk 1, 9; 2, 42; Dz 6, 14; 15, 1; 16, 21²⁶; gr. *ἐξουσία* ekskusja (przede wszystkim przekładane jako prawo w BT) ‚możność, wolność wyboru’; ,moc, władza’ 1. ,wolność wyboru, prawo do jakiegoś czynu, możliwość’, np. J 10, 18 a; Dz 5, 4; Rz 9, 21; 2. ,zdolność zrobienia czegoś, moc, władza’ , np. Łk 12, 5; Dz 1, 7; Mt 7, 29; 3. ,władza nad czymś, upoważnienie do czegoś, prawo robienia czegoś’, np. Mt 9, 6; Łk 5, 24; Mt 10, 1; 4. o władzy zwierzchniej, np. Mt 8, 9; Łk 7,8; 23, 7²⁷ oraz gr. *κρίσις* krisis ‚osądzenie, osąd’ 1. jako ,sąd’, np. Mt 10, 15; Łk 10, 14; Hbr 9, 27; 2. o instytucji, np. Mt 5, 21. 22; 3. sąd w znaczeniu ‚prawo, sprawiedliwość’; ,wyrok’, np. Mt 12, 18. 20; Łk 11, 42; Dz 8, 33²⁸. W przekładach staropolskich natomiast

²⁴ X. Léon-Dufour, *Słownik teologii biblijnej*, Poznań 1990, 768-769.

²⁵ *Praktyczny słownik biblijny*, red. A. Grabner-Haider, Warszawa 1994, 1041-1042.

²⁶ Ks. R. Popowski, op. cit., 158-159.

²⁷ Ibidem, 208-209.

²⁸ Ibidem, 349.

wyjątkowo jako prawo mogą być przekładane gr. wyrazy ἔχουσια ekskusia²⁹ (por. BB, BG Ap 22, 14 – w BN i BW jest to władza), δικαιώμα dikaiōma „zasada prawnia, rozrządzenie, dekret”; , sąd, wyrok”; ,usprawiedliwienie”; ,sprawiedliwy czyn”³⁰(por. BB, BG Rz 1, 32 – w BW jest to sprawiedliwość, a w BN sprawiedliwy sąd), ἀγοραῖος agoraios „sesja sądowa na rynku”³¹ (BB, BG Dz 19, 38 – w BN i BW sądy).

W Biblii więc w interesujących nas kontekstach wyraz prawo (w translacjach staropolskich przeważnie zakon) odnosi się zarówno do Pięcioksięgu - por. Mt 5, 17 Nie mniemajcie, abym przyszedł niszczyć zakonu, abo proroki (BB), Nie mniemajcie, abym przyszedł rozwiązać Zakon abo Proroki (BW), Nie mniemajcie, abym przyszedł rozwiązywać zakon albo proroki (BG), Nie sądziecie, że przyszedłem znieść Prawo albo Proroków (BT), jak i do całego Pisma św. - por. 1 Kor 14, 21 W zakonie napisano jest (BB), W zakonie napisano (BN), W Zakonie napisano jest (BW), W zakonie napisano (BG), Napisane jest bowiem w Prawie (BT).

W przekłach koranicznych tylko KB1 świętą księgę islamu nazywa prawem: bez żadnej powagi księgi, która jest prawem (XXXI, 19) – takiej nazwy nie spotyka się w innych translacjach koranicznych – por. bez Księgi dającej światło (KB2 XXXI, 20), ani oświecającej Księgi (K3 XXXI, 21). Tu synonimem prawa jest światło.

PRZEPIS

W języku polskim wyraz przepis oznaczał przede wszystkim „wierny odpis, kopię, aliquarum litterarum exemplum” (por. SStp VII, 164; SPolXVI XXXII, 82; SL IV, 568-9; SWil II, 1252) lub „wzór, wedle którego pisać się uczą” (por. SL IV, 568; SWil II, 1252). Współcześnie znaczenia te opatruje się kwalifikatorem daw. (por. SDor VII, 330), natomiast notowane w słownikach od doby średnio-polskiej znaczenia dalsze (por. SPolXVI XXXII, 82; SL IV, 568-569; SWil II, 1252) są umieszczone w źródłach leksykograficznych jako podstawowe - „wskaźówka pisana, określająca sposób robienia, wykonywania czego (rzadziej: zbiór przepisów, regulamin); rozporządzenie, reguła, zasada” (por. SMick VII, 116-117; SDor VII, 329-330).

Słowo to jest często obecne na kartach Biblii w znaczeniu „rady”, „przykazania”, „prawa”. Nie jest to natomiast nazwa Pisma św. lub jego części. Źródłem tłumaczenia jest hebr. תְּוָרַת törat „nauka”, „pouczenie”, „wskaźówka”, „przepis”, „prawo”, „Prawo”³², stąd też różnorodność odpowiedników semantycznych, np.: Wj 18, 16 oznajmuję im ustawy i prawa Boże (BB), ustawy Boże i zakony jego (BN), przykazanie Boże i prawa jego (BW), ustawy Boże i prawa jego (BG),

²⁹ Konkordancja wyrazów greckich ..., op. cit., 541.

³⁰ Ibidem, 498.

³¹ Ibidem, 387.

³² Ks. P. Briks P, op. cit., 378.

prawa i przepisy Boże (BT), prawa Boga i nauki jego (Hebrajsko-polski ST) – por. Wj 12, 28; Lb 15, 13; 29, 24; Ne 8, 14; 9, 14; Jr 32, 11 i inne. Z reguły w przekładach staropolskich są to: prawo, zakon, rzadziej ustawa, natomiast w BT występuje w analizowanych kontekstach leksem przepis. Podobnie rzeczą się ma z translacjami NT, bowiem w tłumaczeniach staropolskich najczęściej używanymi odpowiednikami semantycznymi gr. translanta są prawo, zakon, rzadziej usprawiedliwienie, ustawa - w BT jest to w tych samych kontekstach przepis, w interlinearnym przekładzie NT prawo lub przepis, np.: Ga 5, 3 wszystek zakon zachowywać (BB), wszystek zakon czynić (BN), wszystek Zakon pełnić (BW), wszystek zakon pełnić (BG), zachować wszystkie przepisy Prawa (BT), całe Prawo uczynić (Grecko-polski NT); Łk 1, 6 we wszystkim rozkazaniu i ustawach Pańskich (BB), we wszystkich przykazaniach i usprawiedliwieniach Pańskich (BW), we wszystkich przykazaniach i usprawiedliwieniach Pańskich (BG), według wszystkich przykazań i przepisów Pańskich (BT), we wszystkich przykazaniach i przepisach Pana (Grecko-polski NT) - por. Hbr 9, 19 i in. W Ga 5, 3 źródłem przekładu jest gr. *vόμος nomos*, prawo, zasada, norma³³, stąd odpowiedniki przepisy Prawa (BT), Prawo (Grecko-polski NT) lub Zakon (w przekładach staropolskich), natomiast w Łk 1, 6 jest to gr. *δικαίωμα dikaiōma* 1. „rozporządzenie, przepis”, „wyrok”, np. Łk 1, 6; Rz 1, 32; 2, 26; Hbr 9, 1; 2. „sprawiedliwy czyn”, np. Rz 5, 18; Ap 15, 4; 3. „usprawiedliwienie”, np. Rz 5, 16³⁴, stąd przekład przepis w BT i w Grecko-polskim NT lub prawo, usprawiedliwienie, ustawa w translacjach staropolskich. W grece biblijnej, polecenie, rozkaz, nakaz, „przykazanie”, „przepis” to także ἐντολή entole 1. o nakazach Boga lub osób biblijnych, występujących w imieniu Boga a. o nakazach Prawa i Dekalogu, obowiązujących ludzi, „przykazanie”, np. Mt 5, 19; 15, 3; Mk 7, 8. 9; Łk 1, 6; Ap 12, 17, b. o nakazach Boga Ojca dla Chrystusa, np. J 10, 18, c. o nakazach Chrystusa dla ludzi, np. J 13, 34; 1 Kor 14, 37, d. przykazanie w sensie całego Objawienia NT, np. 1 Tm 6, 14; 2 P 2, 21; 2. o nakazach ludzi, np. Łk 15, 29; J 11, 57; Dz 17, 15 i in.³⁵.

W KB1 księga Mojżesza, czyli Tora jest przepisem, w KB2 odpowiednikiem leksykalnym tej nazwy jest napomnienie, por. ona jest światłem i przepisem dla pobożnych (KB1 XXI, 49), rozróżnienie i światłość, i napomnienie (KB2 XXI, 48), natomiast w K3 przypomnienie Wnikliwość, Światło i Przypomnienie (K3 XXI, 49).

TORA

Po raz pierwszy słowo to notuje SWil (II, 1710) w znaczeniu: „księga na której Żydzi przysięgają, księga praw Mojżeszowych”. SDor (IX, 190) podaje dwa znaczenia: 1. „część Biblii, pięcioksiąg, którego treść związana jest z oso-

³³ por. hasło Prawo.

³⁴ Ks. R. Popowski, op. cit., 139.

³⁵ Ibidem, 202.

bą Mojżesza; także zwój z tekstem pięcioksięgi przechowywany w synagodze i będący przedmiotem kultu'; 2. za SWil – „prawo mojżeszowe”. Do polszczyzny zostało zapożyczone z hebr. (por. SDor, IX, 190 – z hebr. Tōrā = „nauka, pouczenie, prawo” i SWO, 428).

Nazwa ta nie jest obecna w Biblii, ale w tradycji hebrajskiej pierwsze księgi ST nazywane są Prawem (Tora) lub Prawem Mojżesza. W BT występuje więc, np. w Ha 1, 4 Tak więc straciła Tora moc swoją – w translacjach staropolskich ekwiwalentem hebr. translanta jest apelatyw *zakon* (BB, BN, BG).

ST jest znany islamowi pod nazwą Taurat (Tora). Wywodząca się z tradycji hebr. nazwa pięciu pierwszych ksiąg ST występuje u muzułmanów w znaczeniu „księgi zesłanej przez Boga Mojżeszowi”. W XIX-wiecznych przekładach Koranu używa się pochodzącego z gr. zapożyczenia Pentateuchum: Pentateuchum zesłane było Mojżeszowi Prorokowi (Ww, 16), Zesłałem Pentateuchum dla oświecenia ludzi (KB1 V, 48), w tekstach XX-wiecznych zostaje zastąpione, pochodzącym z języka hebr. wyrazem Tora/Torāh: My, zaprawdę, zesłaliśmy Torę, w której jest przewodnictwo i światło (KB2 V, 44), Zaprawdę, zesłaliśmy Torah, w którym zawarte było przewodnictwo i światło (K3 V, 45) - por. KB1 III, 2; KB2 III, 3; K3 III, 4. W przekładach Koranu występują także deskrypcje, typu: Księga dana Mojżeszowi; księgi zesłane przedtem etc.

U Tlp spotyka się nazwy: Pentateuchum z gr. lub T'evrit' (inne warianty Taur, Tawrāt, Tawry, Tewrat) z ar. taurāt ,Tora, Pięcioksiąg; Stary Testament', tur. tevrat, tevrit ,Pięcioksiąg, Tora; Stary Testament; Pismo Święte; Dekalog; Nakaz' (za Stachowski, 1975–1986, III, 144) - por. što u t'evrit'u ... to vso u kur'anę jest (KL – A, 83; W, 365).

WSKAZÓWKA

SL (VI, 416) notuje wyrażenie *wskazówka godzinna*, a pod hasłem *skazówka* (V, 280) także znaczenie: fig. „przewodnik”. Według SMick (X, 133) jest to „oznaka, wytyczna, wskaźnik (czego)”. Poza podanymi znaczeniami SWil (II, 1906) notuje także med. „przedmiot leczenia” i „kartka dołączona do lekarstwa, z przepisem, jak chory ma używać tego lekarstwa”. Współcześnie *wskazówka*, to: 1. „część przyrządu pomiarowego (np. strzałka, zwierciadłko), której położenie względem skali podziałki określa miarę mierzonej wielkości”; 2. „pouczenie, rada, dyrektywa”; 3. częściej w pl. „dane dotyczące czego, informacja, wiadomość oczym; znak, oznaka”; 4. przestarz. „prt drewniany do wskazywania” (za SDor IX, 1306).

W Piśmie św. wyraz ten występuje w znaczeniu „rady”, „sposobu postępowania”, przede wszystkim w BT, gdyż w przekładach staropolskich jest to przede wszystkim zakon lub rzadziej prawo, np.: Ne 9, 13 dałeś im przepisy słuszne, wskazówki niezawodne, prawa dobre i przykazania (BT) - por. dałeś im sądy sprawiedliwe, prawa prawdziwe, ustawy i rozkazania barzo dobre (BB), dałeś im sądy prawe i Zakon prawdy, ceremonie i przykazania dobre (BW), dałeś im sądy prawe, i zakony prawdziwe, ustawy i rozkazania dobre (BG), inne konteksty: Iz 16, 3; Jr 35,

10; wyjątkowo w Iz 38, 8 jako ‚wskażówka zegara’. Jest to przekład hebr. תְּרָאֵה *tōrah* ‚nauka’, ‚pouczenie’, ‚wskażówka’, ‚przepis’, ‚ prawo’, ‚Prawo’.³⁶

W NT gr. σημεῖον sēmeion to ‚znak rozpoznawczy, ostrzegawczy, zapowiadający coś, wskazówka, oznaka’, np. Mt 16, 3; Mk 13, 4; Rz 4, 11; 1 Kor 14, 22; 2 Tes 3, 17³⁷, jednakże jest przekładane przede wszystkim jako znak (por. interlinearny przekład NT, BT, przekłady staropolskie - w niektórych kontekstach – znamie, a także cud, np. 1 Kor 1, 22; Ap 19, 20).

W przekładzie J. Bielawskiego wskazówka jest odapelatywną nazwą Koranu: To są oczywiste wskazówki dla ludzi (KB2 XLV, 20) - por. Koran zawiera przykazania jasne (KB1 XLV, 19), Księga ta zawiera zrozumiałe dowody dla ludzkości (K3 XLV, 21).

W polskich przekładach Koranu i Biblii można zaobserwować cztery zasadnicze sposoby oddawania zarówno nazw własnych jak i apelatywnych: 1. translokacja (przenoszenie nazwy w postaci obcej na zasadzie cytatu), 2. slawizacja (zapożyczenie formy i znaczenia wyrazu oraz adaptacja do systemu gramatyczno-leksykalnego języków słowiańskich, w tym języka polskiego), 3. przekład (szukanie polskich ekwiwalentów semantycznych), 4. tworzenie neologizmów bądź neosemantyzmów.

Leksem nauka jest obecny już w najwcześniejszych opracowaniach leksykograficznych języka polskiego. W znaczeniu religijnym nauka, to: ‚ogół prawd religijnych’; ‚wskazania boże w ST’; ‚wskazania Chrystusa i świętych’. Znaczenia te potwierdzają konteksty biblijne ST i NT. W ST jest to przekład hebr. לִiqhî m. ‚co usłyszane; nauka; wiedza; namowa’ i hebr. tōrah ‚nauka’, ‚pouczenie’, ‚wskazówka’, ‚przepis’, ‚ prawo’, ‚Prawo’; w NT przede wszystkim gr. διδαχή didachē ‚nauczanie, nauka’. W Biblii nie występuje jako nazwa Pisma św. lub jego części. Inaczej jest w polskich przekładach Koranu, bowiem w KB1 księga muzułmanów bądź zawarte w niej nauczanie nazywa się nauką, a w KB2 i K3 wiedzą. Podobnie, występująca w KB2 odapelatywna nazwa Koranu wskazówka nie jest znana w znaczeniu nazwy świętej księgi w translacjach biblijnych, gdzie występuje tylko w BT w ST przede wszystkim w znaczeniu ‚rady’, ‚sposobu postępowania’ jako przekład hebr. tōrah. Są to przykłady neosemantyzacji tych wyrazów na kartach przekładów koranicznych.

W dobie staropolskiej wyraz prawo w znaczeniu religijnym odnosił się przede wszystkim do ‚przykazań danych przez Boga Mojżeszowi, czyli dekalogu’ oraz ‚zbioru stosowanych zasad’: „prawa bożego”, czyli ‚prawa opartego na autorytacie religijnym’ jak też ‚sprawiedliwości (boskiej)’, stąd prawem nazywa się zwykle pierwsze pięć ksiąg ST, a w znaczeniu szerszym cały ST. Źródłem tłumaczenia jest także hebr. תְּרָאֵה tōrah, przekładane w analizowanych kontekstach ST najczęściej jako prawo (BT i translacje staropolskie) lub zakon (tylko translacje staropolskie) oraz gr. νόμος nomos ‚ prawo, zasada, norma’, odnoszące się

³⁶ Ks. Briks P., op. cit., 378.

³⁷ Ks. R. Popowski, op. cit., 553.

do Prawa Mojżeszowego ,Prawo, Zakon, religia (Żydów)’, do zbiorów świętych ksiąg – Pięcioksięgu lub całego Pisma św. oraz metonimicznie do objawienia NT jako nowego Prawa, przekładane również jako prawo i zakon (znane z translacji staropolskich). Analogicznie do przekładów biblijnych leksem prawo został użyty jako nazwa świętej księgi – Koranu w przekładzie Jana Murzy Tarak-Buczackiego. Natomiast wobec Pięcioksięgu użył J. M. Buczacki nazwy przepis, obecnej tylko we współczesnym tłumaczeniu Biblii (BT) jako przekład hebr. תּוֹרָה tōrāh (ST) bądź gr. νόμος nomos (NT) i występującej w znaczeniu ‚rady’ , ‚przykazania’ , ‚prawa’ , natomiast nie używanej jako nazwy Pisma św. lub jego części. W Koranie nastąpiła więc jego neosemantyzacja.

Zapożyczone z hebr. słowo Tora funkcjonuje w języku polskim od doby nowopolskiej. Nazwa ta nie jest obecna w Biblii, ale w tradycji hebrajskiej pierwsze księgi ST nazywane są Prawem (Tora) lub Prawem Mojżesza.

W XIX-wiecznych przekładach Koranu używa się w odniesieniu do Księgi Mojżesza gr. nazwy Pentateuchum, a w późniejszych, XX-wiecznych translacji zesławizowanej nazwy hebr. pochodzenia Tora lub translokowanej formy Torāh. Być może obecność w XX-wiecznych literackich przekładach Koranu wyrazu Tora zamiast Pentateuchum jest związana z jego upowszechnieniem w języku polskim?

U Tlp występują natomiast zarówno nazwa pochodzenia gr. Pentateuchum jak i zesławizowane formy ar. taurāt – Taur, Tawrāt, Tawry, Tewrat, T’evrit’.

Słowniki:

SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa, I-XI, 1958-1969.

SEBr – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Brückner, Warszawa 1970.

SESł – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, F. Ślawski, Kraków, I-V, 1952-1982.

SL – *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, Lwów, I-VI, 1854-1860.

SMick – *Słownik języka A. Mickiewicza*, red. K. Górski, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-XI, 1962-1983.

SPolXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-XXXII, 1966-2004.

SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-X (1953-1993) i XI (z. I-VI; 1995-2000)

SWil – *Słownik języka polskiego*, Wilno, I-II, 1861.

SWO – *Słownik wyrazów obcych*, W. Kopaliński, Warszawa 1983.

SSTCh – *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, red. M. Karpluk, Kraków 2001.

SLam – *Encykopedyczny słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939.

SMuchl – *Źródłosłownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich*, Muchliszki A., Petersburg 1858.

SPas – *Słownik języka J.Ch. Paska*, I-II, 1965-1973.

ST – *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, W. P. Turek, Kraków 2001.

SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa, I–VIII, 1900–1927.

Skróty tekstów źródłowych:

KzK – *Kitab z Kazania*

Chl – *Chamail lipski*

T1- *Tefsir* – 1725r. fragm.

T2 – *Tefsir* – 1788r. fragm.

KŁ – *Kitab Luckiewicza* fragm.

KM – *Kitab Milkamanowicza* fragm.

A – Akiner S., *The Vocabulary of a Byelorussian k'it'ab in the British Museum*

W – Woronowicz A., *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*

Ww – J. Sobolewskiego *Wykład wiary machometanńskiej czyli islamskiej*

KB1 – *Koran* w przekładzie J. Buczackiego

WzK – *Wersetы z Koranu*

KB2 – *Koran* w przekładzie J. Bielawskiego

K3 – *Koran „londyński”*

BB – *Biblia brzeska*

BN – *Biblia nieświeńska*

BW – *Biblia w przekładzie J. Wujka*

BG – *Biblia gdańska*

BT – *Biblia Tysiąclecia*

Literatura

BIEŃKOWSKA, Danuta: Polski styl biblijny. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

CIEŚLIKOWA, Aleksandra: Jak ocalić w tłumaczeniu nazwy własne? In: Miedzy oryginałem a przekładem II. Przekład, jego tworzenie się i wpływ. Red. J. Twardzikowa – M. Filipowicz-Rudek. Kraków 1996, 311 – 320.

CYBULSKI, Marek: Staropolskie przekłady psałterza, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 41, z. 2. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1996.

DEIANA, Giovanni – SPRAFICO, Ambrogio: Wprowadzenie do hebrajszczyzny biblijnej, oprac. wersji polskiej S. Bazyliński. Warszawa: Towarzystwo Biblijne w Polsce 2001.

DŁUGOSZ-KURCZABOWA, Krystyna: Onomastyka Nowego Testamentu In: Slavia Occidentalis 1989/1990, XLVI/XLVII, s. 71 – 88.

Encyklopedia katolicka. Red. S. Wielgus – J. Duchniewski – M. Daniluk – S. Fita – J. Miszurek – M. Rusecki – A. Stępień – A. Weiss. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1997.

GNILKA, Joachim: Biblia a Koran: podobieństwa i różnice. Kraków: Wydawnictwo M 2005.

KAMIŃSKA, Maria: Onomastyka biblijna tekstu przekładowego jako problem badawczy In: Onomastyka literacka. Red. M. Biolik. Olsztyn 1993, s. 321 – 328.

KARPLUK, MARIA – SAMBOR, JADWIGA: O języku religijnym. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1988.

KOWALSKA, Danuta: Styl językowy Psalterza floriańskiego na tle porównawczym. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2003.

KOŚCIELNIAK, Krzysztof: Złe duchy w Biblii i Koranie. Kraków: Wydawnictwo UNUM 1999.

KOŚCIELNIAK, Krzysztof: XX wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej. Kraków: Wydawnictwo UNUM 2000.

KOŚCIELNIAK, Krzysztof: Tradycja muzułmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku. Geneza, historia i znaczenie zapożyczeń nowotestamentowych w hadisach. Kraków: Wydawnictwo UNUM 2001.

KOŚCIELNIAK, Krzysztof: Chrześcijaństwo w spotkaniu z religiami świata. Kraków: Wydawnictwo M 2002.

KWILECKA, Irena: Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. Poznań: UAM. Wydział Teologiczny PAN Instytut Sławistyki 2003.

NOWICKI, Paweł: Greczyna biblijna. Wprowadzenie. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1967.

NOWICKI, Paweł: Hebrajszczyzna biblijna. Warszawa: wyd. ATK 1978.

ROSŁON, Wiesław Leon: Zammeru Maskil. Filologiczny komentarz do Księgi Psalmów ze słownikiem hebrajsko-polskim i łacińskim oraz konkordancją i zarysem reguł gramatycznych, z. 1-3. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej Warszawa 1985.

ROSPOND, Stanisław: Język Renesansu a Średniowiecza na podstawie literatury psałterzowo-biblijnej. In: Odrodzenie w Polsce, t. III, cz. 2, Wrocław 1962, s. 61 – 181.

Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego. Red. I. Bajerowa. Wrocław: Uniwersytet Śląski 1986.

THYEN, Johann-Dietrich: Synopsa wspólnych tradycji. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog 2002.

TOMAL, Maciej: Język hebrajski biblijny. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog 2000.

ZAREBSKI, Rafał: Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie 2004.

Językowe i pozajęzykowe środki perswazji w ogłoszeniach matrymonialnych polskich, francuskich i hiszpańskich

Maria Kwiatkowska-Klimczak

Katedra Filologii Romańskiej, Uniwersytet Łódzki, Łódź

Perswazja naturalnie wpisuje się we współczesną rzeczywistość i język. Jest tak powszechna, że często dominuje nad innymi funkcjami języka. Nie dziwi zatem, iż poświęca się jej tyle uwagi w pracach jazykoznawczych. Niniejszy artykuł traktuje o perswazji w specyficzny przekazie językowym, jakim są ogłoszenia matrymonialne. Ma on na celu nie tylko ogólne przedstawienie najczęstszych środków perswazji w ogłoszeniach, ale i porównanie użytych środków w ogłoszeniach matrymonialnych polskich, francuskich i hiszpańskich z końca 2004 roku.

1. Perswazja kojarzona jest tradycyjnie z funkcją imperatywną języka. Komunikat bezpośredni stanowi jednak tylko jeden z wielu sposobów wpływania na odbiorcę. Obecnie dużą popularnością cieszy się, chętnie wykorzystywana w przekazach reklamowych, perswazja pośrednia, która może podszywać się pod wszystkie funkcje językowe. Pozorne pozostawienie wolnego wyboru adresatom komunikatu przynosi często większe korzyści niż imperatywy, toteż formy pośrednie uważa się za bardziej skuteczne. Sukces komunikatu zależy bowiem od postawy odbiorcy, który nie pozostaje bierny, mimo iż może nie zabierać głosu (Adam, 2003, s. 97 – 98).

Perswazja nie ogranicza się do illokucji, ani nawet do sfery eksplikytnej. Przekazy perswazyjne charakteryzują się wielką różnorodnością. Ich intencja komunikacyjna może być wyrażona nawet implicytne, nierzadko jest zawałowa-wana i prawdziwą sztuką bywa jej prawidłowe odczytanie. Coraz popularniejszą strategią perswazyjną jest manipulacja, wykorzystująca wszelkiego rodzaju implikatury, presupozycje i supozycje dowolnie zmieniające, a nawet fałszujące sens komunikatu (por. Florczak, 2002).

Celem tekstu perswazyjnego jest skłonienie adresata lub adresatów do konkretnego działania. Wszelkie odmiany skutecznego przekazu perswazyjnego powinny zatem podlegać regułom retoryki (*inventio, dispositio, elocutio*) i dążyć do efektywnego przeprowadzenia odbiorcy przez wszystkie cztery etapy odbioru komunikatu perswazyjnego: 1) percepcja – *modus attractandi*, 2) zdekodowanie – *modus significandi*, 3) refleksja – *modus cogitandi*, 4) akcja – *modus operandi* (Florczak, 2004).

Z uwagi na rozmaite strategie i rozbieżności między znaczeniem zdaniowym a podmiotowym zaklasyfikowanie danego przekazu do grupy tekstów perswazyjnych bywa kłopotliwe. Ostatecznie o jego charakterze decyduje pragmatyka językowa.

2. Ogłoszenia matrymonialne w swym założeniu mają skłonić odbiorcę do skontaktowania się z nadawcą w konkretnym celu. Inherentny wydźwięk perswazyjny kolumny *Matrimonialne* jest wzmacniony przez dodatkowe środki perswazji. Najczęściej są to akty mowy, pozytywna autoprezentacja oraz elementy graficzne.

Aspekt performatywny komunikatu (zob. Blum-Kulka, 2001) jest podstawowym narzędziem perswazji w ogłoszeniach matrymonialnych. Nadawca chce za pomocą słów zdopingować odbiorcę do konkretnego zachowania. Równocześnie sam informuje o swoich zamiarach, tworząc pozorną bliskość komunikacyjną z suponowanym adresatem. Nadawcy chętnie wykorzystują asertywy (*szukam, czekam*) i dyrektywy (*napiszcie, zadzwoni*), rzadziej komisywy (*ja ci dam, ty mi dasz*). Informują, proszą, motywują, zachęcają, proponują, sugerują. Posługują się mniej lub bardziej typowymi dla danej konwencji perswazyjnymi aktami mowy. Uwzględniając cel nadawcy (por. Blum-Kulka, 2001), można stwierdzić, iż to informacyjność całości przekazu, a nie kategorie komunikacyj-

ne decydują o ich perswazyjnym wydźwięku. Klasyfikacja aktów mowy często nie jest ewidentna, zwłaszcza, że bywają one wyrażone pośrednio, implicitynie. O końcowym podziale decyduje pragmatyczna modalność odczytana dzięki parafrazie (por. Tabakowska, 2001), kontekstowi i konwencji. (Szczegółowo o typach modalności Grzegorczykowa, 2001, s. 126).

Habitus (zob. Adam, 2003) wpływa również na wybór cech eksponowanych w autoprezentacji. Tabu językowe (Leszczyński, 1988), cliché (Stern, 1980), konotacje oraz nacechowanie wymagają od nadawcy świadomego i precyzyjnego wyboru słów w trakcie tworzenia swego wizerunku na potrzeby ogłoszenia. Autoprezentacja, choć zakłada rzetelne przedstawienie się, często implikuje pewne treści. Pozornie synonimiczne wyrażenia (lub umyślne pominięcie jakiegoś elementu) neutralizują lub nawet zafalszowują stan rzeczywisty, eksponując cechy nadawcy pożądane przez potencjalnego odbiorcę. Ze względu na matryce semickie utrwalone w języku danej społeczności (Baider, 2004, s. 210) stereotypowe wizerunki mężczyzny i kobiety różnią się. Może to wpływać na akcentowanie nieco innych aspektów, kojarzonych z konwencjonalną rolą społeczną kobiety i mężczyzny. Jednocześnie określa stosunek do tych рол. Kobiety czętnie opisują się jako: *domatorka, wrażliwa, czuła, delikatna, mężczyźni* natomiast często używają określeń: *przedsiębiorczy, honorowy, złota rączka*. Ogólnie jednak, nadawcy obu płci odwołują się do wspólnych, powszechnie akceptowanych wartości (patrz Tabela 2). Świat prezentowany przez nadawców ogłoszeń matrymonialnych właściwie zawsze zbudowany jest na zasadach kondensacji, aksjologizacji i wirtualizacji (Zgólkowie, 2000), dzięki którym nadawca w swoim przekonaniu przedstawia się od jak najlepszej strony, celem wzbudzenia sympatii u potencjalnego odbiorcy.

Perswazja w ogłoszeniach matrymonialnych oprócz formy słownej obejmuje także inne znaki. Treść jest jej podstawowym narzędziem, niemniej forma nie pozostaje bez znaczenia. Dzięki zewnętrznemu kształtuowi właśnie łatwiej dokonujemy filtracji i selekcji informacji do późniejszego przetworzenia (Mietzel, 2002). Faza percepcji (*modus attractandi*), do której szczególną wagę przykładają twórcy reklam, jest wykorzystywana również przez autorów ogłoszeń. Perswazja graficzna w kolumnie *Matrymonialne* posługuje się trzema głównymi środkami, jakimi są: ikona (zdjęcie), obramowanie oraz wytłuszczone druk, który staje się automatycznie marką, sloganem lub logo.

3. W ogłoszeniach matrymonialnych wszystkich trzech grup językowych perswazyjne akty mowy są dość liczne. Najczęściej odwołują się do nich nadawcy ogłoszeń hiszpańskich, najrzadziej zaś francuskich. Najpowszechniejsze są asertywy, stanowiące formę pośrednią pomiędzy autoprezentacją a perswazją w powszechnym jej rozumieniu. Najczęstszym komunikatem asertywnym jest: *szukam, je cherche [szukam], busco [szukam]* oraz wyrażenia alternatywne: *poznam, oczekuję wiadomości, os espero [czekam na was], deseo conocer [pragnę poznać] je désire établir une relation [chciałbym/chciałabym stworzyć*

*związek]. Drugie w kolejności są dyrektywy wyrażane rozmaicie, nawet implicytnie. Te ostatnie, szczególnie popularne w ogłoszeniach polskich, wynikają z domyślnego komunikatu perswazyjnego kolumny *Matrimonialne* (*skontaktuj się ze mną w celu matrimonialnym*). Mimo iż przekaz ten jest właściwie tylko eliptyczny, autorzy podają warunki, które musi spełniać jego potencjalny odbiorca. Tym samym, czynią go bardziej szczegółowym. Spotyka się ekspresje typu: *żonaci nie lub tylko poważne oferty*, które wyrażają komunikat *skontaktuj się ze mną, jeśli spełniasz następujące warunki*. Częściej niż komunikaty implicytne można znaleźć dyrektywy pośrednie. Stanowią one dość liczną grupę, zwłaszcza w ogłoszeniach polskich i francuskich. Można opisać je schematami: *Proszę o..., Jeśli...to + imperatyw, Si... + imperatyw [Jeśli...imperatyw], Pourquoi pas + bezokolicznik [Czemu nie + bezokolicznik], C'est à vous de + bezokolicznik [To właśnie wy macie + bezokolicznik]*. Dla wszystkich trzech języków charakterystyczne są dyrektywy wyrażone bezpośrednio. Występują one najczęściej u nadawców hiszpańskich, jednak w pozostałych dwóch grupach są również obecne. Powszechnie spotyka się wyrażenia: *zadzwoń, nie zwlekaj, contactez-moi [skontaktujcie się ze mną], écrire au journal [(proszę) napisać do gazety], llámame [zadzwoń do mnie], ponme un e-mail [wyślij do mnie e-mail], venga, oye [,no dalej „„, „„, słuchaj” (formy używane w języku hiszpańskim także w funkcji partykuły wzmacniającej]. Najrzadsze pośród aktów mowy w ogłoszeniach matrimonialnych są komisywy. Mają one z reguły charakter transakcji handlowej, obiecujące obustronny zysk, jak: *poważne oferty-odpiszę, ja ci dam, ty mi dasz, pido lo que doy [proszę o to, co sam/sama daje], elle offre la douceur et sensibilité féminine [oferuje (ona) kobiecą słodycz i wrażliwość]*.**

Szczegółowe zestawienie aktów mowy oraz częstotliwości ich występowania prezentuje poniższa tabela.

Tabela 1:

akty mowy w ogłoszeniach matrimonialnych						
ogółem	•••	asertywy				
	w tym	pol. •••	franc. •••	hiszp. •••		
••		dyrektywy				
	w tym		bezpośrednie			
	pol. •		franc. ••		hiszp. •••	
			pośrednie			
	pol. ••		franc. ••		hiszp. —	
			implicytne			
	pol. ••		franc. —		hiszp. —	
	•		komisywy			
	w tym		pol. ••		franc. •	
(••• – występuje bardzo często, •• – występuje dość często, • – występuje sporadycznie, „–“ – nie występuje)						

Pozytywny wizerunek nadawcy stanowi najbardziej charakterystyczną część ogłoszeń matrymonialnych. Istnieje dość duża dysproporcja pomiędzy tymi częściami w poszczególnych grupach językowych. Autoprezentacja jest najbardziej rozwinięta u polskich nadawców, a najmniej dokładna u hiszpańskich. Nadawcy zwracają uwagę na różne aspekty. Często elementy rozbudowanej autoprezentacji autorów polskich ogłoszeń matrymonialnych nie znajdują adekwatnych odpowiedników w pozostałych językach. Czasem można dostrzec wyraźną różnicę w danej grupie językowej między cechami akcentowanymi w ogłoszeniach mężczyzn i kobiet. Istnieją jednak pewne, wspólne dla wszystkich, uniwersalne pola, do których odnoszą się nadawcy. Najczęściej autoprezentację stanowi opis zewnętrzny. Bywa on wzbogacony przez opis wewnętrzny, prezentację sytuacji społecznej, rzadziej przez opis preferencji.

Autoprezentacja francuska, daje często do minimalizacji zarówno na poziomie treści, jak i formy. Zawiera przede wszystkim precyzyjne, acz neutralne informacje, które uważane są za niezbędne jak: płeć (*homme [mężczyzna], femme [kobieta]*), ogólny wygląd (*allure jeune [młody wygląd], jolie [ładna]*), trochę rzadziej wiek, wagę i wzrost wyrażone głównie liczbowo (np. *38a, 50a [38,50 lat] lub 46/176/87*). Dane te są uzupełniane przez wyrażenia odnoszące się do innych kategorii. Elementem typowym dla nadawców francuskich jest przedstawienie sytuacji społecznej i pochodzenie (*français [Francuz], maroc. [Marokańczyk] algér. [Algierczyk]*). Może to wynikać ze specyficznej historii i polityki Francji, do której przybywają rzesze imigrantów z dawnych kolonii, ubiegając się o obywatelstwo.

Ogłoszenia matrymonialne hiszpańskie dość rzadko wykorzystują schematy liczbowe wiek/wzrost/waga. Autoprezentacja hiszpańska jest mało precyzyjna. Nadawcy hiszpańscy częściej podają opis swojego wyglądu, czy przymiotów ducha, niemniej czynią to często poprzez terminy generyczne, które raczej sugerują, niż informują (*simpática [sympatyczna], bajita [niziutka], atractiva [atrakcyjna], me gusta casi todo tipo de cosas [podoba mi się prawie wszystko]*). Charakterystyczne dla tej grupy językowej jest sygnalizowanie postawy otwartości, wrażliwości i pogody ducha (*honesta [uczciwa], sincera [wrażliwa], abierto [otwarty], alegre [radosny/a]*).

Polscy nadawcy przedstawiają się w sposób najbardziej kompleksowy. Autoprezentacja w polskich ogłoszeniach matrymonialnych jest najbardziej rozbudowana i najdokładniejsza. Autorzy ogłoszeń z wielką starannością budują swój pozytywny wizerunek, często posługując się terminami ogólnymi o zabarwieniu pozytywnym (*dojrzały/a, zadbany/a, mity/a, dobra pozycja, zbudowany, przystojny, atrakcyjna*). W polskich ogłoszeniach matrymonialnych neutralizowane są pewne cechy, które uznane są za mniej atrakcyjne, jak wiek, czy waga. Spotyka się te informacje wyrażone w konkretnych liczbach. Częściej jednak znaleźć można generyki typu: *w średnim wieku, wysoki, średniego wzrostu, tusza średnia, młody wygląd, po 30/40/50/60-ce*. Wśród eksponowanych cech Polacy najczęściej podkreślają uczciwość i wrażliwość, a także ogólnie

przystosowanie do życia i społeczeństwa. Nadawcy polskich ogłoszeń dużo uwagi poświęcają również informacjom o pełnionej roli i zajmowanej randze w hierarchii społecznej.

Szczegółowe zestawienie eksponowanych cech prezentuje poniższa tabela.

Tabela 2:

autoprezentacja w ogłoszeniach matrymonialnych									
wnętrze				opis zewnętrzny					
	pol.	franc.	hiszp.		pol.	franc.	hiszp.		
wrażliwość	•••K	••K	•••	określenia ogólne	•••	••	•		
energiczność	•	••	••	budowa ciała	••	••	•		
pogoda ducha	••	••	••	wiek	•••	•••	•••		
zaradność	••	•	•	wzrost	••	•	••		
konsekwencja	••M	•	•	waga	••	•	••		
uczciwość	•••	••	••	włosy	••	••K	•		
otwartość	••	•	•••	oczy	••	•	•		
kultura osobista	••	••	•						
sytuacja społeczna									
inne				sytuacja rodzinna	pol.	franc.	hiszp.		
	pol.	franc.	hiszp.		pol.	franc.	hiszp.		
hobby	••	••	••	status społeczny	•••	••	•		
brak nałogów	•	—	•	stan majątkowy	•••	•	•		
wartości religijne	—	—	—	wykształcenie	••	•	•		
				pochodzenie	••	•••	•		

(••• – występuje bardzo często, •• – występuje dość często, • – występuje sporadycznie, „–” – nie występuje, M – występuje częściej w ogłoszeniach mężczyzn, K – występuje częściej w ogłoszeniach kobiet, w danej grupie językowej)

Perswazyjny wydźwięk treści jest niemalże u wszystkich nadawców wspomagany na poziomie pozajęzykowym poprzez środki graficzne. Najpowszechniej spotyka się pogrubioną czcionkę podkreślającą pierwszy lub ostatni element ogłoszenia. O ile na końcu prawie zawsze jest to kontakt do nadawcy (adres, telefon itp.), to formuły otwierające ogłoszenia w analizowanych grupach językowych różnią się. Hiszpanie najczęściej wytłuszczają słowa pozdrowienia adresowane bezpośrednio do odbiorcy (*Hola [cześć], ¡Hola chica! [cześć dziewczyno], ¡Hola chico![cześć chłopaku]*). Pierwsze słowa Polaków i Francuzów stanowią skondensowany opis nadawcy, zgodny z konwencją, który spełnia funkcję marki. Francuscy nadawcy chętnie posługują się terminami generycznymi (*homme [mężczyzną], femme [kobieta]*). Polacy odwołują się do wyrażeń bardziej precyzyjnych, akcentując w pierwszych słowach wygląd (*atrakcyjny/a, młody/a*), stan cywilny i społeczny (*samotny, wdowiec, panna, dentystka, inżynier*) oraz inne kategorie, które zostają rozwinięte w dalszym opisie (patrz Tabela 2).

Typowo wizualne środki perswazji – obramowanie i ikona (zdjęcie) używane są przez nadawców wszystkich trzech języków. Najczęściej fotografię załączają Hiszpanie. Polacy, mimo iż czynią to rzadziej, bardziej precyzyjnie ją dobierają. Zdjęcia przy polskich ogłoszeniach matrymonialnych mają na ogół charakter oficjalny w przeciwieństwie do ich hiszpańskich odpowiedników. Najrzadziej ikona spotykana jest w ogłoszeniach francuskich. Jednak ta grupa językowa najczęściej wykorzystuje obramowanie.

Szczegółowe zestawienie środków perswazji pozajęzykowej przedstawia poniższa tabela.

Tabela 3:

środki perswazji graficznej w ogłoszeniach matrymonialnych				
ogółem	•••	pogrubiona czcionka		
	w tym	pol. •••	franc. •••	hiszp. •••
	••	obramowanie		
	w tym	pol. ••	franc. ••	hiszp. •
	•	ikona		
	w tym	pol. ••	franc. •	hiszp. •••

(••• – występuje bardzo często, •• – występuje dość często, • – występuje sporadycznie, „—“ – nie występuje)

Podsumowanie:

- W ogłoszeniach matrymonialnych polskich, francuskich i hiszpańskich występują elementy perswazji bezpośredniej, pośredniej i pozajęzykowej, wyrażone poprzez akty mowy, pozytywną autoprezentację oraz środki graficzne.
- Głównym narzędziem perswazyjnym polskich ogłoszeń matrymonialnych jest niezwykle rozbudowany opis nadawcy. Ogłoszenia hiszpańskie wpływają na odbiorcę bardziej poprzez liczne akty mowy, niż przez prezentację autora, która w tej grupie jest raczej pobieżna. Francuskie ogłoszenia matrymonialne dążą do minimalizacji formy i treści i ograniczają się raczej do niezbędnych elementów.
- We wszystkich grupach językowych najczęściej spotykanymi aktami mowy są assertywne (*szukam, poznam*), najrzadziej komisywne (*ja ci dam, ty mi dasz*). Dyrektywy w ogłoszeniach matrymonialnych charakteryzują się wielką różnorodnością na poziomie wyrażania. Spotyka się dyrektywy bezpośrednie (*napisz, zadzwoń*), pośrednie (*Proszę o..., Jeśli...to + imperatyw*) oraz implicityne (*żonaci nie, tylko poważne oferty*). Dyrektywy wyrażone bezpośrednio najczęściej stosowane są przez nadawców hiszpańskich. Dyrektywy implicityne charakterystyczne są jedynie dla ogłoszeń matrymonialnych polskich.
- Najczęstszym graficznym zabiegiem jest pogrubienie pierwszego i/lub ostatniego elementu ogłoszenia, najmniej powszechnym – dołączenie fotografii.

Najczęściej zdjęcia towarzyszą ogłoszeniom matrymonialnym hiszpańskim, najrzadziej do francuskim. Odwrotną proporcję można dostrzec w przypadku obramowania, które największą popularnością cieszy się u nadawców ogłoszeń francuskich, a najmniejszą u nadawców hiszpańskich.

Literatura

ADAM, Jean-Michel – BONHOMME, Marc: L'argumentation publicitaire. Rhétorique de l'éloge et de la persuasion. Paris: Nathan 2003. 238 s.

BAIDER, Fabienne: 2004, Hommes galants, femmes faciles. Etudes socio-sémantique et diachronique. Paris: L'Harmattan 2004. 271 s.

FLORCZAK, Jacek: Środki perswazji w płaszczyźnie interferencji językowych na przykładzie spotów informacyjnych o Unii Europejskiej. In: Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego LVIII. Kraków: wyd. Universitas 2002, s. 37 – 63.

FLORCZAK, Jacek: Zasady funkcjonowania chwytów typograficznych w tekstach o charakterze perswazyjnym. In: Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego LX. Kraków: wyd. Universitas 2004, s. 71 – 88.

GRZEGORCZYKOWA, Renata: Wprowadzenie do semantyki językoznawczej. Warszawa: PWN 2001. 184 s.

MIETZEL, Gerd: Wprowadzenie do psychologii. Gdańsk: GEP 2002. 440 s.

BLUM-KULKWA, Schoschana: Pragmatyka dyskursu, In: Teun A. Van Dijk (red.): Dyskurs jako struktura i proces. Warszawa: PWN 2001, s. 214 – 241.

STERN, Josef Peter: Manipulacja za pośrednictwem cliché. In: Głowiński Michał (red.): Język i społeczeństwo. Warszawa: Czytelnik 1980, s. 282 – 298.

TABAKOWSKA, Elżbieta: Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa. Kraków: Wydawnictwo Universitas 2001. 362 s.

ZGÓŁKOWIE Halina i Tadeusz: Świat wartości w leksyce ogłoszeń towarzyskich i matrymonialnych. Acta Universitatis Wratislaviensis – 2218, Język a Kultura – 13, Wrocław 2000, s. 327 – 332.

Gramatická kategória rodu, kategória životnosti – neživotnosti substantív v spisovnej slovenčine a bieloruštine

Jana Ladzianska-Jusková

Katedra slavistiky Inštitútu rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky,
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Každé podstatné meno predstavuje istý obsah a má určité gramatické vlastnosti (kategórie). V slovenčine a bieloruštine sa gramatické kategórie v zásade zhodujú. Podstatné mená vystupujú v jednom z troch rodov, ktorými sú: mužský/мужчински (maskulínum), ženský/жаночы (feminínum), stredný/ніякі (neutrum), môžu mať bud' jednotné číslo/адзіночны лік (singulár) alebo množné číslo/множны лік (plurál) a jeden zo šiestich pádov: *nominativ* (наzoўны

склон), *genitív* (родны скл.), *datív* (давальны скл.), *akuzatív* (вінавальны скл.), *lokál* (месны скл.), *inštrumentál* (творны скл.).

Kategória rodu spolu s kategóriu čísla a pádu patrí k najdôležitejším gramatickým kategóriám podstatných mien. Každé podstatné meno v slovenčine patrí do jedného z troch gramatických rodov – mužského, ženského alebo stredného. V bieloruštine podstatné mená môžu byť v mužskom, ženskom alebo strednom rode, okrem tých substantív, ktoré sa používajú len v množnom číslе (pomnožné, plurália tantum) a slov tzv. spoločného rodu (агульны род). Pluraliá tantum v slovenčine dokážeme zaradiť k rodu podľa ich pádových prípon v množnom čísla podľa jednotlivých vzorov. Slová tzv. spoločného rodu v bieloruštine môžu označovať osoby mužského alebo ženského rodu, menia svoj rod v závislosti od používania – teda ak označujú osobu mužského pohlavia, zaraďujú sa k maskulínam. Na porovnanie si zoberme napríklad slovo *калека*. Ak budeme chcieť vyjadriť, že sme sa stretli s mužom-kalikou, použijeme v bieloruštine pádovú príponu pre maskulínu (I. deklinácia): *калекам*, ak pôjde o ženu, použijeme pádovú príponu pre feminínu (II. deklinácia): *калекай*. V slovenčine slová, ktoré môžu označovať osoby mužského aj ženského pohlavia, zaraďujeme k rodom podľa zakončenia (napr. *sirota*, *kalika* – ženský rod, *samouk*, *bojко* – mužský rod).

O tom, do akého rodu podstatné meno treba zaradiť, rozhodujú morfologické vlastnosti (zakončenie základu slova, pádové prípony), syntaktické vzťahy (kongruencia – tvary podradeného slova – prídavných mien, čísloviek, slovies) a tiež lexikálny význam. Rod je vlastne priamym výrazom toho, že podstatné mená sú názvy samostatne chápanych javov. Preto je rod najcharakteristickejším príznakom substantív v slovenčine (MSJ, 1966, s. 69), a rovnako aj v bieloruštine.

Morfologické vlastnosti kategórie rodu podstatných mien sa najviac odrážajú v tvaroch jednotného čísla, v slovenčine sú aj v množnom číslе charakteristické prípony, v bieloruštine sa rodové rozdiely v množnom číslе prejavujú predo-všetkým významovo, pretože pádové prípony pre plurál sú viac-menej jednotné. K unifikácii prípon dochádzalo najmä v množnom číslе. Ak sa v jednotnom číslе z bývalých piatich (resp. šiestich) skloňovacích typov zachovali tri, tak v množnom číslе došlo potom k zjednoteniu, zlatiu všetkých typov skloňovania (Jankovski, 1989, s. 165). Táto analógia, vyrovnávanie jednotlivých tvarov, v podstate znamená oslabenie princípu rodu, podobné vyrovnávanie sa uskutočnilo aj v slovenčine pri podstatných menách ženského a stredného rodu.

Kategóriu rodu podstatných mien slovenčina aj bieloruština (ako aj iné slovanské jazyky) zdedili z praslovanského jazyka. Vtedy bola kategória založená na protiklade maskulína a feminína: neutrá (non neutra: neutra). (Petr, 1984, s. 80). Skloňovacie typy nezáviseli od rodu podstatných mien, ale od zakončenia. Tento princíp sa čiastočne v bieloruštine (a východoslovanských jazykoch) zachoval dodnes, zatiaľ čo v slovenčine sa stará deklinačná sústava rozpadla, pretože po kontrakcii a zániku jerov sa tvaroslovne členenie podľa témy stalo nevýrazné a nová deklinačná sústava vznikla podľa pevnejšieho kritéria – teda

podľa rodu podstatného mena (Krajčovič, 1970, s. 99). V tomto deklinačnom systéme sa uplatnil predovšetkým ***rodový princíp***, ktorý zatlačil do úzadia staré kmeňové rozdiely medzi deklinačnými typmi substantív. Utváraním novej deklinačnej sústavy sa začali zbližovať podstatné mená s odlišným skloňovaním, až bud' splynuli a vytvorili nový vzor, alebo niektoré si napriek zbliženiu zachovali aj nejaké črty zo starého skloňovania. Preto je v súčasnej spisovej slovenčine pre taký typ skloňovania potrebný napr. vzor hrdina (pôvodne a-kmene maskulín), v súčasnej spisovej bieloruštine tieto a-kmene (napr. *старшина*, *страпасма*, *важвода*) majú v genitíve singuláru koncovky ako feminína zakončené na -a/-я). V oboch prípadoch je to príklad vplyvu iného typu skloňovania, ktorý ostal po zbližovaní deklinácií.

Už v praslovančine existovala kategória životnosti, ktorej princípom bolo uvedomovanie si protikladu živého a neživého. Životné podstatné mená vystupujú prevažne vo formách mužského a ženského rodu a len malá časť má formu stredného rodu. Neživotné podstatné mená môžu patriť ku ktorémukoľvek gramatickému rodu. Odlišenie životných substantív sa prejavilo potom v skloňovaní, formálne sa ***odlišili*** nominatív a akuzatív pri životných (napr. *brat* – *brata*, *kováč* – *kováča*) a ***splynuli*** nominatív a akuzatív pri neživotných (*stôl* – *stôl*). Musíme zdôrazniť, že táto kategória sa vyskytovala nerovnomerne ako v slovenčine, tak aj v iných slovanských jazykoch. Napríklad v slovenčine sa toto odlišenie vzťahovalo len na podstatné mená, ktoré označovali mužské osoby, čo podnietilo vznik novej kategórie mužskej osoby.

Kategória osoby, bytosťi vznikla pravdepodobne v čase vzniku staroslovien-skych textov a v predspisovnom období jednotlivých slovanských jazykov. Zvýraznená bola pri časti podstatných mien (hlavne o-kmeňov, ďalej aj u-kmeňov a i-kmeňov) tým, že v skloňovaní sa začal v akuzatíve jednotného čísla používať tvar ako v genitíve (pozri príklady vyššie). Táto kategória sa v slovanských jazykoch v jednotnom čísle uplatňuje bez rozdielu, ale v množnom čísle sa už rozšírila nerovnomerne. Tu je rozdiel aj medzi slovenčinou aj bieloruštinou, pretože v slovenčine sa v pluráli rozlišuje životnosť iba pri životných osobných maskulínach (výnimcoľne pri niektorých zvieracích), zatiaľ čo v bieloruštine je aj v množnom čísle odlišné skloňovanie pre podstatné mená, ktoré označujú živé bytosťi.

Kategória životných maskulín a mužských osôb

Gramatická kategória rodu je v slovenčine východiskom zaradenia substantív do jednotlivých vzorov, v bieloruštine je však najdôležitejším kritériom zakončenie slova, až potom rod. Podľa zakončenia sa bieloruské podstatné mená zaraďujú do skloňovacích typov. Tu vidíme základný rozdiel v systéme skloňovania medzi slovenčinou a bieloruštinou. V čase vzniku staroslovien-skych pamiatok sa podľa jednotlivých (samohláskových) kmeňov ešte skloňovali podstatné mená dvoch rodov, napr. o-kmene: mužský a stredný rod, a-kmene: ženský a mužský rod, i-kmene: mužský a ženský rod.

V súčasnej spisovnej bieloruštine sú tri typy skloňovania plus štvrtý typ, ktorý sa obyčajne samostatne nevyčleňuje, je tzv. zmiešané skloňovanie (рэзна склоняльныя назоўнікі).

V nasledujúcich tabuľkách uvádzame zjednodušený prehľad deklinačných typov v staroslovienčine, v súčasnom spisovnom bieloruskom a slovenskom jazyku.

Tabuľka č. 1: Staroslovienčina

Kmene			
samohláskové		spoluohláskové	
o-kmene	mužský rod stredný rod	-n- kmene	stredný rod, mužský rod
u-kmene	mužský rod	-t- kmene	stredný rod
a-kmene	ženský rod	-r- kmene	ženský rod
	mužský rod	-s- kmene	stredný rod
i-kmene	ženský rod	-ъv- kme- ne	ženský rod
	mužský rod		

Tabuľka č. 2: Bieloruština

Скланенне			
I.	II.	III.	
Мужчынскі род (заканчэнне на зычны) ¹	Ніякі род (заканчэнне на голосны)	Жаночы род (заканчэнне на галосны)	Жаночы род (заканчэнне на зычны)

Tabuľka č. 3: Slovenčina

Rod			
Mužský rod		ženský rod (zakončenie na samohlásku a spo- luohlásku)	stredný rod (zakončenie na samohlásky)
životné (zakončenie na spoluohlásku a sa- mohlásku)	neživotné (zakončenie na spoluohlásku)		

Podľa týchto tabuľiek môžeme vidieť, do akej miery rodový princíp vytláčal delenie podľa kmeňov v súčasných slovanských jazykoch – v slovenčine a v bieloruštine. Je zreteľné, že v bieloruštine sa zachovalo ešte členenie podľa zakon-

¹ Dostupná bieloruská literatúra obyčajne uvádzá toto delenie (napr. aj Малажай, 1999), treba však pripomienúť, že existujú rôzne prístupy a do prvého typu skloňovania patria aj maskulína na -a/-я, iba v genitíve sg. majú prípony ako feminína na -a/-я.

čenia slova, až druhým kritériom je rod, ktorý však nekorešponduje s deklináciami – I. typ skloňovania zahŕňa hned' dva rody, mužský a stredný, zatiaľ čo ženský rod je zastúpený v druhej a tretej deklinácii. Rodový princíp zvíťazil jednoznačne v slovenčine, kde slúži ako prvoradé kritérium pre vznik skloňovacích vzorov, ktoré ďalej vznikajú potom podľa zakončenia slova. Zámerne sme pri mužskom rode v slovenčine vydeliili životné a neživotné podstatné mená, ktoré majú oproti bieloruštine isté osobitosti (napr. zakončenie na samohlásku).

Všetky názvy osôb a zvierat patria v slovenčine do skupiny podstatných mien, ktorá má v skloňovaní určité spoločné znaky. Je to **kategória životných maskulín a mužských osôb**. O tejto kategórii môžeme hovoriť aj v bieloruštine, hoci v preštudovanej literatúre sme sa zatiaľ nestretli s tým, aby bola samostatne vyčlenená a bola jej venovaná väčšia pozornosť. Podľa nášho názoru je to pravdepodobne spôsobené tým, že v bieloruštine sa kategória živnosti nevzťahuje len na maskulínu, je rozlišovaná v skloňovaní aj pri ostatných rodoch, pri podstatných menách, ktoré označujú živé bytosti.

Rodové rozlišovanie pri životných podstatných menách sa opiera najmä o prirodzený rod. Názvy mužských osôb sú spravidla maskulína, názvy ženských osôb sú feminína a názvy mláďať obyčajne neutrá.

V slovenčine sa životné podstatné mená mužského rodu, ktoré označujú osoby, skloňujú podľa vzoru chlap a vzoru hrdina. Životnosť sa však určuje aj pri zvieracích maskulínach, ale len v jednotnom číslе. Niektoré podstatné mená ako *pes*, *vták* a *vlk* môžu mať v pluráli okrem neosobných tvarov (s príponou v nominatíve plurálu *-y* bez striedania predchádzajúcej spoluďásky, alebo príponu *-e*) aj osobné tvary: *psi/psy*, *vlci/vlky*, *vtáci/vtáky*. Podobne je to aj v bieloruštine, kde sa tiež podstatné mená mužského rodu delia na osobné a neosobné (zvieracie). Na rozdiel od slovenčiny sa v bieloruštine rozoznáva životnosť v pluráli aj pri zvieracích podstatných menách. Oproti ostatným maskulínam (neživotným) majú životné substantíva v skloňovaní niektoré zvláštnosti – pády, ktoré vyjadrujú „životnosť“:

- genitív a akuzatív singuláru: *brata*, *kováča*, *čitateľa*, *učiteľa*, *medveda* / *брата*, *кавала*, *чытача*, *настайніка*, *мядзведза*;
- genitív a akuzatív plurálu: *bratov*, *kováčov*, *čitatelov*, *učiteľov* / *братоў*, *кавалеў*, *чытачоў*, *настайнікаў*, *мядзведзаў*;
- datív a lokál singuláru: v slovenčine s príponou *-ovi* (*bratovi*, *kováčovi*, *čitateľovi*, *učiteľovi*), v bieloruštine s príponou *-y* (*брату*, *кавалю*, *чытачу*, *настайніку*), ktorá zdôrazňuje kategóriu osoby – zvieracie maskulína majú v lokálni inú koncovku.

V bieloruštine sa životné a neživotné podstatné mená líšia aj v ostatných rodoch, čo vidíme hlavne v akuzatíve množného čísla: ak je neživotné, má tvar ako v nominatíve; ak je životné, má tvar ako v genitíve.

Porovnanie tvarov v slovenčine a bieloruštine:

N. ženy, kravy, deti / knihy, polia	H. жанчыны, каровы, дзеци / книгі, пали
G. žien, kráv, detí / kníh, polí	P. жанчын, кароў, дзяцей / книг, палёў

<p>D. ženám, kravám, deťom,
knihám, poliam</p> <p>A. ženy, kravy, deti / knihy, polia</p> <p>L. o ženách, kravách, deťoch,
knihách, poliach</p> <p>I. ženami, kravami, detimi, knihami,
poliami</p> | <p>Д. жсанчынам, каровам, дзецям, кніга,
налям</p> <p>В. жсанчын, кароў, дзяцей / кнігі, палі</p> <p>М. аб жсанчынах, каровах, дзецах, кнігах,
налях</p> <p>Т. жсанчынамі, каровамі, дзецьмі (дзецимі),
кнігамі, налямі</p> |
|---|---|

Literatúra

- АТРАХОВІЧ, Кандрат Крапіва – БУЛАХА Ў, Міхаіл et al: Граматыка беларускай мовы. Марфалогія. Том 1. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР 1962. 539 с.
- ЯНКОЎСКІ, Фёдар Міхайлавіч: Гісторычна граматыка беларускай мовы. Мінск: Вышэйшая школа 1989. 301 с.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Náčrt dejín slovenského jazyka. Bratislava: SPN 1970. 196 s.
- МАЛАЖАЙ, Галіна Мікалаеўна: Беларуская мова. Дапаможнік для школ, ліцэй і гімназій. Мінск: Аверсэв 1999. 287 с.
- PETR, Jan: Základy slavistiky. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1984. 144 s.
- RUŽIČKA, Jozef et al: Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydatelstvo SAV 1966. 896 s.

Kvet ako symbol splneného želania v rozprávkach

Vieroslava Leitmanová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Na vybraných rozprávkach môžeme sledovať, ktoré mravné hodnoty boli dôležité pre ľudí v minulosti. Podľa nášho názoru mali by mať tieto hodnoty svoje miesto aj v dnešnej spoločnosti, preto sú tieto rozprávky poučné aj pre dnešného človeka. Významnú úlohu v nich zohráva kvet – ruža.

Červená ruža je symbolom lásky, ružová zaľúbenia a žltá ťiarlivosti. V rozprávkach *Trojruža*, *Ružový púčok* a *Ruža* je ruža symbolom splneného želania, oslobodenia, vykúpenia zo zakliatia, z predchádzajúceho života. Prvé dve rozprávky majú podobný dej. Vytvoril ich slovenský ľud. Tretia je z nemeckého prostredia.

Citatel' v rozprávke *Ruža* spoznáva životné podmienky chudobnej rodiny s dvomi deťmi. Vytvára si predstavu o každodennom putovaní najmladšieho dieťaťa po okolí domu a jeho hľadaní raždia. Rozkvitnutá ruža symbolizuje vykúpenie z takéhoto života, ktoré začína chorobou. Prvým príznakom choroby je stretnutie najmladšieho dieťaťa s tajomným dieťaťom. Ruža predstavuje

vzácný dar, splnené želanie, dôraz na duševné hodnoty oproti materiálnemu zameraniu. Ruža je zároveň spôsob, ako povedať matke o blížiacej sa smrti. Ako slúbilo tajomné dieťa, po rozkvitnutí ruže najmladšie dieťa zomrelo.

Dobrosrdečný otec sa v príbehoch, ktoré pozbierali P. Dobšínský a B. Němcová, pýta svojich dcér, čo im má primiest'. Na jednu stranu môžeme položiť hmotné túžby dcér, na druhú želanie dostať ružu. Podľa týchto želaní, vzťahov v rodine a spôsobom vysporiadania sa so životnými okolnostami môžeme spoznať charakter jednotlivých postáv.

Postava otca nehodnotí želania svojich dcér. Dáva dcéram sľub, ktorý chce splniť navzdory okolnostiam. Na jarmoku nakúpi drahé dary pre staršie dcéry a každého sa vypytuje, kde by mohol zohnať jeden ružový púčok pre najmladšiu. Napriek výsmechu okolia ďalej hľadá a v duchu je smutný, že jednoduché želanie nedokáže splniť.

Bohatý kupec v príbehu *Trojruža* prepcháva svoju loď drahocennými šatami a klenotmi, ale pre najmladšiu nemá dar. Situácia sa mení po stroskotaní lode alebo strate chodníka v hustej hore. Do protikladu sa kladie hmota a duchovno. Rozprávky čerpajú zo životných skúseností ľudí. Platí v nich pravidlo, že duchovno je pre hmotu neviditeľné, ale hmota sa naopak získava spolu s duchovným bohatstvom.

Ked' otec vidí trojružu, myslí si: „*Ach, ved' je toto tá pravá trojruža pre moju najmladšiu dcéru!*“ „*Čo už aj prídem domov o žobráckej palici, aspoň tej jednej splním, čo si ziadala*“ (citované podľa Dobšínský, 1986, s. 12).

V príbehu zachytenom Boženou Němcovou týmto slovami vysvetluje kúpnu cenu ruže: „*Ech, dieťa moje, ved' by ja bol rád všetko svoje bohatstvo zaň dal, keby som si len teba bol zachoval!*“ (citované podľa Němcová, 1989, s. 65). Želal si, aby mu išiel oproti pes, mačka alebo hocijaké iné zvieratá, len nie najmladšia dcéra. Charakter si zachováva, ked' napriek bolesti z lúčenia odvádzajúca najmladšiu dcéru na miesto, ktoré mu určil medved'. Preto má radosť, ked' neskôr vidí dcéru šťastnú s mladým mužom.

Medved' sa najskôr správa k nádzornemu veľmi pohostinne, ponúka mu nocľah a stravu: „*To pre teba, ukonaného: najedz sa a napi, ulož sa a odpoči si!*“ (Dobšínský, s. 11). Po zistení krádeže a zneužití jeho dôvery vyčíta otcovi jeho čin: „*Odtiaľto živý neodídese! Ako si sa opovážil trhať, čo nie je twoje?*“ (Dobšínský, s. 12) – „*Ako si sa opovážil odtrhnúť tento ružový puk, môj najmilší kvietok, pekný ako nijaký na svete!*“ (Němcová, s. 64). Namiesto ruže musí dať otec nahradu. V rozprávke *Trojruža* medved' požaduje priamo jeho dcéru, v rozprávke *Ružový púčok* hovorí: „*Ja za ten puk nič inšie nežiadam, iba to, čo ti najprv v ústrety pôjde, ked' sa domov vrátiš*“ (Němcová, s. 64). Dievčinu medved' povzbudzuje, aby sa ho nebála a po odkliati jej vďaka bozkáva ruky.

Najmladšia sestra si nevšíma správanie a výsmech svojich sestier. Svoj vzťah k otcovi vyjadruje: 1. citovým oslovením „*otecko môj drahý*“, 2. vyzdvihnutím otcovho života a zdravia nad hmotné dary [„*Ja už len tomu budem najvďačnejšia, ked' sa mi spoza mora vrátite zdravý a čerstvý*“ (Dobšínský, s. 7)]. Na oto-

vo naliehanie odpovedá: „*Ak tam dakde uvidite tri ruže z jednej stopky vykvitať, tie mi doneste! To mi bude najmilšie!*“ (Dobšinský, s. 7).] Želá si síce niečo výnimočné, „*tri ruže z jednej stopky*“, ale za otcov dar d'akuje slovami: „*Rada som i tej ruži, i čomukolvek by som bola rada, čo by ste mi doniesli. Ale najradšej som už len vášmu zdraviu! Ked' ste mi len tu, drahý otecko! Nič to zato, že sme schudobneli, ved' preto ešte nezahynieme!*“ (Dobšinský, s. 12, 15).

V rozprávke *Ružový púčok* je postava najmladšej chápaná oveľa fyzickejšie a márnivejšie: „*Ja si nič inšie nežiadam, milý otec, len jeden ružový púčok, ale aby taký pekný bol ako nijaký na svete!*“ (Němcová, s. 63). Hoci toto želanie vyznieva skromne, jarmok sa konal v čase, keď už všetky ruže odkvitli. Z tohto dôvodu bola táto jednoduchá prosba nesplnitelná. O to ironickejšie vyznievajú slová, ktoré povedala dcéra otcovovi, ktorými ho privítala: „*A či ste mi, tatuško, doniesli ružový púčok?*“ (Němcová, s. 64).

Ked' sa dcéra dozvedela, čo musí otec zaplatiť za ružový púčik, odovzdane odpovedala: „*Už sa preto netrápte, tatuško, ked' je tak, poručeno pánu bohu, pójdem, a čo ma čaká, to už azda pretrpím!*“ (Němcová, s. 65).

V rozprávke *Trojruža* si dcéra váži každú živú bytosť, lebo ju stvoril Boh. Nikoho neobviňuje, ale prijíma všetko, čo ju čaká: „*Čože by som nešla, ved' aj medved' je živé stvorenie! Sama som si na príčine, ked' som si žiadala tú ružu!*“ (Dobšinský, s. 16). Vyriecknuté slová uskutočňuje. Každý deň sa s medveďom rozpráva a prechádza po záhrade. Medveďa si obľúbila, preto si robí o neho starosti, keď ho tri dni nemôže nikde nájsť. Mŕtvemu medveďovi vystrojí pohreb, rozlúči sa s ním a pobozká ho. Jej súženie môžeme cítiť zo slov: „*Ach, medvedík môj drahý, čože sa tebe stalo? Ach, aký si mi len bol dobrý!*“ (Dobšinský, s. 19). „*Ale veru neodídem, kým si ho aspoň raz nepobozkám!*“ (Dobšinský, s. 19).

V príbehu *Ružový púčok* je motív smrti vymenený za motív postupného vyslobodenia z kliatby, čo sa objavuje na čiastočnej až úplnej strate čiernych chmárov zo zámku a na zmene výzoru medveďa. Dievčina ho vykupuje svojimi obetami a vierou, že všetko dobre dopadne. Každú noc ju mučí všelijaká háved', ale ona do posledného okamihu nepovie ani slovo. Ked' to nemôže vydržať, vykrikne: „*Jaj!*“ Vtedy pred ňou stojí mladý muž a na znak vd'aky jej bozkáva ruky.

Staršie sestry sú vykreslené ako márnivé, zákerné a chamtivé. Záleží im len na bohatstve. Od otca očakávajú, že im donesie drahé šaty, šperky a rôzne iné pletky, akých v celom šírom okolia nijet. Po zmarení ich túžob sa s otcom nerozprávajú. Z najmladšej sestry sa vysmievajú. Ked' zistia, že pomocou ruže nadobudla zámok a krásneho mládenca, skoro puknú od závisti.

Z rozprávok sa poslucháč dozvedá, že daný sľub sa musí dodržať. Positívne sú hodnotené vlastnosti: čestnosť, mrvnosť, dobrosrdečnosť, láskavosť, obeťavosť a dôvera v prozretelnosť. Mnohé z týchto vlastností sa už vytratili z moderných rozprávok a porovnateľne zriedkavo sa objavujú aj v našom živote. Možno návrat k týmto rozprávkam upevní v starších čitateľoch mrvné

hodnoty a pre mladších budú rozprávky vhodným vzorom. A tak, ako je kvet prejavom úcty, budú nadalej tieto krásne rozprávkové príbehy nielen symbolom, ale aj vzorom ľudskosti.

Literatúra

DOBŠINSKÝ, Pavol – FULLA, Ľudovít: Trojruža. Bratislava: Mladé letá 1986, s. 7 – 19.

Grimms Märchen. Kinde- und Hausmärchen, gesammelt durch die Brüder Grimm. Gesamtausgabe mit Holzschnitten von Ludwig Richter. Eggolsheim: NEBEL VERLAG GmbH.

NĚMCOVÁ, Božena: Zlatá kniha rozprávok. Bratislava: Pravda 1989, s. 63 – 68.

Možnosti významu titulu literárного díla

Josef Lesák

Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

0 Úvod

Titul je – vedle grafické podoby obálky, popř. jména již zavedeného autora – složkou literárного díla, která jako první upoutá pozornost potenciálních čtenářů, podle titulu se také v první fázi orientuje uvažování, o čem kniha bude. Titul představuje zároveň „erbovní štíť“ díla, autor do titulu vkládá to, co je pro něj důležité. Ne vždy se musí jednat o nejvýznamnější motiv tematické výstavy díla, autor do titulu může vložit něco, co se mu líbí, nebo spojení, kterým chce upoutat větší pozornost – např. Arif Salichov změnil v druhém vydání název své knihy ze zkratkového slova *Eropolit*, jež v sobě spojovalo téma erotiky a politiky a zakončením *-it* ukazovalo na postavu, na provokativní název *Pičky a gorodky*. Důvodem pro tuto změnu bylo to, že čtenáři slovu *Eropolit* nerozuměli a prodejnost nedosahovala požadované výše.

Přemýšlení nad tím, co znamená název určité knihy, patří snad k úplně první činnosti, kterou čtenáři v průběhu recepce literárного díla uskutečňují. Naopak po přečtení díla by jednou ze závěrečných aktivit mělo být zamýšlení se nad skutečným významem (či možnými významy) a smyslem titulu. Nalézání významu/ù názvu literárного díla je interpretací sui generis. S jistou nadsázkou (a s vyloučením záměrné nejasných titulů) můžeme tvrdit, že nepochopení významu titulu (a od něj odvozeného smyslu titulu) je nepochopením celé knihy.

V některých případech je odhalení významu titulu jednoduché, u jiných knih hledáme význam titulu po celou dobu čtení.

Při zkoumání titulů jsme je rozdělili do několika skupin podle konstituování jejich významu.¹

1 Tituly s doslovním významem

Do této skupiny titulů můžeme zařadit tituly obsahující (1) vlastní jména, (2) jména obecná v nepřeneseném významu. Pro obě podskupiny je podstatné, že slovům užitým v titulech zůstává stejný význam jako v běžné komunikaci, tj. text literárního díla nemění jejich sémantiku.

Vlastními jmény užitými v názvech knih bývají nejčastěji protagonistické tituly [Tolstého *Anna Karenina*, *Dita Saxová* (A. Lustig), Ibsenův *Peer Gynt*], ale i prostorové (Hugův *Chrám Matky Boží v Paříži*). Propria nemají generický význam (jejich funkcí je označovat jedince či jednotliviny), některé teorie jim přesto přisuzují zvláštní druh významu utvářený variabilní sumou znalostí uživatelů proprií o označovaných objektech (ESČ, 2002, s. 205). Tyto teorie potvrzují například jména postav v literárních dílech, např. jméno (*Pani Bovaryová* získává pragmatický význam „povrchní žena unikající do falešných iluzí“). U jasné vyprofilovaných postav může jméno postavy přejít do jazyka jako lexicifikovaná metafora (apelativizace proprií), jméno postavy se stává označením její typické vlastnosti (*donchuán* = záletník, *kondelík* = pohodlný měšťák).

V případě titulů s obecnými jmény [*Matka* (K. Čapek), *Naši furianti* (L. Stroupežnický), *Přehrada* (M. Majerová), *Rok na vsi* bratří Mrštíků] se význam titulu v souvislosti s textem díla nemění, nýbrž se zpřesňuje. V případě *Předtuchy* M. Pujmanové se z textu dovidláme, čí je předtucha a čeho se týká, není však porušena nekontextová sémantika titulu (slovo či slovní spojení v titulu nemá přenesený význam), předtucha je stále „nejasně tušení“ (SSČ).

Původně jednoznačné tituly mohou získat další významy (viz dále), nebo symbolický přesah. V tomto případě se nestávají metaforickým pojmenováním jiné skutečnosti, slovo označující jednu skutečnost se stává symbolem druhé skutečnosti [Šrámkovy *Zvony* – vesnické zvony jsou zárukou mravního rádu, s jejich zabavením odchází i morálka; kácení *Višňového sadu* (A. P. Čechov) – symbol konce šlechtické éry, *Focaultovo kyvadlo* U. Eca – zdroj celosvětové moci].

2 Tituly s přeneseným významem

Titul může sloužit jako „klíč k dílu“ (Hodrová, 2001, s. 249), např. upozorňuje na tematickou dominantu, naopak dílo často slouží jako pomůcka k dešifrování přeneseného významu titulu. Titul s přeneseným významem nabývá v kontextu literárního díla (zcela) jiného významu než je nekontextová sémantika slova či slovního spojení v titulu.

¹ Příspěvek je součástí připravované diplomové práce *O čem vypovídají názvy současných literárních děl*. Diplomová práce vzniká na Katedře českého jazyka a literatury, vedoucím diplomové práce je PhDr. Josef Peterka, CSc.

Vliv textu na titul díla je důležitější než opačně, text zpřesňuje význam titulu, ale titul nemusí vždy sloužit jako „instrukce ke čtení“, ale může naopak mít, překrývat jinou významovou rovinu díla (autor zvolí titul, který se mu líbí, ale s dílem příliš nesouvisí; volba atraktivnějšího titulu z marketingových důvodů; cenzurní zásahy; zámerné matení čtenáře).

Rozluštění významu titulních metafor většinou nebývá obtížné, patří k základním čtenářským dovednostem. Příklady titulů s přeneseným významem: *Lidé na křížovatce* (M. Pujmanová) – společnost na pomezí dvou systémů; *Rozšíření bitevního pole* (M. Houellebecq) – větší úspěchy v oblasti sexu a peněz; *Vlčí jáma* (J. Glazarová) – tázivá atmosféra v nefungující rodině; *Krabice živých* (N. Frýd) – kartotéka vězňů v koncentračním táboře; *Černé světlo* (V. Řezáč) – v doslovém významu nedává smysl, metafora zla.

3 Dvojznačné a víceznačné tituly

Celá řada titulů vedle doslovného významu má ještě přenesený význam, popř. vícero přenesených významů. Někdy se jedná o lexikalizované metafore, častěji jde ale o aktuální metafory, kdy se přenesený význam konstituuje v kontextu literárního díla. *Bloudění* J. Durrycha má význam doslovného ztracení se, putování po Evropě a duchovního tápání; *Těžká hodina* (J. Wolker) je označením dospívání, porodu i revoluce; *Turbína* (K. M. Čapek Chod) je jak stroj, tak předzívka hlavní hrdinky, jsou tak vyjádřeny jejich navzájem propojené osudy; *Propast* (L. Andrejev) – zároveň jáma i temná strana lidské psychiky (chtíč mladíka, který využije situace, kdy jeho přítelkyni znásilní skupina pobudů, a on ji následně znásilní také); *Kde je zakopán pes* (P. Kohout) – historie života a smrti jezevčíka Edy i uzuální význam frazému („v čem spočívá neutěšený stav“).

Složitě komponovaný je význam názvu *Žalář nejtemnější*. V kontextu díla není obsažen doslovny význam věznění, prvním přeneseným významem je slepota (hlavní postava oslepne), druhý význam je žárlivost, třetí význam je láska (obojí omezuje svobodnou vůli), čtvrtý význam je lidská omezenost a se-bestřednost, neschopnost vcítit se do druhých.

4 Tituly s významem vázaným na určitou situaci v textu díla

Význam těchto titulů – zpravidla replikových (tituly tvorené větami, které pronáší literární postavy) – je osvětlen konkrétní situací v textu díla (abychom mohli nějaké větě přisoudit význam, potřebujeme znát její kontext, v případě sentenčních titulů text literárního díla). Význam titulu může být omezen jen na konkrétní situaci, častěji ale můžeme takové tituly chápat jako zobecňující metaforu pro celkové téma díla.

Takové tituly se v textu díla zpravidla objevují jen na jednom místě, často na významově zatížených místech v textu (incipit, závěr, klíčová scéna). Nemají-li tyto tituly přesah k celkovému vyznění díla, jsou dokladem toho, že se rozvolňuje vztah mezi titulem a dílem (Hodrová, 2001, s. 251).

Název *Mlčení jehňátek* (T. Harris) odkazuje na traumatizující zážitek z dětství agentky Clarice Starlingové spojený s křikem jehňat, o němž vypráví doktoru Lecterovi. Vztahuje se k životu Clarice spíše než k obětem sériového vrahů (po vyřešení případu už Clarice „usíná za mlčení jehňátek“). Ve hře *Kočka na rozpálené plechové střeše* (T. Williams) Maggie v jedné replice přirovná svůj život k pohybům kočky na rozpálené střeše. Na začátku románu *Na střeše je Mendelssohn* (J. Weil) vydá zastupující říšský protektor R. Heydrich příkaz sundat sochu židovského skladatele Mendelssohna Bartholdyho (příkaz začíná právě titulním zvoláním), dělníci omylem sundají sochu nacisty oblíbeného R. Wagnera (má „židovský“ nos). Dále už se k této scéně ani větě vypravěč nevrací, omyl nemá pro dělníky fatální následky. Název *Soví zpěv* (I. Procházková) se vztahuje k písničce o sově pálené, kterou si zpívá přítelkyně hlavního hrdiny Armina Rebeka. Nejedná se obecnou konotaci sovy jako symbolu moudrosti, Rebeka potřebuje blízkost, někoho, komu by zpívala svou písničku o sově. Kdyby šlo o písničku o sojce, o čápovi, o káněti atp., význam titulu by se – na rozdíl od estetické kvality slovního spojení – nezměnil.

5 Tituly s překvapivým významem

Do této skupiny patří tituly, u kterých čtenář primárně očekává jiný význam. Často se jedná o mystifikační tituly, jejichž autoři usilují o záměrné zmatení čtenáře, pro čtenáře však není příliš složité odhalit pravý význam titulu při čtení textu. Tyto tituly jsou velmi příznačné pro postmoderní postupy.

Nalezneme tituly, které slibují jiný žánr, jiný typ literatury (básnická sbírka Emila Caldy *Úvod do obecné teorie prostoru*, experimentální próza Věry Linnhartové *Rozprava o zdviži*, básnická prvotina Karla Tomana *Pohádky krve*), tituly, které navozují typově jiného autora, než je skutečnost (Hodrová, 2001, s. 250), např. povídky mladého A. P. Čechova *Ze zápisů starého muže*, soubor fejetonů L. Vaculíka *Stará dáma se baví*.

Význam titulu také nemusí odpovídat apriorním představám, je porušeno běžné očekávání (*Těžká Barbora* J. Voskovce a J. Wericha není tlustá žena, ale obrovské dělo, *Anděl Jáchyma* Topola není nadpřirozená bytost, ale pražská křížovatka). Zvláštním případem je Macurův titul *Občan Monte Christo* – hlavní postava Petr Lambda je sice novodobý mstitel, ale nikoliv ušlechtilý (jedná se o parodiю na Dumasova hrdinu), explicitně je navíc jako „Monte Christo“ v textu díla označeno pouze nakladatelství, za jehož pracovníka se Lambda vydává; tato hříčka jen podtrhuje celkové mystifikační vyznění díla.

6 Tituly s nejasným významem

Pro poetiku titulu 20. století není úplně výjimečné, že význam titulu zůstane nejasný i po pozorném přečtení celé knihy. Jde o další doklad rozvoněného vztahu mezi titulem a textem díla, D. Hodrová (2001) dokonce hovoří o arbitrárnosti titulu („titul nabývá charakteru takřka arbitrárního, libovolného“, s. 251).

Pro ilustraci D. Hodrová uvádí některé povídky Josefa Čapka z knihy *Lelio*, prózy Věry Linhartové (povídka *Co nejvíce šedé z Mezipružkumu nejbliž uplynulého*), ale i proslulý román U. Eca *Jméno růže*. Eco zvolil tento titul v duchu své teze, že „titul má čtenáře zmást, ne ho uvést na správnou cestu“, namísto původně zvažovaného *Opatství zločinu* (odkaz k tradici gotického románu) či tradičního protagonistického titulu *Adson z Melku* (Hodrová 2001, s. 245). Podobnou záhadou zůstává i titul Michela Houellebecqua *Elementární částice*, kdy na jediném místě najdeme zmínku o výzkumech, které vyvracejí teorii elementárních častic, dále se už narážka na titulní slovní spojení v textu díla neobjevuje. Elementární částice nejsou ani jednoznačnou metaforou něčeho základního.

7 K významu titulů básnických sbírek/sbírek povídek

Význam titulů tohoto typu děl není určován pouze jedním uceleným textem, ale všemi texty sbírky. Je důležité rozlišovat mezi názvy původních autorských souborů (ucelená literární díla) od titulů sekundárně připravených výborů, které často zkreslují autorův záměr (mohou být zvoleny z marketingových důvodů nebo mohou zužovat autorovu tematiku).

Pro pochopení významu titulu bývá stěžejní buď titulní báseň/povídka [*Torzo naděje* (F. Halas), *Miluju Tě k zbláznění* (J. Topol), sbírka povídek Stanislava Berana *Až umřeš, nikdo už Ti nebude chtít sahat na prsa*], nebo význam titulu vychází rovnoměrně ze všech čísel sbírky, název žádného z nich není pojat do titulu, autor volí samostatný název (*Kniha lesů vod a strání* (S. K. Neumann), *Měsice* (K. Toman), *Smešné lásky* (M. Kundrata), *Mrtvý holky* M. Urbana).

8 Tendence významu titulů

V současné literatuře můžeme podle Daniely Hodrové pozorovat napětí mezi dvěma tendencemi, jež se týkají významu titulu ve vztahu k textu díla. Na jedné straně „*se zpevňuje vazba mezi titulem a významovou strukturou díla*“ (Hodrová, 2001, s. 251). Dokonce nalezneme díla, jež jsou vystavěna přímo jako pátrání po odhalení významu titulu, personální vypravěč románu M. Urbana *Sedmikostelí* se snaží přijít na to, co se přesně skrývá pod označením „sedmikostelí“ – ač je zřejmé, že půjde o prostor nějak spjatý se sedmi pražskými kostely, autor nechává vypravěče (a s ním i čtenáře) tápat. O jaké kostely se jedná a jaký je smysl spojený se „sedmikostelním prostorem“, se čtenář vypravěč i čtenář dovídá až na konci díla.

Na druhé straně můžeme pozorovat protichůdnou – zřejmě ne tak výraznou – tendenci, která spočívá v uvolňování vztahu mezi textem literárního díla a jeho názvem a v zámerném znejasňování významu titulu. Tato tendence je blízká experimentátorům, kteří narušují základní složky literárního díla (např. autoři francouzského nového románu, v české literatuře nejvíce Věra Linhartová).

Nelze tvrdit, že by titul přestával hrát důležitou úlohu v rámci kompozice literárního díla, stále funguje jako vývěsní štíť díla i autora, ne nepodstatná je též jeho atraktivizační funkce, kdy tituly slouží jako „reklama“ na dílo (i v tom případě, je-li vztah mezi titulem a dílem jen volný nebo nejasný).

Literatura

- Encyklopédický slovník češtiny. Red. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.
- HODROVÁ, Daniela: ...na okraji chaosu... Praha: Torst 2001. 865 s.
- PETERKA, Josef: Teorie literatury pro učitele. Praha: UK-PedF 2001. 287 s.
- Slovník spisovné češtiny. Red. F. Daneš – J. Filipc – J. Machač – V. Mejstřík. 2. vyd. Praha: Academia 1998. 647 s.
- VŠETIČKA, František: Podoby prózy. Olomouc: Votobia 1997. 248 s.

Štatistické metódy vyhľadávania verbo-nominálnych kolokácií v korpuze a analýza kolokačných mier

Daniela Majchráková

Slovenský národný korpus,
Jazykovedný ústav E. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava

1 Úvod

Kolokácie sú kombinácie slov, ktoré sú na základe frekvencie výskytu v istých textoch vyčleňované a zoradzované pomocou rozličných nástrojov korpusovej lingvistiky. Pojem kolokácia môžeme chápať v širšom a užšom zmysle podľa toho, či zohľadňujeme kvalitatívne alebo kvantitatívne kritérium. Budť je to frekventované spojenie, t. j. zdôrazňujeme len frekvenčné hľadisko spojenia, alebo berieme do úvahy aj jeho sémantický aspekt. Sémantická kompaktnosť, celistvosť komponentov slovného spojenia je pre posudzovateľa kolokácie, lingvistu, nevyhnutná požiadavka jej identifikácie. Pojem kolokácia má teda širší záber a pokrýva rôzne kombinácie slov, od idiomatických až po typické frekventované spojenia. „*Kolokace jsou prvním klíčem, jehož pomocí se dostáváme k poznání způsobů, pravidel a hranic chování lexémů*“ (Čermák, 2006b, s. 10). Kolokácie nám napomáhajú odhaliť kombinatorickú schopnosť slova, jeho syntagmatický potenciál, vďaka čomu sa môžeme viac priblížiť k jeho aktuálnej platnosti v jazyku, k jeho významu (Čermák, 2006b). A. Jarošová definuje pojem kolokácia ako „*nencionálne ustálené spojenie alebo typické spojenie*“, čím pokrýva „*systémové jednotky (lexikalizované spojenia nominálne aj verbo-nominálne spojenia s významom adverbii a synsémantik) a útvary*

na hranici textu a systému (typické spojenia)“ (Jarošová, 2007, s. 99 – 100). Pojem kolokácia vymedzuje na základe funkčného kritéria; kolokáciu tiež nazýva lexikalizovaným spojením (Jarošová, 2007).

V súčasnosti sa ako naliehavá vynára otázka spôsobu lexikografického záchytenia kolokácií a spôsobu využitia štatistických nástrojov pri ich identifikácii v rozsiahlych korpusových dátach. Na registráciu ustálených kolokácií extrahovaných z korpusu na základe frekvenčných kritérií je zameraný projekt *Slovníka slovenských kolokácií*, ktorý vypracoval a vedie P. Ďurčo (2007).

V nadváznosti na spomínaný projekt sa v príspevku zameriame na možnosti štatistickej identifikácie ustálených spojení a budeme sa snažiť odpovedať na otázku, do akej miery sa môže lingvista – lexikograf spoľahnúť na štatistické hodnoty kolokačných mier a čo hovoria jednotlivé štatistické hodnoty, odhliadnuc od zložitých matematických výpočtov, o spájateľnosti daného slova alebo o jeho postavení v korpuze. Rovnako sa budeme zaoberať otázkou, či je vysoká hodnota absolútnej frekvencie nevyhnutnou podmienkou určenia ustáleného slovného spojenia.

2 Extraktia kolokácií

Centrom nášho záujmu budú verbo-nominálne spojenia, konkrétnie spojenia slovesa a podstatného mena a slovesa, prídavného mena a podstatného mena. Môžeme ich prirovnáť k lexikalizovaným verbo-nominálnym spojeniam (systémovým jednotkám) alebo typickým spojeniam „*na hranici textu a systému*“ podľa A. Jarošovej (2007, s. 100), alebo k lexikalizovaným spojeniam typu sloveso a podstatné meno, resp. príslovka, teda pôjde o „*neterminologické viacslovné pomenovania bez prvku obraznosti*“ podľa J. Kačalu (1997, s. 193 – 194), alebo tiež k analytickým verbo-nominálnym spojeniam podľa L. Kralčáka (2005). Samozrejme očakávame, že medzi získanými kolokáciami sa môžu vyskytovať aj frazeologické spojenia – idiomatické kolokácie (Čermák, 2006, s. 12). V našom kontexte budeme teda za kolokáciu považovať idiomatické spojenia, ustálené typické a takisto veľmi frekventované spojenia, pričom sa vyhneme analýze termínov a propriei.

Ako jazykový materiál sme si zvolili dátá Slovenského národného korpusu, konkrétnie verziu prim-3.0-snk-all z roku 2007 v rozsahu 350 miliónov textových jednotiek. Z korpusu boli vybrané n-gramy, t. j. postupnosti tokenov (textových jednotiek), na základe morfológických kritérií. Automatizované boli vygenerované tieto kombinácie lemov: verbum + substantívum (V – S), verbum + prepozícia + substantívum (V – P – S), verbum + adjektívum + substantívum (V – A – S), verbum + prepozícia + adjektívum + substantívum (V – P – A – S). Jednotlivé bigramy, trigramy a tetragramy obsahovali slová v základných tvaroch (lemy) a boli zoradené podľa absolútnej frekvencie v korpuze. Napriek tomu, že sa kolokáty nie vždy dajú zovšeobecniť na lemy, keďže sú primárne tvorené slovnými tvarmi, jazykový materiál extrahujeme na základe jazykových vzorcov, ktoré nevyhnutne počítajú so základnými tvarmi slov. V prvej fáze budeme

kolokácie získavať s ohľadom na ich formálnu stránku, v ďalšej sa zameriame na sémantické a funkčné kritériá, podľa ktorých budeme dané kolokácie triediť. Budeme sa snažiť zodpovedať tieto klúčové otázky: Ako súvisí frekvencia kolokácie s jej ustálenosťou? Ako sa ustálenosť kolokácie odráža v jednotlivých štatistických hodnotách kolokačných mier?

3 Analýza kolokácií

Zoznam najfrekventovanejších kolokácií typu verbum – substantívum ukaže, že najčastejšie sa v slovenčine vyskytujú kombinácie so slovesom *byť* (porov. tabuľka č. 1). Tieto spojenia predstavujú len analytické tvary so slovesom *byť*, napr. *byť čas*, *byť dôvod*, *byť problém*, *byť hráč*. Na druhej strane je však zoznam bohatý na tzv. lexikalizované spojenia „*kategoriálneho slovesa s podstatným menom*“ (Kačala, 1997, s. 193 – 194) alebo „*analytické verbo-nominálne spojenia*“ (Kralčák, 2005), napr. *dať pozor*, *klásiť otázka*, *položiť otázka*, *venovať pozornosť*, *mať obava*, *utrpieť zranenie*, ktoré by sme rovnako mohli pomenovať typickými spojeniami, ku ktorým môžeme priradiť ich rovnako typické cudzojazyčné ekvivalenty (*venovať pozornosť* – *pay attention*, *dať pozor* – *take care* a pod.). Takto zvolený spôsob získavania jazykového materiálu sa môže osvedčiť pri skúmaní a získavaní verbo-nominálnych spojení.

Najfrekventovanejšie kolokácie typu verbum – prepozícia – substantívum tvoria zhodne s predchádzajúcou skupinou kolokácií prevažne spojenia slovesa *byť*, v zozname tiež nájdeme typické spojenia, „*lexikalizované spojenia kategoriálneho slovesa s podstatným menom ako predmetu alebo príslovkového určenia*“ (Kačala, 1997, s. 194), napr. *zísť na um*, *mať na svedomí*, *brať na vedomie*, *prichádzať do úvahy*, *dať za pravdu*, *utkvieť v pamäti*. Na rozdiel od skupiny kolokácií verbum – substantívum sa môžeme stretnúť aj s výskytom niekoľkých idiomatických spojení s istou mierou obraznosti *vŕtať v hlave*, *visieť vo vzdachu*, *praskáť vo švíkoch*, *vodiť (niekoho) za nos*.

Tabuľka č. 1: Príklady najfrekventovanejších kolokácií typu verbum – substantívum a verbum – prepozícia – substantívum v poradí, v akom sa vyskytovali v prim-3.0-snk-all, uvedené podľa absolútnej frekvencie.

kolokácie typu verbum-substantívum			kolokácie typu verbum-prepozícia-substantívum			
15841	byť	pravda	7000	byť	v	poriadok
13058	mať	možnosť	6281	mať	k	dispozícia
12691	mať	pocit	5735	byť	k	dispozícia
11496	mať	pravda	5676	mať	na	mysel'
10983	byť	súčasť	5672	byť	v	súčasnosť
10959	mať	záujem	5054	byť	na	Slovensko
10470	mať	právo	5001	Vranov	nad	Topľa
8456	Vladimír	mečiar	4477	byť	v	rok
8272	mať	problém	3715	mať	na	starosť
7392	byť	problém	3706	byť	na	program

7304	byť'	človek	3623	byť'	v	súlad
7236	vysoký	tatra	3522	brať'	do	úvaha
7091	byť'	člen	3407	byť'	v	podstata
6360	byť'	výsledok	3347	byť'	v	rozpor
6020	byť'	čas	3046	mať'	za	následok
5730	byť'	dôvod	2935	zísť'	na	um
5675	byť'	ľudia	2821	odpovedať'	na	otázka
5267	mať'	šanca	2631	mať'	v	ruka
5202	pokrútiť'	hlava	2585	príšť'	o	život
4944	mať'	zmysel	2544	mať'	v	úmysel
4927	otvoriť'	dvere	2496	držať'	v	ruka
4631	byť'	situácia	2444	byť'	na	svet
4574	dávať'	pozor	2395	príšť'	na	rad
4307	byť'	otázka	2226	byť'	v	skutočnosť
4235	mať'	čas	2120	byť'	v	porovnanie
4107	byť'	svedok	2089	dostať'	do	ruka
4062	byť'	vec	1948	byť'	na	miesto
3985	byť'	predmet	1917	mať'	na	svedomie
3904	byť'	fakt	1900	vzniknúť'	v	rok
3606	byť'	pán	1722	byť'	v	prípad

Zaujímavé spojenia nachádzame v zozname kolokácií verbum – adjektívum – substantívum a verbum – prepozícia – adjektívum – substantívum, v ktorých sa vyskytuje podstatne viac idiomatických spojení. Frekvenčné hodnoty kolokácií poukazujú na stereotypné alebo časté používanie typických spojení, ako aj obrazných pomenovaní, napríklad *nájsť spoločnú reč, podať pomocnú ruku, byť v plnom príde, vidieť na vlastné oči, tahať za kratší koniec, byť na dobrej ceste, brať na l'ahkú váhu*.

Niektoré spojenia však môžu mať skutočné frekvenčné hodnoty vyššie, ako ich máme zaznamenané v zozname. Je to spôsobené bud tým, že jednotlivé komponenty konkrétneho ustáleného spojenia môžu variovať, napr. *zobrat'/brat'/vziať na l'ahkú váhu, tahať/potiahnut' za kratší koniec*, alebo pozičným umiestnením jednotlivých komponentov spojenia v rámci vety, napr. *Tam už bola zábava v plnom príde*. Zoznam kolokácií preto nemusí vždy zobrazovať skutočnú absolútну frekvenciu ustáleného spojenia a aj poradie jednotlivých kolokácií je len orientačné.

Tabuľka č. 2: Príklady najfrekventovannejších kolokácií typu verbum – adjektívum – substantívum a verbum – prepozícia – adjektívum – substantívum v poradí, v akom sa vyskytovali v prim-3.0-snk-all, uvedené podľa absolútnej frekvencie.

kolokácie typu verbum-adjektívum-substantívum			kolokácie typu verbum-prepozícia-adjektívum-substantívum			
1228	byť'	vysoký	čas	691	byť'	na dobrý cesta
942	mať'	veľký	šanca	648	obvinit'	z trestný čin
931	mať'	veľký	význam	615	vidieť'	na vlastný oko

893	podat'	trestný	oznámenie	591	tahat'	za	krátky	koniec
763	studit ²¹	Academica	Slovaca	505	byť	v	plný	prúd
715	začať	trestný	stíhanie	469	byť	s	veľký	pravdepodobnosť
645	trvať	udržateľný	rozvoj	466	byť	v	posledný	čas
641	byť	veľký	problém	406	byť	v	konečný	dôsledok
639	venovať	veľký	pozornosť	400	byť	v	minulý	rok
585	mať	veľký	vplyv	382	byť	na	druhý	strana
557	byť	veľký	záujem	378	byť	v	každý	prípad
543	nájsť	spoločný	reč	370	byť	do	istý	miera
535	byť	každý	deň	370	prejst'	na	druhý	strana
535	mať	veľký	problém	367	byť	do	značný	miera
530	dávať	veľký	pozor	348	študovať	na	vysoký	škola
521	mať	iný	názor	333	dosiahnuť	v	minulý	rok
479	byť	veľký	rozdiel	320	byť	na	vysoký	úroveň
470	byť	celý	deň	319	byť	v	istý	zmysel
463	byť	hlavný	dôvod	313	vyskočiť	na	rovný	noha
459	Dukla	banský	Bystrica	304	byť	v	veľký	miera
459	kláštor	veľký	dôraz	295	byť	z	veľký	časť
450	podat'	dobrý	výkon	293	byť	v	posledný	rok
449	mať	dobrý	nálada	283	skončiť	na	druhý	miesto
443	mať	plný	ruka	282	obvinený	z	trestný	čin
434	podat'	pomocný	ruka	270	obžalovať	z	trestný	čin
425	byť	dlhý	rok	260	byť	po	celý	čas
419	dopustiť	trestný	čin	245	chcieť	za	každý	cena
418	mať	veľký	radosť	241	vstúpiť	do	európsky	únia
412	byť	hlavný	téma	236	byť	na	druhý	deň
402	utripiť	ťažký	zranenie	228	brať	na	ťahký	váha

Vzhľadom na daný materiál môžeme konštatovať, že so vzrástajúcim počtom komponentov kolokácie v kombinácii s vyššími hodnotami frekvenčnej distribúcie sa zmenšuje pravdepodobnosť, že daná kolokácia predstavuje náhodné spojenie. Na druhej strane frekvenčné hodnoty spolučískytu v bigramoch sú vyššie ako v trigramoch a tetragramoch, keďže pravdepodobnosť spolučískytu jednotlivých komponentov v trigramoch a tetragramoch je menšia a vzácnejšia.

Vzťah medzi frekventovanosťou a ustálenosťou: skupina verbum – adjektívum – substantívum

Pri porovnávaní dvoch vzoriek kolokácií sme sa zamerali na kolokácie na krajných pozíciách frekvenčnej škály: v zozname trigramov so štruktúrou V – A – S sme sledovali prvých 1000 kolokácií a konfrontovali sme ich s kolokáciami,

¹ V zozname n-gramov sa môžu v dôsledku nedokonalej automatizovanej morfológickej anotácie korpusu vyskytovať spojenia typu studiť Academica Slovaca.

ktoré sa v zozname nachádzali na pozícii 10000 až 11000. Analýzou materiálu sme sa snažili zistíť, nakoľko súvisí frekventovanosť kolokácie s jej ustálenosťou a naopak.

V prvých 1000 trigramoch typu V – A – S sme identifikovali frazémy, lexikalizované a typické spojenia, napr. *nájsť spoločnú reč, podať pomocnú ruku, mať plné zuby* (niečoho), *neveriť vlastným očiam, mať īazké srdce* (na niekoho), *mať zviazané ruky, zvíťazit zdravý rozum, naliat čistého vína, šíti horúcou ihľou, naskakovať husia koža, zachovať chladnú hlavu, položiť základný kameň*.

Zo zoznamu 1000 kolokácií sme vybrali spolu 29 ustálených spojení. Najviac spojení (spolu 18) sa nachádzalo v prvých 400 kolokáciách, v ďalších, s frekvenčnou distribúciou 110 výskytov, ich bolo podstatne menej. Môžeme konštatovať, že so znižujúcou sa frekvenciou sa znižoval aj počet nájdených ustálených spojení.

Z analýzy kolokácií nachádzajúcich sa v zozname na mieste 10000 až 11000 vyplynulo, že išlo prevažne o typické spojenia s frekvenciou 14 výskytov v korpuze: *strácať zdravý rozum, nemať šťastnú ruku, mať silné reči, ponúkať pomocnú ruku, zaujať tvrdý postoj, urobiť malý zázrak, rozpítať hotové peklo, dostať sladkú odmenu*. Našli sme však aj spojenie s preneseným frazeologickým významom je *hodená rukavica*.

Je teda zrejmé, že existuje relácia medzi frekvenciou a ustálenosťou slovného spojenia. Analýza materiálu potvrdila, že ustálené spojenia inklinujú k vysokým štatistickým hodnotám. Napriek tomu nie každé frekventované spojenie musí byť automaticky ustálené a aj medzi najmenej frekventovanými spojeniami možno rovnako nájsť ustálené slovné spojenia. Prikláňame sa k názoru, že ustálené spojenia sa môžu nachádzať na celej škále frekvenčnej distribúcie, v centre aj na frekvenčnej periférii (porov. Ďurčo, 2007).

Analýza kolokačných mier: skupina *verbum* – *substantívum*

Medzi štatistické metódy identifikácie kolokácií, tzv. kolokačné miery, patrí napríklad MI-score, t-score, Dice koeficient, Log-likelihood, Z-score, cost-criterion. Tieto metódy vyhodnocujú vzájomný spoluvýskyt dvoch slov. Prostredníctvom korpusového manažéra Manatee a klienta Bonito môžeme štatisticky vyhodnocovať vzájomný spoluvýskyt slov na základe MI-score a t-score.

Ako uvádza F. Čermák (2006b, s. 13), MI-score je miera vzájomnej informácie, meria silu asociácie medzi dvoma slovami, pri ktorých ide o podiel pravdepodobnosti výskytu týchto dvoch slov spolu a výskytu každého z týchto slov nezávisle. Podľa autora frekventovanejšie slová sú v tabuľke postavené nižšie ako slová menej frekventované, ktoré majú hodnotu MI-score vyššiu.

Na druhej strane t-score je test signifikantnosti založený na rozdielie medzi pozorovaným a predpokladaným výsledkom, tzv. miera kontrastu (Čermák, 2006b, s. 13). Na základe t-score sa testuje, či zistené počty výskytov jednotlivých slov a ich dvojic zodpovedajú náhodnému rozloženiu slov v korpuze. Čím

väčšia je hodnota t-score, tým je menej pravdepodobné, že ide o náhodné rozloženie slov, a naopak, tým pravdepodobnejšie je, že ide o pevnejšie, ustálenejšie spojenie (Český národní korpus – úvod a příručka uživatele, 2000, s. 60). Tieto tvrdenia sa budeme snažiť overiť zodpovedaním otázky, čo nám kolokačné miery hovoria o danej kolokácii.

Z prvých 500 bigramov typu V – S sme vybrali 12 verbo-nominálnych lexikalizovaných spojení a 12 voľných spojení. Tieto spojenia mali absolútну frekvenciu v korpuse do 700 výskytov. Rovnako sme porovnali vzorku deviatich voľných spojení a piatich typických spojení vybraných z 500 kolokácií nachádzajúcich sa v zozname na miestach 10000 až 10500. Vo všetkých prípadoch sme zistovali hodnoty kolokačných mier a navzájom ich porovnávali.

Z tabuľky č. 3 je zrejmé, že ustálené spojenia majú hodnotu MI-score podstatne vyššiu ako voľné spojenia, pričom hranica ustálených spojení sa pohybovala okolo hodnoty 9. V prípade kolokácie *položiť otázkou* to však tak nie je napriek tomu, že ide o veľmi typické verbo-nominálne lexikalizované spojenie.

Hodnota t-score je relatívne vysoká u oboch typov slovných spojení, okrem prípadov *mať priateľa* a *byť pacientom*, čo je pravdepodobne spôsobené širokou spájateľnosťou verb *mať* a *byť*. Viacvýznamové slová spravidla „produkujú“ veľké množstvo kolokátov a platí, že čím majú viac významov, tým viac kolokácií s daným slovom tvoria, keďže každý jednotlivý význam slova viaže na seba špecifické kolokáty (porov. Čermák, 2006a, s. 930 – 931). Monosémantické a monokolokabilné slová sú z tohto hľadiska uprednostnené a majú zväčša vyššie hodnoty štatistikých mier.

Tabuľka č. 3: Výber z prvých 500 bigramov typu V – S (do 700 výskytov v korpuse).

ustálené a typické spojenia	MI-score	t-score	voľné spojenia	MI-score	t-score
niest' zodpovednosť	9,494	39,43	mať priateľa	1,039	13,57
pokrútiť hlavou	11,08	72,0	byť pacientom	5,228	8,687
pokrčiť plecami	13,38	57,62	povedať riaditeľovi	3,618	34,93
položiť otázkou	7,402	46,13	informovať horváta	7,681	26,31
držať palce	10,52	35,98	stať predmetom	5,181	29,62
utrpiet' zranenie	11,07	41,63	dostať meno	3,751	26,02
zmerať sily	10,4	36,43	potrebovať peniaze	5,472	26,73
zastávať názor	9,747	39,16	prosiť pána	5,304	26,37
lámať hlavu	9,209	31,44	znamenať koniec	4,191	23,2
vyraziť dych	11,26	30,96	hľadať cestu	4,577	24,9
mávnuť rukou	10,51	28,69	získať cenu	4,017	22,29
nadviazat' kontakt	10,33	29,37	nájsť spôsob	4,493	28,22

Ako vidieť z tabuľky č. 4, voľné spojenia majú nízke hodnoty MI-score, porovnatelne s frekventovanými voľnými spojeniami v tabuľke č. 3. Na druhej strane v kolokáciách *odslúžiť omšu*, *píliť drevo*, *strpčiť život*, *snímať hriech* sa

vyskytujú verbá s úzkou kolokabilitou, ktorá im „zaručuje“ vysoké hodnoty MI-score. V spojení *píliť drevo* má slovo *píliť* obmedzenú spájateľnosť, keďže viaže na seba kolokáty istej sémantickej skupiny. Rovnako je to v prípade kolokácie *strpčiť život*, ktorej relatívna frekvencia 55,56 nám hovorí, že v prieme- re v každom druhom prípade sa slovo *strpčiť* vyskytuje so slovom *život*.

Tabuľka č. 4: Výber z 500 bigramov z miest 10000 až 10500 s frekvenciou 66 až 64 výskytov v korpusе.

voľné spojenia	MI-score	t-score	typické spojenia	MI-score	t-score
navrhnut' vytvorenie	5,735	7,726	odslužiť omšu (r.f.11,9)	11,47	8,121
tvrdiť odborník	3,421	7,693	píliť drevo (r.f. 11,45)	11,15	7,996
komentovať tréner	4,634	9,693	snímať hriech	9,955	7,992
zlepšiť hra	4,002	7,501	strpčiť život (r. f. 55,56)	9,351	7,734
vyjadrovať myšlienka	4,246	7,812	utrácať peniaze	9,049	8,047
vysvetliť fakt	4,33	7,778			
vrátiť sila	1,016	4,076			
rozhodovať dátum	5,842	7,922			
predstaviť súbor	3,443	7,208			

Ked' porovnáme hodnoty t-score v oboch tabuľkách, zistíme, že rozdiely sú prieplastné, a to bez ohľadu na to, či ide o spojenie ustálené alebo voľné. Z toho vyplýva, že t-score nám v podstate nehovorí o sémantickej zviazanosti spojenia, ale skôr o tom, ako je spojenie frekventované vzhľadom na ostatné spojenia v korpusе. Môžeme konštatovať, že so znižujúcou sa absolútou frekvenciou spojení sa znižuje aj hodnota ich t-score. Frekventované kolokácie sú z tohto hľadiska zvýhodnené pred menej frekventovanými, keďže vykazujú zväčša vysoké hodnoty t-score, či už sú ustálené alebo voľné.

4 Záver

V príspevku sme zisťovali a overovali, akú úlohu môžu zohrávať štatistické informácie pri hodnotení ustálenosti spojenia. Analýzou materiálu sme dospeli k týmto zisteniam:

- Štatistické hodnoty môžu napomôcť lepšej identifikácii ustálených spojení; pri extrakcii na základe absolútnej frekvencie sa však uprednostňujú frekventovanějšie kombinácie slov, vďaka čomu môžu byť menej frekventované spojenia prehliadané.
- Vzhľadom na zvolený spôsob selekcie a identifikácie kolokácií sme prišli k záveru, že čím väčší počet komponentov má identifikovaná kolokácia, tým je viac pravdepodobné, že nejde o náhodné voľné spojenie.
- Množstvo dát je rozhodujúce: čím väčší korpus, tým uspokojujejšie výsledky prináša.
- Monosémantické a monokolokabilné slová inklinujú k vyšším hodnotám MI-score.

- Ustálené kolokácie, ktorých komponenty sú viacvýznamové slová, čiže slová so širokou spájateľnosťou, a slová veľmi frekventované môžu byť vďaka nízkej hodnote MI-score a t-score prehliadané.

Daný spôsob extrakcie kolokácií sa osvedčil ako vhodný na skúmanie verbonominálnych spojení. Štatistické nástroje umožňujú orientovať sa vo veľkom množstve dát, ktoré dnes korpusy obsahujú, pomáhajú selektovať a verifikovať lingvistickej materiál. Pre lingvistu, lexikografa či kohokoľvek, kto sa pokúša odhaliť zákonitosti fungovania jazyka a kombinatorických schopností jeho jednotiek – slov, sú tieto korpusové nástroje, ako aj samotný korpus nevyhnutným predpokladom výskumu.

Literatúra

ČERMÁK, František: Collocations, Collocability and Dictionary. In: Proceedings XII EURALEX International Congress, Volume II., Torino, Italia, September 6th – 9th, 2006. Ed. E. Corino – C. Marello – C. Onesti. Alessandria: Edizioni dell' Orso 2006a, s. 929 – 937.

ČERMÁK, František: Kolokace v lingvistice. In: Kolokace. Studie z korpusové lingvistiky. Svazek 2. Ed. F. Čermák – M. Šulc. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav českého národního korpusu 2006b, s. 9 – 16.

Český národní korpus – úvod a příručka uživateli. Ed. J. Kocek – M. Kopřivová – K. Kučera. Praha: Ústav českého národního korpusu 2000. 160 s.

ĐURČO, Peter: Collocations in Slovak (Based on the Slovak National Corpus). In: Computer Treatment of Slavic and East European Languages. Ed. J. Levická – R. Garabik. Bratislava: Tribun 2007, s. 43 – 50.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém vymedzenia kolokácií. In: Jazykovedný časopis, 2007, roč. 58, č. 2, s. 81 – 102.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém vyčleňovania ustálených lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov. In: Jazykovedný časopis, 1999, roč. 50, č. 2, s. 94 – 100.

KAČALA, Ján: K statusu lexikalizovaných spojení. In: Slovenská reč, 1997, roč. 62, č. 4, s. 193 – 203.

Kolokace. Studie z korpusové lingvistiky. Svazek 2. Ed. F. Čermák – M. Šulc. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav českého národního korpusu 2006. 453 s.

KRALČÁK, Lubomír: Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine. Synchrónno-diachrónny pohľad. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 2005. 204 s.

MAJCHRÁKOVÁ, Daniela: Vyčleňovanie lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov. [Diplomová práca]. Bratislava: Filozofická fakulta 2005. 63 s.

Problémy s posesívnosťou pri konfrontačnom slovensko-bulharskom výskume

Lenka Majchráková

Slavistický ústav J. Stanislava Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Konfrontačný jazykový výskum slovenčiny a bulharčiny poskytuje bohaté možnosti výskumu. Skúmané jazyky sú sice geneticky príbuzné slovanské jazyky, ale zároveň aj jazyky typologicky odlišné. Kým slovenčina je ako západoslovanský jazyk hodnotená ako jazyk syntetický, bulharčina ako jazyk analytický.¹ Podobne aj v rámci areálnej lingvistickej typológie ich zaraďujeme k rozdielnym skupinám, kým bulharčina patrí k jednej z najznámejších areálowych skupín, k balkánskemu jazykovému zväzu, slovenčina nemá jasne vyhnané postavenie v rámci konkrétnej areálnej skupiny jazykov. Je považovaná za jazyk mimo jadra tzv. *spisovného bežného európskeho jazyka* (Standard average European) (Haspelmath, 1998, s. 272), alebo je zaraďovaná k dunajskému, či stredoeurópskemu jazykovému zväzu (Skalička, 2006, s. 1053).

Genetická príbuznosť a zároveň typologická rozdielnosť skúmaných jazykov sľubuje viaceru zaujímavých porovnaní, v nasledujúcom príspevku konfrontáciu týchto dvoch jazykov aplikujem na kategóriu posesívnosti. Posesívnosť patrí k tzv. jazykovým univerzáliám (pre jazykové univerzálie pozri Greenberg, 1978), k jazykovým kategóriám, ktoré sú prítomné v každom jazyku. Nazdávam sa preto, že porovnanie tejto univerzálnnej kategórie v bulharčine a slovenčine bude podnetné nielen pre možnosť porovnania formálneho vyjadrenia tejto kategórie, ale aj pre poukázanie na predpokladané hlbkové rozdiely medzi skúmanými jazykmi. Zameriam sa preto nielen na výber lexikálnych, syntaktických a gramatických prostriedkov v posesívnych predikatívnych konštrukciách so slovesami *mať* a *byť* v slovenčine a bulharčine, ale aj na vplyv sémantiky danej výpovede na ich výber a použitie v skúmaných jazykoch. Spomínané hlbkové rozdiely medzi jazykmi sa budú zo sémantickej zložky konštrukcie premietaať do jej formálneho vyjadrenia.

Termín posesívnosť sa využíva nielen pri definovaní majetkovej kategórie, ale aj pri opise priylastňovacích vzťahov vo všeobecnosti. Záujem o štúdium tejto kategórie prehľbil svojou prácou *Possession as an operational dimension of language* Hansjacob Seiler, ktorý definuje posesívnosť ako konceptuálny vzorec

¹ Spomínané hodnotenie je zaužívané, ale ako upozorňujú viacerí autori aj značne zjednodušené. Napríklad v rámci pražskej lingvistickej typológie upozorňuje Skalička na skutočnosť, že v každom jazyku sa realizuje viaceru typov. V slovenčine je dominantný flektívny (v inej literatúre syntetický) typ, realizuje sa aj aglutinačný a izolačný, v bulharčine je najsilnejšie zastúpený izolačný (analytický) typ, ďalej aglutinačný a flektívny typ (porovnaj Skalička, 2006, s. 1139 a 1051).

na vyjadrovanie vzťahov. Vyjadrovanými vzťahmi sú vzťahy medzi ľudskou bytosťou a časťami jej tela, rodinnými príslušníkmi, materiálnym vlastníctvom, kultúrnymi či intelektuálnymi produktmi (Seiler, 1981, s. 7). Posesívnosť je vzťah, ktorý vytvárajú dve zložky, vlastník (posesor) a objekt vlastnenia (posesum).² Tieto dve zložky môžu mať rôzny charakter. Posesor môže byť ľudská osoba, zvíera, vec, či abstraktná entita. Podľa toho sa zvyčajne posesor rozdeľuje na **oduševneného posesora**, ktorým je osoba, alebo **neoduševneného posesora**.

Podľa charakteru posesa je posesívnosť rozdeľovaná do viacerých kategórií. Vyjadrovanie priamych vlastníckych vzťahov umožňuje **konkrétna posesívnosť**, o ktorej sa hovorí v prípade, že vlastnenou vecou je nejaký konkrétny objekt. Ďalšou veľkou skupinou je **sociálna posesívnosť**, v tejto skupine je posesom ľudská bytosť a, ako už napovedá názov kategórie, v tomto prípade ide o vyjadrovanie sociálnych vzťahov. Často sa stretávame s **abstraktnou posesívnosťou**, kde je privlastňovaným objektom abstraktná entita. Iní autori preferujú rozdelenie len do dvoch kategórií a ich následných podkategórií, a to na **abstraktnú posesívnosť**, ktorej charakteristika je rovnaká ako v prechádzajúcom prípade a **fyzickú posesívnosť**, kde autori zaradujú konkrétnu aj sociálnu posesívnosť (porovnaj Ivanov, 1989). V rámci fyzickej posesívnosti mnohí autori vydeľujú **oddeliteľnú posesívnosť a neoddeliteľnú posesívnosť**.³ Toto rozdelenie sa podobne ako to prechádzajúce realizuje na úrovni posesa, keď to, čo od posesa nemožno oddeliť, spadá k neoddeliteľnej posesívnosti, a naopak, to, čo sa oddeliť dá, k oddeliteľnej posesívnosti. Spor o to, či má takého rozdelenie odraz v konkrétnom jazyku, a teda či je takéto rozdelenie vôbec potrebné, rozdeľuje jazykovedcov, ktorí sa zaoberajú skúmaním fenoménu posesívnosti, už niekoľko desaťročí. Autori monografie *Kategorija possessivnosti v slavjanskich i balkanskich jazykach* podčiarkujú, že hoci uvedené rozdelenie v nimi skúmaných slovanských a balkánskych jazykoch nemá špecifické gramatické výrazové prostriedky, figuruje ako skrytá kategória, ktorá hrá dôležitú úlohu pri tvorbe sémanticko-syntaktickej štruktúry syntagmy (Ivanov, 1989, s. 61). Najnovšie výskumy v tejto oblasti využívajú práve túto kategóriu na určenie tzv. „*split possession*“ – „*rozhraničenie, predel posesívnosti*“. Z výsledkov ich výskumov vyplýva, že rozhraničovanie oddeliteľnej a neoddeliteľnej posesívnosti a rozdiely vo výbere lexikálnych či gramatických prostriedkov pri spomínaných druhoch tejto kategórie sa uskutočňuje aj v niektorých v európskych jazykoch (Stolz a kol., 2008).

² Termíny posesor a posesum uvádzam vo význame latinských termínov *possessor* a *possessum*. U Seilera, ako aj v ostatnej anglosaskej literatúre, nachádzame termíny *possessor* pre posesora a *possesee* pre posesum (porovnaj Seiler, 1981). Termíny posesor a posesum považujem za univerzálnejšie ako u Buzássyovej použité slovenské ekvalenty vlastník – vlastníctvo (porovnaj Buzássyová, 1980) a v slovenskej terminológii už boli využité v štúdiu Gerlakovej (Gerlaková, 2005).

³ Tieto podskupiny autori nazývajú *alienable possession* a *inalienable possession* (Heine, 1997 Seiler, 1981; Stolz, 2008), *otčuždaema possessivnosť* a *neodčuždaema possessivnosť* (Ivanov, 1989).

V dosiaľ citovaných deleniach chýba kategória dočasného vlastníctva. Na základe analýzy materiálu vyplýva, že sa táto kategória v slovenčine a bulharčine vyjadruje rozdielnymi lexikálnymi prostriedkami, preto v súlade s Heinem (Heine, 1997), považujem dané rozdelenie za relevantné a aplikujem ho aj v nasledujúcom článku. Autor dočasné vlastníctvo rozdeľuje na dve podskupiny, na **fyzickú posesívnosť** (physical possession [PHY]), ktorá vyjadruje vlastníctvo, fyzickú spojitosť posesora a posesa v čase danej výpovede, alebo v referenčnom čase a **dočasnú posesívnosť** (temporary possession [TEMP]), ktorá vyjadruje dočasnú kontrolu a referuje o možnosti posesora disponovať posesom iba počas istého (ohraničeného) časového úseku, pričom posesor nemôže dokladovať vlastníctvo posesa. Okrem už spomínaných kategórií **abstraktej posesívnosti** [ABST], ktorú určuje neviditeľnosť a neuchopiteľnosť posesa (sem možno zaradiť napr. choroby, pocity), a **trvalej posesívnosti** [PERM], ktorá vyjadruje vlastníctvo, autor v rámci posesívnosti vydeľuje aj **neoddeliteľnú posesívnosť** (inalienable possession [INAL]). Táto kategória v sebe zahŕňa vyjadrovanie vzťahu medzi posesorom a časťami tela, ako aj medzi posesorom a rodinnými príslušníkmi. Ďalšie dve skupiny patria neodusvnenej posesívnosti a označujú taký druh posesívneho vzťahu medzi posesorom a posesom, keď sú obaja neodusvnené predmety. V prvom prípade je posesum neoddeliteľnou časťou posesora, čiže **neodusvnená neoddeliteľná posesívnosť** (inanimate inalienable possession [IN/I]), kde patrí vyjadrovanie vzťahu celok – časť, ako napríklad: vrch, spodok, bok a podobne. V druhej skupine, **neodusvnená oddeliteľná posesívnosť** (inanimate alienable possession [IN/A]), je posesum oddeliteľné od posesora.

Dôkladnejšej analýze predikatívnych prostriedkov na vyjadrovanie posesívnosti v slovenčine a bulharčine sa budem venovať ďalej v článku, na tomto mieste len pripomienim, že okrem predikácie posesívnosť možno vyjadrovať determináciou, kde patria privlastňovacie adjektíva, zámená a aj adnominalny genitív. Ďalej sú to prostredky lexikálne gramatické, kde patria predložkové väzby a prostredky implicitne posesívne (porov. Zimek, 1960). K nim niektorí autori dopĺňajú slovesá vlastnenia napr. *vlastniť*, *patriť*, *držať* a podobne ako aj slovesá, ktoré vlastnenie implikujú *dať*, *dostať*, *stratiť*, *ukrađiť* (Piňha, 1992, s. 25).

Prv než pristúpim k analýze materiálu, zastavím sa pri syntaktickej stránke predikatívnych posesívnych konštrukcií. V prípade vetnej výpovede má predikatívna posesívná konštrukcia obvykle tieto vlastnosti: posesor je na pozícii pred posesom; posesor sa správa ako subjekt a posesum ako objekt výpovede; v jazykoch, ktoré explicitne lexikálnym či gramatickým prostriedkom vyjadrujú kategóriu určenosť a neurčenosť⁴ má posesor určitý člen a posesum neučitý.

⁴ V slovenčine na túto problematiku v súvislosti s výskumom kategórie určenosť v maďarčine a slovenčine upozorňovala Buzássyová (1972), česko-bulharské porovnanie ponúka napríklad Kufnerová (1987).

Cieľom analýzy materiálu je dokázať, či sa v slovenčine a bulharčine skúmané univerzálne sémantické kategórie vyjadrujú formálne rozdielnym spôsobom. Zameriam sa na lexikálne vyjadrovacie prostriedky a iba na predikáciu so slovesami *mat'* a *byt'*.

Analyzovaný materiál pochádza prevažne z Paralelného korpusu Univerzity v Regensburgu [The Regensburg Parallel Corpus (RPC)]. Materiál v korpusu je sčasti bulharsko-slovenský a slovensko-bulharský preklad (D. Dimov, B. Blagoeva; J. Jaroš, J. Tužinský). Vzhľadom na charakter korpusu je časť materiálu preklad z tretieho jazyka (M. Rowlingová, M. Pavić, M. Bulgakov). Pri analýze uvádzam ilustračné príklady k jednotlivým sémantickým kategóriám posesívnosti. Bulharské vety sú prekladovými ekvivalentmi slovenských viet, zároveň uvádzam aj ich morfematický preklad (pre použité skratky pozri koniec dokumentu).

Najpočetnejšia skupina v analyzovanom materiáli je **abstraktná posesívnosť** [**ABST**].

Zopakujem, že o abstraktnej posesívnosti hovoríme v prípade, že posesum je neviditeľné a neuchopiteľné, posesor je živá bytosť. Posesor nemá právo voľne disponovať posesom, a čo sa týka časového charakteru vzťahu, ten môže byť dočasný (príklad 1), alebo trvalý (príklad 2).

1. SK *Mali všetko, čo chceli, mali však aj jedno tajomstvo.*
1. BG *Имаха всичко , което искаха, обаче имаха и една тайна.*
mat'.PST.3PL – všetko.ADV – čo.PRON+DEF.– chcieť.PST.3PL
– ale.CONJ – mat'.PST.3PL – aj.CONJ – jeden.NUM – tajomstvo.N
2. SK *Mám vizuálnu pamäť!*
2. BG *Имам зрителна памет!*
mat'.1SG. – vizuálny.ADJ – pamäť.N

Trvalá posesívnosť [**PERM**], alebo vlastníctvo je druhou najpočetnejšou skupinou v analyzovanom materiáli. Pri trvalej posesívnosti je posesor živá bytosť, a posesum konkrétny predmet. Posesor má právo voľne disponovať posesom a ich vzťah sa označuje za časovo neobmedzený.

3. SK *Čarodejnici majú banky?*
3. BG *Значи маѓоносниците имат банки?*
teda.PART – čarodejník.PL+def – mat'.3PL – banka.PL

Pomerne bohatou je v korpusovom materiáli zastúpená **fyzická posesívnosť** [**PHY**], ktorá je vzťahom, do ktorého vstupuje živá bytosť (posesor) a konkrétny predmet, ktorý vlastní (posesum). Posesor má súčasne právo voľne disponovať posesom, ale toto jeho právo je časovo ohrazené, keďže posesor a posesum sú vo vzájomnom vzťahu len v istom zadanom referenčnom čase.

4. SK *Máš niečo na nose.*
4. BG *Имаши нещо на носа си.*
mat'.2SG – niečo.PRON – na.PREP – nos.N+def – svoj.PRON.
DAT

5. SK *Fred a George mali na sebe modré pulóvre.*

5. BG *Фред и Джордж носеха сини пуловери.*

Fred.N – a.CONJ – George.N – nosiť.PST.3PL – modrý.ADJ.PL – pulóver.N.PL

Predchádzajúcej kategórii je blízka kategória **Dočasnej posesívnosti [TEMP]**. Aj v tomto prípade je posesom živá bytosť, posesom konkrétny predmet, posesor má právo voľne disponovať posesom, ale to právo je časovo ohraničené.

6. SK *To mám z knižnice.*

6. BG *Взех я от библиотеката.*

vziať.PST.1SG – ona.PRON.ACC – z.PREP – knižnica.N+def.

Kým v predchádzajúcich deleniach boli posesom vždy iba predmety, pri **Neodeliteľnej posesívnosti [INAL]** sú posesom časti tela (hodnotím ich ako predmety) a rodinní príslušníci (živé osoby). Je to vlastníctvo, ktoré nie je od posesora oddeliteľné, je časovo neohraničené, avšak možnosť posesora disponovať posesom nie je neobmedzená.

7. SK *Nečudo, ved' zvyčajne sa tváril, že nijakú sestru nemá.*

7. BG *В края на краицата обикновено се правеха, че тя няма сестра.*

v.PREP – koniec.N+def – na.PREP – koniec.N.PL.+def – zvyčajne.
ADV – sa.REFL – robiť.PST.3PL – že.CONJ – ona.PRON – mat'.
NEG.3SG – sestra.N

8. SK *Mal čierne oči.*

8. BG *Очите му бяха черни.
oči.N.PL+def – on.DAT – byť.PST.3PL – čierny.ADJ*

Neoduševnená neoddeliteľná posesívnosť [IN/I] vyjadruje taký posesívny vzťah, v ktorom je posesom neživý predmet a posesom konkrétny predmet. Posesívnosť nie je súčasťou časom, ale posesor nemá právo voľne nakladať s posesom.

9. SK *Nádherné zrkadlo malo bohatý zdobený zlatý rám.*

9. BG *Беше великолепно огледало, с изящна златна рамка.
byť.PST.3SG – nádherný.ADJ – zrkadlo.N – s.PREP – zdobený.
CONV – zlatý.ADJ – rám.N*

Neoduševnená oddeliteľná posesívnosť [IN/A] sa rovnako ako predošlá kategória vzťahuje na vzťahy, v ktorých sú posesorom a posesom neživé predmety. Posesívnosť je časovo ohraničená, rovnako je pre posesom nemožné voľne disponovať posesom.

10. SK *Šaty majú flák.*

10. BG *Дрехата е на петна.*

šaty.N.PL+def – byť.3SG – na.PREP – flák.N.PL

Záver

Je zrejmé, že životnosť posesora,⁵ právo posesora voľne nakladať s posesom, či časová ohraničenosť posesívnosti sú relevantnými sémantickými príznakmi každej kategórie, ako to vidno aj na príklade nasledujúcej tabuľky (1. Posesor je živá bytosť; 2. Posesum je konkrétny predmet, (prípadne živá bytosť); 3. Posesor má právo voľne disponovať posesom; 4. Posesívnosť je časovo ohraničená):

Tab. č. 1

	PERM	TEMP	PHY	INAL	ABST	IN/I	IN/A
1.	+	+	+	+	+	-	-
2.	+	+	+	+	-	+	+
3.	+	+	+	+/-	-	-	-
4.	-	+	+	-	+/-	-	+

Na základe porovnania slovenského a bulharského materiálu sa relevantný javí posledný príznak, časová ohraničenosť posesívnosti. Keďže práve pri tých skupinách posesívnosti, ktoré nesú tento príznak, badať najviac rozdielov medzi slovenčinou a bulharčinou pri výbere slovesa, ktoré má vyjadriť posesívny vzťah.

Ako vidíme z analyzovaných prípadov, v slovenčine a v bulharčine má sémantika výpovede vplyv na výber slovesa. Kým v slovenčine sa podľa príkladov javí, že sloveso *mať* je jediným slovesom na vyjadrenie posesívnosti, v bulharčine sa jednotlivé skupiny posesívnosti vyjadrujú viacerými spôsobmi. Okrem slovesa *имам* (*imam – mat'*), konštrukciou slovesa *съм* (*sám – быт'*) s datívnou formou osobného zámena, či *съм* s predložkou *у* (*u*) alebo *в* (*v*), či pri neoduševnenej oddeliteľnej posesívnosti slovesom *съм* v spojení s predložkami *на* (*na*) a *с* (*s*), je možné použiť aj slovesá, ktoré implikujú posesívnosť, ako *нося* (*nosja – nosit'*), *взема* (*vzema – vziať'*), *облека* (*obleka – obliect'*), ako to znázorňuje nasledujúca tabuľka:

Tab. č. 2

	Slovenčina	Bulharčina
ABS	mať	имам
PERM	mať	имам
PHY	mať	имам
TEMP	mať	нося, взема, облека
INAL	mať	имам, съм на
IN/I	mať	съм у, съм в
IN/A	mať	съм на, съм с

⁵ Vplyv životnosti posesora na formálnu štruktúru posesívnej výpovede spochybnil Isačenko (Isačenko, 1974, s. 50).

V ponúknutom delení formálneho vyjadrenia sémantických kategórií chýba pohľad na aktuálne členenie výpovede a jej vplyv na výber slovesa, ako aj mnohé iné možné oblasti výskumu, ktorým som sa pre obmedzený priestor príspevku nemohla venovať. Vplyv sémantiky výpovede na výber formálnych vyjadrovacích prostriedkov je len jedným z mnohých problémov, s ktorými sa možno pri výskume tejto univerzálnej kategórie stretnúť.

Zoznam použitých skratiek pri morfematickom preklade

- N – podstatné meno
ADJ – prídavné meno
PRON – zámeno
NUM – číslovka
CONV – príčastie
REFL – zvratný tvar zámena
ADV – príslovka
CONJ – spojka
PREP – predložka
PART – častica
PST – tvar minulého času
PL – plurál
SG – singulár
1, 2, 3 – prvá, druhá, tretia osoba
+def – určitý člen
NEG – negácia
DAT – datív
ACC – akuzatív

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. In: Slavica Slovaca, 1980, roč. 15, č. 3, s. 261 – 279.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Príspevok ku kontrastívnomu skúmaniu kategórie určenosti (maďarčina – slovenčina). In: Jazykovedný časopis, 1972, roč. 23, č. 1, s. 13 – 24.
- CLARK, Eve, V.: Locationals: Existential, Locative and Possessive Contructions. In: Universals of Human Language. Ed. Joseph H. Greenberg. Vol. 4. Stanford: Stanford University Press 1978, s. 85 – 126.
- GERLAKOVÁ, Alexandra: Posesivita – vzťah posesora a posesa – hľadanie východiska. In: Jazyky v kontaktu/konfliktu a evropský jazykový prostor. Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, Olomouc 12. – 14. 5. 2003. Ed. P. Pořízka – V. Polách. Olomouc: Univerzita Palackého 2005, s. 72 – 75.
- GREENBERG, Joseph – FERGUSON, Charles – MORAVCSIK, Edith (eds): Universals of Human Language. Stanford: Stanford University Press 1978. 646 s.
- HASPELMATH, Martin: How Young is Standard Average European? In: Language Sciences 1998, Vol. 30, No. 3, s. 271 – 287.
- HEINE, Bernd: Possession. Cognitive sources, forces and grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press 1997. 274 s.

CHAPPELL, Hillary – MCGREGOR, William: The grammar of Inalienability. A typological perspective on body part terms and the part-whole relation. Mouton de Gruyter. Berlin – New York 1996. 924 s.

ISAČENKO, Alexander, V.: On „have“ and „be“ languages (A Typological Sketch). In: Slavic forum. Essays in Linguistics and Literature. Ed. Michael Flier. Mouton the Hague. Paris 1974, s. 43 – 77.

IVANOV, Vjačeslav (red.): Kategorija possessivnosti v slavjanskich i balkanskich jazykach. Moskva: Nauk 1989. 261 s.

KUFNEROVA, Zlata: Za kategorijata opredelenost v bălgarski i češki ezik. In: Ezikovedska bălgaristika в Čechoslovakija. Red. Jan Petr. Sofia: Nauka i izkustvo 1987, s. 220 – 231.

MRÁZEK, Roman: Funkční distribuce *esse* a *habere* v slovanské větě. Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů (Varšava 1973). Red. B. Havránek. Praha: Academia 1973. s. 175 – 181.

PIŤHA, Peter: Posesivní vztah v češtině. Praha: Aved 1992. 167 s.

SEILER, Hansjakob: Possession as an operational dimension of language. Akup (arbeiten des koelner universalien projekts) 1981. 147 s.

SKALIČKA, Vladimír: Souborné dílo III. Praha: Karolinum 2006. 483 s.

STOLZ, Thomas – KETTLER, Sonja – STROH, Cornelia – URDZE, Aina: Split Possession. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2008. 546 s.

ZIMEK, Rudolf: K chápání posesivnosti. In: Rusko-české studie. Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze. Jazyk a literatura II. Praha: Vysoká škola pedagogická 1960, s. 131 – 156.

RPC http://www.uni-regensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_IV/Slavistik/RPC/

Analiza konfrontatywna paradygmatów słowotwórczych wybranych rzeczowników obcego pochodzenia w języku czeskim i polskim

Marta Malanowska

Zakład Bohemistyki,
Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław

Rozwój słowotwórstwa gniazdowego dał nowe możliwości analizy systemów słowotwórczych wybranych języków, temat ten poruszali w swoich pracach (Земская, 1978; Морозова, 1981; Бузássyová, 1974, 1987, 1989, s. 44 – 48; Земская – Ермакова – Рудник-Карват, 1993; Земская, 1999, s. 392 – 404; Нагорко, 2003), Gniazdo słowotwórcze składające się z paradygmatów i łańcuchów słowotwórczych jest traktowane jako jednostka, w ramach której można skutecznie analizować poziom leksykalno-słowotwórczy wybranej klasy wyrazów (np. czasowników ruchu, myśli, nazw osób, barw, antroponimów, nazw państw (Морозова, 1980; Пугачев, 1987; Кallas, 2003, 2006; Vogelgesang, 2003; Berend, 2003, Лыткина, 2002), a także porównywać te poziomy między spokrewnionymi (ale nie tylko) językami (Jochym-Kuszlikowa, 1980; Śłosar, 1989 – 1990; Zych,

2000, 2004; Фатхутдинова, 2004). Analiza i konfrontacja struktury paradygmatów słowotwórczych (zbioru wyrazów bezpośrednio motywowanych jedną podstawą) języków spokrewnionych pozwala stwierdzić, jak bardzo zbliżone do siebie są ich systemy słowotwórcze a także w których miejscach te podobieństwa się kończą. Aby móc analizować paradygmaty słowotwórcze należy zdecydować, jaka część mowy będzie przedmiotem opisu (Zych, 2004, s. 131), następnie określić klasę leksykalno-semantyczną podstaw. Kolejnym krokiem w analizie paradygmatów jest ustalenie ich struktury, a dokładniej struktury paradygmatów konkretnych (PK), czyli zbioru derywatów utworzonych od konkretnych podstawa za pomocą określonych środków słowotwórczych (Земская, 1978, s. 73; 1999, s. 399; Kallas, 2003, s. 66). Na podstawie wszystkich PK określa się strukturę paradygmatu abstrakcyjnego, w którym przedstawione są znaczenia słowotwórcze realizowane w paradygmatach analizowanej klasy leksykalno-semantycznej.

Jak zauważa L. Jochym-Kuszlikowa (1980a, s. 109), wydaje się, że w przypadku konfrontacji gniazd słowotwórczych języków słowiańskich większa regularność w ich strukturze będzie widoczna w gniazdach wyrazów z rdzeniem internacyjnym. W niniejszym artykule analizowane są właśnie rzeczowniki o obcego pochodzenia traktowane jako niemotywowane w językach czeskim i polskim, co pozwoli sprawdzić stopień tej regularności na poziomie paradygmatów. Materiał języka polskiego został wyselekcjonowany ze *Słownika gniazd słowotwórczych* pod redakcją H. Jadackiej (2001), natomiast wyrazy wchodzące w skład paradygmatów języka czeskiego zostały wyekscerpowane ze słowników: *Slovník spisovného jazyka českého* oraz *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Podstawy słowotwórcze – nazwy ludzi – odpowiadają sobie przede wszystkim semantycznie, w większości przypadków mamy także do czynienia z odpowiedniością formalną.

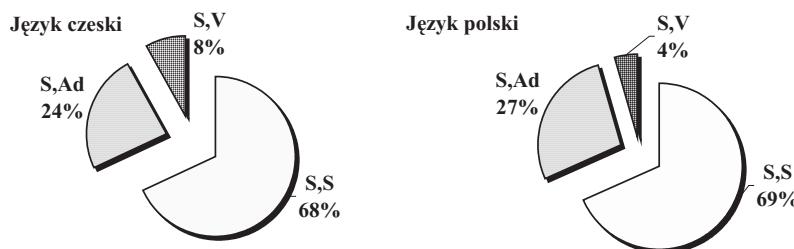
Obiektem konfrontacji jest 161 rzeczowników obcego pochodzenia w językach czeskim i polskim. Najczęściej są to rzeczowniki zaczerpnięte bezpośrednio z łaciny, rzadziej z języków francuskiego i niemieckiego (Tabela 1). Zdarza się, że rzeczownik o tym samym znaczeniu w językach czeskim i polskim dostał się na grunt polszczyzny z innego języka niż do leksyki czeskiej, np. *biskup* w czeskim pochodzi z niemieckiego, w języku polskim z greki.

Tabela 1: Pochodzenie podstaw słowotwórczych

Język czeski			Język polski		
pochodzenie podstaw	ilość podstaw	przykłady podstaw słowotwórczych	pochodzenie podstaw	ilość podstaw	
łacina	67	<i>eminence, matróna</i>	<i>adept, doktor</i>	łacina	70
francuski	24	<i>amatér, premiér, vazal</i>	<i>brunet, premier</i>	francuski	23
niemiecki	25	<i>biskup, lotr, špicl</i>	<i>makler, lotr</i>	niemiecki	15
grecki	10	<i>eremita, nestor, žák</i>	<i>biskup, diakon</i>	grecki	11
angielski	8	<i>lord, manažer</i>	<i>mistrz, žák, hrabia</i>	czeski	8
rosyjski	6	<i>bojar, car, kozák</i>	<i>steward, partner</i>	angielski	7

Inne: *chám – cham* (hebrajski), *hejduk – hajduk* (węgierski), *kalif – kalif* (arabski), *mandarín – mandaryn* (portugalski), *rádža – radža* (hinduski), *sultán – sultan* (turecki). Wokół podstaw języka czeskiego zgromadzone zostały 503 derywaty, w języku polskim 520 derywatów, które ze względu na swoją przynależność do części mowy dzielą paradygmaty na trzy bloki – rzeczownikowy, przymiotnikowy i czasownikowy. Na poniższym wykresie (Tabela 2) widać, że udział ilościowy poszczególnych części mowy w paradygmatach słowotwórczych obu języków jest podobny, największy jest udział rzeczowników (S,S).

Tabela 2: Udział części mowy na I takcie derywacji

Blok rzeczownikowy

W największej ilości paradygmatów występują derywaty mutacyjne o znamieniu abstrakcyjnym (nazwy cech, stanów, czynności) wchodzą w skład 89 paradygmatów języka czeskiego 55% wszystkich paradygmatów) oraz 105 języka polskiego (65% paradygmatów). Abstrakcyjne nazwy zawodów i czynności motywowane są przede wszystkim nazwami ludzi wykonujących te zawody (*advokát – advokacie, doktor – doktořina, makléř – makléřství, pilot – pilotáž; aktor – aktorstwo, autor – autorstwo, lokaj – lokajstwo, szpieg – szpiegostwo*) oraz tytuły administracyjnymi (*arbitr – arbitráž, legát – legace, mecenáš – mecenášství, vasal – vasalství*). W języku polskim brak tego typu derywatorów w paradygmatach rzeczowników *audytor, doktor, emisariusz, intendent, konduktor, ministrant, sekretarz, szafarz*, mają one swoje realizacje w języku czeskim *auditoriát, doktořina, emisarství, konduktérství, intendatura, ministrance, šafářství, sekretářství*. Z kolei w paradygmatach języka czeskiego brak derywatorów odpowiadających polskim: *aktorstwo* (wyraz *aktér* ma charakter książkowy, powszechnie używana forma *herec* motywuje *herectví*), *dżokejstwo, ekspertyza, inspicjentura, konferansjerka, menażerstwo, suflerka, szoferka, szpiegostwo, traperstwo, żakostwo*. W języku czeskim najczęściej wykorzystywanym sufiksem jest: *-ství* (15) *vasalství*, pozostałe występują rzadko *-ura* (3): *kandidátura*; *-át* (2): *lektorát*; *-ina* (2): *fušeřina*; inne *-(e)*, *-ie*, *-áž*. W języku polskim podstawowym sufiksem jest *-stwo/-ostwo* (21): *lokajstwo; mecenastwo; -at* (4): *mecenat; -ka* (4): *fuszerka*; inne *-áz, -ja, -ura, -eria*. Nieco mniej wśród nazw abstrakcyjnych jest derywatorów nazywających stanowiska i urzędy,

są one motywowane głównie przez rzeczowniki będące tytułami kościelnymi bądź administracyjnymi, np. czeskie: *dékan* – *dékanství*, *pastor* – *pastorát*, *prelát* – *prelátria*, *kanclér* – *kancléřství*, *konsul* – *konsulát*, *legát* – *legátství*; polskie: *kapelan* – *kapelaństwo*, *pop* – *popostwo*, *rektor* – *rektorstwo*, *burmistrz* – *burmistrzostwo*, *doża* – *dożostwo*, *prokurator* – *prokuratoria*. Nazwy stanowisk i urzędów rzadko są tworzone od nazw wykonawców zawodów a w ogóle od nazw nosicieli cech. Od rzeczowników nazywających ludzi pełniących określone role społeczne, m. in. czeskie *kalif*, *emir*, *sultan*; polskie: *car*, *chan*, *hrabia*, tworzone są nazwy terytoriów czy też raczej obszaru wpływów ludzi na tych stanowiskach: *kalifát*, *emirát*, *hrabství*; *caryzm*, *cesarstwo*, *chanat*. Główne środki słowotwórcze w tej grupie nazw stanowisk i urzędów (włączając w to nazwy obszarów władz) to w języku czeskim: *-ství* (27) *baronství*; *-át* (14): *rabinát*; *-ura* (5): *nunciatura*; w języku polskim *-stwo/-ostwo* (27): *komturstwo*, *hrabiostwo*, *-at* (16): *konsulat*. Nazwy cech jakościowych stanowią najmniejszą grupę wśród nazw abstrakcyjnych. Są tworzone od nosicieli cech, czeskie: *anonym*, *idiota*, *chuligán*, *tyran*; polskie: *bohater*, *mizantrop*, *wirtuoż*. W języku czeskim brak tego typu derywatów w paradygmatach wyrazów *bohatýr*, *fušer*, występują one natomiast w języku polskim *bohaterstwo*, *fuszerstwo*. W języku polskim brak odpowiedników derywatach o znaczeniu abstrakcyjnym głównym sufiksem w języku czeskim jest: *-ství* (9) *virtuoství*; w języku polskim: *-stwo/-ostwo/-two* (7) *tyraństwo*, *wirtuożostwo*, *inwalidztwo*. Rzadziej występują inne sufiksy, w języku czeskim *-ita* (5) *imbecilita*; w języku polskim *-eria* (2) *pedanteria*.

Kolejną rozbudowaną kategorię słowotwórczą stanowią **nazwy żeńskie – derywaty modyfikacyjne**. W języku czeskim występuje ona w 86 (53%) paradygmatach konkretnych, w języku polskim 69 (43%) paradygmatach. W obu językach są one tworzone od rzeczowników oznaczających aktywność zawodową: *advokátka*, *lektorka*; *modelka*, *portierka*, od tytułów administracyjnych, czeskie: *intendant* – *intendantka*, *hofmistrz* – *hofmistrzyně*; polskie: *emisariusz* – *emisariuszka*, *mecenas* – *mecenaska*, od nazw nosicieli cech czeskie: *amatér* – *amatérka*, *bohatýr* – *bohatýrka*; polskie: *brunet* – *brunetka*, *pedant* – *pedantka*, *wirtuoż* – *wirtuożka* oraz od rzeczowników określających pełnioną rolę społeczną, czeskie: *baron* – *baronka*, *mistrz* – *mistrzyně*; polskie: *baron* – *baronowa*, *car* – *carowa*. Najmniej derywatów tej kategorii jest realizowanych w paradygmatach tytułów administracji kościelnej (*biskup*, *diakon*, *fakir*, *nuncjusz*). W języku czeskim od rzeczowników *chám*, *mnich*, *primus* nie tworzy się nazw żeńskich, natomiast występują one w paradygmatach języka polskiego *chamka*, *mniszka*, *nestorka*, *prymuska*. W poprawnej polszczyźnie nazw żeńskich nie motywują rzeczowniki: *burmistrz*, *dyktator*, *fuszer*, *laik*, *inzynier*, *inspicyent*, *kapitan*, *konferansjer*, *konsul*, *kustosz*, *notariusz*, *kozak*, *minister*, *prezydent*, *rektor* i in., których odpowiedniki w języku czeskim motywują nazwy żeńskie: *diktátorka*, *fušerka*, *inženýrka*, *inspicientka*, *kapitánka*, *konferenciérka*, *konsul*.

ka, kozačka, kustodka, laička, ministryňe, notářka, pastorka, primátorka, presidentka, rektorka, šamanka, šoférka. Od takich rzeczowników jak: *anonym, audytor, gladiátor, kowboj, szpicel, wagant* nie są derywowane nazwy żeńskie ani w czeskim ani polskim języku. W tej kategorii występują formacje utworzone najczęściej za pomocą sufiksów – w języku czeskim: *-ka* (79): *abiturientka; -yně* (4): *žákyně; -ová* (3): *mistr-ová; -(a)* (3): *bruneta*; w języku polskim *-ka* (55): *prymuska; -owa* (4) *baron-owa; -yni* (3): *mistrzyni*.

Pozostałe kategorie słowotwórcze w bloku rzeczownikowym:

- kategoria nazw ekspresywnych (derywaty modyfikacyjne): formanty języka czeskiego kumulują najczęściej funkcję ekspresywną i deminutywną, np. *mistřík, švagřínek, papinek*. Natomiast w derywatach języka polskiego ekspresywne środki słowotwórcze nie zawsze pełnią jednocześnie funkcję deminutywną: *damula, doktorzysko, majstrzyna, szwagro-groszczak*, ale *łotrzyk, inżynierek*;
- kategoria nazw zbiorów (derywaty mutacyjne) oznaczają albo ludzi przynależących do określonej grupy zawodowej lub światopoglądowej, język czeski: *mnišstvo, lokajstvo, žactvo*; język polski: *junkierstwo, żandarmeria, tercjarstwo*, albo zespół składający się z osoby nadzornej i osób podwładnych: *rektorat; dziekanat*, bądź w języku polskim nazwy par małżeńskich: *cesarstwo, majsterstwo, inżynierostwo*;
- kategoria nazw osób pozostających w relacji pokrewieństwa (derywaty mutacyjne) to w języku czeskim przede wszystkim nazwy żon: *purkmistrová, presidentová, carevna, portýrka; sultanova, doktorowa, prezydentowa* i córek w języku polskim *cesarzówka, baronówka, bojarówka*. W języku polskim w paradygmacie *pop, hrabia* znajdują się nazwy synów *popowicz, hrabicz*;
- nazwy miejsc (derywaty mutacyjne) w języku czeskim: *kvestor – kvestura, portýr – portýrna, sekretář – sekretariát*; w języku polskim: *dziekan – dziekania, hrabia – hrabstwo, rektor – rektorat*;
- derywaty modyfikacyjne prefiksalne wyrażające nadzność lub podzność wobec osoby określonej rzeczownikiem motywującym w języku czeskim *diakon – subdiakon, biskup – podbiskup, děkan – arciděkan, kancléř – arcikancléř*; w języku polskim: *diakon – archidiakon, mistrz – arcymistrz, komtur – arcykomtur*;
- derywaty modyfikacyjne prefiksalne wyrażające przeciwstawienie cechy w języku polskim: *antycesarz, antypapież, kontrpartner*; w języku czeskim tylko jeden derywat: *protipapež*;
- derywaty mutacyjne prefiksalne wyrażające nadzność lub podzność stanowiska *prokonsul, podmistrz, místopresident; podmajstrzy, podsekretarz, nadburmistrz*;
- derywaty mutacyjne sufiksalne oznaczające odsubiekto nazwy obiektów w języku polskim *ministrantura, juniorek, pilotka*; w języku czeskim tylko dwa wystąpienia: *špěhýř, kovbojka*;

- złożenia jednostronne motywowane określające pełnioną funkcję w języku czeskim: *strojmistr, konsenior, šéfpilot, spoluautor*; w języku polskim *zegarmistrz, superarbiter, wicehrabia, wicekonsul*.

Blok przymiotnikowy

Przymiotniki w zależności od kontekstu pełnią różne role semantyczne, z tego powodu ten sam derywat przymiotnikowy może wystąpić w więcej niż jednym użyciu kontekstowym (GWJP, s. 483; Urbaniak, 2006). Klasyfikacja przymiotników do danej grupy użyć nie zawsze jest jednoznaczna, dlatego dane liczbowe należy traktować orientacyjnie.

Przymiotniki motywowane rzeczownikami obcego pochodzenia najczęściej występują w **użyciu subiektywym** – w 67 paradygmatach (41 %) języka czeskiego oraz w 63 (40 %) języka polskiego, czyli takim, w którym wyraz motywujący nazywa subiekta a rzeczownik określany oznacza: czynność, np. *premiérská funkce, mistrovské dílo, carskie rządy, kozaczy żywot*; rzadziej cechę: *cisařská moc, bojarská pýcha, mandarynska duma, doktorska wiedza*; obiekt bądź rezultat działania: *emisarská cesta, majstrovsý turnaj, honorarium aktorskie, bulla papieska*; miejsce, w którym subiekty pracuje lub mieszka: *advokátní poradna, děkanský kancelář, pijarski konwikt, kozacka stanica*, czas: *carskie czasy, rabinowa noc, nestorské časy*.

W użyciu subiektywym najczęściej występują przymiotniki języka czeskiego motywowane nazwami wykonawców zawodów, w języku polskim nazwami zawodów i tytułami administracyjnymi. Przymiotniki te są derywowane formantami: *-ský* (49): *šafářský, laický*; *-ovský* (10): *žákovský*; w języku polskim podobnie: *-ski* (39) *audytorSKI, prezydencki*; *-owski* (8) *lotrowsKI*.

Kolejnym zastosowaniem przymiotników motywowanych rzeczownikami obcego pochodzenia jest **użycie zakresowe**, w którym podstawa przymiotnika wyznacza zakres określonego rzeczownika. Przymiotniki w użyciu zakresowym wchodzą w skład 29 paradygmatów języka czeskiego (18 %) oraz 16 paradygmatów języka polskiego (10 %). Najczęściej przymiotniki łączone są z rzeczownikami abstrakcyjnymi takimi jak tytuł, godność, urząd, w języku czeskim: *notářský úřad – notárství, patriarchální hodnost – patriarchát*; w języku polskim: *aktorski warsztat – aktorstwo, burmistrzowski urząd – burmistrzostwo*. Rzadziej występują z rzeczownikami konkretnymi *ministerský předseda* „przewodniczący, który jest ministrem”, *vazalský kníže* „książę, który jest wasalem”. Motywowane są przede wszystkim rzeczownikami oznaczającymi tytuły administracyjne i kościelne, język czeski: *purkmistrovský úřad, biskupská hodnost*; język polski: *prymasowski tytuł, szambelański tytuł*. W języku czeskim przymiotniki zakresowe tworzone są za pomocą formantu *-ský* (29) *kapitánský*, rzadziej *-ovský* (2), *hofmistrovský*. W języku polskim podobnie *-ski* (6) *bojarski, -owski* (6) *konsulowski*.

Przymiotniki w **użyciu posesywnym**, czyli takie, których podstawa wskazuje na posiadacza konkretnego obiektu wchodzą w skład 27 paradygmatów języka czeskiego (16 %) oraz 42 paradygmatów języka polskiego (26 %). Po-

siadanym obiektem może być element garderoby *kalifské roucho*, *gladiatorský helm*, miejsce pracy lub zamieszkania *dóžecí palác*, *hrabský dom* oraz inne przedmioty *rektorský řetězec*, *dámské hodinky*; *szambelański klucz*, *autorski arkusz*. Także w tej grupie przymiotników najczęściej występują sufiks -ský (27) w języku czeskim: *kovbojský*, *kozáký*; w języku polskim: -ski (25): *pastorski*; -owski (9) *prymasowski*.

Pozostałe użycia przymiotników:

- użycie symilatywne, w którym wyraz motywujący jest podstawą porównania, język czeski: *idiotský úsměv* „uśmiech idiota”, *pedantská povaha*; język polski: *mentorski ton* „ton jak u mentora”, *sangwiniczne usposobienie*;
- użycie obiektowe – wyraz motywujący nazywa obiekt: *abiturientský kurs* „kurs dla abiturientów”, *kandidátní listina*; *film szpiegowski* „film o szpiegach”, *damski krawiec*;
- użycie charakterystyczne abstrakcyjne – wyraz motywujący nazywa cechę, język czeski: *laický názor*, *amatérská hudební záliba*, *bohatýrský čin*; język polski: *chamskie żarty*, *pedantyczny krytyk*, *arbitralne postępowanie*;
- użycie limitujące, język czeski: *presidentská vlajka*, *kapitánský odznak*; język polski: *kacik ekspercki*, *služba konsularna*.

W bloku czasownikowym przeważa jedna grupa czasowników – transpozycyjne formacje stanowe. Oznaczają one bycie tym, na co wskazuje podstawa. W języku czeskim czasowniki te występują w 34 paradygmatach (22 %), w języku polskim w 19 (12 %) paradygmatach. Czasowniki języka czeskiego są motywowane tytułami administracyjnymi: *děkan* – *děkanovat*, *minister* – *ministrovat*, *regent* – *regentovat* i nazwami zawodowymi *advokát* – *advokátovat*, *lektor* – *lektoričovat*, *sufler* – *suflovat*, w języku polskim nazwami zawodowymi: *adwokat* – *adwokatować*, *kapitan* – *kapitanować*, *szofer* – *szoferować*, rzadziej innymi: *burmistrzować*, *proboszczować*, *chuliganić*. W obu językach głównym formantem jest -(ovat) (32): *cisařovat* i -(ować) (19): *sekretarzować*. Sufiks (-it) w języku czeskim wystąpił pięciokrotnie, np. *doktorít*, w języku polskim tylko raz *chuliganić*. Innego rodzaju czasowniki – formacje procesualne wystąpiły sporadycznie.

Na podstawie powyższej krótkiej analizy można stwierdzić, że potencjał słownictworycze rzeczowników obcego pochodzenia na pierwszym taktie derywacji w językach czeskim i polskim jest bardzo zbliżony. Rzeczowniki obcego pochodzenia nie posiadają rozbudowanych paradygmatów (Tabela 3 i 4), ich derywaty w większości przypadków należą do tych samych kategorii słownictworycze. Jeśli któraś z kategorii nie występuje w jednym z języków lub występuje jednorazowo, to w drugim języku do tej kategorii należy nieznaczna ilość derywatów. W obu językach w większości paradygmatów konkretnych występują nazwy cech abstrakcyjnych, czynności i stanów, stanowisk i urzędów oraz nazwy żeńskie, ale nie wszystkie będą należeć do paradygmatów odpowiadających sobie rzeczowników.

Tabela 3: Zestawienie najbardziej rozbudowanych paradygmatów słowotwórczych w językach czeskim i polskim

jęz. cz. papež	– papežstvo	– nazwa zbioru
	– papežství	– nazwa stanowiska
	– papizmus	– nazwa doktryny
	– protipapež	– przeciwstawienie cechy
	– papežovat	– formacja stanowa
	– papežský	} <i>stát, dvůr</i> ⇒ dzierżawcze użycie przymiotnika <i>vláda, požehnání</i> ⇒ subiektywne użycie przymiotnika
jęz. pl. hrabia	– hrabianka	} nazwy żeńskie
	– hrabina	} nazwy żeńskie
	– hrabiątko	} nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa
	– hrabicz	} nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa
	– hrabiostwo	nazwa stanowiska; nazwa zbioru (małżeństwo)
	– hrabstwo	nazwa stanowiska i terytorium mu podlegającego
	– hrabstwo	nazwa miejsca
	– wicehrabia	nazwa stanowiska – złożenie jednostronne motywowane
	– hrabiowski	} <i>tytuł</i> zakresowe użycie przymiotnika
	– hrabski	} <i>tytuł</i> zakresowe użycie przymiotnika
	– hrabski	} <i>maniery</i> – symilatywne użycie przymiotnika <i>ziemia</i> – posesywne użycie przymiotnika

Tabela 4: Zestawienie paradygmatów rzeczowników odpowiadających sobie semantycznie i formalnie w językach czeskim i polskim

jęz. cz. tyran	- tyranie	}	nazwy cech jakościowych
	- tyranství		
	- tyránek	-	nazwa ekspresywna
	- tyranka	-	nazwa żeńska
	- tyranovláda	-	złożenie endocentryczne
	- tyranizovat	-	formacja stanowa
	- tyranský	-	<i>vláda, moc</i> – subiektywne użycie przymiotnika
jęz. pl. tyran	- tyrania	}	nazwy cech jakościowych
	- tyraństwo		
	- tyranka	-	nazwa żeńska
	- tyranizować	-	formacja stanowa
	- tyrański	-	<i>rządy, metody</i> – subiektywne użycie przymiotnika
jęz. cz. fušer	- fušerka	-	nazwa żeńska
	- fušerina	-	nazwa czynności
	- fušovat	-	formacja stanowa
	- fušerský	-	<i>práce</i> – subiektywne użycie przymiotnika
jęz. pl. fuszer	- fuszerka	-	nazwa czynności
	- fuszerstwo	-	nazwa cechy jakościowej
	- fuszerować	-	formacja stanowa
	- fuszerski	-	<i>robota</i> subiektywne użycie przymiotnika

Podobny jest także zasób środków słowotwórczych za pomocą których tworzone są derywaty wewnętrz paradygmatów. Różnice dotyczą przede wszystkim ilości paradygmatów, których derywaty należą do danych kategorii (Tabela 5).

Wydaje się, że opis grupy wyrazów w ramach paradygmatów słowotwórczych może dać bardzo szczegółowy obraz możliwości słowotwórczych konkretnych leksemów, zwrócić uwagę na ograniczenia oraz odmienne środki wyrazu. Informacje te poza użytkiem ściśle językoznawczym mogą być wykorzystane także w dydaktyce języka czeskiego i polskiego jako języków obcych.

Tabela 5: Paradygmat abstrakcyjny rzeczowników obcego pochodzenia w językach czeskim i polskim

Wyraz motywujący	Część mowy derywatu	Kategoria semantyczna	W ilości paradygmatów	
			Język czeski	Język polski
Rzeczownik obcego pochodzenia – człowiek	rzeczownik	nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów	89	105
		nazwy żeńskie	86	69
		nazwy ekspresywne	19	22
		nazwy zbiorów	15	24
		nazwy osób w relacji w relacji pokrewieństwa	13	17
		nazwy miejsc	12	25
		nazwy stanowisk – nadzędność podrzędność	6	6
		odsubiektywne nazwy obiektów	3	6
		przeciwstawienie cechy	1	5
	złożenia	nazwy stanowisk	12	15
przymiotnik	przymiotnik	użycie subiektywne	67	65
		użycie zakresowe	29	16
		użycie posesywne	25	42
		użycie obiektywne	17	13
		użycie symilatywne	16	23
		użycie charakterystyczne –abstrakcyjne	16	16
		użycie limitujące	13	11
		użycia syngulatywne	6	13
		czasownik	formacje stanowe	35
				19

Literatura

BEREND, Małgorzata: Kategorie i typy słowotwórcze rzeczowników tworzących od czasowników ruchu. Wstępne uwagi o paradygmatach słowotwórczych czasowników ruchu. In: Studia z gramatyki i semantyki języka polskiego. Red. A. Moroz – M. Wiśniewski. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2004, s. 153 – 160.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktura slovenských deverbatív. Bratislava: Veda 1974. 236 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм. In: Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. Тезисы международного симпозиума. Red. Г. П. Нещименко. Москва: Hayka 1987, s. 14 – 19.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Slovotvorné hniezdo a slovotvorná paradigma v dynamike slovnej zásoby. In: Dynamika slovnnej zásoby súčasnej slovenčiny. Red. J. Horecký – K. Buzássyová – J. Bosák. Bratislava: Veda 1989, s. 38 – 48.

ФАТХУТДИНОВА, Венера: Габдулхаковна: Словообразовательное гнездо как объект сопоставительного исследования (на материале русского и испанского

языков). In: Język rosyjski w konfrontacji z językami Europy w aspekcie lingwokulturoznawczym. Red. P. Czerwiński – H. Fontański. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 141 – 148.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia 2. Red. R. Grzegorczykowa – R. Laskowski – H. Wróbel. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1999. 634 s.

JOCHYM-KUSZLIKOWA, Ludwika: Jednostki systemowe słowotwórstwa a polsko-rosyjskie badania konfrontatywne. In: Slavia Orientalis, Zeszyt 1 – 2. Warszawa: Polska Akademia Nauk 1980, s. 105 – 110.

KALLAS, Krystyna: Struktura gniazd słowotwórczych konstytuowanych przez rzeczowniki nazywające państwa (kraje). In: Słowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowanie. Red. M. Skarżyński. Kraków: Księgarnia akademicka 2003, s. 65 – 85.

KALLAS, Krystyna: Struktura gniazd słowotwórczych konstytuowanych przez antroponimy. In: LingVaria, 2006, Nr 1, s. 56 – 71.

ЛЫТКИНА, Оксана Ивановна: Словообразовательные парадигмы непроизводных антонимов в разных частях речи в современном русском языке. [Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук]. Москва: Московский государственный открытый педагогический университет им. М.А. Шолохова 2002. 23 s.

МОРОЗОВА, Татьяна Семенобна: Структура словообразовательных парадигм и ступенчатый характер русского словообразования. In: Проблемы структурной лингвистики. Red. Б. П. Григорьев. Москва: Наука 1981, s. 162 – 174.

NAGÓRKO, Alicja: Zarys gramatyki polskiej. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 2003. 330 s.

ПУГАЧЕВ, Иван Алексеевич: Структура словообразовательной парадигмы названий лиц в современном русском языке. [Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук]. Москва: Ордена Дружбы Народов Университет Дружбы Народов имени Патриса Лумумбы 1987. 14 s.

Слownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego, t. II. Red. H. Jadacka. Kraków: Universitas 2001. 1410 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipc. Praha: Academia 2001. 648.

Slovník spisovného jazyka českého, t. I – IV. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd. 1960 – 1971.

Слownik języka polskiego I – XI. Red. W. Doroszewski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1958 – 1969.

Слownik języka polskiego. Red. M. Szymczak. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978 – 1981.

ŠLOSAR Dušan: Slovotvorné svazky (subparadigmata) adjektiv. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity 1989 – 1990, A 37 – 38, 99 – 110.

ЗЕМСКАЯ, Елена Андреевна: О парадигматических отношениях в словообразовании. In: Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. Red. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука 1978, s. 63 – 77.

ЗЕМСКАЯ, Елена Андреевна – Ермакова, Ольга Павловна – Рудник-Карват, София: Теоретические проблемы сопоставительного изучения словообразования славянских языков (семантико-функциональный аспект). In: Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации. Москва: Наука 1993, s. 248 – 263.

ЗЕМСКАЯ, Елена Андреевна: Rozdział: Словообразование. In: Современный русский язык. Red. В. А. Белошапкова, 3-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа 1999, с. 392 – 404.

ZYCH, Anna: Zjawisko antonimii i homonimii w polskich i rosyjskich gniazdach słowotwórczych z przymiotnikami wyjściowymi nazywającymi barwę. In: Przegląd rusycystyczny, 2000, Zeszyt 1 (89), s. 107 – 123.

ZYCH, Anna: Paradymat słowotwórczy jako jednostka badań konfrontatywnych. In: Język rosyjski w konfrontacji z językami Europy w aspekcie lingwokulturoznawczym. Red. P. Czerwiński – H. Fontański. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2004, s. 129 – 140.

K analytickým verbonominálním spojením v Hájkově *Kronice české* (1541)

František Martínek

Oddělení vývoje jazyka,
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

1 Úvod

Analytická verbonominální spojení (AVNS: *dáti dary, ciniti škodu, míti vědomost*) jsou obvykle tvořena významově vyprázdněným (kategorálním, formálním, funkčním, depletivním) slovesem (V) a abstraktním podstatným jménem (**Sa**) nebo předložkovou frází obsahující **Sa**.¹ Vznikají na základě tzv. transformace sémanticko-syntaktické struktury (srov. Kralčák, 2005, s. 29 – 30).

V tomto článku diskutujeme tři různé otázky vztahující se k AVNS a svá pozorování dokládáme především příklady vyexcerpovanými z Hájkovy *Kroniky české*.² Nejprve vymezujeme, jaká spojení budeme za AVNS považovat, navrhujeme jejich sémantickou klasifikaci a ověřujeme ji na příkladech AVNS ze staré a střední češtiny (2.), dále popisujeme jeden typ spojení stojící na hranici AVNS (3.) a nakonec naznačujeme role, které plní přívlastky u jmenných komponentů AVNS (4.).

¹ Podrobněji k vymezení AVNS viz Kralčák, 2005, Macháčková, 1983, Čermák, 1974; poznatky germanistické lingvistiky k popisu tzv. Funktionsverbgefüge přehledně shrnuje Helbig, 1984.

² Excerptovali jsme Hájkovy roky 1201 – 1263 a 1301 – 1310. U příkladů uvádíme rok Hájkova textu. Příklady transkribujeme, avšak s ohledem na to, že syntaktické členění textu není předmětem naší analýzy, ponecháváme původní virgulovou interpunkci.

2 K vymezení a třídění AVNS

2.1 K vymezení AVNS

Kromě konstrukcí **V – Sa** a **V – Prep – Sa**, zmíněných výše, je k AVNS možné přiřadit ještě některá spojení slovesa a adverbia,³ slovesa a adjektiva (srov. že bavorská země bude netolikо zahubena/ ale i pustá učiněna, r. 1205) a slovesa a substantiva ve větněčlenské úloze podmětu (**Sa – V**, srov. např. vymezení u Kralčáka, 2005, s. 34n., a jeho příklady *porada prebieha, hádka sa odohrávala, nastalo oteplenie*). Poslední uvedená spojení Kralčák vylučuje pro jejich „predikační status“ z dalších analýz, i když uznává, že u nich lze „*sledovať pomerne zreteľnú sémanticko-syntaktickú transpoziciu*“, při níž se slovesný význam rozkládá na abstraktum a sloveso se zevšeobecnělým významem (s. 35). I těmito spojeními je však podle našeho názoru nutné se v rámci AVNS zabývat, protože zmíněné transpozice vstupují do sémantických vztahů s nepochybnnými AVNS (srov. příklad mezi císařem Fridrichem/ a Soldánem skrze posly stala se smlúva taková, r. 1229, vedle *chtěl tak jakž mu bylo poručeno/ smlouvu a pokoj mezi nimi učiniti*, r. 1215, a oni když jsú do Čech přijeli/ skrze pány některé vešli jsou s Přemyslem strajcem svým v smlouvu a v přátelství dokonalé, r. 1207).⁴ Řada příkladů k nim ovšem patří jen zdánlivě, protože jde o výsledky pasivní transformace struktury **V – Sa**: *a tak se ti bludové vykořeníli* (r. 1230), *když se pak taková slavnost svatební vykonala* (r. 1234).

2.2 K významové klasifikaci AVNS

Jak lze AVNS klasifikovat podle obecných významů?⁵ Helbig (1984, s. 166) upozorňuje, že kategoriální slovesa nesou jisté obecné významové rysy: význam stavu (v *durativních* AVNS), změny stavu (v *inchoativních* AVNS) a způsobení změny stavu (v *kauzativních* AVNS). Skupina *inchoativních* AVNS bývá obvykle členěna na AVNS *ingresivní* pro začátek stavu/děje a *egressivní* (*terminativní*) pro jeho konec, nebo z ní bývají tyto skupiny vyčleňovány.⁶ L. Kralčák podává následující sémantické třídění AVNS podle (ne)přítomnosti čtyř „danešovských“⁷ sémantických příznaků – dynamičnosti (D), akčnosti (A), intervalovosti (I)

³ Zde se také vyrovnáváme s problémem plynulého přechodu mezi jednotlivými třídami slovních druhů – vedle nesporných AVNS typu *vyyiti najevo* je v některých případech obtížné odlišit **Sa** a adverbium: *a některé sjevše se v hromadu/ na ně se připravili/ a upřímo proti nim táhli* (r. 1211).

⁴ Budeme je, částečně odchylně od Kralčáka, zapisovat jako substantivum v nominativu a určitý slovesný tvar v přítomném nebo budoucím čase.

⁵ Sémantickou klasifikací jsme se zabývali rovněž v jiném článku (Martínek, 2008, s. 188 – 190).

⁶ Kralčák (2005, s. 47 pro formální slovesa a s. 64 aj. pro AVNS) i Čermák (1974, s. 290n.) nazývají členy této opozice *inchoativní* (začátek děje) a *terminativní* (konec děje).

⁷ Kralčákovo třídění AVNS vychází z upravené Danešovy klasifikace predikátů (např. Daneš, 1985, s. 12n.; o tom Kralčák na s. 39).

a modálnosti (Mo) (Kralčák, 2005, s. 46n., 63 – 72 aj.) – založené na celkovém významu spojení, přičemž nebore (výslovný) ohled na kauzativitu:⁸

I. predikáty⁹ (- Mo):

1. neintervalové (- I) {a) akční (+ D, + A): *dať súhlas*; b) stavové (- D, - A): *mať prevahu*; c) procesuální (+ D, - A): *pociťovať strach*};

2. intervalové (+ I) {a) fázové (\pm D, \pm A) [A] inchoativní, B) durativní, C) terminativní; dále členěné na akční, stavové a procesuální, např. *dať sa do práce, pokračovať v práci, skončiť prácu*; b) limitní (\pm D, - A): *byť pred infarktom*};

II. modální funktoři (+ Mo): *mať úmysel, mať potrebu, byť v stave, mať možnosť, pokladať za povinnost, považovať za nutnosť*.

Třídění podle celkového významu spojení je komplikované. Kategoriální slovesa jsou rozdělena do stejných skupin jako AVNS (Kralčák 2005, s. 37n., především 47n.), ale jejich spojení se v pak vyskytují jak ve skupině AVNS se stejným názvem, tak ve skupinách jiných. O obtížnosti rozhodování svědčí jednak mnohá Kralčákova upozornění (např. „Rozličné akčné významy môžu nadobúdať aj spojenia s pôvodnými stavovými slovesami, napr. *byť v styku, byť v pohybe, byť na cestách, mať účast, mať záujem, mať rozhovor* a i.“, 2005, s. 67), jednak jeho dílčí nedůslednosti: spojení *mať vedomosti* je na s. 63 označeno jako procesuální (s uvedením jednoslovného ekvivalentu), na s. 67 jako stavové.

Sémantická klasifikace AVNS je komplikovaná především z toho důvodu, že se některé vyčleněné rysy překrývají (např. akčnost a ingresivnost). Na s. 46n. Kralčák diskutuje o zohledňování intervalovosti (fázovosti). Jeho základní myšlenka, rozdělení spojení na intervalová (fázová) a neintervalová, je pro třídění AVNS důležitým východiskem, narází však na dvojí úskalí. Jedním z nich je sporný status neintervalových spojení: prakticky k jakémukoliv ději (stavu, procesu) si lze představit jeho průběh (trvání) a ukončení (popř. zrušení),¹⁰ nadto se někdy neshoduje obecný význam slovesa a celého spojení (srov. níže v odd. 2.3. příklady *činati nechut* a *vzbuzovati nechut* – ačkoliv má sloveso *vzbuzovati* samo o sobě silný ingresivní rys, řádime obě spojení mezi neintervalová). Druhým problémem je rozdíl mezi místem AVNS v klasifikaci a jeho zapojením do textu: v příkladech jako *počali bráti nechut* (srov. odd. 2.3.) je neintervalové spojení dodatečně fázově modifikováno.

Při dalším třídění AVNS intervalovost a neintervalovost zohledňujeme. Neintervalová spojení vyjadřující realizaci děje či změnu stavu nazýváme **in-**

⁸ Základ k tomuto třídění nabízí Macháčková (1983, s. 146 – 158), když vyčleňuje následující sémantické třídy analytických predikátů: 1. nastání děje (stavu), 2. ukončení děje (stavu), 3. průběh děje (stavu), 4. analytické predikáty umožňující vyjadřovat změny v díatezi, 5. modifikátory.

⁹ Kralčák (s. 63n.) jako predikát označuje analytický ekvivalent plnovýznamového slovesa, zatímco modální funktoř (viz dále) je mu ekvivalentem modálního slovesa.

¹⁰ Tomu odpovídá, že ingresivní slovesa (spojení) mají bohatší repertoár než durativní a terminativní.

choativní. Pro AVNS označující různé fáze děje používáme triádu **ingresivní – durativní – terminativní**.

Dále přihlížíme k tomu, zda příslušné AVNS vyjadřuje *kauzativitu*. Kauzativita je „sémanticko-gramatická kategorie obsahující pevnou obecnou složku *ZPŮSOBIT* doprovázenou složkou individuálního významu“ (Čermák, 2001, s. 135). Je podmíněna realizací děje nebo změnou stavu, ale i v durativních spojeních registrujeme obdobné vztahy (zabýváme se jimi v další kapitole, srov. protiklad *míti biskupa* a *být biskup* popsaný v odd. 3.2 a 3.3). **Kauzativní** spojení tedy vyjadřují, že někdo někomu něco způsobuje (*dát příkaz, dostat / někoho/ do potíže*). V protikladu k nim stojí spojení **nekauzativní**, a to jak inchoativní/ingresivní (*potíže vzniknou*), u nichž není vyjádřen činitel děje, tak durativní (*být v potížích*), kde chybí změna. V klasifikaci příkladů v následujícím odd. ještě v rámci kauzativních spojení vydělujeme spojení **autokauzativní** vyjadřující, že někdo působí sám na sebe (*dostat se do potíže*), a „**protikauzativní**“, u nichž je podmětem ten, na koho je působeno (*dostat příkaz*).

2.3 Příklady AVNS ze staré a střední češtiny

Analytická verbonominální spojení bývají často považována za jev charakteristický pro moderní jazyk, přestože se velmi bohatě vyskytují i ve starších fázích jazyků.¹¹ Jejich hojně zastoupení ve staré a střední češtině ukážeme na spojeních abstraktního substantiva *nechut*¹² s funkčními slovesy doložených ve staré a střední češtině. Zároveň na nich ověříme způsob třídění navržený v předchozí kapitole. AVNS jsme vypsalí z dostupného velkého slovníku staré češtiny (*StčSl* 1968 – 2008) a z elektronické lexikální databáze češtiny doby střední (zahrnující kartotéku: Tyl 1971 – 2003).¹³

Ve *StčSl* najdeme následující AVNS:

a) Inchoativní kauzativa (*u)činiti (komu) nechut, udělati (komu) nechut*; přes silný ingresivní významový rys slovesa sem řadíme i *vzbuditi nechut*. Jako fázový protiklad k nim terminativní kauzativa: *stavovati nechut; ukrotiti/skrotiti nechut (čeho), odvrhnuti nechut (ot sebe), vyhnati nechut (ot koho, čeho)*.

¹¹ Teoreticky, bez níže uvedených příkladů, jsme o tomto problému podrobně pojednali v jiném článku (Martínek, 2008, s. 187).

¹² *StčSl* (1968–2008, s. v.) vymezuje významy substantiva *nechut* následujícími ekvivalenty (ve výběru): „*nechut*‘, *odpor* (k jidlu), *nechutenství*‘; „*nechutný pokrm*‘; „*nechut*‘, *nelibost*, *odpor*, *pohoršení*, *nevole*‘; „*svár*, *různice*, *třenice*‘; „*hanebný čin*, *nepravost*, *křivda*‘; „*nepříjemnost*, *nesnáz*, *utrení*‘.

¹³ Údaje o valenci jsou u jednotlivých spojení pouze orientační. – Základem *StčSl* je větší excerpte, než jakou máme k dispozici pro dobu střední (cca. 1,5 mil. staročeských lístků oproti 550 tisícům lístků středněčeských). To je závažný důvod, proč máme pro starou češtinu doloženou větší rozmanitost (variantnost) AVNS. Dalším důvodem je skutečnost, že v materiálu *StčSl* jsou více než ve středněčeském zastoupeny lékařské spisy – nejenže je v nich frekvence slova *nechut* (např. ve významu „*nechutenství*‘, srov. pozn. 13) vyšší, ale jsou zde zastoupeny celé typy spojení, které nemáme z češtiny doby střední doloženy.

b) Nekauzativa ingresivní *nechut sě vztrhne*, *nechut vzroste*, *nechut potká (koho, co v čem)* a terminativní: *nechut zachází*, *nechut stane (komu)* „ustane, přestane“; komplementární k nim jsou durativa *nechut je (o co)*, *nechut se děje (o co)*; být v *nechut*,¹⁴ být bez *nechuti* (0 / *komu*).

c) Ingresivní autokauzativa *vzieti nechut (k komu)*, *vzieti (koho) v nechut* a durativní *jmieti nechut (k komu, čemu / z koho, čeho)*, *jmieti (koho, co) v nechut, jmieti nechut (ot koho)*, být v nepřízní u někoho¹⁵, jež vyplývají bud' z inchoativních kauzativ (a), nebo ingresivních autokauzativ (c).

d) Protějškem ingresivních „protikauzativ“ *upadnúti v nechut (komu)*, *dojítí nechuti* je durativum *trpěti nechut*.

V excerpti češtiny doby střední (Tyl 1971 – 2003) máme doloženy tři typy AVNS se substantivem *nechut*. Zaprvé jde o ingresivní autokauzativa *vzítí/bráti nechut (ke komu; včetně dokladu z Hájkovy Kroniky: Čechové počali bráti velikú nechut k králi, srov. výše v odd. 2.2.)* s variantou *vzítí (koho) v nechut* (celkem čtyři doklady) a spojení *dobýti nechuti*, získat si „nechut“¹⁶. Zadruhé jde o inchoativní kauzativa (*u)činiti/činívat (komu) nechut* (čtyři doklady) s variantami *vzbuzovati (komu) nechut*,¹⁵ *popuditi (koho) k nechuti* a *přinášeti (komu) nechut*. Zatřetí je to durativní (procesní) spojení *míti nechut (ke komu, čemu)*, doložené rovněž čtyřikrát.¹⁶ Vedle toho jsme ještě našli terminativní spojení *vypustiti (co) z myslí*, u něhož je substantivum *nechut* v pozici akuzativního objektu.

Shromážděná spojení prokazují velkou variantnost těchto typů pojmenování (srov. pozn. 14) a zároveň jejich pevné zapojení do jazykového systému.

3 Příklad spojení na přechodu mezi AVNS a volnými spojeními

3.1 Označení titulů, funkcí apod. (Sf) jako jmenný komponent AVNS?

Lze k AVNS počítat spojení slovesa se **substantivem** označujícím osobu (a její **funkci**, úřad, hodnost, stav, příbuzenský vztah apod.: *biskup, cisař, dědic, manželka*) či znamení úřadu (*koruna, stolice*)?¹⁷

Se **Sf** se často spojují kategoriální slovesa (*učiniti biskupem, být pomocníkem* atd.). V takových spojeních zaznamenáváme u **Sf** významový posun: slova

¹⁴ StčSl (s. v. *nechut*, 3. význam) vysvětluje doklad „ež v nechut bude vše, což k světu slusí“ (Štítská) komentárem „zoškloví se“; tento ekvivalent však má v našem pojetí odlišné obecné významové rysy.

¹⁵ Toto spojení je možné interpretovat jako ingresivní, s ohledem na jeho synonyma a nedokonavý vid slovesa je však řadíme mezi inchoativní.

¹⁶ Podle spojení *míti v nenávisti*, mnohokrát doloženého v textu Hájkovy Kroniky, je opodstatněné předpokládat také existenci spojení *míti v nechuti*; srov. také *vzítí (koho) v nechut*.

¹⁷ Dále v této kapitole budeme taková substantiva označovat **Sf**. Ze skupin substantiv vymezencích v odd. 3.2 jde o zástupce skupin 1 a 2. – Vedle takových spojení jsou na přechodu k AVNS např. označení různých fází meteorologických jevů (*povětrí se strhne, povodeň přijde* atd.). – Ve 3. a 4. kapitole čerpáme doklady výhradně z Hájkovy Kroniky.

biskup, císař, král apod. zde neoznačují konkrétní osobu (nositele funkce, úřadu), ale sám úřad, pozici, roli či funkci, jež osoba zastává; *korunou* se (již) nemyslí konkrétní předmět o určitém tvaru, hmotnosti apod., který se klade korunovanému na hlavu, nýbrž znak jeho úřadu.¹⁸

L. Kralčák připouští, že na místě jmenného komponentu AVNS může být činitelské substantivum „*v neintenzifikovanom význame*“ (2005, s. 58). Všechna jím uváděná substantiva se pojí se slovesem *byť*, až na substantiva *vinník* a *pán* jsou to deverbativa (srov. však komentář v následující poznámce). Všechna jím uváděná AVNS lze vysvětlit jako produkt multiverbizace.¹⁹ Klíčovým kritériem, zda jde o AVNS, je však sémanticko-syntaktická transformace (srov. zde odkaz v 1. kap.).

3.2 Skupiny příkladů

Spojení se Sf na místě jmenného komponentu lze – s určitými zpřesněními – členit podle základních sémantických příznaků trvání stavu, změny stavu a způsobení změny stavu, s rozlišením počáteční a koncové fáze stavu (srov. zde v odd. 2.2.).

Jako první odlišíme změnu stavu (*učiniti biskupem, složiti císaře*) a jeho trvání (*byti císařem, míti krále*). Změnu stavu můžeme rozdělit podle toho, zda vyjadřuje jeho zahájení, nebo ukončení (srov. uvedené příklady). Předběžně lze říct, že význam „zahájení stavu“ („*ingresivní*“) je nepříznakový (*dáti za manželku, přijmouti za pána*), zatímco význam „ukončení stavu“ („*terminativní*“) je málo frekventovaný a silně příznakový, s omezeným repertoárem sloves.

Dále spojení rozdělujeme podle vyjádření kauzativity (srov. závěr odd. 2.2. a jeho aplikaci v odd. 2.3.). U změny stavu odlišíme spojení kauzativní (agens způsobuje, že se někdo druhý stává /že někdo druhý přestává být/ někým) a autokauzativní (agens se sám ujímá funkce /rezignuje na ni/, tj. způsobuje, že se

¹⁸ Nedostatečným argumentem pro klasifikaci spojení se Sf jako AVNS by bylo, že u nich pozorujeme obdobné významové vztahy jako u AVNS (vyjadřují aktionsart, kauzativitu apod.: to nejsou schopnosti vlastní pouze AVNS).

¹⁹ „Úlohu abstraktného substantíva vo funkcií menného komponentu AVNS plnia aj činitelské podstatné mená, no iba v tzv. *neintenzifikovanom význame*, napr. *ručiteľ*, *učiteľ*, *majiteľ*, *pestovateľ*, *zberateľ*, *podporovateľ*, *zásobovač*, *vládca*, *sudca*, *vinník* (napr. *vinníkom* toho *je on = on to zavinil*). Z gramatického hľadiska ide o také konštrukcie, ktoré umožňujú, aby sa v ich valenčnej štruktúre nachádzal logický subjekt (zväčša v datívے alebo genitívے), napr. *byť učiteľom niekomu (učiť' niekoho)*, *byť pestovateľom niečoho (pestovať' niečo)* a pod. Takúto schopnosť majú i také názvy osôb, pri ktorých ide pri slovotvornej súvzťažnosti verbe o opačný slovotvorný vzťah, teda o desubstantívum, napr. *sluha – slúžiť*, *pán – panovať* a pod., teda napr. *byť sluhom niekomu (,slúžiť‘)*“ (Kralčák, 2005, s. 58). – Tvrzení o přítomnosti logického subjektu ve **valenční** strukture „konštrukcií“ považujeme vzhledem k odlišným sémanticko-syntaktickým vztahům, do nichž vstupují citovaná substantiva, za unáhľané a citujeme je pouze kvůli uváděným příkladům. Rovněž tvrzení o **opačném slovotvorném vztahu** u substantiva *sluha* je mylné: sloveso *slúžiť* není desubstantivní, naopak slovo *sluha* je činitelské (tedy deverbální) substantivum.

sám stává někým). U stavových spojení nebudeme opozici základních spojení typu *býti biskup* – *míti biskupa* popisovat přesnou terminologií, ale tím, zda se vyjadřuje pohled osoby, jež je totožná s nositelem funkce vyjádřené jmenným komponentem spojení, nebo pohled jiných osob. Toto odlišení v podstatě odpovídá opozici autokauzativní – kauzativní u spojení vyjadřujících změnu stavu.

Vymezili jsme tedy šest skupin s následujícími charakteristikami:

- A) změna stavu, kauzativní, „ingresivní“: *učiniti císařem*;
- B) stav, osoba-podmět věty není ve funkci vyjádřené jmenným komponentem: *míti císaře*;
- C) změna stavu, kauzativní, „terminativní“: *složiti císaře*;
- D) změna stavu, autokauzativní, „ingresivní“: *učiniti se mnichem*;
- E) stav, osoba-podmět věty je ve funkci vyjádřené jmenným komponentem: *býti králem*;

F) změna stavu, autokauzativní, „terminativní“: „přestat být králem“.²⁰

Mezi změny zařazujeme také spojení s nedokonavými slovesy, pokud vyjadřují jasné zaměření na cíl, nikoliv na průběh děje: např. u slovesa *voliti* se v dokladu „*i sjevše se korferštvové volili sú jeho za krále římského*“ (1212) nelíčí proces volení, ale informuje se o tom, kdo byl zvolen.

Do analýzy zahrnujeme několik skupin spojení slovesa (potenciálně kategoriální i nekategoriálního) a:

1. substantiva označujícího funkci – úřad, pozici či roli (viz výše; *císař*, *biskup*, *manželka*, *svatý*, *dědic* atd.);
2. abstraktizovaného konkrétního substantiva symbolizujícího úřad císaře, biskupa apod. (*koruna*, *stolice*);
3. substantiva označujícího abstraktně chápáný předmět spravovaný úřadem (*biskupství*, *císařství* – v našich příkladech nejde o území, teritorium) nebo obdobného abstrakta odvozeného od substantiva s významem jiným než „úřad“ (*dědictví*);
4. abstrakta označujícího děj, případně výsledek děje (*korunování*, *svědectví*), přičemž tato spojení svým významem (přibližně) odpovídají spojením z předchozích skupin (*vykonati korunování* ~ *učiniti králem*).

3.3 Popis dokladu²¹

Skupina A („učiniti císařem“) je velmi frekventovaná, protože kronika velmi často zaznamenává volení panovníků a obdobné události. Řadu substantiv máme doloženu se slovesem *voliti* (*voliti biskupa*, *voliti koho králem*, *voliti koho za císaře apod.*), *učiniti* (*biskupem*), *vyhlásiti* (*za dědice*) a *vyzdvihnouti* (*za svatého*); dále se v našich případech vyskytuje slovesa *jmenovati*, *korunovati*,

²⁰ Nemáme k dispozici odpovídající doklad.

²¹ V následujícím orientačním přehledu, založeném na více než 300 dokladech, popisujeme obecnější tendence a z příkladů vybíráme, dále např. obvykle neupozorňujeme na vidové varianty sloves.

připsati (připsati k počtu svatých), *stvrzovati*, *ustanoviti*, *uvésti*. Vyskytuje se také vazba *opatřiti se* (pánem). Významovou opozici tvoří slovesa *dáti* (dáti komu koho za manželku) a *pojmouti* (koho za manželku), případně *vzít* (koho za manželku) a *přijmouti* (doloženo přijmouti koho za manžela, za pána apod.). **Sf** jsou blízká substantiva *lid* a *vojsko*, jež se pojí zejména se slovesy *sebrati* a *shromážditi*. S atributy úřadů máme doloženy tyto vazby: *korunovati koho císařskou korunou*, *vstaviti na koho císařskou korunu* a *posaditi koho na biskupskou stolici*. U substantiv typu *biskupství*, *království* se slovesy *dáti* a *půjčovati* zdůrazňuje akt předání, slovesy *voliti*, *potvrditi*, *korunovati*, *pomazati*, *posvětit* a *vsaditi* (koho na). Spojení *postoupiti biskupství / království* a *vzdáti království* můžeme zařadit jednak sem (král *postoupil / vzdal* království nástupci, tedy učinil králem svého nástupce), jednak do skupiny F (zároveň sám přestal být králem). Nesporné AVNS (s dějovým abstraktem) je *vykonati korunování*.

Ve skupině B („míti císaře“) jednoznačně dominuje sloveso *míti* (*míti biskupa, míti koho za pána*). Tomuto slovesu konkuruje *držeti* (koho za svatého), absence požadované osoby se vyjadřuje spojením *být bez (zprávce)*. – Spojení jiných typů (2 – 4) se v našich dokladech prakticky nevyskytuje.

Ve skupině C („složiti císaře“) je minimum dokladů se **Sf**, ale zato řada se substantivy typu *království*. Kromě spojení *složiti císaře* máme doloženo ještě *rozpustiti lid* a *vojsko* (srov. výše). Významově blízké této skupině je *zlehčiti krále*, „pohrdnout králem“ a nekauzativní *ztratiti biskupa*. U substantiv na *-ství* registrujeme pestrý repertoár sloves: *složiti*, *ssaditi*, *vyhnati*, *vysaditi*, *vyvésti koho z království, z biskupství apod.* a *zbavit koho biskupství, císařství, kněžského úřadu*.

Ve skupině D („učiniti se mnichem“) máme kromě dokladu uvedeného jako příklad k dispozici pouze spojení jiných typů. Jedná se o stylově podmíněné obraty *dosednouti na královskou stolici*, *přijmouti královskou korunu* a *uvázati se v královskou stolici* a dále spojení *obdržeti císařství* (implikující menší aktivitu subjektu než v ostatních spojeních), *ujmouti císařství, uvázati se v knížectví, vejiti v dědictví, vzít biskupství, ujmouti se biskupství a vejiti v přátelství*; poslední je vzhledem k povaze abstrakta nesporné AVNS.

U skupiny E („býtí králem“) se se **Sf** (v nominativu nebo instrumentálu) spojuje pouze sloveso *být* (*biskup, kníže; hajtmanem, kmotrem* atd.). U synonymních spojení vyjadřujících spravovanou entitu je nejčastější sloveso *držeti* (*císařství, duchovenství* atd.), dále se vyskytují slovesa *zpravovati, míti, požívat a užívat*.

V poslední skupině F („přestat být králem“) zcela chybějí doklady na spojení se **Sf** a i jiné se vyskytují jen výjimečně: lze sem zařadit spojení *vzdáti komu království* (srov. výše) a nepochybně AVNS *vykonati kralování* s dějovým abstraktem.

3.4 Interpretace dokladů

Příklady dobrě ilustrují modelové tvoření AVNS. Zřetelně se u nich ukazují kombinatorické možnosti komponentů a na jejich základě lze rozhodovat

o přijatelnosti spojení zde nedoložených. Pro to, že se jednotlivé vymezené typy popisovaných spojení vyskytují v naznačeném poměrném rozložení a že spojení některých typů se substantivy z určitých skupin nejsou v našich dokladech zastoupena, jsou v zásadě tři doplňující se důvody:

– mimojazyková skutečnost: nástup nového krále (biskupa), pokud probíhá řádně, obvykle provádí korunovace (volba) prováděná někým jiným, nikoliv samotným úspěšným kandidátem – proto je tak málo spojení s tzv. substantivem personálním ve skupinách D a F;

– pojmenovací potřeby: větněčlenská struktura a lexikální obsazení věty se řídí nutností označit (pojmenovat) osobu, o níž se mluví, a uvést její jméno do vztahu s její hodností;

– možnost využití alternativních jazykových prostředků pro vyjádření požadovaného obsahu: např. pro změnu signalizující počátek děje můžeme vedle příslušného slovesa užít také sloveso *býti* (resp. *míti*) modifikované fázovým slovesem *počíti* / *začíti*.

3.5 Shrnutí

Ukázali jsme, že popisovaná spojení se **Sf** a spojení jim ekvivalentní tvoří významnou a bohatě členěnou oblast slovesně-jmenných spojení, produktivní v Hájkově jazyce. I přes významové posuny substantiv (,úřad, role či funkce, kterou osoba zastává‘ místo konkrétní osoby-nositele funkce) není možné některé typy popisovaných spojení (typu *voliti biskupa* a *vyhnati z císařství*) považovat za AVNS, protože neprošla potřebnou sémanticko-syntaktickou transformací (srov. zde odkaz v úvodu). K AVNS se blíží spojení s depletivními slovesy (*ucíniči císařem*). Za AVNS považujeme spojení obsahující deverbativní substantivum, jež si ve své sémantické struktuře zachovává dějové rysy (*držeti stráž*), spojení se jmény činitelskými (*míti za pomocníka, ucíniči vítězitelem*) a některými dalšími (*míti za přítele*). Jednoznačnými AVNS pak jsou zmíněná spojení s abstraktem s (původním) významem děje: *vykonati korunování, vykonati kralování, vejiti v přátelství*.

4 Přívlastky u AVNS

V literatuře najdeme o přívlastku u jmenného komponentu AVNS různá tvrzení. Podle *ESČ* přívlastek narušuje, rozvolňuje ustálenost spojení (2002, s. 339). I. Němec připouští u viceslovních lexémů rozvíti abstrakta výrazem „*pleonastickým nebo konstantním*“ (1968, s. 36n.). F. Čermák píše, že k modifikaci abstrakta adjektivem dochází na přechodu do oblasti terminologické (*podat zlepšovací návrh*) nebo frazeologické (*mít poslední slovo*; 1974, s. 296). Následující rozbor ukáže a zhodnotí typy přívlastků u jmenného komponentu AVNS v Hájkově textu.

První typ přívlastku tvoří adjektivum **vyjadřující kvantifikaci nebo kvalifikaci**. Podává informaci o velké míře (intenzitě) vlastnosti, stavu apod. nebo potvrzuje jejich kvalitu. Sám přívlastek má velmi malou informační hodnotu

a ustaluje se (např. ve spojení *upadnouti v těžkou nemoc*):²² a *veliké jim almužny rozdávati kázal* (1201); *od Soldána krále ejiptského/ u veliké poctivosti držáni byli* (t.); *bylo v Čechách na mnohých místech hrozné země třesení/ a k večeru spadl velmi veliký snih* (t.); *král to od něho vděčně přijal/ a z toho daru poctivé poděkování učiniv* (1234). Užití adjektiva opačného významu, tedy vyjádření nenáležitě malé míry, je u AVNS řídké.

Ustálená, konvenčně užívaná adjektiva se podílejí na zasazení textu do vyšší stylové roviny. Jejich obdobou jsou adverbiální určení v následujících větách: *král Přemysl pro takovú odpověď byl velmi hněviv* (1202); *kniže brabantský hněvem se rozlítiv/ proti témuž Smilovi se postavil a velmi tuze rozběhl* (1273).

Druhý typ adjektivního přívlastku **vyjadřuje hlavní lexikální význam celé substantivní fráze** – v případech, kdy přívlastek rozvíjí substantivum všeobecného významu (*věc, příhoda*).²³ Spočívá-li významové těžiště nominálního člena na přívlastku (případně na vedlejší větě nebo na širším kontextu, na který odkazuje zájmenný přívlastek, viz níže), jde o stylisticky podmíněnou multiverbaci.²⁴ Významově neurčitá substantiva rozvíjá významově zatíženým přívlastkem najdeme v následujících dokladech: *kterak pod takovými českými roztržkami/hynou věci duchovní* (1225); *a vtom zastihla jej smrtedlná příhoda* (1308). Stylistickou funkci druhého uvedeného příkladu prokazuje skutečnost, že v Hájkově textu máme doloženo jak plnovýznamové sloveso stejného významu (*umřítí* aj.), tak obdobné AVNS s plnovýznamovým substantivem (*smrt jej zahvátí*).

V některých spojeních se substantivum s širokým obecným významem lexikalizuje, takže ani není třeba významově zatíženého přívlastkového doplnění. Tak je tomu např. ve spojení *vesti svou věc* (přibližně s významem „žít, prosperovat, fungovat“): *byl na Horách Kutnách rod jeden/ a dosti bohatý/jenž slíli Ruthardové/ [...] a svá věc některí z nich tak slavně vedli/ jako by byli najznamenitější páni/a hrabata* (1309). Toto spojení se svou ustálenou formou (s nutným přívlastňovacím zájmenem) frazeologizuje.

Existuje ještě jeden typ adjektivního přívlastku, který vytváří se substantivem velmi těsné spojení: na místě **jmenného komponentu** stojí nepochybny výceslovny lexém (dáti se na službu boží, rozsévat slovo boží).²⁵ V jiných

²² F. Čermák píše o adjektivech intenzifikačních a hodnotících (1974, s. 296).

²³ J. Gebauer píše, že substantivum obecného významu nebo „vyňaté k tomu cíli z kontextu“ má „expletivní“ úkol (1929, s. 152). Uvádí následující příklady: *věc, čin, nábytek, obyčej, hubenec, člověk, slovo* („napsav list zdržující tato slova“; s. 152 – 154).

²⁴ Taková multiverbizace je typově odlišná od té, o které se běžně v souvislosti s AVNS hovoří: multiverbizaci při tvorbě AVNS lze popsat schématem **V → V – Sa**, zatímco zde pojednávaná multiverbizace stylově podmíněná probíhá podle schématu **V – Sa → V – (Adj – Sa)**.

²⁵ Případy jako *krve prolití* nehodnotíme jako výceslovny lexémy (spojení substantiva s neshodným přívlastkem), ale jako konvenční zápis ustáleného kompozita.

případech tvoří adjektivum se substantivem aspoň zřetelný významový celek (např. u spojení *přijmouti českou korunu* je atribut s ohledem na kontext pleonastický).

Vedle toho mají v Hájkově textu velkou důležitost referenční atributy **zájmenné**. Slouží vnitrotextovému navazování a podporují koherenci textu: odkažují na informace, jež byly podány dříve nebo budou podány později, a shrnují obsah větších textových pasáží²⁶ (řidčeji také odkazují mimo text, na obecně známé věci a sdílené zkušenosti): *a to svaté a důstojné ustavovení schvalujeme* (1212); *mohla by se taková věc tobě přihodit/ že by oni chtěli aby ty nevládl* (1224).

Zjistili jsme, že adjektivní přívlastky jsou ustálené: buď jsou kvantifikační či kvalifikační, nebo nesou lexikální význam místo rozvíjeného velmi obecného substantiva (*věc*) – v obou případech mají stylistickou funkci –, nebo konečně tvoří se substantivem víceslovny lexém a přecházejí do terminologické oblasti (*služba boží*). Referenční zájmenné atributy podporují koherenci textu. Přívlastek žádného z uvedených typů nenarušuje syntaktickou jednotu spojení a nebrání, abychom je považovali za AVNS.

5 Závěr

V článku jsme představili několik cest, jimiž se může ubírat výzkum slovesně-jmenných spojení (a dalších spojení slov), a to jistě nejen v češtině doby střední. Podobné analýzy přispívají k odhalování systémových vztahů v málo probádaných oblastech syntaxe a slovní zásoby a nabízejí teoretický základ pro popis stylistických postupů obvyklých ve starší češtině.

Poznámka

Příspěvek vznikl v rámci projektu č. S900610505 *Slovní zásoba češtiny doby střední – „editio princeps“ (analýza lexikálního materiálu a jeho zpřístupnění v elektronické formě)* začleněného do Programu podpory cíleného výzkumu a vývoje AV ČR a v rámci činnosti *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny* (projekt č. LC 546 programu Centra základního výzkumu MŠMT).

Prameny

HÁJEK Z LIBOČAN, Václav: Kronika česká. Praha 1541. Elektronický přepis částí textu pořízený Janem Linkou z ÚČL AV ČR (v transliteraci).

HÁJEK Z LIBOČAN, Václav: Kronika česká. Výbor historického čtení. Ed. J. Kolář. Praha: Odeon 1981.

StčSl: Staročeský slovník. Praha: Academia 1968 – 2008.

²⁶ Připomínáme, že základní druhy anafory v současné češtině resumuje ve své studii F. Štícha (2001). Jeho rozvržení by mohlo být jedním z východisek zkoumání vnitrotextových vztahů v *Kronice*.

TYL, Zdeněk: [lexikální kartotéka češtiny doby střední], cca 556 000 listků s doklady, excerptováno v letech 1971 – 2003. Materiál je uložen v ÚJČ a v současné době probíhá jeho příprava pro elektronické prohledávání.

Literatura

- ČERMÁK, František: Víceslovňá pojmenování typu *verbum – substantivum* v češtině (Příspěvek k syntagmatice tzv. abstrakt). In: Slovo a slovesnost, 1974, roč. 35, č. 4, s. 287 – 306.
- ČERMÁK, František: Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky. Praha: Karolinum 2001. 341 s.
- DANEŠ, František: Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny. Praha: Academia 1985. 236 s.
- ESČ: Encyklopedický slovník češtiny. Praha: NLN 2002. Heslo Analytické predikáty, s. 339n. (autor: P. Karlík).
- GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV. Skladba. Ed. F. Trávníček. Praha: Česká akademie věd a umění 1929. 763 s. (K dispozici je i reprint z r. 2007.)
- HELBIG, Gerhard: Probleme der Beschreibung von Funktionsverbgefügen im Deutschen. In: G. H.: Studien zur deutschen Syntax. Band 2. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie 1984, s. 163 – 188.
- KRALČÁK, Lubomír: Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine: Synchrónno-diachrónny pohľad. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2005. 204 s.
- MACHÁČKOVÁ, Eva: Analytické predikáty. Substantivní názvy dějů a statických situací ve spojení s funkčními slovesy. In: Jazykovědné aktuality, 1983, roč. 20, č. 3 a 4, s. 122 – 176.
- MARTÍNEK, František: Analytická verbonominální spojení v dnešní češtině a v češtině doby střední: příprava ke zkoumání textu Hájkovy Kroniky české. In: Jazyková interakce a jazykové rozhraní a strategie „cutting-edge“. Sborník příspěvků z 8. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 14. – 16. května 2007. Ed. V. P. Polách. Olomouc: FF UP 2008, s. 186 – 195.
- NĚMEC, Igor: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha: Academia 1968. 194 s.
- ŠTÍCHA, František: Anaforické koreferenční substantivum. In: Čeština – univerzália a specifika 3. Ed. Z. Hladká – P. Karlík. Brno: Masarykova univerzita 2001, s. 87 – 97.

Prirodzenosť v jazyku a kodifikácia

Katarína Muziková

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzity Komenského, Bratislava

Súčasná podoba spisovnej slovenčiny je výsledkom zložitého vývinu, ktorý ovplyvnili rôzne historické, spoločenské a ideové podmienky v jednotlivých etapách jej vývinu. Vo vývine spisovnej slovenčiny môžeme vyčleniť dve základné obdobia:

- 1) predspisovné (slovenčina nemala kodifikovanú podobu, nebola opísaná v kodifikačných príručkách),
2) spisovné (od roku 1787, slovenčina je kodifikovaná v rôznych kodifikačných príručkách).

Základný rozdiel medzi nimi spočíva v spôsobe kultivovania slovenčiny. V predspisovnom období sa slovenčina vyvíjala spontánne, neúmyselne, nebola zámerne regulovaná. Zmeny vznikajúce v jazyku sa prijímalí, ak prispievali k obohateniu vyjadrovacích možností jazyka a boli funkčné. „*Vytváranie a rozvíjanie prirodzeného jazyka prebiehalo tak, že nikdy nebola ohrozená prirodzená orientácia nositeľov (materinského) jazyka v sústave jeho prostriedkov. Vždy dokázali identifikovať jazykové štruktúry tak ľahko a rýchlo, ako to bolo potrebné a vyhovujúce, a rozvíjať svoj jazyk bez toho, aby sa vystavili nebezpečenstvu, že sa rozvíjanie jazyka ocitne mimo kontroly ich prirodzenej orientačnej spôsobilosti. Jazyk sa budoval z perspektívy prirodzenej orientácie*“ (Dolník, 2003, s. 7). V predspisovnom období sa jazyk rozvíjal v súlade s potrebami jeho nositeľov z perspektívy prirodzenej orientácie bez zámerných zásahov do jeho vývinu.

Konštituovaním spisovného jazyka a jeho kodifikácie, najskôr Bernolákovej (1787, 1790) a potom Štúrovej (1846) a ďalšími kodifikáciami (Hattala – 1852, 1864, 1865, Czambel – 1902, 1915, 1919, PSP – 1931, 1940, 1953, 1991...), nastala nová etapa vo vývine slovenčiny. Do prirodzeného vývinu jazyka sa zasahuje na základe jeho vedeckého poznávania, na základe poznania jeho stavby, dynamiky a fungovania (poznanie úzu, reálneho stavu v používaní spisovného jazyka, ale aj postojov používateľov k jazyku a jeho prostriedkom). Nástrojom regulácie spisovného jazyka je kodifikácia, ktorá sa chápe ako postojový jav. Predstavuje zámerný zásah do prirodzeného vývinu jazyka, ktorý je výsledkom ustáľovania normy. Má normotvornú funkciu: pohýňa vývin jazyka istým smerom, usmerňuje jeho ďalší rozvoj. Kultivovanie jazyka, a teda i kodifikácia, sú späť s axiologickým nazeraním na jazyk. Kodifikátor hodnotí jazykové prostriedky a ich používanie na základe istých hodnotiacich kritérií – kritérií spisovnosti. Akceptácia kodifikácie v praxi je podmienená identifikáciou používateľov jazyka s kodifikáciou, dôležitým faktorom je teda pragmatický rozmer kodifikácie, t. j. do akej miery sa prihliada na používateľov jazyka a na reálny stav používania jazykových prostriedkov.

Cieľom nášho príspevku je zistiť, do akej miery kodifikácie v druhej polovici 19. storočia rešpektovali prirodzený vývin jazyka, a odhaliť, či podporovali a upevňovali základné vývinové tendencie. Vychádzame z komparácie prirodzeného vývinu jazyka a základných kodifikačných príručiek – Štúrovej *Nauky reči slovenskej* (1846), Hattalovej *Krátkej mluvnice slovenskej* (1852) a *Mluvnice slovenského jazyka* (1864), Czambelovej *Rukováti spisovnej reči slovenskej* (1902, 1915, 1919). Ako východisko poznania prirodzeného vývinu jazyka nám slúžia *Atlas slovenského jazyka*, v ktorom je opísaný stav v nárečiach, ktoré sú výsledkom prirodzeného neregulovaného vývinu, a dielo E. Paulinyho *Vývin slovenskej deklinácie*.

Miera akceptácie výsledkov prirodzeného vývinu jazyka vo vlastnej kodifikácii závisí od koncepcí jednotlivých kodifikátorov. L. Štúr, M. Hattala a S. Czambel si za východisko spisovnej slovenčiny zobraли strednú slovenčinu. Odlišnosti v ich kodifikáciách boli spôsobené rôznymi metodológiami a inými spoločenskými podmienkami v danej dobe. V kodifikácii L. Štúra sa odrazili idey rodiacej sa novodobej lingvistiky (A. F. Pott, F. Bopp, W. von Humboldt) a heglovskej filozofie. Jeho koncepcia je založená na systémovom prístupe vo vedeckom opise živého kultúrneho jazyka (Krajčovič – Žigo, 2002, s. 168). V koncepcii spisovnej slovenčiny M. Hattalu dominoval historizmus, čo súviselo s rozvojom historicko-porovnávacej lingvistiky v sledovanom období. M. Hattala kládol dôraz na stav jazyka v starších vývinových etapách a hľadal analogické formy vo vzťahu k staršej češtine. S. Czambel chcel kodifikovať to, čo naozaj existuje v spisovnej norme. Základnými kritériami, o ktoré sa opieral, boli systémovosť a ustálenosť vo vzťahu k domácomu zaužívanému spisovnému úzmu a k ľudovej reči.

Jedným z príkladov, na ktorom budeme analyzovať vzťah medzi prirodzeným vývinom jazyka a kodifikovanou formou, je N sg. dnešného deklinačného typu *vysvedčenie* (u Štúra *staveňja/-je*, u Hattalu *umenie/-ia*, u Czambela *obilie*). Tento deklinačný typ je pokračovaním praslovanských *lio*-kmeňov, kde v N sg. bola pôvodná prípona *-bie*. V ďalšom vývite vplyvom hláskoslovných a iných zmien sa uplatnili v jednotlivých nárečiach viaceré prípony. V nárečiach západoslovenského areálu je prípona *-ie*, resp. jej striednice, v záhorských nárečiach a na južnom západnom Slovensku je prípona *-í*, ktorá vznikla monoftongizáciou, ktorá je na tomto území pravidelnou hláskoslovnou zmenou. Na celom území stredoslovenských nárečí je systémový tvar s príponou *-ia*. Vo väčšine východoslovenských nárečí je prípona *-e* (porov. ASJ II, 1981, s. 14). E. Pauliny (1990, s. 77 – 79) dáva vznik prípony *-ia* v stredoslovenskom areáli do súvislosti s pôsobením rytmického zákona na rozdiel od Š. Hlavatého a V. Vážneho, ktorí si myslia, že tvary typu *zdravia* v N sg. sú pôvodom partitívne genitívy. Ako sa premietol naznačený prirodzený vývin do jednotlivých kodifikácií?

L. Štúr kodifikoval v N sg. tvar *staveňja*, popri ktorom pripúšťal aj tvar s príponou *-je* (Štúr, 2006, s. 148). P. Žigo (2005, s. 266) pokladá tvary typu *stavenia* typické pre strednú slovenčinu za jeden z prototypových znakov Štú-

rovho modelu spisovnej slovenčiny, ktorým (by) sa slovenčina odlišila od ostatných slovanských jazykov. M. Hattala v *Krátkej mluvnici slovenskej* (1852, s. 19) nadviazal na L. Štúra kodifikáciou dvojtvaru *umenie/-ia*, ale v *Mluvnici slovenského jazyka* (1864, s. 77) uvádzal už len tvar s príponou *-ie*. S. Czambel (1902, s. 61) považoval za spisovné len tvary s príponou *-ie*. Poznal stredoslovenské tvary v N sg. s *-ia*, ale hodnotil ich ako nesprávne: „*Táto výslovnosť nárečia stredoslovenského* (t. j. *-ia* v N sg. neutier, pozn. autorky) *je nesprávna, a preto vždy správne určí nominatív jednotného čísla príponou -ie takto: to obilie, zdravie, ovocie atp., aby ho bolo rozoznať od nominatívu množného čísla na ia, ktoré sa píše takto: té obilia, zdravia, ovocia atp.*“ (Czambel, 1902, s. 65). Prípona *-ia* v N sg. neutier bola príznaková. Výskytom alomorfizmu v Štúrovej a Hattalovej kodifikácii bola narušená uniformná transparentnosť paradigmy. Gramatická homonymia (N a G sg., N pl. mali rovnaké prípony) narušila percepčnú priezračnosť tvarovej štruktúry vo vzťahu k sémantickej štruktúre. Preto S. Czambel v tomto pripade uprednostnil pôvodnú príponu *-ie*, ktorá sice nie je systémová v stredoslovenských nárečiach, ale viac vyhovovala z hľadiska prirodzenosti. Od Czambelovej kodifikácie je v N sg. tohto typu substantív záväzná prípona *-ie*, hoci s ohľadom na stredoslovenský základ spisovnej slovenčiny a na výsledky prirodzeného vývinu v nespisovných útvaroch by tu bolo žiaduce uplatnenie prípony *-ia*, ktorá však nevyhovovala z hľadiska percepcie.

Ďalším príkladom, na ktorom poukážeme na vzťah prirodzeného vývinu jazyka a kodifikácie, je D a L pl. feminín súčasných deklinačných typov *dlaň* a *kost'*. Typ *kost'* je pokračovaním pôvodných i-kmeňov, typ *dlaň* vznikol v priebehu samostatného slovenského vývinu, keď niektoré substantíva patriace pôvodne k typu *duša* (ja-kmene) strácali prípony N a A sg., čím sa začali podobať na substantíva typu *kost'*. V ostatných pádoch si zachovali prípony podľa typu *duša*. V priebehu vývinu k tomuto typu prešli viaceré substantíva typu *kost'*, oscilácia medzi týmito dvoma typmi bola silná i v 19. storočí (porov. Sabol, 1975, s. 85 – 86) a tento proces pokračuje aj neskôr (Dvonč, 1984, s. 52 – 55). Pôvodnými príponami v D a L pl. i-kmeňov boli *-bmb*, resp. *-bchb*, po zániku jerov *-em*, resp. *-ech*. Vplyvom medziparadigmatickej analógie došlo k vyrovnaniu s dekliničným typom *duša* a uplatnili sa tu prípony *-iam*, resp. *-iach*. Tento historický vývin potvrdzuje aj stav v nárečiach, dlhé prípony *-ám*, *-iam*, resp. *-ách*, *-iach* sú doložené súvisle v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach, krátke prípony *-am*, *-ach* sa vyskytujú v časti oravských, gemerských, šarišských nárečí a na Horehroní, na východnom Slovensku sú unifikované prípony *-om*, *-och* (porov. ASJ II, 1981, s. 128; Pauliny, 1990, s. 100 – 102).

Kodifikácie v druhej polovici 19. storočia tento vývin rešpektovali v rôznej miere. Štúrova *Nauka reči slovenskej* uvádzajúca v D a L pl. feminín typu *kost'*, resp. *dlaň* variantné prípony *-am*, *-jam*, resp. *-ach*, *-jach*, pričom L. Štúr za správnejšie pokladal krátke prípony: „*Ostatie biva v tichto pádoch koncovka aj docela krátka na pr. nocam nocach, radosťam radosťach, kolajam kolajach atď. a toto*

je lepšie Slovenskí“ (Štúr, 2006, s. 145). M. Hattala považoval za spisovné v týchto pádoch len krátke prípony *-am*, *-ach* (1852, s. 16; 1864, s. 74). Oproti svojim predchodom kodifikoval S. Czambel v D a L pl. feminín typu *dlaň* a *kost'* dlhé prípony *-iam*, *-iach* (Czambel, 1902, s. 51), krátke prípony kodifikované v predošlých kodifikáciách odmietol, pretože „*doterajšia krátká prípona* (*dlaňam*', *kostach*') *páchnie češtinou a narušuje dôslednosť*“ (Czambel, 1901, s. 444). Ohľad na prirodzený vývin v jazyku, v nárečiach, nespisovných útvaroch národného jazyka, sa naplno realizoval v Czambelovej kodifikácii. Ustálenie dlhých prípon v D a L pl. feminín typu *dlaň* a *kost'* v ďalšom vývine znamenalo posilnenie systémovosti, pravidelnosti v jazyku. Tvary typu *dlaniam*, *kostiach* sa zaradili do systému plurálových tvarov feminín, kde v D a L pluráli dominujú dlhé prípony *-ám*, *-ách* po predchádzajúcej tvrdej spoluhláske, resp. *-iam*, *-iach* po predchádzajúcej mäkkej spoluhláske. Analogické vyrovnanie tvarov v pluráli feminín je v súlade s princípom ekonómie.

Ďalším ukážkovým príkladom, ktorý poukazuje na to, ako jednotliví kodifikátori rešpektovali, resp. nerešpektovali prirodzený vývin, je I pl. maskulín a neutier. V I pl. pôvodných o- a jo-kmeňov maskulín a neutier a nt-kmeňov neutier, ktorých pokračovaním sú dnešné deklinačné typy *chlap*, *dub*, *stroj*, *mesto*, *srdce*, *dievča* boli pôvodne prípony *-y*, resp. *-i*. V nasledujúcim vývine došlo v paradigmach týchto substantív k analogickým vyrovnaniam, namiesto prípon *-y*, resp. *-i* vyrovnaním s pôvodnými u-kmeňmi prenikla do maskulín prípona *-mi*, resp. *-ami*, ak bola na konci spoluhlásková skupina a neutrá sa analogicky vyrovnali s a-kmeňmi, teda majú v I pl. príponu *-ami*. Tento vývin však neprebehol dôsledne vo všetkých nárečiach, niekde sa udržali pôvodné prípony, niekde sa presadili nové prípony, čo sa v rôznej miere odzrkadľuje v jednotlivých nárečiach (porov. Pauliny, 1990, s. 102 – 106; ASJ II, 1981, s. 130 – 141). V nárečiach stredoslovenského areálu v deklinácii maskulín prevažujú *-mi*, resp. *-ami*, pričom sú často zdĺžené na *-mí*, resp. *-amí*, pri ktorých sa ako variantná prípona uplatňuje aj *-i*, resp. zdĺžené v *-í* (najmä na Orave, Gemeri, v Liptove a Novohrade). Pri neutránoch sa pôvodné krátke inštrumentálové prípony v strednej slovenčine zachovali zriedkavejšie. Vo východoslovenskom areáli došlo k unifikácii prípon v pluráli, v I pl. je jednotná prípona *-ami* vo všetkých rodoch a deklinačných typoch. V areáli západoslovenských nárečí je v dôsledku vývinu pestrý stav: v južnej časti sú častejšie prípony *-ama*, resp. *-áma*, v severnej časti je zväčša *-ámi*, ale často sa vyskytuje aj *-mi*, zriedkavejšie krátká prípona *-i*.

E. Štúr spomedzi existujúcich možností, ktoré ponúkala norma, kodifikoval v I pl. maskulín a neutier prípony *-mi* (v dôsledku rytmického zákona sa mohla krátiť v *-mi*), resp. *-amí* (Štúr, 2006, s. 133, 135 – 136, 138, 146, 148 – 149). Dlhé prípony v I pl. sú charakteristickým znakom štúrovskej kodifikácie (porov. Žigo, 2005, s. 266; Ďurovič, 2006, s. 62). M. Hattala kodifikoval variantné prípony, pričom na prvom mieste uvádzal staršie *-y*, resp. *-i* a až na druhom *-mi*, resp. *-ami* (Hattala, 1852, s. 11, 13, 17 – 19; 1864, s. 67, 69, 75 – 78). V po-

známke konštatoval, že staršie prípony sa najčastejšie používajú v postavení po prívlastku (Hattala, 1864, s. 69). V *Rukováti spisovnej reči slovenskej* sa tiež pripúšťala variantnosť v I pl., kodifikovali sa prípony *-mi*, *-ami*, resp. *-y*, *-i* (Czambel, 1902, s. 38, 47, 61, 64 – 65). Pri maskulínach S. Czambel (1902, s. 47) pokladal prípony *-y*, *-i* za zanikajúce, ich použitie obmedzil na pozíciu po adjektívnom alebo zámennom prívlastku. Bežnejšie v živom jazyku boli prípony *-mi*, *-ami*. Pri kodifikácii tvarotvorných prípon v I pl. neutier S. Czambel (1902, s. 64) nevidel rozdiel medzi staršími a novšími príponami: „*Čo sa týče významu alebo mluvnickej upotrebitelnosti prípon -y a -ami, medzi nimi cele žiadneho rozdielu niet. Upotrebit jednu alebo druhú príponu, to sa ponecháva každému na vôle.*“ Kým pri maskulínach S. Czambel hodnotil staršie inštrumentálové prípony *-y*, *-i* ako zanikajúce, pri neutránoch ich pokladal za rovnocenné s novšími príponami *-mi*, *-ami*. Staršie inštrumentálové prípony (*-y*, resp. *-i*) ustupujúce z jazyka už pred štúrovskou kodifikáciou sa udržali v kodifikačných príručkách až do vydania *Pravidiel slovenského pravopisu* (1940), keď sa definitívne ustálili prípony *-mi*, resp. *-ami* (Habovštiaková, 1956, s. 245). M. Hattala a po ňom i ďalšie kodifikácie spisovnej slovenčiny v I pl. pripúšťali variantnosť, uplatnenie staršej i novšej prípony, ktorá vznikla medziparadigmatickým vyrovnaním. Z hľadiska teórie prirodzenej morfológie išlo o narušenie uniformnej transparentnosti, jednej funkcií (I pl.) zodpovedalo viac foriem (*-mi*, *-ami*, *-y*, *-i*). Novšie prípony, ktoré sa napokon presadili (už L. Štúr ich preferoval ako jediné záväzné), boli výhodnejšie z percepčného hľadiska, sú to prípony jedného pádu, nedochádza tu k gramatickej homonymii, jednoznačne identifikujú I pl. J. Stanislav (1967, s. 100) pri vysvetľovaní príčin rozšírenia a uplatnenia prípon *-mi*, *-ami* parafrázuje názor Š. Hlavatého, že inštrumentál mal snahu od pádov formálne mu podobných sa diferencovať a zároveň si zavodovať podobu, ktorá by bola preň charakteristickejšia, markantnejšia a lepšie zodpovedajúca jeho zástujo. Štúrova a čiastočne aj Czambelova kodifikácia (preferenciou novších prípon v rámci dvojtvaru) adekvátne reagovali na vývin v prirodzenom jazyku, ktorý smeroval k uplatneniu novších prípon, ktoré rešpektujú kritérium uniformnej transparentnosti.

Analýza vyššie uvedených kodifikačných pravidiel ukázala, že jednotliví kodifikátori v rôznej miere rešpektovali výsledky prirodzeného vývinu, ktorý smeroval k uplatneniu bezpríznakových tvarov, v ktorých je priezračne zobrazená tvarová štruktúra vo vzťahu k sémantickej štruktúre. Príčiny môžeme hľadať jednak v odlišnosti koncepcíi a kritérií spisovnosti, z ktorých Štúr, Hattala a Czambel vychádzali, a jednak v existujúcej jazykovej situácii. Ide o obdobie, keď sa spisovná slovenčina konštituovala a uvádzala do praxe, dochádzalo k ustaľovaniu a postupnému upevňovaniu jazykovej normy, pre toto obdobie je charakteristická zvýšená miera variantnosti jazykových jednotiek. Súčasný jazykový stav, ku ktorému dospel vývin, nám umožňuje zhodnotiť spoľahlivosť kodifikačných kritérií, z ktorých vychádzali Štúr, Hattala a Czambel. L. Štúr rešpektoval výsledky prirodzeného vývinu na konkrétnom obme-

dzenom areáli, opierajúc sa tak o typické stredoslovenské jazykové prostriedky. V dôsledku lingvistických i mimolingvistických príčin sa jeho kodifikácia prejavovala ako neúplne funkčná, nebola prijatá a musela byť upravená. V Hattalovej kodifikácii sa pod vplyvom historizujúcej koncepcie uplatnilo viac príznakových tvarov, ktorých neperspektívnosť sa ukázala v ďalšom vývine. Prirodzený vývin jazyka v najväčšej miere akceptoval v kodifikácii S. Czambel, keď preferoval bezpríznakové jazykové jednotky, ktoré boli percepčne prístupnejšie. Východiskom kodifikácie súčasnej slovenčiny sa tak stala Czambelova kodifikácia, ktorá na začiatku 20. storočia nadviazala na predchádzajúce kodifikácie (Štúrova a Hattalova) a odstránila z nich nefunkčné prostriedky v prospech bezpríznakových prvkov.

Náspravidla je len čiastkovou sondou do skúmania prirodzeného vývinu jazyka a jeho zachytenia v kodifikačných príručkách 2. polovice 19. storočia a začiatku 20. storočia. Táto minulá skúsenosť môže byť pre nás poučná pri riešení problémov súčasnej kodifikácie. Analýza vzťahu prirodzeného vývinu jazyka a jeho reflexie v jednotlivých kodifikáciách je jedným zo zdrojov, ktorý nám umožňuje odhaliť príčiny prijatia, resp. odmietnutia kodifikácie a zároveň poukazuje na to, ako kodifikácia usmerňuje ďalší vývin a používanie spisovného jazyka.

Tabuľka č. 1: Kodifikácia vybraných morfológických javov v kodifikačných príručkách druhej polovice 19. storočia a začiatku 20. storočia

Jazykový jav	Štúr (1846)	Hattala (1852)	Hattala (1864)	Czambel (1902, 1915, 1919)	Dnes (2000)
N sg. neutier typu <i>zdravie</i>	-ja/-je	-ie/-ia	-ie	-ie	-ie
D pl. feminín typu <i>dlaň, kost'</i>	-am/-jam	-am	-am	-iam	-iam
L pl. feminín typu <i>dlaň, kost'</i>	-ach/-jach	-ach	-ach	-iach	-iach
I pl. maskulín a neutier	-mí, -amí	-y, -i/-mi, -ami	-y, -i/-mi, -ami	-mi, -ami/-y, -i	-mi, -ami

Poznámka

Príspevok vznikol s podporou Grantu Univerzity Komenského č. UK/338/2007 *Vývin kodifikácií slovenského jazyka od polovice 19. storočia po medzivojnové obdobie.*

Literatúra

CZAMBEL, Samuel: O spisovnej reči slovenskej. In: Slovenské pohľady, 1901, roč. 21, č. 8, s. 439 – 450.

CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Knihkupecko-nakladateľský spolok 1902. XII+376 s.

- CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 2. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok 1915. XII+376 s.
- CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 3. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok 1919. VIII+330 s.
- DOLNÍK, Juraj: Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny. In: Slovenská reč, 2005, roč. 70, č. 4, s. 193 – 210.
- DOLNÍK, Juraj: Prirodzená orientácia v jazyku. In: Dolník, Juraj – Mlacek, Jozef – Žigo, Pavol: Princípy jazyka. Bratislava: Stimul 2003, s. 7 – 47.
- DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Nová spisovná slovenčina v Štúrovej Nauke reči slovenskej (NRS). In: Jóna, Eugen – Ďurovič, Ľubomír – Ondrejovič, Slavomír: Nauka reč slovenskej II. Komentáre a bibliografia. Bratislava: Veda 2006, s. 51 – 257.
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Vývin slovenského skloňovania podstatných mien od Štúra. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3 – 4, s. 241 – 254.
- HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku: 1852. VIII+64 s.
- HATTALA, Martin: Mluvnica slovenského jazyka. Pešť: Náklad Viléma Lauffera 1864. 157 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského 2002. 252 s.
- PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990. 270 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. 3. upr. a dopl. vyd. Zodp. red. J. Madarászová. Bratislava: Veda 2000. 592 s.
- SABOL, Ján: Dvojtvary feminín a neutier v literatúre 80. a 90. rokov 19. storočia. In: Slovenská reč, 1975, roč. 40, č. 2, s. 85 – 91.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka II. Tvaroslovie. 2. dopl. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967. 756 s.
- ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka. Zv. II. Flexia. Časť prvá: mapy. Bratislava: Veda 1981. 316 s.
- ŠTÚR, Ludek: Nauka reči slovenskej I. Faks. pôvod. vyd. pripr. L. Ďurovič – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2006. 216 s.
- ŽIGO, Pavol: Štúrova kodifikácia spisovnej slovenčiny a jej reforma. In: Slovenská reč, 2005, roč. 70, č. 5, s. 265 – 275.
- ŽIGO, Pavol: Uniformná transparentnosť verzus prirodzenosť. In: Slovenská reč, 2006, roč. 71, č. 4, s. 193 – 204.

Štýl teleshoppingu vo svetle rationality/iracionality reprezentantov ponuky a spotreby

Oľga Orgoňová

Katedra slovenského jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Obrazy, les images, se všude proměňují v rozkazy; hlasy reklamních sloganů... Imagologové? Jsou mocnější než politikové, jsou to propagandisté nezadržitelného úniku reality; za nimi jdou v druhém sledu všichni úředníci všech forem informace: zábavné hry, vraždy filmované ve chvíli činu, tanky, variété, citový sirup, výbuchy smíchu pouštěné z pásku. Philippe Sollers, Paříž, 1990

Teleshopping (telepredaj) je ponuka tovaru cez televíziu, ktorý si možno telefonicky objednať. Ako to evokuje samotný názov, ide pôvodom o televíznu reláciu reklamného charakteru, ktorá ponúka na predaj výrobky prostredníctvom predvádzacích spotov – návodov na obsluhu prístrojov, pomocok či na používanie rôznych napríklad kozmetických preparátov, zdravotníckych pomocok, špeciálnych odevov, predmetov na voľnočasové aktivity a pod. (porov. aj Horňák, 2003, s. 249). Súčasťou spotov bývajú aj nevyhnutné kontaktné informácie na predajcu (telefónne číslo, prípadne webstránka či iné kontaktné či predajné miesto), kde si možno odprezentovaný tovar objednať/zakúpiť.¹ Iným, bežným „žánrom“ teleshoppingového audiovizuálneho spotu je osobné svedectvo používateľov propagovaných výrobkov: tí sa delia s publikom o svoje (pozitívne) skúsenosti z používania už zakúpeného predmetu, pričom poukazujú na to, ako im príslušná komodita skvalitňuje zdravie, uľahčuje domáce práce, zvyšuje domáci komfort a osobitne v prípade žien ako prispieva k upevňovaniu ich sebavedomia vďaka skrásľovaciemu efektu. Špecifíkom telenákupu je profit, ktorý získava broadcaster ako podiel zo zisku z predaja výrobkov prezentovaných v spotoch (porov. www.mediálne.sk).

¹ Zmyslom a cieľom teleshoppingu ako prezentácie je totiž stimulovať u cieľového (a prípadne i náhodného) adresáta „potrebu“ (túžbu) vlastniť prezentovaný tovar, čiže vyvolať uňho predajcom zamýšľanú reakciu, čím sa kompletizuje marketingová komunikácia vyvolaním interakcie aktivizáciou adresáta (kupujúceho). V komplexe teleshoppingovej komunikácie teda teleprezentácia zo strany predajcu predstavuje iba predpoklad telenákupu, ktorý sa môže/nemusí zavŕšiť, pričom fázu „reakcie“ klienta nezanedbateľne ovplyvňuje pracovník predajného centra a v prípade telepredaja operátor tzv. callcentra. (Ten potenciálneho kupujúceho môže usmerniť organizáčne, dať mu komplexné informácie o tovare, ale hlavne ho presvedčiť či uiistiť o potrebe a výhodnosti nákupu.) Táto práca sa sústredí už len na prvú fázu naznačeného komunikačného aktu a jej cieľom je vystihnúť špecifíkú prezentácie telepredaja v porovnaní s inými nástrojmi podpory predaja a hľadať vysvetlenie efektívnosti takéhoto „predaja na diaľku“.

Teleshopping má svoje korene v USA a jeho „náhodný“ vznik spadá do 70. rokov minulého storočia. Po tom, ako istá spoločnosť z dôvodu insolventnosti zaplatila za rozhlasovú reklamu v miestnom rádiu samotnou propagovanou komoditou (otváračmi na konzervy), riaditeľ rádia dal pokyn, aby moderátor ponúkal otvárače na predaj priamo vo vysielaní. Nútený rozhlasový predaj otváračov bol úspešný a z tejto skúsenosti sa zrodila v roku 1982 regionálna predajná televízia „Home Shopping Club“. O tri roky neskôr, v roku 1985, vznikla teleshoppingová stanica HSN (Home Shopping Network) s celoštátnym vysielaním (porov. Romanová, 2007, s. 23). Teleshopping má dnes viacnásobné zastúpenie aj na Slovensku, teda o sympatie televíznych divákov sa uchádza viaceri konkurujučich firiem, medzi nimi Topshop či TV Products. Takéto firmy súce nevlastnia samostatné televízne stanice, ale majú svoje stabilné miesto jednak v programovej štruktúre slovenských televíznych stanic (Markíza, STV či JOJ), kde azda prvokontaktným stimulom upútavajú pozornosť diváka, ale naviac prezentáciu ponuky konkrétnej zásielkovej spoločnosti podporujú aj webstránky prístupné na internete. Tam si môžu potenciálni klienti tovar prezrieť pokojnejšie, v širšom, resp. komplexnom zábere na prípadné ďalšie komodity v aktuálnej ponuke predajcu, prípadne môžu si priamo elektronicky tovar aj objednať.

O teleshoppingu sa zistilo, že je relatívne silne „iritujúcim“ formou predaja (porov. Timoracký – Huňa, 2006).² V jeho koncepte spravidla nefigurujú odborníkmi aj verejnosťou oceňované módne atribúty reklamy (ako fenoménu novodobého „infotainmentu“, čiže zábavného informovania napríklad s prvkami humoru, invenčnej príbehovosti, posilenej emocionality pokvapkanej oným „citovým sirupom“ na úkor strohej rationality a pod. – porov. napr. Čmejková, 2007, s. 161 – 198). Cieľom tejto štúdie je upozorniť na štýlistické osobitosti propagačných komunikátov v rámci telepredaja a hľadať ich podiel na komunikačnej efektívnosti tejto (v porovnaní s TV reklamou) menej atraktívnej formy podpory predaja.

Klasické reklamné výpovede sa vyznačovali preferenčnou orientáciou na racionálne (vecné) verbálne informácie a ich persuazívny rozmer sa opieral priamo o argumenty posilňujúce platnosť tézy o kvalite ponúkanej komodity

² V štatistike prieskumu menovaných autorov má najvyšší „rating“ odporcov testovaných formiem predaja *telemarketing*, čiže telefonovanie domov s ponukou kúpy tovaru (80% opýtaných), hneď na druhom mieste v miere odmiatania formy podpory predaja stojí *teleshopping* (77% opýtaných). Nasleduje „pozvánka na výlet spojená s prezentáciou výrobkov s darčekom“ (69%), „direct mail“ – ponuka zaslaná na konkrétnu meno a adresu (64%) a „priamy predaj“ ako prezentácia a predaj výrobkov priamo v domácnostiach (61%). V prieskume nebola zahrnutá „mutácia“ priameho predaja formou pravidelného poštového doručovania neobjednaných tovarov priamo do schránky, ktorá núti klientov buď automaticky odoberať nevyžiadany tovar, alebo ho vracať poštou dodávateľovi. S touto formou tzv. „klubového“ predaja azda nemá verejnosť masovú skúsenosť, ale jej „irritabilnosť“ je iste vysoká.

(porov. tzv. „tvrdá“ reklama – Pravdová, 2006). Naproti tomu dnes – v čase silnej konkurencie spektier tovarov s rovnakými funkciami a porovnateľnými kvalitatívnymi parametrami (porov. napríklad kvality pracích práškov, výživotvých doplnkov, kozmetiky atď.) – na recipientov väčšmi než logické argumenty pôsobia city. Ilúzia o jedinečnosti reklamovaného tovaru sa tak dosahuje vo vedomí adresáta skôr cez jedinečné kreatívne reklamné stimuly „mäkkej“, na city pôsobiacej, reklamy s originálnymi nápadmi (porov. antické účinky textu na emócie: *movere* = „pohnúť“ adresáta či *concitare* = „vybičovať vášne“ – Dolník, 1998, s. 81) než cez silne presvedčivé argumenty v argumentačnom prejave. P. Minár navyše upozorňuje, že ideálnym médiom na uplatňovanie prvkov zábavy v reklame je internet, a to už aj na Slovensku: „...je plnohodnotnou súčasťou mediaplánov a najradikálnejšie sa zvyšujúcim podielom rozpočtu“ na mediamixe, teda na distribúcii reklamy do rôznych médií (Minár, Sme, 2008, s. 24). A keďže internet vytvára ideálny priestor na interaktivitu, perspektívy internetového pôsobenia na zákazníkov smerujú k využívaniu prvkov filmu a počítačových hier, pričom ako príklad môže poslúžiť webstránka www.stellaartois.com (op. cit.). Ak si ale aj všeobecnejšie (šíršie než v doméne internetovej reklamy) uvedomíme mieru dráždivej všadeprítomnosti reklamy a tomu priamo úmernú mieru apriórneho odmietavého postoja publika k akémukoľvek reklamnému pôsobeniu v akomkoľvek priestore (vnútri či v exteriéroch) a na akomkoľvek nosiči (vrátane pôsobivých veľkoplošných obrazoviek), pozitívnu odozvu od potenciálneho recipienta reklamnej výpovede možno navodiť s veľkou pravdepodobnosťou hlavne nenásilnou a nenápadnou cestou. Napríklad formou „partnerského“ (hoci mimo interaktívneho internetového programu virtuálneho) dialógu, v ktorom sa „obeti“ všadeprítomného „narušiteľa“ napríklad celovečerného filmu ponúka dostatočná satisfakcia za neželanú intrúziu povedzme formou velkorysost' a sympatie vzbudzujúceho „crazy“ dialógu na krídlach Red Bull sprevádzajúceho príbeh s kreslenými motívmi: *Luigi, nejazdi tak rýchlo! – Si. – Máš zapnutý pás? – Si, si. – Luigi a máme dosť benzínu? – Si, mama, si. – Attentione! Brzdi, brzdi! Mamma mia! To musíš jazdit tak rýchlo? – Mamma mia, nedrgaj ma! Á, máme červenú. – Á, tak teraz už piješ aj pri šoférovaní? – Si, mama. – Red Bull ozíví telo aj mysel' a dáva krílda. Ciao, mama! – Krílda? Luigi, kam letíš? Zavolaj mi, keď tam budeš! A nieže sa vrátiš až v noci. Mysli na svoju mamu a nelietaj rýchlo!* Inde, v hranej televíznej reklame sme svedkami familiárne pôsobiacich sérií reklám na tú istú firmu (a jej rôzne komodity) s dlhodobo obsadenými aktérmi vo voľne nadvážujúcich minipríbehoch napríklad o pozitívne pomenovanej *rodine Veselých* (s hercami Janou Hubinskou a Pavlom Topoľským), kde sú viac v popredí epizódy z hry bowlingu či z vianočného nákupu darčeka partnerovi v hypermarkete evokujúce drobné každodenné „potešenia a víťazstvá“ v bežnom živote než v epizódach ukryté „klúče“ k týmto víťazstvám z ponuky produktov Slovenskej sporiteľne. Na dôvažok v cykle reklamných spotov dobre zapôsobí aj vtipný, výrečný a nenásilný príbeh v reklame na poistenie v poistovni Kooperativa o pánovi

(herec Peter Šimun), ktorému pohľadná blondína nabúra zaparkované auto, pričom šofér jediaci hamburger si pri náraze ušpiní tvár od kečupu. Obsahová prístupnosť tejto reklamy je transparentne postavená na dôverne známych stereotypoch, ako sú: „blondinka je sice zvodná, ale neschopná“, „kečup má farbu krvi, teda symbolizuje úraz“ či „kečup je ošúchanou imitáciou krvi“, pričom posledný menovaný motív môže byť súčasne vnímaný ako paródia na prax „filmových krvákov“. Inde je združom vitaného pobavenia hoc len situácia fotografia. Provokatívnymi (a teda pozornosť vzbudzujúcimi) fotografiami sa môžu pochváliť najmä autori kontroverzných záberov s tvárami známych osobností, pričom nesporne medzi najodvážnejšie patria fotky politikov. Spomeňme si napríklad na billboard propagujúci jazykovú školu Newtoncollege v Čechách i na Slovensku s obrázkom bezdomovca (s tvárou Václava Klause) napíňajúceho do dôsledkov ilúzii univerzálnosti profilu absolventa tejto školy: absolventa, čo môže robiť naozaj čokoľvek od bezdomovca až po prezidenta. Rovnako populárnym záberom je reklamný billboard propagujúci energetický nápoj Kamikaze s textom „*vydržte déééle*“ a s tvárou za stolom spiaceho Karla Schwarzenberga podopierajúceho si rukou hlavu. Tak sa pôvodne neprístupný a neochotný adresát (azda sčasti podvedome) otvára pôsobeniu nedirektívneho obsahu baviacej reklamy, a to – ako vidno – aj v prípade reklám na také abstraktné komodity, akými sú služby v bankovníctve a poisťovníctve.

Takmer nič z naznačených súčasných znakov a kreatívnych trendov v reklame neplatí vzhľadom na aspekty teleshoppingu ako „predĺženej ruky“ zásielkovej spoločnosti. Teleshopping propaguje len istý ohraničený register tovarov, a sice tzv. „exkluzívnych noviniek“, ktoré spravidla ešte nemajú náprotivky na domácom (nezásielkovom) trhu. Sú to predmety pre zdravie, krásu, fitness, ale aj bežnejšie súčasti výbavy do kuchyne či domácnosti, prípadne remeselnícke potreby. Dominantným extralingvistickým činiteľom ovplyvňujúcim úspešnosť akejkoľvek predajnej firmy je totiž „zmysluplnosť“ ponuky komodít, ktoré zodpovedajú štandardným potrebám populácie, vytipovaným z výsledkov rôznych prieskumov trhu.³ Tak sú v ponuke TV predajcov v podstate lákadlá buď na nenáročné domáce fitness aktivity (napríklad prístroj na tvarovanie svalstva brucha či stehien so zaručeným účinkom už pri 5-minútovom cvičení denne), prípadne pomôcky na žiaduce tvarovanie častí tela bez akejkoľvek fyzickej námahy – len ako zoštíhl’ovacie oblečenie či náplasti na chudnutie. V ponuke možno nájsť aj zariadenie na domáce ošetroenie pleti či strihanie vlasov ako domáce verzie prístrojov používaných v profesionálnych kaderníckych a koz-

³ Kým chodenie po obchodoch (nie iba za bežnými nákupmi potravín) pestuje pravidelne takmer štvrtina slovenskej populácie (24 %), iné potreby vyznávajú Slováci v oveľa nižšom počte: cvičeniu, posilňovaniu vo fitnesscentre alebo tréningom sa pravidelne venuje iba necelých 6 %, bohoslužby navštevuje denne iba 8 % a knihu do rúk berie iba necelých 9 % populácie SR. Najobľúbenejším relaxom Slovákov je pohodlie pri televízore – denne pri nej trávia v priemere 2 hodiny, pričom je známe, že najviac „stimulov“ pre život čerpajú práve z TV obrazovky (34 %) (Timoracký – Huňa, 2006).

metických salónoch. Lákadlom do domácnosti môže byť tiež vak na úsporné vákuové uskladnenie odevov, maliarska sada s ľahkou obsluhou; zdraviu prospesným je terapeutické kreslo či magnetický pás eliminujúci bolesti kĺbov. Všetky tieto komodity možno označiť vlastnosťami *jednoduchosť* (obsluhy) a *úspornosť* (času pri používaní, priestoru pri uskladnení, peňazí vďaka voľbe ktorejkoľvek z ponúkaných komodít – jednak vzhľadom na samotnú „bezkonkurenčnú“ cenu, prípadne vzhľadom na množstevné či klubové zľavy, jednak vzhľadom na úspory oproti profesionálnym náprotivkom v kozmetických salónoch, fitness centrach a pod.). Kedže ide o prezentáciu nových tovarov primárne „na dial'ku“, obsahovo vyzerá teleshoppingový komunikát vecne (porov. v klasickej rétorike funkcie prejavu pôsobiace na rozum: *docere* = informovať či *probare* = presvedčiť – Dolník, 1998, s. 81), kompozične inklinuje viac k monologickej informácii a statickému opisu situácie či predmetov alebo dynamickému opisu obsluhy než ku kreatívnej narácií či dialógu. Svojou ilokučnou štruktúrou inklinuje k referenčným či autoreferenčným textom ako dominantným typom takejto prezentácie, prípadný apelový dôvetok koncentruje pozornosť adresáta skôr na koordináty kontaktného centra či na okolnosti predaja (napr. množstevné, rýchlosťné či klubové zľavy) ako na samotné hodnoty tovaru. Porovnajme: *Space bagy som si nakoniec kúpil preto, že máme malý byt a že sa chceme z toho malého bytu st'aťovat'. Space bagy mi pomohli v tom, že mi zväčšili úložný priestor a chránia moje oblečenie tiež pred prachom. Používanie Space bagov je veľmi jednoduché. Najskôr Space bagy naplním, potom ich uzavriem a vysajem vzduch. Space bagy sú praktická vec...* (úryvok z vysielania na TV Markíza, august 2007). Pravda, nájde sa aj výnimka vymykajúca sa priamočiarej racionálnej prezentácií s inklináciou k emocionalite: *AB Rocket je prístroj na vypracovanie brušných svalov. Pravidelné cvičenie doma s AB Rocket – 5 minút denne – Vám pomôže získať vysnívanú postavu. Cena pre Vás: 2690,00 Sk.* V inom prípade ide o prezentáciu na netradičnom (teleshoppingovej spoločnosti periférnom) nosiči – billboarde s ľahko odetou ženou v príťažlivej póze. Na billboarde nie je žiadny text, len webový kontakt www.vyspisasomnou.sk. Až kliknutím na webovú stránku na podnet takto erotizujúco znejúcej „upútavky“ recipient môže skonfrontovať svoje antcipácie či presupozície, s kým sa má šancu vyspať. Za kryptosémickou alúziou je napokon zašifrovaný ortopedický matrac Dormeo.

Druhou stratégiou podpory predaja prostredníctvom teleshoppingu na Slovensku je osobné svedectvo používateľa/používateľky propagovaného predmetu. Nejde – na rozdiel od dynamickej televíznej reklamy – o vystúpenia celebrit či známych tvári (hercov, politikov, športovcov a pod.), ktoré už svojím apriorným zjavom vzbudzujú efekt dôveryhodnosti a prestížnosti. Žiadna Penelope Cruz či Laeticia Casta ponúkajúce zázračný krém ani Karel Roden či Andrea Verešová štrngajúci si so spoločníkmi delikátnymi alkoholickými nápojmi. Sú to anonymní bežní ľudia: matky na materskej dovolenke, domáci remeselnici, prípadne aj dôchodcovia (poslední najčastejšie využívajúci zdravotné pomôcky).

Ich výpovede nahrané v spote sú rovnako ako opisy a „inštruktáže“ vo vyššie spomínamej prezentačnej stratégii bez prvkov zábavnosti a „filmovej“ fikcie. Aktérmu sú teda skôr prototypy adresátov (reprezentantov cieľových skupín), nie je dôležitá ich identita, hoci ju netaja. Napríklad typickou používateľkou náplasti na chudnutie je mamička po pôrode, ktorá nabrala na hmotnosť: *Na váhe som začala naberať počas tehotenstva a po pôrode som priberať neprestala. Cítila som sa tlstá, nesvoja. Keď som si dala náplast', cítila som, že mám menšiu chut' na sladké. Po tehotenstve ma veľmi trápili večerné chute. Po použití náplasti Ti-Ji som už chute nemala, takže som v noci nechodila vyjetá chladničku. Cítila som sa sýta, tie kilá íšli dole samé od seba* (úryvok z teleshoppingovej reklamy na náplasti Ti-Ji, TV Markíza, leto 2007). Iná protagonistka telepredaja/telenákupu sa priamo predstavuje: *Volám sa Ludmila Martinkovičová, pochádzam z Moravy a teraz som už 6 rokov na dôchodku. Na pošte som robila veľký rajón, ktorý obsahoval niekolko ulíc, takže veľa novín, veľa časopisov, to všetko som musela vládať udržať. Moja chrbtica dostávala veľmi zabrat'. Keď sme mali veľkú záhradu, tak som nosila ľažké bedne, rebríky, teraz na starobu sa to všetko znásobilo...* (úryvok z teleshoppingovej reklamy na Kosmodisk, TV Markíza, leto 2007).

Deskriptívne priblížená podoba teleshoppingovej prezentácie naznačuje akoby konzervatívnejší, racionálnejší monologický kontrapunkt sofistikovanejšej a atraktívnejšej sesterskej audiovizuálnej televíznej reklamy. Na druhej strane, táto podpora predaja má spoločný „neduh“ s televíznou reklamou: pod strohejšou formou sa bežne uchováva rovnako hyperbolizovaný, jednostranný a idealizovaný obsah ako v reklame: preparáty na chudnutie majú „zázračný účinok“ a stačí vybrať jedno balenie na korekciu línie o 5 kg, dve balenia po sebe garantujú schudnutie o 10 kg atď. (pravda, jojo efekt sa nespomína); v zoštihľovacej spodnej bielizni vyzerá používateľka „okamžite“ o tri konfekčné veľkosti štíhlejšia; „napínač“ svalov na stehnách a zadku zasa prináša žiaduci účinok už pri cvičení 20-30 sekúnd denne. Napriek takejto umeleckej deficientnosti a istému stupňu obsahovej iracionálnosti je predajnosť tovarov (čiže komerčná úspešnosť) z toho typu prezentácie vysoká. Podľa spotrebiteľského prieskumu Conzoomer 2005 totiž v Čechách takmer každý tretí obyvateľ vlastní produkt zakúpený prostredníctvom telenákupu/telepredaja (Timoracký – Huňa, 2006). Núka sa podnet na vysvetlenie relatívne vysokej komerčnej (a teda aj komunikačnej) efektívnosti ako súhry medzi vysielačom komunikačného stimulu a reagujúcim recipientom. Istež, treba vziať do úvahy fakt, že teleshopping nie je výlučne len forma predplatenej podpory predaja, ale bezprostrednou súčasťou teleshoppingovej firmy je aj callcentrum s operátormi, ktorí v nadväznosti na odvysielané televízne spotty prijímajú telefonické objednávky divákov, naživo komunikujú s novými klientmi (prípadne aj s už registrovanými kupcami z minulosti, a to v inej forme podpory predaja – telemarketingu) a v nadväznosti na relatívne objektívnu a racionálnu TV prezentáciu zavŕšujú persuazívne pôsobenie na potenciálneho kupca vzhľadom na jeho príslušnosť ku konkrétnej cieľovej

skupine (napríklad dôchodca, gazdinka, domáci remeselník) a tiež vzhľadom na jeho zdravotnú situáciu, rodinné pomery, obydlie atď. Zosumarizujme si ale aj vyššie spomenuté atribúty prezentácie teleshoppingu na skompletizovanie východísk, ktorými sa dá vysvetliť komunikačná efektívnosť tejto podpory predaja. Potenciál modelového telepredaja možno potom charakterizovať na pozadí nasledovných jazykových a extrajazykových komunikačných znakov:

- 1) sklon k neformálnemu vyjadrovaniu a necenzúrovanosti jazyka neškoljeného bežného človeka ako „protagonistu“ nejedného teleshoppingového spotu (jazyková nedokonalosť sa javí pritom ako podporný faktor prirodzenosti, nie ako signál nekompetentnosti, spontánne sa navodzuje a utvrdzuje familiárnosť vzťahu protagonistu s adresátom) – porov. ...na pošte som robila veľký rajón, ktorý obsahoval niekoľko ulíc, takže veľa novín, veľa časopisov. Ked' sme mali veľkú záhradu, tak som nosila ľažké bedne...;
- 2) obsahovo-tematická transparentnosť, „nesofistikovanosť“, zrozumiteľnosť výpovedí ako záruka optimálnej apercepcie (vnímania s porozumením) aj nenáročným recipientom (povzbudivým faktorom je v reťazci tematických sekvencií po opise vecnej a/alebo funkčnej stránky produktu dôraz na ľahkú a časovo nenáročnú obsluhu, ľahkú údržbu ako základ azda väčšmi racionálnej než emocionálnej prezentácie) – porov. *Leg Magic napína, zoštíhluje, spevňuje a tvaruje svaly na vnútornnej strane stehien, na vonkajšej strane stehien, na zadku, dokonca zapája aj spodní časť brucha. Len 20-30 sekúnd denne. Domáce fitness. Cena pre Vás: 2899,00 Sk; zjednodušeným obsahom so sklonom k idealizácii, hyperbolizácii a jednostrannému upozorňovaniu na pozitívnu produktu známym z reklám sa sice racionálnosť prezentácie neutralizuje, pravda, cieľový recipient túto axiologickú dimenziu telepredaja hĺbkovo nevyhodnocuje;*
- 3) expanzia textu s dominanciou objektívnej statickej deskripcie s enumeračiou znakov/funkcií produktu (alebo v podobe variantu dynamickej deskripcie ako „pracovného návodu“), prípadne kombinácie opisu situácie so zdôvodnením voľby predmetnej komodity;
- 4) presvedčivejšia „autenticita“ protagonistov spotov – neprofesionálov, pred obrazovkou neskúsených ľudí (oproti teatrálnejším a zveličujúcim hercom v audiovizuálnej TV reklame) – takito aktéri skôr v očiach recipienta evokujú predstavu neumeleckosti a aj neumelosti verbálneho aj neverbálneho správania, pravda, marketingoví odborníci vnímajú tento faktor skôr ako „dôvod na prepínanie“ televíznych kanálov pre nudu (R. Augustín, 3. 6. 2004, mediálne.sk); z pragmatického hľadiska treba azda poznamenať, že opozícia „profesionálnosť – neprofesionálnosť“ protagonistov je vo svojej podstate len vecou miery (ne)prirozenosti prejavu v škále týchto dvoch extrémnych pôlov, pričom porovnávacím základom tejto opozície zostáva intenčnosť (zámernosť) prezentácie pred kamerou;

- 5) vysielanie v „offtime“, najviac dopoludnia, táto podpora predaja ne-ruší plnohodnotné televízne vysielanie natol'ko ako reklamy uprostred „primetimeových“ celovečerných filmov a programov s najmasovejšou sledovanosťou, a teda nie je (vo chvíli difúzie) natol'ko iritujúca;
- 6) relatívne vysoká miera opakovania spotov aspoň päťkrát denne – paralelne na rôznych TV staniciach – a súčasne s podporou na webstránke, je viac na očiach ako internetové reklamy, ktoré si klient musí aktívne vyhľadávať.

K týmto komunikačným faktorom treba prirátať podporné komerčné faktory:

- 7) *product* (povaha tovarov): v ponuke sú vytipované „potrebné“ a spoločnosťou uznávané a vyhľadávané produkty, pri ktorých je a priori predpoklad vysokého odbytu (porov. napr. zoštíhllovacia spodná bielizeň či sťahovacie nohavice – „bezbolestná“ náhrada za fyzickú námahu pri cvičení kvôli odtučňovaniu; *prístroj na vyformovanie brušných svalov* či *prístroj na spevňovanie svalstva nôh* – ak cvičiť, tak doma a krátko; *zastrihávač vlasov* – ľahké, rýchle a lacné domáce strihanie);
- 8) *price* (optimálna cena): častým trikom je neporovnatelnosť ceny (lebo tovary spravidla nemajú v bežnej sieti hypermarketov kontrapunkt, zato teleshoppingové firmy si konkuruju cenovo navzájom a pri pozornom prieskume sa dá zistíť cenový rozdiel pri tej istej komodite aj o tretinu), výhodnosť takého nákupu je spravidla umocňovaná možnosťou vrátiť nepoškodený tovar do 7 až 30 dní bez sankcií (tým sa súčasne eliminuje argument o riziku kúpy „mačky vo vreci“);
- 9) *place* (miesto, dostupnosť predaja): silnou devízou teleshoppingu je komfortnosť nákupu – popri časovo nenáročnej možnosti nákupu na diaľku cez callcentrum (telefonicky) či elektronickou objednávkou cez web umožňujú takéto firmy aspoň sčasti osobný nákup v „kamennej“ predajni; komfortné je aj doručenie nákupu s donáškou až domov (najnovšie prevažne až výlučne už len spoľahlivou kuriérskou službou);
- 10) *promotion* (integrované pôsobenie na recipientov): osobitným aspektom v zložitom komplexe podpory predaja sú v tomto prípade (tu nerozoberané) výkony prvokontaktných osôb – operátorov callcentra (ich flexibilita, psychologická erudícia, odborná pohotovosť atď. pri prispôsobovaní sa „očakávaniom“ a sociálnej identite telefonujúceho klienta po krátkom úvodnom dialógu) a celkový imidž spoločnosti na trhu.

Vyššie uvedené „desatoro“ možno chápať len ako rámcovú dispozíciu teleshoppingu ako prezentačno-predajného intenčného stimulu firmy pre verejnosť. Jeho výsledná efektivita je ale napokon dotváraná potrebami, spontánnymi kultúrnymi, spotrebiteľskými, nákupnými či inými návykmi i všeobecne akceptovanými hodnotami populácie, ktorú – podľa už viackrát tu spomínaných výsledkov prieskumov na Slovensku – možno globálne hodnotiť ako spoločnosť sústredujúcu najviac svojich finančných prostriedkov na zveľaďovanie obydlia a vlastného zovňajšku. Slováci si zatial nezvykli miňať veľa peňazí na duchov-

né obohacovanie – umenie, cestovanie a pod. A teda nielen jazyková či obsahovo-tematická „prirodzenosť“ (presnejšie deficientná, neprirodzená prirodzenosť) teleshoppingového spolu umocnená operatívnosťou menežmentu predajcu vysvetľuje a garantuje jeho úspešnosť. Tá sa definitívne završuje vďaka miere ústretovosti cielového adresáta takéhoto pôsobenia – slovenského spotrebiteľa pri TV obrazovke v offtime.

Poznámka

Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0658/08 „Racionalita a iracionalita v štýle“.

Literatúra

- AUGUSTÍN, Radoslav: Nakupujte cez obrazovku! Televíziam sa to oplatí. 3. 6. 2004. Dostupné na internete: <<http://www.mediálne.sk>>
- ČMEJRKOVÁ, Světla: Kulturní a jazykové zdroje persvazivnosti české reklamy. In: Srpová, Hana a kol.: Od informace k reklamě. Ostrava: Ostravská univerzita 2007. s. 161 – 198.
- DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998. 134 s.
- HORNÁK, Pavel: Nová abeceda reklamy. Bratislava: CEA 2003. 300 s.
- HRADISKÁ, Elena: Psychológia a reklama. Bratislava: Elita 1998. 248 s.
- JASLOVSKÝ, Marian: Reklama sa mení. Sme, 15. 3. 2008, s. 24.
- KŘÍZEK, Zdeněk – CRHA, Ivan: Život s reklamou. Praha: GRADA Publishing 2002. 168 s.
- LEECH, Geoffrey N.: Principles of Pragmatics. New York: Longman Group Limited 1983. 250 s.
- PRAVDOVÁ, Markéta: McDonald's – tak trochu jiná kultura? Případová studie o značce McDonald's a její reklamě. Praha: Karolinum 2006. 248 s.
- ROMANOVÁ, Andrea: Teleshopping ako forma reklamnej komunikácie a sila persuázie v tomto type propagácie. [Diplomová práca]. Bratislava: Univerzita Komenského 2007. 64 s.
- SRPOVÁ, Hana a kol.: Od informace k reklamě. Ostrava: Ostravská univerzita 2007. 269 s.
- TIMORACKÝ, Marian – HUŇA, Tomáš: O gazdoch a gazdinách. 23. 1. 2006. Dostupné na internete: <<http://www.strategie.sk>>
- www.topshop.sk
- www.tvproducts.sk
- www.medialne.etrend.sk

Jazyková forma ako prostriedok organizácie obsahu umeleckého textu

(Semiotická analýza sonetu Janka Jesenského)

Katarína Pekariková

Katedra slovenského jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Cieľom tejto práce je odkrýť prostredníctvom analýzy zvukových segmentov slovenského jazyka regeneračnú schopnosť umeleckých textov v rozličných historických kontextoch. Cez jedinečnú konštaláciu zvukových elementov a slabík v básni Janka Jesenského poukážeme na prepojenie prvotného (segmenty zvukovej roviny jazyka) a druhotného modelujúceho systému Jurija Lotmana. V týchto intenciách sa lingvista zaobráť glosematikou Hjelmsleva, t. j. plánom obsahu a plánom formy. Tvrď, že zvukové osobitosti básne nezostávajú v medziach plánu formy, ale sa stávajú prostriedkami organizácie obsahu. Prirodzené, systém jazyka nám poskytuje nepomerne väčší aparát prostriedkov, ktoré by sme mohli v tomto výskume sledovať. Medzi také patria napr. suprasegmentálne javy, ďalšie príznaky foném (okrem príznakov sonórnosti, sykavosti, záverovosti, úžinovosti konsonantov a vokalickej kvantity), alebo prostriedky lexikálnej, morfológickej a syntaktickej jazykovej roviny. Tieto v nasledujúcej práci nebudeme skúmať a zameriame sa výlučne na zvukový systém jazyka.

K postaveniu zvukovej roviny v básnickom teste sa na pôde Nitrianskej školy vyjadril v roku 1994 aj František Miko, ktorý jej pripisuje výlučne len formálnu, akúsi konzervujúcu funkciu: „*To, čo je potom ,vonku‘, medzi vysielajúcim a prijímacím vedomím, to jest zvukové vlny alebo sekvencia písmen v teste, je samo o sebe mŕtvy dokument ,podnetov reči‘, ktorý len vo vedomí funguje ako stimulátor významov*“ (Miko, 1994, s. 29). Funkciu hláskoslovia však sleduje J. Mistrík v schopnosti zvukových jednotiek vyjadriť istú symboliku: „*Pri vnímaní hlások ako keby sme počívali slová. Niektoré hlásky cítime ako mäkké, niektoré ako nežné, tenké, ženské; iné zasa ako tvrdé, temné, mužské*“ (Mistrík, 1999, s. 180). Medzi prijemne znejúce hlásky zaradíva a, o, u; i, l, ľ, m, n, ň, r, v; medzi nepríjemne znejúce patria e, ě, ĉ, f, h, ch, s, š, z, ž a napokon neutrálne sú b, d, ď, g, k, p, t, ľ. Samozrejme, že pri takejto klasifikácii významnú úlohu zohráva subjektívny dojem, osobitý vokus každého človeka, ktoré pri vzájomných kombináciach spolu harmonizujú alebo stoja proti sebe.

Lotmanova teória chápe postavenie zvukového, predovšetkým fonologického plánu v druhotných modelujúcich systémoch nasledovne. Tie isté fonémy či zoskupenia foném môžu pod vplyvom lexikálnych jednotiek a ich špecifických lexikálnych významov nadobudnúť osobité sémantické zaťaženie, pričom ich pôvodná funkcia a význam (ako základný stavebný stupeň v hierarchii plánov jazyka) sa v umeleckom teste stáva sekundárna. Vyzdvihuje sa pri nich schopnosť obohatiť všeobecnú informáciu slov o osobný a subjektívny obsah.

Podľa Lotmana opakovanie hlások v umeleckom texte tvorí špecifický systém (druhotný), ktorý je nezávislý od syntaktických a jazykových vzťahov. Opakovanie hlásky v rade slov nútí perciplinta vnímať to ako samostatnú jednotku. Lexémy, ktorých vecná informácia je odlišná, môžu prostredníctvom opakujúcich sa zvukových elementov mať spoločné sémantické jadro, archisému, pomocou ktorej vzniká špeciálna štruktúra básne. Takto na báze lexikálnej odlišnosti nachádza Lotman prítomnosť spoločných črt.

Zvukové osobitosti básne nie sú len otázkou formálnej stránky diela, ale sa stávajú aj prostriedkami organizácie štruktúry obsahu. Druhotný modelujúci systém takýmto spôsobom vychádzajúci z funkcie zvukového plánu prvotných modelujúcich systémov daného jazyka je charakteristický sémantickými opozíciami (archisémy), ktoré mimo danej jazykovej štruktúry neexistujú: „*Tieto osobitosti sa pri prekladaní básnického textu strácajú, to znamená, že sa prekladá len štruktúra obsahu, ktorá je rovnaká v básnickej i nebásnickej reči. Sémantické vzťahy sa pri prekladaní zamieňajú inými. Nie sú prenosné, podobne ako idiomy. Pri prekladaní preto môže ísť len o snahu prekladateľa dosiahniť funkcionálnu adekvátnosť originálu*“ (Zsilka, 1971, s. 85). Fonologické zvláštnosti jazyka majú v druhotných modelujúcich systémoch istý zmysel, ktorý sa podľa Dolníka (1999) (vychádza z názorov A. A. Leontieva) úzko spája s aktivitou. Podľa toho, do akej činnostnej štruktúry je zvukový plán včlenený, nadobúda špecifický zmysel, ktorý je v druhotných modelujúcich systémoch primárne esteticko-emocionálny (Dolník, 1999, s. 67).

1 Analýza segmentov vokalického systému v sonete

Opierajúc sa o uvedené teoretické východiská, v nasledujúcej analýze umeleckých textov nenegujeme ani faktor inštinktívneho pocitu, ktorého význam sformuloval vo svojom diele *O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu* už Humboldt. „*Jazykové čitenie musí v sebe obsahovať ešte niečo, čo sa z jednolivosťi vysvetliť nedá, určitý inštinktívny pocit (Vorgefühl) celého systému, z ktorého vychádza jazyk vo svojej individuálnej forme... človek sa v reči dotýka vždy len jednej nitky tejto tkaniny (jazykového systému), no vedený týmto inštinktom robí to vždy tak, ako keby sa pred ním v danom momente roztvorila celá osnova, do ktorej je vpletaná aj táto nitka*“ (Humboldt, 2000, s. 79).

V týchto intenciách budeme sledovať aj báseň Janka Jesenského *Do výšky...* pomocou zvukových segmentov, ktoré sú nositeľmi tónovosti.

Do výšky

*Do výšky pohne t'a bezuzdná mladá vôľa,
vyletiš ako vták dohora na svite.
veliký stratiš sa nám v modrom blankytle,
akoby otčinou ti výška neba bola.*

*Lež čím si dlhšie v nej, tým užšie robíš kolá,
tým väčšmi spúšťaš sa nad polia rozrýté,
nad dvory bohaté a skvosty ukryté,
a vlastný srdca hlas ľa naspäť k zemi volá.*

*Až v poldni odrazu sa spustíš medzi nás.
Pred výškou zl'aknutý ty cudziu drúbež plašíš.
Minúta. Malinkým a vidným si nám zas.*

*Vták predtým – drobnučký a biedny zemeplaz
spokojný na žltej sa hrudke usalašíš
a budeš premieňať na groše svet i čas.*

Sonanty sú tu zastúpené, prirodzene, dlhými a krátkymi monoftongami, pričom díftongy *ia*, *ie*, *iu*, *uo* (vokál ā s vlastnosťou díftongoidnosti sa tu objavuje dvakrát) sú rozmiestnené do jednotlivých strof v minimálnom množstve. Daná dvojhľaska sa nachádza v tej strofe, v ktorej má jedno z dominantných postavení monoftongov vokál, zodpovedajúci tej časti díftongu, ktorá pripomína príslušný samohláskový zvuk. Tomuto názoru zodpovedá fakt, že v 1. strofe má druhé najväčšie zastúpenie (po vokáli *a*, *á*) a funkciu samohláska *o* (11 ráz), ktorá sa v uvedenom zmysle spája s prítomnosťou díftongu ā. Vokály *e*, *u* majú výrazne nižší výskyt (*e* je tu päťkrát, *u* zasa dva razy). Analogicky je to aj v 2. strofe. Tu sa dvojhľaska *ia* opiera o primárnosť vokálu *a*, *á* (štrnásťkrát), *ie* o šesťnásobnú prítomnosť vokálu *e*.

Pre nás výskum však budú relevantné monoftongy, ich vzájomný pomer a rozmiestnenie, ktoré (ako sa ďalej ukáže) je úzko prepojené so sémantickou a celkovou umelecko-estetickou atmosférou básnického textu. V tomto smere nás najviac zaujímajú tie hlásky, ktorých percepčné rozlíšenie a diferencie sú najzreteleňejšie, a teda sú tonálne extrémne vysoké alebo nízke. Preto slovenská samohláska *a*, *á* sa uplatňuje v texte veľmi výrazne, a to v 1. strofe trinásťkrát, v 2. strofe štrnásťkrát, v 3. strofe desaťkrát a v 4. strofe jedenásťkrát. Má najväčšiu vokalitu zo všetkých samohlások a hodnotu 633 Hz (Kráľ – Sabol, 1989, s. 212). Je nevyhnutný zvukový segment, bez ktorého si nemožno predstaviť kompaktnosť „hudobného toku“ básne.

Tonálna extrémnosť je však príznačná pre vokály *i*, *u*. Kým *i* sa z auditívno-akustického hľadiska hodnotí ako maximálne vysoké (2001 Hz) a svetlé, pre samohlásku *u*, *ú* je príznačný znak tmavosti, nízkosti (641 Hz). Vokál *u* má extrémne nízku koncentráciu prvých dvoch formantov (pod 1000 Hz) F³ a vyššie formanty nesú málo akustickej energie; pri *i*, *í* je differencia v objeme hrdlovej a ústnej dutiny veľká (Kráľ – Sabol, 1989, s. 207). Vokál *i* patrí do skupiny neprijemne znejúcich hlások a naopak *u* je zas lúbozvučné. Tento názor má aj fyziologicko-akustické opodstatnenie, t. j. nižšie tóny pôsobia priaznivejšie na organizmus ako vyššie tóny.

V sonete J. Jesenského sa vzájomný pomer samohlások *i*, *u* v jednotlivých strofách posúva od výrazného rozdielu 1:6 (1. strofa) cez pomer 1:4 (2. štvorveršie) a 1:1,5 až k slabej diferenciácii 2:3, pričom prvý číselný údaj sa vzťahuje na vokál *u*, *ú* a druhý na vokál *i*, *í*. Táto vokalická „stratifikácia“ má odraz aj pri výrazovosti diela, ktoré zodpovedá i jeho básnickej forme, resp. žánrovej príslušnosti, t. j. sonetu. V prvých dvoch štvorveršiach sa idea básne vyznačuje ostrým napäťím a protipostavením jej myšlienkového odrazu. Konfliktnosť tézy a antitézy je úzko prepojená už s jej najmenšími výstavbovými a dištinktívnymi elementmi – fonémami. V nasledujúcom trojverší sa začína proces syntetizácie, ktorý je dovršený v poslednom trojverší znelky, kde sa už vták (lyrický subjekt) definitívne rozhodne medzi výšinami a zemou, t. j. každodennosťou.

Napokon aj pri samotnej interpretácii je zaujímavé sledovať postupné kvantitatívne oslabovanie vysokého vokálu, dominantného na miestach, kde ešte vták letí „*dohora na svite*“ a ustupujúceho v trojveršiach, nesúcich konečné rozhodnutie: „*spokojný na žltej hrudke sa usalašíš*“. Významové hľadiská súvisiace s procesom vnútorného vyrovnania sa (začínajúceho už v samotnom názve básne *Do výšky...*) s konfliktom ideálu a skutočnosti, projektovaných na vertikálnej osi vysoký a nízky (vzlet a zostup), sú paralelné s farbou, zvukovou nosnosťou elementárnych segmentov, ktorých vzájomný pomer sa od výrazného rozdielu vysokého vokálu *i* a nízkeho vokálu *u* (v prospech *i*) postupne harmonizuje. Túto líniu možno sekundárne pozorovať aj pri vokáloch *o*, *e*, ktorých postupne sa vyrovnávajúci vzájomný pomer v jednotlivých strofách má akoby anticipačný charakter. Kým v 2. strofe je to ešte 1:2 (tu je dominantný vyšší vokál *e*), v prvom trojverší už sú *o*, *e* vo vzťahu 1:1. No práve v tomto druhotnom vokalickom protiklade (vysoký – nízky, predný – zadný vokál) nás môže prekvapíť skutočnosť, že v poslednom trojverší znova, a to v rovnakom pomere ako v prvej strofe, je preferovaná samohláska *e*.

Kým druhý významový plán básne nám pomohol odkryť primárny korelačný vzťah vysoký a nízky vokál, pri tomto sekundárnom dištinktívnom protiklade *e*, *o* sa posúva recepcia básne ešte viac do polohy emocionálneho prežívania, k akémus inštinktívнемu vycítaniu básnikovej intencie smerovať do výšky. Tento názor súvisiaci so záverom sonetu sa úzko prepája s jeho prvými lexikálnymi prostriedkami objavujúcimi sa už v názve, ktoré je možné skúmať aj z pozície prvotných modelujúcich systémov.

	1. strofa	2. strofa	3. strofa	4. strofa
<i>a, á – 48</i>	13	14	10	11
<i>i, í – 43</i>	12	12	13	6
<i>o, ó – 25</i>	11	7	3	4
<i>e, é – 23</i>	5	6	3	9
<i>u, ú – 17</i>	2	3	8	4

1. strofa	1. verš	2. verš	3. verš	4. verš
a, á	4	4	2	3
i, í	2	4	3	3
e, é	1	3	1	1
o, ó	2	3	2	4
u, ú	1	0	0	1

2. strofa	1. verš	2. verš	3. verš	4. verš
a, á,	2	1	2	1
i, í	4	3	3	2
e, é	2	1	2	1
o, ó	2	1	3	1
u, ú	1	1	1	0

3. strofa	1. verš	2. verš	3. verš
a, á,	3	2	5
i, í	3	4	6
e, é	1	2	0
o, ó	2	1	0
u, ú	3	4	1

4. strofa	1. verš	2. verš	3. verš
a, á	3	4	4
i, í	3	2	1
e, é	3	2	4
o, ó	1	2	1
u, ú	1	2	1

2 Semiotické hľadisko opakovania konsonantov

V analyzovanom teste sa povýšujú spoluhlásky z pozície materiálovej nesamostatnosti a závislosti od lexikálneho významu slova do pozície samostatnosti, kedy slová v objektívnej realite nespojiteľne sa začínajú v umeleckom, resp. básnickom, kontexte vnímať vo vzájomnom sémantickom vztahu. V básni J. Jesenského *Do výšky...* je fonéma *v* tým elementom, ktorý v 1. strofe na seba stáhuje najväčšiu pozornosť percipienta. Jej dominantné postavenie nie je v básni celkom náhodné. Konsonant *v* je formantová hláska a sonanta, tzn. pri artikulácii nevznikajú šumy. Prirodzené, jej sonórnosť nie je taká výrazná ako pri samohláskach, pred ktorými sa nachádza. Jej dominantnosť potvrdzuje aj prítomnosť v samotnom názve. Zároveň spája lexémy „výška, vyletiš, vták, veliký“, ktoré by sa bez jej prítomnosti spájali len v spoločnom denotáte objektívnej entity a nerešpektovali by v tomto rade substantívum vôľa. Práve tento aspekt

dáva fonéme v v umelecko-estetických súvislostiach samostatné a významovo-tvorné postavenie. Vďaka nej jazykový rad *výška*, *vôľa*, *vyletiš*, *vták*, *veliký*, *v modrom* (ako proklitika) vytvára metaforický obraz či archisémantický podklad – túžba po šťastí, ktorá sa úzko prepája aj so spôsobom uplatnenia vokálov. V zmysle protikladu tézy a antitézy sa k fonéme v s príznakom nešumovosti, tuposti stavia korelát š opakujúci sa v druhom štvorverší, resp. len jeho prvých dvoch veršov. Je to konsonant tmavý a sykavý. Taktôto sa utvára rad „dlhšie, užšie, väčšmi spúšťaš“. Fonematická rovina tu spolupôsobí s ďalšou jazykovou rovinou, t. j. morfológiou (použitie tvarotvorného formantu komparatívu adverbí stredného rodu) zdôrazňuje prechodnosť stavu, aj archiséma nemá presne vymedzenú lexikálnu podobu a zachytáva pohyb. V nasledujúcich strofách sa táto esteticko-emocionálna pôsobivosť básmi posúva z roviny horizontálnej do roviny vertikálnej, t. j. do rýmu. Tu v slovách „nás, plšíš, zas, zemeplaz, usalašíš, čas“ sa opakuje znova sykavý konsonant, tentokrát však význam nejednoznačnosti, oscilácie z 2. strofy, sa ustaľuje na hodnotách istoty.

3 Analýza slabík

Uvedené segmenty, t. j. vokály a konsonenty, sa realizujú vo vyšších zvukových jednotkách. Prvou z nich je slabika. Tu sa hlásky zoskupujú okolo najsonórnejšieho člena, a to podľa stupňa svojej sonórnosti. Princíp sonórnosti je charakteristický pre vokály a niektoré spoluhlásky (nepárové konsonenty) a je dištinktívny protikladom k šumovosti, ktorá charakterizuje ostatné konsonenty. Na základe tohto sa utvára štruktúra slabiky, pozostávajúca z konsonantického a vokalického zvuku. V básni J. Jesenského sa uvedené hľadiská realizujú nasledovne:

Báseň pozostáva zo 178 slabík, pričom v 1. strofe je 51 slabik, v 2. strofe – 38 slabik, v 3. strofe – 38 slabik a v poslednom trojverší – 37 slabik. Počet slabík je vzhľadom na rozsah jednotlivých strof (1. – 2. strofa sú štvorveršia, 3. – 4. strofa sú trojveršia) vyrovnaný, v čom cítiť ešte vplyvy romantického syllabizmu a zároveň žánrovej formy sonetu. V celej básmi dominuje otvorený typ slabík, ktoré sú primárne určené, t. j. majú štruktúru C₂C₁V, C₁V alebo C₃C₂C₁V. V 1. strofe je z 51 slabík zatvorených len 7 a primárne určených slabík (t. j. takých, ktorých nositeľ slabičnosti je určený primárne konsonantom zl'ava) je až 39. Ani v 2. strofe situácia nie je odlišná. Z 52 slabík má po vokále konsonant, príp. konsonanty, len 15 slabik a iba pred vokáлом sa nachádzajú konsonanty až v 33 prípadoch tohto štvorveršia. V oboch strofách sú slabiky sekundárne určené iba jedenkrát, a to v 1. verši 2. strofy. Štruktúra slabiky určenej primárne i sekundárne je už častejšia. Takúto ju nachádzame v 1. strofe šesť ráz a trinásťkrát v 2. štvorverši. K výraznejším zmenám nedochádza ani v ďalších strofách. Prvé trojveršie charakterizuje 13 zatvorených slabík, z čoho primárne i sekundárne určených je 12 a sekundárne určená je len jedna slabika v 1. verši strofy, ostatných 22 slabík je iba primárne určených. Aj posledná strofa má 13 zatvorených slabík.

Ako vidno, v prvých dvoch strofách je rozdiel otvorenosti a zatvorenosti slabík výrazne differentný (1. strofa má 7 zatvorených slabík, 2. strofa 15) asi 1 : 2, pomer zatvorenosti a otvorenosti slabík sa však vyrovnáva v trojversiach. Ako sprievodný jav si možno všimnúť uplatnenie vokálov alebo konsonantov ako synsemantických slovných druhov. Spoluľásky sa v týchto intenciach uplatňujú zriedkavejšie (1. strofa jedenkrát, 2. strofa dvakrát, 3. strofa jedenkrát) alebo vôbec, samohlásky už častejšie (v básni dvanásťkrát).

Tieto štatistické výsledky z analýzy básne J. Jesenského sa zhodujú s konštatáciami všeobecnej lingvistiky: „...*vo fonologickej štruktúre každého jazyka je počet slabičných spojení typu (C + V) podstatne vyšší ako počet nositeľov slabičnosti, je jasné, že počet neurčitých slabík, teda slabík, ktoré pozostávajú len z vokálu, je v každom jazyku nižší ako počet určených slabík*“ (Pauliny, 1979, s. 191). Pomerne často sa vyskytujú aj vokály ako samostatné slová, ktoré v našom analyzovanom teste majú dvanásťnásobné uplatnenie.

Z artikulačného hľadiska významnú úlohu zohrávajú aj konsonanty, ktoré sa v danej slabike nachádzajú v tesnej blízkosti. Ide o spoluľáskové skupiny alebo zdvojené spoluľásky. Pri výskume však zohľadňujeme v tomto smere informačnú rovinu vyplývajúcu z postavenia spoluľások. Pauliny uvádza, že V (jadro slabiky) má relatívne malé množstvo informatívnosti, najväčší stupeň informačného zaťaženia je na C₁, ktoré sa v ďalších C₂, C₃ znížuje.

Takéto zoskupenie konsonantov v slabike je príznačné pre nepomerne menší počet slabík, ako má daná strofa. V 1. strofe je 11 slabík so štruktúrou C₂C₁V, C₃C₂C₁V alebo C₂C₁V C₁. Z 52 slabík má druhé štvorveršie 12 slabík s použitím spoluľáskových skupín, z toho v 2 prípadoch (rovako ako v 1. strofe) je to typ C₃C₂C₁. Pomer celkového počtu slabík a skupiny konsonantov je v obidvoch strofách úplne totožný, t. j. 51:11 (1. strofa), 52:12 (2. strofa) s minimálnou zmenou sa situácia opakuje aj v 3. (38:10) a 4. strofe (37:10). Tu sa však tesné spojenie 3 konsonantov neobjavuje.

Vrchol slabiky sa realizuje predovšetkým na vokáloch. Pomerne zriedkavejšie je to na slabičnom l, r, čoho dôkazom je aj sonet *Do výšky...*, kde sa l, r uplatňuje v 1. a 4. verši 4. strofy (spolu trikrát). Vokál je preto primárny nositeľom slabičnosti a zvuknosti slabiky. Popri dištinktívnych príznakoch samohlások (ne/gladjovosť, ne/difúznosť, ne/koncentrovanosť, ne/úzkosť, ne/labializovanosť) je z percepčného hľadiska jeden z najdominantnejších príznakov kvantity, ktorého nositeľom sú jednako dlhé monoftongy, ale aj diftongy. Počet vokálov v básni je 174, z toho 44 má príznak kvantitatívnosti. V 1. strofe je to asi 1/5 (t. j. 10) z celkového počtu vokálov v danej strofe. Tento počet sonórnych hlások, tónov sa výrazne zvýšil v 2. štvorverší, zo 48 uplatnených samohlások je až 17 vokálov s príznakom Lg. 39 vokálov obsahuje 3. strofa, pričom pomer samohlások dlhých a krátkych sa približuje 1:4. V tejto strofe ani v nasledujúcej nie je tak zvýšené použitie vokálov s Lg, ako sme to mohli sledovať v 2. štvorverší. Kým v predposlednej strofe je to 10 vokálov z celkového množstva 39 samohlások, v poslednej strofe je to pomer asi 1:5 (7 vokálov z 36). Opakovane

upozorňujeme na zásadný význam 2. strofy. Prvýkrát sa s ňou stretávame v súvislosti s použitím zvýšenej kvantity otvorenosti slabík.

Za zmienku stojí aj stratifikácia vokálov v jednotlivých veršoch strof, ktorá sa pohybuje medzi rovnomerným rozvrstvením samohlások (v 2. strofe a v 4. strofe) a ich miernej obmene v počte výskytu (v 1., 3. strofe). V 1. strofe sa realizuje stratifikáciou $13 + 12 + 12 + 14$, 2. strofa prináša absolutnú symetriu tónov ($12 + 12 + 12 + 12$), obdobne aj 4. strofa ($12 + 12 + 12$), kým v 3. strofe zas nachádzame podobu rozmiestnenia samohlások $12 + 15 + 12$.

Najväčšia sémantická zaťaženosť je na C_1 . V 1. strofe sa na tomto mieste najčastejšie uplatňuje (tridsaťpäťkrát) konsonant s vlastnosťou Cn^0 (záverovosť), v iných pozíciah, t. j. C_2 alebo C_3 sa objavuje len päťkrát. Hned' za ňou v počte výskytu v pozícii C_1 je vlastnosť sonórnosti. Takúto vlastnosť má v prvom štvorverší C_1 24 ráz z 30. C_1 sa devätnásobne opakuje (z celkového počtu 27) s vlastnosťou Cn (úžinovosť) a len trikrát (z 8) s príznakom S (sykavosť). C_1 v 2. strofe charakterizujeme v postupnosti od najväčšieho množstva vokálov s príznakom Cn (31 zo 44 vokálov s príznakom úžinovosti), potom Cn^0 (29 z 35), Cv (26 z 34), nakoniec S (11 z 19). Hierarchia uplatnenia príznakov C_1 v 3. strofe je Cn^0, Cn, Cv . Pri príznaku záverovosti je rozdiel len v 3 prípadoch (25 v pozícii C_1 , 31 v ostatných), pri príznaku úžinovosti ide o vzťah 22:27, tretia v poradí je sonórnosť, ktorá sa objavuje vždy v pozícii prvého konsonantu a sykavosť zas trinásťkrát z 18. Podobná situácia sa opakuje aj v poslednom trojverší s takýmito konkrétnymi realizáciami: z 32 hlások s príznakom Cn^0 je 23 v pozícii C_1 , z 26 prípadoch s Cn je tu 21, pri Cv je to 18 z 22 a pri S zas 10 z 13.

Informačná nasýtenosť C_1 sa tiež prejavuje na takom mieste verša, v ktorom sa koncentruje najväčšia sémantická obsažnosť básne, t. j. v rýme. V 1. strofe sa na tomto mieste nachádza konsonant (predposledná hláska verša) s príznakom Cv a Cn , v iných veršoch Cn^0, Cn^0, Cv a Cn^0 ; rým 2. strofy charakterizujú konsonenty (znova ako predposledné hlásky vo verši) s príznakom Cn a Cv, Cn^0, Cn^0, Cn^0 , tzn. že v tomto štvorverší je primárny v rýmovej pozícii explozívny zvuk; v 3. a 4. strofe sa C_1 nachádza už ako posledná hláska verša s jednoznačnou vlastnosťou úžinovej sykavky. Na rozdiel od predchádzajúceho explozívneho zvuku je na konci veršov 3. a 4. strofy primárny akustický zvuk trenia.

4 Syntetizujúce hľadiská

Výraznú zásluhu na udomácnení realistického sonetu má v slovenskej literatúre Janko Jesenský, u ktorého táto žánrová forma predstavuje podstatnú časť tvorby. Hoci v sonete *Do výšky...* sa autor dotýka širokouniverzálnych otázok ľudského bytia, v ostatných znenkách dominujú osobné ľúbostné pocity, láska. U Jesenského sa najčastejšie objavuje sonet s 3 štvorveršiami a 1 dvojverším, čo sa nezhoduje s analyzovanou básňou. Jambické metrum je sekundárnym znakom, ale dominantné postavenie pripisuje N. Krausová v Jesenského sonetoch pointe a epigramatickému vyhroteniu (Krausová, 1976, s. 74 – 82). Je preto

prirodzené, že vo veršoch skúmanej znelky, resp. v rýmoch trojverší, kde sa v sonete koncentruje vyústenie myšlienkového napäťia predchádzajúcich strof, sa realizuje najviac zatvorených slabík s konsonantom (najväčšia informačná zaťaženosť). V prvých veršoch dominuje vokalický prvak, ba dokonca aj použitie dominujúcej spoluuhláske *v* má príznak sonórnosti. Pôsobenie týchto strof je preniknuté výraznou hudobnosťou, zvučnosťou a melodickosťou, čo potvrzuje aj nás výskumný náhľad.

Po stránke rytmickej je pre Jesenského realistický sonet typické upustenie od klasickej rovnoslabičnosti veršov. Sonet *Do vyšky...* je toho dôkazom. Jesenský je považovaný za poeta „fin de siècle“: ironického, skeptického, miestami až cynického. V skúmanej znelke však necítime takúto náladu, ale naopak výrazne tu vystupuje moment lúbivosti, „kraskovskej“ melodickosti, zmiernenie napäťeho konfliktu spôsobeného túžbou po vzlete a ideále.

Analýza básne ukazuje, že tento disharmonický aspekt v (pod)vedomí básnika akoby koexistoval s túžbou po jeho harmonickom riešení. Vidíme to na 2. strofe, v ktorej z hľadiska pomeru otvorených a zatvorených slabík je najväčšia otvorenosť či najväčší výskyt vokálov s príznakom Lg. Zároveň je to aj miesto so zvýšeným výskytom sykavosti oproti sonórному *v*. Objavili sme tu akoby tonálnu symetriu v rovnomenom rozvrstvení vokálov v 2. a 4. strofe.

Zvýšená kvantita slabík typu C₁ V, V C₁ oproti slabikám s uplatnením spoluuhláskových skupín nás utvrdzuje v názore, že aj najmenší zvukový element sa uplatňuje tak, aby bol schopný čo možno najväčšej informačnej obsažnosťi. V pôsobení básne, ktoré smeruje od konfliktu k jeho vyrovnaniu (posledné dve strofy), nás utvrdzuje aj výsledok z analýzy vokalických monoftongov, kde sa postupne znižovala rozdielnosť v pomere použitia vysokého *i* a nízkeho *u*, ako aj tendencia k vyrovnávaniu svetlosti (*s*) a tmavosti (*š*) pri konsonantoch. Aj tento zorný uhol pohľadu korešponduje s východiskovým pohľadom, podľa ktorého zvuková rovina nie je len pridanou umeleckou hodnotou diela, ale jeho nevyhnutnou, významovotvornou a organickou súčasťou.

Literatúra

- DOLNÍK, Juraj a kol.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999. 165 s.
- HUMBOLDT, Wilhelm: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Prel. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000. 259 s.
- KAČALA, Ján: Kultúrne rozbery jazyka. Úvahy jazykovedca. Bratislava: Národné kultúrne centrum 1997. 170 s.
- KRÁĽ, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava: SPN 1996. 632 s.
- KRÁĽ, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: SPN 1989. 392 s.
- KRAUSOVÁ, Nora: Vývin slovenského sonetu. Bratislava: Tatran 1976. 163 s.
- LOTMAN, Jurij: Text a kultúra. Bratislava: Archa 1994. 100 s.
- LOTMAN, Jurij: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava: Tatran 1990. 372 s.

- LOTMAN, Jurij: O probléme významu v druhotných modelujúcich systémoch. In: Slovenské pohľady, 1971, roč. 87, č. 1, s. 113 – 120.
- MIKO, František: Význam, jazyk, semióza. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1994. 144 s.
- MISTRÍK, Jozef: Jazyk a reč. Bratislava: Mladé letá 1999. 429 s.
- MISTRÍK, Jozef: Frekvencia tvarov a konštrukcií v slovenčine. Bratislava: Veda SAV 1985. 320 s.
- PAULINY, Eugen: Príručný slovník slovenskej výslovnosti. Bratislava: SPN 1979. 644 s.
- TURČÁNY, Viliam: Rým v slovenskej poézii. Bratislava: SAV 1975. 438 s.
- VAŇKO, Juraj: Interpretácia jazyka umeleckej prózy. Štúdie 5. Nitra: Vedeckovýskumné pracovisko literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky 1985. 232 s.
- ZSILKA, Tibor: O semiotickej štruktúre druhotného modelujúceho systému. In: Slovenské pohľady, 1971, roč. 87, č. 1, s. 80 – 88.

Interpretácia textov v stredoškolskej praxi

Mária Podivinská

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

1 Univerzálne poňatie pojmu interpretácia

Interpretácia je pojem známy najmä z teórie literatúry a najčastejšie sa používa v súvislosti s porozumením, analýzou a výkladom umeleckého textu. V súlade s chápáním F. Miku (1988) však interpretáciu treba považovať za základný ľudský postoj k akejkoľvek informácii, ako jej porozumenie a výklad zmyslu. V tomto chápání sa interpretácia stáva nevyhnutnou súčasťou medziľudskej komunikácie, porozumením akýchkoľvek (nielen umeleckých) výpovedí. Rozhodne by to nemalo byť len v záujme učiteľov materinského jazyka, pretože práca s textmi je súčasťou nielen každého študijného predmetu, ale aj súčasťou celoživotného vzdelávania, pracovného procesu či fungovania vo verejnej alebo súkromnej sfére.

2 Interpretácia umeleckých textov

Interpretácia textov umeleckého charakteru má svoje uplatnenie predom všetkým v sfére čítania pre súkromné účely a vyznačuje sa istými špecifikkami v porovnaní s textami neumeleckého charakteru. J. Lotman (1990, s. 17 a n.) v tejto súvislosti hovorí o špeciálnom jazyku umenia, ktorý je potrebné si osvojiť, aby bolo možné umeniu porozumieť. Literárny text predstavuje mnohovýznamový systém s rôznymi literárnohistorickými a spoločenskými súvislostami. V literárnej komunikácii sa príjemca nezameriava iba na obsah komunikácie, ako je to v textoch neumeleckého charakteru, ale samotný výraz, znak (jazyk) nesie informáciu, ktorá sa stáva právoplatnou súčasťou významu.

Nasledovná definícia interpretácie zdôrazňuje aktivitu subjektu počas recepcie textu aj po jej skončení: „*Interpretácia je metakomunikačná aktivita, ktorej výsledkom je sformulovaný čitateľský zážitok na princípoch analytického a syntetického prístupu k textu*“ (podľa Popovič a kol., 1981, s.159).

Metakomunikačný charakter interpretácie spočíva v chápaniu literárneho diela ako súčasti komunikácie medzi autorom a čitateľom. Každý čitateľ umeleckého textu musí vynaložiť recepčnú tvorivosť pri objavovaní, resp. znova-vytváraní významu diela. „*Autor do textu niečo vkladá a diľa, že to čitateľ nájde, čitateľ v texte (niečo) hľadá, čo autor do neho vložil*“ (Obert, 2000/2001, s. 86 – 93). Existencii diela dáva zmysel jedine čitateľská recepcia. Recepčia textu môže mať v každom prípade čítania iný charakter. Umberto Eco v svoje teórii otvoreného diela (1962) priznáva čitateľovi významnú úlohu v zmysle, že každé čítanie literárneho diela je aktom znova-vytvárania diela. Podľa R. Ingardena každé literárne dielo obsahuje „miesta nedourčenosť“, ktoré vyplňujú jednotlivé čitateľské konkretizácie (podľa Popovič et al., 1981, s 19). J. Levý vypracoval teóriu čitateľského idiolektu, podľa ktoréj sú príjemcovia schopní pripísat rôzne vlastnosti vybraným elementom literárneho diela (podľa Moško – Makušová, 1990, s. 198). Napriek rôznorodosti čitateľských konkretizácií nemožno hovoriť o úplnej neohraničenosťi recepcie (a interpretácie) podľa úplnej ľubo-vôle čitateľa. Koli (2004, s. 112 a n.) hovorí o **nutnosti existencie „interpretáčného minima“**. Interpretácia sa pohybuje v sfére verejných uznaných miest literárnej komunikácie. „*Najlepšou recepciou a interpretačnou perspektívou je taká perspektíva, ktorá rešpektuje spoločné miesta našej komunikácie, lebo nám umožňuje vzájomne sa stretáť, prekryvať, ak už nie kryť, splývať.*“ Podobný názor zastáva U. Eco: „*Akceptujem tvrdenie, že text môže mať veľa zmyslov. Odmietam tvrdenie, že text môže mať hocijaký zmysel*“ (Eco, 1995, s. 136). „*Ak existuje niečo, čo má byť interpretované, interpretácia musí hovoriť o niečom, čo možno niekde nájsť a istým spôsobom rešpektovať*“ (tamže, s. 48).

Interpretácia literárneho diela vychádza zo spoluúčasti racionálnych aj emocionálnych činností čitateľa. Prostredníctvom racionálnej zložky čitateľ dokáže identifikovať prvotné slovné aj vetylé významy, zároveň pochopiť systém a zmysel diela. Emocionálna zložka, citové prežívanie obsahu diela je spojená s fenoménom **estetického zážitku**: „*Estetický zážitok je aktuálna prítomnosť diela vo vedomí recipienta. Fakticky je to jediná reálna, reálne plná podoba diela*“ (Miko, 1988, s. 122).

Výslednou činnosťou, ktorou recipient popri prežívaní a porozumení literárneho diela završuje jeho interpretáciu, je jeho vlastné **vysvetlenie zmyslu diela, zdôvodnenie jeho účinku, identifikácia prvkov, ktoré vyvolali estetický zážitok**. „*Interpretácia... pramení v zážitku čítaného a prečítaného, prechádza cez analytickú vecnosť a syntézu, pri poznáni vrcholí hodnotiacim aspektom a prezentuje sa obsiahnutím a vyjadrením zmyslu umeleckej výpovede*“ (Kopál, 1988, s. 126). Podobne aj predstavitelia nitrianskej školy (Popovič a kol., 1981, s. 60 a n.) uprednostňujú interpretačný postup od témy k jazyku. Východiskom

interpretácie je čitateľský zážitok, analýza významových opozícií má viesť k odhaleniu výrazových (jazykových) prostriedkov, ktoré ho vyvolali.

Pre interpretáciu umeleckého textu, ktorá sa má uplatniť aj v školskej praxi, sa teda javia ako záväzné nasledovné elementy: **zážitok, intelektuálne spracovanie zážitku**, založené na analýze a opäťovnej syntéze zistení, **verbálne alebo písomné sprostredkovanie tohto zistenia ako snahu o vysvetlenie a zhodnotenie diela**.

4 Interpretácia v školskej praxi

4.1 Zážitok ako predpoklad interpretácie

Ked' si položíme otázku, ako sa princípy interpretácie napĺňajú v škole, zistujeme, že problematickým sa javí už prvý z jej nevyhnutných predpokladov, a to čitateľský zážitok. Často možno hovoriť o zážitku, pokiaľ nehovoríme o čítaní. Ako potvrdzuje séria výskumov, aj bežná empirická skúsenosť, čítanie už dávno nepatrí medzi prioritné aktivity v trávení voľného času mladých ľudí.

D. Pennac sa vo svojej eseji (1999) zaoberá príčinami tohto nezáujmu mladých ľudí o knihy a čítanie. V aktivite vlastného čítania sa ako prekážka v mladšom školskom veku java technické problémy s čítaním, na vyšších stupňoch čítanie vnímané ako školská povinnosť. Radosť z čítania je zahľtená nálepkom nutného zla, živeným stále pripomínaným mýtom o jeho význame a prínose. Výsledkom je, že čítanie je vnímané ako nepríťažlivá, zložitá, na čas náročná aktivita, ktorej potrebu uznáva takmer každý, ale venuje sa jej málokto.

Je však zbytočné hovoriť o interpretácii, ktorá nie je zakotvená v čitateľskom zážitku, pretože tým úplne sa stráca motivácia a vôbec aj zmysel. Ak existuje zážitok, existuje aj snaha „príť mu na koreň“ a skonfrontovať ho s niekym, kto je zaujatý rovnakým problémom.

Jeden zo spôsobov, ako sprostredkovať čitateľský zážitok a radosť z čítania aj zarytým odporcom čítania, vidí Pennac v metóde hlasného čítania vybraných úryvkov z diel, ktorá má vzbudiť záujem o príbeh, bez toho, aby ho dopovedala. Učiteľ tu vystupuje predovšetkým nie ako interpretátor (čo sa, žial, často deje, aj bez kontaktu s textom diela), ale ako **interpret**. V tejto súvislosti je zaujímavé skonštatovať, že interpretácia má aj iný význam ako výklad, sformulované verbálne vysvetlenie textu. *Slovník slovenského jazyka* (1966) uvádzá ako druhý význam toho slova „spôsob podania, stvárnenia umeleckého diela, najmä hudobného, tanečného, alebo hereckej úlohy, prednes.“ Je samozrejmé, že stvárnenie umeleckého diela (v prípade umeleckej literatúry prednes) je nemožné bez predchádzajúcej analýzy a vysvetlenia, teda interpretácie v prvotnom význame. Interpret sprostredkúva svoje chápanie diela, nekráča však cestou racionálneho výkladu, ale cestou sprostredkovania vlastného zážitku z čítania. Túto zákonitosť možno využiť nielen pri učiteľovej interpretácii (prednese), ale aj v žiackych interpretáciách a vo využití metód tvorivej dramatiky. V školskej realite však často neprichádza k slovu žiadna z metód sprostredkujúcich čitateľský zážitok. Príčiny

sú často v nedostatočnej príprave učiteľov, nie každému je prirodzene blízky umelecký prednes či dramatizácia umeleckého diela. Otvára sa tak vôbec nie nová, no zato dôležitá požiadavka zaradiť kurzy umeleckého prednesu a tvorivej dramatiky do prípravy budúcich učiteľov materinského jazyka.

4.2 Intelektuálne spracovanie zážitku

V súvislosti s druhým predpokladom interpretácie – racionálnou analýzou čitateľského zážitku sa vynára ďalší problém, a tým je nelichotivý stav praxe analýzy textov na školách (ak vôbec prebieha a učiteľ pristúpi k práci s textom, teda sa nespoľahne na overené a bezpečné „nadiktovanie poznámok o diele“). Po kontakte s textom (čítaním, počúvaním) učiteľ aj žiak často stoja pred nepríjemnou povinnosťou prechádzania zo zoznamom stereotypných úloh popisného charakteru (napr. charakterizuj hlavné postavy, tému a ideu diela, vyhľadaj básnické výrazové prostriedky atď.). Následkom môže byť netvorivý, mechanický postoj k umeleckým textom a vypestovaný systém fráz, ktoré sú aplikované na texty každého druhu. Nemenej závažným problémom je mlčanie – text sa sice recipuje, ale k analýze sa neprikočí, resp. snaha pristúpiť k analýze stroskotá na neschopnosti alebo neochote vyjadriť čitateľský zážitok adekvátnymi, všeobecne zrozumiteľnými prostriedkami. U nás sa, žiaľ, stále ešte vo výučbe literatúry najčastejšie uplatňuje kultúrnohistorický model, pre ktorý je typická široká faktografická báza, v ktorej konkrétnie literárne diela majú len charakter ilustrácie sprostredkovávaných poznatkov. Literárne diela nie sú podrobnejšie analyzované, iba komentované. Žiaci majú poznatky o poetikách jednotlivých období alebo smerov, dokážu identifikovať texty jednotlivých období, hľadať v nich príznačné znaky. Nemajú však vybudovanú interpretačnú kompetenciu, nevedia aplikovať literárnohistorické a literárnoteoretické poznatky pri analýze neznámych textov, postupujú intuitívne, s absenciou vhodného terminologického vyjadrenie svojho názoru. Príčinou sú nedostatky vo výučbe literárnej teórie, ktorá má podľa učebných osnov vymedzený priestor na začiatku 1. ročníka (3 hodiny v učebných osnovách pre gymnáziá), pričom teoretické poznatky vôbec nie sú prepojené s analýzou konkrétnych textov. Optimálne by bolo minimálne pol roka venovať literárnej teórii, ktorá by bola spojená s interpretáciu textov (primeraných veku a úrovni -násťročných študentov), a nie hned prikročiť k chronologickej výučbe dejín literatúry, k textom starovekej a stredovekej literatúry, ktoré sú bez patričnej teoretickej prípravy a čitateľskej skúsenosti stredoškolským žiakom úplne vzdialené. Nechcem na tomto mieste otvárať toľko diskutovanú otázku vhodnosti chronologickej výučby dejín literatúry, no zdá sa byť logické dôkladne pripraviť žiakov na recepciu a interpretáciu textov a až potom pristúpiť ku klúčovým, reprezentatívnym textom jednotlivých literárnohistorických epoch. Načrtnuté problémy vyžadujú zmenu konceptuálnejšieho charakteru, ako je možnosť individuálneho prispôsobenia 30 % obsahu osnov. Výučba literatúry by mala rátať s literárной teóriou v oveľa väčšom rozsahu ako súčasťou interpretačnej kompetencie žiakov, samozrejme by malo byť aj vytvorenie nových učebníc

literatúry a čítaniek, ktoré by venovali patričný priestor osvojeniu a praktickému precvičeniu poznatkov literárnej teórie.

4.3 Interpretácia ako verbálne vysvetlenie a zhodnotenie diela

Interpretácia, teda verbálne alebo písomné vysvetlenie a zhodnotenie textu v školských podmienkach začína dialógom o diele: „*Podstata bytia nemôže byť odhalovaná monológom. Poznanie sa realizuje v dialógu, v ktorom nemá nikto posledné slovo*“ (podľa Obert, 2003, s. 160). Realizácia školského dialógu o prečítanom teste však naráža na niekoľko úskalí. Prvým z nich je fakt, že školské triedy sú príliš veľké skupiny na realizáciu dialógu, v ktorom by participovali všetci zúčastnení. Ďalšou prekážkou môže byť autoritatívny postoj učiteľa, ako „zdatnejšieho“ partnera v komunikácii, ktorý nie je ochotný pripustiť iné chápanie diela ako svoje vlastné, čo, samozrejme, viedie k ochabnutiu dialógu o prečítanom teste, ktorý v takomto prípadne vôbec nie je chápaný ako tvorivá objavná činnosť (odhalíť v rovnocennej diskusii zmysel textu). Dialóg by však mal byť chápaný ako spoločné hľadanie pravdy, nie ako zbavovanie sa nesprávnych názorov absorbciou spoľahlivých (správnych) znalostí. Jednou z možností, ako uplatniť dialóg o prečítanom teste v škole, je využitie **kooperatívneho vyučovania**, ktoré je založené na dôsledne štruktúrovanej práci v malých skupinách na problémových a tvorivých úlohách. Argumenty na využitie kooperatívneho učenia možno nájsť v sociálnej a kognitívnej psychológií (najmä u Piageta a Vygotského), kde sú za predpoklad kognitívneho vývoja považované podnety zo sociálneho prostredia. Dialóg, ktorého obsahom je porovnávanie individuálnych estetických zážitkov, tzv. „prekonceptov“ (porov. Slavík, 1995), a hľadanie ich invariantných prvkov, má tvoriť jadro estetickej (aj literárnej) výchovy. Aj keď frontálny rozhovor s učiteľom ako skúsenejším príjemcom kultúry má nepochybne svoje výhody, rozhovor o estetickom zážitku v skupine rovesníkov sa javí ako efektívnejší z nasledujúcich dôvodov:

- väčšia otvorenosť v malých skupinách v porovnaní so zdieľaním pred celou triedou a učiteľom,
- rovnocennosť pozícii v skupine, rovnocennosť názorov,
- odstránenie (aj neuvedomenej) snahy učiteľa didaktizovať a presadzovať svoj názor.

5 Záver

Pochopenie významu, odovzdanie späťnej väzby a vyjadrenie názoru na výpoved' iného človeka sú súčasťou každodennej komunikácie. V tomto zmysle je interpretačná kompetencia životne dôležitou potrebou. Škola má v sebe potenciál na rozvíjanie tejto kompetencie, prácou s textmi umeleckého i neuumeleckého charakteru, odkrývaním významu a slobodným tvorivým dialógom môže žiakov viesť k tomu, aby sa stal plnohodnotnými účastníkmi medziľudskej komunikácie a umožniť im tak aktívne sa začleniť do verejného, pracovného i osobného života.

Literatúra

- ECO, Umberto: Interpretácia a nadinterpretácia. Bratislava: Archa 1995. 146 s.
- KOLI, František: Interpretáčna perspektíva a perspektíva informácie. In: Literárno-vedné štúdie IV. Nitra: FF UKF 2004, s.112 – 124.
- KOPÁL, Ján: Interpretáčne procesy v čítaní a interpretačno-čitateľská kompetencia. In: Slovenská literatúra, 1988, roč. 35, č. 2, s 126 – 130.
- LOTMAN, Jurij Michajlovič: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava: Tatran 1990. 372 s.
- MIKO, František: Interpretácia v systéme recepcie literárneho diela. In: Slovenská literatúra, 1988, roč. 35, č. 2, s 121 – 124.
- MOŠKO, Gustáv – MAUKŠOVÁ, Felicitas: Kapitoly z didaktiky slovenského jazyka a literatúry. Košice: Univerzita P. J. Šafárika 1989. 236 s.
- OBERT, Viliam: Rozvíjanie literárnej kultúry žiakov. Bratislava: OG Vydavateľstvo Poľana 2003. 398 s.
- OBERT, Viliam: Segmentácia a interpretácia literárneho textu (pre deti a mládež). In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 2000/2001, roč. 47, č. 3 – 4, s. 86 – 93.
- PECIAR, Štefan a kol.: Slovník slovenského jazyka (1. zväzok A – K). Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 815 s.
- PENNAC, Daniel.: Ako román. Bratislava: Sofa 1999. 150 s.
- POPOVIČ, Anton a kol.: Interpretácia umeleckého textu. Bratislava: SPN 1981. 165 s.
- SLAVÍK, Jan: Pojem koncept v autonomním pojetí výchovy. In: Pedagogika, 1995, roč. 45, č. 4, s. 328 – 338.

Čo sa volá večnosť – Stratégie písania Erika Jakuba Grocha v zbierke *Em*

Edita Príhodová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Ako dnes písat' a vydávať poéziu? Ako dnes písat' poéziu o láske? Zbierka *Em* (2006) je pokusom nájsť odpoveď na obe – nečakané a akosi neprimerane otvorené otázky. Prekvapenie z novosti a otvorenosti nastoleného autorského gesta Erika Jakuba Grocha vyvoláva podozrenie a skrytú obavu z toho, čo to bude, a čo stretnutie s takouto poéziou bude recipročne vyžadovať od čitateľa. Intelektuálna skepsa, v takýchto prípadoch najvhodnejší postoj a zároveň najrýchlejšie nasadená maska, sprevádza čítanie *Em*, kým E. J. Groch – básnik, dizajnér edície a grafik zbierky v jednej osobe – čitateľa nepresvedčí, že táto edičná stratégia je napriek všetkému decentnejšia, pôsobivejšia a dokonca vhodnejšia ako mnohé poetické „bachanty“. Erik Jakub Groch prejavil tvorivé gesto zodpovedajúce všetkým uvedeným rolám. Zbierka *Em* je prvým zošitom

súčasnej poézie Veršonline, edície, ktorú zastrešuje občianske združenie Sliečkovo v Prešove.

Zošíť 18 básní, graficky obyčajne, až stroho rozvrhnutý, jednoduché brožovanie s jedinou ilustráciou – reprodukciovou fotografiu na obálke – pripomína vlastné súkromné vydanie mladého poeta (resp. redaktora), ktorý básne radšej jednoducho vytlačí z komputera (veršonline), akoby sa mal uchádzať o grant. V tiráži čitateľ skôr hľadá informáciu, že na tlač bol využitý recyklovaný papier (čo by vystihovalo alternatívnosť edície zošíť súčasnej poézie a zodpovedalo naturfilozofii E. J. Grocha) ako poznámku, že edícia vyšla s podporou sponzora alebo fondu.

Zbierka *Em* je v rámci poézie E. J. Grocha inovatívna aj tematicky. Pred zobrazením konkrétneho, rozplývavého či nadzmyslového bytia predchádzajúcich zbierok (porov. Pariláková, 2006, s. 14) a od otázok, ako to, že veci vôbec sú a ako sa na svet dostali (porov. Rédey, 2006, s. 13 – 14), sa lyrický subjekt koncentruje na zobrazenie erosu a na otázky typu *Je teplo niečo, čo nepotrebuje miesto? (Láska)*.

Em predstavuje lúbostnú poéziu, ktorá je ponúknutá v optike post-skúsenosti erotickej lásky. Prvá báseň *Em* a posledné bánsne *Em*: a :*Em* predstavujú rámc, ktorý je poeticky značne odlišný od ostatných básni. Rámcujúce bánsne dávajú zobrazenej láske perspektívnu rozchodu, ukončenia vzťahu a absorbuju celý problémový náboj zbierky. Problémovú tenzívnosť prežíva iba lyrický subjekt, a to na niekoľkých úrovnach. Spôsobuje ju nevysvetlená príčina odchodu ženy, jednostrannosť problémového prežívania, teda jej banalizácia významu vzťahu, a nemožnosť vymazať prežitú lúbostnú (a vzhľadom k rozpadu vzťahu problémovú) skúsenosť z pamäti: *Toto všetko mi po tebe zostało / vskurvenej pamäti: vôňa, dych, jamka pod hrdlom, všetky obliny. Už nikdy sa nebudem modliť, ktorý nech / posilní našu pamäť.* ('Em)

Triviálny jazyk mailov na rozlúčku poznátený emblémami postmodernej a masovej kultúry bagatelizuje význam erotickej skúsenosti a kontrastuje s lyrizmom ostatných básni. V oboch posledných mailoch pisatelia viac nevzťahuju svoju existenciu k adresátovi (k ty). Písanie ženy je charakteristické obchádzaním problému a odchádzaním od témy (*Em*:). Lyrický subjekt, muž, si pre vyjadrenie svojej životnej situácie volí obrazy pochádzajúce z akčného filmu, zo žánru, ktorý je viac pôsobivý a efektný ako problémový a individualizovaný, v rámci ktorého sa on sám stylizuje do úlohy akčného hrdinu. Lyrický subjekt, zdá sa, čelí obvineniu, že ide o jeho výmysel, fabuláciu, lož, pretože sa obhajuje a zároveň aj skryto obžalúva ženu: *Em, Ty vieš, že som si ten posledný mail nevymyslel a že je od Teba. 17. 7., presne... (:Em)*.

Posledné bánsne – maily jednoznačne situujú aktérov vzťahu do súčasnosti a lyrickú výpoved harmonických lúbostných bánsn zotážňujú. Napriek tomu nemožno poprieť, že pre lyrický subjekt je erotischá skúsenosť nielen príčinou problému, ale aj zdrojom lyrizmu, nežnosti a tvorivosti. Aj kompozičné usporiadanie bánsn, ktoré nedodržiava chronologickú a fázovú postupnosť vzťahu,

ale uzatvára ľúbostnú skúsenosť do problémového rámca, dosvedčuje pretrvanie zmyslu prežitej skúsenosti napriek rozchodu.

Básne nachádzajúce sa vo vnútri rámca však predstavujú erotickú skúsenosť ako „teraz“ (*Meno*), ktoré znamená „večnosť“ (*Em*), kde sú *nebo a zem dve zbytočné mená* (*Suknička*). Situácia lyrického ja a lyrického ty v mnohom pripomína archetypálnu skúsenosť zobrazenú v biblickej knihe *Genezis*. Biblický príbeh o prvom ľudskom páre navodzujú alúzie, ktoré vie autor zužitkovať v nových a posunutých významoch, pričom počíta s poznaním pôvodného kontextu (*Ak*, *Krása*). Na pozadí biblického príbehu o prvých ľuďoch sa ešte viac exponuje erotický náboj zbierky *Em*. Objavenie Druhého, sily vzájomnej prítiažlivosti a údív nad iným pohlavím je u Grocha i v *Genezis* spoločnou bázou. Podobne ako prvý biblický pár aj lyrický pár v Grochovej poézii miluje a zároveň pomenúva svoj svet (*Žabky*). Kým biblickí ľudia sú extenzívni, dávajú meno jednotlivým tvorom, hľadanie a dávanie mena sa v zbierke *Em* koncentruje na vzájomné pomenovanie (*Meno*) a na komunikovanie erotickej skúsenosti. Celkovo možno povedať, že pre lyrický subjekt žena predstavuje priestor a jeho svet, v ktorom žije: *Hľadim na tvoru tvár, hviezdu / na svojej vlastnej oblohe* (*Krása*).

Erik Jakub Groch v *Em* zanecháva štylizáciu filozofa, čím v zbierke ubúda výrazová abstraktnosť a štylistická komplikovanosť a posúva básnický výraz viac ku konkrétnosti, jednoduchosti a kompozičnej prehľadnosti. Aj keď sa sklon k filozofickej reflexii znižuje, neredukuje sa osobná reflexívnosť a sklon k sentencií. Na ploche jednej básne sa prestupuje skúsenostný moment (milovanie, spomínanie na milovanie) a gnómický prézent, typický pre múdroslovné a historickej pominuteľnosti nepodliehajúce výroky (*Ak*). Zároveň sa v básňach s posilnenou gnómickou výpovedou prejavuje tendencia členiť kompozíciu do trojice gradujúcich významov, čo je tiež znakom múdroslovných (aj) biblických kníh (*Život*, *Ak*).

Figuratívnosť sa v *Em* orientuje najmä na zobrazenie ženského (*Suknička*), ale i mužského sexuálneho princípu (*Em*, *Suknička*). Možno povedať, že v procese usúvania obrazu a významu je u E. J. Grocha častá motivácia „od vnútornosti k vnútornému“, teda opisovanie biologického vedie k existenciál-nemu významu: ... z toho miesta, / kde sa plúica stretávajú, pomedzi tvoje stehná, cez vlnkú / vaginu a vnútornosti stále vyššie, vyššie, až doprostred / tvojho srdca. (*Em*).

Možnosti figurácie nachádza E. J. Groch v samotnom jazyku. Proces kono-tácie významov podporuje skutočnosť viacvýznamovosti slov (*Ak*, *Žabky*). Na širšej ploche konotácie napomáha proces rozbijania petrifikovaných slovných spojení: kvapka krvi/ruže (*Ty*), červený mak/červené víno (*Plamienok*) a inovácie vžitých, aj ošúchaných obrazov. Autor vie zužitkovať takmer sentimentálne obrazy, aby ich zapojil do nových kontextov a stvoril z nich nový pôsobivý celok. Takto možno hodnotiť motív ruže a trána (*Ty*), motív tváre ženy ako slnka (*Láska*) alebo ako hviezdy (*Krása*), metaforu oka ako nekonečného vesmíru, Zeme (*Druhý*), očí ako brány do duše (*Ak*).

Predsa sú to postupy, ktoré sú riskantné tým, že môžu príliš pripomínať bud' pôvodné kontexty, alebo populárne žánre, ktoré sa prezentujú cez podobné výrazové kategórie. Najmä miesta, kde je E. J. Groch príliš explicitný, kde floskuly ostali nerozbité, kde príliš apeluje na pôvodný kontext, aby ho vyvolať z pamäti, pripomínajú jazyk a výraz populárnej piesne: *To teplo, sme stále my, večne zamilovaní...* (*Láska*).

Progresívnejšie vyznievajú básnne, v ktorých bežné slová najprv fungujú vo svojich pôvodných väzbách a postupne prijímajú nový obrazný význam, čím z nich autor tvorí vlastné symboly. Tvorba centrálneho obrazu – symbolu je spojená s dynamikou vrstvenia významov a preskupovania zmyslu básnickej výpovede. Symbol je sémanticky zatáčeným prvkom, „zberačom významov“. Stáva sa klúčovou štruktúrou básnne, ktorá súvisí s dynamikou básnickej výpovede ako celku.

V básni *Suknička* napríklad autor navodzuje erotizmus v podobe lascívnej hravosti, keď rozohráva význam sukne (sukničky, teda malej sukne, minisukne) ako toho, čo zaujalo jeho pozornosť, a teda čo aj stimulovalo k písaniu. Prvotný, predpokladaný samozrejmý zmysel sukničky sa zastiera a rozbija v 3. verši, keď básnická výpoved smeruje od sukne ako hotového odevu ženy k jej minulým podobám, keď bola *len kusmi látky, v čase tkania a odtiaľ k stále dávnejším formám existencie, keď rástla ako bavlna, // alebo ľan na dozrievajúcim poli*. Od navodenej lascívnosti sa ladenie básnne preskupilo k prírodným významom a minulým podobám sukničky (látka, bavlna); lyrický subjekt sa venuje reflexii, ktorá ho vzdáľuje od primárne lascívneho postoja, keď svoju pozornosť venoval detailom farby a tvaru sukničky (staroružová, filtrovaná, vyhrnutá).

Druhá strofa znova zmätie významy, ku ktorým predchádzajúce verše smerovali, keď rozvíja motív sukničky takto: *Alkohol ju nespáli, oheň nestráví, / nejestvuje hora, ktorá by ju zakryla, / laba, ktorá by sukničku zhrnula*. Suknička v prvej strofe mení svoju podobu, ale v druhej strofe odoláva všetkým silám, ktoré by ju chceli spáliť, stráviť, zakryť, zhrnúť. Sily, ktoré naznačujú slová alkohol, oheň, hora, laba, konotujú primárne rôzne podoby mužskej energie (mužnosť, erotika, muž – samec). Viacnásobné zdôrazňovanie ženského a mužského pólu znamená, že predchádzajúce prírodné významy boli možno mätúce, resp. prírodné neznamenalo botanické (rastlinné), ale potvrdzovalo význam prírodného vzťahujúceho sa na ženu. V tomto prípade by motív tkania a dozrievania mohol byť alúziou na biblické tkanie tkaniva tela: *vedť ty si stvoril moje útropy, / utkal si ma v živote mojej matky* (Ž 139, 13 – citované podľa Svätého písma Starého i Nového zákona, 1995, s. 1167).

Záverečná tretia strofa jednoznačne potvrdzuje význam sukničky ako symbolu ženského sexuálneho orgánu: *Jej lem je z krvi, z pupočnej šníiry*. Okrem citovaných veršov i sledovaného procesu utvárania zmyslu básnne aj samotné slovo suknička je vybudované tak, že ho možno identifikovať ako symbol ženskosti: naznačuje ho koreň slova suk–, ktoré asociouje ženu ako samicu, suku (verzus muž/samec – laba); pejoratívnosť oslovenia je pritom zjemnená demí-

nutívou formou i celkovým vyznením básne, ktoré je vzdialené od akejkoľvek hrubosti. Slovo suknička je zvukovo veľmi podobné meno Anička, ktoré sa často využíva ako meno, oslovenie mladej ženy v ľudových ľubostných piesňach.

Záver básne predstavuje finále rozvíjania motívu sukničky ako ženského erotického symbolu. Dynamizácia významu sukničky zároveň sa v básni udiaľa spolu so zmenou podoby zobrazovej lásky. Lyrický subjekt sa postupne vzdáľuje od lascívnych hravých polôh v preve strofe a smeruje k reflexii, k meditatívnosti, k osobnému vyznaniu a k podobe lásky ako existenciálnej túžby a zároveň fenoménu, ktorý spája nebo so zemou.

Erik Jakub Groch sa pokúsil modifikovať tému a poetiku predchádzajúcich zbierok. Zbierka *Em* vyznieva koncízne, koncentrované, čo zodpovedá intenzite a povahе lúbostnej skúsenosti; v centre lyrických výpovedí možno nájsť údив nad nesamozrejmosťou prežitej skúsenosti, ktorý sa osvedčil ako východisko aj pri predchádzajúcich jeho zbierkach. Okrem zmyslového dotyku a údivu nad prežitým erotickým zážitkom sa lyrický výraz živí reflexiou a spiritualizáciou významu. Posilňuje sa tu tendencia k symbolizácii významu, pričom autor poštuje nové obrazy zo zaužívaných archetypálnych či kultúrnych symbolov alebo nachádza vlastné symboly. *Em* sa v tomto zmysle javí ako modifikácia Grochovho písania, nie ako zmena alebo ostrý zlom. Jeho básnický výraz v nateraz poslednej zbierke je jednoduchší, prehľadnejší (týka sa to harmonických ľubostných básní, nie problémového rámca). Aj v tejto podobe je Grochova poézia tvorivá a inovatívna, je odpoveďou na skeptické otázky nastolené (nielen) v začiatku príspevku.

Literatúra

- GROCH, Erik Jakub: Em. Prešov: Slniečkovo 2006. 21 s.
- PARILÁKOVÁ, Eva: „In“ ako civilizačno-kultúrny fenomén súčasnosti? In: Romboid, 2006, roč. 41, č. 10, s. 10 – 17.
- RÉDEY, Zoltán: Vedomie stratenej naivity. In: Romboid, 2006, roč. 41, č. 4, s. 11 – 16.
- Sväte písmo Starého i Nového zákona. Rím: Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoda 2005. 2623 s.

Stopniowanie przymiotników potencjalnych w języku czeskim, Słowackim i polskim

Lenka Ptak

Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław

Przedmiotem niniejszego artykułu jest stopniowanie przymiotników dewanbalnych o znaczeniu potencjalnym, które zawierają w swym znaczeniu składnik „(nie)może/(nie)można” w języku czeskim, słowackim i polskim (czes. *viditelný*, takový, który może być widen, *obarvitelný*, takový, który je možno barvit, słc. *nepominutelný*, taký, ktorý nemôže pominúť” *cistitelný*, taký, ktorý možno čistiť”, pol. *uleczalny*, taki, który może być uleczony’). Przedstawiony opis obejmuje derywaty utworzone za pomocą formantów głównych, które w odróżnieniu od innych formantów tworzących również przymiotniki tego typu, charakteryzują się przede wszystkim wysoką produktywnością oraz regularnością semantyczną i formalną i na których opiera się system derywacji czeskich, słowackich i polskich przymiotników potencjalnych (czes. *-telný/-itelný*, np. *děditelný*, *lécitelný*, *měnitelný*, *nenapravitelný*, *neviditelný* *opravitelný*, *rozpozitelný*, słc. *-telný*, np. *dokázateľný*, *hmataťelný*, *liečiteľný*, *nenahraditeľný*, *neuhasiteľný*, *neviditeľný*, pol. *-alny*, np. *dopuszczalny*, *jadalny*, *nieporównywalny*, *niewidzialny*, *przesuwalny*, *wyleczalny*).

Dla przymiotników potencjalnych na *-telný/-itelný* w języku czeskim charakterystyczne jest, że często można od nich tworzyć stopień wyższy oraz stopień najwyższy. Stopniowanie takie zakłada również porównanie (*Je mnohem slabší a zranitelnější než on*). Z analizy materiału słownikowego wynika, że raczej nie są stopniowane przymiotniki motywowane czasownikami oznaczającymi różne konkretne czynności produkcyjne oraz manipulacyjne, jak i przymiotniki motywowane czasownikami oznaczającymi różne technologiczne procesy. Bardzo liczne przykłady sufiksalnego stopniowania przymiotników potencjalnych z formantem *-telný/-itelný* wyekscerpowaliśmy z korpusu ÚČNK (syn2000). Derywaty odczasownikowe z formantem *-telný/-itelný* stopniowane są za pomocą sufiku -*ejší*, stopień najwyższy tworzy się przez dodanie przedrostka *nej-* do komparatywu, np.:

<i>hmataťelný</i>	– <i>hmataťelnější a trvalejší skvosty</i>
<i>nepochopitelný</i>	– <i>ještě nepochopitelnější se jim zdál rozkaz (...)</i>
<i>nezapomenutelný</i>	– <i>nezapomenutelnější události</i>
<i>přijatelný</i>	– <i>přijatelnější metoda</i>
<i>viditelný</i>	– <i>zvládnout viditelnější příznaky rozrušení</i>
<i>slyšitelný</i>	– <i>všechno na světě se stáva viditelnější a slyšitelnější</i> – <i>hlás sotva slyšitelnější než šepot</i>
<i>zranitelný</i>	– <i>čím déle žiji, tím jsem zranitelnější</i>
<i>neodolatelny</i>	– <i>nejneodolatelnější obchodní referent</i>

<i>nepostrádatelný</i>	– <i>nejnepostrádatelnější osoby</i>
<i>nevýčerpatelný</i>	– <i>nejnevýčerpatelnější téma</i>
<i>přijatelný</i>	– <i>nejpřijatelnější hypotéza</i>
<i>zranitelný</i>	– <i>nejrůznitelnější cíl</i>

Formalnym przejawem stopniowalności przymiotników potencjalnych na *-telny/-itelny* jest występowanie w kontekście formacji na *-telny/-itelny* słownictwa wskazującego na stopień zaawansowania danego procesu/czynności, a więc słownictwa o charakterze (bezpośrednio albo pośrednio) „ilościującym”, np. ,leko (lehce)’, ,nesnadno’, ,snadno’, ,sotva’, ,špatně’, ,těžko (těžce)’, np.:

*nepopsatelný – těžko popsatelný – popsatelný – lehko popsatelný
nepředstavitelný – těžko představitelný – představitelný – lehko představitelný
nepřekonatelný – těžko překonatelný – překonatelný – lehko překonatelný
nepřeložitelný – těžce přeložitelný – přeložitelný – lehce přeložitelný
nepřenositelný – těžko přenositelný – přenositelný – lehko přenositelný
nerozřešitelný – těžko rozřešitelný – rozřešitelný – snadno rozřešitelný
nerozpojitelný – těžko rozpojitelný – rozpojitelný – snadno rozpojitelný
nestravitelný – těžce stravitelný – stravitelný – lehce stravitelný*

Często występowanie przymiotników niezaprzeczonych na *-telny/-itelny* w tekście zależne jest od połączenia z wymienionymi przysłówkami. Ppodajemy przykłady w wyborze, przykłady te pochodzą z SSJČ:

<i>ovládatelný</i>	– <i>snadno ovládatelné zařízení</i>
<i>označitelný</i>	– <i>těžko označitelná situace</i>
<i>postačitelný</i>	– <i>zcela postačitelné prostředky</i>
<i>potlačitelný</i>	– <i>snadno potlačitelná netrpělivost</i>
<i>proniknutelný</i>	– <i>těžko proniknutelný prostor</i>
<i>přehlédnutelný</i>	– <i>snadno přehlédnutelná značka</i>
<i>připravitelný</i>	– <i>snadno připravitelné jídlo</i>
<i>recitovatelný</i>	– <i>lehce recitovatelné verše</i>
<i>unavitelný</i>	– <i>těžko unavitelný běžec</i>
<i>uskladnitelný</i>	– <i>dobrě uskladnitelné zboží</i>
<i>vytopitelný</i>	– <i>snadno vytopitelná místnost</i>
<i>zařaditelný</i>	– <i>nesnadno zařaditelný jev</i>

Na marginesie można dodać, że niektóre wyrazy traktowane są już jak złożenia i zapisywane są łącznie, np. *těžkostavitelný*, *těžkozpracovatelný*, *těžkoobrobiteľný*.

Przymiotniki potencjalne na *-telny* podobnie jak w języku czeskim charakteryzują się tym, że często można od nich tworzyć stopień wyższy i stopień najwyższy. Stopniowanie takie zakłada również porównanie (*Máš čitateľnejšie písma než ja.*).

Z analizy materiału słownikowego wynika, że na ogół nie są stopniowane przymiotniki motywowane czasownikami oznaczającymi różne konkretne czynności produkcyjne oraz manipulacyjne, jak i przymiotniki motywowane czasownikami oznaczającymi różne technologiczne procesy.

Przymiotniki odczasownikowe o znaczeniu potencjalnym z formantem *-tel'ny* stopniowane są za pomocą sufiku *-ejší*, stopień najwyższy tworzy się przez dodanie przedrostka *naj-* do komparatywu.

Przykłady użyć stopnia wyższego i stopnia najwyższego przymiotników na *-tel'ny* wyekszerpowaliśmy z korpusu SNK (prim 2.0). Przykłady:

<i>viditeľný</i>	– stále viditeľnejší dopad na fungovanie veľkých celkov
<i>zrozumiteľný</i>	– zrozumiteľnejšie znie pojem „ludová koalícia“
<i>strávitelný</i>	– (...) tým je sladší a strávitelnejší
<i>znesiteľný</i>	– (...) bol ešte znesiteľnejší od ružového lepkavého stužovadla
<i>nečitateľný</i>	– najnečitateľnejší podpis
<i>neopísateľný</i>	– najneopísateľnejšie miesta na svete
<i>nepochopiteľný</i>	– najnepochopiteľnejšie myšlienky
<i>nepredstaviteľný</i>	– najnepredstaviteľnejšie extrémy
<i>nepremožiteľný</i>	– najnepremožiteľnejší lev v celých dejinách
<i>neprijateľný</i>	– najneprijateľnejšie zlo tohto sveta
<i>nesplniteľný</i>	– najnesplniteľnejší darček
<i>neuveriteľný</i>	– najneuveriteľnejší príbeh
<i>neviditeľný</i>	– najneviditeľnejšie škandály
<i>nezabudnuteľný</i>	– najnezabudnuteľnejší zázraky na svete
<i>nezmieriteľný</i>	– najnezmieriteľnejší kúty
<i>neznositelný</i>	– najneznositelnejší moment posledného desaťročia
<i>zrozumiteľný</i>	– najjednoduchší a najrozumiteľnejší telegram

Jak widać z wyekszerpowanego materiału, formy stopnia najwyższego tworzone są z dużą swobodą od przymiotników na *-tel'ny* występujących w formie zaprzeczonej.

Formalnym przejawem stopniowalności jest występowanie w kontekście formacji na *-tel'ny* słownictwa wskazującego na stopień zaawansowania danego procesu/czynności, np. „ciastočne”, „lahko”, „málo”, „slabo”, „sotva”, „tažko”.

<i>mysliteľný</i>	– tažko (sotva) mysliteľný	– nemysliteľný
<i>ovládateľný</i>	– málo ovládateľný	– neovládateľný
<i>riešiteľný</i>	– ciastočne riešiteľný	– neriešiteľný
<i>počuteľný</i>	– slabo (sotva) počuteľný	– nepočuteľný
<i>postihnutelný</i>	– slabo (sotva) postihnutelný	– nepostihnutelný
<i>postrehnutelný</i>	– sotva postrehnutelný	– nepostrehnutelný
<i>spozorovateľný</i>	– sotva spozorovateľný	– nespozorovateľný

*nemerateľný – ľažko merateľný – merateľný – ľahko merateľný
neovplyvniteľný – ľažko ovplyvniteľný – ovplyvniteľný – ľahko ovplyvniteľný
neprekonateľný – ľažko prekonateľný – prekonateľný – ľahko prekonateľný
nespáliteľný – ľažko spáliteľný – spáliteľný – ľahko spáliteľný
nespozorovateľný – ľažko spozorovateľný – spozorovateľný – ľahko spozorovateľný
nevysloviteľný – ľažko vysloviteľný – vysloviteľný – ľahko vysloviteľný
nezbdateľný – ľažko zbadateľný – zbadateľný – ľahko zbadateľný
nezdolateľný – ľažko zdolateľný – zdolateľný – ľahko zdolateľný*

Funkcjonowanie licznych przymiotników niezaprzeczonych w języku literackim często ograniczone jest właśnie do połączenia z wymienionymi przysłówkami. Formy niezaprzeczone są łatwiej akceptowalne, jeśli towarzyszą im dodatkowo zależne od odpowiednich przymiotników człony okolicznikowe, wnoszące rozmaite treści modalne, wyrażone m.in. poprzez wymienione wyżej przysłówki. Fakt ten potwierdza także SSJ, gdzie obok przykładów użycia przymiotników na *-telny* często też przytoczone są przysłówki, zwłaszcza ‚łahko‘, ‚ľažko‘. Przykłady użyć przymiotników pochodzą z SSJ, np.:

<i>spracovateľný</i>	– dobre spracovateľné drevo
<i>strávitelny</i>	– ľahko, ľažko strávitelny pokrm
<i>taviteľny</i>	– ľahko, ľažko taviteľny kov
<i>uhasiteľny</i>	– ľahko, ľažko uhasiteľny stoh
<i>uskladniteľny</i>	– dobre uskladniteľny tovar
<i>vetratelnny</i>	– dobre, zle vetratelné miestnosti
<i>zdolateľny</i>	– ľažko zdolateľné prekážky
<i>zhотовiteľny</i>	– ľahko zhотовiteľné zariadenie
<i>získateľny</i>	– ľahko získateľné kovy
<i>zužitkovateľny</i>	– ľahko, ľažko zužitkovateľná pôda

Przymiotnikom potencjalnym na *-alny* w języku polskim nie przysługuje żaden sufiksalny sposób stopniowania. Jednak niektóre przymiotniki na *-alny* o znaczeniu potencjalnym można stopniać w sposób analityczny z użyciem gradantu *bardziej*. Przykłady wyekscerpowaliśmy z korpusu (KJP PWN):

<i>namacialny</i>	– bardziej namacialne dowody
	– (...) chodzi tylko o straty materialne, chociaż one są najbardziej namacialne
	– najbardziej namacialna korzyść
<i>odczuwalny</i>	– coraz bardziej odczuwalny brak koordynacji
<i>słyszalny</i>	– najbardziej słyszalny głos

Na stopień zaawansowania danego procesu/czynności przymiotników potencjalnych na *-alny* mogą wskazywać w kontekstach przysłówki, m.in. ‚trudno‘, ‚łatwo‘, ‚ledwie‘, ‚ledwo‘, ‚mało‘, ‚dobrze‘, np.:

*niedostrzegalny – ledwo dostrzegalny – dostrzegalny – łatwo dostrzegalny
 nieodczuwalny – mało, ledwie odczuwalny – odczuwalny – dobrze odczuwalny
 nieosiągalny – trudno osiągalny – osiągalny – łatwo osiągalny
 nieprzyswajalny – trudno przyswajalny – przyswajalny – łatwo przyswajalny
 niezmywalny – trudno zmywalny – zmywalny – łatwo zmywalny*

Można zauważyć, że formy niezaprzeczone przymiotników potencjalnych często łatwiej akceptowalne są właśnie w połączeniu z wymienionymi przysłówkami. Niekiedy w słownikach w obrębie haseł, w nawiasie, umieszczono informację o takim połączeniu, np. *dosłyszalny* – „wykrojone w połączeniu ledwo, ledwie” lub *dostrzegalny* – „wykrojone w połączeniu ledwo, ledwie” oraz obok przykładów użycia przymiotników dołączono przysłówki, zwłaszcza „trudno”, „ledwie”, „łatwo”, np.

<i>dostrzegalny</i>	– ledwie dostrzegalne pasmo
<i>dowidzialny</i> przest.	– ledwo dowidzialne wniesienie
<i>osiągalny</i>	– zupełnie osiągalna realizacja
<i>ścieralny</i>	– mało ścieralne skały
<i>słyszalny</i>	– ledwie słyszalne brzęczenia
<i>wyczuwalny</i>	– ledwie wyczuwalny powiew
<i>wymylacalny</i>	– łatwo, trudno wymylacalne ziarno
<i>zauważalny</i>	– ledwie zauważalne odejście chorych
<i>zgrzewalny</i>	– dobrze zgrzewalne stale nikłowe
<i>zmywalny</i>	– łatwo zmywalny materiał

Podsumowując należy stwierdzić, że omawiane języki wykazują pewne różnicowania w stopniowaniu przymiotników potencjalnych. W języku czeskim i słowackim charakteryzują się tym, że często można od nich tworzyć stopień wyższy oraz najwyższy, przy czym stopniowanie takie zakłada również porównanie. Z analizy materiału słownikowego wynika, że na ogół nie są stopniowane przymiotniki mitypowane czasownikami oznaczającymi różne konkretne czynności produkcyjne oraz manipulacyjne, jak i przymiotniki mitypowane czasownikami oznaczającymi różne technologiczne procesy. W języku polskim przymiotniki potencjalne na -alny mogą być stopniowane w sposób analityczny z użyciem gradantu *bardziej*.

Literatura

Opracowania

- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. R. Grzegorczykowa – R. Laskowski – H. Wróbel. Wydanie drugie, zmienione. Warszawa: 1998. 994 s.
 HOŘECKÝ, Ján: Slovotvorná sústava slovenčiny. Bratislava: SAV 1959. 216 s.
 Mluvnice češtiny, 1. Fonetika. Fonologie. Morfologie a morfemika. Tvoření slov. Praha: Akademia 1986.

- Słowniki i korpusy**
- Český národní korpus – SYN2000, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000, dostępny na WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>. – Skrót: ÚČNK
- Indeks a tergo do Słownika języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego. Red. R. Grzegorczykowa – J. Pubynina. Warszawa: PWN 1973. 558 s.
- Korpus Języka Polskiego Wydawnictwa naukowego PWN, dostępny na WWW: <<http://korpus.pwn.pl>> – Skrót: KJP PWN.
- Slovenský národný korpus, Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2004, dostępny na WWW: <<http://korpus.juls.savba.sk>> – Skrót: SNK
- Slovenský národný korpus, Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2005, dostępny na WWW: <<http://korpus.juls.savba.sk>> - Skrót: SNK
- Slovník slovenského jazyka I – VI. Red. Š.Peciar. Bratislava: SAV 1959 – 1968.
- Skrót: SSJ
- Słownik języka polskiego. Red. W. Doroszewski, t. I-XI. Warszawa: PWN 1958 – 1969. – Skrót: SJPDor.

Artykuły w czasopismach

- HORECKÝ, Ján: Prídavné mená s príponou -tel'ny v slovenčine. In: Slovenská reč, 1962, roč. 29, č. 3, s. 129 – 136.
- SZUPRYCZYŃSKA, Maria: Czasownikowe bazy słowotwórcze przymiotników potencjalnych na -alny. In: Prace Filologiczne, 2001, roč. 46, s. 567 – 576.
- SZYMCZAK, Mieczysław: Pisownia i znaczenie polskich przymiotników i przysłówków zaprzeczonych, 1975, 213 – 218.

Avestský Jašť 5 a slovanská vojna bohov

Martin Pukanec

Katedra slovenského jazyka,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

V práciach o slovanskom náboženstve sa objavuje viacerom pojmovno-termiologických otázok. Napríklad či volať vieri starých Slovanov v nadprirodzené bytosti mytológiou, pohanstvom alebo jednoducho iba náboženstvom, či u Slovanov ide vôbec o polyteizmus, teda vieri vo viacerých bohov, alebo ide len o akýsi polydémonizmus, teda že Slovania bohov v podstate ani nemali, a podobne. Takéto problémy sa musia nevyhnutne zdať každému, kto pozná základy filozofie, len zdanlivými.

S nimi však súvisia otázky, ktoré sa týkajú samej podstaty nielen slovanského náboženstva, ale aj slovanskej kultúry a myslenia a v neposlednom rade podstaty slovanskej, ba indoeurópskej či všeľudskej morálky. Medzi ne možno zaradiť napríklad otázku, čo je boh a čo je démon a aký je medzi týmito dvoma pojimami v rámci náboženského myslenia Slovanov rozdiel.

Slovenská etnografska E. Horváthová ho vidí v podobe stvárňovania nadprirodzených bytosťí. Tvrď, že Slovania stvárňovali v trojrozmernej podobe iba božstvá, ale nie démonov nižších kategórií (pozri Horváthová, 1990, s. 153). Toto je, samozrejme, úplne nesprávny názor, na čo upozornil ešte L. Niederle, keď hovoril o nemožnosti stotožňovania pojmov idolatria, uctievanie idолов, a teológia, uctievanie bohov, keďže i fetiš prechádza často do idolu (pozri Niederle, 1924, s. 25), a teda aj fetiš môže mať trojrozmernú podobu.

Zaujímavejšie riešenie však ponúka V. V. Martynov. Hovorí, že korelačný párs *bogъ – дівъ* sa u Slovanov neopiera o charakteristiku „nebeský“ – „zemský“, ako je to u väčšiny indoeurópskych národov, ale skôr o charakteristiku „dobrý“ – „zly“¹, ktorá je známa v iránskom páre baga – daēva (pozri Martynov, 1995, s. 186).

V. V. Martynov teda naznačil, že v indoeurópskom kontexte existujú, okrem iných, dve riešenia tohto problému a priklonil sa k riešeniu etickému. Neuviedol však v svojej štúdii, čo to znamenalo byť „dobrý“ a čo to znamenalo byť „zly“, a problém riešil iba z pohľadu vlastnej doby, čo je pri historických skúmaniach veľmi rozšírený omyl. Omyl, ktorý sa musí nevyhnutne zdať každému, kto pozná základy etiky, až príliš skutočným.

Iránskemu páru baga – daēva zodpovedá delenie iránskych nadprirodzených bytosťí na ahurov a daēvov, ktorým zas zodpovedajú skupiny božstiev v indickom náboženstve, devovia a asurovia. Povahy indických devov a asurov, ktoré sa označujú ako daiví a āsurí, vieme jasne rozlišiť, pretože o nich píše Bhagavadgíta v kapitole 16, ktorá je v českom preklade výstižne nazvaná *Božské a démonske povahy*. Tu sa píše, že medzi vlastnosti devov, božské vlastnosti, patria nebojácnosť, sebaovládanie, prostota, nenásilnosť, pravdovravnosť, nezlostnosť, súcit, miernosť, skromnosť, pevná odhodlanosť, sila, ochota odpúšťať, neznalosť závisti či túžby po pocte a medzi vlastnosti asurov, démonske vlastnosti, chamtivosť, pýcha, spupnosť, domyšľavosť, hnev, hrubosť, nevedomosť. Devovia si ctia ženy hlavne ako matky potomstva, ochraňujú ich, a nedávajú im slobodu a svet je podľa nich skutočný a má poriadok. Asurovia ženám slobodu dávajú a tvrdia, že svet je neskutočný, bez boha, vznikol z pohlavnej túžby a nemá žiadnu inú príčinu ako telesné chúťky. Démoni sú presvedčení, že najvyšším cieľom ľudskej civilizácie je až do konca života uspokojať zmysly, preto posadnutí chtičom a hnevom bažia po peniazoch na zmyslové pôžitky (Bhagavadgíta, 1991, s. 601 – 623).

V starom Iráne nemáme o ahuroch a daēvoch také presné informácie, ale vieme, že daēvovia, starí, ale falošní bohovia, sú stúpencami lží a snažia sa skaziť ľudí, kym ahurovia, praví bohovia, im pomáhajú dosiahnuť najvyššie dobro (pozri Reichelt, 1978, s. 24). V starej Aveste sú démoni označovaní ako lakomí a bohovia ako štedrí (pozri Kellens, 1994, s. 84). Z Jaštu 5 vieme, že obetné nápoje božským ahurom nemôžu piť klamári, zbabelci, žiarlivci, ženy, chorí, slepí, hluchí, skazení, ničitelia, lakomci, slabí, hrbatí a podobne (pozri Jašt 5.92 – 5.93 in: Avesta, 1886 – 1896). Došlo tu teda v porovnaní s Indiou k terminologickej zámene, ale pojmy zostávajú v zásade tie isté.

Treba dopovedať, že delenie na dve skupiny bohov v takomto pojmovom rozlíšení poznáme veľmi dobre aj z germánskej mytológie. Germánski ásovia, plurál v starej nórčine je *æsir*, boli bohmi moci a vojny, ich nepriatelia vánovia boli bohmi plodnosti, mora, prosperity, mágie, ochrancovia bohatstva, pôžitku a mieru, zo starých literárnych pamiatok o vánoch navyše vieme, že pestovali manželstvá medzi príbuznými a aj incest, ktoré boli medzi ásmi zakázané.

Jazykovedci oddávna poukazujú na to, že baltská a slovanská skupina susedili na jednej strane s árijskými nárečiami, z ktorých vznikol staroindický a iránsky jazyk, a na druhej strane s nárečiami germánskymi (pozri napr. Stanislav, 1956, s. 110). Susedili nielen s týmto nárečiami, ale aj s týmto národnimi a kultúrami. Je preto a priori veľmi pravdepodobné, že slovanské náboženstvo, rovnako ako indické, iránske či germánske, delí svet bohov a ich ctiteľov podľa toho, či za najvyššie dobro považujú ukávanie žiadostivosti, bohatstvo, mier a iné pomínoteľné dobrá, alebo moc, spravodlivú vojnu a niečo skutočné a večné.

Táto pravdepodobnosť sa rovná istote, keď čítame texty zmlúv medzi Russmi a Byzantskou rišou z rokov 907 a 971: „*и мужи его по рускому закону кляячася оружьемъ своимъ, и Перуномъ, богомъ своимъ, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ*“ (Vyprávění o dávných dobách, 1989, s. 65) a „*да имѣемъ клятву отъ Бога въ негоже вѣруемъ, въ Перуна и въ Волоса, скотья Бога*“ (Niederle, 1924, s. 93). V prvom prípade sa Perún nazýva „náš boh“ a Volos „boh dobytka“ a v druhom prípade sa Perún nazýva „boh, v ktorého veríme“ a Volos opäť iba „boh dobytka“.

Dnes si teda prvýkrát musíme položiť otázku, čo vlastne tento dobytok je, alebo lepšie: kto vlastne tento dobytok je, keď nie je „my“ a „my“ v neho neveríme. Z textov jednoznačne vyplýva, že Volos nebol bohom tých, ktorí podpisovali zmluvy, a že tito v neho ani neverili. Keďže zmluvy podpisovali vládcovia – bojovníci a navyše Perún ako hromovládca je nepochybňým predstaviteľom indoeurópskeho boha vládnucej spoločenskej triedy bojovníkov, Volos, Veles je s veľkou pravdepodobnosťou bohom hospodárskym s elementom mágie, ktorému podlieha hospodársky produktívna väčšina obyvateľstva. Taktto ostatne usudzujú aj iní bádatelia (porov. napr. Váňa, 1990, s. 262 – 263; Gieysztor, 1986, s. 27).

Veles bol nielen bohom skotu vo význame „dobytok“, výraz v staroruštine znamenal tiež „peniaze, daň“ a podobné významy nachádzame aj v germánskych jazykoch: v gótskom *skatto*, starohornonemeckom *skaz* „denár, peniaze, peniaz, majetok“, nemeckom *Schatz*, staroislandskom *skattr* „poklad“, starofrízskom *skett* „peniaze“, tu aj „dobytok“ či starosaskom *skatt* „peniaz, majetok“ (pozri Machek, 1971, s. 548). Čo je však ešte dôležitejšie, Veles je aj bohom skotu ako „nie-nás (vládcov)“ a tých, čo skotačia, teda správajú sa neviazane.

A ako chtíč, hnev a chamtivost' sú tri brány, ktoré vedú podľa Bhagavadgíty do pekiel (pozri Bhagavadgíta, 1991, s. 620), tak aj Veles je bohom pekiel. Zo 16. storočia máme doloženú českú frazému posielat' niekoho „někam k Velesu za moře“, ktorá je dôkazom Velesovej záhrobnosti (porov. Bylina, 1993,

s. 80), pretože u Indoeurópanov je obvyklé umiestňovať záhrobný svet za veľkú vodu. Ďalším dôkazom je celý rad indoeurópskych výrazov s podobným koreňom, ako je vo *Veles*, napríklad luvijské *u(wa)lant-* „smrť“, *ulantalli* „smrteľný“, tocharské A *wäl* „umierat“, *waln* „mŕtvy“, grécke *Hλόσιον (πεδίον)* „Elyzejské polia“, staroírske *fuil* „krv“, waleské *gweli* „rana“, staroislandskej *Valr* „bitka na vojnovom poli“, ale aj iné starogermańskie slová, ako dobre známa *valhalla*, *valkýry* „devy berúce hrdinu spomedzi mŕtvych na bojovom poli a privádzajúce ho k Ódinovi“, a napokon litovské *vėlės* „duše mŕtvych“ (pozri Gamkrelidze, Ivanov, 1984, s. 422 – 426). Litovský pár Perkūnas – Velnias je dokonalou paralelou slovanského páru Perún – Veles, Perkūnas je baltský hromovládca a *Velnias* je k *velionis* „smrť“ a zrejme aj **Velionis* „božstvo mŕtvych“, obe litovské nadprirodzené bytosti rovnako viedli večný boj (pozri Greimas, 1985, s. 52, 77). Ale Veles nemusí byť len bohom mŕtvych, môže byť aj bohom smrteľných, a to v protiklade k Perúnovi, ktorý je bohom večne živých, nesmrteľných, tých, čo po sebe zanechali hodnoty.

Rozdiel medzi Perúnom a Velesom je aj rozdiel medzi Dobrom a Zlom. Perún, ako aj indickí devovia, iránski ahurovia a germánski ásovia, bol bohom skutočných, nesmrteľných hodnôt a vôle k moci. Vôľa k moci sa chápe ako niečo, čo je najväčšou prirodzenosťou dobrých, v tom zmysle hovorí aj Krišna Ardžunovi v slovenskom preklade Bhagavadgity: „*Lebo nikdy sa nestalo, aby som nebol ja, ty alebo tamní mocichtví. A nikdy sa nestane, aby sme niekedy prestali byť*“ (Bhagavadgita, 1997, s. 13). Veles, ako aj indickí asurovia, iránski daēvovia a germánski vánovia, bol naproti tomu bohom neskutočných, pominuteľných hodnôt a túžby po rozkoši. Táto démonska vlastnosť je aj v gréckom filozofickom termíne eudaimonizmus, ktorého etickým príkazom je: konaj vždy tak, aby si bol šťastný. To je presne to dobro, ktorým opovrhol bohom podobný Achilles pred cestou do Tróje a po stáročiach jeho žiak Alexander, počúvajúci hlas starej indoeurópskej prirodzenosti vládcov – bojovníkov a nie učiteľa Aristotela.

Ako dosvedčuje Vladimírov panteón v Kyjeve, do skupiny bohov okolo Perúna Veles nepatril: „*И нача княжити Володимеръ въ Киевѣ единъ и поставилъ кумиры на холму внѣ двора теремнаго: Перуна древяна а главу его сребрену а усы златъ и Хѣрса, Дааждьбога и Стрибога и Симаръгла и Мокошь*“¹ (Niederle, 1924, s. 94). Je otázkou, prečo Vladimír nechcel postaviť na svojom dvorci k obetám aj sochu Velesa, boha majetku, mágie, hospodárov, keď bol natol'ko významný, že pri jeho mene sa uzatvárali zmluvy medzi národnmi. Táto otázka je však iba rečnícka. Druhou, nerečníckou otázkou je, prečo bola medzi bohmi vládnúcich popri bohoch nebeských telies Chorsovi a Dažbogovi, praotcovi vetrov Stribogovi a záhadnom Simarglovi aj bohyňa Mokoš.

Mokoš je jedným z interpretovateľnejších božstiev slovanského panteónu. Etymológia teonyma *Mokoš* je jednoznačná. Ku bežnej slovanskej koncovke -ošť indoeurópsky aj praslovanský koreň **mok-* „namáčať“ (pozri Jagić, 1880,

¹ Hlásku ē uvádzame v celej štúdii z technických dôvodov v latinke.

s. 7), z toho napríklad staroslovenske *mokrъ*, t. j. „mokrá, vlhká“, a preto úrodná zem. Navyše z viacerých miest Slova sv. Grigorija usudzujeme, že jej kult súvisel so sexuálnym uspokojovaním: „*Мокашь чтут и малакню велми почитают... также бо и малакию чтоша*“ alebo: „*мокошь чтут и малакию и кылу велми почитают, рекуще буякини*“ a v inom variante: „*и мокошь чтуть и кылу и малакию, иже есть ручный блудъ.*“ Výraz *malakia* je zo starého gréckeho *μαλακία* „mäkkost“, ochablosť (spojená s pohlavnými výstrednosťami, špeciálne onániou)“ (Niederle, 1924, s. 122). Okrem týchto písomných zmienok vieme z etnografie, že v neskorom severoruskom a ukrajinském folklóre z 19. storočia Mokoš vykonávala funkciu ochrankyne ženských prác, najmä pradenia a strihania oviec (pozri Niederle, 1924, s. 123 – 124; Łowmiański, 1986, s. 124; Váňa, 1990, s. 81). Z tohto potom vyplýva, že bohyňa Mokoš bola božstvom plodnosti, úrody a ženských prác, s jej kultom sa spájali sexuálne úkony a to všetko sú atribúty jednoznačne patriace skôr zlým bohom.

Vo všetkých troch smeroch, v jazykovednom výklade mena, písomných zmienkach o súvislosti sexuálnych obradov s jej kultom, aj v jej spojitosi so ženskými prácami známej z etnografie, zodpovedá Mokoš iránskej bohyne vlhkosti Arədvī (Sūrā Anāhitā), ktorej meno znamená Vlhká (Silná Nepoškvrnená) (Dresden, 1977, s. 296 – 297), starala sa o úrodu, chov dobytka, oviec a o pôrody (pozri Gieysztor, 1977, s. 32) a taktiež jej kult sprevádzali sexuálne mystériá, čo však pre indoeurópsky kult Matiek zeme nie je vôbec výnimočné (porov. Niederle, 1924, s. 123; Váňa, 1990, s. 81 – 82).

Viac svetla do otázky, prečo je Mokoš v panteóne bohov, kde je Perún a nie je Veles, môžu potom priniesť zmienky o jej iránskom ekvivalente, bohyne Arədvī. Tieto možno nájsť v iránskej Aveste, ktorej dochovanú časť tvoria texty rôzneho pôvodu a rôzneho charakteru. Nás však bude zaujímať len Jašt 5, ktorý patrí medzi staršie a hodnotnejšie jašty, hymny na božstvá, takzvanej Chorda Avesty (Reichelt, 1978, s. 24) a je priamo venovaný bohyne Arədvī.

Vo vetách 94 a 95 spomínaného jaštu sa píše:

94. *Potom sa Zarathustra opýtal Arədvī Sūrā Anāhitā: „Ó, Arədvī Sūrā Anāhitā! Čo sa stane s tými obetnými nápojmi, ktoré skazení veriaci daevov prinášajú k tebe po slnka západé?“*

95. *Arədvī Sūrā Anāhitā odpovedala: „Ó, čistý, svätý Spitamovec Zarathustra! Kviliacich, tlieskajúcich, poskakujúcich a tancujúcich šesť sto a tisíc daēvov, ktorí nesmú prijať tú obetu, príjme tie obetné nápoje, ktoré muži prinášajú ku mne.“*

Tieto vety by mohli byť klúčom k poznaniu bohyne Mokoš. Démonom sa nesmeli prinášať obete. Možno sa nemohli prinášať ani Velesovi, tento sa, ako sme uviedli, medzi bohmi Vladimírovho panteónu, ktorým sa obetovalo, nespomína. V každom prípade sa vyznavači iránskych démonov, daēvov, obracali na predstaviteľku skupiny bohov, ahurov, ktorá im bola svojou funkciou najbližšia. Z textu však úplne jednoznačne vyplýva, že Arədvī k démonom nepatriila.

To je ostatne zrejmé z viacerých miest, napríklad už aj zo začiatku prvej vety Jaštu 5:

1. *Ahura Mazda sa obrátil ku Spitamovcovi Zarathushtovi hovoriac: Prines obetu, ó, Spitamovec Zarathustra! K tejto mojej studni, Arədvī Sūrā Anāhitā, docháleka sa rozlievajúcej a zdavie dávajúcej, ktorá nenávidí dačov a riadi sa zákonomi Ahuru...*

Z toho môžeme potom usúdiť, že Mokoš, aj keď bohyňa hospodárska a sexuálna, bola pôvodom iná ako Veles. Bola symbolom hospodárstva a pohlavnosti ako nevyhnutných udržiavateľov života, kým Veles bol bohom nadmerného bohatstva a nadmernej pohlavnosti, ktoré viedli k zlým vlastnostiam, nebezpečenstvu pre kultúru a civilizáciu, čiže kultúrnosti a civilizovanosti.

Čo sa týka ostatných bohov Vladimírovho panteónu v Kyjeve, nevieme úplne jednoznačne posúdiť, či boli dobrí alebo zlí v starom slova zmysle. Zdá sa však, že boli dobrí. Dažbog sa totiž uvádza ako syn boha Svaroga, jednoznačne boha dobrého, boha poriadku a nepriateľa rozkoše: „*Po potope a rozdeľení jazykov počal najskôr panovať Mestrom z rodu Chamovho, po ňom Eremija (Hermes), po ňom Feosta (Hefaistos), ktorého i Zvarogom (Sovarogom) nazývali Egypťania. Keď tento Feosta v Egypťe panoval, spadli kliešte z neba; on bol prvý, ktorý zbrane koval, lebo predtým bili sa ľudia palicami a kamením. Tento Feosta dal zákon, aby ženy jedného muža pojímali a počestne sa chovali, cudzoložnice potom kázal trestať. Preto nazvali ho bohom Zvarogom. Lebo predtým ženy vyvádzali neresti, s kým chceli, a žili výstredne ako dobytok. Keď niektorá porodila dieťa, dala ho tomu, kto jej bol milý... Feost zrušil tento zákon a prikázal, aby muž jednu ženu mal a žena za jedného muža sa vydala. Kto sa proti tomu previnil, mal byť uvrhnutý do ohnivej pece. Preto menovali ho tiež Egypťania Svarogom a uctievali ho. Po ňom kraľoval syn jeho menom Slnce, ktorému vraveli Dažbog...“* (Máchal, 1995, s. 170 – 171; do slovenčiny upravil autor článku). Dažbog musel teda patriť, podobne ako jeho otec, vynálezca kovových zbraní, ktoré priniesli vládnucim dobro v podobe vyšej bojaschopnosti, do skupiny dobrých bohov. O Stribogovi zo Slova o pluku Igorovom vieme iba to, že je praotcom nepríjemných, a teda vojská zoceľujúcich, čiže dobrých vetrov: „*Се ветри, Стрибожи внуци, веютъ съ моря стрелами на храбрыя плькы Игоревы*“ (Slovo o pluku Igorově, 1989, s. 92). A o Chorsovi, že sa vo viacerých prameňoch zjavuje popri Perúnovi ako anjel hromu, že Perún bol vládcom v Grécku a Chors na Cypre a iné súvislosti s Perúnom, čo vari naznačuje jeho božské, nie démonskej vlastnosti. Slovo o pluku Igorovom však kvôli zmienke o vlkoch a tomu, že nočný beh mohol skrížiť cestu mesiacu, ukazuje, že bol najskôr bohom mesiaca: „*Всеславъ князъ людемъ судяше, княземъ грады рядяше, а самъ въ ночь влькомъ рыскаше: изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя, великому Хръсови влькомъ путь прерыскаше*“ (Slovo o pluku Igorově, 1989, s. 97). O Simarglovi nevieme nič.

Vrátime sa teda k intuícii V. V. Martynova, podľa ktorého sa pári *bogъ – divъ* neopiera o charakteristiku „nebeský“ – „zemský“, ale skôr o charakteristiku „dobrý“ – „zlý“. Po zadefinovaní dobrého, t. j. silného, a zlého, t. j. slabého, by sme mohli myšlienkový odkaz na starý iránsky pár baga – daeva v slovanskom náboženstve nájsť. Avšak Veles sa jasne označuje slovom *bogъ*, a preto samotný pár *bogъ – divъ* sa neopiera o charakteristiku „dobrý“ – „zlý“, ale práve o charakteristiku, ako je to u väčšiny indoeurópskych národov, „nebeský“ – „zemský“.

S úplnou istotou môžeme do kategórie slovanských bogov zaradiť bohov s teonymami obsahujúcimi tento koreň a tito sú traja. Prvým je Stribog, záhadný praotec vetrov, druhým Dažbog, boh slnka, a tretím Černobog z prostredia západných Slovanov. Nejestvuje žiadny dôvod, prečo by sme nemohli uznať, že Stribog, Dažbog a Černobog sídlili v nebi. Práve naopak. Keď si odmyslíme Černoboga, o ktorom Helmold vráví: „*Unde etiam malum deum sua lingua diabol sive Zcerneboch, id est nigrum deum appellant*“ (Toporov, 2002, s. 66), čiže je čiernym bohom a nič viac o ňom nevieme, Dažbog ako personifikované slnko sídlil v nebi určite a Stribog ako praotec vetrov veľmi pravdepodobne.

Kategóriu bogov v slovanskom náboženstve však možno rozšíriť aj o ďalšie mená. Apelatívum *bogъ* sa pri zmluvách uvádzá pri Perúnovi, bohovi hromu a vládcovi neba, ale aj pri Velesovi, Volosovi, ktorý tiež súvisel s nebom, pretože slovanský názov súhviedzia Plejád, ktorého názov zní avestskej *Perūnē*, je *Volosyni*. A keďže Dažboga a Striboga treba medzi bogov zaradiť určite, mohol by k nim patriť aj Dažbogov otec Svarog a bohovia, ktorí spolu s nimi dvoma tvoria Vladimírov panteón v Kyjeve, okrem Perúna Chors, Simargla a Mokoši.

Svarog je pritom, podobne ako Perún, určite nebeská bytosť, dokonca pravdepodobne starý indoeurópsky Otec neba, Chors, ako sme uviedli, je najskôr bohom zosobňujúcim mesiac na nebi a problém pri zaradení na nebesia nepredstavuje ani Simargl, pretože toto božstvo je také záhadné, že nikto nevie ani to, či je to božstvo jedno, alebo sú to božstvá dve, Sim a Rgl. Na prvý pohľad sa však opäť zdá, že sem nemôže patriť Mokoš, Matka zeme.

A opäť pri jej zaradení treba využiť avestskej Jašť 5 a potom, mutatis mutandis, chápať Mokoš ako bohyňu, ktorá bola nebeská. Na základe 85., 88. a 132. vety Jašť 5 totiž jednoznačne vidíme, že Arədvī, napriek tomu, že je v starom iránskom náboženstve považovaná za Matku zeme, sídlila na nebesiach:

85. *Ktoej milosrdný Ahura Mazda rozkázal, takto hovoriac: „Zíd, Arədvī Sūrā Anāhitā, zíd z tých hviezd na zem stvorenú Ahurom, aby sa ti veľkí vládcovia mohli klaňať, páni nad krajinami a ich synovia.“*

88. *Potom Arədvī Sūrā Anāhitā zišla dolu, ó, Zarathustra! Dolu z tých hviezd na zem stvorenú Mazdom! A Arədvī Sūrā Anāhitā takto riekla: ...*

132. *Silou tejto obete, tohto vzývania, ó, Arədvī Sūrā Anāhitā! Zíd dole z tých hviezd na zem stvorenú Ahurom...*

Na záver iba zhronieme, že korelačný pár *bogъ – divъ* sa u Slovanov najpravdepodobnejšie opiera o charakteristiku „nebeský“ – „zemský“, ale tento pozna-

tok je v podstate bezvýznamný. Oveľa významnejší je poznatok, že sa slovanskí bohovia vnútorne členili na dobrých a zlých a existoval medzi nimi antagonizmus. Nepriamym dôkazom toho je antagonizmus devov a asurov u Indov, ahurov a daēvov u Iráncov, ásov a vánov u Germánov a Perkūnasa a Velniasa u Baltov. Priamym dôkazom je neprítomnosť idolu významného boha Velesa v kyjevskom panteóne a to, že sa v zmluvách Veles považuje za cudzieho boha, v ktorého zmluvy podpisujúci vládnuci neveria. Tento poznatok je oveľa významnejší, pretože vojna dobrých a zlých bohov a dobrých a zlých morálnych vlastností je nielen v pozadí celej história indoeurópskej civilizácie, ale je živá aj dnes.

Literatúra

- Avesta. The sacred book of the Parsis. I – III. Ed. Karl Friedrich Geldner. Stuttgart: W. Kohlhammer 1886 – 1896.
- Bhagavdgita. Taková, jaká je. Praha: The Bhaktivedanta Book Trust 1991. 820 s.
- Bhagavdgita. Rozhovor Boha s človekom. Bratislava: Hevi 1997. 116 s.
- BYLINA, Stanisław: Słowiański świat zmarłych u schylku pogaństwa. Wyobrażenia przestrzenne. In: Kwartalnik historyczny, 1993, roč. 4, s. 73 – 88.
- DRESDEN, Mark Jan: Mytologie starého Íránu. In: Mytologie starověku. Praha: Orbis 1977, s. 275 – 304.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ, Тамаз Валерианович, ИВАНОВ, Вячеслав Всеволодович: Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры I, II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета 1984. 1331 s.
- GIEYSZTOR, Aleksander: The Slavic Pantheon and new comparative Mythology. In: Questiones medii aevi I. Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego 1977, s. 7 – 32.
- GIEYSZTOR, Aleksander: Mitologia Słowian. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe 1986. 272 s.
- GREIMAS, Algirdas Julien: Des dieux et des hommes. Études de mythologie lithuanienne. Paris: Presses Universitaires de France 1985. 235 s.
- HORVÁTHOVÁ, Emília: Reminiscencie na staroslovanské božstvá v slovenských prameňoch. In: Studia Academica Slovaca, 1990, roč. 19, s. 151 – 164.
- JAGIĆ, Vatroslav: Mythologische Skizzen II. In: Archiv für slavische Philologie, 5, 1880, s. 1 – 14.
- KELLENS, Jean: Le pantheon de l'Avesta ancien. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag 1994. 160 s.
- ŁOWMIAŃSKI, Henryk: Religia Słowian i jej upadek. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe 1986. 432 s.
- MÁCHAL, Jan: Bájeslová slovanská. Olomouc: Votobia 1995. 217 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd 1971. 868 s.
- МАРТЫНОВ, Виктор Владимирович: Проблемы происхождения славянской теонимии. In: Światowit, 1995, roč. 40, s. 185 – 189.

NIEDERLE, Lubor: Slovanské starožitnosti. Díl II. Svazek 1. Základy kulturních starožitností slovanských. Víra a náboženství. Praha: Bursík & Kohout 1924. 300 s.

REICHELT, Hans: Awestisches Elementarbuch. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag 1978. 516 s.

Slovo o pluku Igorově. In: Staroruská čítanka. E. Fojtíková. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1989, s. 88 – 119.

STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava: Vydatelstvo Slovenskej akadémie vied 1956. 592 s.

TOPOROV, Vladimir Nikolajevič: Predzgodovina književnosti pri Slovanih. Pokus rekonstrukcije. (Uvod v preučevanje zgodovine slovanskih književnosti). Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta 2002. 160 s.

VÁŇA, Zdeněk: Svět slovanských bohů a démonů. Praha: Panorama 1990. 280 s.

Vyprávění o dávných dobách – Nestorův letopis ruský. In: Staroruská čítanka. O. Kovačičová. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1989, s. 88 – 119.

Specifika prvního staročeského překladu *Knih prorockých a Knih makabejských*

Markéta Pytlíková

Oddělení vývoje jazyka,
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

0 Úvod

Ve svém příspěvku bych vás ráda seznámila s některými specifiky nejstaršího českého překladu biblických textů *Knih prorockých* a *Knih makabejských*, edičně zpracovávaných v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR v rámci grantového projektu *Nejstarší český překlad bible. Knihy prorocké a Knihy makabejské* (GAČR 405/05/2528).

Na úvod si nastíníme dosavadní hypotézy vážící se k formě staročeského překladu těchto textů, na příkladech z *Knih makabejských* a z textu *Izaiášova proroctví* si ukážeme, nakolik se tyto hypotézy kryjí s podrobnějším textovým průzkumem, a na závěr se podíváme na to, jaké jsou v této oblasti možné výhledy i limity budoucího zkoumání.

První staročeský biblický překlad, vzniklý v polovině 14. století,¹ se pokoušeli charakterizovat již v průběhu 18. a 19. století Josef Dobrovský a Josef Ji-

¹Znění nejstaršího staročeského biblického překladu z poloviny 14. století se zachovalo v několika rukopisech, jeho nejstarším exemplářem je *Bible drážďanská*, dnes dochovaná částečně jen v opisech a fotokopiích. Nejstarší český biblický překlad zprostředkovává edice Vladimíra Kyase *Staročeské bible Drážďanská a Olomoucká I – IV*, která vyšla mezi lety 1981 až 1996. Druhá půle *Starého zákona*, kterou již V. Kyas nestáčil zpracovat, je náplní výše zmíňovaného grantového projektu jako pátá, závěrečná část edice.

reček. Dobrovský upozorňoval ve své studii z roku 1798 především na zajímací překladové ekvivalenty. Josef Jireček si ale již ve studii z roku 1864 povšiml, že první staročeský biblický překlad se rozpadá po stránce překladových ekvivalentů na dvě skupiny textů. Tuto skutečnost ilustroval především na rozdílných překladech latinského *sacerdos*, které bylo v některých biblických knihách překládáno jako *kněz*, zatímco v jiných jako *pop*. Jireček se rozhodl tuto skutečnost vykládat jako texty ze zdrojů odlišného časového původu – výrazně staršího a výrazně mladšího – spojené do jediného kompilačního svazku první úplné bible. Předpokládal, že na překladu částí této kompilace se mohlo podílet až 17 překladatelů.

Vladimír Kyas ve svých studiích z roku 1971 a 1997 vyšel z některých Jirečkových závěrů a kromě dvojích překladů za *sacerdos* nalezl ještě několik dalších latinských lexémů, jejichž odlišný překlad podle něj dělí první staročeskou bibli na dvě překladatelské poloviny. Jeho interpretace tohoto zajímavého stavu se ovšem od Jirečkova lišila. Podle Kyase se jednalo o výsledek práce dvou překladatelských skupin, které pracovaly ve víceméně stejném časovém období půle čtrnáctého století. Jednotlivé části bible byly podle něj mezi tyto skupiny rozdeleny a rozdíl v jejich překladatelských řešeních mohl být způsoben různým kulturním prostředím (snad odlišnými klášterními komunitami), z kterého obě skupiny pocházely. Kyas předpokládal, že celkový počet překladatelů staročeské bible je deset a že jejich podíl na jednotlivých částech staročeského biblického textu lze vystopovat podle určitých stylistických příznaků.

Podívejme se nyní, jakým způsobem Kyas rozdělil jednotlivé biblické knihy mezi jednotlivé překladatele (sr. Kyas, 1997, s. 43):

Překladatelská skupina P (*sacerdos – pop*)

1. překladatel: Genesis
 2. překladatel: Oktateuch, Par, Ezd, Jud, Est
 3. překladatel: Job, Sap
 4. překladatel: evangelia
- 4 překladatelé, 24 biblických knih**

Překladatelská skupina K (*sacerdos – kněz*)

5. překladatel (*Dominikán*): prolog ke Genesi, Tob, Act, Rg (?)
 6. překladatel: Knihy prorocké
 7. překladatel: Knihy makabejské
 8. překladatel: Epištoly I
 9. překladatel: Epištoly II
 10. překladatel: Apokalypsa
- 6 překladatelů, 48 biblických knih**

Zaměříme-li se na námi sledované texty, vidíme, že jak *Knihy prorocké*, tak *Knihy makabejské* spadají dle Vladimíra Kyase do skupiny, která překládá

sacerdos jako *kněz* a kterou budeme dále nazývat **skupinou K**. Zároveň ale k oběma těmto textovým celkům Kyas přiřazuje samostatné překladatele, kteří dle jeho názoru nepřeložili žádný další biblický text.

V podrobnějších charakteristikách ovšem Kyas připouští, že jak *Knihy prorocké*, tak *Knihy makabejské* mají ve svém překladu jisté shodné rysy s dalšími texty vzniklými v rámci skupiny K. O prorockých knihách říká, že jejich překladatel byl „blízký tlumočníku knih Královských“ (1997, s. 36) a o *Knihách makabejských* „že mají překlad podobný jako předcházející knihy prorocké“ (ibid.). Uváděné rozdíly v překladech některých ekvivalentů, které dle Kyase ukazují na to, že překladatelé zmiňovaných textů jsou dvě odlišné individuality, přitom často představují jen jednotlivé výskyty nepříliš frekventovaných slov.

Nabízí se tedy otázka, nakolik lze z textů skupiny K, minimálně z podskupiny kam spadají i *Knihy prorocké*, *Knihy makabejské* a *Knihy královské*, skutečně relevantně vydělit jednotlivé překladatelské individuality. Nemohou si být tyto texty po překladové stránce bližší, než se dosud předpokládalo?

Zde je na místě se zmínit, že velmi podobná otázka stála za pět let starým průzkumem v rámci mé diplomové práce (Pytlíková, 2002). Zjišťovala jsem tehdy, nakolik je překladatelský styl *Knih královských* shodný s překladatelským stylem knihy *Tobiáš a Skutky apoštolskými*, jejichž překlad je připisován pátemu překladateli, ztotožňovanému s významnou postavou staročeského písemnictví zvanou prostě Dominikán (sr. Kyas, 1968 a Vilikovský, 1948, s. 141 – 160). Krom toho, že průzkum víceméně potvrdil hypotézu o stylové blízkosti těchto textů, nabídl také několik zajímavých zjištění. Na dvě z nich se budu odvolávat i v rámci tohoto příspěvku.

Jednak se ukázalo, že ne všechny příklady, na nichž V. Kyas ilustruje shodnost či rozdílnost překladatelského stylu jednotlivých knih, jsou stejně průkazné. Z 25 porovnávaných překladatelských znaků se jen šest prokázalo jako skutečně relevantních i z hlediska kvantitativního porovnání² (Pytlíková, 2002, s. 85 – 86).

Druhým zajímavým zjištěním bylo, že blízkost překladatelského stylu nevykazují jen porovnávané knihy *Tobiáš*, *Skutky* a *Knihy královské*, ale také *Knihy makabejské*, které byly do průzkumu zařazeny původně jen jako srovnávací texty (ibid. 101 – 106).

Jestliže ovšem *Knihy makabejské* vykazovaly v původním průzkumu velkou blízkost stylu páteho překladatele označovaného jako Dominikán, je na místě zjistit, nakolik blízké budou tomuto stylu *Knihy prorocké*, které sám Kyas cha-

² Podmínky pro uznání „překladatelského znaku“ jako relevantního pro určení autorství daného textu byly následující: možnost abstrahovat v latinském textu předlohu daného překladatelského znaku; existence této předlohy ve většině srovnávaných textů; existence této předlohy v dostatečně vysoké frekvenci (5 a více výskytů) ve většině srovnávaných textů; průkazná odlišnost překladové realizace odlišující jednotlivé zkoumané texty (Pytlíková, 2002, s. 19 – 21).

rakterizuje, jak již bylo zmíněno, jako podobné jak *Knihám královským*, tak *Knihám makabejským*. Proto jsme si zvolili knihu *Izaiáš* jako zástupce prorockých textů a společně s *Knihami makabejskými* jsme ji porovnali jak s texty připisovanými překladateli Dominikánovi, zástupci skupiny K, tak se čtyřmi srovnávacími texty skupiny která překládá *sacerdos* jako *pop*, kterou budeme nadále nazývat **skupinou P**, a která by měla mít výrazně odlišný styl (srov. tabulku 1).

Tabulka 1

překladatelská skupina <i>sacerdos – kněz</i> (skupina K)								překladatelská skupina <i>sacerdos – pop</i> (skupina P)				
5. překladatel (Dominikán ?)		6. překladatel?		7. překladatel?								
Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	Is	1Par	2Par	Mt	L

Otázky našeho průzkumu byly následující:

1) Nakolik se *Izaiáš* a *Knihy makabejské* podobají srovnávacím textům ze skupiny K, do níž by měly patřit.

Tuto otázkou jsme prověřili na porovnání dvou překladatelských znaků rozlišujících skupinu K a skupinu P, totiž na překladech latinských lexémů *sacerdos* a *Domini*.

2) Zda se na realizaci námi sledovaných překladatelských znaků projeví odlišnosti, které by vybízely k domněnce, že překladatel *Izaiáše* (a potažmo všech prorockých knih) a překladatel *Knih makabejských* jsou individuální entity objektivně vydělitelné z obecného stylu srovnávaných textů překladatelské skupiny K.

V rámci druhé otázky se podíváme na realizace pěti překladatelských znaků, které bychom mohli nazvat „neintencionálními“: totiž na překladové ekvivalenty latinského *ecce* v přímé řeči, na míru užívání dublet *tehda/tehdy* a *a řka/řka*, a také na užívání výrazů *zatiem* a *v ta doba* jako překladových ekvivalentů za širokou skupinu latinských spojkových a navazovacích výrazů. U všech těchto překladových řešení totiž můžeme předpokládat, že nejsou vzhledem ke své relativně vysoké frekvenci a oslabené sémantické složce regulována nějakou skupinovou dohodou a že by se v rámci nich mohla projevit případná překladatelská individualita. Všech sedm zkoumaných překladatelských znaků se ukázalo v rámci předchozího průzkumu z roku 2002 jako schopných relevantně odlišit jednotlivé texty, na čtyři z nich nás upozornily přímo Kyasovy studie.

U všech výsledků uvádím jejich p0rocentuální porovnání, jsem si ovšem vědoma, že v případech nízkého výskytu zkoumaných překladatelských znaků jde o porovnání povýtce orientační. Tam, kde je celkový počet zkoumaných překladatelských znaků v textu nižší než pět, na tuto skutečnost výslově upozorňuji uvedením procentuálního přepočtu v závorkách.

1 Dva překladatelské znaky rozlišující jednotlivé překladatelské skupiny

1.1 Překlad latinského sacerdos

BiblDrážd⁶ Is 61:6 ale vy *kněžie božie* vyzývání budete; vos autem sacerdotes Domini vocabimini

BiblDrážd¹ Mach 2:1 V těch dnech povstal Mathatias syn Johanesov syna Symeonova, *kněz z synov Joarimských*; in illis diebus surrexit Matthathias filius Iohannis filii Simeonis sacerdos ex filiis Ioarim

Vladimír Kyas pokládal překladové ekvivalenty latinského *sacerdos* za jednoznačný rozlišovací znak mezi dvěma skupinami textů staročeské bible ztotožňovaných s dvěma skupinami překladatelů. Můj původní průzkum pro diplomovou práci tuto hypotézu potvrdil; jednotlivé knihy připisované jednotlivým překladatelským skupinám překládaly s téměř stoprocentní přesností *sacerdos* buď jako *kněz*, nebo jako *pop*.

Průzkum knihy *Izaiáš* a *Knih makabejských* se v tomto ohledu nijak nevymyká. Více než devadesát procent výskytů slova *sacerdos* je ve všech třech textech přeloženo jako *kněz*. Přestože výskyt zkoumaného latinského slova je v textu knihy *Izaiáš* oproti ostatním zkoumaným textům relativně nízký, domnívám se, že právě vysoká konsekventnost překladu tohoto termínu jak v tomto textu, tak textech srovnávacích řadí i knihu *Izaiáš* bezpečně do skupiny K (srov. tabulkou 2).

Tabulka 2

	skupina K										skupina P			
	5. překladatel?					6. překladatel?		7.?						
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	Is	1Par	2Par	Mt	L	
sacerdos	0	25	34	9	29	37	42	27	6	20	83	28	22	
kniežě					1				1					
starosta							1	1						
najzácnější			1											
kněz, kněžský %	23	32	8	27	35	38	24	6		1				
	92	94	88,9	93,1	94,6	90,5	92,3	100						
pop, popský, popový %										20	80	28	22	
											100	96,4	100	100
jiný překlad						1								
schází část rkp.							2							
om.	2	2		1	2			1			2			

1.2 Překlad latinského Domini

BiblDrážd⁶ Is 63:7 Na smilování *božie* vzpománu, chválu *boží* na všech věcech, jěžto nám jest dal; miserationum Domini recordabor laudem Domini super omnibus quae redditum nobis

BiblDrážd¹ Mach 12:16 obdržal město skrzé *boží* vuoli, slovutná pobitie učinil; et capta civitate per Domini voluntatem inenarrabiles caedes fecit

Tvarem *Domini* míníme genitiv singuláru latinského substantiva *Dominus* – Pán, Hospodin. Vladimír Kyas uvádí, že pro *Skutky apoštolské* a *Knihy královské* je jako překladový ekvivalent za *Domini* typické adjektivum *boží* a že tento ekvivalent ukazuje na překladatelskou shodu mezi zmíněnými dvěma texty. Z našeho průzkumu ovšem vyplývá, že ekvivalent *boží* není typický jen pro dvě výše uvedené knihy, ale pro celý vzorek zkoumaných textů skupiny K,

včetně *Izaiáše* a *Knih makabejských*. (U 1. Makabejské musíme ovšem počítat s jistým omezenou relevantností tohoto výsledku danou nízkým výskytem *Domini* v latinské předloze.) Obecně můžeme říci, že překladové ekvivalenty za *sacerdos* a *Domini* tedy řadí jak knihu *Izaiáš*, tak *Knihy makabejské* jednoznačně do překladatelské skupiny K (srov. tabulku 3).

Tabulka 3

	skupina K										skupina P					
	5. překladatel?					6. překladatel?			7.?							
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	Is	1Par	2Par	Mt	L			
Domini	12	31	94	36	107	106	3		9	90	69	177	8	21		
chybný překlad						1 ^b										
odlišný překlad překlad zájmenem posesivním	1 ^a		3						1 ^c							
boží deklin. %	9	26	67	30	83	87	3	(100)	7	79	15	6	0	1	4,8	
odlišná vazba (s <i>hosподин</i> v N sg.)	1		12	3	14	4				1		1				
boha (G. sg.)			3	2	2					4	1	1				
hospodinu (D sg.)			3		2	1				1	1	1	1			
hospodina (G.sg.)	1	2	3	1	3	7			1	2	3	8		2		
hospodinov deklin. %	2	1			1					2	48	155	7	18	85,7	
om.		6,5	1,1		0,9					2,2	69,6	87,6	87,5	85,7		

a) BiblDrážď Tob 2,1 dies festus Domini; den velikého hodu

b) BiblOl 4Rg 18,25 numquid sine Domini voluntate ascendi ad locum istum; Zdali sem bez hospody mého vóle přijel na toto miesto; (zřejmě pochopeno chybně jako dominus (král syrský) místo Dominus – Hsopodin)

c) BiblOl 2Mach 13,17 adiuvante eum Domini protectione; s pomocí krále nebeského

2 Pět překladatelských znaků neintencionálních, rozlišujících individuální překladatele

Zaměřme se nyní na to, jak vyhlíží porovnání tohoto vzorku textů v rámci pěti překladatelských znaků, které jsme nazvali neintencionálními. Připomeňme, že jde o překlady takových latinských předloh, které jsou v textech relativně frekventované a přitom sémanticky oslabené a u kterých předpokládáme, že nepodléhají skupinové stylistické regulaci. Nelze tedy vyloučit, že právě na jejich re realizaci by se mohl případně projevit styl konkrétní překladatelské individuality.

2.1 Překladové ekvivalenty za latinské *ecce* užívané v přímé řeči

BiblDrážď Is 59:1 Aj tot' *nenie ukrácena ruka božie, aby spasiti nemohla; ecce non est adbreviata manus Domini ut salvare*

BiblDrážď 1 Mach 2:12 *Aj tot' svatosti našě a krásá našě a jasnost našě opuštěla jest; et ecce sancta nostra et pulchritudo nostra et claritas nostra desolata est*

Ve vulgátním textu se *ecce* v přímé řeči užívá obvykle ve funkci emotivního zvolání či výrazu překvapení. Jeho překladové ekvivalenty rozdělují zkoumaný vzorek zhruba na dvě poloviny: v textech nalezejících do skupiny K výrazně převažovaly ekvivalenty začínající slovem *aj* (v poměru od 50 do 90 %), zatím-

co v textech skupiny P převládaly ekvivalenty začínající slovem *tot'* (v poměru od 40 do 74 %).

Výsledek průzkumu knihy *Izaiáš* (viz tabulka 4) opět přiřadil tento text ke skupině K; téměř 84 % všech případů bylo překládáno výrazem počínajícím slovem *aj.* Tento výsledek tedy knihu *Izaiáš* nijak nevyděluje z obecného stylu této skupiny. S *Knihami makabejskými* je v tomto případě situace o něco komplikovanější. Zatímco v 2 Mach se *ecce* v přímé řeči nevyskytuje vůbec, v 1 Mach je výrazem s *aj* na začátku realizována jen polovina *ecce*, tedy nejméně z celé skupiny K. Vzhledem k nízkému počtu *ecce* v celém textu 2 Mach i vzhledem například k podobnému výsledku ve *Skutcích apoštolských* je však obtížné určit, zda tuto skutečnost hodnotit jako projev samostatné překladatelské individuality.

Tabulka 4

	skupina K								skupina P				
	5. překladatel?								7. překladatel?				
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2 Mach	Is	1Par	2Par	Mt	L
<i>ecce</i> celkem	2	18	42	15	17	19	8	0	97	3	10	34	40
výrazy počínající aj celkem	2	10	31	12	13	17	4			2			3
%	(100)	62,5	73,8	80	76,5	89,5	50		83,5	(66,7)			7,5
výrazy počínající <i>tot'</i> celkem		2	1	1		1			1	4	25	19	
%		11,1	2,4	6,7		5,3			(33,3)	40	73,5	47,5	

2.2 Realizace dublet řka/a řka a tehda/tehdy

Průzkum neplnovýznamových dubletních tvarů, ideálně takových, které jsou bez problémů zaměnitelné, se pokládá v průzkumu určování autorství textů za jednu nejefektivnějších pomůcek. Je tomu tak především proto, že lze předpokládat, že preference té které dublety je dána v první řadě autorským stylem, nikoli nějakými vnějšími vlivy, jako je kupříkladu styl epochy, literární skupiny atd. (sr. Grišunin, 1960). V našem případě by nám mohlo průzkum dvou dublet ukázat, zda v rámci našeho vzorku textů vystupuje ze skupiny K nějaký individuální překladatelský styl či styly.

2.2.1 Dubleta řka/a řka

Pror Is 19:25 Požehnání dal hospodin všech zástupuov a řka: „Požehnaný lid muoj...“; benedixit Dominus exercituum dicens benedictus populus meus

Pror 1 Mach 2:27 I zavolal jest Mathatias po městě velikým hlasem a řka; et exclamavit Mathathias voce magna dicens

Při svém průzkumu *Knih královských* v rámci diplomové práce jsem zjistila, že u participia řka uvádějícího přímou řec obecně existuje mezi jednotlivými texty rozdíl v jeho užívání s předsunutou spojkou a bez ní. Rozhodla jsem se tuto teorii ověřit na průzkumu překladů latinského *dicens*, za které je v českém textu dosazováno a řka nebo řka nejčastěji. Zaměřila jsem se na ty ekvivalenty, které v sobě obsahovaly participium řka, a zjišťovala jsem, jak ten který text preferuje dosazování dodané spojky a. Všechny ekvivalenty, kde bylo a překladem latinského et či podobné latinské souřadicí spojky, byly pochopitelně vyloučeny.

Podle míry užití *a řka* a *řka* se zkoumaný vzorek opět rozpadl na texty skupiny K a texty skupiny P. Překladatelská skupina K se ukázala jako velmi konzistentní, míra užívání *a řka* se procentuálně pohybuje v úzkém rozptylu 92 % – 100 %. Přestože skupina P se jeví co do dosazování *řka* za *dicens* jako méně soudržná, ani jeden ze zkoumaných textů se svými výsledky nepřiblížuje jednotnému stylu překladu skupiny K.

Izaiáš i *Knihy makabejské* svým procentuálním poměrem preference *a řka* před *řka* zcela zapadají do rozptylu míry preference textů skupiny K (srov. tabulku 5). V rámci tohoto průzkumu tedy z výsledků nevybočuje nic, co bychom mohli označit jako individuální překladatelský styl.

Tabulka 5

	skupina K							skupina P										
	5. překladatel?				6. překladatel?			7?	Is			1Par			2Par		Mt	L
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	Is									
dicens	8	25	32	31	52	54	16	4		18	10	27	52	55				
překládané																		
(a) řka	8	23	32	29	52	52	15	4		17	7	13	6	1				
%	100	92	100	93,5	100	96,3	93,7	(100)		94,4	70	48,2	11,5	1,8				
řka				2		2	1			1	3	14	46	54				
%				6,5		3,7	6,3			5,6	30	51,8	88,5	98,2				

2.2.2 Dubleta *tehda/tehdy*

BiblDrážd' Is 37:36 Tehda vyšel jest anděl boží; *egressus est autem angelus Domini*

BiblDrážd' 1 Mach 2:27 Tehda na tom miestě padl jest Eliodus na zemi; *subito autem Heliodorus concidit in terram*

Velmi podobný výsledek získáme při průzkumu realizace dublet *tehda/tehdy*. Přestože se v textech obou skupin hojně užívalo příslovce se základem *tehd-*, zastupujícího širokou škálu latinských spojkových a navazovacích výrazů, obě překladatelské skupiny se od sebe lišily co se týče preference jedné z možných dublet. Zatímco skupina K preferovala téměř stoprocentně dubletu *tehda*, skupina P s téměř shodnou konsekventností dávala přednost dubletě *tehdy* (srov. tabulku 6). Navzdory očekávání se tedy ani v tomto případě neobjevuje v rámci skupiny K žádné individuální překladatelské řešení.

Tabulka 6

	skupina K							skupina P										
	5. překladatel?				6. překladatel?			7?	Is			1Par			2Par		Mt	L
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	Is									
celkem	26	185	258	176	118	132	71	74	18	19	42	195	96					
tehd-																		
tehda	26	176	235	173	114	127	65	65	17	2	6	0	1					
%	100	95,1	91,1	98,3	96,6	96,2	91,6	87,8	94,4	10,5	14,3	0	1					
tehdy	0	9	23	3	4	5	6	9	1	17	36	195	95					
%	0	4,9	8,9	1,7	3,4	3,3	8,4	12,2	5,6	89,5	85,7	100	99					

Jeden rozdíl mezi texty skupiny K a knihou *Izaiáš* je ale zjevný – je to rozdíl kvantitativní. Výskyt základu *tehd-* je v tomto textu řádově menší než ve

většině ostatních textů skupiny K. Domnívám se však, že tuto diskrepanci lze vysvětlit i jinak, než individuálním překladatelským stylem. Podobnou situaci totiž nalezneme i u průzkumu výskytů *zatiem* a *v ta doba* ve funkci navazovacích časových výrazů, které Vladimír Kyas pokládal za spojovací výrazy typické pro styl pátého překladatele – Dominikána.

2.3 Zatiem

BiblDrážd' Is 37:21 Zatiem poslal jest Izaiáš, syn Amos, k Ezechiašovi a řka; et misit Isaias filius Amos ad Ezechiam dicens

BiblDrážd' 2 Mach 4:26 Zatiem Jazon, jenžto svého bratra jal, byl ten jest oblížen; et Iason quidem qui proprium fratrem captivaverat ipse deceptus

Tabulka 7

zatiem celkem	skupina K								skupina P				
	5. překladatel								6. překladatel?		7?		
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	Is	1Par	2Par	Mt	L
	5	41	54	31	27	33	37	35	1	0	0	1	0

Průzkum výskytu příslovce *zatiem* jednoznačně rozdělil zkoumaný vzorek textů na texty skupiny K, které užívaly tohoto překladového ekvivalentu v rádu desítek (s výjimkou knihy Tobiáš), a texty skupiny P, kde se *zatiem* vyskytlo jen jednou, v *Matoušově evangeliu*. Výraznou výjimkou je však opět kniha *Izaiáš*, kde se *zatiem* vyskytuje jedinkrát.

2.4 V ta doba

BiblDrážd' Is 36:11 V ta doba vecě Eliachim a Sobna a Jae k Rapsacenovi: „Mluv k sluhám k tvým syrským jazykem...“; et dixit Eliachim et Sobna et Ioea ad Rabsacen loquere ad servos tuos syra lingua

BiblDrážd' 1 Mach 6:1 V ta doba král Anthiochus zchodil svrchnie vlasti i uslyšal, ež jest Elimaida (město) v Persidě přenáčité a přebohaté v střebře a v zlatě.; Et rex Antiochus perambulavit superiores regiones et audivit esse civitatem Elymaidem in Perside nobilissimam et copiosam in argento et auro

Tabulka 8

navazovací výrazy s <i>doba</i> celkem	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	Is	1Par	2Par	Mt	L
	4	15	27	26	25	15	3	3	2	0	0	1	1

Průzkum navazovacího výrazu časového se substantivem *doba* (*v tu dobu, v ta doba, v niž dobu, v tuž dobu*) ukázal, že se ve výrazném počtu objevuje především v textech *Skutků apoštolských* a *Knih královských*, v nižším počtu také v *Tobiášovi* a *Knihách makabejských*, po dvou výskytech nalezneme v knize *Izaiáš* a po jednom výskytu i v textech skupiny P, totiž v *Matoušově a Lukášově evangeliu*. Zdá se tedy, že především kniha *Izaiáš* se ve třech posledních případech výrazně odlišuje a nabízí se otázka, zda bychom na základě těchto výsledků neměli přece jen počítat s individuálním překladatelským stylem.

ským stylem přítomným v tomto textu a potažmo v textech dalších prorockých knih.

Než tak ale učiníme, je důležité zjistit, zda tato diskrepance nemá svůj původ spíše ve výrazně odlišném žánru knihy *Izaiáš* a s ním spojenými výrazovými prostředky přítomními už v původním latinském textu. Kniha *Izaiáš* totiž ze všech ostatních textů vzorku stylově zásadně vybočuje. Všechny další texty spadají do žánru historického vyprávění s jeho typickými stylistickými rysy, jako je primární užívání minulého času v „řeči vypravěče“, relativně hojné množství přímých řečí a dialogů či právě chronologické navazování následujících dějů pomocí časových a navazovacích výrazů.

Kniha *Izaiáš* je zato typickým zástupcem žánru proroctví. Její naprostá většina je vyplňena tzv. prorockými promluvami, které mají nejblíže k přímé řeči a hojně užívají budoucího času či řečnických oslovení. Lze tedy předpokládat, že už v rámci latinského textu knihy *Izaiáš* existuje mnohem menší množství možností, ve kterých by bylo možné tři uváděné spojovací výrazy vůbec užít.

Tuto skutečnost si můžeme ilustrovat na frekvenci spojky *autem* ve významu slučovacím a navazovacím v latinských originálech zkoumaných textů, protože tato často slouží jako předloha překládaná *tehda/tehdy*, *zatiem* i navazovacím výrazem se substantivem *doba*.

Tabulka 9

	skupina K									skupina P			
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	Is	1Par	2Par	Mt	L
autem	28	361	190	149	133	108	62	143	15	139	123	279	313
<i>slučovaci a navazovací</i>													
teh-	1	73	61	37	25	26	4	28	3	5	8	43	23
%	3,6	20,2	32,1	24,8	18,8	24,1	6,5	19,6	20	3,6	6,5	15,4	7,4
zatiem	0	25	23	11	7	14	7	19	0	0	0	0	0
výrazy	0	0	1	4	3	5	0	1	0	0	0	1	1
s „doba“													

Z tabulky 9 je dobře vidět, že samotný výskyt spojky *autem* relativně významně koreluje s tím, jak často se zmíněné české překladové ekvivalenty objevují v jednotlivých textech. Zvlášť markantní je to v případě *Izaiášova proroctví*, v němž se autem jako spojka slučovací a navazovací objevuje jen patnáctkrát. U *tehda/tehdy* by nám přitom nemělo uniknout, že tři výskytu ve svém procentuelním přepočtu (20%) překvapivě přesně souhlasí s průměrem frekvence překladu *autem* jako *tehda/tehdy* v ostatních knihách skupiny K (18,7%). Nízký výskyt daných spojovacích výrazů v knize *Izaiáš* můžeme tedy s velkou pravděpodobností připisovat nikoli odlišnému překladatelskému stylu, ale výrazně odlišnému žánru předlohy, jejíž převod si po překladateli žádal odlišné výrazové prostředky.

Přijmeme-li tuto hypotézu, dospějeme pak na základě zjištěných výsledků k závěru, že ani texty *Nich makabejských* ani text *Izaiášova proroctví* nevyka-

zují oproti zbylým textům skupiny K žádné relevantně odlišující rysy. Tyto výsledky sice stále nevylučují, že na textu *Izaiáše* (případně na všech prorockých knihách) a na textech *Knih makabejských* pracovali jiní překladatelé než na zbytku zkoumaných textů skupiny K, zároveň ale ukazují, že tuto skutečnost nelze prozatím nikterak relevantně prokázat.

Závěry tohoto průzkumu lze tedy interpretovat jako další důkaz velké blízkosti překladatelského stylu všech námi zkoumaných textů skupiny K, který je možno chápat i tak, že autorem všech těchto knih byl jeden jediný překladatel, snad ztotožnitelný s pátým překladatelem, tzv. Dominikánem.

V tomto okamžiku ale zároveň narázíme na jisté limity zkoumání autorství překladového textu. Navazovací časové výrazy, které nám tak dobře sloužily pro porovnání knih historického vyprávění, se pro *Izaiášovo proroctví* a pro žánr prorockých knih vůbec jeví jako málo použitelné. Odlišná stylová charakteristika srovnávaných textů se ukazuje jako překážka ve zjišťování shod a rozdílů překladatelského stylu, protože relevantních prvků, na nichž lze tyto věci sledovat, pochopitelně ubývá. Prozatím můžeme jen hypoteticky přemýtat o tom, zda by bylo vůbec možné, aby nám naš průzkum jednou vztáhli i na zbytek knih skupiny K, které zahrnují další dva velmi odlišné žánry, totiž *Epištoly* a *Apokalypsu*.

Druhým limitem, který nás bude v hlubším průzkumu překladového stylu prorockých knih čekat, je limit rozsahu. Zatímco Izaiáš, ale také všichni další tzv. „velcí proroci“ nabízejí skutečně reprezentativní korpusy o mnoha tisících slovech, mnozí z tzv. „malých proroků“ jsou krátké texty, v kterých se mnoho námi hledaných překladatelských znaků bud' vůbec nevyskytuje, nebo pouze v nerelevantním počtu ojedinělých výskytů. Je pravděpodobné, že u takových knih jako jsou *Abdiáš*, *Jonáš*, *Nahum* a *Abakuk* bude nutné rezignovat na kvantitativní analýzu a spokojit se pouze z hypotézou vycházející z popisu jednotlivostí.

Přesto věříme, že i z těmito limity může mít průzkum svou hodnotu pro hlubší poznání charakteru prvního staročeského biblického překladu a snad i nabídnout odpovědi na některé otázky s ním spojované.

Poznámka

Tento příspěvek vznikl s podporou *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)*, programu Centra základního výzkumu při MŠMT ČR č. LC 546.

Literatura

Bible – ekumenický překlad. Praha: Ústřední církevní nakladatelství 1979. 990 s.

Biblia sacra – Vulgata. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1983. 1980 s.

Concordantiae Bibliorum Sacrorum emendatae. Vídeň 1713. 1411 s.

DOBROVSKÝ, Josef: Über der ersten text der Böhmischen Bibelübersetzung. In: Neuere Abhandlungen der königlichen Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften 3, 1798, s. 240 –266.

GRIŠUNIN, Andrej L.: Opyt obsledovanija upotrebitelnosti jazykovych dubletov v celjach atribucii. In: Voprosy těkstologii. Moskva: Izdatelstvo akademii nauk SSSR 1960, s. 146 – 195.

JIREČEK, Josef: Rozbor prvotního českého překladu starého zákona. In: Časopis muzea království českého, 1864, roč. 38, s. 136 – 177, 288 – 301, 371 – 398.

JIREČEK, Josef: K rozboru staročeského překladu starého zákona. In: Časopis muzea království českého, 1872, roč. 46, s. 385 – 401.

KYAS, Vladimír: Staročeská povídka o Tobiášovi. In: Listy filologické, 1968, roč. 92, s. 62 – 72.

KYAS, Vladimír: První český překlad bible. Praha: Academia 1971. 78 s.

KYAS, Vladimír: Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad 1997. 320 s.

PYTLÍKOVÁ, Markéta: Staročeské překlady tzv. Dominikána. [Diplomová práce]. Praha: FF UK 2002. 110 s.

VAŠÁK, Pavel: Metody určování autorství. Praha: Academia 1980. 233 s.

VILIKOVSKÝ, Jan: Písemnictví českého středověku. Praha: Universum 1948. 260 s.

Užívané internetové stránky

<http://www.intratext.com/y/LAT0001.htm>

text Vulgáty upravený k prohledávání

http://www.lateinwiki.org/index.php/Die_Bibel

Vulgáta v jednoduché textové podobě

Užívané konkordanční programy

Winconcord, Concordancer for Windows, version 2.0

(freeware: http://ifa.amu.edu.pl/~krynicki/teaching/call_seminar/handouts/class06.php)

Monoconc Pro, Demo, version 2.2

(freeware: <http://www.athel.com/README.html>)

Fonologická analýza goralského nárečia v obci Skalité, interferencia spisovného jazyka a nárečia na zvukovej rovine

Anna Ramšáková

Jazykovedný ústav L. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Úvod

Základný materiál pre fonologickú analýzu nárečia sme získali zvukovým záznamom v rokoch 2000 – 2004 metódou priameho výskumu v teréne. Zaznamenaný nárečový prejav je prehovorom autochtoných obyvateľov obce, ktorí sú súčasne aktívnymi používateľmi miestneho nárečia.

Skalité leží v severozápadnej časti Slovenskej republiky. Patrí do skupiny hornokysuckých nárečí hornotrenčianskeho areálu (Krajčovič, 1988, s. 233). Zo

severnej strany hraničí s poľskou obcou Koniaków, z východnej strany s obcou Zwardoń. Nárečie skalitskej doliny zo južnej strany susedí s nárečím obce Oščadnica, zo západnej s nárečím obce Čierne a časťou s čadčianskym nárečovým areálom.

Miestny dialekt, v porovnaní s ostatnými kysuckými (hornokysuckými, dolnokysuckými) nárečiami, má osobitné postavenie vďaka genetickej spojitosťi s poľskými nárečiami. Nárečie skalitskej doliny patrí do tzv. goralských nárečí, pri ktorých sa neraz uplatňuje tendencia hodnotiť ich na úrovni slavistiky.

Fonologickú analýzu, ktorá je len sondou do skúmaného nárečia, sme vypracovali na základe textov, ktoré sme získali fonetickým prepisom súvislých nárečových prehovorov. Nahrávky sme prepísali podľa zásad fonetickej transkripcie platných v slovenskej dialektológii (podrob. pozri bod nižšie – zásady prepisu nárečového prejavu). Niektoré javy sme dodatočne overovali v teréne. Vzorkou pre charakteristiku vokalického i konsonantického systému nárečia predstavuje prehovor informátorov vo veku od 60 – 83 rokov, ktorých sme považovali za skupinu najstarších používateľov dialekta.

Slová, slovné spojenia, ktoré v analýze uvádzame ako príklady, reprezentujú charakterizovaný jav. Prirodzené, uvádzané formy nie vždy korešpondujú so systémovou nárečovou podobou (často ide o interferému). Dynamika nárečia sa markantne prejavuje vo vokalickom systéme, preto sme otázku interferencie spisovného jazyka a nárečia zaradili v záverečnej časti príspevku. Okrajovo uvádzame interferenčné prejavy v konsonantickom systéme.

Prepis živej reči aktívnych používateľov goralského dialekta predstavuje aktuálny stav nárečia i s porušením nárečovej normy. Analyzované formy v teste označujeme kurzívami.

Zásady prepisu nárečového prejavu

Pri zápisе nárečového prejavu sa riadime zásadami dialektologickej fonetickej transkripcie. Použili sme nasledovné osobitné grafémy:

Vokály: e – zúžený krátky; ə – zúžený krátky; y – vysoký zadný nelabialisovaný; ɿ – zvučná neslabičná predná (palatálna) zložka stúpavých diftongov (*p ɿuntek*)

Konsonanty: x – velárny úžinový; ʒ – alveolárny polozáverový; ř – friktívne r

Palatálne polozáverové a úžinové: ʐ – napr. ſecko – dieťa; č – napr. čeľe – tel'a; ʐ – napr. ʐima – zima; š – napr. šano – seno

Mäkké palatalizované pernice: v' – uv'onzal'i, pov'em, zv'unzano; b' – b'olo; p' – p'untek, kip'alo; m' – pozam'atos, m'odem, m'ol

Mäkké palatalizované veláry: g' – og'umé; k' – tak'e (také).

Mäkkosť konsonantov ſ a l zapisujeme dôsledne aj pred e alebo i. Znelostnú asimiláciu zapisujeme foneticky. Prízvuk je na prvej slabike. Podľa Maleckého (1938, s. 32) nejde o vplyv slovenského jazyka, ale pravdepodobne je to

prejav dávnejšieho štátia, ktorým prešli všetky poľské nárečia. Vo fonetickom prepise prízvuk a splývavú výslovnosť neoznačujeme.

V spojke „ked“ sa v skalitskom nárečí nerealizuje posledná spoluhláska, napr. ked' si odpadol – *ke_jeś otpot*. Rovnako špecifické je skracovanie pomocného sponového slovesa „byť“ (ja som – *jo jek* → *jo 'k*), ako i jeho časovanie, napr. ked' som odišiel robit – *ke_ 'k posel robić*.

Pri prepise otvorený, resp. zúžený vokál, prípadne zápis ī sa vyskytli sporné prípady, ktoré sme so stopercentou istotou nedokázali určiť, preto ich v textoch označujeme nasledovne (výraz zachytáva najskôr systémovú realizáciu, v zátvorke sa uvádzajú ojedinelá realizácia): *xomo(o)nty, obl'o(o)ki, by(e)da, přy(e)dlo, pę(y)kla, bre(y)ntu, śpę(y)vajom, nagňivol(y)* še a iné. Realizáciu zúžených vokálov si jednotliví informátori uvedomujú.

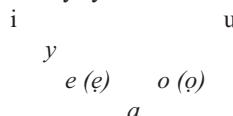
Názvy poľských obcí, miest, mená poľských bádateľov a názvy ich prác uvádzame v ich pôvodnom materinskom jazyku.

1 Fonologická analýza

1.1 Vokalický systém

V 15. storočí prebehla v poľských nárečiach defonologizácia kvantity a zmena opozície krátke a dlhé vokály na opozíciu otvorené – zúžené vokály. „*Priamym dôsledkom prechodu kvantity na kvalitu bol vznik tzv. zúžených samohlások a, e, o*“ (Dudášová, 1995, s. 99).

Inventár vokalických foném má 6 krátkych a 2 zúžené fonény: *i, y, e, a, o, u, ε, o*. Vokalický systém v Skalitom má nasledovnú podobu:

V porovnaní s hornokysuckými nárečiami (Krajčovič, 1988, s. 233) a s vokalickým systémom stredoslovenských nárečí sa skalitské nárečie diferencuje:

a) Vokalický systém **nepozná dlhé** vokály, a teda v porovnaní so strednou slovenčinou sa v skalitskom dialekте nerealizujú, napr.: *ňebyla xudobno, pykno snurka, moja zloto, ňeovakovane ščany, pře nas, uňi num pooral'i, po tyk jed'lak, či mlodi, ces te vojne, uňi groval'i, zabija'l me švíne, zvoza'l me*.

b) Z defonologizácie kvantity a existencie otvorených a zúžených vokálov vyplýva neprítomnosť vhodných podmienok pre diftongizáciu. V pozícíchach, kde sa v strednej slovenčine realizujú dvojhásky, nárečie skúmanej obce nevykazuje realizáciu **diftongov**:

1. *ē, *ā < **y, a, o** napr. *vyncyl' žumňokuf, zodne šoľe, ale železňicar, ňim 'ol jek zodnego;*

2. **y < *ě**

a) v bývalých dlhých resp. zdĺžených slabikách, napr.: *byda* (bieda), *čyň* (tieň), *dŕimač* (driemáť), *žyfka* (dievka), *gřyx* (hriech), *gňif* (hnev), *xlyp* (chlieb), *xlyf* (chliev), *poľyfka* (polievka), *spoľygač* (spoliehať sa);

- b) v iteratívach typu *naťvač, umyrač, ušmyvač še, střyl'ač*;
 c) v komparat. adv., napr. *myňi, blízy, vync* (viac);
 3. **u < ū; u < ď** napr. *byla tego hruza, m'el'i kuňa, poštrotkem byl taki betun, vubec me to ani ňebavi.*

V analyzovanom nárečí došlo k prehodnoteniu mäkkosti konsonantov, a tak sa strata mäkkosti kompenzovala prejotáciou $p > p'$.

c) Ďalšou differenčnou črtou vokalického systému sú **nosovky**, ktoré sa v skalitskom nárečí nezachovali ako samostatné fonémy. Heuristický výskum potvrdil **dekompozíciu** nosoviek, ktorú predchádzali zložité vývinové tendencie. Dekompozícia priniesla častejší výskyt vokálu *y* s kombinatórnym variantom *ɛ*, a vokálu *u* s variantom *ɔ*, ktorých konkrétna realizácia záleží od spoluľáskového okolia.

***e, ě > (...) > u + m, n, resp. y + m, n**

Zväčša v slabikách pôvodne krátkych: *ćynski, žynkovač, žešync, ževync, pynta, pamyné, žyné, vync, proše, žyfce.*

***Q, ū > (...) u + m, n**

I sg. podst. mien žen. rodu: *być ucytel'kum, frajereckum ostala, s tum dobrum svadbum, takum skole, kazdum calum gožzine, na drugum ňež'e.*

V koreni slova: *vunski, luka, zolundek, sušat.*

d) Fonéma *y*, okrem spomínamej skupiny *y + m, n* za psl. nosovku *ɛ*, sa vyskytuje aj ako striednica za psl. *y a* „staropoľ'ské ě“¹ (porov. Małecki, 1938, s. 14 – 15). Vokál *y* je samostanou fonémou vokalického systému, rovnako ako v súčasnom poľskom jazyku. Realizuje sa po tvrdých aj mäkkých spoluľáskach, a to vo väčšom rozsahu ako v slovenských hornokysuckých nárečiach:

1. V koreni slova: *ogyń, zyvo, kamyńe, pyńinzi ňebylo, štyry, veželi syć, fryško, napytol'jek, tyżyń, na cynkuł'arce, ućyrok, ucytel'kum być, vežni cynunke, cyste to bylo, ňeućyralo še, lynn a i.*

2. N pl. muž. podst. mien: *barany, tři metry, paxołcy* a i.

3. N pl. žen. podst. mien: *krovy, roboty* a i.

4. N sg. príd. mien muž. rodu: *był maly, vynksy, fajny, doucuny* a i.

5. V zámenách:

a) ukazovacie, napr. *tyn rok* a i.

b) neurčité, napr. *keryšika* a i.

c) vymedzovacie, napr. *syćke* a i.

6. l-ové príčastie slovies:

a) 1. os. sg. muž. r., napr. *nalozyl'jek* a i.

b) 3. os. sg. muž. r., napr. *zemřyl, xyčíl* a i.

c) 3. os. pl. žen. r. a str. r., napr. *uny ňesly vlaki, pomagaly, pasly krov* a i.

7. V príslovkach:

a) miesta, napr. *m'el'i to blízy* a i.

b) času, napr. *pyrvy* a i.

¹ Potvrdenie, resp. vyvrátenie jeho realizácie, i ked' len v ojedinelých prípadoch a v niektorých pozíciah, nie je cieľom príspevku.

e) Výskyt archaizmu pôvodného zúženého vokálu **ę**, na mieste ktorého sa systémovo v súlade s nárečovou normou realizuje vokál *y*, sa potvrdil iba v niektorých prípadoch, a sice: *pékne, špevajom, ſevem, venc, ves, pékla ſe kref, cęgaretle, galenž, sęcko, pil'i bręnt*.

f) Rovnako ojedinelá realizácia **o** sa potvrdila v prípadoch, napr.:

1. *tvoj, o třok, mešonc* – systémovo sa realizuje *mešunc*;

2. G pl. podst. m.: *rokof, žum "okof, treňerkof, vilof ňima, xlopof, vymynckof, porveslof, sv'atlof*;

3. I sg. podst. m.: *za ſtrekōm, mom, ſvažbōm, takōm veľkum, s tom mlodušom, jom (ju), ze mnōm, žemōm*.

g) Zmena psl. vokálov ***e**, ***ě**, ktoré podliehajú zmene v pozícii pred predojazčnými *s, z, t, d, n, r; l* (porov. Małecki, 1938, s. 14–15) na *a, o* sa v skúmanom nárečí realizuje ako v súčasnej poľštine:

***ě** > **a**, napr. *m'asto, v'adro, ſarňa, bl'ady, l'as*, v polonizmoch *caly, calkem, žat* (d'ed), *žaduſka*, s výnimkou v slováčiach ako *gv'ozda, mortvy*;

***e** > **o**, napr. *fcola, colo*.

h) V psl. skupinách ***tort**, ***tolt** prebehla zmena rovnako ako v poľštine (porov. Małecki, 1938, s. 14 – 15), napr.:

r + o, napr. *krovy, grovali, xožilo ſe pogromaže*, v polonizmoch *xlop, xlopec, mlody pun* (ženich), *skrobać* avšak *smrat*;

l + o, napr. *glove zatocylo, glove stući*. Avšak máme *sluma, plukać, klnuć*.

V slováčiach *grabina, grabinka, grabiňok, grapki* sa psl. ***tort** realizuje ako južnoslovanský prvk psl. základu slovenčiny **trat**, a teda rozloženie na **r + a**.

1.2 Konsonantický systém

Konsontantický systém skalitského nárečia patrí do skupiny tých goralských nárečí, ktorý ako jediný nebol zasiahnutý procesom slovensko-poľskej interferencie a zachoval si svoju pôvodnú podobu. Takýto konsonantizmus fungoval vo všetkých mazurujúcich nárečiach. Na Kysuciach mazuruje len obec Skalité, z oravských goralských nárečí mazurujú enklávy s oravskou genézou a niektoré spišské goralské nárečia. Podľa Kriššákovej (1993, s. 82) zánik mäkkých velár *x', g', k'* zasiahol aj obec Skalité. Heuristický výskum potvrdil realizáciu velár *g'* a *k'* v ojedinelých prípadoch, z tohto dôvodu v inventári konsonantov ich uvádzame v zátvorkách. Konsonant *f'* sme nezaznamenali ani na 65 normostranách, preto sme ho do schémy nezahrnuli. Nasledovná podoba konsonantického systému pozostáva z 29 + 2 foném:

v	f	b	p	m
v'		b'	p'	m'
j	d	t	n	l
z	s	ʒ	c	
z'	s'	ź	c'	n'
x	g	k		ŕ
		(g')	(k')	

Konsonantický systém sa vyznačuje:

- zachovaním mäkkých bilabiálnych a labiodentálnych konsonantov;
- zachovaním mäkkého ſ;
- prítomnosťou palatálnych sykaviek š, ž, č.

a) Konsonenty v', b', p', m', g' sa realizovali v slovách:

v' - *uv' onzaľi, pov' em vum, zv' unzano zopl'atkem, stav' tač, v' edl'i, v' ežl'i, zdrov' e, ňexce še v' eřič, jalov' ecki, nagotov' une, p' untek, mume dv' e;*

b' - *b' olo plaxetka, b' olo xumelka;*

p' - *p' ersí, f p' untym, p' eřiny, jame kop' e, kip' alo, oblap' alo;*

m' - *m' el'i, m' ol, m' odem, pozam' atos;*

g' - *og' un še;*

k' - *tak' e (také).*

b) Ako relikt staropol'skej zmeny r' > ſ z 13. stor. má svoje pevné miesto v systéme fonéma ſ s veľmi častou realizáciou. V čadčianskej oblasti vykazuje fonému ſ iba konsonantickom systém obce Skalité (porov. Dudášová, 1993, s. 88; Szczotka, 2000, s. 66).

1. V koreni slova: *pořes, z dřeva, syčko odřyte, třicet, třuk ik m'ala, třeba natahnuć, jo gvarim, posla přec, vařil'i f tym, dobře to tak, při tym, přet švyntami...*

2. V prípone slova: *nojňeskořy, ku cynteře...*

3. V predpone slova: *přidum pomuc, přezyl jek to, přisel jeś, přikl'apla še, přibijalo še, tylo převynukuf...*

c) Mäkké **ostré** sykavky boli v textoch doložené v prípadoch:

š - *radoš je radoš, šana še zvozaři, na švyntego Juna, šeš žeči, sm'ol'i še, krovny paš, ňesm' alo še, kopalo še ž'e, šolo še;*

ž - *žumňoki me sažil'i, jeś caly umaržnony, ž'e še kopalo, zaś v žime;*

č - *xčeł'i me ňexać, ňexćala m'ec, + infinitív slovies má koncovku č, napr. ňexać, m'ec;*

ź - *xožilo še, žyň, žumňoki me sažil'i, šeš žeči.*

d) V konsonantizme nárečia prebehla **asibilácia**:

đ > ţ: *robil jek v ňežel'e, v pynžalek, žyjki íspyaři, po žežiňe zagrać, vežala jek, ke_us do drugi xožil, sažil'i me žumňoki, žešika me išl'i, narožil še – ale subst. narožyňe;*

ť > č: *muſol jek pogañać, ulohi pisać, vožić gnuj, ňexćeł'i pušćić, v l'eče doma, na gřibeće me nošíl'i.*

e) Realizácia zmeny spoluhlások:

t > č: *jako koščolna mys, syčko jo'k to;*

ť > c: *scasno jek byla, esce fronta byla* (pozri bod f – mazurenie).

f) **Mazurenie** (ďalšia poľská črta) – zmena tupých sykaviek na ostré (š, ž, č > s, z, c) sa v čadčianskej oblasti objavuje len v Skalitom (porov. Malecki, 1938, s. 74 – 76; 2004, s. 76; Nitsch, 1916, s. 11). Mazurenie sa realizuje v týchto jednotlivých prípadoch:

š > s: syski, ekonomicko skola, Žeči še rozesly, esce fronta byla, us aj sama jek, Smatlava, Symurda;

ž > z: zyvot, s kazdego p'acu, zvozaly še šana;

č > c: voľaco aj clovek vy, do gorcka, zacuntek, svacyne dostaťi, zafarbiťi na corno, cervony, spolecňe, zaťcasu vyslali, vyucyla jek jum, zničyć, zacun debatovać, Casnoxa.

g) Zvukový záZNAM potvrzuje prítomnosť tupých sykaviek, ktorých rovnako aj vznik v konsonantickom systéme nárečia je podľa Maleckého (1938, s. 76) spôsobený miešaním mazurujúceho obyvateľstva s nemazurujúcim. Výskum potvrdil realizáciu š v slovách: o štyruk popoledňu, Žešika me išli, bylo třeba rozmyšľać.

h) Psl. *ŕ podlieha zmene v pozícii pred predojazyčnými s, z, t, d, n, r, l na ar. Zmena *ŕ > ar sme zaznamenali v slovách: kark, marzlo, do garca, zmarzly, mušol tarlem tříć, řexožíl po karcmak, odmaržnune kořana.

Z psl. slabikotvorného ť, l sa vyvinulo v nárečí neslabičné r a l so sprievodným vkladným vokálom. V porovnaní so strednou slovenčinou ide o neprítomnosť slabičného ť a l, ktoré sa **systémovo nerealizuje**. Ide o spojenie V + K r, l (porov. Szczotka, 2000, s. 65):

1. po velarizovanom l (po nelabiálnej spoluhl.), sprievodný vokál nasleduje po likvide, napr. slunko, dlubać, glymboki, slurp, tlusti;

2. po labiálach sa realizuje: vylk, velna, pełny;

3. pri striednici za ť sprievodný vokál býva temer vždy pred r, napr. a na verx me to obrúćiťi, do gorcka tvarogu, avšak máme prípady: kref, gřibet, kret.

Charakteristická pre dialekt je občasná rozkolísaná realizácia slabičného ť, l.

ch) Osobitostou je mäkká výslovnosť l bez spojenia s i, e v **cudzích a zdomačnených** výrazoch: patnostego apríla, krabicka marmeladi byla, normálne esce fronta byla, jako to mjeļi zmexaňizovane, svatbe s Karol'em, kilometer, taci intel'gentní byli, v juži.

i) Skalitský dialekt vykazuje realizáciu psl. spoluhlásky *g, ktorá nepodľahala zmene *g > γ > h, s výnimkou zmeny *g > x, ktorá sa zachovala rovnako ako v polštine. Hláska x má v nárečí oslabenú pozíciu (v morfológickej pozícii, kde podlieha zmene na k, pozri bod j). Realizácia g sa potvrdila v nasledujúcich slovách a tvaroch: zogluvek, na gnuj, s tvorogem, nogavice, calum gožine, spadnul na glove, mala dluge šaty, drugi xlapec, ke zagros harmoňika, co bedem gvaryl, grabilo še šano, dognal'i me du domu, zaš pogošći'i, do Skalitego, vlakveducego, od zesnulego ňebogego, do veľkego hŕnca, obecnego staroste, bogatego na laske, zodnego ňebolo, do jakego, sedemnostego.

j) Realizácia malopoľskej zmeny koncového x > k, ku ktorej dochádza v skalitskom dialekte, je podľa slov Maleckého (1938, s. 77) zmenou, ktorou sa najväčšmi odlišuje od ostatných čadčianskych nárečí. Realizácia koncového k v interferencii so spisovnou strednou slovenčinou patrí medzi „najohrozenej-

šie“ črty analyzovaného nárečia (podrob. pozri časť sociolinguistická poznámka...).

1. A pl. zámen: *byla scasno ze ik mum;*

2. L pl. podst.m.: *po dvuk šostrak mušala, na tyk domacik mlynkak takik, f krojak sé oblykalí, po tyk gurak, na takik lumkak, při krovak, xožilí po xalupak, přeberolj tik žyfkak, na gřibetak v plaxetkak, pozývač lúži na kuňak, po turuňak xožilí, po zoľetak xožíć, tyk staryk lúži.*

k) V skúmanom nárečí je zachované začiatočné **kv-**, **gv-** v slovách *kv'at*, *gv'azda*.

2 Sociolinguistická poznámka o súčasnom stave zvukovej roviny nárečia

Pri sociolinguistickej analýze skalitského nárečia pracujeme s termínom **interferent** a **interferéma**. Prejavy interferencie goralského nárečia a slovenského spisovného jazyka uvádzame na fonologickej rovine. Termín interferent a interferéma chápeme v zmysle definície **M. Servátka** (1986, s. 415): „*Interferent predstavuje najaktívnejší prvok alebo komplex prvkov aktívne pôsobiacich v interferenčnom procese na istú jazykovú jednotku. Interferentom môže byť fónická jednotka (hláska alebo skupina hlások), lexikálny alebo syntaktický tvar (syntagma, veta). Výsledkom pôsobenia interferenta je interferéma, to jest nová skupina hlások, nová lexéma alebo syntaktická jednotka, ktorá v svojej interferenčnej podobe nevystupuje ani v prameni, ani v objekte interferencie.*“

2.1 Prejavy interferencie

2.1.1 Vokály

2.1.1.1 Kvantitu vokálov v skalitskom dialekте najstaršia veková vrstva zachováva len vo výnimočných prípadoch. Keďže inventár vokalického systému analyzovaného nárečia pozostáva len z krátkych a zúžených vokálov, pri pospisovnenom jazykovom prejave ide skôr o tendenci monoftongizovať. Kvantita nemá v tomto jazyku fonologickú platnosť, preto sa sporadicky objavuje najmä v emocionálnych, resp. expresívne motivovaných výrazoch.

Zvukový záznam potvrdil realizáciu kvantity:

a) V slovách (odborné výrazy v širšom slova zmysle), pri ktorých ide o príjem hotových lexém zo slovenského rozhlasu, televízie, či z kontaktov s inými obyvateľmi obce, ktorí preferujú slovenský jazyk vo svojom každodenom prehovore, prípadne dialekt poznajú len z autopsie.

b) Používateľ vykazuje dlhý vokál vtedy, keď opisovanú skutočnosť realizuje najskôr v dialekte a súčasne pre jej vysvetlenie použije slovenský variant slova. Túto tendenci možno badať aj opačným smerom.

c) Rovnako je to i s reáliami, ktoré sú pre najstaršiu generáciu relativne moderné. Pre vysvetlenie, že opisovaná konkrétna reália v minulosti neexistovala, hovoriaci použije jej spisovnú (neraz i hybridnú) podobu (... *antanek*, *cy jako sé to vol ... Ni! Pockoj!* *Altanek?* *cha, cha, altánek...*).

Informátor, ktorý rovnako dobre ovláda spisovný jazyk i miestne nárečie, použil na 30 stranách prepísaného nárečového textu dlhú samohlásku len v jednom slove [zákuski]. V prípade najstarších informátorov ide predovšetkým o tendenciu skracovať vokály a nie ich predlžovať, a to aj pri komunikácii v slovenskom jazyku. Napr. [červeni, modry, šťastni, mizerni (goral. výraz pre mizerný je výraz bydny)] a to na vyššie spomínaných 30 stranách.

Pri sociolingvistickej analýze zohľadňujeme nasledujúce skutočnosti:

1. aký častý je kontakt informátora s používateľmi spisovnej slovenčiny,
2. akú tému zahŕňa ich súvislý nárečový prehovor a súčasne z nej vyplývajúcich reálií,
3. kto sa s informátorm rozpráva, resp. ho oslovi,
4. či informátora oslovíme v dialekте alebo v spisovnej slovenčine.

2.1.1.2 Prítomnosť realizácie slovenskej foném ť výskum nepotvrdil.

2.1.1.3 Stratu zadnej realizácie i považujeme za jednu z dvoch najohrozenejších čŕt skalitského nárečia. Pre používateľa dialektu je charakteristická rozkolisaná realizácia, či variantnosť. Najčastejšie ide už o používanie interferény.

Názorný príklad poskytuje reálnejšiu predstavu problematiky. V nasledujúcich príkladoch uvádzame v poradí 1. systémová nárečová podoba slova, 2. interferéma – výsledok interferencie slovenského spisovného jazyka a miestneho nárečia (v tomto prípade ide o vokál), 3. realizácia v spisovnej slovenčine:

[rynska – runka – ruka] Vokál u v realizácii slovenskej lexémy sa dostáva na miesto vokálu v nárečovej lexémy a realizuje sa v nárečovej lexéme. Vznikla interferéma, kde súčasne však druhá slabika slova ostala nezmenená.

[tyn syn tes – a ten syn tes – a ten sin tiež] Veľmi častá realizácia ukazovacieho zámena aj v komunikácii v slovenskom jazyku spôsobila, že artikulačne náročnejšia výslovnosť vystriedala realizácia vokálu e, pričom ďalšie dve slová v jeho bezprostrednej blízkosti si zachovali realizáciu poplatnú nárečovej norme.

[myngy – menzy – medzi] Obdobne je to i s uvedenou príslovkou, kde vokál prvej slabiky interferény je totožný s vokálom v slovenskom výraze a pritom realizácia druhej slabiky ostala rovnaká, nezmenená.

Uvádzanú zmenu možno badať v slovách [osym – ošem – osem, byl – bol – bol, myka – mľeka – mlieka, xlocy – xlapcy – xlapci, narozyne - narožiňe – narođenie].

2.1.1.4 Rovnako, ako je to so zadnou realizáciou vokálu i, dochádza k vytrácaniu realizácií aj iných vokálov, teda k realizácii interferény napr.:

[s kuňem – s koňem – s koňom]. V tomto prípade ide o zánik realizácie vokálu u v prvej slabike, ktorá je nahradená realizáciou o, pričom prípona v interferéme ostala poplatná nárečovej prípone.

Domnievame sa, že realizácia mnohých interferém je spôsobené skutočnosťou, že používateľ živého skalitského nárečia pomerne často používa oba varianty slova, teda napr. číslovky rovnako často používa pri komunikácii s rodinými príslušníkmi (povie dátum narodenia v skalitskom nárečí) ako i v komu-

nikáciu napr. na farskom úrade, kde sa realizácia toho istého dátumu „očakáva“ už v slovenskom jazyku.

U najstarších obyvateľoch k pospisovneným ústnym prejavom najčastejšie dochádza, ak ide o rozhovory s cezpolnými ľuďmi, príp. s obyvateľom obce, o ktorom predpokladajú, že nepoužíva pri dorozumievaní nárečie (napr. malé deti, žiaci, vnuci, na úrade, vo vlaku, na farskom úrade, s mestnými učiteľmi či lekármi). Prirodzene, ako náhle používateľ živého dialekta stretne v meste alebo na úrade niekoho známeho z obce (ide o aktívneho používateľa dialekta), automaticky „prepína“ do goralčiny.

2.1.2 Diftongy

2.1.2.1 Dvojhľasky spisovnej slovenčiny vykazujú v skalitskom dialekte realizáciu:

a) ako monoftongy v pozícii diftongov: **ie** [*strýlač* (strieľať), *polyfka* (polievka), *napeceme* (napečieme), *rozumis* (rozumieš), *dovežli* (doviezli), *pozbyrač* (pozbierať)]; **ia** [*masar* (mäsiar), *železničiar* (železničiar), *zodno* (žiadna), *druzbove* (družbovia)];

b) ako čisté diftongy, napr. na 50 stranách sa realizovali iba v slovách [*viac tix krav, vitieklo ml'eko, sviatki, Vianoce*];

c) ako spojenie s výraznou jotáciou v pozícii diftongov napr. **ie** [*bugvyjake* (bohvieaké – príd. m.), *p'urka* (pierka), *dov'us* (doviezol), *zdrov'e* (zdravie), *b'ole* (biele)]; **ia** [*p'untek* (piatok), *zav'unzalo* (zaviazalo), *p'unty* (piaty), *komedija*].

2.1.2.2 Dvojhľaska ô nemá takmer žiadne zastúpenie v analyzovaných textoch. Tento diftong v skalitskom nárečí nie je, preto ho vo svojom fonetickom inventári majú iba niektorí informátori. Obyčajne sú to tí, ktorí veľmi dobre a bez problémov hovoria po slovensky. V pozíciah, kde by sme jej realizáciu očakávali, realizuje sa *u* alebo *o*, pričom nerealizáciu ô nemožno považovať len za špecifikum nárečia: [*kuň, vul, stul, usmy, kul, z gur, bul' a voľ'a* (vôľa)]. Interferéma sa objavuje napr.: [*koň, vol, stol, osmy, kol*].

2.1.2.3 Čisté diftongy informátori realizujú iba v prípade, keď vedia (informátor ich oslovil po slovensky), či predpokladajú, že počúvajúci možno nebude rozumieť, a tak popri nárečovej lexéme použijú slovenskú pre upresnenie toho, čo chceli povedať. V konečnom dôsledku hovoriaci použije oba varianty – popri nárečovom i slovenský.

2.1.3 Konsonanty

2.1.3.1 Spoluľasky *l*, *n*, *t* v spojení s *i*, *e* sa v goralskom dialekте vyslovujú mäkkö aj v cudzích i zdomácnených slovách. Materiál zo zvukového záznamu poskytuje nasledovné realizácie: [*z'l'ikvidoval'i, intel'igentni, v juňi, zmexaňizované*].

2.1.3.2 *l'* bez spojenia *i*, *e* sme zaznamenali v cudzích a zdomácnených slovách: [*civil'ni, normal'ni, ku'lturny dom, s Karol'em – Karol', kil'o* (kilogram), *kil'ometer, do špitaľa, l'ampa, marmel'ada, apríl'a*].

2.1.3.3 Zmena koncového *ch* > *k*, rovnako ako zadná realizácia *i*, patrí k najohrozenejším a dochádza k najčastejšiemu porušeniu nárečovej normy, napr. [še *jix pytol*, še *ik pytol* – sa ich pýtal, *tŕux synuf* – troch synov, *po žyfkak* (po dievčatách), *una jix* (ona ich), *na tyk krosnax* (na tých krosnách), *o ojacak* (o rodičoch)]. Realizáciu koncového *k* badať už len u najstarších, výnimocne u mladších obyvateľov.

Záver

Všetky dediny na horných Kysuciach boli založené slovenskou feudálnou vrchnosťou. Valasi, ktorí spočiatku prichádzali vo viacerých vlnách na Kysuce, boli rôznorodého etnického pôvodu. Postupne medzi Valachmi na Kysuciach začalo nadobúdať prevahu domáce slovenské obyvateľstvo. V druhnej pol. 17. stor. sa o ľude v kysuckom pohraničí hovorí ako o Slovákoch a toto územie sa označuje ako „slovenská strana“. Dnes nielen najstaršia generácia aktívnych používateľov skalitského dialektu jazyk Slovákov (slovenský spisovný jazyk) nepovažuje za spôsob bežnej dennej komunikácie. Títo Slováci hovoria nárečím, pričom slovenčinu používajú len pri oficiálnom styku, v styku s neznámymi ľuďmi, prípadne s obyvateľmi obce, o ktorých vedia či predpokladajú, že dialekt nepoužívajú.

V súčasnosti pomerne vysoký stupeň stability vokalického i konsonantického systému sprevádza silná tendencia ústupu jednotlivých špecifických diferenčných črt na zvukovej rovine, z ktorej vyplýva nevyhnutnosť zachytíť súčasný stav nárečí pre nasledujúce generácie ako dôležitú súčasť národného kultúrneho dedičstva.

Literatúra

- BARTKO, Ladislav: Životné jubileum doc. Júlie Dudášovej-Kriššákovej. In: Slovenská reč, 1995, roč. 60, č. 2, s. 105 – 107.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia. Bratislava: VEDA 1993. 176 s.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia (Poznámky na okraj hesla v Encyklopédii jazykovedy). In: Slovenská reč, 1995, roč. 60, č. 2, s. 92 – 101.
- GOTKIEWICZ, Marian: Polskie osadnictwo Czadeckiego i Orawy (z 17 rycinami i 4 mapami). Warszawa – Katowice: Wydawnictwo Instytutu śląskiego, skład główny nasza księgarnia 1939. 62 s. + 1 mapa.
- HABOVŠTIAK, Anton: Oravské nárečia. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1965. 544 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN. 344 s.
- KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Depalatalizácia mäkkých konsonantov v goralských nárečiach. In: Slavica Slovaca, 1986, roč. 21, č. 3, s. 237 – 246.
- KUBÁNIOVÁ, Sandra: Jazyk ľudového rozprávania v obci Skalité. [Diplomová práca]. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2000. 74 s.

MAŁECKI, Mieczysław: Dialekty polskie i słowiańskie. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2004.

MAŁECKI, Mieczysław: Język Polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, Wyspy językowe) z 2 mapami. Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego nr 12. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego 1938. 107 s.

NITSCH, Kazimierz: Monografie polskich cech gwarowych. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności. Skład główny w księgarni G. Gebethnera i spółki 1916, s. 11 – 53.

SERVÁTKA, Marián: Lexikálna interferencia a jazyková korekcia pri jazykovom kontakte. In: Studia Academica Slovaca 17. Prednášky XXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrik. Bratislava: ALFA 1988, s. 419 – 433.

SERVÁTKA, Marián: Otázky jazykovej interferencie v slovenskom jazyku na Spiši v Poľsku. Prednášky XXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrik. In: Studia Academica Slovaca 15. Bratislava: Alfa 1986, s. 413 – 426.

SERVÁTKA, Marián: Prejavy fonetickej interferencie v rámci slovensko-poľských kontaktov. In: Studia linguistica Polono-Slovaca 2. Bratislava: JÚLŠ SAV 1990, s. 22 – 35.

SZCZOTKA, Paweł: O gwarach Czadeckich. In: Czadecka Ojcowizna. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Nowaka. Lublin: Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS 2000, s. 63 – 78.

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: VEDA 1994. 179 s. + 37 máp.

VÁŽNÝ, Václav: Nárečí slovenská. In: Československá vlastivěda, Díl III. Jazyk. Praha: SFNX – Bohumil Janda 1934, s. 219 – 310.

ŽILINČÍK, Ivan: Stručný náčrt osídlenia horných Kysúc a hraničných sporov o toto územie. In: Czadecka Ojcowizna. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Nowaka. Lublin: Ośrodek Studiów Polonijnych i społecznych PZKS 2000, s. 27 – 35.

Niekol'ko poznámok o ľubozvučnosti slovenčiny

Ľubomír Rendár

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Mnohí sa už dozaista stretli s tvrdením, že slovenčina patrí medzi najľubozvučnejšie jazyky, ba dokonca, že je najľubozvučnejším jazykom. Do akej miery sa možno stotožniť s uvedenými názormi?

O ľubozvučnosti slovenčiny polemizovali lingvisti už v 18. stor., pravdepodobne aj skoršie. Veľký učenec Matej Bel v úvode k Doležalovmu dielu *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746) hovorí o slovenčine takto: „...v ničom nezostáva ani za vážnosťou a vznešenosťou španielčiny, ani za pôvabom a uhladenosťou francúzštiny, ani za vznešenosťou a silou angličtiny, ani za bohatstvom zmyslu a dôrazu nemčiny, ani za mäkkosťou a ľubozvučnosťou taliančiny a napokon ani za veliteľskou prísnosťou maďarčiny.“

Začiatkom 19. stor. sa J. Kollár v duchu svojej koncepcie pokúšal češtinu obohatiť slovenčinou, a to pre jej ľubozvučnosť – vznikali tak slová ako *hardlo* (*hrdlo*), *velna* (*vlna*), *sirdce* (*srdce*) a pod. O slovenčine ako mimoriadne Ŀubozvučnom jazyku uvažoval v 19. stor. aj Jozef Melcer – filológ a publicista. Reč vraj robia zvučnou najmä „zvučky“ (samohlásky). „*V nej sa venoval, mohli by sme to aj tak povedať, otázkam súdobého spisovného jazyka, kritizujúc najmä vokalizujúce tendencie niektorých vtedajších autorov, najmä J. Kollára*“ (Ondrejovič, 2005, s. 65). K. Kuzmány neskôr polemizoval s J. Melcerom najmä v tom, že v jazyku je dôležitá vyváženosť spoluhlások a samohlások – podobne ako pri maľovaní treba farby primerane rozriediť a iba ľažko by sme mohli za osobitne Ŀubozvučné považovať typy *strč prst skrz krk, skrč srst w hrst, zdrť chrt smrt, prchl krt w wrch*. Navyše nie je ani tak dôležitá Ŀubozvučnosť, prepína K. Kuzmány na iný register, ako skôr **pozitívny postoj k materčine** (tamže). L. Štúr pokladal slovenčinu za osobitný jazykový celok, pretože sa svojou hľáskovou a tvarovou štruktúrou a slovníkom v mnohom odlišuje od susedných slovanských jazykov. V porovnaní s češtinou Štúr zdôrazňoval starodávnosť slovenčiny, jej Ŀubozvučnosť, bohatstvo, tvorivosť a nepokazenosť cudzími vplyvmi. Za najčistejšiu a najzachovalejšiu podobu slovenčiny pokladal nárečia v okolí Tatier a na Orave, Spiši, v Liptove, vo Zvolene atď. (Štúr, 1846, Úvod).

V 20. stor. sa otázkami Ŀubozvučnosti zaoberalo mnoho lingvistov. Spomeňme napr. H. Bartka, ktorý v prvej ortoepickej príručke slovenčiny *Správna vý-slovnosť slovenská* (1944) porovnáva češtinu so slovenčinou. V niekoľkých štúdiách sa venovali Ŀubozvučnosti napr. J. Mistrik (1999), J. Sabol (1987, s. 20) a daktorí ďalší, najnovšie napr. V. Krupa a S. Ondrejovič (2005).

Pristavme sa napr. pri populárno-náučnej knižke J. Mistrika *Jazyk a reč* (1999). Autor v nej venuje samostatnú kapitolu aj Ŀubozvučnosti, pričom v nej porovnáva slovenčinu s ostatnými európskymi jazykmi. J. Mistrik zvýrazňuje, že každá reč má svoj charakter – reči prirovnáva napr. k rozličným druhom vzorkovaného textilu. Najdôležitejším kritériom na určenie Ŀubozvučnosti je podľa neho striedanie vokálov a konsonantov a – čím sú v reči častejšie vokály, tým je krajsia, Ŀubozvučnejšia aj reč – v Európe sú podľa tohto kritéria na 1. mieste románske jazyky (taliančina 48 %, španielčina 46 %, francúzština 45 %), na 2. mieste slovanské jazyky (ruština 52 %, poľština 41 %, slovenčina 40 %), na 3. mieste germánske jazyky (angličtina 38 %, nemčina 36 %). Uvedený štatistický prieskum treba chápať **kvantitatívne**. Iným kvantitatívnym hľadiskom, ktorý ovplyvňuje Ŀubozvučnosť, je pomer mäkkých spoluhlások oproti tvrdým a sykavkám – alebo pomer tzv. príjemných a nepríjemných – neutrálnych hlások – toto hľadisko je však subjektívne. Nazdávame sa, že objektívnejšie je tzv. slovotvorné hľadisko – čím je slovo dlhšie, tým viac narúša rytmus. Pri uvažovaní o Ŀubozvučnosti však treba brať zreteľ aj na **kvalitatívne** hľadisko jazyka, ktoré skúma ortoepia. Totiž, nespisovné prejavy možno ľažko hodnotiť ako príjemne znejúce, Ŀubozvučné. Medzi slovenskými nárečiami (zaraďujeme ich

medzi nespisovné útvary jazyka) sú aj také, ktoré sa z hľadiska zvukovej roviny viac približujú spisovnej slovenčine (daktoré zo stredoslovenských nárečí), iné zasa menej (daktoré zo západoslovenských a východoslovenských nárečí). Na tomto mieste by sme mohli diskutovať o tom, ktoré nárečie znie príjemnejšie alebo prvky ktorého nárečia sa v súčasnosti najväčšmi šíria médiami – úvahy o uvedených otázkach prenechávame čitatel'om tohto príspevku.

Z predchádzajúcich riadkov možno postrehnúť, že pokial' ide o ľubozvučnosť, viacerí lingvisti ju zväčša chápú ako frekvenciu samohlások v konkrétnom jazyku (Sabol, 1987, s. 20; Mistrik, 1999, s. 179 – 180 a ďalší). *Krátky slovník slovenského jazyka* (SLEX99) odkazuje pri slove *ľubozvučnosť* na substantívum *eufónia* – súzvukučné zoskupenie tónov alebo hlások (op. kakofónia). Podobne charakterizovali ľubozvučnosť aj študenti slovenského jazyka a literatúry, ale aj iných študijných odborov na TU v Trnave. Na otázku *Prečo si myslia, že slovenčina je ľubozvučná?*, odpovedali takto:

Tab. č. 1: Študenti predškolskej a elementárnej pedagogiky (na otázku odpovedalo dovedna 40 študentov)

Počet odpovedí	<i>Prečo si myslíte, že slovenčina je ľubozvučná?</i>
30	Lebo znie mäkkoo. (Uvádzali najmä konsonenty <i>d</i> , <i>t</i> , <i>ň</i> , <i>l</i> .)
12	Lebo znie pekne. (Neuviedli prečo.)
5	Pre zvukomalebné slová.
5	Pre jej melodickosť.
4	Pre jej rytmickosť.
2	Kvantita, spodobovanie, pestré štylistické prostriedky, bohatá slovná zásoba.
1	Pre prítomnosť dvojhlásky <i>ô</i> , ale aj ostatných dvojhlások.

Tab. č. 2: Študenti slovenského jazyka a literatúry (na otázku odpovedalo dovedna 25 študentov)

Počet odpovedí	<i>Prečo si myslíte, že slovenčina je ľubozvučná?</i>
13	Pre jej mäkkosť.
7	Pre jej melodickosť.
4	Pre jej rytmickosť.
2	Ak sa používa spisovný jazyk, znie príjemne, široká slovná zásoba, bohatá na citoslovcia...
1	Pre plynulosť reči.

Daktorí študenti slovenského jazyka a literatúry doplnili, že ľubozvučnosť slovenčiny sa dá porovnať s taliančinou, ale napr. nemčina je oproti slovenčine „šušlavá“. Iní zas doplnili, že medzi typicky ľubozvučné slovenské slová patria: *čučoriedka*, *guľôčka*, *jamôčka* aj *veverička*.

Z uvedeného prieskumu možno vypozorovať, že bežní používatelia jazyka nechápu ľubozvučnosť z hľadiska frekvencie vokálov v jazyku, ale skôr pre prítomnosť mäkkých hlások, dvojhlások v jazyku atď. O ľubozvučnosti v slovenčine by sa teda bez spisovnej výslovnosti mohlo pravdepodobne hovoriť len s tŕažkosťami.

V súvislosti s predchádzajúcimi úvahami je namieste otázka, či *súčasná bežná slovenčina je stále ľubozvučná?* Ak by sme brali do úvahy frekvenciu spisovných ústnych jazykových prejavov, a to z hľadiska výslovnosti, zdá sa, že tie ľubozvučné a spisovné ubúdajú. Študenti na otázku, *kde ste v ostatnom čase počuli ľubozvučnú slovenčinu?*, najčastejšie odpovedali: v divadle alebo na niektornej zo staníc Slovenského rozhlasu. Viacerí študenti dodali, že naozajstnú slovenčinu možno počuť len v prejavoch profesionálnych recitátorov. Prieskum, ktorý uskutočnil M. Olšiak (2006, s. 261) medzi žiakmi vybraných základných škôl, ukázal, že „*je preukázateľné, že žiaci sú ovplyvňovaní verejnými komunikátmi... a nevedomky tak čerpajú kladné, ale aj záporné oficiálne komunikáty. ... Výslovnostným vzorom nie je len reč moderátorov (často s vlastnými jazykovými normami), ale komunikačnými vzormi, vzormi vyjadrovania v oficiálnych komunikačných situáciách, sú aj učitelia slovenského jazyka.*“ Logicky tak možno predpokladať, že učiteľ, ktorý nevie hovoriť spisovne, nemôže žiakov naučiť spisovnú reč.

Ako teda udržať slovenčinu ľubozvučnou? Nevyhnutnosťou je apelovať na všetkých, ktorí vyučujú budúcich učiteľov – tí majú po rodičoch žiakov azda najväčší vplyv na ich reč. Práve učitelia v materských a základných školách môžu formovať reč žiakov, môžu im ukázať, aká je slovenčina krásna a ľubozvučná. Rozhlas a televízia to v súčasnosti nedokážu. Prvoradou však musí byť jazyková výchova budúcich učiteľov, aby vedeli, ako sa vyslovujú napr. hlásky ä, ī (najmä pred e, i) a daktoré iné, pretože v súčasnosti väčšina študentov a učiteľov slovenského jazyka tieto hlásky nevie vysloviť. Ak tieto hlásky nepoužívame v bežnej reči, naučme ich vyslovovať aspoň svojich študentov a žiakov – aby ich aj oni mohli naučiť svojich žiakov.

Literatúra

- BARTEK, Henrich: Správna výslovnosť slovenská. Bratislava: Ján Horáček 1944. 321 s.
- DOLEŽAL, Pavel: Grammatica Slavico-Bohemica... Bratislava: Typis Royerianis 1746. 321 s.
- KRUPA, Viktor – ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazykové mýty a ich posланie. In: Človek a spoločnosť (internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied), 2005, roč. 8, č. 2. Dostupný na internete: <http://www.saske.sk/cas/2-2005/studia_krupa_ondrejovic.html> (2007/10/15)
- Kol. autorov: SLEX99. Elektronická verzia Pravidiel slovenského pravopisu, Krátkeho slovníka slovenského jazyka a Synonymického slovníka. Forma, s. r. o., 1997 – 1998.

- MISTRÍK, Jozef: Jazyk a reč. Bratislava: Mladé letá 1999. 429 s.
- OLŠIAK, Marcel: Výslovnostné vzory mládeže. In: Tzv. základní výzkum v lingvistice – desideratum, nebo realis? Sborník příspěvků 5. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci 17.–19. května 2004. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého 2006, s. 257 – 262.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Spomienka na Jozefa Melcera ako na filologa. In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 2, s. 65 – 70.
- SABOL, Ján: O ľubozvučnej reči. In: Spravodajca Univerzity P. J. Šafárika, 1987, roč. 18, č. 5 (literárna príloha Otvorené okná, 1987, roč. 1, č. 1), s. 20.
- ŠTÚR, Ľudovít: Náuka reči slovenskej. Bratislava: Tatran 1846. 216 s.

Intonácia a text

Róbert Sabo

Jazykovedný ústav L. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava

1 Úvod

V článku skúmame intonáciu čítaného textu v slovenčine. Cieľom nie je sformulovať normatívne pravidlá správneho čítania (pozri Kráľ, 2006; Bugárová, 2001), ale skúmať intonáciu v celej jej rozmanitosti a komplikovanosti. Nezameriavame sa na suprasegmentálne javy v rámci vety, ale zohľadňujeme širšie okolie a pohybujeme sa na úrovni textu. Naša pozornosť je zameraná na vplyv okolia vety, t. j. kontextu, na intonačnú realizáciu vety. Pri skúmaní hypotézy o vplyve kontextu na intonáciu vety používame jednak auditívne metódy, ale pracujeme tiež s výpočtovou technikou, ktorá ponúka zobrazenie melodickej priebehu vety.

2 Experiment

Cieľom článku je poukázať na vplyv kontextu na intonáciu vety. Za týmto účelom sme sa rozhodli uskutočniť výskum, v rámci ktorého bola pokusnej osobe predložená sada 30 samostatných viet z troch rôznych textov. Pri výbere textov sme zohľadňovali ich štýlovo-žánrové zaradenie (cieľom bolo zachytiť rôzne štýly, nakoľko štýlovo-žánrové zaradenie textu významnou mierou ovplyvňuje intonáciu) a použité syntaktické konštrukcie (snažili sme sa vybrať také texty, ktoré by obsahovali jednoduché vety, ale aj zložitejšie syntaktické konštrukcie). Vety boli očíslované a zoradené tak, aby rečník nezistil akúkoľvek súvislosť medzi vetami. Mal iba inštrukciu prečítať 32 viet, ktoré boli očíslované a zoradené pod sebou (pozri tabuľku č. 1).

Tabuľka č. 1: Ukážka zo sady viet, ktorá bola predložená rečníkovi. V tabuľke sa nachádza iba prvých 8 z 32 prečítaných viet.

1.	Ako kamienkov na dne pribúdalo, tak sa zvyšovala aj hladina vody, až sa z nej vrana mohla poľahky napiť.
2.	Odberatelia sa do Ázie snažia presunúť aj svoju výrobu.
3.	A pre koho vlastne?
4.	Už veľa dní bez ustania páliло slnko a krajina bola vysušená a horúca.
5.	Vtom jej čosi zišlo na um.
6.	Prepúšťanie očakáva v budúcom roku aj najväčší slovenský odevný závod Makytá.
7.	Ked' stratila všetku nádej, zosadla na zem.
8.	December bol taký stresujúci a uponáhľaný, že som nestihla nakúpiť žiadne darčeky.
9.	A sestra?

Pokusný rečník mal lingvistické vzdelenie a aj skúsenosti s umeleckým prednesom, teda mal vedomosti o správnej intonácii viet. Schopnosť rečníka správne intonovať čítaný text (v našom prípade za základný predpoklad tejto schopnosti považujeme skúsenosti s recitovaním a znalosť ortoepickej kodifikácie vyplývajúcej z vysokoškolského štúdia slovenského jazyka) považujeme za veľmi dôležitú, nakoľko je to základný predpoklad toho, že sa všetky informácie obsiahnuté v písanej forme textu odrazia v jeho rečovej realizácii.

Po tom, ako rečník prečítao 32 samostatných viet, bol požiadany, aby prečítao tri krátke texty, ktoré boli z týchto viet zostavené. Rečník bol inštruovaný, aby texty prečítao prirodzene (t. j. normálne, bez akýchkoľvek obmedzení, ako keby text čítao priateľovi cez telefón). Prvý text bol úryvok z poviedky zverejnej na internete. V texte je použitý rozprávací štýl v prvej osobe singuláru (pozri vety 8, 9 a 3 v tabuľke č. 1). Druhý text je Ezopova bájka *Vrana a krčah*. V texte je použitý rozprávací štýl v tretej osobe singuláru (pozri vety 1, 4, 5 a 7 v tabuľke č. 1). V treťom teste (úryvok z novín) je použitý publicistický štýl (pozri vety 2 a 6 v tabuľke číslo 1). Pri výbere textov sme tiež zohľadňovali syntaktickú štruktúru textov tak, aby sa v nich nachádzali syntaktické celky rôzneho charakteru, teda vety jednoduché, ale aj zložitejšie súvetia. Vzhľadom na to, že chceme sledovať intonačné zmeny vo vete ovplyvnenej okolím (kontextom), vybrané texty tiež obsahujú rôzne druhy konektorov (pozri Dolník – Bajziková, 1998).

3 Analýza

Po získaní rečového materiálu sme vyhodnocovali vplyv kontextu na intonáciu vety nasledovným spôsobom. Vety, ktoré boli čítané samostatne (bez kontextu), sme pomocou softvéru na spracovanie zvukového signálu pospájali

za sebou tak, aby medzi jednotlivými vety bola rovnaká pauza ako v prípade čítaného textu. Takto umelo vytvorený text a prirodzene čítaný text sme dali vypočuť pokusným osobám, ktoré mali určiť, ktorý z textov je prirodzene čítaný a ktorý je upravovaný. Pokusné osoby nemali problém správne odlišiť originálny text od umelo vytvoreného textu. Túto skutočnosť si tiež mohli overiť sami účastníci XVII. kolokvia mladých jazykovedcov, keďže im boli prehrané ukážky z oboch typov textov, pričom väčšina účastníkov nemala problém jednotlivé ukážky správne identifikovať.

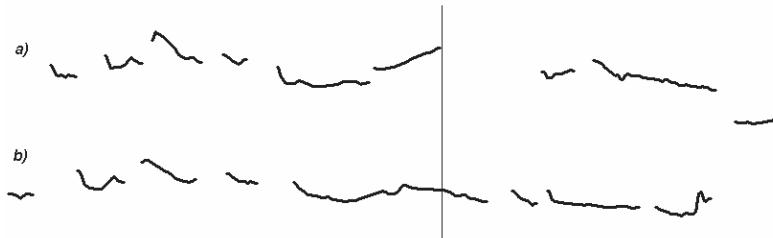
Následne sme vykonali detailnú analýzu intonácie v programe Praat, kde sme sledovali rozdielne melodémy pri jednotlivo čítaných vetyach a vetyach z textu. Rozdiely sme zistili vo viacerých prípadoch.

1) Slová, ktoré boli zdôraznené v oboch typoch vety, boli vo vetyach s kontextom v polovici prípadov vyššie melodicky posadené, t. j. viac zdôraznené. V ostatných prípadoch boli slová približne na rovnakej intonačnej úrovni. Ten-to jav si môžeme vysvetliť skutočnosťou, že pri čítaní súvislého textu si je čítajúci istý, ktoré slová majú byť zdôraznené, a teda sa ich nebojí zdôrazniť jasnejšie. Ak však kontext absentuje, rečník zdôrazňuje slová, o ktorých mu jeho jazyková intuícia hovorí, že by mali byť zdôraznené, ale zároveň si uvedomuje aj iné možnosti intonácie a teda nezdôrazňuje slová s takou istotou ako v predchádzajúcim prípade.

2) Najvyššie melodicky posadené slovo vety bolo správne identifikované nielen pri čítaní celého textu, ale aj pri čítaní samostatných vety. Táto skutočnosť vypovedá o tom, že kataforické a anaforické nadväzovanie významným spôsobom neovplyvňuje melodickú realizáciu vety, resp. nie je primárny činiteľom pri určovaní východiska a jadra vety. Keďže väčšina vety v textoch mala objektívny slovosled, a teda aj objektívnu postupnosť východiska a jadra vety.

3) Za jeden z indikátorov, vďaka ktorému boli počúvajúci schopní odlišiť umelo vytvorený text od prirodzene čítaného, bolo rozdielne melodické položenie za sebou nasledujúcich vety pri umelo vytvorenom teste.

4) Za činiteľ, ktorý bol pri rozpoznávaní prirodzenosti textu dominantný, považujeme koncovú melodému výpovedných celkov, pričom najmarkantnejší bol rozdiel pri intonácii jednotlivých častí zloženého súveta pred spojkou, resp. čiarkou. Spolu s týmto javom sme pozorovali v jednotlivo čítaných vetyach aj vkladanie dlhších páuz (porov. Kráľ, 2006). Pri čítaní jednotlivých vety subjektu absentovalo širšie ukotvenie vety v kontexte a pri interpretácii celkového významu sa musel držať predovšetkým jej syntaktického členenia, z čoho vyplýva niekedy až „školské“ intonovanie čiarok a koncov jednotlivých časti súveta s prudkým intonačným vzostupom (pozri obrázok č. 1), s čím takisto súvisí aj používanie dlhších páuz. Pri teste, kde subjekt naopak disponoval širším kontextom, bolo možné hlbšie interpretovať vetu na základe jej okolia. Intonácia vety bola teda modelovaná viac faktormi sémantickými ako jej syntaktickou, resp. gramatickou stavbou.

Obrázok č. 1: Intonačná realizácia vety „*Ked' stratila v'setku nádej, zasadla na zem*“. Prvý výpovedný celok je oddelený zvislou čiarou. Krivka a) zobrazuje melódiu vety čítanej bez kontextu; krivka b) zobrazuje melódiu vety, ktorá bola vybraná z plynule čitaného textu.

4 Záver

V článku sme sledovali vplyv kontextu na intonáciu vety pomocou jednoduchého experimentu, kedy sme dali pokusnej osobe prečítať samostatné vety a potom texty z týchto viet utvorené. Porovnaním viet čítaných bez kontextu a umiestnených v texte sme dospeli k niektorým zaujímavým výsledkom.

Pokusné sобы, ktoré počúvali čítaný text a umelo zostavený text pospájaný zo samostatne čítaných viet, boli schopné rozoznať tieto dva texty. Po následnej analýze sme identifikovali ako najdôležitejší príznak, podľa ktorého boli počúvajúci schopní rozlíšiť vety, rozdielne čítanie koncových výpovedných častí v rámci súveta. Pri vetách čítaných bez kontextu sa intonácia koncových častí pred spojkou alebo čiarkou vyznačovala prudkým melodickým zdvihom. Pri vetách čítaných v rámci väčšieho textu sa takáto melódia nevyskytovala, nakol'ko na základe interpretácie významu vety v jej kontexte vystupovala do popredia sémantika. Naopak, vo vete čítanej bez kontextu sa intonácia riadila hlavne jej syntaktickým členením. Pri odlišovaní dvoch predložených textov sa však na identifikácii určite nemalou mierou podielalo aj rozdielne melodické položenie hlasu pri jednotlivo čítaných vetách.

Zaujímavé bolo tiež zistenie, že pri čítaní jednotlivých viet nemal pokusný subjekt problém spôsobivo identifikovať najvyššie melodicky položené slovo (t. j. vo vetách čítaných bez kontextu bolo najvyššie melodicky položené slovo to isté ako pri vetách s kontextom). V prípade viet zapojených v kontexte boli slová vyššie melodicky posadené, keďže má subjekt spoľahlivú (resp. spoľahlivejšiu) informáciu o tom, ktoré slová majú byť zdôraznené. Túto informáciu mu poskytuje práve kontext.

Závery príspevku, v ktorom sme na základe experimentu poukázali na dôležitú úlohu kontextu ovplyvňujúceho intonačnú realizáciu vety, pričom najdôležitejšiu úlohu zohráva získaná sémantická informácia, môžu byť použité v praxi pri zostavovaní rečovej syntézy.

Literatúra

- KRÁĽ, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 2006. 423 s.
- BUGÁROVÁ, Marta: Intonácia a sémantika vety. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2001. 134 s.
- DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998, 134 s.

Termín v preklade (na príklade poľsko-slovenského prekladu)

Daša Sloviková

Globalizácia, rozvoj medzinárodného podnikania, obchodu, veľmi rýchly rast ekonomiky si vyžaduje potrebu cudzojazyčnej komunikácie a prekladu. Odborný text, a tým aj odborný preklad, ktorého hlavným nositeľom je termín, sa vyznačuje pojmovým významom, bez expresivity a štýlistických prvkov, presnosťou a presným prenosom z východiskového do cieľového jazyka.

V súčasnosti je tendencia zvyšovať nároky na kvalitu prekladu. Od prekladateľa sa vyžaduje perfektne ovládať obe jazyky na veľmi vysokej úrovni, ale okrem toho si dobrý preklad vyžaduje takého prekladateľa, ktorý pozná informačný kód, resp. vie, čo prekladá, alebo lepšie povedané, mal by mať odborné zázemie. Často taká kombinácia chýba a niekedy si prečítate veľmi zábavné preklady, keď namiesto *klódki želiwnej* nie je *latinová visiaca zámka*, ale *že-lezná kladka*. Tu do prekladu vstupuje kontext. Pri prekladoch je potrebné brať ohľad na celok textu, a nie na jednotlivé termíny, odborné názvy. Ako ďalší problém, s ktorým sa pasuje mnoho prekladateľov, je *preložiteľnosť – nepreložiteľnosť* termínov. Problém vzniká pri hľadaní vhodného slovenského ekvivalentu k daným odborným názvom východiskového jazyka, ktoré sú v obmedzenej miere ovplyvňované kontextovými vztahmi. Tu si prekladateľ môže pomôcť opisným prekladom, výpožičkou atď.

Prekladať z jazyka, ktorý je príbuzný nášmu jazyku, ako napr. poľština je niekedy náročnejšie, ako pri prekladoch napr. z angličtiny. Poľský jazyk „na prvé počutie“ je zrozumiteľnejší, jednoduchší... ale zdanie klame. Fonetická podobnosť slov ešte neznamená rovnaký význam. Pre takéto slová existuje označenie „zradné slová“, ktoré, ako príklad, uvádzame v tabuľke.

Tab. č. 1

PJ (slovenský preklad)	SJ (poľský preklad)
chodník (chodník, behúň, cestička)	chodník (ścieżka)
chyba (asi, hádam)	chyba (błąd, pomyłka)
humor (nálada)	humor (dowcip)
flak (črevy, vnuťornosti)	flak (plama)

S rozvojom a vývinom spoločnosti prichádza aj potreba tvoriť názvy pre nové činnosti, procesy a pod. Kvôli flexibilite sa veľa slov preberá z cudzieho jazyka. Nájdenie ekvivalentu v danom jazyku je proces a nie jednorazová záležitosť. Preto sa aj slovná zásoba vyvíja, rozširuje, a nie stáva. Spomeňme len taký príklad ako *manažér*, kedysi sa tento názov pre vedúcu pozíciu písal *manager*, no v súčasnosti sa píše foneticky, resp. uplatnilo sa pravidlo „Piš, ako počuješ.“ Pôvodný význam slova *manažér* znamenal vedúci obchodných záležostí (KSSJ), ktorý sa rozšíril na úkor slova vedúci (podľa KSSJ je ten, ktorý niečo vedie, riadi – vedúci oddelenia, vedúci predajne a pod.). V zahraničných spoločnostiach na Slovensku máme manažérov oddelení, manažérov spoločností a pod.

Podobná situácia je aj v poľskom jazyku, ktorý je v porovnaní so slovenčinou agresívnejší voči vplyvu cudzieho jazyka na domácu slovnú zásobu.

Skúsme sa pozrieť na poľský jazyk, ako preberá slová z iných jazykov. Ak by sme chceli tvrdiť, že v poľštine vládne purizmus, mali by sme takmer pravdu. Tento jazyk sa bráni prijímaniu cudzích slov a operatívne tvorí ekvivalence. Tak napr. *mobilný telefón* alebo *mobil*, v ang. *cell phone* alebo *mobile*, v poľštine *komórka* [komurka].

Ďalším nebezpečenstvom pri prekladoch, nielen z poľského jazyka, je polysémia, teda mnohovýznamosť slov. Hoci odborný preklad sa vyznačuje jednoznačnosťou a takmer významovou jednotnosťou, je potrebné zvažovať výber jazykových prostriedkov aj tu. Je dôležité, aby sa správne pochopil východiskový text, a pri termínoch nájsť správny ekvivalent, tak, aby sa zachovala istá odbornosť prekladu.

Nasledujúce príklady sú z odborného prekladu pre nemenovanú spoločnosť, kde po kontrole boli nájdené nasledovné chyby. Uvádzame len tie najvýraznejšie.

Pri opise zariadenia:

Bramka bezpieczeństwa, czujnik ciśnienia powietrza, przycisk bezpieczeństwa czerwony

I. preklad

Bezpečnostná ohrádka, snímač tlaku ovzdušia, bezpečnostný gombík červený

II. preklad

Bezpečnostná zábrana, snímač tlaku vzduchu, bezpečnostné tlačidlo – červené

bramka – malá brána, bránka, dvierka

ohrádka – ohrazenie istého priestoru – ohrádka na ovce; ohrádka, napr. ohrádka pre deti (KSSJ)

V tomto prípade je vhodnejšie použiť zábrana – vec, mechanizmus zabranujúci pohybu, ktorá rozšírila svoj význam aj o zábradlie – opora zabranujúca pádu.

przycisk – tlačidlo (súčasť mechanizmu ovládaná stláčaním, KSSJ)

gombík – predmet na zapínanie (KSSJ)

Silosy kruszywa, silos podwójny kurszywa, zasuwa materiałów sypkich

I. preklad

Silo drviny, silo dvojité drviny, šupátko pre sypký materiál

II. preklad

zásobník na drvinu, dvojitý zásobník na drvinu, uzáver na sypký materiál
zasuva – zástrčka, závora

šupátko – bohemizmus, správne posúvač

V tomto kontexte je najlepšie riešenie použiť termín uzáver (uzavierací mechanizmus, zariadenie, KSSJ).

Silo sme nahradili pomenovacou jednotkou zásobník, čo je širší pojem (zásobník na zhromažďovanie materiálu určeného na použitie, KSSJ) ako silo.

Wyjście, Wejście, Zasilanie, Przekaznik (Owijarka)

I. preklad

východ, vchod, zásobovanie, bezpečnostné relé (Ovinovač)

II. preklad

výstup, vstup, dodávka energie, bezpečnostné relé (Balička)

východ – miesto, kde sa vychádza,

vchod – miesto, kde sa vchádza

V takomto prípade je nerelevantné použiť tento pojem v popise zariadenia.

Výstup – vstup – napr. miesto presunu informácií

Na základe popisu a celého postupu balenia predmetov do fólie nejde o ovinnovačku, ale o baličku (prenos činnosti z človeka na zariadenie).

Nazwa elementu: mikro, przewód komunikacyjny, wtyk męski

I. preklad

Názov súčiastky: mikro, komunikačný prevod, kolík mužský

II. preklad

Názov súčiastky: mikro, komunikačné vedenie, zástrčka

wtyk męski – zástrčka, vidlica s vodičom, ktorá sa zapája do zásuvky (KSSJ)

V súčasnosti sa z prekladania stalo takpovediac remeslo, ktorému možno priradiť znaky biznisu, ako je dopyt, konkurencia, zákazník, objednávka a pod. Prílastky, ako spoľahlivosť, precíznosť sú zatial v pozadí. Je omyl si myslieť, keď ovládam cudzí jazyk, viem aj prekladať.

Literatúra

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisářčíková – M. Považaj.
4. doplnené a upravené wydanie. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

<http://slovnikonline.sk/preklad/sk/pl> (poľsko-slovenský, slovensko-poľský slovník online)

Druhá redakce staročeského překladu bible. Uvedení do problematiky

Hana Sobáliková

Oddělení vývoje jazyka,
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

1

První úplný překlad bible do národního jazyka představuje pro každé společenství výrazný mezník. Bezpochyby se jedná o první významnější prověření možností a limitů daného jazyka, které vesměs přispívá k posílení národní emancipace.

Přeložit tak objemný soubor knih různých žánrů a stylů, jaký představuje *Bible*, byl – a do jisté míry stále zůstává – úkolem velmi nesnadným, vyžadujícím souhru většího počtu osob. I proto zpravidla jeden překlad přetrvává v daném jazykovém společenství po relativně dlouhou dobu. Ve středověkých Čechách je však situace odlišná: druhý biblický překlad (nebo lépe tzv. biblická redakce) začal být sepisován už v době, kdy většina *Biblí* vycházejících z překladu prvotního nebyla ještě ani dokončena a zarážející je i počet těchto druhoredakčních památek (v relativně krátkém údobí 50. let jich vzniklo na našem území přes dvacet). Neobvykle vysoká je v této redakci i míra textových odchylek jednotlivých rukopisů.

Casové vymezení počátků druhé redakce se v podání jednotlivých badatelů částečně liší, nejpravděpodobnější je však datování Vladimíra Kyase (1997, s. 66), jednoho z předních znalců staročeských biblických překladů, který počátky druhé redakce klade do prvního desetiletí 15. stol.

Vladimír Kyas se druhému překladu věnoval dosud asi nejpodrobněji. Podle jeho mínění představovala tato redakce úpravu vzniklou na základě prvotního překladu, a to v jeho pozdější fázi (tak jak je dochována nejlépe v *Bibili boskovické* pocházející však až z 30. let 15. stol.). Velkou míru nejednotnosti znění jednotlivých rukopisů počítaných k této redakci si pak vysvětloval jako důsledek toho, že celá úprava probíhala v několika fázích. V prvé řadě byl podle jeho mínění přeložen *Nový zákon* (v případě *Starého zákona* se prozatím mělo jednat spíše o postupnou revizi, odrážející se na jednotlivých *Biblích* v nestejném míře). Podoba jednotlivých rukopisů se podle jeho názoru tehdy měnila jen postupně z toho důvodu, že písáři dostávali k opisování nesourodé složky listů střídavě se starým a novým překladem. V první etapě (zhruba v druhém desetiletí 15. stol.) se proto v jednotlivých památkách mohly střídat nově přeložené či přepracované části s neprepracovaným zněním.

V druhé fázi (počítané zhruba od roku 1429, kdy vzniká *Bible litoměřická*), se podle Kyase i ve *Starém zákoně* setkáváme častěji s novým překladem, (a to zejména v sapienčních knihách). Třetí fázi pak měly tvořit *Bible* kontaminované naopak už překladem III. redakce.

2

Zmiňované závěry jsou založeny na Kyasově výjimečné znalosti celé problematiky, bohužel mu však již nebylo umožněné podložit je zevrubným průzkumem všech druhoredakčních rukopisů, což jeho schéma částečně relativizuje. Prezentované Kyasovo řešení zároveň dostatečně nevysvětluje, proč jednotlivé *Bible* obsahují natolik samostatná znění – v případě I. ani III. redakce se s takto výraznými posuny mezi jednotlivými rukopisy nesetkáváme. Zvláště ve srovnání s překladem třetím (který se ve své úplnosti poprvé objevuje v *Bibili padeřovské* z přelomu 30. let) – tedy zas v poměrně krátké době – jasně vynikne až nápadná upjatost tohoto třetího překladu, vzdávající se jazykové lehkosti překladu prvního ve prospěch snahy co nejbližše se přiblížit latinské předloze. Takový přístup byl bezpochyby motivován především touhou zprostředkovat českému prostředí opravdu autentické a nepokřivené znění *Písma svatého*, zároveň však mohl být i reakcí na živelné individuální zásahy a úpravy textu, které bychom mohli hledat za úpravami druhoredakčních památek. Zda tyto úpravy vycházely z jednotného centra či zda by se opravdu mohlo jednat jen o soukromou iniciativu majitelů jednotlivých exemplářů, je však bez podrobnějšího rozboru textů druhé redakce nejasné. Podobně ani Kyasovy závěry ohledně několika překladatelských etap nejsou bez této analýzy ověřitelné. Bez provedení takového analýzy nebude možné hlouběji pochopit ani některé obecnější otázky, jako např. vztah předhusitských Čech k národní *Bibili* (pokud by se totiž prokázalo, že jednotlivé zásahy jsou opravdu jen rázu soukromého, potvrzovalo by to ze zcela mimořádný zájem tehdejších obyvatel o teologické záležitosti).

Připravovaná kompletní analýza všech druhoredakčních rukopisů stojí teprve na počátku, v tomto příspěvku bychom vás proto chtěli seznámit jen s dílčími výsledky přípravného průzkumu, který by měl přispět k posouzení míry samostatnosti jednotlivých druhoredakčních rukopisů v rámci *Nového zákona*. Kyas považoval překlad *Nového zákona* pro druhou redakci za stěžeň, a proto jsme se z pochopitelných důvodů zaměřili nejprve na tuto část. Rozdíly mezi jednotlivými redakcemi by zde měly být nejmarkantnější a nejlépe průkazné.

Vedle určení míry samostatnosti druhého překladu nás dále zajímal rozsah individuálních úprav jednotlivých druhoredakčních rukopisů. Zaměřili jsme se především na to, zda je možné v rámci souboru sledovaných druhoredakčních *Biblí* určit nějaké podskupiny s podobným překladem.

2.1 Průzkum

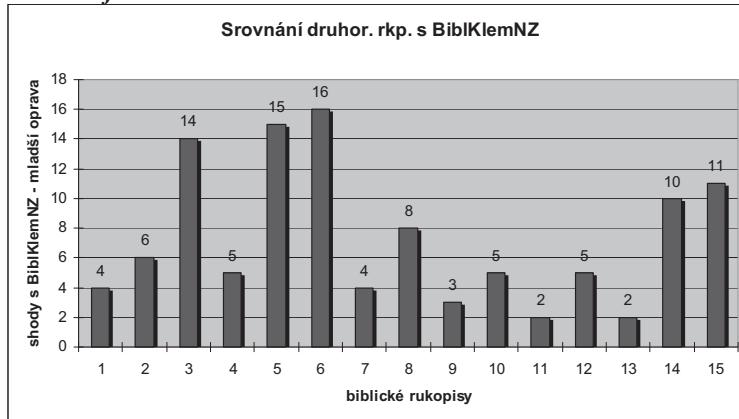
V rámci průzkumu jsme se zaměřili na *evangelium sv. Jana*, konkrétně na první kapitolu tohoto evangelia, která byla podrobena bližší analýze. Výzkumný vzorek čítal 14 biblických rukopisů hlásících se k druhé redakci a obsahujících příslušný biblický úryvek.

Již při první prohlídce upoutal naši pozornost tzv. *Klementinský Nový zákon* (BiblKlemNZ). Tato památka pocházející z roku 1426 obsahuje oprav-

du výjimečné množství marginálních přípisů a zásahů do textu. Rozsah a povaha těchto oprav nás přivedly k myšlence, že upravovatel patrně postupoval podle nějaké předlohy obsahující nejspíše jakousi mladší úpravu, která by se případně mohla odrazit i v textu dalších rukopisů. Původní i opravené znění této *Bible* proto bylo konfrontováno s ostatními zkoumanými rukopisy.

Výsledky tohoto porovnání přináší graf č. 1. Ve znázorněném grafu jsou zachyceny počty shod jednotlivých rukopisů s mladší úpravou *Klementinského Nového zákona*. Srovnávané rukopisy jsou seřazeny podle stáří, přehled sledovaných rukopisů je zachycen pod grafem. Pro dokreslení situace byly do průzkumu zahrnuty i zástupci I. a III. a IV. redakce, *Bible olomoucká*, *Bible paděrovská* a *Bible pražská*.

2.1.1 Graf č. 1

Legenda:

x-ová osa zachycuje jednotlivé srovnávané rukopisy:

- (1) *Bible olomoucká* (1417); (2) *Bible boskovická* (1420/30 VK má: 1415–20); (3) *Muzejní Nový zákon* (1422); (4) *Bible Kořečkova* (1425); (5) *Bible litoměřická* (1429); (6) *Bible Duchkova* (1433); (7) *Bible Wolfenbüttelská* (30. léta 15. stol.); (8) *Bible paděrovská* (1432–5); (9) *Bible Bočkova* (1. pol. 15. stol.); (10) *Bible milánská* (pol. 15. stol.); (11) *Bible mlynářčina* (pol. 15. stol.); (12) *Bible moskevská* (pol. 15. stol.)¹; (13) *Bible kunštátská* (pol. 15. stol.); (14) *Bible mikulovská* (1. pol. 15. stol.)²; (15) *Bible pražská* (1488)

y-ová osa zachycuje počty shodných znění jednotlivých *Biblí* s *Klementinským Novým zákonem* (BiblKlemNZ)

¹ Při určování chronologických údajů vycházím z publikace: *Staročeský slovník. Úvodní statí a zkratky* (1968). Kyasova datace se v některých případech drobně odlišuje. V případě *Bible moskevské* uvádí Kyas jako dobu vzniku až třetí čtvrtinu 15. stol.

² Při určování chronologických údajů vycházím z publikace: *Staročeský slovník. Úvodní statí a zkratky* (1968). Kyasova datace se v některých případech drobně odlišuje. V případě *Bible mikulovské* uvádí Kyas jako dobu vzniku až třetí čtvrtinu 15. stol.

2.1.2 Výsledky průzkumu

Jak naznačují výsledky průzkumu, rukopisy je opravdu možné rozdělit do dvou skupin. Tyto skupiny si můžeme pracovně označit jako **skupinu mladší** a **starší**, třebaže se obě úpravy objevují v *Biblích* v podstatě z téže doby a zástupci tzv. mladší skupiny ani nepatří k převážně mladším rukopisům. Jak však naznačuje *Klementinský Nový zákon*, tzv. mladší úprava vznikla opravdu o něco později, a to mohl být i jeden z důvodů, proč se tolik nerozšířila, jak o tom svědčí nižší počet Biblí k této úpravě se hlásících.

Mezi památky obsahující převážně upravené znění můžeme zařadit tyto *Bible*: *Bibli litoměřickou*, *Muzejní Nový zákon* a *Bibli Duchkovu*, naopak nejblíže ke starší úpravě mají tyto *Bible*: *Bible Wolfenbüttelská*, *Bible Bočkova*, *Bible mlynářcina* a *Bible kunštátská*.

Jako zástupce mladší verze tedy byla určena i *Bible litoměřická*, považovaná dosud za nejtypičtějšího představitele II. redakce – jak však naznačuje prezentovaný průzkum, větší počet druhoredakčních Biblí obsahuje text odlišný. Tento starší text se navíc zásadněji neliší od znění redakce první, zastupované v našem průzkumu *Biblí olomouckou* (sloupec č. 1). Rozdíl mezi mladší úpravou a *Bibili padeřovskou* (sloupec č. 8) zastupující III. redakci se oproti tomu jeví jako výraznější. Podle Kyasových představ však právě třetí redakce měla svým vlivem vést k zásahům do druhoredakčních *Biblí*. Podle našeho průzkumu se ale zdá, že právě tuto mladší úpravu by bylo možné označit za základní podobu druhého překladu mnohem spíše, než podobu starší, přičemž její závislost na třetí redakci není příliš průkazná.

Vyvozovat z těchto zjištění nějaké zásadnější soudy o celé druhé redakci je zatím předčasné. Zkoumaný vzorek zatím byl – i díky svému malému rozsahu – opravdu spíše orientační. Zdá se však, že podrobný průzkum jednotlivých zástupců této redakce nás velmi pravděpodobně ještě přiměje přehodnotit některá dosud přetravávající tvrzení o této redakci.

Poznámka

Tento příspěvek vznikl s podporou grantového projektu *Nejstarší český překlad bible. Knihy prorocké a Knihy makabejské* (GAČR 405/05/2528).

Sledované rukopisy – přehled

- Bible olomoucká /BiblOI/ Olomouc, SVK IIII/I, II, 290+289f.
Bible boskovická (1415–20) /BiblBosk/, Olomouc, SVK III 3 537f.
Muzejní Nový zákon (1422), /BiblMuzNZ/ Praha, Muz I H 28, 275f.
Nový zákon Kořečkův (1425), /BiblKoř/ Praha, UK XVII D 30, 176f.
Bible litoměřická (1429) /BiblLit/ rkp. tč. nezvěstný, dříve Litoměřice, bisk. knih. B I F/2, 489f.
Bible Duchkova (1433) /BiblDuch/ Kroměříž, SA 7728/15923 500f.
Bible wolfenbüttelská (30. léta 15. stol.) /BiblWolf/ Wolffenbüttel, knihovna knížete A. Extravag. 25.12

- Bible padeřovská (1432–5) /III. redakce – BiblPad/ Vídeň, NK 1175, 443f.
- Bible Bočkova (1. pol. 15. stol.) /BiblBoč/ Brno, SA G 10 č.121/I,II, 350+354 f.
- Bible milánská (pol. 15. stol.) /BiblMil/ Milán, Biblioteca di Brera AE XIII 35, 383f.
- Bible mlynářčina (pol. 15. stol.) /BiblMlyn/ Praha, UK XVII A 10, 700f.
- Bible moskevská (3. čtvrtina 15. stol.) /BiblMosk/ Moskva, Stát. hist. muz., sb. Chludova 130d, 733f.
- Bible kunštátská (pol. 15. stol.) /BiblKunšt/ Kutná Hora, Martin z Tišnova 1489, 612f.
- Bible mikulovská (VK má: 3. čtvrtina 15. stol.) /BiblMik/ Brno, UK Mk 1, 567f.
- Bible pražská (1488) /IV. redakce/ /BiblPraž/ st. tisk Knihopis 2, 610f.

Literatura (výběr literatury k II. biblické redakci)

- BARTOŠ, František M.: Hus a jeho účast na staročeské bibli. In: Strahovská knihovna, sv. 3, 1968, s. 86 – 115.
- ČÍHALÍK, Martin: Ještě k původu Bible boskovické. In: Problematika historických a vzácných fondů Čech, Moravy a Slezska. Brno: Sdružení knihoven České republiky 1996, s. 5 – 9.
- FREITINGER, Pavel: Bible Husova. In: Křesťanská revue, 1987, roč. 54, s. 200 – 205.
- FREITINGER, Pavel: K otázce Husova překladu bible. In: ČNM, 1989, roč. 158, s. 136 – 156.
- FREITINGER, Pavel: Nově o Padeřovské bibli. In: Křesťanská revue, 1985, roč. 52, s. 90 – 93.
- GRACIOTTI, Sante: La bibbia paleoboema della Biblioteca di Brera. Milano: Vita e Pensiero 1964, 221 s.
- KYAS, Vladimír: Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad 1997. 319 s.
- KYAS, Vladimír: Česká Hlaholská bible v poměru k ostatním českým biblickým rukopisům. In: Slavia, 1956, roč. 25, č. 4, s. 328 – 341.
- KYAS, Vladimír: Česká rukopisná bible v Moskvě. In: Listy filologické, 1959, roč. 82, s. 247 – 249.
- PETRŮ, Eduard: Z rukopisných sbírek UK v Olomouci. Praha: SPN 1959, s. 35 – 39.
- PETRŮ, Eduard: Znovu k původu bible Boskovické. In: Boskovice v dějinách. Boskovice: Měst. NV 1969, s. 11 – 22.
- POLÍVKA, Jiří: Ukázky z Varšavského Starého Zákona z pol. XV. stol. In: Listy filologické, 1894, roč. 21, s. 219 – 224.
- SOUČEK, Bohuslav: Česká Apokalypsa v husitství. Praha: Ústřední církevní nakladatelství 1967. 206 s.
- SOUČEK, Stanislav: Staročeský výňatek z Regulí Matěje z Janova. In: Listy filologické, 1927, roč. 54, s. 113 – 123.
- STEJSKAL, Karel: Die tschechischen Bibelhandschriften in kunsthistorischer Hinsicht. In: Biblia Slavica I/2. Paderborn: 1989, s. 68.
- STRAKA, Josef: Studie o stč. Evangeliu sv. Matouše s homiliemi. In: Listy filologické, 1926, roč. 53, s. 23 – 41, 146 – 155, 275 – 284, 355 – 367.

VAŠICA, Josef: Bible v české kulturní tradici. In: Biblica, příloha časopisu Logos 4, 1949, s. 1 – 20.

ZEMAN, Antonín: Datum 1406 v Mikulovském sborníku. In: Listy filologické, 1972, roč. 95 s. 9 – 19.

ZEMAN, Antonín: K biblickému textu Husovy Postily. In: Listy filologické, 1978, roč. 101, s. 13 – 16.

Úskalia prekladu právneho textu

Jana Spálová

Katedra moderných filológií, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Právny jazyk a právna terminológia sa vyznačujú významovou presnosťou, jednoznačnosťou, ustálenosťou, stručnosťou a neexpresívnosťou. Právna prax a prekladateľská činnosť však poukazujú na skutočnosť, že v praxi tomu tak nie je, hlavne pri preklade právnych pojmov z východiskového do cieľového jazyka. Tento problém je vypuklejší, ak dochádza k stretu právnych systémov, napríklad románskogermánskeho a angloamerického, ktoré sa navzájom líšia nielen svojimi základmi, ale i duchom. Prekladateľ i pedagóg pri svojej práci musí čeliť rôznym nástrahám týchto jazykov; sú na neho kladené vysoké požiadavky v oblasti odbornej kompetencie. Tieto všetky aspekty v súčasnosti vo veľkej miere vedú k exklúzii a nezáujmu slovenských prekladateľov, tlmočníkov i pedagógov o oblasti právnych textov. Nasledovný príspevok sa snaží poukázať s akými prekladateľskými rébusmi sa prekladateľ stretáva.

V prvom rade by som chcela poukázať na definíciu pojmu termín, ktorý je uvedený v prvej vete predmetného príspevku. Pri písaní odborných príspevkov väčšinou preberáme definície pojmu termín od „skorších“ autorov a spoliehame sa na presnosť nimi definovaného pojmu „termín“. Vyjadrené sú nasledovne:

„Právny termíny jsou pojmenování právnej skutečnosti, jejichž význam je možné presne definovať“ (Tomášek, 1998).

Základnými vlastnosťami termínu sú podľa spomínaných autorov:

- významová presnosť,
- jednoznačnosť,
- stručnosť,
- zrozumiteľnosť,
- ustálenosť.

Poďme sa však pozrieť na vlastnosti termínu a odborný právny jazyk. Prvými znakmi termínu podľa vyššie uvedených definícií sú jednoznačnosť a presnosť. Pozrime sa na slovo „vehicle“. Anglické slovo „vehicle“ znamená v preklade i v definícii tohto slova v anglickom slovníku vozidlo, resp. dopravný prostriedok. V poriadku. V poriadku to však nie je, ak si zoberieme do

úvahy všeobecne záväzné nariadenie miest a obcí hovoriace: „*No vehicles in the park!*“ (Přidalová – Tozzi, 2004). Znamená to, že do parku nebude mať vstup ani smetiariske vozidlo, či policajné auto, sanitka, matka s kočíkom, alebo diet'a na bicykli. A vôbec, môže byť v parku umiestnený napr. tank, pripomínajúci hrôzy i udalnosť bojovníkov za prvej, druhej svetovej vojny a SNP?

Iným príkladom jednoznačnosti, resp. v našom prípade úvah nejednoznačnosti, môže byť základný pojem práva – t. j. samo slovo „*civil law*“. V angloamerickom právnom systéme toto slovo znamená kontinentálne, ale i občianske právo.

Uvediem i ďalší príklad, ktorý odporuje spomínaným vlastnostiam termínu. Môže to byť napr. problematika slova „*accused*“ (Vráblová, 2007). Je možné ho prekladať ako obvinený a obžalovaný. Ako môžeme hovoriť o presnosti, resp. jednoznačnosti, keď v rámci prekladov tohto slova sa dostávame do rôznych štádií trestného konania. Pre právnika i prekladateľa či tlmočníka je, napr. pri dohode o vine a treste, dôležité vedieť, či ide obvineného alebo obžalovaného. V tomto bode by sme chceli poopráviť preklad JUDr. Vráblovej (2007), ktorá vo svojom článku o dohode o vine a treste predpokladá, že táto dohoda bude uzavretá ešte pred vznesením obvinenia, a nie pred podaním obžaloby. V žiadnom prípade podľa nášho názoru nemôže ísť o dohodu pred vznesením obvinenia. Za chybň pokladáme preklad slova „*charge*“. Toto slovo totiž môže byť do slovenského jazyka preložené ako obžaloba i obvinenie. Ked'že i výraz „*plea*“ je podľa anglického právnického slovníka obžaloba, nemožno *charge bargain* (Chromá, 1997) prekladať ako *dohodu uzavretú pred vznesením obvinenia*. Na podporu svojho presvedčenia ponúkame i preklad slova *plea bargain* ako poľahčujúcu okolnosť priznania viny; ide o žiadosť prokurátora o vyškrtnutí ostatných bodov obžaloby (napr. zníženie trestu, ak obžalovaný prizná vinu v základných bodoch obžaloby).

Nedá mi nespomenúť termín „*government*“. Slovo „*government*“ prekladáme v štátom práve ako *vláda, dokonca i moc*, ale v trestnom práve ako *stranu* v trestnom konaní – t. j. *zástupcu štátu, teda prokurátora*.

Ďalšou vlastnosťou termínu je „*nemennosť*“ resp. „*ustálenosť*“. Už len skúsenosť získaná našim bytím nám môže podporiť nepravdivosť tejto vlastnosti termínu. Právo, ktoré sa mení a vyvíja s dynamikou vývoja spoločnosti, nemá nič spoločné s týmito vlastnosťami. Poukážem teda na slovo „*právo európskych spoločností*“, ktoré sa v minulosti chápalo ako európske právo. Islo v podstate o synonymiu. V dnešnej dobe však musíme prísne rozlišovať, keďže termín „*európske právo*“ je zastrešujúce a právo európskych spoločenstiev a právo Európskej únie sú jeho zložkami, resp. jeho súčasťami.

Poslednú spornú vlastnosť termínu podľa nášho názoru predstavuje „*stručnosť*“ termínu. Preklad anglického slova „*child support*“ sa do slovenčiny vyjadruje nasledovne: „...vyživovacia povinnosť na dieťa, realizovaná po rozvodovom konaní ako súčasť majetkového vysporiadania.“ Pravdepodobne je to dôsledkom neekvivalentnosti termínov, ako i pojmov vzhľadom na rozdiel právnych systémov.

Prekladateľ i pedagóg sa teda musí vysporiadáť i s čiastočnou ekvivalenciou termínov v oboch jazykoch – t. j. časť obsahu a rozsahu právneho prejavu sa prekrýva v oboch jazykoch – vo východiskovom i cieľovom. Mohli by sme uviesť príklad najvyššieho zákonodarného orgánu krajiny. V Slovenskej republike je to parlament, vo Veľkej Británii je to taktiež Parliament, ale v USA je to Kongres.

Problematicosť prekladov však nespôsobujú iba vlastnosti termínu, neekvivalentnosť termínov vo východiskovom a cieľovom jazyku, či prechod odvetviami práva, alebo zmena podstaty termínu vplyvom času, či napokon rozdiel kultúr, ale i sám jazyk. V anglickom jazyku termín „*law*“ môže odradiť i odúševnelého prekladateľa – začiatočníka. Skrýva v sebe totiž dva klúčové pojmy: právo a zákon. Nepočítateľné „*some law*“ musí prekladateľ preložiť ako právo, ale počitateľné „*a law*“ ako zákon.

Veľmi zaujímavým príkladom je slovo „*damage*“ čo znamená škoda, poškodenie, poškodiť, ale už plurál tohto slova „*damages*“ znamená presný opak – t. j. odškodné.

Ďalším problémom môžu byť pre prekladateľa i preklepy, resp. opäť neznanlosť dvoch úplne rozdielnych termínov a t. j. *úhrnný a súhrnný trest*, alebo taktiež neznanlosť termínov, ktoré vyplývajú z histórie a literatúry. Tomášek (1998) uvádza „*Enoch Arden Laws*“. Ide o zákony, ktoré pochádzajú z básne Tennysona, ktorý skrýva svoju existenciu pred manželkou. Tá ho považuje za mŕtveho a znova sa vydá. Z tejto básne vyplývajú i zákony USA, ktoré pripúšťajú užatvorenie nového sobáša, ak jeden z manželov nedal o sebe vedieť, že je nažive po určitú dobu (v štáte New York je to 5 rokov). Ide o zvláštny druh prehlásenia za mŕtveho. Ak prekladateľ nepozná tento historicko-literárny kontext, tak mu tento fakt môže utieciť, dokonca sa môže domnievať, že ide o zákony, ktoré sa spájajú s nejakým miestnym menom.

Iným príkladom lúskania prekladateľského orieška môže byť problém s prekladom termínu „*law of property*“. Ide o majetkové právo, ale nie tak ako ho poznáme v slovenskom právnom poriadku. V anglickom práve sa totiž týka iba nehnuteľnosti.

Jazyk, ako taký, je teda prostriedkom na sprostredkovanie objektívnej reality, či výmeny informácií. V oblasti spoločenských vied je nástrojom vedeckého poznávania, pomocou ktorého definujeme určité pojmy. Ako vidíme, definície však nie sú vždy presné, hoci my by sme tak chceli. Zväčša je to spôsobené tým, že objekty a udalosti, o ktorých chceme rozprávať, nie sú vždy jasné a určité. Ak si zoberieme len slovo veľký: ako veľký je veľký? Môžeme malý podnik označiť ako továreň? Musí mať tento malý podnik stroje na to, aby sme ho považovali za továreň? Kedy sa brožúrka stávajú knihou? Koľko strán musí mať, aby sa ľou stala? (Crystall, 1995).

Myslím si, že hlavne v oblasti trestného práva si všetci prajeme, kvôli vlastnej istote, aby bolo všetko presné, jasné a neposkytovalo veľa priestoru na interpretáciu. Áno, právna terminológia sa podľa názorov mnohých autorov vyzna-

čuje presnosťou. Ale týmto názorom ovplyvajú hlavne lingvisti, ktorí vnímajú jazyk hlavne vo všeobecnej rovine. Mám na mysli rôzne príručky o štylistike a jazyku, v ktorých sa zvyčajne uvádza, že základným princípom vzniku právnych termínov je ich definovanie v zákone, a z toho vyplýva aj predpoklad jednoznačnej interpretácie právnych termínov. Avšak, už študenti v 1. ročníku štúdia na právnických fakultách sa stretávajú s názorom – „koľko právnikov, toľko právnych názorov“. Z právej praxe teda vyplýva, že význam právneho termínu v mnohých prípadoch až taký jednoznačný nie je, a často len interpretácia, resp. spôsob výkladu, môže napríklad zvrátiť výsledok právneho procesu.

Zo slovenského pracovného práva môžeme z nedávnej minulosti uviesť pojem „liečebný režim“. Zákonník práce (ďalej ZP), z. č. 311/2001 Z. z., používa pojem „liečebný režim“, avšak legálne ho nedefinuje. § 81 ZP nariadoval zamestnancovi, ako jednu z povinností, dodržiavať liečebný režim. Nedodržianím tejto povinnosti sa zamestnanec dopúšťal „závažného porušenia pracovnej disciplíny“. Nielenže neexistovala definícia pojmu liečebný režim, ale toto ustanovenie sa bilo s právom na ochranu ľudskej dôstojnosti, cti, dobrej povesti a na ochranu mena podľa ľudských práv a slobôd zakotvených v druhom oddieli II. Hlavy Ústavy SR – „neoprávnené zásahy do práva na ochranu ľudskej dôstojnosti sa týkajú tiež porušenia povinnosti mlčanlivosti, ktorá prichádza najmä u zdravotníckych pracovníkov“ (Kráľ, 2004) – keďže zamestnávateľ kontroloval dodržiavanie liečebného režimu.

Rada by som uviedla i absurditu rozdielnej angloamerickej požiadavky na vykonanie dôkazov v prípade prejednávania sporu súdom v trestno-právnej a občiansko-právnej rovine, ktorá je pre laika nepochopiteľná. Ide o dve slovné spojenia v občiansko-súdnom spore: žalobca vyhrá spor, ak má prevahu dôkazov (angl. *preponderance of evidence*), v trestnoprávnej rovine máme angl. právny termín „*beyond a reasonable doubt*“, čo v slovenskom jazyku znamená „nadovšetku pochybnosť“. Prokurátor, v angloamerickom právnom systéme „*district attorney*“, musí dokázať, že obžalovaný je vinný „nadovšetku pochybnosť“. Túto „absurditu“ dvoch rôznych požiadaviek na úroveň vykonania dôkazov možno najlepšie dokladovať na prípade O. J. Simpsona, ktorý bol obžalovaný z vraždy vlastnej manželky Nicol Brown Simpson a jej priateľa Ron Goldman. Porota uznala, že neboli vinní, keďže štandard „nadovšetku pochybnosť“ bolo fažké dosiahnuté, ale v občianskoprávnom procese, ktorý iniciovali rodičia Rona Goldmana, O. J. Simpson musel vyplatiť pozostalej rodine vysoké odškodné, pretože v občiansky súdnom procese (OSP) je štandard na uznanie odškodného len „zvŕaziť prevahou dôkazov“.

Okrem zvládnutia právnych termínov, musí slovenský prekladateľ i pedagóg poznať a vedieť pretlmočiť slovné spojenia i jazykové šablóny. Slovnými spojeniami môže byť napr. nadobúdať platnosť = *to enter into force*, v zmysle zákona = *in compliance with the Law*. Jazykovými šablónami môže byť napr.: predmet zmluvy je v súlade so zákonom = *the subject matter of the contract is in accordance with the requirements of the law*.

Až doposiaľ sme sa zaoberali len termínnimi, spojeniami a šablónami, ale anglický právny jazyk obsahuje i slová, ktoré pochádzajú zo starej a stredovekej angličtiny – tzv. archaizmy, tzv. „*here words*“ (hereafter herein, hereof, he-rewith), tzv. „*there words*“ (thereabout, thereafter, thereby, therefore), alebo „*where words*“ (whereas, whereby). Ďalej obsahuje i latinské výrazy (alibi, habeas corpus, vis major) a napokon i slová zo starej francúzštiny, ktoré boli angličtinou neskôr prebraté (demurrer). Toto sú teda ďalšie úskalia jazyka, ktoré spôsobujú hlavybôľ pri preklade anglickej právnej terminológie do slovenského jazyka a naopak.

Veľmi zaujímavým slovom, ktoré americká angličtina považuje za archaizmus je slovo „*shall*“, hoci v britskej angličtine ešte i dnes sa používa v 1. os. sg. a pl. na vyjadrenie budúceho času. V oboch variantoch angličtiny sa však zachovalo v otázke *Shall I? Shall we?*, kde má povahu ponúknutia pomoci, alebo návrhu. V právnickej angličtine má však povahu príkazu, resp. pri zmluvách sa prekladá „strana sa zavázuje“, alebo sa musí preložiť len ako plnovyznamové sloveso.

Vyššie uvedené príklady problematických pojmov na preklad sú vonkoncom nie ojedinelé. Náročnosť prekladu textov dvoch úplne odlišných jazykov z dvoch úplne odlišných právnych kultúr dnes spôsobuje, že na slovenskom trhu ne-nájdeme kvalitný slovensko-anglický právnický slovník. Súdny prekladateľ i pedagóg si musí vypomôcť len s českými slovníkmi a anglicko-českou právnickou literatúrou. Študenti 5 právnických fakúlt externého i interného štúdia v SR používajú česko-anglické a anglicko-české právnické slovníky a českú právnickú literatúru na štúdium anglických právnych textov. Samozrejme, že každá právnická fakulta na Slovensku vyprodukovala učebný materiál pre štúdium anglických textov, ale ani jeden učebný materiál, podotýkam ani jeden učebný materiál, neobsahuje preklad, resp. akýsi dvojjazyčný slovník. Ide o holé, prevzaté anglické texty.

Cieľom tohto príspevku však nebolo ospravedlniť tento nedostatok poukázaním na náročnosť prekladov právnych textov. Jeho ambíciou je poukázať na nedostatočnú a nesprávnu definíciu pojmu „termín“, ako i na potrebu dôsledne sa zaoberať danou oblasťou väčším počtom zanietencov a odborníkov z mnohých oblastí kultúry s cieľom pozdvihnuť slovenskú lexikografiu.

Literatúra

- CRYSTAL, David: The Cambridge Encyclopedia of the English language. Italy: CUP 1995. 489 s.
- CHROMÁ, Marta: Anglicko-český právnický slovník. Praha: Leda 1997. 342 s.
- CHROMÁ, Marta: Česko- anglický právnický slovník. Praha: Leda 1997. 478 s.
- CHROMÁ, Marta: New Introduction to Legal English, volume I. Praha: UK v Praze, Karolinum 2003. 562 s.
- CHROMÁ, Marta: New Introduction to Legal English, volume II. Praha: UK v Praze, Karolinum 2003. 553 s.

- JTP. 2004/2005. Seznam tlumočníků a překladatelů, 2004/2005, STAR, 2004/2005
KRÁL, Ján: Ľudské práva v Slovenskej republike. Bratislava: Bonus Real 2004.
269 s.
- MAKAROVÁ, Viera. Tlmočenie. Bratislava: Stimul 2004. 197 s.
- PŘIDALOVÁ, Eva – TOZZI, Kamila: Legal English. Praha: Linde 2004. 192 s.
- TICHÝ, Luboš – ARNOLD, Rainer – SVOBODA, Pavel – ZEMÁNEK, Jiří – KRÁL, Richard: Evropské právo. Praha: C. H. Beck 2006. 879 s.
- TOMÁŠEK, Michal. Překlad v právní praxi. Praha: Linde 1998. 136 s.
- VRÁBLOVÁ, Miroslava: Niekoľko poznámok k historicky najmladšiemu odklonu v slovenskom trestnom konaní – dohode o vine a treste. In: Trestnéprávni revue, 2007, č. 7, s. 192 – 196.

K otázce poměru češtiny a slovenštiny ve *Zprávě písma slovenského* Tobiáše Masníka

Štěpán Šimek

Oddělení vývoje jazyka,
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

1. Studie vznikla na základě potřeby stanovit ediční zásady pro zpracování edice¹ ortografické a gramatické příručky Tobiáše Masníka (Masnicia) *Zpráva písma slovenského* vytištěné v Levoči roku 1696. Zabývá se vztahy češtiny a slovenštiny, mj. i proto, že, jak se zdá, povědomí o tom, jakým jazykem je toto dílo psáno, není dosud úplně ustálené.²

1.1 V následujících rádcích více než stručně uvedeme základní údaje o životě a díle Tobiáše Masníka (2); jádrem naší práce je však představení vlastní typologie mezijazykových vztahů, vysvětlíme jejich dělení na vztahy textové (3.1): explicitní (3.1.1) a implicitní (3.1.2), a odchylky od soudobé české pravopisné normy (3.2). U odchylek představíme výsledky analýzy dotčených jazykových jevů, které vedly ke stanovení zásad pro zpracování edice. V závěru (4) upozorníme na témata, které by měla být prozkoumána při další badatelské činnosti.

¹ Text *Zprávy písma slovenského* byl v roce 2006 zpracován formou elektronické edice na půdě oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR v rámci společného projektu s Národní knihovnou ČR Memoriae Mundi Series Bohemica. Zveřejněn je prostřednictvím virtuálního badatelského prostředí Manuscriptorium na internetové adrese <http://www.manuscriptorium.com>.

² Odkažme na bibliografický popis spisu přístupný přes webové rozhraní bratislavské Univerzitní knihovny, kde je uváděn jako jazyk jednotky jazyk slovenský: srov. http://sigma.ulib.sk/digi/claris/prints/masnik_zprava/UKB SG_15260_1P9T/SK/1_1_descr.htm ze dne 15. 10. 2007. Stejný údaj uvádí v popisu též knihovní jednotky i pražská Národní knihovna, srov. <http://www.manuscriptorium.com>.

2. Pro zdůvodnění potřeby zkoumat vzájemné vztahy češtiny a slovenštiny v Masníkově jazykovědném díle a pro pochopení těchto vztahů je vhodné nejprve uvést několik životopisných údajů o autorovi, dále je třeba nastínit charakter jazyka jeho literárních děl; zvláštní pozornost je třeba věnovat jeho názorům na jazykově-literární praxi. Tobiáš Masník (28. 10. 1640 – 28. 7. 1697) je znám především jako literárně činný kněz, proslul zejména memoárovou tvorbou zachycující vlastní pohnuté osudy.³ Některé Masníkovy literární práce (např. *Vývolená boží vinice obnovená*, Drážďany 1682) jsou psány v *slovakizovanej češtine* (Slovenský biografický slovník, IV. zv., s. 100), Masník ve své jazykové praxi češtinu zámerne *slovakizoval, aby čes. literárný jazyk urobil zrozumitelnejším pre slov. čitateľa* (tamtéž). Naopak jeho dílo jazykovědné, reprezentované příručkou, jejíž celý název zní (transliterovaně) *Správa písma slovenského, gak se ma dobré psati, čisti y tisknauti. Sebraná a na swetlo wydaná od Tobiasse Masnicysa léta 1696*, se této praxe odvíká, resp. slovakizování češtiny bylo nahrazeno jiným způsobem reflexe a vyjadřování diferencí mezi oběma jazyky.

3. Čeština byla na dnešním slovenském území chápána v 17. století jako kulturně reprezentativní jazyk. Česky je psána i převážná část Masníkovy *Zprávy*, kromě češtiny⁴ však text obsahuje i úseky psané latinsky (předmluva, částečně terminologie, vysvětlení některých gramatických jevů apod.) a slovensky. Pro naší práci se ukázalo užitečné právě česko-slovenské jazykové vztahy klasifikovat.

3.1 První skupinu vztahů označujeme jako textové explicitní (TE). TE vztahy jsou takové, kdy je v textu přímo vyjádřeno povědomí o odlišnosti obou jazyků, resp. je např. uvedena konkrétní skupina uživatelů určitého jazykového výrazu (Češi, Moravané, Slováci, Poláci). Případy, kdy je český, např. fonetický nebo pravopisný, jev názorně, nejčastěji v příkladu, přiblížen pomocí slovenštiny, označujeme jako textové implicitní (TI). Nejpočetnější skupinu výrazů podrobených analýze označujeme jako odchylky od soudobé české ortografické nebo gramatické normy (O).⁵ Ty je možné chápát jako *vtedy bežnej ne-*

³ Pro své evangelické vyznání i související pedagogickou činnost byl při rekatolizaci Uher v roce 1674 odsouzen k trestu smrti, kterýžto trest byl změněn na transport na španělské galeje v Neapoli, odkud byl po neúspěšném útěku (spolu s Janem Simonidesem, rovněž významných barokním spisovatelem) vykoupen. Při následném pobytu v Německu studoval na protestantských univerzitách, během Tököliho povstání se vrátil do Uher, při další vlně rekatolizace však byl opět vyhnán ze svého, tentokrát ilavského působiště.

⁴ Záměrně neužíváme pojmu bibličtina, ač se s tímto označením jazyka Masníkovy *Zprávy* setkáváme (sr. Krajčovič, 2003); níže uvádíme, že některé jazykové jevy Masníkem zmiňované zasahují mimo standard jazyka především *Bible kralické*, sr. např. hláskovou podobu koncovek adjektiv nebo tvary některých pádů číslovek; jako příliš úzce vymezený se tento termín jeví i ve vztahu k Masníkově pozornosti věnované běžně mluvené formě češtiny.

⁵ Za ortografickou normu považujeme kralický pravopis, u gramatické normy máme na zřeteli hlavně jevy zmiňované ve Štejerově *Žáčkovi*, kterážto knížka byla Masníkovým pramenem.

dôslednosti (...) tie sa dajú pripísať na vrub spisovateľa, ale azda aj tlačiara (Bartko, 1985),⁶ ale je třeba ověřit hypotézu, že se může jednat i o správně vysázený text, jehož podobu ovlivnila slovenština.

3.1.1 Jazyk Zprávy hodnotí Bartko následovně: ... *je to relativne dobrá čeština, čeština bez zjavných slovakizmov. S výnimkou vtedy bežnej nedôslednosti v označování kvantity [...] nachádzáme tu totiž iba niekolko prípadov odchýlok od českej normy (snad, mladenc, rozsudzowanj, azda aj mluwenj, dluhé, z dluha popri z dlauha); tie sa dajú pripísať na vrub spisovateľa, ale azda aj tlačiara [...] Možno tedy povedať, že T. Masník na jednej strane zachytil niektoré znaky slovakizovanej češtiny na Slovensku na sklonku 17. stor., ale bez snahy tieto odlišnosti kodifikovať.* (Bartko, 1985, s. 172 – 173). Tuto charakteristiku je třeba rozšířit o informaci, že kromě ojedinělých slovakizmů, tedy v podstatě českých výrazů přizpůsobených zvl. hláskoslovň slovenskému úzu, nacházíme v textu i několik výrazů slovenských. Masník diference mezi češtínou a slovenštinou na několika místech explicitně komentuje, jindy dokonce používá slovenštinu k přiblížení a vysvětlení některých jevů. Pokud bychom zjišťovali, ve kterých jazykových rovinách nachází Masník differenci, na něž je třeba soudobého čtenáře zvláště upozornit, zjistíme, že se jedná vcelku pochopitelně především o oblast hláskosloví, pravopisu a morfologie. Nacházíme zde jak TE, tak TI vztahy.

3.1.1.1 V hláskosloví Masník dokládá existenci starší hláskoslovné varianty, nezúženého é: Čechové takových slov *Substantivorum, Nominativum, Genitivum a Accusativum singularem* vynášejí na -é místo -i: veselí, veselé. *Heb. I/3⁷ (5v).*

3.1.1.2 Pasáž věnovanou hlásce ř lze vnímat jako koncepční, platnou pro celou příručku: *ř znamená rž, piše se nejčastěji in Compositis z sylaby při-, přes-: přítomný, přídám. A také se přes celou Conjugací klade i. Item, často před i a e. Item in Derivatis ex i, & e., e. g. přátelé ex přítel. Země se trásla ex třesení. In Adverb. bene - dobře ad differentiam Adjectivi, bonum - dobré. Ano i v Participiis vycházejících na -n aneb -t, přidán, přijat. Často také v slovích počínajících se od kří, křivda, křídu. V slovenském sice mlouvení rž, ř se neužívá, známost pak jeho užitečná k tisknutí kněh, aby i Čechové písem i kněh našich užívat mohli. Té pak známosti ne z Reguli, ale z české řeči a písma máš nadobývat!* (8r). Jak vidno, bez zajímavosti není ani samý počátek poučky. Ve Zprávě se objevuje přiblížení současného jevu pomocí jevu staršího, např. platnost grafému s diakritickým znaménkem bývá přiblížena spřežkou. Zde si však lze položit otázku, zda se nejdá také o přiblížení výslovnosti.

⁶ Masníkově příručce není v odborné literatuře věnována přílišná pozornost. Spisek je většinou okomentován stručnou obecnou charakteristikou. Hlubší analýzou díla se zabýval Ladislav Bartko (Bartko, 1985), jehož článek představuje teoretické východisko pro naši práci. Bartko představuje Masníkovu příručku celistvě, zabývá se její strukturou, analyzuje jazyk i odkazuje na zdroje a prameny Masníkových lingvistických informací. Daní za tuto popisnou a analytickou celistvost je větší míra obecnosti představených poznatků.

⁷ Citujeme v souladu s edičními zásadami vypracovanými pro projekt Manuscriptorium.

3.1.1.3 V neposlední řadě Masník reflekтуje rozdíly v kvantitě, a to u hned tří západoslovanských jazyků: *Pronunciací, vyřknutí české, polské a slovenské conferované častokrát jako prstem ukazuje, kde se má á, é, í, ü klásti* (8r).

3.1.1.4 Z problematiky morfologické uvádí Masník distribuci tvarů demonstrativa *tento*: *Čechové Neutra Substantivorum i Adjectivorum in Nominativo, Accusativo & Vocativo plurali formují na -a: tato dobrá vína, tichá zvířata. Instrumentální pak - těmito dobrýma. Moravané říkají tato a tyto zvířata. Slováci toliko tyto zvířata.* (8v); na pomezí morfologie a syntaxe stojí napomenutí o nesprávném užívání genitivních vazeb: *Často Slováci místo Accusativum pluralem kladou Genitivum, však omýlně: Postavil Bůh v církvi apoštolův jiných učitelův. Má se pak psáti: Postavil Bůh v církvi nejprv apoštoly, druhé proroky, třetí učitele. I. Cor. 12. V. 28* (9r).

3.1.2 Vztahy TI nacházíme na dvou místech. Jedná se o koncovku 3. pl. slovesa bílí za lat. dealbant: *bílý, albus/ bíli, dealbat/ bíli, dealbant, pro bielia* (4v); a vysvětlení pozičně vázaného čes. *grafému* či čes. *slovy a slc.* ekvivalenty: *Na konci slov majících litery j, l, n, ř, s, z, ž – lůj, kůl, kůň, nůž. Pro loj, kuol, kuon*⁸ (7v).

3.2 Nejpočetnější skupinu výrazů, u nichž můžeme uvažovat o vzájemném ovlivňování češtiny a slovenštiny, označujeme jako odchylky od soudobé české pravopisné normy. Jak uvádíme výše, Masníkova *Zpráva* byla zpracována jako elektronická edice. Uplatnění obecnějších edičních zásad (transkripce do současné pravopisné soustavy se zachováním relevantních znaků starého jazyka) vedlo k nutnosti rozhodnout, zda je třeba určitý jazykový jev obsažený v textu starého tisku interpretovat jako autorskou či tiskařskou nedůslednost či chybu, nebo zda se jedná o výsledek působení jiného jazyka. Převedení textu do elektronické podoby umožňuje relativně snadné sestavení přehledu a statistiky takových jevů a především přehledné porovnání jejich pravopisného ztvárnění. Hranice textu, u nějž odchylky sledujeme, tvoří tentokrát témař výlučně lexém, a to ve všech tvarech daných paradigmatem. U některých výrazů je však potřebné analyzovat i jednotky nižších jazykových plánů, jednotlivých morfů, a to kořenných i nekořenných; někdy ve vztahu k jiným členům též slovotvorné čeledi, někdy ve vztahu k slovotvorným synonymům. Odchylky dělíme podle toho, jsou-li v textu obsaženy nedůsledně (3.2.1), či důsledně, bez výjimky (3.2.2). Neklasifikujeme je podle typu odchýlení se; převážná část se týká kvantity, ostatní odchylky jsou jasně patrné ve zmínované edici.

3.2.1 Odchylky, které se v textu vyskytují v rámci daného slova nedůsledně, označujeme jako nesoustavné (1). Tyto lze rozdělit do tří podskupin: 1a) zasažující kořenné morfemá v rámci tvarů jednoho lexému, příp. u skupiny příbuzných slov odvozených od stejného základu; 1b) vyskytující se v rámci téhož

⁸ Oba tyto případy je možné chápat i jako popis pomocí starší české hláskoslovné varianty, ale vzhledem k didaktickému a praktickému zaměření příručky se přiklááníme spíše k názoru, že se skutečně jedná o výrazy slovenské.

slovního druhu (nekořenné morfemy jiné než koncovky); 1c) odchylující se od paradigmatu (soudobého českého i specifika uváděného Masníkem), jedná se zvláště o koncovky. Všechny tyto odchylky hodnotíme jako chybu a v edici je přepisuje v souladu se současnou pravopisnou normou (se zachováním relevantních znaků staré češtiny). Příklady konkrétních slov (uvádíme výběrově, aby byly zastoupeny, pokud možno, příklady všech slovních druhů):

1a) pán: *paniùm* (7v), *panù* (7v), ale *pánùw* (7v, 11v); čárka: *čarky* (5r), *čarku* (9v), *čárky* (5v), *čárka* (8v), proto i *čárkovany*, ačkoli v textu se varianta adjektiva s dlouhým vokálem nevyskytuje; jméno: *gmena* (9v), *gména*, *gmén* (11r); začátek: *začatku* (8r), ale *začátku* (7r); nadobývati: *nadobywati* (8r), protože bývati: *bywal*, *bywali* (14r), *býwám* (10v, 11r); užiti: *užiti* (7r), protože užívati: *neužjwa* (8r)

chtít: *chtegi* (16r), ale *chtěgi* (16r); klásti: *klästi* (10v), ale *klásti* (4v, 8v); plakati: *plaći*, *plače*, *plačeme*, *plačí* (14v), ale *pláčeš* (14v)

1b) rozuzdování: *rozsudzowanj* (4r), přestože *rozsudzowanj* (4v); slovíčko: *slowičko* (10v), ale k *slowjeku* (11r); vyřknutí: *wyřknuti* (8v), ale *wyřknutj* (6r); mající: *magicých* (7v), ale *magjcy* (10r, 12v, 13v), *magjćy* (5v); terminovaný: *terminowáných* (9v), ale *terminowane* (15r); chovat: *chowana*, *chowany*, *chowano* (14v), ale *chowán* (14v); zachovávat: *zachowawá* (6v), ale *zachowáwa* (8r), *zachowáwagi* (9v); darovat: *darowan* (10v) srov. s *chowán* (14v), *milowáni* (14v)

1c) subst. fem. D pl.: sylaba: *sylabam* (8v), protože *ſſypinám* (9r); subst. n. N. sg. vyřknutí: *wyřknuti* (8v), ale *wyřknutj* (6r); subst. masc. N pl.: lidé: *lide*, (6r) Moravan: *Morawane* (8v), předeek: *předkowe* (7v), zeman: *zemane* (11v), protože *Czechowé* (5v); adj. masc. N sg.: hlásný: *hlášy* (13v), moučný: *maučny* (8v), moudrý: *maudry* (8v), ale např. *diwný* (4r), *lahodný* (4r), *muzský* (15r); adj. fem. N sg.: česká: *Czeska* (7v), ale např. některá: *některá* (5v), *některá* (16v), *nekterá* (16r); adj. n. N sg.: hodné: *hodne* (10v), ale *hodné* (16v), krátké: *kratke* (4v, 6r, 7r), ale *krátké* (5r), otevřené: *otewřene* (6v), ale *otewřené* (6v, 7v), tenké: *tenke* (4v, 5v), ale *tenké* (4v, 4r, 5v); verb. 3. sg. ind. prez.: mívati: *mýwa* (5r), napomáhati: *napomáha* (4r, 4v), přidávati: *přidawa* (7v, 10v, 15v), utíkat: *utjka* (5r), neužívati: *neužíwa* (8r), ale znamenati: *znamená* (7v)

3.2.2 Druhá skupina obsahuje slova a tvary, u nichž je odchylka v textu uplatněna důsledně. Označujeme je jako soustavné (2) a dělíme je na tyto podskupiny: 2a) odpovídající soudobému gramatickému nebo ortografickému úzu či vyplývající z Masníkovy zásady; 2b) neodpovídající soudobému gramatickému nebo ortografickému úzu či nevyplývající z Masníkovy zásady.

3.2.2.1 Skupina 2a) je týká hlavně kvantity ý po *c*, *z*, *s*, *h*, *t*, *l* – konkrétně zde Masník vyžaduje psaní bez čárky: *VI. Po literách c, h, k, l, r, s, z píše se y bez čárky* (5v), ač v příkladech uvádí *lysy*. Tyto odchylky jsou v edici přepsány podle současného úzu. 3.2.2.2 Skupina 2b) obsahuje výrazy, jejichž forma je podle výše uváděných pravidel „nevyratitelná“, bud' jsou zastoupeny v textu právě jednou (*psání, snad, mladěnec*), nebo je u nich odchylka uplatněna opravdu důsledně (*dluhý*). Vzhledem k tomu, že dosud neexistuje moderní reprezen-

tativní gramatická ani lexikografická příručka popisující české lexikum doby střední včetně např. výslovnostních a pravopisných variant [a ani o *Historický slovník slovenského jazyka* (HSSJ) se nelze kvůli metodě jeho zpracování opřít], nelze v řadě případů vyloučit, že se jedná o projev vlivu slovenštiny na český jazykový materiál. Tyto odchylky ponecháváme v textu edice bez emendačního zásahu a k dalšímu výzkumu. Zde uvádíme jejich úplný přehled s komentářem vyplývajícím z výzkumu dostupných jazykovědných příruček. Řazení lexém je dané slovním druhem a prvním výskytem tvaru slova v textu. Lexém uvádíme v reprezentativním tvaru v transkribované podobě, dále uvádíme transliterovaně všechny formy variantní a lokalizaci; následuje komentář.

Substantiva, maskulina: **počatek** – *počatku* (7r): Velmi pravděpodobně se jedná o chybu, kvantita kořenného vokálu je v češtině i slovenštině dlouhá (srov. počátek, počiatok); můžeme však uvažovat o mylném zachování kvantity vzhledem k fundujícímu slovesnému pasivnímu tvaru *počat*.

učitel – *Učiteluw* (9r): Tuto podobu lze opět velmi pravděpodobně považovat za chybnou (srov. učitel, učiteľ), zde však lze také uvažovat o zachování kvantity fundujícího slovesného tvaru, za nějž byl mylně považován tvar 3. osoby singuláru aktiva prezenta. Bez zajímavosti není, že je tento tvar použit v příkladu chybě formulované věty, a můžeme tedy spekulovat o snaze zdůraznit chybu morfologickou nápadnou chybou pravopisnou.

Substantiva, feminina: **šiška** – *Sjffka* (5r): Kvantita kořenného *-i* by měla být spíše krátká (srov. čes. šiška, slc. šiška, šuška), nicméně lze uvažovat i o jejím dloužení, např. emfatickém, srov. české příjmení Šíška.

Substantiva, neutra: **rozsudzování** – *rozfudzowanj* (4r), *rozfudzowani* (4v): Jedná se o nikoli ojedinělý případ vlivu slovenského hláskosloví na český lexém (srov. kvantitu sufíxu *-án-*). Potvrzením nám budí citování Masníkova textu v dokladové stati HSSJ sub voce rozsudzovanie.

psání – *pſánj* (dvakrát 4r): Lze uvažovat o tendenci zachovat kvantu fundujícího slovesného pasivního tvaru či infinitivu; tato tendence je dokládána již v mladším staročeském období a dále narůstá během 16. století, vyskytuje se též v dialektech (hanáckých, dolských) – srov. Nedvědová.

výmlouvaní – *wýmlauwanj* (4r): Kvantita prefixu je zřejmě chybná, ale lze přihlédnout k alternaci *vy-/vý-*, srov. např. čes. výmluva. U sufíxu *-án(-i)* konstatuje sám Masník tendenci k dloužení vokálu, s výjimkou *kázani*, sám však toto pravidlo relativně často porušuje, srov. níže *dýchaní/ dychaní, zívaní*.

kládení – *kládenj* (4r): Kvantita kořenného *-a-* je v češtině i slovenštině krátká, můžeme však uvažovat o vlivu kvantity infinitivu, srov. též výše *psání*.

dýchaní/ dychaní – *dýchanj* (4r), *dychanj* (5r): Náležitá kvantita kořenného *-ý-* je dlouhá, u podoby *dychaní* lze uvažovat o vlivu slc. substantiva *dych*. O sufíxu *-án(-i)* viz výše komentář ke slovu *výmlouvaní*.

zívaní – *zywanj* (5v): Problematiku přepisu grafému y po c, z, s, h, t, ɿ viz výše u skupiny odchylek 2a, o kvantitě sufíxu *-án(-i)* viz výše komentář ke slovu *výmlouvaní*.

mlouvení – *mlauwenj* (8r): HSSJ uvádí sub voce mluvenie varianty mlu-, mlo-, tedy krátkost kořenné samohlásky. Dokladová stat' však obsahuje i variantu *mlíveň* (BR 1785). Byť je tato forma již velmi mladá, lze uvažovat (i kvůli zařazení do reprezentativní jazykové publikace) o existující výslovnosti s dlouhým kořenným vokálem, Masníkovo -ou- by pak mohlo být svým způsobem výsledkem hyperkorektního převodu slýchane varianty do češtiny.

Adjektiva: **dluhé** – *Dluhé* (4r, 5r), *dluhé* (4r, 5v, 7r, 7v): V autorově textu se nevyskytuje jiná varianta adj. dlouhý než právě tato, jedinou výjimkou je *drouhý* (8v), zde se ovšem jedná o příklad užití čes. -ou- (grafému *-au-*), navíc s upozorněním, že *pismo české šetřiti náleží, poněvadž v rozličných slovích ou se klade*; ou je tedy považováno za výrazně český prvek, na jehož distribuci je třeba dávat obzvláštní pozor. Adj. *dluhý* tedy můžeme hodnotit jako lexém slovenský, kvantita -u- je náležitá, srov. HSSJ sub voce dlühý.

Pronomina: **tá(z)** – *tegže* (5v): Jedná se o doklad historického vyrovnání tvarů genitivu, dativu a lokálu sg., zde tvar dativu-lokálu příznačný pro některá moravská nářečí a slovenštinu.

jejích (N, G pl.) – *gegjich* (7v, 9r): Kvantita náležitá, další doklady uvádí i pro dobu střední Gebauer (Gebauer 1960, s. 481), vysvětlení viz např. Šlosar, s. 184.

Verba: **zustati** – *zustane* (6v): Kvantita -u-, vzniklého zkrácením -ů- vzniknuvšího monoftongizaci -uo- za stč. -ó-, mohla být ovlivněna čes. dial. i slc. zostati.

Adverbia: **zdluha** – *zdluha* (5v): V textu se dvakrát vyskytuje i podoba *zdlouha*, monoftongizovanou variantu však ponecháváme vzhledem k podobě adjektiva *dluhý*, srov. výše.

odtaď – *odtad'* (6v): HSSJ uvádí varianty heslového slova *odtad*, *odtade*, *odtád*, Masníkova varianty by potom mohla být průnikem první a třetí podoby.

temeř – *temeř* (7r, 9r): Lze uvažovat o průniku slc. *temer* s čes. *téměř*, srov. Stanislav, s. 536, 591 – 592.

omýlně – *omjlně* (9r): Opět lze uvažovat o slc. vlivu, HSSJ uvádí v dokladové statí sub voce omýlně právě tento doklad z Masníkovy *Zprávy*.

hned' – *hned'* (15r): V češtině varianta nářeční, moravská (srov. Jungmann).

Jak je patrné, z množství forem odlišných od soudobého ortografického nebo gramatického úzu můžeme vydělit větší skupinu výrazů, které lze s velkou měrou pravděpodobnosti označit za chybu či nedůslednost autora nebo tiskaře. Můžeme však také vydělit skupinu druhou, která obsahuje výrazy, u jejichž podoby můžeme důvodně uvažovat o vlivu slovenštiny na český jazykový materiál, a jinde si dovolíme totéž téměř s jistotou konstatovat.

4. Přes svůj nevelký rozsah poskytuje tato příručka nemálo podnětů k badaelskému úsilí. Uvedeme alespoň, že pozornost by mohla být zaměřena na problematiku kodifikace tvarů, jež jsou dnes považovány za obecně české, tedy nespisovné, a didaktické prvky v příkladech probíraných jazykových jevů.

Poznámka

Příspěvek vznikl v rámci *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny* (projekt č. LC 546 programu Centra základního výzkumu MŠMT).

Literatura

BARTKO, Ladislav: Pramene a charakter Masníkovej Zprávy písma slovenského. In: Práce z dějin slavistiky X. Red. J. Porák. Praha: Univerzita Karlova 1985, s. 167 – 177.

Historický slovník slovenského jazyka. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991 – dosud.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého I. Praha – Vídeň: B. Tempský 1894. 702 s.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví 1. Skloňování. Praha: NČSAV 1960.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví 2. Časování. Praha: NČSAV 1958.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého IV. Praha: ČAVU 1929. JIREČEK, Josef: Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku ve spůsobě slovníka životopisného a knihoslovného. Praha: B. Tempský 1875 – 1876.

JUNGMANN, Josef: Slovník česko-německý. Praha: Academia 1989.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Z galérie osobností v dejinách spisovnej slovenčiny IV. In: Kultúra slova, 2003, roč. 37, č. 4, s. 193 – 199.

NEDVĚDOVÁ, Milada: Kvantity samohlásek ve starší češtině – rukopis uložen v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.

LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR Dušan – BAUER Jaroslav: Historická mluvnice češtiny. Praha: SPN 1986. 423 s.

Slovenský biografický slovník IV. Martin: Matica slovenská 1990.

STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1958.

ŠTEJER, Matěj Václav: Žáček aneb Výborně dobrý způsob jak se má po česku psátí neb tisknouti. Praha: Akropolis 2001. 184 s.

<http://www.manuscriptorium.cz>

<http://vokabular.uje.cas.cz>

Přejímání německých pomístních jmen do češtiny

Jaromíra Šindelářová

Katedra bohemistiky a slavistiky,
Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

Je třeba si uvědomit, že přejímání slov z německého (ale i jakéhokoliv cizího) jazyka probíhá odlišně u apelativ a proprií. Lexikální jednotka v apelativní sféře je přejímána jako celek s určitým pojmovým obsahem, který lze podle formy a lexikálního významu přiřadit k různým útvarům národního jazyka. Na rozdíl od apelativ však představují vlastní jména (*propria*) komunikačně ustálenou množinu, tzv. onosému (Šrámek, 1999, s. 27). Jsou to znaky, které jsou vlastní konkrétnímu objektu, a pro jejich fungování v jazyce není etymologické hledisko významné. Integrací cizího jména do češtiny se z něj stává jazykový znak s funkcí propriální, plní svou propriálně pojmenovací a diferencující funkci; zatímco jeho původní lexikální význam se vytrácí a lze jej zjistit často jen z historických pramenů. Takovému znaku lze přisoudit podle J. Matúšové pouze příznak cizosti (Matúšová, 2004, s. 315).

Na území Čech se setkáváme vedle českých pomístních jmen¹ (PJ, též anoikonym) i s mnohými anoikonymy německého původu. Pravděpodobně již od poloviny 12. století bylo totiž české pohraničí osídlováno německým selským obyvatelstvem, jež obdělávalo půdu, která ležela ladem. Pro lepší orientaci v terénu a identifikaci jednotlivých objektů si němečtí rolníci vytvářeli své vlastní pomístní názvy. Obecné charakteristice těchto anoikonym a jejich konkrétním výkladům v Čechách se detailně věnovala zejména Jana Matúšová (viz např. její kapitolu *Pomístní jména německého původu v Čechách* v knize *Pomístní jména v Čechách*, 1995, s. 217 – 243). Zvýšený zájem o pomístní jména německého původu se u nás projevil až na přelomu 20. a 30. let minulého století, kdy proběhla soupisová akce, ze které se bohužel dochovala jen malá část těchto názvů (srov. Matúšová, 1990).

Odsun Němců po 2. světové válce z našeho území a příchod českých osídlenců do dříve Němci osídlených oblastí pak způsobil značný pokles počtu německých pomístních názvů. Některá z nich zanikla ihned, jiná mizela pomaleji. Příčinou byla náhlá či postupná ztráta jejich základní funkce, tedy funkce komunikační a identifikační. Většina toponym vytvořených německými obyvateli na našem území se začala po r. 1945 systematicky odstraňovat a nahrazovat bohemizmy. Pokud čeští osídlenci německé pomístní jméno přejali, stalo se tak v důsledku zachování sídelní kontinuity českých a německých obyvatel v letech

¹ Vlastní jméno neživého přírodního objektu a jevu na Zemi a toho člověkem vytvořeného objektu na Zemi, který není určen k obývání a je v krajině pevně fixován (Svoboda a kol., 1973, s. 62).

1938 – 1945 (bliže viz Matúšová, 1995, s. 220 – 222), event. i po jejím obnovení v pozdějších letech.

Pokud byla podle J. Matúšové zachována jazyková kontinuita německých anoikonym (tzn., že tyto názvy nebyly přeloženy do češtiny), pak probíhala integrace německých pomístních jmen do češtiny ve dvou fázích: v tzv. preintegrativní (do r. 1945) a postintegrativní fázi² (po r. 1945). Do r. 1945 byla německá anoikonyma určována zejména německým prostředím, po r. 1945 jazykovými kontakty obou národů. Ve druhé fázi lze tedy podle jejího názoru na úrovni českých a německých dialektů (na rozdíl od místních jmen, jež byla ovlivňována úřední formou názvu) alespoň částečně usuzovat na různé formy a nářeční rysy německých toponym na českém území (Matúšová 2005, s. 222).

Cílem našeho příspěvku je ukázat, které formální znaky se projevily při přejímání německých pomístních jmen v konkrétním mikroregionu Čech – na Lounsku.

Oblast Lounská se rozkládá v severozápadních Čechách na jihu Ústeckého kraje. Zeměpisné, společenské a hospodářské podmínky způsobily, že se do zkoumaného regionu v různých dobách stěhovalo německé obyvatelstvo. Němci jako druhá národnost pronikali na toto území od 12. století kolonizační činností Přemyslovců. Ve 12. a 13. století byly obce doplnovány z hospodářských důvodů (potřeba obdělat ladem ležící půdu) německými rolníky (bliže viz Šimák, 1938). Ti užívali německá pomístní jména, neboť se museli v krajině orientovat a dané objekty identifikovat. Do měst přicházeli také němečtí vandrovní tovaryši. Ze soupisu měšťanských jmen z let 1372 – 1407 vyplývá, že Němci tvořili např. ve městě Louny třetinu obyvatel (Schwarz, 1965, s. 181).

V důsledku husitských válek poklesl počet obyvatel i ve zkoumaném regionu. Důvodem byly válečné ztráty, menší přírůstky obyvatel a úbytek Němců. Lounsko bylo postiženo několika morovými epidemiemi, navíc zpustošeno po třicetileté válce, a proto přichází do vylidněné oblasti němečtí řemeslníci. Postupně však silí odpor proti jejich pronikání. Podle soupisu lounských měšťanů, který byl pořízen v polovině 17. století, lze usuzovat, že německy mluvila ještě německá menšina.

Další vlna příchodu Němců spadá do 18. století, kdy nově zakládané obce byly osídlovány českými Němcemi. Během dvou až tří generací došlo k jejich rychlému splynutí s českým obyvatelstvem. V roce 1870 měl okres Louny jen 1 000 Němců, tj. asi 3,5 % obyvatelstva, v roce 1910 311 Němců, tj. 0,7 %. *Administrativní lexikon obcí v Čechách* z roku 1927 uvádí, že pouze v jediné obci Rané bylo německé obyvatelstvo a tvořilo zde 29 % (viz *Administrativní lexikon obcí v Čechách*, 1927, s. 156 – 158). V roce 1935 Němci tvořili 1,005 % obyvatel tohoto regionu (*Statistisches Gemeindelexikon des Landes Böhmen*, 1935, s. 210 – 211).

² Autorka J. Matúšová vychází z Hengstova termínu die Praekontaktphase, die Kontaktphase (Hengst, K.: Sprachkontakt und Entlehnungsprozeß. *Ztschrift für Slavistik*, 30, 1985, s. 809 – 822).

Určitý vliv německé menšiny v některých obcích zkoumané oblasti (Radonice, Březno, Lenešice, Hnojnice, Židovice) můžeme pozorovat v době nacistické okupace v letech 1938 – 1945.

Rok 1945 znamenal odsun německých obyvatel a příliv nových českých osídlenců. Tato situace vedla k velkému poklesu německých PJ v regionu.

Z hlediska utvářenosti anoikonym jsou mezi německými PJ, integrovanými do češtiny, nejčastější německá kompozita.

V češtině vystupují buď jako PJ přímá (např. *Cvajštyk* – ,dva kusy‘, *Jegrhaus* – ,myslivna‘, *Šářifeld* – ,šafářovo či ovčákovo pole‘ [něm. Schaffer = správce, dozorce, šafář, je však obtížné oddělit od Schäfer, nář. Schafer = ovčák (Beneš, 1998, s. 252)], *Najland* – z něm. Neuland – ,nově obdělaná půda‘, *Judenveg* – židovská cesta, *Šustrberk* – z něm. Schuster = ,obuvník, švec‘ + Berg = ,kopec‘, *Krautgarten* – ,zelnice či zahrada s léčivými bylinami‘, *Hajšupny* – z něm. Heuschuppen – ,seník‘, *Colvék / Colvák* – z něm. Zollweg – ,cesta, za kterou se platilo clo‘, *Fuksšnace* – z něm. Fuchs = ,liška‘ + Schnauze = ,čenich, liščí čenich‘ – místo spjaté s příběhem o lišce), či jako PJ nepřímá – předložková, kdy německá jména jsou přizpůsobena českému dekлинаčnímu systému a jsou spojena s českou předložkou, např. *U pamšule* – z něm. Baumschule – ,lesní školka‘ (Pamšula označuje v regionu ,lesní školku‘, jež se nachází skutečně v lese), *U štákotnu* – z něm. Steingarten – ,zahrada obehnána kamennou zdí‘, *Na rajčšle* – z něm. Reitschule – ,jezdecká škola, snad i jízdárna‘, *U jegrhau-su* – z něm. Jägerhaus = ,myslivna‘, *Na niklsberku* – z něm. os. jména Nikl + Berg – ,hora‘, *U varcálu* – z něm. Wartesaal = ,čekárna‘, *U štátue / U štátule* – z něm. Statue = ,socha‘.

Při přejímání německých jmen do češtiny a během jejich fungování v českém prostředí docházelo často ke změnám fonetickým, morfologickým, slovotvorným, sémantickomotivačním a syntagmatickým. Pokud stejné hlásky existují v češtině i němčině, dochází vždy k fonetickému přizpůsobení německých hlásek české výslovnosti (např. *Na niklsperku*). V některých případech pozorujeme výraznější změny hlásek při jejich adaptaci do češtiny (např. *Na rajčuře* – z něm. Reitschule = ,jezdecká škola, možná i jízdárna‘).

Rozdíly mezi současnou německou spisovnou formou a podobou PJ mohou být důsledkem bývalého nářečního znění jména v němčině, což způsobuje značné obtíže při etymologickém výkladu pomístních jmen, jež pak mnohdy zůstávají nejasná. Např. *Kruštajn* – *Tomštajn* – snad z něm. Stein = ,skála‘ + krumm = ,křivý‘, z něm. Ton = ,hlina‘; *Romštajn* – v mapách je stejně místo označeno Grossstein; *Šaušvонc* – možná z něm. Sau = ,svině‘ + Schwanz = ,ocas‘, neboť se jedná o motivaci tvarem – o úzké pole; *Kvelr* – asi z něm. Quelle = ,pramen‘ – označuje místo s vodním pramenem; *Šindrýbel* – z něm. Schinder = ,ras, pohodný‘ + Hübel = ,kopec‘; *Kýsberky* – z něm. Kiesel = ,křemen‘ + Berg = ,hora – kopec s křemenitou půdou‘; *Hartenhojzl* – první část složeniny považujeme za nejasnou, možná z něm. Gartenhäusel = ,zahradní domek‘, snad z něm. Hart = zvl. ,bukový, dřínový lesík‘ + něm. Häusel = ,domek.

Po morfologické stránce hraje významnou roli výchozí forma PJ v německém jazyce. Pokud je PJ zakončeno pro češtinu netypicky, zařazuje se k nějaké deklinaci velmi obtížně, a to až po formálních změnách: např. *U štátule* – z něm. Statue = ‚socha‘.

Jestliže PJ německého původu mají zakončení pro češtinu obvyklá, jsou přiřazována k českým deklinačním typům (např. *Na frajfeldu* – z něm. Freifeld – mohlo jít buď o ‚svobodné pole‘, ze kterého se nemuselo platit, nebo o ‚občinu‘ – pozemek pro volnou pastvu dobytka; *V hajšupnách* – z něm. Heuschuppen = ‚seník‘; *Na Fugerheldě* – z něm. „mit Fug erhält“ = s oprávněním, oprávněně dostává – PJ vzniklo ze závěru formule, kterou se zapisovaly nově získané pozemky). Někdy dojde ke změně rodu (např. *Pod rajčurem* – z něm. Reitschule = ‚jezdecká škola, možná i jízdárna‘).

Tvary PJ ve zkoumaném regionu potvrzují závěry J. Matúšové, že míra přizpůsobení PJ německého původu české morfologii závisí na době fungování jména v češtině (Matúšová, 1995, s. 233 – 234) a jeho frekvenci.

Ze slovotvorných změn proběhlo na Lounsku rozšíření německého základu o české sufixy (např. *Cukova* – možná z něm. Suck = ‚kanec‘ či Sucke = ‚prasnice‘, místo pravděpodobně označovalo výskyt kanců či prasnic, *Klocna* – z něm. Klotz = ‚pařez‘).

Syntagmatické změny se projevily především spojením něm. PJ s českou předložkou (viz výše – pojmenování nepřímá), event. s českou předložkou a českým adjektivem, např. *Na malé Fukschnaue* – z něm. Fuchs = ‚liška‘ + Schnauze = ‚čenich, liščí čenich,‘ místo spjaté s příběhem o malé lišce.

Zejména se změnami fonetickými, slovotvornými a morfologickými souvisejí i rozdíly sémantickomotivační (např. PJ *Helyбр* – pravděpodobně z něm. Lärchenhügel = ‚modřínový kopec‘, od Lärche = ‚modřín‘).

K přejatým PJ, jejichž zakončení (u komposit druhá určovaná část) jim umožnila přiklonit se k českému deklinačnímu typu, patří např. *Vidrholec*, *Štůla*, *Šimlov* apod.

Přestože byl lounský region osídlen převážně českým obyvatelstvem, třicet pomístních jmen, jež tvoří 1 % z celkového počtu zaznamenaných PJ v oblasti, však zůstalo v anoikonymii regionu jako svědectví o někdejší existenci německé menšiny na tomto území. Formální znaky přejatých německých anoikonym do češtiny jsou toho jasným důkazem.

Literatura

Administrativní lexikon obcí v Čechách. 1. díl – Čechy. Brno: Rud. M. Rohrer 1927 (vyd. St. úř. stat. v Praze). s. 389.

BENEŠ, Jiří: Německá příjmení u Čechů. 1. svazek. Ústí nad Labem: Acta Universitatis Purkyianae 1998. 359 s.

MATÚŠOVÁ, Jana: Otázka spisovnosti a nespisovnosti u pomístních jmen německého původu. In.: Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy. Ed. E. Minářová – K. Ondrášková. Brno: MU 2004, s. 314 – 318.

MATÚŠOVÁ, Jana: Pomístní jména německého původu v Čechách. In: OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše a kol.: Pomístní jména v Čechách. Praha: Academia 1995, s. 217 – 243.

OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše – KNAPPOVÁ, Miloslava – MALENÍNSKÁ, Jitka – MATÚŠOVÁ, Jana: Pomístní jména v Čechách. Praha: Academia 1995. s. 520.

SCHWARZ, Ernst: Volkstumsgeschichte der Sudetenländer. 2. vydání. München: R. Oldenburg 1987. s. 455.

MATÚŠOVÁ, Jana: Zur von E. Schwarz erarbeiteren Flurnamensammlung in der Tschechoslowakei. Namenkundliche Informationen. In: Studia Onomastica VI. Beiheft 13/14. Leipzig: Universitätsverlag 1990, s. 23 – 30.

Statistisches Gemeindelexikon des Landes Böhmen. Praha: Orbis 1935. s. 613.

SVOBODA, Jan a kol.: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. In: ZMK, roč. 14, 1973, č. 1, s. 30 – 218.

ŠIMÁK, Josef Václav: Středověká kolonizace v zemích českých. České dějiny 1. sv. 5. Praha: Jan Laichtner 1938. s. 1227.

ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno: Masarykova univerzita 1999. s. 191.

Jazykový znak a jeho funkcia v jazykovom spoločenstve

Martin Škutka

Katedra filozofie, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

1 Znak

V priebehu dejín sa množstvo vzdelancov zaoberala povahou znaku. Vznikali rôzne názory, ktoré sa zhodovali v tom, že znak je zmyslovo vnímateľný predmet alebo jav, ktorý v procese komunikácie (či už verbálnej alebo nonverbálnej) zastupuje nejaký iný predmet alebo jav. Taktô by sa dali zhrnúť všetky myšlienky zaobrajúce sa znakom. Teraz sa zaoberám znakom vo všeobecnosti. Podstatnejším problémom tohto textu je jazykový znak, ktorý nestráca nič zo svojej predchádzajúcej definície, ale je používaný v užšom zmysle slova.

Znak vo všeobecnosti, aj ten jazykový, je umiestniteľný v časopriestore. Slúži na odovzdávanie informácie o tom, čo zastupuje. Počas dejín sa vyskytlo viacero teórií a kategorizácií znakov. Základné delenie, ktoré nie je založené na vedeckom úze, je na tieto dve skupiny, a to i) *prirodzené* znaky – napríklad dym – požiar, blesk – búrka), ii) *konvenčné* (farba smútku, spôsoby držania tela) (porov. Mistrík, 1998, s. 256). Prirodzené znaky sú viac-menej intuitívne znaky, ktoré vychádzajú zo živočíšnej stránky človeka ako tvora ovládaného pudmi (predovšetkým sebazáchovy). Konvenčné znaky sú tzv. myšlené znaky, ktoré si ľudstvo vytvorilo ako určité prejavy v rámci ľudského spoločenstva. Dá sa povedať, že znaky, či už prirodzené alebo konvenčné, slúžia k zjednodušeniu života.

Jedným z najvýznamnejších a najzaužívanejších delení znakov je *triadicke delenie* od Ch. S. Peircea. Ten rozlišuje znaky v troch skupinách: i) ***ikony*** – kde medzi ikonickým znakom a označovaným predmetom existuje podobnosť (obrazy, chemické vzorce, mapy, metafore, onomatopoické výrazy a pod.), ii) ***indexy*** – pri ktorých s označovaným predmetom sa spája skutočný vzťah (stopy v piesku, tanec včiel, indexické výrazy: ja, tu, teraz atď.), iii) ***symboly*** – s označovaným predmetom sa spája konvencia (matematické, chemické symboly, väčšina jazykových znakov atď.) (porov. Černý, 1996, s. 420).

Ako je vidieť, znaky skutočne majú hmotnú podstatu, majú určitú substanciu so svojimi prislúchajúcimi vlastnosťami a sú jedinečné, to znamená neopakovateľné. Každý znak je jedinečný. Aj keď dokonale prekreslíme mapu, už to bude iná mapa. Princípy identity, resp. neidentity úzko súvisia s ich umiestnením v priestore a predovšetkým v čase, keďže čas ako veličina je neopakovateľná. Podobne je to aj pri jazykových znakoch, ktoré tiež musia splňať pravidlo lineárnosti. Modálne aspekty akéhokoľvek znaku sú v podstate vylúčené. Každý znak prebieha vo svojej „dráhe“ časopriestoru. V ďalších častiach sa budem venovať samotnému jazykovému znaku, ktorého existencia úzko súvisí s konvenčiou.

2 Jazykový znak

Ako som už spomínať vyššie, jazykový znak je takisto zmyslovo vnímateľný predmet alebo jav. Keďže je jazykový, je používaný v komunikácii, čiže na prenos informácie. Jazykový znak je jedným z prenášateľov stavu sveta do ľudských myslí. Ľudia ho používajú na pomenovávanie či už zmyslovo vnímateľných objektov, tak aj na označovanie všeobecných pojmov, udalostí. Jazykový znak je nositeľom informácie, ktorú „prevezme“ z reality a „nesie“ ju v rámci konvencie medzi ostatných používateľov. To, že „prevezme“ a „nesie“, neznamená, že tento znak je samostatne existujúca entita. Existuje len vtedy, keď ho používame, t. j. keď ním niečo označujeme.

S podobnými názormi sa môžeme stretnúť u Wittgensteina, ktorý zaviedol termín „*jazyková hra*“. Pod jazykovou hrou rozumie *spôsoby používania znakov* (porov. Wittgenstein, 2004, s. 46). Ak máme rozumieť nejakému znaku, musíme ho vedieť správne použiť. K tomu dodáva, že znaku rozumieme len v kontexte, v ktorom ho práve používame. Wittgenstein za znak nepovažuje len jednotlivé mená, ale aj celé vety. Rozdiel je v nahliadnutí na jednotlivé články výpovedí. Ak analyzujeme vetu, je dôležité najprv premeniť všetky fyzické znaky na ideálne (Cmorej, 2001, s. 14 a n.). Je ľažké rozlísiť medzi holistickým a analytickým nazeraním na problém významu vety. A to z nasledujúceho dôvodu. Holistické nazeranie spočíva v tom, že celok tvorí význam a nie jednotlivé časti, čo naopak zastávajú analytici. Holistický prístup je jednoduchý potiaľ, kým nenastane vo výroku situácia, že jeden z výrazov bude *nezrozumiteľný*. V takom prípade musí nastúpiť analýza daného výrazu. Na to, aby bola veta zrozumiteľná každému prijímateľovi alebo účastníkovi komunikácie, musia

všetci poznáť skutočný stav sveta, o ktorom rozprávajú, resp. musia používať rovnaký jazyk (tým nemyslím národný jazyk, ale skôr jazyk z rovnakých oblastí činnosti). Ak napríklad bude fyzik rozprávať zoologovi slovnikom svojho odboru, nemusia byť zoologovi všetky slová jasné, resp. ich vôbec nemusí poznať. Pre fyzika budú nielen časti viet, ale aj celé vety zrozumiteľné, ale zoolog sa prestane orientovať a strati sa v jednotlivých častiach viet, keďže mu celé vety budú dávať alebo len čiastočný, alebo vôbec žiadny význam.

Vrátim sa k dvojakému deleniu znakov na fyzické a ideálne. Fyzické znaky sú zmyslovo vnímateľné, t. j. vidíme ich buď napísané na papieri, alebo počujeme (napr. rozprávať, spievať). Tieto fyzické znaky sú nejaké znaky prvého rádu. Keď si vezmem Peirceovu triádu všeobecného znaku, fyzické znaky sú počiatočnými inštanciami znakov ako takých. Fyzický sa myslí zmyslový, ak napr. počujem plakáť malé dieťa (je splnená fyzickosť znaku), ale ten pláč je pre mňa znamením niečoho ďalšieho, t. j. že dieťa má teplotu, alebo ho niečo bolí a pod. Keď má teplotu, dostávam signál, tzv. návod, čo mám v takej situácii robiť, či už zavolať lekára alebo podať liek sám. Ak podám liek a dieťa pláče ďalej, môže to byť znakom toho, že liek neboli správne naordinovaný, alebo je stav dieťaťa vážnejší atď. Takže vidíme, že fyzické znaky nesú so sebou ideálne znaky, ale fyzické znaky sú akoby popudmi pre ideálne znaky. Na vzťah medzi fyzickými a ideálnymi znakmi môžeme nazerať horizontálne alebo vertikálne. Ak je ich vzťah horizontálny, prebiehajú fyzické znaky spolu s ideálnymi paralelne. Príkladom je situácia s dieťaťom, ktorú som popisoval pár riadkov vyššie. Ak je vertikálny, ich vzťah je asymetrický, t. j. fyzických znakov je viac, ale majú len jeden ideálny znak. Napríklad máme napísané na papieri tri fyzickálne znaky:¹

kniha kniha kniha

Vidíme, že tri fyzické znaky majú len jeden ideálny znak, čiže len jeden význam.² Horizontálnosť vzťahu v tomto prípade znamená symetriu medzi fyzickými a ideálnymi znakmi, na druhej strane vertikálnosť asymetriu.

2.1 Dualizmus jazykového znaku

Keď sa hovorí o dualizme niečoho, myslí sa tým predovšetkým jeho dvojakosť, t. j. že to niečo má dve časti, ktoré tvoria jeden celok. Nie sú to opozitá, lebo pri tomto dualizme nejde o rozčlenenie niečoho, čo spolu nemôže súvisieť. Ide o vyčlenenie dvoch častí jedného celku, ktoré navzájom spolu pôsobia, navzájom sa ovplyvňujú a jeden bez druhého by nemohol existovať. Pri dualizme jazykového znaku teda pôjde o vyhranenie medzi semiotickými

¹ Používam príklad, ktorý použil P. Cmorej (2001, s. 16). Aplikujem ho na inú rovinu analýzy fyzických a ideálnych znakov.

² Keďže mojim cieľom je objasniť vzťah fyzického a ideálneho znaku, nebudem sa na tomto mieste zaoberať vzťahom zmyslu a významu. Preto používam termín „význam“, ktorý sa v prirodzenom jazyku viac podobá tomu, o čo sa príkladom pokúšam.

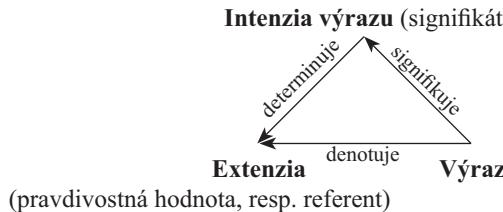
vlastnosťami znaku, a to medzi „*formou a obsahom*“, „*zmyslom a denotátom*“, „*intenziou a extenziou*“ a samozrejme „*označujúcim a označovaným*“ jazykového znaku.

Teraz sa postupne pokúsim rozanalizovať tieto semiotické vlastnosti znaku. Každý jazykový znak zastupuje niečo, čo je vo svete vnímateľné, resp. vzťah medzi týmito vnímateľnými predmetmi. Je nutné tu zahrnúť nielen hmotný, ale aj nehmotný svet, pre ktorý sme si takisto vytvorili pojmy, tzv. všeobecné pojmy. Každý znak musí mať svoju formu, ktorou ho podávame prijímateľovi. Táto forma nesie v sebe obsah, ktorý je nositeľom tohto znaku. Problém nastáva v prípade, ak potrebujeme nositeľa bližšie určiť a obsah znaku so sebou nesie len všeobecnú podobu (Fregeho „*zmysel*“). Ak sa na oblohe objaví Večernica, niekto vysloví formu (t. j. slovo, ktoré je zmyslovo vnímané), forma nesie so sebou obsah, ktorým však sú podľa mňa nedostačujúce informácie pre presné stanovenie konkrétneho nositeľa, čiže planétu Venušu. Obsahom formy „*Večernica*“ bude skôr jej *spôsob danosti* (porov. Frege, 1992, s. 350 a n.), t. j. nejaká hviezda, ktorá sa na oblohe objaví každý večer ako prvá. Preto sa Frege (1992, s. 351) ďalej pokúšal tento problém vyriešiť a dospel k rozlišeniu medzi „*zmyslom a denotátom*“. Zmyslom je to, čo výraz vyjadruje, a denotátom je to, čo výraz označuje, na čo referuje. Zmysel výrazu nám udáva to, či sme vôbec schopní tomuto výrazu porozumieť. Na druhej strane určuje, kedy môžeme daný výraz použiť (podľa spôsobu danosti), ako je to v prípade Večernice a Zornice. Bolo by nesprávne použiť výraz „*Večernica*“ na označenie planéty Venuša ráno, kedy pre toto individuum používame znak „*Zornica*“ a naopak.

Termíny „*intenzia*“ a „*extenzia*“ jazykového znaku zaviedol pre potreby svojej logickej sémantiky taktiež G. Frege (1992, s. 356). Ten sa tieto dva termíny snažil aplikovať na súvetia, v ktorých ide o ich pravdivosť alebo nepravdivosť. Pravdivostná hodnota súvetia závisí predovšetkým od časového radenia vied, napr. *Majster Ján Hus vedel, že Praha leží na Vltave*. Toto súvetie je pravdivé, pretože agens hlavnej aj vedľajšej vety existovali súčasne. Keby sme však nahradili vedľajšiu vetu za nejakú inú, napr. *Majster Ján Hus vedel, že Božena Němcová napísala Babičku*. Toto súvetie by nebolo pravdivé, lebo agens hlavnej vety zomrel dávno predtým, ako sa narodil agens druhej vety. Intenziou obidvoch súvetí je ich zmysel a extenziou je ich pravdivostná hodnota, teda v prvom súvetí je pravdivostnou hodnotou pravda a v druhom nepravda.

Intenziou a extenziou sa zaoberal aj zakladateľ Viedenského krahu R. Carnap, ktorý tieto termíny zapracoval do vedeckého kontextu. Intenziou podľa Carnapa je to, čo majú spoločné všetky výrazy, ktoré sú logicky ekvivalentné, t. j. ich ekvivalencia je logicky pravdivý výrok. Napríklad výrazy „*človek*“ a „*neoperený dvojnožec*“ majú rovnakú intenziu (Peregrin, 1994, s. 56). Extenziou je pravdivostná hodnota. Vzniká tu vzťah medzi výrazom, jeho intenziou (signifikátom) a extenziou (pravdivostnou hodnotou, resp. referentom). Tento vzťah je znázorený na obr. 1:

Obrázok č. 1: Intenzia a extenzia výrazu³

Eubovoľný výraz signifikuje intenziu (zmysel, signifikát) a ten determinuje extenziu (jeho pravdivostnú hodnotu, resp. referent). Výraz priamo denotuje extenziu (pravdivostnú hodnotu, resp. denotát). Rozdielu medzi referenciou a denotáciou sa budem venovať v tretej kapitole.

2.2 Jazyk ako systém znakov

V tejto časti sa budem venovať jazyku, ktorý pozostáva z rôznych znakov a z tých si ľudia vytvorili systém, ktorý má svoje logické zákonitosti. Jazyk prebieha na dvoch úrovniach. Prvou je nás vnútorný jazyk ako súhrn nevyspevaných, myšlených pojmov, ktorými si utvárame vlastné myšlienky o stave a usporiadani sveta. Druhou rovinou jazyka je všeobecný systém jazyka, ktorý funguje medzi ľuďmi a ktorý používateľia jazyka v danom spoločenstve realizujú. Keď sa postavíme nad problém a dokážeme nás jazyk sledovať ako systém, miestami to vyzerá, že jazyk existuje ako samostatná entita a užívateľia len zapadajú do tohto systému. Na jednej strane to je aj nie je pravda. Závisí od uhla pohľadu, ktorý teraz vysvetlím. Na jednej strane je sociálny aspekt jazyka, to znamená, že jazyk už funguje ako systém a človek je schopný sa naučiť akýkoľvek jazyk (a dokonca si vytvárať aj svoj vlastný jazyk). Na druhej strane by neexistoval žiadny jazyk ako systém, keby sme v rámci spoločenstva nepoužívali nijaký dorozumievací prostriedok. Alebo keby sme sa dorozumievali len na základe neartikulovaných znakov. Bez artikulovaného jazyka (parole) by neexistoval ani spoločenský systém jazyka, ani grafický systém (čiže zapisovanie znakov). Bez komunikácie by vlastne jazyk ani nevznikol a ak by aj nejakou a priori príhodou u ľudí vznikol, bez ďalšieho používania by v krátkej dobe zanikol.

Netreba skĺzavať k predstave, že jazyk je len artikulovanou formou. Pojem „artikulovaný“ treba chápať širšie, čiže ako spôsob realizácie vnútorného jazyka. Vnútorný jazyk determinuje vonkajší jazyk a naopak. Bez vnútorného by nebolo vonkajšieho a bez realizovaného (artikulovaného) by nebolo vnútorného. Jazyk je v tomto prípade akýmsi typom *špirály*, ktorá vznikla a každý užívateľ

³ Podobný trojuholník znázornil aj P. Cmorej (2001, s. 52). Pre svoje potreby som ho rozšíril, aby som naznačil rozdiel medzi referenciou a denotáciou.

jazyka si ju osvojuje postupne. Týmto chcem povedať, že „artikulovaný“ nie je chápáný v zmysle „vyslovovaný“, ale *realizovaný* mentálny jazyk. Keďže podľa realizácie znakov je viacero typov jazykov, ako napríklad posunková reč a pod. Princíp je ten istý, len každý realizuje svoj vnútorný jazyk, ktorý absorboval, spôsobom, aký mu je umožnený. Dôležité je to, aby mu rozumela druhá strana v rámci komunikácie, t. j. aby nemal svoj vlastný uzavretý systém fyzických znakov.

Človek sa v detstve „naučí“ jazyk, ktorý od narodenia počúva. Naučí sa spájať gramatiku so sémantikou a vyzreje v ňom materinský jazyk. Uvediem citát od Augustína z *Vyznania*, ktorý oslovil aj Ludwiga Wittgensteina: „[...] keď pomenovali nejakú vec a podľa mena sa k nej obrátili, videl som a zapamätať som si, že tú vec volajú tak, ako zaznelo z ich úst, keď ju chceli ukázať“ (Aurelius Augustinus, 1948, s. 27) Pri učení sa cudzieho jazyka je situácia podobná, hoci nie identická. Wittgenstein zastáva názor, že spôsobom, ktorý načrtol Augustín, sa učí materinský jazyk. Keď sa učíme vlastný jazyk prvýkrát, nemáme v mysli zatiaľ žiadne pojmy. Preto sa nemôžeme naučiť spájať slová s ich pojмami (Kaye – Thomson, 2005, s. 68). Človek a jeho myseľ sa stretáva s fyzickými znakmi, ktoré si v mozgu najprv transformuje na ideálne znaky materinského jazyka. Neskôr, keď sa naučí v cudzom jazyku myslieť, odhodí pomocné barly, ktoré mu pomáhali pri ranom učení a transformuje fyzické znaky cudzieho jazyka na ideálne znaky cudzieho jazyka. Odhodí teda transformáciu na ideálne znaky materinského jazyka.

Rozdiel medzi jazykom ako systémom a jeho realizáciou je v tom, že jazyk ako systém pozostáva z ideálnych znakov a realizuje sa pomocou fyzických znakov. Podstatou učenia sa jazyka teda je nielen pochopenie ideálnych znakov, ale aj vytvorenie si prepájajúcej nite medzi ideálnym znakom a jeho fyzickou realizáciou. Príčiny nedorozumení sú na obidvoch úrovniach. Lenže vo fyzickej realizácii sú tieto príčiny prístupnejšie väčšiemu množstvu ľudí. Fyzickou realizáciou rozumiem artikuláciu, písmo, príp. inú formu realizácie ideálneho znaku (posunkovú reč, slepecké písmo a pod.). Veľké množstvo nedorozumení vzniká práve pri fyzickej realizácii, keďže vieme, že každý človek má inú fonetickú artikuláciu alebo iný typ písma, ktorému druhá strana komunikácie nemusí rozumieť.

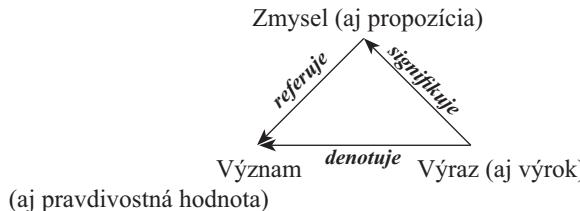
V nasledujúcich riadkoch zhrniem obsah toho, čo som povedal. Jazyk je fenoménom, ktorý nie je príznačný len pre ľudí. U ľudí iba funguje na vyššej, dokonalejšej úrovni, ktorá pozostáva z pojmového nazerania sveta okolo nás. K týmto pojmom sme si zároveň vytvárali znaky, ktoré sa zmenili na jazykové a pod ktorými sme schopní neustále identifikovať jednotlivé objekty reality.

3 Denotácia a referencia

V tejto kapitole mi pôjde nielen o charakteristiku týchto termínov, ale aj o načrtnutie rozdielu medzi nimi. Denotácia a referencia zohrávajú pri komunikácii dôležitú úlohu, preto si zaslúžia podrobnejšiu analýzu.

V odbornej literatúre sa často zamieňa „denotácia“ s „referenciou“. V širšom slova zmysle sú to identické pojmy označujúce tzv. tretiu časť sémantického trojuholníka. Tú treťou časťou trojuholníka myslím denotát alebo referent výrazu, na ktorý sa referuje alebo denotuje. Problém medzi referenciou a denotáciou vzniká pri pokuse analyzovať pojem „označovanie“. Najzákladnejší rozdiel medzi referenciou a denotáciou je na obr. 2.

Obrázok č. 2: Referencia a denotácia

Problémom označovania sa bližšie zaoberal Pavel Cmorej (pozri Cmorej, 2001, s. 272 a n.), ktorý tvrdí, že pod označovaním môžeme rozumieť:

- i) vztah medzi výrazom a jeho významom,
- ii) vztah medzi výrazom a entitou, ktorú jeho význam konštruuje či určuje,
- iii) vztah medzi výrazom a hodnotou tejto intenzie v skutočnom svete v prítomnom okamihu.

Hned k tomu dodáva, že: i) budeme nazývať *denotáciou*, ii) *signifikáciou*, iii) *referenciou*. Takže je tu vidieť paralelu, ktorú som znázornil na obr. 2. Priamy vztah medzi výrazom a jeho denotátom je podmienený denotáciou. Keď tento vztah nie je priamy, totiž prechádza cez intenziu (zmysel) výrazu, bude vztah medzi výrazom a objektom splňajúcim podmienku, ktorá je stanovená v intenzii, referenčný.

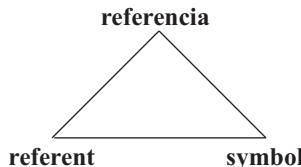
Podľa niektorých teórií sa rozdiel medzi referenciou a denotáciou stiera tým, že sa používajú synonymicky. V podstate je to pravda, lenže táto pravda sa skôr týka prirozeného jazyka, kde medzi výrazmi a individuami z reálneho sveta nie je taká striktná hranica. V prirozenom jazyku sa tieto dva termíny zamieňajú a „referovať“ na niečo“ a „denotovať“ niečo“ vyjadrujú v širšom zmysle slova to isté. Vo *filozofickom jazyku* je však relevantnejšie rozlišovať medzi priamym a nepriamym vztahom medzi výrazom a jeho významom. Bertrand Russell považuje dokonca „denotáciu“ za nesémantický vztah (Zouhar, 2004, s. 43). To znamená priamy vztah medzi výrazom a objektom bez toho, aby sme si museli vytvoriť predstavu toho objektu v mysli. Podobný názor, aj keď nie úplne totožný, nachádzame aj u J. S. Milla a jeho teórie denotácie a konotácie (porov Černý, 1996, s. 417 a n.). Denotujú, čiže sa priamo označujú, len vlastné mená, kým ostatné pomenovania (napr. strom, pes atď.) konotujú. Dá sa tomu rozumieť aj tak, že výraz prechádza nepriamo cez predstavu v mysli ku kon-

krétnemu objektu. Pod vlastným menom si teda predstavíme priamo individuum, na ktoré je denotované.

Od objektu k predstave sa dostávame k relačnému vzťahu. Ak mi niekto ukazuje susedovho psa a povie vetu: *Toto je susedov pes*. Musím vedieť, na čo konkrétnie mi je poukázané a podľa tohto konkrétneho psa viem, že ide o intenziu psa. Relačný vzťah je skôr presadzovaný pri učení sa nových jazykov a pri pomenovávaní alebo zavádzaní nových pomenovaní. Ale podvedome sa naňho obraciame pri každodennej komunikácii. Slúži na vymedzenie určitého objektu v časopriestore. Podľa neho viem, na čo je referované a na čo mám zamerať svoju pozornosť.

V minulosti však existovali rôzne semiotické trojuholníky, do ktorých si rôzni autori dopĺňali rôzne výrazy. Jednou z verzií takého trojuholníka je tzv. Ogdenov-Richardsov trojuholník (obr. 3). Ako vidieť, v tomto trojuholníku sa autori približujú môjmu chápaniu referencie, keďže *referenciu* uvádzajú na mieste zmyslu (Fregeho trojuholník) a denotátom (významom vo Fregeho po-nímaní) je *referent*. Dalo by sa povedať, že v skutočnosti ide o jeden a ten istý trojuholník. Každý autor si pozmenil jednotlivé vrcholy trojuholníka podľa svojich potrieb tak, aby vyhovovali jeho teoretickému systému.

Obrázok č. 3: Ogdenov-Richardsov semiotický trojuholník (porov. Černý – Holeš, 2004, s. 45)

Ako som spomienul vyššie, pre označenia v tomto trojuholníku použilo viacero autorov iné výrazy, napr. symbol – Peirce použil termín *representamen*, t. j. forma znaku. Saussure na tomto mieste používa *označujúce*. Referencia (u Peircea *interpretant*) je význam znaku (vo Fregeho chápaní zmysel znaku), pre F. de Saus-sura je to *označované*. Referent (Peirce používa objekt) je predmet mimojazyko-vej skutočnosti (porov. Černý – Holeš, 2004, s. 45 a n.). V chápaní Ogdena a Richardsa nie je *referencia* chápána inak ako na obr. 2. Zmenili sa len termíny, ale v podstate ide o ten istý vzťah. Rozdiel je v tom, že čo Frege chápe ako význam znaku, čiže jeho denotát, je u týchto dvoch autorov referent. Treba však pripomeneť aj Russellovo chápanie, ktoré som spomíнал vyššie a podľa ktorého je denotát priamy vzťah medzi výrazom a objektom objektívnej reality.

Pokúsim sa o zhrnutie tejto podkapitoly. V lingvistike sa problému *referencie* a *denotácie* venuje veľká pozornosť. Naznačujú to aj možné formy znázornení sémantických vzťahov (trojuholníkov) medzi znakom a jeho nositeľom. V podsta-

te ide o to, že ked' niekto vysloví nejaký znak (slovo, vetu), napr., „*Toto je stolička*.“, a ukáže gestom na predmet, ktorý sa nachádza medzi ďalšími inými predmetmi, najprv sa mi vo vedomí vynorí obraz, predstava, ktorú mám k tomuto znaku uloženú a na základe toho budem vedieť, na čo rozprávajúci poukázal. Budem vedieť, že to nie je stôl, ani košeľa prevesená cez stoličku, ale budem vedieť, že to je predmet, ktorý poznám podľa toho, ako vyzerá, viem, akú má funkciu a pod. Rozdielnosti sú v tom, že nie sú dostatočne jasne ustálené termíny. Isté je len to, že to tak funguje. Ukázal som dva možné varianty. Jeden pochádza od Fregeho, druhý od lingvistov Ogdena a Richardsa. V úplnej podstate sa neodkláňajú od môjho chápania termínov *referencia* a *denotácia*. Referencia prechádza cez „zmysel“ (Frege) alebo „referenciu“ (Ogden-Richards) k objektu reality nepriamo a denotácia prechádza priamo od výrazu (slovo, veta) k objektu reality (Russell).

4 Záver

V tomto texte sa zaoberám povahou znaku ako takého a tiež povahou jazykového znaku. Podstatou textu je poukázanie na dualizmus jazykového znaku a taktiež rozdiel medzi denotáciou a referenciou. Otázne už môže zostať len to, ako sa toto rozlíšenie aplikuje v prípade vlastných mien a v prípade všeobecných mien. Pri vlastných menách je podstatná denotácia. To však v prípade, ked' je hovorcom a aj poslucháčovi známe, kto je nositeľom vlastného mena. V prípade, že im obom nie je jasné, o koho ide, resp. poslucháčovi nie je jasné, koho hovorca vlastným menom chce identifikovať, pracuje dané vlastné meno ako meno všeobecné. To znamená asi toľko, že ak chce poslucháč spoznať, o koho ide, musí si vypracovať istý individuový koncept (vypracovať si istú množinu vlastností), na základe ktorých by individuum identifikoval.

Literatúra

AUGUSTINUS, Aurelius: Vyznania. Trnava: Spolok sv. Vojtech 1948. 421 s.

CMOREJ, Pavel: Na pomedzí logiky a filozofie. Bratislava: Veda 2001. 350 s.

CMOREJ, Pavel: Úvod do logickej syntaxe a sémantiky. Bratislava: IRIS 2001. 228 s.

ČERNÝ, Jiří: Dějiny lingvistiky. Olomouc: Votobia 1996. 517 s.

ČERNÝ, Jiří – HOLEŠ, Ján: Sémiotika. Praha: Portál 2004. 364 s.

FREGE, Gottlob: O zmysle a denotáte. In: Filozofia, 1992, roč. 47, č. 6, s. 349 – 363.

KAYE, Sharon M. – THOMSON, Paul: Augustín. Bratislava: Albert Marenčin Vydavateľstvo PT 2005. 115 s.

MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava: SPN 2002. 294 s.

PEREGRIN, Jaroslav: Úvod do analytické filosofie. Praha: Herman a synové 1996. 124 s.

WITTGENSTEIN, Ludwig: Modrá a Hnedá kniha. Bratislava: Kalligram 2002. 193 s.

ZOUHAR, Marián: Podoby referencie. Bratislava: IRIS 2004. 256 s.

Sufixy *-čí*, *-ičí* a *-ovčí* v pomístních jménech v Čechách

Pavel Štěpán

Oddělení onomastiky,
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

0 Úvod

L. Olivová-Nezbedová (1998, 1999, 2000) věnovala podrobnější pozornost pomístním jménům, která odrážejí druh porostu v dané lokalitě a která jsou zakončena na *-í* a *-ina*. Zkoumaná pomístní jména vycházejí z apelativ utvořených sufixy *-i* a *-ina*. V pomístních jménech z území Čech¹ však můžeme najít i řadu lexikálních jednotek utvořených dalšími slovotvornými sufixy. Tato pomístní jména zpravidla neobsahují doložená apelativa; jedná se zde spíše o přímé tvoření proprií – tzv. onymickou derivaci (k tomu viz Harvalík, 2004, s. 97 – 101).

V tomto příspěvku se zaměříme na sufixy *-čí*, *-ičí* a *-ovčí*, které se v pomístních jménech pojí nejčastěji s názvy stromů a keřů. Takto odvozené lexikální jednotky se tedy zpravidla vztahovaly k určitému druhu porostu.

1 Sufix *-čí*

V pomístních jménech v Čechách jsou doloženy následující lexikální jednotky odvozené sufixem *-čí* od apelativ označujících druh stromu, resp. keře: *BORČÍ*, *CHMELČÍ*, *KLENČÍ*, *LIPČÍ*, *MALENČÍ*, *MALINČÍ*, *MERFÁNČÍ*, *SLIVČÍ* a *VERBÁNČÍ*.

Nejčastěji (osmi doklady) je v analyzovaném anoikonymickém materiálu zastoupena lexikální jednotka *BORČÍ*. Uvedeme dva příklady: pomístní jméno *Borčí* označuje les v Třebihošti u Hořic; pole *V Borčí* v Bukovině u Čisté na Novopacku se nachází v místech bývalého borového lesíka. I když jednotliví zpracovatelé soupisů pomístních jmen neuvádějí vždy explicitně, že se v pojmenovaných lokalitách nebo v jejich sousedství nacházel borový porost, je zřejmé, že lexikální jednotka *BORČÍ* je utvořena sufixem *-čí* od apelativa *bor*, které je v češtině doloženo jak ve významu ‚borový les‘, tak ve významu ‚borovice‘ (SSJČ I, s. 151). Zde přichází v úvahu druhý význam.

Čtyřmi doklady je v pomístních jménech zastoupena lexikální jednotka *KLENČÍ*. Pomístní jméno *Klenčí* označuje dva lesy (v obci Koupě na Březnicku a ve Slatině na Klatovsku) a pole (Kojetín u Milevska); název *V Klenčí* se vztahuje k poli v Raděticích na Příbramsku. K lesu v obci Slatina zpracovatel soupisu uvádí, že se jedná o „listnatý les s kleny a jasany“. Také pole v Kojetíně je vykládáno podle výskytu klenů.

¹ Materiálovým východiskem tohoto příspěvku je Abecední generální katalog pomístních jmen z území Čech, uložený v oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze.

Při interpretaci pomístních jmen *Klenčí*, *V Klenčí* se nabízí porovnání s místním jménem *Klenčí (pod Čerchovem)*, patřícím městečku na Domažlicku. Podle A. Profouse (Profous II, 1949, s. 235 – 236), bylo původní znění tohoto místního jména pravděpodobně *Kleničie* (první doklad zní *Clenitsch*). Profous tedy toto toponymum vykládá z kolektiva *kleničie* ‚klenicový les‘, které bylo utvořeno od nazvu stromu *klenicie*, v současné češtině *klenice*, *klenka* (srov. Gebauer II, s. 45). Apelativum *kleničí* je doloženo z let 1570 – 1578 (Profous II, 1949, s. 235 – 236). V názvu *Klenčí* zanikla ve druhé nepřízvučné slabice samohláska *-i-*², čímž vznikla současná podoba jména *Klenčí*.

Podle Slovníku spisovného jazyka českého (SSJČ I, s. 875) je *klenice* nářeční výraz pro ‚klen‘. Je tedy otázkou, zda pomístní jména *Klenčí*, *V Klenčí* vykládat jako utvořená příponou *-i* z apelativa *klenice* ‚klen‘, nebo jako odvozená sufixem *-čí* ze synonymního apelativa *klen*. Připadají zde v úvahu obě možnosti, a to zvláště v případě jména lesa *Klenčí* ve Slatině na Klatovsku, která leží v oblasti blízké chodskému nářečí, a proto bychom zde mohli uvažovat o zániku *-i-* v předpokládané původní podobě **Klenčí*. V ostatních třech případech považujeme za pravděpodobnější tvorění sufixem *-čí* z apelativa *klen*, i když ani druhý výklad nemůžeme zcela vyloučit.

Lexikální jednotka *LIPČÍ* je v pomístních jménech zastoupena třemi doklady. V Mišovicích a Svučicích na Mirovicku jsou doložena pozemková jména *Na Lipčí*, v Bohuslavicích u Nového Města nad Metují se nachází pole *VLipčím* (koncovku *-ím* zde lze vysvětlit analogií podle adjektiv typu *jarní*). Tato pojmenování jsou zpracovateli jednotlivých soupisů dávána do souvislosti se současným nebo bývalým lipovým porostem.

Pozoruhodná jsou dále pomístní jména *Marfánčí* (modřínový les ve Štítově na Blovicku), *U Merfánčí* (pozemky v sousedství modřínového lesa v katastru obce Skořice na Rokycansku) a *Ve Verbánčí* (modřínový lesík ve Skuhrově na Železnobrodsku), odvozená patrně sufixem *-čí* od nářečních apelativ označujících ‚modřín‘, vycházejících z německého apelativa *Lärchenbaum*.

V Babákově u Hlinska je doloženo pojmenování lesa *V Malinčí* (zpracovatel k němu nepodává žádný výklad). Název pole *Na Malenčí* v Markvarticích u Sobotky dává zpracovatel do souvislosti s původním porostem před kultivací pozemku. Je nanejvýš pravděpodobné, že lexikální jednotky *MALINČÍ* a *MALENČÍ* jsou odvozeny sufixem *-čí* od apelativa *malina*, užitého zde ve významu ‚maliník, keř s červenými plody (malinami)‘ (SSJČ I, s. 1163), a jeho nářeční varianty *malena* (PSJČ II, s. 686). Daná pomístní jména mají tedy souvislost s porostem maliníku.

Jedním dokladem je v pomístních jménech zastoupena lexikální jednotka *CHMELČÍ*, odvozená nepochybňně sufixem *-čí* z od apelativa *chmel* ‚popínavá rostlina [...], pěstovaná zvl. k účelům pivovarnickým‘ (PSJČ I, s. 1054). Pomíst-

² Zánik *-i-* v této pozici je pro chodské nářečí typický (srov. *kančka*, *tkanička*, *pšence*, *pšenice* apod.).

ní jméno *Chmelčí* označuje pole a les v Poříně na Pacovsku; zpracovatel soupisu pomístních jmen k němu nepodává žádný výklad. Můžeme předpokládat, že na pozemcích nesoucích toto pojmenování se v minulosti pěstoval chmel.

V obci Skořice na Rokycansku se nachází les zvaný *Na Slivčí*. V soupisu pomístních jmen není k tomuto názvu uveden žádný výklad, je však pravděpodobné, že lexikální jednotka *SLIVČÍ* byla utvořena sufixem *-čí* od apelativa *slíva*, „plod sliveně; slivoň; nářečně švestka (plod nebo strom)“ (SSJČ III, s. 383) a daný les byl nazván podle porostu „sliv“.

Některé výše uvedené lexikální jednotky by bylo teoreticky možné vykládat jako utvořené sufixem *-í* od deminutiv obsahujících v deminutivním sufixu souhlásku *k*, např. *LIPČÍ* od *lipka*, *BORČÍ* od *BOREK* apod. Zdánlivě bychom pak mohli tvoření pomístních jmen sufixem *-čí* zpochybnit. Proti tomu však mluví dvě skutečnosti: jednak tvoření kolektiv od deminutivních apelativ není příliš obvyklé, jednak (a to především) některé lexikální jednotky od deminutiv odvodit nelze (např. *CHMELČÍ*, *MALINČÍ/MALENČÍ*). Tímto způsobem nemůžeme vysvětlit ani tvoření lexikálních jednotek na *-IČÍ* a *-OVČÍ* (viz dále).

2 Sufix *-ičí*

Pět lexikálních jednotek přítomných v pomístních jménech bylo s nejvyšší pravděpodobností utvořeno od názvů stromů: *BŘEZIČÍ*, *JEDLIČÍ*, *LIPIČÍ*, *SLIVIČÍ* a *SOSNIČÍ*.

Pomístní jméno *Březičí* patří poli v Jaroslavicích u Hluboké nad Vltavou a březovému lesíku v blízkých Municích. Pole *Na Březičí* (Protivec u Netolic) a *V Březičí* (Jehnědno na Písecku) byla dle jednotlivých soupisů nazvána podle březového porostu. Název *V Březičí* patří také lesům ve Svaté Maří na Vimpersku a v Milenovicích na Vodňansku.

Relativně vysokým počtem dokladů je v pomístních jménech doložena i lexikální jednotka *JEDLIČÍ*,³ odvozená nepochybně sufixem *-ičí* od apelativa *jedle*. Sedmkrát doložená pomístní jména *Jedličí* a *V Jedličí* označují lesy (zpracovaté jednotlivých soupisů se zde ve většině případů explicitně zmiňují o jedlovém porostu) v různých lokalitách (Liteň na Berounsku, Senožaty na Humpolecku, Kyje u Lomnice nad Popelkou, Drahlin na Příbramsku, Střítež u Božejova na Pelhřimovsku, Mladošovice na Třeboňsku a Ratměřice na Voticku).

Lexikální jednotka *SLIVČÍ* (srov. též výše *SLIVČÍ*), utvořená zřejmě sufixem *-IČÍ* od apelativa *slíva* (viz výše), je obsažena ve dvou pomístních jménech: v názvu polí a pastvin *Ve Slivičí* v katastru obce Obory na Příbramsku a v pojmenovaní pole *Na Slivičí* v Bojanovicích u Mníšku pod Brdy. V prvním případě zpracovatel soupisu pomístních jmen uvádí, že na mezích rostly trny; v druhém případě se zpracovatel domnívá, že „tam kdysi rostly švestky, slívy“.

³ Výraz *jedličí* je doložen jako apelativum, ovšem nikoliv ve významu „jedlový porost“, nýbrž „jedlové chvoji“ (PSJČ I, s. 1186).

Lexikální jednotka *SOSNIČÍ* je obsažena v názvu lesa *Sosničí* v katastru obce Jeznice u Hluboké nad Vltavou. Dále je přítomna v pojmenování pole a louky *Nad Sosničím*, nazvaných podle polohy nad lesem *Sosničí*. K pomístnímu jménu *Sosničí* sice zpracovatel soupisu nepodává žádný výklad, je však nanejvýš pravděpodobné, že lexikální jednotka *SOSNIČÍ* je utvořena sufixem *-ičí* od apelativa *sosna* „borovice“ (SSJČ III, s. 441) a že dané pomístní jméno označovalo místo se sosnovým, borovým porostem.

Jediným dokladem je v pomístních jménech zastoupena lexikální jednotka *LIPIČÍ*, odvozená sufixem *-ičí* od apelativa *lipa*. Pomístní jméno *Lipičí* se vztahuje k poli a pastvině v katastru města Volyně. Označovalo pravděpodobně lokalitu s lipovým porostem.

3 Sufix *-ovčí*

V pomístních jménech odvozených od apelativních označení stromů se setkáváme také se sufixem *-ovčí*. Na první pohled se může zdát nejasné, zda jsou lexikální jednotky jako *BOROVČÍ* utvořeny sufixem *-ovčí* od apelativního pojmenování stromu (*bor* + *-ovčí*), nebo sufixem *-čí* od adjektiva na *-ový* (*borový* + *-čí*). Přikláname se spíše k první možnosti, a to ve shodě s publikací *Tvoření slov v češtině II*, v níž je formant *-ovčí* uveden jako slovotvorný prostředek, kterým se tvoří obecná jména hromadná. Zaznamenáno zde je jediné takto utvořené substantivum – *liskovčí* (TSČ II, s. 764). Sufix *-ovčí* můžeme považovat nejen za variantu sufixu *-čí* (viz výše), ale také za obdobu sufixu *-ovi*, kterým se tvoří hromadná podstatná jména jako *stromoví*, *boroví* apod.

V analyzovaném materiálu jsou zastoupeny následující lexikální jednotky utvořené sufixem *-ovčí* od apelativ označujících druh stromu: *BOROVČÍ*, *BŘINKOVČÍ*, *DUBOVČÍ* (s nářeční hláskovou variantou *DUBOUČÍ*), *JEDLOVČÍ*, *LÍSKOVČÍ* (s nářeční hláskovou variantou *LÍSKOUČÍ*), *LUTOVČÍ* a *VRBOVČÍ* (pouze v nářeční hláskové podobě *VRBOUČÍ*).

Lexikální jednotka *BOROVČÍ*, utvořená sufixem *-ovčí* od apelativa *bor*, „borovice“, je přítomna ve dvou předložkových pomístních jménech: *Pod Borovčí* (louky v Chýstovicích u Dolních Kralovic) a *U Borovčí* (pozemky ve Velké Losenici na Přibyslavsku). Ke druhému z těchto pomístních jmen uvádí zpracovatel soupisu, že pozemky se nacházejí „kolem menší výměry osamělého borového lesa“.

Názvy pozemků *Nad Dubovčím* a *V Dubovčí* v Bítouchově na Semilsku obsahují lexikální jednotku *dubovčí*, utvořenou sufixem *-ovčí* od apelativa *dub*. Pole a pastvina *V Dubovčí* jsou podle zpracovatele soupisu pomístních jmen pojmenovány „dle toho, že zde rostly duby“.

Název lesa *V Jedlovčí* je doložen ze dvou blízkých vsí na Turnovsku (Bukovina a Rohliny). Je dáván do souvislosti s bývalým jedlovým lesem, který se v dané lokalitě nacházel. Lexikální jednotka *JEDLOVČÍ* je utvořena sufixem *-ovčí* od apelativa *jedle*. Apelativum *jedlovčí* je doloženo v PSJČ (viz výše).

Ve slovnících je doloženo rovněž apelativum *lískovčí*, které má stejný význam jako *líska* „lískové křoví“ (PSJČ II, s. 602). Les v Košumberku u Skutče s „množstvím lískových keřů“ nese pojmenování *V Lískovčí*. Pomístní jméno *Lískovčí* označuje podle soupisu pomístních jmen „úvoz vroubený lískovými keři“ v Kameničné na Žambersku. Název *V Lískoučí* se vztahuje ke svahu porostlému lískami v blízkých Helvíkovicích.

Název *V Lutovčí*, patřící poli v katastru města Milovic, vychází nepochybně ze stejného základu jako česká místní jména *Loutí* a *Lutová*. Základ *lut-* označoval patrně mladý (vrbový nebo lipový) prut; Profous (II, 677) vykládá místní jméno *Loutí* z nedoloženého staročeského kolektiva **lútie* ‘mladý lipový les, vrbové proutí’. Tentýž význam je patrně obsažen i v lexicální jednotce *LUTOVČÍ*. Skutečnost, že se v tomto pomístní jméně pojí sufix *-ovčí* s takto starobylým základem, může nasvědčovat tomu, že se tímto sufixem tvořila pomístní jména i ve vzdálenější minulosti.

Pomístní jméno *Ve Vrboučí*, obsahující lexikální jednotku *VRBOVČÍ* (v nářeční hláskové podobě *VRBOUČÍ*), náleží místní části v Černčicích u Nového Města nad Metují. Zpracovatel soupisu pomístních jmen dává toto pojmenování do souvislosti s vrbovým porostem u potoka.

4 Územní rozšíření analyzovaných pomístních jmen

Územní rozšíření pomístních jmen obsahujících lexikální jednotky utvořené sufixy *-čí*, *-ičí* a *-ovčí* je znázorněno na připojených mapkách.⁴ Jména obsahu-

⁴ Zkratky použité na mapce jsou zkratkami jmen sídel bývalých soudních okresů z roku 1923, podle kterých se lokalizují pomístní jména v archivu pomístních jmen Ústavu pro jazyk český AV ČR. Seznam užitých zkratek: Aš, BB – Bělá pod Bezdězem, Bech(yně), Ben(ešov), Ber(oun), Bez(družice), Bíl(ina), BJ – Benátky nad Jizerou, BL – Brandýs nad Labem, Bla(tná), Blo(vice), Boch(ov), BP – Benešov nad Ploučnicí, Brou(mov), Bře(znice), BT – Bečov nad Teplou, Cvi(kov), Čás(lav), ČBr – Český Brod, ČBu – České Budějovice, ČD – Český Dub, ČKa – Česká Kamenice, ČKr – Český Krumlov, ČL – Česká Lípa, ČS – Česká Skalice, Dbš – Dobříš, Dby – Dobřany, Děč(in), DKL – Dvůr Králové nad Labem, DoK – Dolní Kralovice, Dom(ažlice), Dou(pov), Dub(á), Duch(cov), Frý(dlant), Hab(ry), Har(tmanice), HBl – Horní Blatná, Hří – Hořice, Hřo – Hořovice, Hsé – Hostinné, HSK – Hora Sv. Kateřiny, Hsň – Hostouň, HSŠ – Hora Sv. Šebestiána, HT – Horšovský Týn, Hum(polec), HV – Hluboká nad Vltavou, Chab(ařovice), ChC – Chlumec nad Cidlinou, Cheb, Chom(utov), Chot(ěboř), Chra(stava), Chru(dim), Chva(lšiny), Jách(ymov), Jar(oměř), Jes(enice), JH – Jindřichův Hradec, Jič(in), Jil(emnice), Jil(ové), Jir(kov), JN – Jablonec nad Nisou, JP – Jablonné v Podještědí, Kad(aň), KaH – Kašperské Hory, Kap(lice), Kar(lín), KaV – Karlovy Vary, KČL – Kostelec nad Černými lesy, Kdy(ně), KL – Kamenice nad Lipou, Kld – Kladno, Klt – Klatovy, KO – Kostelec nad Orlíci, Kol(in), Kou(rim), Krá(líky), Krl – Kralovice, Krs – Kraslice, KrV – Kralupy nad Vltavou, KuH – Kutná Hora, Lan(škroun), Lbá – Libáň, Lbe – Liberec, Lbo – Libochovice, Lip(ová), Liš(ov), Lit(vínov), LK – Lázně Kynžvart, LL – Lomnice nad Lužnicí, Lok(et), Lou(ny), Lov(osice), LP – Lomnice nad Popelkou, LS – Ledeč nad Sázavou, Ltě – Litoměřice, Lty – Litomyšl, Man(ětin), Mar(šov), MB – Mladá Boleslav, Měl(ník),

jící lexikální jednotky utvořené sufixem *-čí* se nejčastěji vyskytují v blízkosti rozhraní středních a jihozápadních, resp. jižních Čech (Rokycansko, Blovicko, Příbramsko, Březnicko, Mirovicko, okolí Milevska, Pacovsko). Z jihozápadoceské okrajové oblasti (Klatovsko) pochází pouze jeden doklad (pomístní jméno *Klenčí*), který je navíc sporný – viz výše. Dále se pomístní jména obsahující lexikální jednotky tohoto typu vyskytují v okrajové oblasti severovýchodních Čech (Sobotecko, Železnobrodsko, Novopacko, Hořicko, okolí Nového Města nad Metují). Ojedinělé doklady pocházejí z Českobrodska a Hlinecka. Pomístní jména obsahující lexikální jednotky odvozené sufixem *-ičí* se vyskytují v jižních Čechách (severně od linie Vimperk – Netolice – Třeboň) a v jižní části středních Čech (nejsevernější výskyt je na Berounsku a Zbraslavsku). Zcela ojedinělý je výskyt v severovýchodních Čechách u Lomnice nad Popelkou. Jména obsahující lexikální jednotky odvozené sufixem *-ovčí* jsou doložena z oblasti východních (Dolnokralovicko, Přibyslavsko, Skutečsko, Vysokomýtsko, Žamberšsko) a severovýchodních (Turnovsko, Semilsko a okolí Nového Města nad Metují) Čech. Ojedinělý je výskyt na Mirovicku.

Poznámka

Tento příspěvek vznikl s podporou grantu Grantové agentury ČR (reg. číslo 405/06/1238) a projektu Informační společnosti Grantové agentury Akademie věd ČR (reg. číslo 1ET101120503).

MH – Mnichovo Hradiště, Mil(evsko), Mim(oň), Mir(ovice), MK – Městec Králové, ML – Mariánské Lázně, Mos(t), MV – Mlatá Vožice, Nách(od), Nas(avrky), NBd – Nový Bydžov, NBo – Nový Bor, NBs – Nová Bystřice, Nech(anice), Nej(dek), Nep(omuk), Net(olice), NH – Nové Hrady, NMM – Nové Město nad Metují, NMS – Nové Město pod Smrkem, NP – Nová Paka, NS – Nové Strašecí, Nym(burk), Nýr(sko), Opo(čno), Pac(ov), Par(dubice), Pbm – Příbram, Pbv – Přibyslav, Pdb – Podbořany, Pdě – Poděbrady, Pel(hřimov), Pís(ek), Pla(ná), Plá(nice), Pli – Polička, Pln – Polná, Plz – Plzeň, PM – Police nad Metují, Pob(ěžovice), Poč(átky), Pos(toloperty), Prch – Prachatice, Při(mda), Přl – Přelouč, Přs – Přísečnice, Přs – Přeštice, Rak(ovník), RJ – Rokytnice nad Jizerou, RK – Rychnov nad Kněžnou, RL – Roudnice nad Labem, ROH – Rokytnice v Orlických horách, Rok(y)can, Rum(burk), Říč(any), Sbs – Soběslav, Sbt – Sobotka, Sdc – Sedlec, Sdč – Sedlčany, Sem(ily), Ska(lná), Sku(teč), Sla(ný), Smí(chov), Sok(olov), Sto(d), Str(akonice), Stř(ibro), Suš(ice), Šlu(knov), Ště(tf), Što(ky), Táb(or), Tach(ov), Tan(vald), TM – Teplice nad Metují, Touš(kov), Tpá – Teplá, Tpe – Teplice, Tru(tnov), Tře(boň), TS – Trhové Sviny, Tur(nov), TV – Týn nad Vltavou, UJ – Uhlišské Janovice, ÚL – Ústí nad Labem, Unh(ošť), ÚO – Ústí nad Orlicí, Úpi(ce), Úšt(ěk), Var(nsdorf), VB – Vyšší Brod, Vej(prty), Vel(vary), Vim(perk), VJ – Vysoké nad Jizerou, VL – Veselí nad Lužnicí, Vla(šim), Vly – Volyně, VM – Vysoké Mýto, Vod(řany), Vol(ary), Vot(ice), Vrch(labí), Zbi(roh), Zbr(aslav), Žac(lěř), Žam(berk), Žat(ec), ŽB – Železný Brod, Žlu(tice).

Literatura a prameny

Abecední generální katalog pomístních jmen z území Čech. Oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha.

DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAŘ, Jaroslav: Tvoření slov v češtině 2. Praha: Academia 1967.

GEBAUER, Jan: Slovník staročeský II. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění a Česká grafická akciová společnost Unie 1916.

HARVALÍK, Milan: Synchronní a diachronní aspekty české onymie. Praha: Academia 2004. 162 s.

OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše: Apelativa lipí a lipina v pomístních jménech v Čechách. In: Naše řeč, 1999, roč. 82, č. 2, s. 104 – 107.

OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše: Apelativa boucí, bučí, boučina, bučina a adjektivum březí v pomístních jménech v Čechách. In: Naše řeč, 1998, roč. 81, č. 4, s. 219 – 222.

OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše: Pomístní jména v Čechách vzniklá z některých apelativních porostů na -í a -ina. In: Studia slawistyczne 2, Nazwy własne na pograniczu kulturowych. Ed. Z. Abramowicz – L. Dacewicz. Białystok: Uniwersytet w Białymostku 2000, s. 223 – 233.

PROFOUS, Antonín: Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny II. Praha: Česká akademie věd a umění 1949. 705 s.

SSJČ: Slovník spisovného jazyka českého I – IV. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1960 – 1971.

Náboženské výrazy řecko-latinského původu přejaté prostřednictvím němčiny do českého, slovenského a maďarského jazyka

Tamás Tölgyesi

Ústav slavistiky a středoevropských studií,
Filozofická fakulta Katolické univerzity Petra Pázmánye, Piliscsaba

Jako interní doktorand Ústavu slavistiky a středoevropských studií na Filozofické fakultě Katolické univerzity Petra Pázmánye v Maďarsku zkoumám historický vývoj a současné trendy lexikálních germanismů v češtině. K poctě hlavního organizátora letošního lingvistického kolokvia, naší bratrské Katolické univerzity v Ružomberku, budu nyní referovat na téma náboženské výrazy řecko-latinského původu v českém, slovenském a maďarském jazyce. Je známo, že pro naše středoevropské národy sloužila němčina nejen jako bohatý pramen přejímání slov, ale i jako zprostředkovatel výrazů z románských jazyků (především francouzštiny a italštiny) nebo přímo z latiny. Ve svém příspěvku hodlám nastinit historický vývoj daných náboženských výrazů, které jsou v dnešní

češtině, slovenštině a maďarštině zpravidla dávnými přejímkami ze staré horní němčiny [z let 750 – 1050, např. č. *oltář*, slk. a mad. *oltár* < sthn. *altāri* (dnes *Altar*) < lat. *altāre*] nebo ze střední horní němčiny [z let 1050 – 1350, např. č. *kaplan*, slk. *kaplán*, mad. *káplán* < střhn. *kaplān*, *kap(p)el(l)ān* (dnes *Kaplan*) < lat. *capellānus*].

Č. a slk. *almužna* „nepatrný peněžní dar člověku chudému či potřebnému, milodar (žebrákově)“ je přes sthn. *almosan* aj. (dnes *Almosen*) z lat. *eleēmosyna* a to z ř. *ελεημοσύνη*, „smilování“. Mad. *alamizna* je z jazyků sousedících slovanských národů. Stejný řecko-latinský etymon jako *alamizna* má i mad. *elemózsia* „jídlo (na cestu)“.

Č. *bírmovat*, slk. *birmovat'*, udělovat svatost bírmování je přes střhn. *firmen* (dnes *firmen*) z lat. (*con*)*firmāre*, utvrzovat (totiž ve vídě)“. Mad. *bérmál* je pravděpodobně přes sln. *birmati* (popř. chor. dial. *bermati*) ze střhn. *firmen*.

Č., slk. a mad. *dóm* „hlavní chrám v biskupském sídle, katedrála“ je přes sthn. *Dom*, fr. *dôme* a it. *duomo* z lat. *domus ecclesiae*, dům církve“, popř. *domus Dei*, „dům Boží“.

Č. a slk. *fara* „správní úřad“, jeho budova“ je přes střhn. *pfarre* (dnes *Pfarrre*), sthn. *pfarra* z lat. *parochia* (dř. *paroecia*) a to z ř. *παροικία*. Mad. *parókia*, *fara*“ je přímo z lat. *parochia*.

Č. *jeptiška* „členka římskokatolického rádu, řeholnice, rádová sestra“ je přes střhn. *eppetisse* aj. (dnes *Äbtissin*) z lat. *abatissa*. Mad. *apáca* je buď ze střhn. *eppetisse* nebo ze sln., srbsk. a chor. *opatica*. Č. *abatyše*, slk. *abatiša*, „představěná ženského kláštera římskokatolické církve“ jsou přímo z lat. *abatissa* (viz níže příbuzné lat. *abbas*). Ženský protějšek slk. *mniška*, *jeptiška*“ byl utvořen přechylováním k slk. *mniš*, „řeholník“, které bylo přejato přes střhn. *munih* (dnes *Mönch*), střlat. *monicus* a lat. *monachus* z ř. *μοναχός*.¹

Mad. *kehely*, č. a slk. *kalich* 1. círk. „bohoslužebná nádoba na víno“, „symbol kališnického vyznání“; 2. bás. „číše“; 3. bot. „vnější, zprav. zelený obal květní skladající se z kališních lístků“ jsou přes střhn. *kel(i)ch* (dnes *Kelch*), sthn. *kelich* aj. z lat. substantiva *calix*.

Č. *kaplan*, slk. *kaplán* a mad. *káplán* „římskokatolický kněz pomáhající faráři v duchovní správě“ je přes střhn. *kaplān*, *kap(p)el(l)ān* (dnes *Kaplan*) z lat. *capellānus*.

Č. *kaple* 1. „(zprav. menší) křesťanská stavba bez farních práv“; 2. „oddělená část chrámu pro samostatné bohoslužby“ je přes střhn. *kap(p)elle* (dnes *Kapelle*) a sthn. *kapella* z lat. *cap(p)ella*, které znamenalo původně „pláštík“. Význam kaple se vyvozuje od svatyně francouzských králů, v níž byl chován pláštík sv. Martina (viz Machek, 1971, s. 240). Podle V. Machka je slk. *kapln(k)a*, *kaple*“ z mad. *kápolna*, totéž“.

Č. *klášter*, slk. *kláštor* a mad. *kolostor* „sídlo řehole, jeho budova“, „jednotka církevního rádu, řehole“ jsou přes střhn. *klōster* (dnes *Kloster*), sthn. *klōstar*

¹ Č. *mniška* ve významu „jeptiška“ je už funkčně zastaralé, zachovává se však jako označení škodlivého motýla (*bekyně*) *mniška* (lat. *lymantria monacha*).

z vlat. *clōstrum* a to z lat. *claustrum*. Synonymní maď. *klastrom* je přímo z latiny.

Č. *křest'an*, slk. *krest'an*, vyznavač Kristova učení², ,člen některé křesťanské církve‘ je přes sthn. *kristāni* (dnes *Christ*²) z lat. *Chr̄istiānus* a to z ř. *χριστιανός*. Maď. *keresztény* bylo přejato ze slovanských jazyků (srov. slk. *krest'an*, sln. *kristjan*, srb. a chor. *kršćanin* ap.). Od 18. století byl užíván výraz *keresztény* pro označení katolíků, zatímco slovo *keresztyén* pro pojmenování protestantů.

Č. *oltář*, slk. a maď. *oltár*, stůl nebo místo k náboženské oběti‘ je přes sthn. *altāri* (dnes *Altar*; srov. také it. *altare*) z lat. *altare*.

Č. *opat*, slk. *opát* a maď. *apát*, představený mužského kláštera římskokatolické církve‘ jsou přes stbab. *ap(p)āt* (ke sthn. *abbat*, dnes *Abt*) z lat. *abbas* (gen. *abbatis*), ř. *αββας* a to z aram. *abba* ,otec‘, což je slovo z dětské řeči, jako ie. *atta*, *papa*, maď. *apa* ,otec‘.

Č. *papež* a slk. *pápež*, hlava římskokatolické církve‘ je přes stbab. *pāpes* (ke sthn. *bābes*, dnes *Papst*) z pozdě lat. *pāpes* a to z lat. *pāpa*, ř. *πάπ(π)α* (vok. od *πάπ(π)ας* ,otec‘), které bylo jako čestný titul dáváno patriarchům, biskupům i nižším kněžím, nakonec pouze papežům (srov. Machek, 1971, s. 433). Z latiny pocházejí maď. *pápa* ,Svatý otec‘ i maď. *papa* ,dědeček‘, ,tatínek‘.

Slk. *prepošt*, maď. *prépost* a č. *probošt*, představený kapituly nebo řeholní chórové společnosti‘ jsou přes sthn. *probost* aj. (dnes *Propst*) z lat. *propositus* od *praepositus*.

Č. a slk. *žalm* ,náboženský zpěv a modlitba (původně Starého zákona) projevující Bohu chválu, díky, prosby‘ je přes sthn. *(p)salm(o)* (dnes *Psalm*) z lat. *psalmus* a to z ř. *ψαλμός*. V maďarstině toto latinské slovo ani graficky, ba ani zvukově nezdomácnělo a dodnes se užívá *psalmus*.³

Č. *žaltář*, slk. *žaltár* a maď. *zsoltár* 1. ,kniha Starého zákona obsahující žalmy‘; 2. ,zpěv žalmů‘ jsou přes stfhn. *saltāre*, popř. sthn. *saltāri*, *(p)salteri* aj. (dnes *Psalter*) z lat. *psaltērium* a to z ř. starého *ψαλτήριον*, původně ,píseň s doprovodem lyry‘, v Bibli písně Davidovy (viz Machek, 1971, s. 721).

Je obecně známo, že kromě společných dějin a vzájemných kulturních vztahů naše středoevropské národy spojuje také křesťanství. Ve svém příspěvku jsem chtěl alespoň stručně ukázat, že nejen naše náboženství samo, ale i jeho jazykové výrazivo má stejné kořeny.

Tab. č. 1

český	svenský	maďarský	německý	latinský	řecký
<i>almužna</i>	<i>almužna</i>	<i>alamizna</i>	<i>Almosen</i>	<i>eleemosyna</i>	<i>ελεημοσύνη</i>
<i>bířovat</i>	<i>bírmovat'</i>	<i>bérmál</i>	<i>firmen</i>	<i>firmāre</i>	
<i>dóm</i>	<i>dóm</i>	<i>dóm</i>	<i>Dom</i>	<i>domus</i>	

² Sthn. *kristāni* nemá pokračování v dnešní němčině, zato má nhn. *Christ* dvojí význam: 1. ,Kristus‘; 2. ,vyznavač Kristova učení‘.

³ V 19. století zhudebňovali A. Dvořák, F. Liszt, J. Brahms a F. Schubert žalmy zejména jako sbor, kantátu a oratorium.

český	slovenský	maďarský	německý	latinský	řecký
fara	fara	parókia	Pfarre	parochia	παροικία
jeptiška, abatyše	(mniška) abatiša	apáca	Äbtissin	abbatissa	
kalich	kalich	kehely	Kelch	calix	
kaplan	kaplán	káplán	Kaplan	capellanus	
kaple	kapln(k)a	kápolna	Kapelle	cap(p)ella	
klášter	kláštor	kolostor, klastrom	Kloster	claustrum	
křešťan	kresťan	keresztény	Christ	Chr̄istiānus	χρ̄ιστιανός
oltář	oltár	oltár	Altar	altäre	
opat	opát	apát	Abt	abbas	αββας
papež	pápež	pápa	Papst	pāpa	πάπ(π)α
probošt	prepošt	prépost	Propst	propositus	
žalm	žalm	psalmus	Psalm	psalmus	ψαλμός
žaltář	žaltár	zsoltár	Psalter	psaltērium	ψαλτήριον

Zkratky jazyků a dialektů

aram. = aramejský; č. = český; fr. = francouzský; chor. = chorvatský; ie. = indoevropský; it. = italský; lat. = latinský; maď. = maďarský; nhn. = novohorondoněmecký; ř. = řecký; slk. = slovenský; sln. = slovinský; srb. = srbský; stbab. = starobavorský; sthn. = starohorondoněmecký; střhn. = středohorondoněmecký; vlat. = vulgárně latinský

Jiné zkratky

aj. = a jiné; ap. = a podobně; bás. = básnický; bot. = botanický; círk. = církevní; dial. = dialeklický; dř. = dříve; gen. = genitiv; např. = například; popř. = po případě; srov. = srovnej; sv. = svatý; vok. = vokativ, zprav. = zpravidla

Literatura

KLUGE, Friedrich: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (Etymologický slovník jazyka německého). Berlin: Walter de Gruyter 2002. 1023 s.

LUMTZER, Viktor – MELICH, Johann: Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes (Německá místní jména a přejímky ve slovní zásobě jazyka maďarského). Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung 1900. 312 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971. 866 s.

MOLLAY, Károly: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig (Německo-maďarské jazykové kontakty do konce 16. století). Nyelvészeti tanulmányok 23. Budapest: Akadémiai Kiadó 1982. 643 s.

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen (Jazykové kontakty mezi němčinou, češtinou a slovenštinou. Slovník německých přejatých slov v češtině a slovenštině:

historický vývoj, výskyt, dosavadní a nové výklady). Schriften über Sprachen und Texte 7. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag 2004. 780 s.

RIPPL, Eugen: Wege und Voraussetzungen einer deutsch-tschechischen Lehnwörterkunde (Cesty a předpoklady německo-české nauky o přejatých slovech). In: Slavia, 1944, roč. 18, s. 1 – 31.

SSČ: Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 2003. 647 s.

ZAICZ Gábor (ed.): Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete (Etymologický slovník. Pôvod maďarských slov a afixů). Budapest: Tinta Könyvkiadó 2006. 998 s.

Lexikálna stránka hovorenej podoby jazyka v Trenčíne

Barbora Vavrúšová

Leoni Autokabel Slovakia

V medziľudskej komunikácii prevažujú ústne komunikáty, z ktorých môžeme ako najväčšiu skupinu vyčleniť ústne nepripravené spontánne prejavy. S týmito sa stretnávame v bežných každodenných situáciach. Sú prostriedkom procesu komunikovania, dorozumievania, odovzdávania informácií a poznatkov. My sme sa zamerali na oblasť ešte z tohto hľadiska nepreskúmanú: na mesto Trenčín.

Pri našom výskume sme realizovali množstvo nahrávok, pričom sme sa zamerali na neoficiálne prostredie a do maximálne možnej miery sme sa snažili eliminovať prípadnú štylizáciu respondentov zaškolením výskumníkov. Nahrávky boli realizované v rôznych priestoroch, inštitúciách, napr. v škole, Klube dôchodcov v Trenčíne, domove dôchodcov, v úradoch a firmách i na otvorenom priestranstve – detskom ihrisku. Získaný materiál sme porovnávali so systémom spisovného jazyka a hľadali sme odlišnosti, keďže – ako vieme – ústne spontánne prejavy sa od spisovnej slovenčiny – používanej prevažne v písomnom styku – v mnohom odlišujú.

Naším cieľom bolo zistiť stav hovorenej podoby jazyka (ďalej HPJ) v Trenčíne a okrem odlišností od spisovnej formy nájsť i odlišnosti od regionálnych foriem, ale aj rozdiely v používaní u respondentov vzhladom na ich osobnosťnú charakteristiku, so zameraním na vekové odlišnosti.

Ústne komunikáty sú neustále vo vývine, sú hlavným prostriedkom dynamiky vývinu slovenčiny. Hovoreň jazyk je veľmi variabilný, spontánny a viaže sa s neoficiálnou až polioficiálnou situáciou a predpokladá súkromnosť. HPJ je prostriedkom bežnej hovorenej komunikácie. Používa sa teda v situáciach, keď hovoriaci necítia tlak používať spisovnú varietu.

Respondentov sme podľa vekových skupín rozdelili nasledovne (prvé pís-meno znamená zaradenie respondenta do vekovej skupiny):

- A – 10 – 22 rokov – I. veková skupina
B – 23 – 57 rokov – II. veková skupina
C – 58 – 90 rokov – III. veková skupina.

Ked'že pre ústne neoficiálne súkromné komunikáty je charakteristická nepripravenosť, spontánnosť, expresivnosť, ovplyvňuje to i výber lexikálnych jazykových prostriedkov. Ďalšou tendenciou, ovplyvňujúcou výber lexiky, sú teritoriálne vplyvy, teda vplyvy okolitých dialektov – najvýraznejšie je spisovný jazyk v Trenčíne ovplyvnený dolnotrenčianskym nárečím, v ktorého areáli sa nachádza – a v nezanebateľnej miere ovplyvňuje jazyk i osobnostná charakteristika respondenta. Zaznamenali sme rozdiely, ktoré sú viditeľné hlavne medzi hraničnými vekovými kategóriami: I. a III. vekovou skupinou. Veková skupina II. tvorí akýsi mostík medzi týmito dvoma krajnými skupinami.

Za lexikálny základ každého komunikátu môžeme považovať neutrálnu – bezpríznakovú lexiku. Tvorí väčšinovú platformu; na nej sa niektoré prvky neskôr javia ako príznakové. Neutrálnu lexiku teda nachádzame u respondentov všetkých vekových kategórií a všetkých stupňov podľa vzdelania, resp. zamestnania. Častými sú i hovorové slová, a to vo všetkých vekových skupinách. Zaznamenali sme i vrstvy slovnej zásoby z hľadiska emocionálnosti a expresivity. Čo sa týka emocionálnych a expresívnych slov, nachádzame tieto či už s kladným, alebo záporným významom. Respondenti ich používali v situáciach, ktoré súviseli s citovým rozpoložením. V prejavoch respondentov sa vyskytli eufemizmy, deminutíva, hypokoristiká, ale i pejoratíva, dysfemizmy, augmentatíva. Výnimkou neboli ani viacslovné pomenovania ako ustálené slovné spojenia, či expresívne slangové frázy. V rozhovoroch o rodine sa vyskytli i familiárne slová.

Podľa diferenciácie slovnej zásoby z hľadiska sociálneho a teritoriálneho v skúmanom materiáli rozlišujeme dialektizmy, ktoré sa vyskytovali prevažne v najstaršej vekovej kategórii, slangové slová, ktoré mali svoje zastúpenie hlavne v najmladšej generácii. V strednej – produktívnej generácii sa objavili i profesionalizmy, súvisiace s daným pracovným odborom respondentov.

Pri skúmaní lexiky získaného materiálu z hľadiska pôvodu sme zaznamenali i slová pochádzajúce z češtiny a angličtiny.

Prejdime postupne k jednotlivým lexikálnym javom zisteným pri rozbore získaného materiálu. Základnej, t. j. neutrálnej lexike sa venovať nebudeme, pretože je prirodzené, že ju v hojnom zastúpení nájdeme v každom skúmanom materiáli.

Výrazným odlišovacím prostriedkom najmladšej generácie je používanie slangu. Snaha odlišiť sa, vyniknúť, vyjadriť sa inak, t. j. expresívne je typická pre najmladšiu generáciu. Ich slang sa spája hlavne so školským prostredím, s ktorým sa pravidelne dostávajú do kontaktu:

- *doučko* (A3a); *učka* (A3c)

ale používajú ho i na vyjadrenie citových stavov:

- *Šag_ma vystrelo...* (A45b); ...*bola vyhúkaná* (A19a).

Slangové výrazy sa vyskytovali i v II. vekovej skupine – u mladších respondentov, použité boli taktiež na charakteristiku citového stavu:

- ...*bola taká jakási nabrušená* (B44b); ...*sa splašili* (B44b)

V protiklade k najmladšej generácii sa najstaršia vyznačuje používaním dialektizmov. Nezistili sme vplyv predchádzajúceho zamestnania na používanie dialekta:

- *Omýli...*, *skrz d'esinu...* (C41a)

Vo veľkej miere sa uplatnila hovorová lexika, a to vo všetkých vekových kategóriách a zasiahla rôzne oblasti života:

- *Foťaky...* (C42a); ...*kyselina* (vo význame pálenie záhy) (B26b); ...*zhumplujú* (B27b); ...*f_telke* (C42a); ...*opekačka* (B23b)

Profesionalizmy sú typické pre II. vekovú kategóriu. Respondenti tejto vekovej skupiny sú totiž pracovne činní, ich pracovné zameranie sa odráža i v ich slovníku. Na rozdiel od slangu najmladšej generácie pri profesionalizmoch nejde o snahu odlišovať sa a vynikať, ale prvotným stimulom je tu ekonomizácia vyjadrovania. Preto dochádza k skracovaniu dlhších, niekedy i viacslovných pomenovaní:

- ...*majetkári* (*zamestnanci úradu zodpovedný za kataster*)

Biblizmy sa v materiáli takmer nevyskytovali. Zaznamenali sme len niekoľko prípadov používania slov z náboženskej sféry, a to vo funkcií kontaktového prostriedku na začiatku vety:

- emfat.*Ježíš* (C42b); emfat.*Ježíšikrist'e* (B40a)

Z ďalších kontaktových prostriedkov boli použité:

- oslovenia vlastným menom: ...*Marti* (B27b); ...*Martula* (B24b)
- pozdravy: ...*čauko* (B18a)
- iné oslovenia v spojení s nadávkou: ...*ty kokos* (A19a); ...*krava* (A19b)

V niekoľkých prípadoch sa vyskytli i emocionálne zafarbené slová. Deminutíva používali respondenti všetkých vekových skupín. Pre ich použitie bola dôležitá téma a hlavne citový vzťah k javu. Pravidelne sa vyskytovali v rozhovoroch o deťoch:

- ...*maciček*, ...*rošťeky* (A18b); ...*bucláčik*, ...*zárezík* (C42a)

V rozhovoroch o deťoch sa vyskytli i:

- augmentatíva: ...*nožiská* (C42a)
- detské slová: ...*spapali* (A18b); ...*spinjkaj* (A18b)

No nachádzame i deminutívne pomenovania javov nevzťahujúcich sa na detskú tematiku; hovoriaci však ich použitím manifestuje svoj postoj k veci:

- ...*pivečko*, ...*šnicelky*, ...*marijášik*, ...*karetky* (C41a)

Citové zaangažovanie vystihujú i použitie:

- hypokoristiká:*Marečko* (A18b); ...*taťino* (B24b)
- familiárne slová: ...*starý* (na manžela) (B40a)
- eufemizmy: ...*odišiel na druhý svet* (B40a)

Niektorí hovoriaci po zahŕňení do rozhovoru otvorené vyjadrovali svoj hnev a negatívny postoj k javu slovami s negatívnym emocionálnym zafarbením.

Využívali pri tom:

- pejoratíva: ...*zasraňi* (B40a)
- dysfemizmy: ...*krava* (A 19b); ...*vole* (A15e); ...*somariny* (B44b)
- vulgarizmy: *k...* (B5A)

V textoch nachádzame i:

- jednoslovné nadávky: ...*kurňíkšopa* (B40a)
- viacslovné nadávky: ...*kerého anciáša* (B40a)
...*krucinál baba jedna* (B40a)

Môžeme skonštatovať, že používanie nadávok súvisí s temperamentom; u niektorých osôb sa nevyskytovali vôbec, u niektorých často (B40a).

Pri vyjadrení istých javov používali respondenti zveličujúce slová:

- ...*domláťili* (B24b); ...*rozrevala* (C42c); ...*prežrali sa šeci* (B44a)

V najstaršej skupine sa slová s negatívnym zafarbením nevyskytovali.

V skúmanom materiáli nachádzame i slová s preneseným významom:

- metafora: ...*robit' cirkusy* (B23b)
- synekdocha: ...*fodbal* (z kontextu vyplýva, že ide o futbalovú loptu) (C41a)
...*kvalitný vlások* (C42a)
- prirovnanie: ...*bolo to jag_oraňisko* (B43b); ...*tie baby / hnilé sú jak šlak* (B40a)
- írónia: ...*Ja že ma>taký bicykel / ten fialový / taký lacný za desa>tisíc.* (A12b)

Ozvláštňujúco pôsobia v hovorenej podobe jazyka i ustálené slovné spojenia. Súslvia sú typickejšie hlavne pre strednú a staršiu generáciu, výnimcočne našli svoje uplatnenie i v najmladšej generácii:

- *Sodoma – gomora...* (A18b); ...*hore – dole* (C39a); ...*čo je moc – to je moc* (B23b); ...*z níčoho ňič* (B21a)

Z frazeologizmov možno uviesť:

- ...*za ten boží svet* (C41a); ...*ňeprišla o rozum* (C46c); ...*každý je starý jak sa cíti* (C47a); ...*máme tu jeden háčik* (C34a)

Proti obrazným pomenovaniam stáli pri výskume prvky ekonomizácie v jazyku – univerbizácia, substantivizácia a skracovanie. Univerbizácia je blízka hlavne najmladšej generácii, čiastočne i respondentom II. vekovej skupiny. Univerbizované slová vznikli zo slov označujúcich:

- inštitúcie: ...*výška* (A19a),
- formy štúdia: ...*nactaubá* (A1c)
- nápoje: ...*ribizlák* ((B43a))
- športové podujatia: ...*olympijádu* (B43b)

Substantivizácia je tiež typická pre všetky vekové skupiny. Prídavné mená použité v úlohe substantív označovali:

- predmety v škole: ... *podnikovú* (ekonomiku)(A45b)
- zariadenia: ...*gazdouská* (reštaurácia), ...*f_tej slovenskej* (reštaurácií) (B44a)

- osoby: ...*starý* (manžel) (B40a)
 - televízne programy: ...*televízne (noviny)* (C42a)
- Zaznamenali sme taktiež niekoľko prípadov skracovania: ...*emenvé* (C37a), ...*veubéčko* (B6/7a)

Vyskytla sa však i redundancia vo výpovediach:

- v spojení podstatného mena s prídavným menom: ...*kožná dermatologička* (B25b)
 - v spojení dvoch prídavných mien: ...*je badaťelné a vidieťelné* (C46b)
- Čo sa týka synonymných výrazov, boli v danom rozhovore použité či už jednou osobou, alebo viacerými hovoriacimi:
- *vymalovať na bielo...vybieliť* (B21a) (použité na rôznych miestach v jednom dialógu)
 - *dudlik...* (C42b) /*cumel...* (C 42a) (použité v jednom dialógu následne za sebou)
 - *snicelky...* (C41a) /*rezne...* (C41b).

V skúmanom materiáli sa vyskytujú i hovorové pomenovania, ktoré súce možeme z hľadiska spisovnosti vidieť ako nesprávne, treba ich však chápať ako súčasť normy HPJ v Trenčíne:

- namiesto [veľa] použité [moc]/[kopa], a to vo všetkých vekových skupinách: ...*moc* (B21a); ...*moc* (A19a), (A18b); ...*moc* (C47a); ...*kopu starostí* (C47a); ...*kopu takých* (B21a); ...*čo je moc, to je moc* (B23b)
- namiesto [asi] použité ...*hadam* (B21a), (B24b), (B27b)
- namiesto [takmer] použité ...*pomály* (B27b)
- namiesto [niekoľko] použité ...*pár* (C47a)
- namiesto [práca] použité ...*do roboty* (B44b)

V HPJ v Trenčíne nachádzajú svoje miesto i slová pochádzajúce z čestiny, ktoré sa v jazyku Trenčanov udomácnili vzhľadom na blízkosť slovenčiny a češtine z jazykového a teritoriálneho hľadiska. Slovenčina a čeština boli dlho v kontakte a silne sa ovplyvňovali, prelínala sa ich história. Už v 14. a hlavne v 15. storočí čeština silne ovplyvňovala jazykový vývin na Slovensku. V 16. storočí bolo šírenie češtine podporované nábožensky. Pod vplyvom Martina Luthera čeština postupovala spolu s príručním evanjelického náboženstva, a to najmä do banských miest stredného a západného Slovenska a do Trenčianskej stolice. „*Trenčianska stolica mala totiž veľmi živé styky s Čechami a najmä s Moravou, takže lutherskí duchovní sem voľne prichádzali; sem sa aj mnohí Česi stahovali*“ (Pauliny, 1983, s.105). Tak evanjelici začali používať češtinu a katolíci zostali pri slovenčine. V 17. storočí sa čeština začala poslovenčovať, v spisoch sa objavujú slovakizmy. V 18. storočí za rekatolizácie vzrástla úcta evanjelikov k češtine, dochádza k odstraňovaniu slovakizmov a evanjelici na Slovensku prijímajú jazyk Kralickej biblie. V 19. storočí dochádza však k tomu, že čeština na Slovensku – vzhľadom na neschopnosť prispôsobiť sa rýchlemu vývoju tohto jazyka v Čechách – prestáva plniť svoju funkciu a postupne je vytlačaná.

Pri našom výskume sme zistili, že vplyv češtiny je badateľný hlavne v strednej a najstaršej generácii. Dôvody môžeme vidieť v existencii spoločného štátu Čechov a Slovákov, vo viacerých kontaktoch s češtinou, napríklad i v televíznom vysielaní v českom jazyku, ktoré respondenti z týchto skupín ešte zažili. Toto však už neovplyvnilo najmladších respondentov, preto sme nezaznamenali v tejto vekovej skupine takmer žiadne bohemizmy.

- bohemizmy: ...*špatňe* (B43a); ...*velice* (B44b); ...*hodňe* (C39a); ...*z d'elit'* (C46b)

Zaznamenali sme i germanizmy: ...furt (B22b)

Niekteré prevzaté slová plnia funkciu citosloviec:

- *Jes jes jes...* (A1b); ...*heský* (A9/12b) (respondent najmladšej vekovej skupiny má príbuzných v Českej republike.)

Citeľný je i vplyv médií – rôzne spojenia sa zaužívali a teraz sa používajú ako klišéovité frázy:

- ...*môžem povedať* (C47a), ...*po tejto strájkе* (C46a), ...*je bádatelné a vidieťelné* (C46b), ...*povedaď na rovinu* (C46b)

Okrem týchto klišéovitých fráz používaných prevažne najstaršími respondentami, mladší respondenti z II. vekovej skupiny inklinujú skôr k formulovaniu vlastných expresívnych fráz:

- ...*dobre som si zaťal* (B44b) (najedol sa)

Kedže ide o hovorený jazyk, čiže spontánny, môžeme za prirodzený poklaňať výskyt tzv. vatových slov, ktoré umožňujú hovoriacemu získať čas a nájsť vhodný výraz. Patria sem: ...*proste* (B43b) (B25b) (B27b); ...*vlas()ne* (B25b)

Možno poznamenať, že i v lexike HPJ v Trenčíne, existujú styčné body s celonárodnou formou hovorenej podoby jazyka. Takými sú spontánnosť, ktorá sa prejavila pri výbere lexikálnych prvkov, expresivita vo vyjadrovaní a na druhej strane je to ekonomizácia prejavu prostredníctvom univerbizácie a zriedkavo substantivizácie. Jednotky vzniknuté týmito postupmi sú menej presné a vzniká tu podmienka viazanosti na kontext. Pri dorozumievaní sa však nevyškutovali žiadne problémy, pretože ústna komunikácia je typická svojou späťostou na kontext a situáciu.

Po preskúmaní zozbieraného materiálu z hľadiska lexiky možno konštatovať, že existujú rozdiely medzi respondentami v používaní jednotlivých lexikálnych javov. Za hlavné kritérium pre vznik rozdielov považujeme vek. Tak najmladší respondenti inklinujú k ozvláštnovaniu svojich prejavov a expresivite, najstarší zasa k používaniu ustálenej bežnej lexiky. Respondenti patriaci do II. skupiny aktívne používajú najväčší počet rôznych lexikálnych prvkov. Keď najmladšia generácia inklinuje prevažne k používaniu slangu a naproti tomu najstaršia používa zasa dialektizmy, II. veková skupina používa vo veľkej miere oboje. Ak III. veková skupina používa ustálené slovné spojenia a tvorí si svoje expresívne frázy, tak II. veková skupina používa ustálené spojenia a tvorí si svoje expresívne frázy, čím sa zasa približuje expresivite I. vekovej skupiny. Nachádzame však i styč-

né body spoločné pre všetky tri skupiny. Takýmito sú emocionálne pomenovania, aj keď je potrebné skonštatovať, že zatiaľ čo najstarší respondenti používali prevažne tie s kladným významom, respondenti strednej i mladšej generácie používali i vulgárne slová. Spoločným lexikálnym javom bola i ekonomizácia vyjadrovania a používanie hovorového výrazu [moc].

Vyprofilovali sa teda dve hraničné skupiny, a to veková skupina I a veková skupina III. Medzi týmito krajnými pólmami sú najväčšie rozdiely v používaní lexiky. Ako vidieť zo skúmaného materiálu, akýmsi spojením medzi nimi je II. veková skupina, ktorej respondenti používajú prvky typické nielen pre svoju skupinu, ale i prvky oboch krajných skupín; dochádza tu teda ku kumulácii najväčšieho počtu prvkov, typických pre HPJ v Trenčíne.

Literatúra

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: VEDA 1995, s. 17 – 42.

Bulletin 4 2001. Trenčín: Štatistický úrad Slovenskej republiky v Bratislave – Krajská správa v Trenčíne, 2002. 159 s.

DOLNÍK, Juraj: Spisovná slovenčina a jej používateľia. Bratislava: STIMUL 2000. 215 s.

FINDRA, Ján: Poznámky o jazyku Kremnice. In: Acta Facultatis paedagogicae Banská Bystrica. Série spoločenskovedná. Slovenský jazyk a literatúra. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1977, s. 141 – 162.

HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – ZEMAN, Jiří: Konverzace v česštině při rodinných a přátelských návštěvách. Praha: Trizonia 1999. 256 s.

HOCHEL, Braňo: Mestské nárečie – a prečo. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000, s. 84 – 86.

HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda 1982. 106 s.

KOŘENSKÝ, Jan a kol.: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. České Budějovice: Pedagogická fakulta 1991. 150 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1988. 342 s.

LEPÓNIOVÁ, Manuela: Historické námestie Trenčína. [Diplomová práca]. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – Fakulta prírodných vied 1997. 84 s.

MARSINA, Richard: Najstaršie dejiny Trenčína. In: Trenčín. Vlastivedná monografia 1. Zost. M. Šíšmiš. Bratislava: Alfa 1993, s. 47 – 72.

MISTRÍK, Jozef: Vektory komunikácie. Bratislava: Univerzita Komenského 1999. 78 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3. uprav. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1997. 598 s.

MÚCSKOVÁ, Gabriela: Mesto Gelnica a jeho jazyk. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000, s. 184 – 193.

ONDRAŠ, Pavel a kol.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1980. 225 s.

PATRÁŠ, Vladimír: Interdisciplinárne kooperácie. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – Fakulta humanitných vied 2002. 103 s.

PATRÁŠ, Vladimír: Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. [Kandidátska dizertačná práca]. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990. 274 s.

PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 248 s.

PAUSCHOVA, Mária: Trenčín v štatistických údajoch, v tabuľkách, v číslach. 2002. Trenčín: Mestský úrad 2002. 70 s.

SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Výskum podoby hovorenej komunikácie na východnom Slovensku. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: SAV 1995, s. 132 – 143.

ŠIŠMIŠ, Milan: Trenčín, vlastivedná monografia I. Bratislava: Alba 1993. 382 s.

ŠIŠMIŠ, Milan: Trenčín, vlastivedná monografia II. Bratislava: Alfa – Press 1997. 310 s.

ŠVEJČER, Aleksandr Davidovič – NIKOLSKIJ, Leonid Borisovič: Úvod do sociolinguistiky. (Z rušt. prel. J. Kraus.) Praha: Svoboda 1983. 243 s.

Komparácia cestopisu s niektorými druhovými formami dokumentárnej prózy – t. j. biografie a reportáže

Katarína Vilčeková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Medzi typické žánre cestopisnej a memoárovej prózy v staršej slovenskej literatúre patria cestopisy, memoáre, cestovné denníky, autobiografie a pod. Súčasní literárni vedci poukazujú aj na niekoľko spoločných znakov cestopisu a niektorých druhových foriem dokumentárnej prózy – t. j. biografie a reportáže. Treba však zdôrazniť, že v staršej slovenskej literatúre nachádzame biografiu sporadickej a reportáž sa neobjavuje vôbec, ale pre komplexnejšie vymedzenie žánrov cestopisnej a memoárovej literatúry ich charakteristiku nemôžeme vynechať.

Pod pojmom biografia rozumieme životopis, chronologický výklad udalostí, rozprávanie, opis i rekonštrukciu života a diela významnej osobnosti (porov. Štraus, 2002, s. 55). Veľký význam majú predovšetkým biografie osobností, ktoré sa svojou činnosťou zaslúžili o všeobecný prospech daného národa, resp. celého ľudstva (porov. Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 52). Biografia sa opiera o archívne materiály, memoáre, denníky, osobnú skúsenosť alebo ústne pramene, spomienku atď. Zlučuje zobrazenie vonkajšieho životného priebehu a vnútorného vývoja osobnosti, ako aj jeho činy, úspechy či tvorbu (porov. Vlašín, 1984, s. 47).

Pre literárnu vedu sú závažné biografie spisovateľov. Literárne biografie u nás vznikali práve v súvislosti s rozvojom literárnej vedy (porov. Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 52). S ohľadom na literárnohistorický výskum je biografia súhrnom životopisných faktov (t. j. narodenie, povolanie, spoločenské postavenie, kontakty, vzdelanie, spoločenský kontext vzniku jednotlivých diel a pod.) a často býva i vymedzením ich vzájomných vzťahov a súvislostí (porov. Valček, 2000, s. 68 – 69). K dôkladnejšiemu pochopeniu autorových umeleckých zámerov totiž významnou mierou prispievajú rôzne udalosti a fakty zo spisovateľovho života či okolnosti vzniku jeho literárnych diel. Keďže existuje mnoho rozporov medzi životom spisovateľa a jeho literárnom tvorbou, nemali by sme nadhodnotiť životopis autora (porov. Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 52). Literárna biografia je teda dielo o živote a tvorbe autora. Píše o autoroch, ktorí sa pričinili o vývin literatúry, a tá ich už za umelecké zásluhy začína akceptovať (porov. Žilka, 1984, s. 346 – 347). Z aspektu literárnej teórie je biografia metakomunikačným javom. Nemá iba povahu prvoplánového životopisného textu, ale – prihliadajúc na historický i súčasný vývin – hlbšie zasahuje do hodnotových procesov literárneho vývinu (porov. Valček, 2000, s. 68 – 69). Vo vzťahu k vlastnej tvorbe autora predstavuje literárna biografia určitú nadstavbu. Môže pôsobiť aj ako osobitý žánr nezávisle od autorovej tvorby. Literárna biografia je však vždy v určitej závislosti od autorovej tvorby, od procesu literárnej produkcie, ako aj od autorovho vývinu. Osobitne je možné vyčleniť tri špecifické funkcie literárnej biografie:

1. Biografický text môže pre určity typ čitateľa plniť sprostredkovateľskú funkciu. Nahrádza pôvodnú tvorbu, pretože supluje originál a zároveň uspokojuje aj čitateľské potreby.

2. Životopisné údaje slúžia ako návod na dôkladnejšie spoznanie umeleckého textu. Pomáhajú čitateľovi presnejšie vnímať a pochopiť autorovu tvorbu.

3. Popri sprostredkujúcej funkcií a funkcií návodu literárne biografia zároveň aj propaguje autora a pomáha zabezpečiť spoločenský obeh jeho literárnej tvorby. Táto funkcia literárnej biografie pôsobí ako osobitý postup literárnej reklamy. Spravidla sa nedáva do súvislosti s inštruktívou funkciou literárnej biografie, čiže návodom. Obyčajne vytvára určitý literárny mýtus okolo autora (porov. Žilka, 1984, s. 346 – 347).

Vznik biografie sa kladie do antiky, t. j. do 1. – 2. stor. n. l. V stredoveku prevláda biografia hagiografického, t. j. náboženského charakteru, ktorá sa vyznačuje mravnou idealizáciou a patetickým štýlom. Obdobie renesancie sa považuje za zrod modernej biografie, v ktorej sa zdôrazňuje osobnostný prvok, individualita, doba a ich vzájomné súvislosti. Rozkvet biografie začína v 18. stor., v období osvietenstva, a jej bohatá tradícia pokračuje až do súčasnosti. Pre novodobú biografiu sú príznačné beletrizujúce tendencie (porov. Vlašín, 1984, s. 47).

Reportáž predstavuje spravodajsko-beletristický útvor publicistického štýlu, v ktorom sa podávajú informácie o aktuálnych udalostiach každodenného života. V reportáži ide o sprostredkovanie faktov. Informácia sa v nej stretáva

s vecnosťou a faktografickosťou. Aj napriek tomu sa tento žáner podstatne líši od správy. Reportáž totiž nepredstavuje len strohú informáciu o rôznych udalostiach. Autor sa pri spracovaní reportáže nielen dôsledne pridržiava faktov, ale ich aj hodnotí a vyjadruje vlastný názor (porov. Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 292 – 293). Prostredníctvom osobného svedectva sa reportáž snaží informovať o časovo alebo hodnotovo aktuálnych udalostiach či osobách. Usiluje sa pomocou prostriedkov publicistického štýlu stvárníť hodnotový rámec sociálnej situácie, reprezentovanej určitou udalosťou alebo osobou. Dôležitý tu teda nie je výraz (t. j. štýl), ale zobrazenie hodnotového (t. j. názorového) vzťahu k téme (udalosti), ktoré musí objektívne zodpovedať aktuálnej požiadavke (napr. edičnej). Moment osobného svedectva otvára možnosť využitia aj subjektívnych prvkov v reportáži. Reportážna téma sa však nikdy nestvárnuje cez osobnostnú situáciu autora. Naopak, autor reportáže kladie dôraz na aktuálnu osobnostnú situáciu čitateľa alebo na aktuálne spoločenské svetonázorové a civilizačné okolnosti (porov. Valček, 2000, s. 210).

Podstatným znakom reportáže je teda dokumentárnosť. Okrem záväzného využívania faktov sa však v nej môžu uplatniť aj umelecké obrazy. Reportáž stojí na pomedzí publicistiky a umeleckej literatúry. Vzniká na platforme publicistického štýlu, ktorý v menšej alebo väčšej miere dopĺňajú prvky umeleckého štýlu. V súlade so zastúpením jedného alebo druhého rozlišujeme tri základné druhy reportáže (porov. Žilka, 1984, s. 313 – 314):

a) Faktografická reportáž, ktorá patrí výlučne do publicistiky. Tento typ reportáže má mnoho spoločných znakov s informatívnymi žánrami, ako je správa, referát, interview a pod. Na rozdiel od nich však na zvýšenie pútavosti a pôsobivosti využíva okrem konkrétnej faktografie aj estetické prvky.

b) Dokumentárna reportáž s umeleckými prvkami, pripomínajúca literatúru faktu.

c) Umelecká reportáž, ktorú už zaraďujeme k epickým literárnym žánrom. Vyznačuje sa zvýraznením osobného hodnotenia a dejovou pointou, aj keď takisto vychádza z faktov či osobného zážitku. Teda aj tu je základom faktografickosť a dokumentárnosť (porov. Vlašín, 1984, s. 314).

Autor reportáže nepoužíva neznáme výrazy či náročné metafory a prievonania. Nič totiž nesmie narušiť príjem informačných prvkov, ktoré sú v publicistike primárne (porov. Žilka, 1984, s. 313 – 314). Popri nociónálnych pomenovaniach sa využívajú aj slová z jednotlivých štýlistických vrstiev slovnej zásoby (porov. Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 292 – 293). Na charakterizáciu prostredia či postáv sa môžu využívať aj nespisovné výrazy, ktorými sa tak dosahuje väčšia plastickosť a expresivnosť prejavu (porov. Žilka, 1984, s. 313 – 314). Zámerné využívanie jazykových prostriedkov z rôznych štýlových vrstiev (aj nespisovných prostriedkov) zvyšuje autentickosť reportáže (porov. Vlašín, 1984, s. 314). Cez syntax sa zasa umelecká reportáž zbližuje s umeleckou literatúrou. Veta reportáže je uvoľnená, plastická, kratšia a konštrukčne nenáročná. Syntaktická súdržnosť súvetných celkov nie je pevná. Vety sa často

priradujú bezspojkovo. S uvoľnením vetnej stavby súvisí aj využívanie expresívnych syntaktických konštrukcií, ako je elipsa, apoziópéza či osamostatnený vetný člen, ktoré podporujú dynamickosť a expresívnosť vyjadrovania. Text sa môže expresivizovať a ozvláštňovať aj prostredníctvom členenia textu na odseky, ktoré prevažne slúžia na sprehladnenie textu (porov. Findra – Gombala, – Plintovič, 1987, s. 292 – 293).

V závere ešte niekoľko zhrnujúcich poznámok k uvedeným žánrom (sumované podľa Žilka, 1984, s. 313 – 314; Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 52, 292 – 293). K základným atribútom reportáže patrí vecnosť, faktografickosť, dokumentarlosť, presnosť a pravdivý opis skutočnosti. Uvádzajú sa v nej konkrétné údaje a autor sa sústredí na ústrednú myšlienku. Slovná zásoba je známa a syntaktické konštrukcie jednoduché. Vecnosť a faktografickosť sa v reportáži podporuje prostredníctvom lexisky. Reportáže sa uverejňujú v tlači, ale vychádzajú aj knižne. Slovenskí spisovatelia sa tomuto žánru venujú len sporadicky. Na druhej strane biografické fakty v rámci biografie sa často stávajú tematickým základom biografických literárnych diel, ako je biografický román a pod.

Literatúra

- FINDRA, Ján – GOMBALA, Eduard – PLINTOVIČ, Ivan: Slovník literárnovedených termínov. Bratislava: SPN 1987. 410 s.
- KLÁTIK, Zlatko: Vývin slovenského cestopisu. Bratislava: SAV 1968. 474 s.
- ŠTRAUS, František: Príručný slovník literárnovedených termínov. Bratislava: SSS 2002. 368 s.
- VALČEK, Peter: Slovník literárnej teórie A – J. Bratislava: SSS 2000. 280 s.
- VLAŠÍN, Štěpán: Slovník literární teorie. Praha: Československý spisovatel 1984. 465 s.
- ŽILKA, Tibor: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1984. 373 s.

Staročeské substantivum *tanec*

Kateřina Voleková

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

1 Úvod

Tento příspěvek se věnuje postavení jednoho substantiva ve staročeské slovní zásobě, substantivum *tanec* mě zaujalo při mé práci na ESSČ (Elektronický slovník staré češtiny). V lístkovém materiálu ke Staročeskému slovníku se nachází na osmdesát dokladů ke staročeskému výrazu *tanec*. Doklady pocházejí z památek různých literárních žánrů, jako jsou básnické skladby, prozaické

historické spisy, cestopisy, odborné právní spisy, latinsko-české slovníky, biblické překlady, náboženské spisy a další. Ve svém příspěvku se pokusím postihnout význam zmíněného substantiva v různých staročeských památkách.

1.1 Etymologie

Substantivum *tanec* bylo do češtiny přijato z němčiny, ze středohornoněmeckého výrazu *tanz*, který má původ ve starofrancouzském *danse*¹. Jiří Rejzek (2001, s. 650) odvozuje tento výraz z nedoloženého franského slovesa *dintjan* s významem ‚pohybovat se sem a tam‘.

1.2 Nejstarší doklad

Nejstarší doklad se nachází v glosovaném žaltáři z konce 13. století (ŽaltGlosMuz 150,4).² Glosa k čtvrtému latinskému verši posledního stopadesátého žalmu *Laudate eum in tympano et choro*³ zní *i v tancu*.

2 Biblické památky

Mezi nejstarší památky, v kterých nacházíme substantivum *tanec*, patří biblické památky.

2.1 In tympano et choro

Jak nejstarší doklad v glosovaném žaltáři, tak i nejstarší překlady bible a žaltáře užívají v hojně míře při překladu jako staročeský ekvivalent k latinským výrazům substantivum *tanec*. Latinské spojení *in tympano et choro* ze 150. žalmu se vyskytuje (v převráceném pořadí substantiv) také v žalmu 149. v třetím verši: *laudent nomen eius in choro, in tympano et (...)*. S výrazem *tympanum* neměly nejstarší žaltáře a dva nejstarší překlady bible, *Bible drážďanská* (BiblDrážď) a *Bible olomoucká* (BiblOl), žadný problém a překládaly ho svorně *buben*, naproti tomu latinské substantivum *chorus*, původem z řečtiny, kde řecké *χορός* značí ‚kolový tanec‘, překládali různě. Toto latinské spojení *in choro*, které se nachází ve dvou zmínovaných žalmech, žaltáře a *Bible olomoucká* překládají v kóře, Žaltář *kapitulní* má spojení v sborě a *Bible drážďanská* jako jediná, kromě nejstaršího dokladu v ŽaltGlosMuz, má *v tanci*. I mladší překlady bible již nepoužívají v žalmech tento výraz, ale upřednostňují jiné ekvalenty. BiblLitTřeb (1. redakce), BiblBosk (2. redakce), BiblPad (3. redakce) užívají přejímku z latiny *kór* a BiblPraž (4. redakce) má za *in choro* výraz pro hudební nástroj *odvojité pišťale*, neboť lat. *chorus* a podle toho i stč. *kór* bylo vykládáno také za *hudební nástroj*, prý podobný dudám (GbSlov s.v. *kór*).

¹ Machek s.v. *tanec*, Newerkla s.v. *tanec*.

² Zkratky staročeských pramenů uvádí podle úzu *Staročeského slovníku* (viz *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*, s. 50 – 118).

³ Latinské biblické verše citují podle *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem* (1983).

2.2 Chorus v BiblOl

Různý význam stč. substantiva *tanec* nejprve ukáži na jediném biblickém překladu, na *Bibili olomoucké*. V ostatních biblických knihách kromě žalmů *Bible olomoucká* překládá *chorus* převážně *tanec* zaprvé tam, kde se jedná o rytmický taneční pohyb při náboženských slavnostech: Ex 15,20: *egressaeque sunt omnes mulieres post eam cum tympanis et chorus* BiblOl: *i vyšly sú všecky ženy po nie s bubny a s tanci*⁴; Jdc 11,34: *unigenita filia cum tympanis et chorus* BiblOl: *jediná dci jeho s bubny i s tanci*. Tanec byl u Izraelců podle *Slovníku biblické kultury* (1992, s. 226) důležitou formou náboženského vyjádření, Izraelité pěstovali náboženské tance v chrámovém nádvoří, tancem doprovázeli archu při jejím přenášení do Jeruzaléma, bez tanců se neobešly slavnosti vino-brání nebo oslava vítězství, o které právě mluví Ex 15,20, kdy ženy tancem vítají muže vracející se z boje. Opět se často vedle sebe nacházejí lat. výrazy *tympanus* a *chorus*.

Stč. výraz *tanec* v BiblOl označuje také orgiastické veselí a křepčení, které se koná kolem zlatého telete: Ex 32,19: *vidit vitulum et chorus* BiblOl: *uzře telce i tancē*. Jedná se také o pohyb, ale motivace je naprosto odlišná od tanečního pohybu při náboženských slavnostech.

Dále je *tancem* míněn sbor shromážděný k tanci a zpěvu: Lam 5,15: *est in luctu chorus noster* BiblOl: *obrátil sě jest v pláč tanec náš*. O taneční sbor nebo zástup se může jednat i v 2 Rg 6,12: *Ei erant cum David septem chori, et victimam vituli* BiblOl: *i bylo jest s Davidem sedm tancov a telček obětní*. Podobně se *tancem* metonymicky označovali i tanečníci, účastníci vesnické taneční zábavy. V Dalimilově kronice je zmínka o veliké povodni, která *V Litomyšli v Heřmanicích tanec i s piščcem vzala* (citováno podle Daňhelka, 1988, s. 535).

2.3 Označení sboru

Naproti sboru shromážděnému k tanci a zpěvu *Bible olomoucká* v knize *Nehemjáš* výraz *chorus* ve významu „pěvecký sbor“ důsledně překládá *kór* a podobně v knize *Píseň písni* pro překlad *chorus*, uspořádaný zástup, vojenský šík“ překládá bible staročeským substantivem *pluk*.

Ijiná společenství byla označována výrazem *tanec*. V latinsko-české sbírce církevních hymnů z roku 1429 lat. spojení *angelica corea* má český ekvivalent *andělský tanec*, pro tento sbor se časem ujalo označení *andělský kůr*.

Pro *tanec* ve významu „družina, zástup, sbor“ najdeme doklad kromě biblických památek i v listu Jana Koldy z Žampachu a z Náchoda (ArchČ 4, 22, 1449), kdy spojením *jeho tanec* označuje protivníkovy spojence či družinu spojenců. Výraz *tanec* ve významu „družina, zástup, sbor“ nebyl tedy omezen jen na náboženskou literaturu, ale vyskytuje se i v běžné komunikaci poloviny 15. století.

⁴ Doklady z BiblOl cituji podle edice *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká. Díl III a IV.*

3 Latinsko-české slovníky

Slovníky postihují dva základní významy substantiva *tanec*. *Tanec* mohl, jak jsem už ukázala na biblických překladech, znamenat rytmický pohyb, nebo sbor shromážděný k tanci a zpěvu, či sbor, zástup obecně.

V *Klaretových slovnících* se lat. substantivum *chorea* překládá jako *tanec*, zatímco *chorus* Klaret překládá jako *processie, sebranie, kuor* (Flajšhans, 1926, s. 70, 182, 183 a 191).

Ostřihomský slovník (SlovOstřS 71b) z poloviny 15. století postihuje dva významy lat. výrazu *chorus* a uvádí oba ekvivalenty: *tanec a sbor*. *Klementinský slovník* (SlovKlem 61b), také z poloviny 15. století, používá *tanec* při překladu lat. výrazu *spectacula*, který definuje jako *divadla v tance neb v kolby*. Tanec tu je zmíněn spíše jako taneční zábava.

4 Tanec jako taneční zábava

Z dokladů v lístkovém materiálu ke *Staročeskému slovníku* lze vyčíst, že tanec byl i oblíbenou formou zábavy. V epické básni *Vévoda Arnošt* je tanec spojen se zpěvem a hrou na různé hudební nástroje, jako jsou písťaly, bubny, trubky, housle (srov. Loriš, 1903, s. 163). Tanec může být kromě zábavy i speciální příležitostí, například pro výběr manželky, v epické veršované skladbě *Tandriáš a Floribella* si totiž král Artuš při tanci s pannami vybírá manželku (srov. Loriš, 1903, s. 350). Tanec byl záležitostí různých stavů, pořádaly se lidové zábavy, ale i tance na šlechtických dvorech, jak o tom svědčí cestopisný *Deník panoše Jaroslava*, účastníka poselství krále Jiřího do Francie r. 1464 (srov. Urbánek, 1940, s. 6).

4.1 Náboženské spisy

V náboženských spisech se na tanec nahlíží ve světle jedné středověké latinské etymologie výrazu *chorea* doložené v rukopisu Kapitulní knihovny: *In latino dicitur corea id est currens ad perditionem (...) Et in boemico interpretatur Tanecz⁵* KapPraž 978, 13rab.

Podobně piše Mistr Jan Hus v jednom svém listu určeném šlechtické vdově, která povoluje na svém panství tance a hry: *Tanec jest hřich přetěžký a smrtelný před bohem a jeho svatými, skutek velmi ohavný, dávno od mnohého svatého písma potupeny*“ (citováno podle Novotný, 1920, s. 17).

Tím odkazuje na starozákonné knihu *Exodus*, kdy Izraelité tančili kolem zlatého telete. Tanec již není formou náboženského výrazu, kdy se tělo podílí na vyjádření duchovní prožitku, ale je jen zábavou těla, která je pokládána za těžký hřich. Taneční zábavy totiž často podle Husa svádějí ke smilství. Ještě více si stěžuje, že je tento hřich páchán i ve svátek. Jak asi bude souzen člověk při posledním soudě, který nedbá ve sváteční den o četbu písma svatého, ale

⁵ Latinské substantivum *corea* znamená ženoucí se do záhuby (...) a do češtiny se překládá tanec (přel. autor).

věnuje se písním, básním, pištbám, hudbě, kolbě, tancům, tedy zábavě, která vede do pekla (srov. HusVýkl 129b)?

Další kazatelé a autoři náboženských spisů, jako Štítný, Chelčický, Waldhauser a další, uvádějí tanec často ve výčtech hřichů. Mezi tyto hřichy patří např. *špílenie, klamy, opilstvie, boje, sváry a frejovánie*. Často uvádějí jen *tanec* jako zástupce všech ostatních smrtelných hřichů. Tanec zkrátka patří k *marnostem tohoto světa* AlbRáj 93b.

4.2 Beletrie

Proti rozpustilé zábavě nebrojili jen kazatelé, i v beletri se najde kritika tance, např. v českém překladu latinské *Trojánské kroniky* předtím, než Elena, manželka krále Menelaa, je unesena Paridem, vypravěč spustí tuto tyrádu:

„Ó kterak nestydaté mnohé ženy ku pádu jsú často přicházely při dívání rozličných her, kdežto mládenci se sjedúc, divné hry strojí a tiem úmyslem ženské pohlavie, jakožto trest [vrtké], rozpuštěným veselím jich čistoty k hřiechu rychle svozují. Nebo když mládenci u obcovánie žen i panen mladých vniknú, brzo očima, brzo šerty, brzo dotýkáním neslušným k své libosti je divně přichylují. I protož zahyň ten, ktož jest najprvě vymyslil tance mládencuov s mladými ženami a pannami, kterížto jsú zjevná příčina ku pohoršení všeliké čistoty paňenské i ženské a pro kteréžto tance mnohé ctné na své cti jsú oblúpeny a hanebnú pověstí a poškvrnou jsú zmazány i pohaněny“ (citováno podle Daňhelka, 1951, s. 78).

V cestopisu *Milión* je popisován zajímavý způsob komunikace s božstvem. Jedná se o jakýsi rituální tanec: v zemi Ardandam chodí k nemocnému místo lékaře čarodějnici. Začnou u nemocného tancovat a zpívat svým bohům různé písni, dokud neposedne některého tanečníka d'ábel. Čarodějnici pak d'ábla obklíčí a vyptávají se, co je příčinou nemoci a co mají proti ní dělat. D'ábel odpoví, kterého boha nemocný urazil. Čarodějnici pak prosí onoho boha o odpusťení, obětuji krev nemocného a zvířata. Po oběti opět tancují, skákají a zpívají na čest boha. Znovu je některý tanečník posednut d'áblem a čarodějnici se ho mohou zeptat na výsledek léčby.

Hynek z Poděbrad neváhal ve svých povídkách použít výraz *tanec* poněkud vulgárně a *selďským tancem* označuje pohlavní styk (HynRozprávky 144a).

Ojediněle se v lískovém materiálu nachází i další významový posun. *Tancem* jsou označovány nepokoje, různice či sváry: *oni toho tance původ byli a takové války a mordy způsobili* AktBratr II, 167a.

4.3 Právní spisy

Proti tanci nevystupovali jen kazatelé, bojovalo se i právní cestou. V roce 1500 se plzenští páni konšelé se staršími obecními usnesli na artikulích, v nichž mimo jiné zakazovali, aby hospodář v neděli a ve svátek ve svém domě nebo před domem pořádal tanec, taneční zábavu, a to pod pokutou kopy grošů (ListářPlz II, 408, 1500). Podobně v roce 1437 si v listu stěžují české stavy na císa-

ře Zikmunda, že nebojuje proti rozpustilým hrám a tanečním zábavám: *neb pod jeho mocí zjevní hřichové smrtevní svobodu mají, jako nevěstky, tanci, kostky a jiní hřichové* ArchČ 3, 457, 1437. Zvláště v Praze.

5 Shrnutí

Substantivum *tanec* mělo v staročeské slovní zásobě své jisté místo. Ale silnou konkurencí mu byly i jiné staročeské výrazy. Pro tanec, taneční pohyb (atž už při náboženských slavnostech nebo na lidových zábavách) nacházíme v staročeské slovní zásobě ekvivalenty *rej*, *ples*, *plesanie*, *skákanie*, *skok*, pro sbor, zástup ekvivalenty *hauf*, *kór*, *množstvie*, *pluk*, *processie*, *sbor*, *sebranie*, *zástup* a pro nepokoj, roztržka ekvivalenty *nepokoj*, *róznice* (srov. StčS, GbSlov, ESSČ s.v.). Své místo si však *tanec* v české slovní zásobě udržel až do dnešní doby.

Poznámka

Příspěvek vznikl v rámci *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny programu MŠMT* (č. LC 546).

Literatura

- DAŇHELKA, Jiří et al. (eds.): Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Sazek 2. Praha: Academia 1988. 608 s.
- DAŇHELKA, Jiří: Kronika Trojánská. Praha: ČS 1951. 316 s.
- FLAJŠHANS, Václav: Klaret a jeho družina. sv. 1. Praha: Česká akademie věd a umění 1926. 304 s.
- GEBAUER, Jan: Slovník staročeský. Díl II [K-N]. 2. vyd. Praha: Academia 1970. 640 s.
- KYAS, Vladimír et al. (eds.): Staročeská Bible drážďanská a olomoucká: kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století. Díl III, Genesis-Esdráš. Praha: Academia 1988. 762 s.
- LORIŠ, Jan: Sborník věody Baworského. Sbírka pram. lit. I/1, 6, Praha: Česká Akademie 1903. 478 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 3. vyd. Praha: Academia 1971. 866 s.
- NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen. Schriften über Sprachen und Texte 7. Frankfurt am Main: Peter Lang 2004. 780 s.
- NOVOTNÝ, Václav: M. Jana Husi korespondence a dokumenty. Praha: Komise pro vydávání pramenů náboženského hnutí českého 1920. 437 s.
- PEČÍRKOVÁ, Jaroslava – KYAS, Vladimír (eds.): Staročeská Bible drážďanská a olomoucká: kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století. Díl IV, Tobiáš-Sirachovec. Paderborn: Ferdinand Schöningh 1996. 591 s.
- REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice: Leda 2001. 752 s.

- Slovník biblické kultury. Ved. red. Danielle Fouilloux. Praha: EWA 1992. 320 s.
- Slovník středověké latiny v českých zemích (Latinitatis medii aevi lexicon Bohemicum). Praha: Academia 1987-.
- Staročeský slovník. Praha: Academia 1968- (2008).
- Staročeský slovník. Úvodní statí, soupis pramenů a zkratek. Red. B. Havránek. Praha: Academia 1968. 130 s.
- URBÁNEK, Rudolf: Ve službách Jiříka krále. Praha: ELK 1940. 265 s.
- Vokabulář webový, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., verze 0.4.0, <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- WEBER, Robertus et al. (eds.): Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1983. 1980 s.

Obraz ženy v paremiológii slovenského a ukrajinského jazyka z komparatívneho aspektu

Solomija Zaborská

Katedra slovanských jazykov,
Filologická fakulta Ľvovskej národnej univerzity Ivana Franka, Ľvov

Maksym Horkyj (1953, s. 29) napísal, že príslovia a porekadlá sú vždy krátke, ale múdrost' a city majú na celé knihy. Ony sú zovšeobecnenou národnou pamäťou, závermi zo životných skúseností; sú akoby ústnymi pravidlami, ktorými sa človek riadi vo všednom živote. Preto na najrozmanitejšie životné situácie mal násť ľud vždy poruke výstižné príslovia, úslovia, porekadlá či ponaučenia vo forme gnóm a sentencií, ktoré vyjadrujú jeho zemitú múdrost', mentalitu, bystrosť, vtip... Je to studnica, z ktorej sa možno aj dnes napiť a ktorá môže poslúžiť na obohatenie našich vyjadrovacích prostriedkov(Nemôžu byť všetci páni..., 2006)

Parémie si nevyžadujú zvláštnu situáciu a široké auditórium. Skutočne, nikto sa špeciálne neschádza v nejakom kolektíve, aby počul príslovia, na rozdiel od rozprávok alebo piesní. Príslovie sa viaže k miestu, to znamená, že sa hovorí iba vtedy, keď je potreba zdôrazniť, podčiarknuť hlavnú myšlienku toho, čo už bolo povedané.

Témou nášho referátu je *Obraz ženy v paremiológii slovenského a ukrajinského jazyka z komparatívneho aspektu*. V práci sa podáva charakteristika prísloví a porekadiel, v ktorých sa zobrazuje obraz ženy; skúma sa úloha a význam ženy v slovenskej a ukrajinskej rodine a spoločnosti. Na príklade prísloví a porekadiel sa zdôrazňuje dôležité miesto ženy v spoločnosti. Svojou krásou, múdrost'ou a príťažlivosťou žena uchvacuje všetkých, a preto si zaslhuje pozornosť, lásku a úctu.

V referáte sa porovnávajú slovenské a ukrajinské parémie. Počas nášho výskumu sme zistili, že sú aj celkom analogické príslovia a porekadlá, hoci

často rovnaký význam slovenských a ukrajinských parémii je vyjadrený rozličnými slovami (lexémami).

Národné fondy ukrajinských a slovenských národov sú bohaté na parémie, napriek tomu sa vedci porovnávaniu prísloví a porekadiel týchto národov venovali veľmi málo. Prameňmi, ktoré sme využívali v referáte, boli: *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia* A. Zatureckého (1975), *Slovenský folklór: Chrestometia*. A. Melicherčíka (1959); *Mídrosť národná. České a slovenské príslovia a porekadlá*. (1975), *Halycko-ruské národné prypovidky* od I. Franka (1901-1910), *Ukrajinské porekadlá, príslovia a iné* (1993).

Cieľom príspevku je skúmanie ukrajinských a slovenských prísloví a porekadiel z porovnávacieho aspektu, ako aj analýza a vzájomná súvislosť tých parémii, v ktorých je prítomný obraz ženy.

V priebehu storočí je folklór slovenských a ukrajinských národov v neustálom prepojení. Hlboká podobnosť parémii hovorí o duchovnej blízkosti dvoch národov, ktoré výrazne obohatili klenotnicu slovanskej kultúry.

Príslovia, ktoré hovoria o rodine, zobrazujú vzťahy medzi manželom a manželkou, medzi rodičmi a deťmi, rodinný život, výchovu detí a iné. Vždy a všade si ľudia vážia ženu: ženu ako matku, ako milovanú ženu, alebo ako chráničku domáceho kozubu. Ale ženy prejavujú aj veľkosť citov, aj talent materstva, aj veľkosť múdrosti. Naozaj, žena je neoceniteľnou perličkou, ktorá vždy vyžaruje svetlo, ktoré ju robí čarownou, bezbrannou a nežnou. Žena – jedna zo záhad prírody, a každá má niečo dokonalé, tajomné, také, čo nemožno uvidieť a využiť.

V slovenských prísloviach a porekadlách sa obraz ženy zobrazuje veľmi presne a rozmanite. Porovnávajúc príslovia dvoch národov, badáme vnútornú a vonkajšiu formu parémii. Takýmto spôsobom, keď skúmame vnútornú formu, aj význam, prenikáme do myslenia Slovákov a Ukrajincov.

Mnoho parémii každého národa je venované žene – matke. Ved' matka je najbližším človekom pre každého. Matka... Slovo, ktoré najčastejšie opakuje človek v čase biedy alebo trápenia. Sú milióny matiek, a každá nesie vo svojom srdci lásku. Matkina láska je svätá.

Milé materi decko, čo by hneď slepé bolo.

Pekné materi dieťa.

Každej materi jej decko najkrajšie.

Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька.

Којсній матері свої діти мілі.

Ona je schopná robiť zázraky, ved' :

Materina modlitba zo dna morského vyníma.

Отцєва і матчина молитва до дна моря доймає

Preto je veľmi nešťastné dieťa, keď mu zomrie matka:

Ked' umrie otec, sú deti len polosiroty; ked' umrie matka, sú celé.

Отець умре – то півсироти дитина, а як мати, то вже ціла сироптина.

Nikdy sa človek nestane dobrým a veľkým, keď ešte v detstve neboli dobrým synom alebo dcérou. Ako mnho urobila pre nás naša matka, kol'ko bezsenných nocí strávila nad našou posteľou, keď sme boli ešte malí. Ale aj teraz, keď sme už dospelí, ona ešte pracuje a pomáha nám vo všetkom. Preto si môžeme položiť otázku, či si vždy vážime jej lásku.

Diet'a, kým je malé hryzie chlieb, ked' je veľké, hryzie srdce.

Mnohé deti nejedia chlieb, ale žerú rodičovské srdce.

Від малих дітей голова болить, від великих – серце.

У дитини заболить пальчик, а у матері – серце.

Ako v slovenských, tak aj v ukrajinských parémiách je prítomný motív úcty k rodičom zo strany detí a starostlivosti rodičov o svoje dieťa. Ale veľmi často deti zabúdajú na bezsenné noci, na opateru, teplo, lásku; zabúdajú, že sú vždy zaviazaní matke.

Skorej vychová jedna mat' sedmoro detí, ako sedmoro detí jednu matku.

Jedna matka ľahšie vychová štyri dcéry ako štyri dcéry jednu matku.

Батько і мати виховаютъ дванадцять дітей, а дванадцять дітей не можуть прокормити на старість обох батьків.

Охотніше один батько вигодує десятеро дітей, ніж десятеро дітей одного батька.

Ako vidíme, význam prísloví je totožný, ale líšia sa niektorými slovami (číslicami; podstatnými menami: matka – otec, dcéra – deti).

V slovenských a ukrajinských parémiách je tiež zafixované to, ako sa deti podobajú rodičom.

Aký otec, taký syn, aké drevo, taký klin, aka matka, taká Katka.

Jablko nepadá ďaleko od stromu a keď aj padne, vždy sa stopkou ku pňu obráti.

Орел орла плодить, а сова сову родитъ.

Яблуко від яблуні недалеко падає.

V prísloviach a porekdlách sa používajú aj alegorické obrazy, prevzaté zo sveta prírody. V slovenských parémiách sa matka porovnáva s kravou, v ukrajinských zasa s kravou a lastovičkou.

Diet'a ide za matkou ako teliatko za kravou.

Dobrá krava ako matka.

Як ластівка з ластів'ятами, так матінка з дитятком.

Коли та корова свое теля лиже.

Národ poetizuje lásku a prirovnáva ju k najkrajšiemu ľudskému rojčeniu. Tento cit je základom rodinného života.

Pre mužov je t'ažkou úlohou výber budúcej manželky, ved' všetci by chceli mať múdrú, pracovitú a peknú polovičku. Preto sa pred sobášom treba dobre pozerať na tú ženu, s ktorou chcú stráviť celý život.

Ženu a plátno nedobre kupovať pri svieci.

Полотно і жінку при свічці не бери.

Перше чим одружитись, треба роздивитись.

Príslovie hovorí, že manželku si treba brať zblízka, takým spôsobom bude vedieť o nej viac a ľahšie ju spozná pred sobášom.

Neber si ženu zdaleka

Бери жінку зблизька, а кради здалека.

Ale na druhej strane príslovia hovoria, že manželka manželovi je daná od Pána:
Smrť a žena každému je od pána boha súdená.

Žena mužovi od boha daná.

Od otca imanie, od boha žena.

Смерть і жена від Бога призначена.

Aj keď všetko muž môže stratit', manželka vyvolená je do smrti.

Všetko do času, žena do smrti, a boh naveky.

Все тільки до часу, а жінка до смерті.

Žene je veľmi ľažko v živote bez muža, bez opory, na ktorú by sa mohla spoľahnúť. Zaujímavé je porovnávanie ženy bez muža v slovenských a ukrajinských parémiách. Ten obraz sa porovnáva s rozličnými javmi.

Žena bez muža ako záhrada bez opravy.

Žena bez muža ako záhrada bez plota.

Жінка без мужа – то солома без колосся.

Жінка без мужа – то дім без фундаменту.

O rodine ako o jednom celku hovoria aj slovenské aj ukrajinské parémie. Aby mali manželka a manžel pevnú rodinu, vždy musia poslúchať jeden druhého, robiť tak, aby druhá polovica bola šťastná.

Muž a žena – jedna duša.

Чоловік і жінка, то одна спілка.

Муж і жона, то една сатана

O rodine ako o jednom celku hovoria aj iné príslovia a porekadlá. Keď sme porovnávali slovenské a ukrajinské parémie, zistili sme, že podľa ukrajinského príslovia manželstvo sa porovnáva s múkou a vodom: *Муж з женой, як мука з водовъ: змішати змішали, але non побоюї розмішати.* Aj slovenské príslovie má ten istý význam, ale porovnávanie tu nie je, iba sa hovorí: *Medzi mužom a ženou nitku nepretiahneš.*

Manželka musí byť okrasou mužovi:

Muž je hlava, žena koruna na nej.

Добра жена – то мужу корона.

Dobrá manželka je nenahraditeľná – hovorí slovenské príslovie. A, naozaj, žena musí byť pre svojho manžela nie iba dobrou gazdinou, ale aj vernou priateľkou.
Dobrá žena ked' sa ti prihovorí, ani čo by ťa nakŕmila.

Dobre ženy nemajú ceny.

Жінка чоловікові подруга, а не прислуга.

Нема вірнішого приятеля, як добра жінка.

Nešťastie každého manžela je zlá manželka. Podľa prísloví vidieť, že Slováci sú presvedčení, že zlá manželka je horšia od chrenu, Ukrajinci si zasa myslia, že život so zlou ženou je horší ako byť o chlebe a o vode.

Kto má mrcha ženu, netreba mu chrenu.

Лучче юсти хліб з водкою, чим юстити з жінкою лихою.

Ženská prefíkanosť je veľká. Kazdá žena môže tak oklamať muža, že ten ani nezbadá, že ho oklamala. Podľa ukrajinských a slovenských prísloví a porékadiel žene je zakázané veriť.

Psovi, ked' spí, Ciganovi, ked' slúbuje a žene, ked' plače, never.

Psovi, коњovi a žene never; peniaze bez čítania neber.

Žene všetko nezver.

Žena muža musí oklamat'.

Не вір жінці, як чужому собаці.

Не вір ніколи жінці, коняці й собаці.

Не вір бабі до смерті.

То їй не жінка, як сім раз на день не обманить чоловіка.

Mužovi padne zaťažko priznať si svoju slabosť. Najmä vtedy, keď je žena múdrejšia a silnejšia. Veď žena môže urobiť hocjakú úlohu, aj to, čo nemôže vykonať čert.

Kde čert nič nemôže vykonať, tam pošle starú babu.

Nemca nepreprieš, ženu neoklameš.

Де чорт сам не вдіє, туди бабу пошле.

Треба довго калатати, щоб бабу ошукати.

V slovenských a ukrajinských parémiach sa hádky medzi ženami zobrazujú humoristicky. Keď sa stretnú dve ženy pri nejakej práci, vtedy nebude nič dobrého, veď:

Dve kuchárky pri jednom oh nisku sa neznesú.

Kde mnoho kuchárok, rady presolia.

Medzi mnohými babami i dieťa sa strati.

Veľa báb dieťa zmárni.

Де дві господині в хамі – хата не метена.

Де багато кухарок, там і каща прикуренна.

Дві господині в хамі недадуть ради кошеняті.

Де багацько няньок, там дитя каліка.

У семи няньок дитина без носа.

Де багато баб, там дитя не в лад.

Slovenské a ukrajinské porekadlá a príslovia hovoria, že ak je žena hlavou rodiny, je to veľké nešťastie. Manželka musí počúvať manžela. Na jednej strane je to naozaj tak, veď hlavou rodiny je muž, ale na druhej strane to trochu uráža ženu, vtedy je celkom bezprávna a nevládna. V parémiach sa tento jav zobrazuje symbolicky.

Beda tomu domovi, kde rozkazuje krava volovi.

Nešťastný taký dom býva, kde kohút mlčí a sliepka kričí.

Nešťastný taký dom býva, kde kohút kotkodáka a sliepka kikirika.

Горе дворові, де корова розказує волові.

Горе тобі воле, коли корова коле.

Біда тому дворові, де курка кричить, а півень мовчить.

Біда тому дворові, де розказує курка когутові.

O zhovorčivej žene hovoria príslovia všetkých národov. Jazyk ženy veľmi často prináša zlé dôsledky práve pre ženu.

Psa nepreštekaš, vrany nepre kvačeš, ženy nepreškriepiš.

Sú to veľké rafíky, tie ženské jazyky.

Ženu jazyk bije.

Ženu vlastná huba často bije.

Шафрану не перепреш, а жінки не перепреши.

От язичок у тих жіночок: ні дать, ні взять, як у сорок.

Не б'є жінку мужик, а б'є жіночий язик.

Ale okrem krásy, múdrosti, zhovorčivosti žena je aj veľmi pracovitá. Domácnosť zväčša drží žena.

Na žene stoja tri uhly domu a na mužovi štvrtý.

Žena tri kúty a chlap štvrtý.

Жінка за три угли хату дережить, а чоловік – за один.

Príslovia a porekadlá podčiarkujú dôležitú úlohu gazdu, ktorý pracuje vonku, pri poli, a gazzdinej, ktorá drží pohodlie v dome.

Gazda na dvore a gazdiná v komore panuje.

Gazdinu po pitvore a gazdu po dvore poznat'

Газду можна пізнати по дворі, а господиню – по коморі.

Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче.

Од господаря повинно пахнути вітром, а од господині – димом.

Sobáš pre chlapca a dievča je veľmi dôležitý krok v živote. Podľa prísloví dievča musí čakať, aby sa s ňou niekto zosobášil, ale chlapec sa môže oženiť, kedy chce.

Chlapcovi kôň sedlaný a dievčaťu čakaný.

Syna kedy chceš oženiš, dievku vydáš, ked' môžeš.

Skôr sa ožení slamený mládenec, než sa vydá strieborná dievka.

Парібків кінь все осіделаный, а дівчин лем чеканый.

Хлопське сідла не, дівоче чекане.

Жени сина, коли хоч – коли можеси, давай doch.

Швидше ожсениться солом'яній парубок, як віддастися срібна дівка.

Parémie Slovákov a Ukrajincov hovoria o tom, čo čaká rodičov počas výchovy ich dcéry. Podľa prísloví život dievčaťa má isté obdobia. Počas jedného z nich sa dievča vydáva. Rodičia musia ďakovať tomu, kto „vzal biedu z domu“. Tieto príslovia majú mnoho variantov, najmä slovenské.

Dievča do dvanásteho roku češ, do šesnásteho strež, po šesnástem dekuj temu, kto ti vynese galibu z domu.

S dievčaťom sa do desiateho roku teš, do pätnásteho češ, do dvadsiateho strež, a po dvadsiatom zaplať tomu, kto ti vezme tăarchu z domu až jej pozbudeš.

S dievčaťom sa do desiateho roku teš, do pätnásteho češ, do dvadsiateho strež a po dvadsiatom dolož tomu, kto ti vezme starost' z domu, až jej pozbudeš.

Sedem rokov češ, sedem hreš, sedem strež, a potom zaplať tomu, aby ti čerta vzal z domu.

Sedem rokov češ, sedem hreš, sedem strež, a potom sa pros komu, kto ti vezme biedu z domu.

До семи літ доню чеши, по семи літах стережи, ще заплати кому, щоб взяє лихо з дому.

З дочками таке: до десяти чешеш, до п'ятнадцяти доглядаєш, а після двадцяти дякуєш тому, хто забирає з дому.

Príslavia hovoria o vzťahoch medzi zlou svokrou a bezprávnu nevestou.

Ťažko je dievčaťu, keď sa vydá:

Každa svokra na nevestu zlá.

Svokra na nevestu a nevesta na svokru sa žaluje, a aký čert, taký diabol.

Хата чуржая, як свекруха лихая.

«Хто води принесе?» - «Невістка.» - «Хто обід зварить?» - «Невістка.» - «Хто ni-де у жнива?» - «Невістка.» - «Кого б'ють?» - «Невістку.» - «А за що?» - «За те, що вона невістка.»

Veľmi blízke porekadlám sú národné prírovnania. Veľkú skupinu tvoria prirovnania o krásе dievčaťa. V slovenských a ukrajinských prirovnaniach sa krásа porovnáva s rozličnými javmi. Iba niektoré sú rovnaké.

Dievčina ako ruža.

Гарна наче рожса.

Dievčina akoby ju maliar vymaľoval.

А що вже гарна, як намальована.

Dievča ako makovička.

Гарна дівка як маківка/як маків цвіт.

Dievčina akoby ju z vajíčka vylupil.-

Dievča ako čo by ho zo zlata ulial.

Гарна молодиця, хоч з лиця води напийся. Дівчина гарна, як золото.

Dievča krásne ako kvet, dobré ako med, tichučké ako muška, do roboty ako sršeň.

Гарна, як квітка навесні. Гарна, як квітка у полі. Гарна, як весна.

Dievčina ako malina. Dievčina ako lalia.

Гарна, як зіронька на небі. Гарна, як лебідка. Дівчина, як сонце.

Dievča krásne ako anjel.

Дівчина гарна, як пава. Дівчина гарна, як калина.

Ako vidíme, obraz ženy v parémiách slovenského a ukrajinského národa je zobrazený presne a je vyjadrený rozmanitými obrazmi, symbolmi. Mnohé príslavia a porekadlá sú veľmi podobné, ale viaceré sa aj odlišujú. To znamená, že dva národy sú samostatnými národmi, so svojou vlastnou mentalitou a svojím svetonázorom.

Parémie charakterizujú ženu z rozličných strán, preto ženu charakterizujú ako pozitívne, tak aj negatívne črty. Patria k nim: mудроšť, pracovitosť, krásа, skromnosť, tvrdohlavosť, prefíkanosť.

Folklór Slovákov a Ukrajincov je bohatý a rôznorodý. Príslovia a porekadlá sú cenným prínosom každého ľudu a patria medzi veľmi staré prejavy kultúry.

Príslovia sú časťou života každého človeka, používame ich v našej reči často, aj keď si niekedy neuvedomujeme to, že sme povedali príslovie alebo porekadlo. Vždy sú v našej pamäti a sú časťou nás.

Literatúra

FRANKO, Ivan: Halycko-ruské národné prypovidky. Lvov 1901 – 1910.

HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii. Bratislava: Veda 1996. 175 s.

HORKYJ, Maksym: Príslovia a porekadlá. Moskva 1953. 187 s.

MELICHERČÍK, Andrej: Slovenský folklór. Chrestomatia. Bratislava 1959. 512 s.

MOKIENKO, Valerij: Slavianskaja frazologija. 2. vyd. Moskva: Vysshaja škola 1989. 287 s.

Múdrost' národná. České a slovenské príslovia a porekadlá. Kyjev 1975. 147 s.

Nemôžu byť všetci páni, musia byť i ľudia alebo Breviár slovenských prísloví a porekadiel. Zost. K. Dašková – J. Steinerová. Bratislava: Q 111 2006. 167 s.

Ukrajinské porekadlá, príslovia a iné. Kyjev 1993. 185 s.

ZATURECKÝ, Adolf: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava: Tatran 1975. 760 s.

Žena v prísloviach a porekadlách národom sveta. Moskva: Heliocentr 1995. 303 s.

K niektorým znakom imitovaného komunikačného registra učiteľky v rolových hrách detí

Stanislava Zajacová

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií,
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Dieťa si v priebehu jazykovej akvizície osvojuje jazyk svojho bezprostredného rečového okolia prostredníctvom komunikátov, ktoré sú primárne určené detskému recipientovi, ale aj prostredníctvom prejavov, ktoré nie sú priamo adresované jemu. S postupujúcou socializáciou participuje na rôznych komunikačných situáciach a získava nové roly – stáva sa synom/dcérou, bratom/sestrou, žiakom, kamarátom, členom športového krúžku a pod., učí sa tieto roly diferencovať a správať sa takým spôsobom, ako sa to vzhľadom na jeho sociálnu pozíciu očakáva (inak komunikuje s rodičmi, inak so súrodencami, spolužiacimi či s učiteľmi). Svoj verbálny prejav prispôsobuje komunikačnej situácii adekvátnym výberom pragmatických, zvukových, morfologických, syntaktických

a lexikálnych prostriedkov. Dieťa sa vo svojom živote neučí iba vlastným rolám, ale dozvedá sa veľa aj o rolách iných ľudí. Okruh jeho interakčných partnerov sa čoraz viac rozširuje o komunikantov rozdielneho veku, pohlavia, profesionálneho statusu a dieťa sa tak zoznamuje s rôznymi typmi komunikačných registrov.¹ Množstvo získaných znalostí o ich fungovaní a používaní však zostáva uložených iba v pasívnom vedomí dieťaťa, pretože v prirodzenom komunikačnom prostredí ich nemá príležitosť v plnej miere demonštrovať. Počet ovládaných komunikačných registrov a stupeň ich aktívneho alebo pasívneho ovládania na druhej strane vypovedá veľa o jazykovej skúsenosti detí a zároveň odráža celkovú úroveň ich komunikačnej kompetencie.

V období od novembra 2005 do apríla 2008 sme v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/2228/05 *Vývin reči slovensky hovoriacich detí* realizovali výskum, ktorého cieľom bolo odhaliť u detí znalosti o štruktúre a fungovaní makrosociálnych a mikrosociálnych komunikačných registrov príznačných pre roly dospelých. Ako výskumnú metódu sme si zvolili tzv. techniku kontrolovanej improvizácie, ktorej podstatu tvorí imitované rolové hranie prostredníctvom maňušiek. Úspešnosť zvolenej výskumnnej metódy, ktorú prvýkrát predstavila E. S. Andersenová (1992), sa potvrdila vo viacerých zahraničných projektoch realizovaných v Spojených štátoch amerických, Latinskej Amerike a v Európe. V rámci výskumného projektu sme sledovali spôsob verbálnej imitácie vybraných komunikačných registrov (matky/otca, učiteľky a lekára/sestričky) v rolových hrách (hra na rodinu, na školu a na návštěvu u lekára) detí mladšieho školského veku (6 – 8 rokov) z dvoch regiónov Slovenska (východné a stredné Slovensko). Hranie rolí sa realizovalo vždy medzi jedným dieťaťom a dospelým komunikačným partnerom (experimentátorom) v domácom alebo školskom prostredí.

V príspevku budeme venovať pozornosť jednému typu rolovej hry, konkrétnie hre na školu. Dialógy vznikajúce v rámci školskej komunikačnej sféry možno označiť ako špecifický typ inštitucionálnej komunikácie. Tento termín preberáme od J. Hoffmannovej a O. Müllerovej (2000), ktoré pojem inštitúcia chápú pomerne voľne ako isté zariadenie, podnik, úrad, organizáciu so širšou pôsobnosťou, jej činnosť je riadená presne stanovenými pravidlami, je určená k plneniu istých úloh, ktorými môže zasahovať do súkromného života človeka.

¹ Vychádzame z chápania komunikačného registra (KR) podľa D. Slančovej, ktorá ho charakterizuje ako „*sociálne podmienené konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie*“ (Slančová – Zajacová, 2007, s. 153 – 154), diferencuje makrosociálny a mikrosociálny KR, príčom zdôrazňuje ich vzájomné spolupôsobenie. Makrosociálny KR definuje ako „*konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie sa ľuďmi viazané na komunikačné sféry sociálne členeného, zväčša inštitucionalizovaného života ľudí vyspejnej society (bežný život, rodina, vzdelávanie, umenie, náboženstvo, veda, administratíva, médiá, starostlivosť o zdravie, šport, armáda atď.)*“ (op. cit., s. 154). Mikrosociálny KR predstavuje „*konvencionalizované jazykové a nejazykové správanie sa ľuďmi viazané na sociálny status, sociálnu rolu a sociálnu vzdialenosť*“ (op. cit., s. 154).

Predstaviteľia inštitúcií prichádzajú do kontaktu s verejnosťou, ktorú „*predstavuje soukromé osoby, ktoré se predstaviteľ instituce pri jednáni snaží ,mít ve svých rukou*“², a to věšinou i tehdy, když náplní její činnosti je prokazovat nebo právě nabízet klientovi služby“ (op. cit., s. 7). Pre inštitucionálnu komunikáciu, ktorá je bezprostredne spätá s výkonom funkcií inštitúcie, je teda charakteristický asymetrický vzťah medzi profesionálom (zamestnancom inštitúcie – v našom prípade učiteľom) a laikom (žiakom), pričom cieľom dialógov je vzájomné prispôsobovanie, vyrovnávanie alebo aspoň rešpektovanie týchto dvoch odlišných perspektív (rozdielnych sociálnych rolí, znalostí a kompetencií), čomu zodpovedá špecifické verbálne a neverbálne správanie sa jednotlivých komunikantov (op. cit., s. 7 – 20). Pri spoločnej činnosti prebieha komunikácia medzi jednotlivými hovoriacimi v dialógoch, ktoré sú z veľkej časti konvencionalizované, pričom konvencia sa pociťuje ako limit určujúci charakter dialógu (porov. Höflerová, 2003, s. 13).

Školská komunikácia je špecifickou interpersonálnou riadenou komunikáciou realizujúcou sa v podmienkach inštitúcie, jej jednotliví účastníci akceptujú svoje roly, ciele a témy dialógu. Predstavuje „*sístre dvou pólů, na nichž stojí kompetenčně nesouměřitelní komunikanti (...). Do školy vstupuje dítě ne proto, aby bylo přesvědčováno o tom, o kolik jsou jeho kompetence nižší než kompetence pracovníka (učitele), jehož je klientem*“. Vyrovnávání kompetencí je programovou náplní školské instituce, což je vůči programům všech ostatních společenských institucí významné specifikum“ (op. cit., s. 15 – 16, 107 – 109).³

V našom experimente sa hry na školu zúčastnilo celkovo 10 detí – 5 chlapcov a 5 dievčat vo veku od 7 rokov, 2 mesiace, 4 dni do 8 rokov, 11 mesiacov, 23 dní. Zo získaného zvukového materiálu, ktorý sme prepisovali podľa pravidiel transkripcného systému CHAT (Codes for the Human Analysis of Transcripts) medzinárodnej databázy CHILDES (Child Language Data Exchange System) (<http://www.childe.s.psy.cmu.edu>), sme detailnej analýze podrobili 2 hodiny, 44 minút audiozáznamu. V hre na školu mali deti k dispozícii dve bábky predstavujúce roly žiaka a žiačky a jedinú bábku reprezentujúcu rolu dospelého – učiteľky.⁴

² J. Svobodová (2000, s. 40) napr. v súvislosti so školskou komunikáciou hovorí o riadenom dialógu, pretože striedanie replík jednotlivých komunikantov nemôže byť symetrické. Repliky sa utvárajú v závislosti od toho, ako ich určí učiteľ, tzn. ten účastník komunikácie, ktorý hrá (sociálne aj odborne) dominantnejšiu rolu.

³ Na osobitosti školského dialógu v porovnaní s inými typmi inštitucionálnej komunikácie upozorňuje aj J. Svobodová (2000, s. 52 – 53). Zdôrazňuje, že žiak nevystupuje v role „klienta“, často ide akoby o hru na rovnocenné partnerstvo. Učiteľove otázky, motivácia a cieľ komunikácie majú iný charakter, ako je to v prípade úradníka – nejde iba o vypočutie si a vyriešenie problému klienta, dialóg so žiakom má v širšom zmysle slova kultivovať jeho osobnosť.

⁴ Vzhľadom na (istým spôsobom) limitovanú komunikačnú situáciu je prediktabilná tendencia detí vsúvať do hry ďalšie imaginárne postavy predstavujúce žiakov, riaditeľa/riadičku školy, školskú lekárku či rodičov žiakov.

Cieľom analýzy imitovaných prejavov detí prezentovanej v ďalšej časti príspevku je zaznamenať a deskribovať vybrané najfrekventovanejšie gramatické, lexikálne a pragmatické znaky komunikačného registra učiteľky (KRU), ktoré možno pokladáť za registrové reprezentanty príslušnej roly.⁵ Získané výsledky konfronтуjeme s dosiaľ realizovanými výskumami (porov. napr. Andersenová, 1992; Slančová, 1999; Svbodová, 2000; Höfnerová, 2003; Gáborová, 2008) a s vlastnou empíriou.

V imitovanom pedagogickom registri nachádzame znaky príznačné pre disproporčnú komunikáciu, ktoré sú (1) dôkazom vyjadrenia autoritatívnosti svojej (imitovanej) roly vo vzťahu k recipientovi s nižším sociálnym statusom, (2) prejavom prispôsobenia sa kompetenčne nerovnoccennému partnerovi a (3) vyjadrením spolupatričnosti. Deti si pri imitácii roly učiteľky uvedomujú svoje dominantné postavenie, čo sa explicitne prejavuje v socioreplicákach⁶ adresovaných žiakom, pričom táto tendencia je o to výraznejšia, čím viac dospelý komunikant imitujući roly žiakov svojím verbálnym správaním narušuje sociálne normy v zmysle skracovania sociálnej vzdialenosťi medzi komunikantmi.

*DOM: požičaš mi modrú?	*DON: už je angličtina.
*RES: no a vy nemáte modrú?	*DON: na tej angličtine sa nebudeme učiť nič.
*RES: prečo si nenosíte pani učiteľka?	*RES: akože nie?
*DOM: protože ja nie som žiak.	*DON: lebo pôjdeme do cukrárne.
*RES: no a žiaci musia všetko.	*RES: a to môžeme len tak?
*RES: a panie učiteľky nemusia?	*DON: áno.
*DOM: dobre.	*RES: no to určite.
*DOM: idem do tvvojho perečníka.	*DON: ja som pani učiteľka!
*DOM: ja MÁM právo protože som učiteľka.	(Dominik – 8;11.23)
- (Dominika – 7;04.14)⁷

⁵ Psychologické výskumy dokazujú, že rola učiteľky je pre dievčatá mladšieho školského veku popri role matky jedným z najbližších ženských identifikačných vzorov. Výsledky dotazníkových prieskumov potvrdzujú, že aj pre dievčatá stredného školského veku (5. ročník ZŠ) patrí povolanie učiteľky medzi najatraktívnejšie a najpreferovanejšie (porov. Janošová, 2003, s. 216 – 235). Za zaujímavú považujeme skutočnosť, že ani v prípade chlapcov sme v priebehu nahrávania nezaznamenali ani jeden prípad odmietnutia roly učiteľky, hoci išlo o rolu opačného pohlavia vo vzťahu k dieťaťu. Dôvod tejto skutočnosti nachádzame v postoji detí k danej role, ktorá im primárne dáva možnosť prežiť pocit istej autority, kým vlastná pohľadná identita zohráva v tomto prípade sekundárnu úlohu.

⁶ Za samostatnú sociorepliku považujeme každý verbálny alebo neverbálny prejav komunikanta imitujucího jedinú rolu, ktorý je adresovaný komunikačnému partnerovi prezentujúcemu takisto jedinú rolu (pozri tiež Zajacová, 2008, s. 316 – 319).

⁷ Meno dieťaťa označujeme v transkriptoch trojpísmenovým kódom (napr. *DOM – Dominika). Skratka *RES je z anglického slova *researcher*, zaznamenávame ňou sociorepliky dospelého komunikačného partnera (autorky príspevku). Značku %com používame pre akýkoľvek komentár, zväčša k mimojazykovej situácii. Dvojbodka za vokálon predstavuje predĺženie artikulácie, značkou # zaznamenávame pauzu a kapitálkami slovný dôraz. V zátvorkách uvádzame presný vek dieťaťa v čase nahrávania – napr. Dominika – 7;04.14, t. j. 7 rokov, 4 mesiace, 14 dní.

Z gramatických vlastností je pre imitované komunikáty sledovaných detí príznačné používanie **kolektívneho plurálu**. Ide o jeden z najfrekventovanejších znakov imitovaného KRU. Plurálová forma, presnejšie 1. osoba plurálu, sa objavuje nielen pri verbách, ale aj v rámci osobných a privlastňovacích pronomín a vzťahuje sa na činnosť vykonávanú komunikačným partnerom hovoriaceho (v našom prípade žiakom/žiačkou).

*ZUZ: tak máme matematiku.	*AST: dneska # sa naučíme čítať milé deti.
*ZUZ: ta:k # desať plus desať.	*RES: čo potrebujeme?
*RES: dvadsať.	*AST: no # teraz nebudeme potrebovať vôbec nič.
*ZUZ: výborne ale nevyríkujeme .	*AST: iba nám treba učebnice zo slovenčiny.
*ZUZ: pekne sa hlásime .	*AST: a treba nám predsa naše ústa že by sme vedeli čítať .
- (Zuzka – 8;00.04) (Astrida – 7;02.04)

Znakom asymetrického vzťahu komunikantov sú aj rôzne formy **posunu v slovesnej a zámennej osobe**. V imitovanom KRU sme zaznamenali používanie 3. osoby singuláru (zriedkavejšie plurálu) namiesto 2. osoby singuláru (plurálu) v socioreplikách adresovaných žiakovi/žiačke. Tieto formy aj napriek neštandardnej podobe považujeme za špecifický typ oslovení, čo potvrdzuje napr. často sa objavujúci slovný dôraz na prvej slabike krstného dievčenského/chlapčenského mena (*BAR: *ta:k pojde: KATka. / prečítaj nám ďalej.*) či prítomnosť ďalších kontaktových prvkov (napr. dôvetku *dobre* – *NAT: *teraz budeme ako prvé behať. / pripraviť sa. / a prvé pôjdu dievčatká dobre?*). Nazdávame sa, že výskyt posunu z 2. osoby singuláru do 3. osoby singuláru je v KRU ovplyvnený aj prítomnosťou kolektívneho percipienta, tzn. výpovede takého charakteru sú akoby súčasne adresované konkrétnemu jednotlivcovi, ale sekundárne i skupine žiakov (hovoriaci aj napriek adresnosti sociorepliky konkrétnemu percipientovi berie do úvahy prítomnosť zvyšku kolektívú).

*MIR: aj doma tak rozprávaš s mamkou?	*BAR: ideme na úlohu štyri.
*RES: no.	*BAR: tak a tá bude za okrajom.
*RES: a ako tak?	*BAR: ako sa môže dostať mačička ku mliečku?
*MIR: ako sa teraz rozprá... rozprávaš zo mnou.	*BAR: no: povie nám to Katka!
*RES: no a?	(Barborka – 7;04.23)
*RES: jasné že sa s ňou tak rozprávam.	
*MIR: tak drzo?	*NAT: no tak si sadkajte.
*RES: ved' ja NIE som drzá.	*NAT: chlapci vy budete hrať futbal.
*RES: k mamke som omnoho drzejšia.	*NAT: a dievčatká si môžu robiť čo chcú.
*MIR: Karolinka ostane po škole.	(Natálka – 8;01.14)
*MIR: deti máme prestávku.	
- (Mirko – 8;05.15)

Rovnako sme zaznamenali použitie 3. osoby singuláru namiesto 1. osoby singuláru a explicitné označenie osoby v situáciach, keď hovoriaci referuje

o sebe samom. Pre zvýšenie zrozumiteľnosti vyberáme rozsiahlejšiu ukážku z komunikátu Barborky (7;04. 23):

*RES: päť plus jeden plus dva rovná sa deväť.

*BAR: doučit!

*BAR: je to sedem!

%com: Barborka po krátkej pauze.

*BAR: osiem.

*BAR: no vidíš ani ja to neviem.

%com: Barborka sa smeje.

*RES: tak aj vy sa musíte pani učiteľka doučiť.

*BAR: no: len ja už som stará.

*BAR: ja už som to zabudla.

*RES: tak a ako nás môžete učiť keď ste to zabudli?

*BAR: vedť to máte v matematike.

*BAR: ja sa tam pozérám.

*RES: a načo ste tu vy?

*BAR: aby som vám to kontrolovala!

*RES: ale vedť to nám môžu doma aj rodičia kontrolovať.

*BAR: a keby vám to rodičia zabudli skontrolovať?

*BAR: tak čo by sa vám stalo?

*RES: tak nič by sa nám nestalo.

*BAR: a keby # som vám ani nepovedala čo to je ani by ste si nevedeli prečítať ÚLOHY vieš?

%com: dospelý komunikant v rolách žiakov použije citoslovce súhlasu.

*BAR: ani by som nemusela nikoho vyvolať vieš?

*BAR: NA TO je tu pani učiteľka.

Ako ďalší charakteristický znak imitovaného KRU chápeme aj **datívne formy pronomín**, resp. tzv. **voľný datív** (porov. Slančová, 1999, s. 150 – 151), konkrétnie ide o využívanie datívu pronomina 1. osoby singuláru, resp. plurálu. Spája sa s objektovými verbami, ktoré však už obsahujú svoje pravovalené participanty (v iných pádoch ako v datíve), datívne formy pronomín *mi*, *nám* sa v nich pociťujú ako redundantné. Ide o prostriedok na vyjadrenie spolupatričnosti, pričom pri datíve pronomina 1. osoby singuláru (*mi*) sa zdôrazňuje prospech hovoriaceho (dieťaťa v role učiteľky) a súčasne sa posilňuje jeho autoritatívny rozmer; pri datíve pronomina 1. osoby plurálu (*nám*) sa zvýrazňuje prospech hovoriaceho aj zvyšku kolektívu (učiteľky aj žiakov).

*ZUZ: no tak teraz **mi** vytvorte slovnú úlohu. *BAR: ako sa môže dostať mačička ku mliečku?

*ZUZ: kto chce?

*BAR: no: povie **nám** to Katka!

*ZUZ: no Janka?

(Barborka – 7;04.23)

(Zuzka – 8;00.04)

Na lexikálnej rovine sledujeme pomerne vysoké zastúpenie tzv. **registrových markerov authority** (RMA). Ide o (1) kompozičné konektívne prostriedky, ktoré (2) nenesú žiadnu informačnú hodnotu (z hľadiska gramatickej štruktúry vety je ich prítomnosť irrelevantná), (3) plnia fatickú, príp. expresívnu funkciu, (4) stoja v iniciálovej pozícii výpovede, (5) formálne bývajú vyjadrené partikulami typu

tak, no, dobre, teraz, čo, takže/taže (ako varianty RMA *tak*), *ako, nuž, čiže*,⁸ ktoré vznikli prechodom od desémantizovaných adverbií, konjunkcií, resp. pronomín, (6) ich používanie je sprevádzané špecifickými suprasegmentálnymi prostriedkami (dôrazom, pauzou, melódiou), (7) prítomnosť RMA v komunikáte chápeme ako jeden zo znakov disproporčnej komunikácie (pri uplatňovaní základných sociálnych noriem ich môžu použiť iba komunikanti s vyšším sociálnym statusom, s vyšším stupňom komunikačnej kompetencie, príp. hovoriaci, ktorí sú vo zväčšenej situácii oproti komunikačnému partnerovi). Osobitú zvukovú realizáciu (na základe ktorej možno RMA diferencovať od zvyšnej časti výpovede a od adverbií, konjunkcií, pronomín, príp. partikúl, ktoré neplnia funkciu RMA) a iniciálovú pozíciu vo výpovedi považujeme za ich najmarkantnejšie znaky. Na exemplifikáciu uvádzame nasledujúce ukážky:

*DON: **ako** žiaci páčila sa vám rozvíčka?

*DON: a teraz zoberete...

*DON: požičajte si odo mňa maketu.

*DON: niektorí budete musieť samozrejme čakať.

*DON: to viete.

%com: dospelý komunikant použije citoslovce súhlasu.

*DON: **no** # **čiže**.

*DON: teraz tu mám tri makety.

*DON: do piatich sekúnd si ich môžete zobrať.

(Dominik – 8;11.23)

*PAT: čo máme teraz deti?

*RES: matematiku pani učiteľka.

*PAT: správne Katka.

*PAT: **teraz** aké číslo sme sa učili včera?

(Patrik – 7;06.17)

Axiologické lexémy vyskytujúce sa v imitovanom KRU chápeme ako ďalší znak disproporčnej komunikácie. Ak jeden z komunikantov situáciu hodnotí, vyčleňuje sa, minimálne na rovine komunikácie sa „nadraduje“ nad svojho komunikačného partnera. Hodnotiaca funkcia vyplýva z dištinkcie sociálnych statusov komunikačných partnerov a základného výchovno-vzdelávacieho cieľa školského dialógu (dieťa imitujúce rolu učiteľky má kompetenciu riadiť priebeh dialógu a hodnotiť situáciu). V prirodzenom komunikačnom prostredí plnia axiologické lexémy nezastupiteľnú úlohu najmä v zmysle oceniaenia výkonu žiaka a z toho vyplývajúcej motivácie pre ďalšiu činnosť. Vo všetkých získaných audionahrávkach je zastúpenie kladnej axiológie o mnogo výraznejšie ako zápornej.⁹ Na komparáciu frekvencie kladne a záporne axiologických slov

⁸RMA *nuž* a *čiže* považujeme za príznačné pre asymetrickú komunikáciu hovoriacich, medzi ktorými je väčšia miera sociálnej vzdialenosť, čo potvrzuje aj skutočnosť, že prítomnosť daných partikúl (nesúčich v spontánnej ústnej komunikácii až od tienok knižnosti) vo verbálnom prejave dieťaťa v prirodzenom komunikačnom prostredí (s rovesníkmi, ale aj s dospelými) je minimálna – J. Kesselová (2003, s. 66 – 67) ich dokonca v rámci frekvenčného poradia partikúl v detskej komunikácii neuvádzá vôbec.

⁹J. Kesselová (2005, s. 69) na základe výskumov dialógu učiteľa a žiakov v prirodzenom komunikačnom prostredí upozorňuje na dôležitosť korešpondencie medzi kontaktovým a hodnotiacim výrazom. – „Komunikačne preferovaní žiaci (obvykle 2 – 3 žiaci v triede) sú oslobovaní krstným menom a hodnotiace repliky sú viacslovné, menej

sme zo všetkých získaných detských komunikátov vybrali korpus pozostávajúci z adjektív a adverbii *správne, dobré/dobre, výborné/výborne, pekné/pekne, zlé/zle, krásne*, ktoré sú primárnymi nositeľmi pragmatickej kvality hodnotenia a zároveň majú v imitovanom KRU najdominantnejšie zastúpenie. Pri výbere korpusu reprezentatívnych axiologických slov sme brali do úvahy iba tie lexémy, ktoré v príslušnom kontexte skutočne plnili hodnotiacu funkciu. Objavovali sa predovšetkým v reakciách na predchádzajúcu žiakovu/žiačkinu sociorepliku (zväčša odpoveď na didaktickú otázku), príp. v komentároch vzťahujúcich sa na činnosť vykonávanú žiakom/žiačkou. Detailnú pozornosť sme venovali aj diferenciácii lexémy *dobre* plniacej na jednej strane hodnotiacu funkciu, na strane druhej funkciu RMA. V nasledujúcej tabuľke ponúkame prehľad o percentuálnom zastúpení príslušných axiologických lexém v korpuze vybranom zo všetkých analyzovaných komunikátov.¹⁰

Axiologické adjektíva/adverbia	Percentuálne zastúpenie vo vybranom korpuze
správne	37,36
dobre/é	24,18
výborne/é	17,58
pekné/é	15,38
zlé/é	3,30
krásne	2,20

Pre imitovaný KRU je príznačné využívanie pragmaticky príznakovej lexisy z pedagogickej oblasti, pre ktorú používame označenie **školská lexika**. Získaný korpus pragmaticky príznakových lexém možno rozdeliť do nasledujúcich ôsmich kategórií:¹¹

(1) **Názvy predmetov:** angličtina, čítanie, čítanie – písanie, matematika/matička, náboženstvo, počítačový krúžok/hodina počítačov, prvouka, sloven-

stereotypné, s výraznejším ocenením odpovede porovnatelnej s výkonom ostatných spolužiakov (*Janík najrýchlejšie našiel chybu, dobre si to urobil, pekne si to povedal, výborne, super, dobre, d'akujem*). Ostatní žiaci sú vyzývaní výrazmi *no, ty, pod', podme, ideš, ideme, dalej, pokračuj, môžeš* v súhre s gestom a očným kontaktom a hodnotení (či skôr evidovaný) opakujúcimi sa a pre učiteľa typickými výrazmi (*dobre, správne, áno, súhlasim, súhlas, tak, v poriadku*) alebo známym pedagogickým echom.“

¹⁰ D. Slančová (1999, s. 178 – 183) v rámci svojho výskumu v prirozenom prostredí zaznamenala v komunikátoch učiteľiek materskej školy zvýšenú frekvenciu axiologických adverbii a adjektív. Adverbium *dobre* sa nachádza na druhom mieste v rámci najfrekventovanejších adverbii zaznamenaných v KRU, *pekné* na štvrtom, *výborne* na šiestom, *krásne* na jedenástom a *správne* na tridsiatom mieste vo frekvenčnom poradí. Lexéma *dobrý* je najfrekventovanejšou v rámci všetkých adjektív, *pekný* sa nachádza na štvrtom, *krásny* na piatom mieste vo frekvenčnom poradí.

¹¹ Pri niektorých lexémach (a ich variantoch) ozrejmujeme aj význam, ktorý je často správne interpretovateľný iba v príslušnom kontexte.

ský jazyk/slovenčina, telesná výchova/telesná/telocvik, výtvarná výchova/výtvarná.

(2) **Označenia osôb spätých so školskou komunikačnou sférou (KSF):** pán riaditeľ(ka)/riaditeľ(ka), pani učiteľka/učiteľka, pani vychovávateľka, prváčka, školská lekárka, týždenníčka/týždenníci, žiak/žiačka/žiaci.

(3) **Priestory späté so školskou KSF:** družina, internátna škola, riaditeľňa, šatňa, škola, telocvičňa, tretia bé, trieda.

(4) **Objekty späté so školskou KSF:** desiata/svačiny, farbička/farby, kniha/knižka/učebnica, lavica, lepidlo, maketa, nožnice, papier/papieriky, pe-rečník, pero, rebrina, slovníček/zrkadielko, slabikár(e), (vodové) štetce, tabuľa, taška, úbory, voskovky, zošit/písanka, žinenky.¹²

(5) **Hodnotenia žiakov:** dvojka, hviezdička, jednička/jednotka, jednička s hviezdičkou, jednotka s výkričníkom, päťorka, pečiatka, pochvala, po-karhanie, poznámka, samé jedničky, (usmievavé, polousmievavé) slniečko.¹³

(6) **Aktivity žiakov/učiteľa a (ostatné) verbá viazané na školskú KSF:** (po)beháť, cvičiť, (pre)cítať, (pri)hlásiť sa, (s)kontrolovať, (na)kresliť, nad-siatovat' sa, nastúpiť sa, odpísatiť/odpisovať/opísatiť/opisovať, (z)ostať po škole, oznámkovať, (na)písati, (vy/s)počítať, preberať, prechádzat' sa, (ne)-prepadnúť, prihlásiť sa, rozcvička, rozchádzanie, schádzanie, skákať, skúšať, (do/na/ne)učiť sa, (ne)vykrikovať, vyvolátať (si)/vyvolávať (si), zakrúžkovať, zastúpiť, (o)známkovať, (za)zvoniti.¹⁴

(7) **Ostatné zdrožené pomenovania s terminologickým zafarbením:** číselná os, desiatová prestávka/prestávka na jedenie, domáca úloha/domáca, kotúľ vpred, malý zošit, modrý zošit, pracovný zošit, prechádzacia prestáv-

¹² Lexéma *farbička* sa v imitovanom KRU používa vo význame farbivo upravené na používanie v podobe ceruzky, na rozmiešanie s vodom (porov. Krátky slovník slovenského jazyka, 2003). Slovo *zrkadielko* (ako synonymný výraz k lexému *slovníček*) označuje zošit menšieho rozmeru slúžiaci na zaznamenávanie hodnotení žiakov. Výskyt lexém z tejto kategórie nie je príznakový ani mimo školskej KSF; denotáty, ktoré príslušné formy označujú, však plnia v KSF školy špecifickú úlohu pri plnení bežných činností spojených s výučbou.

¹³ Výrazy *hviezdička* a *pečiatka* sa spájajú s pozitívnym ohodnotením žiakov.

¹⁴ Jednotlivé aktivity sú vyjadrené zväčša verbami, ale aj substantívami verbálne a zri- edkavo substantívami, ktorých motivantom je verbum (napr. rozcvičiť sa – rozcvička). Považujeme za potrebné pristaviť sa pri niektorých lexémach. (1) Lexéma *cvičiť* sa vyskytuje jednak vo význame robiť telesné cviky, jednak vo význame precvičovať, nacvičovať (porov. KSSJ, op. cit.). (2) Pri slovách *odpísať/odpisovať* vo význame podvádzat' sa často stretávame aj s ich nespisovnými variantmi *opísati/opisovať*. (3) Verbum *preberať* sa v kontexte spája s významom pri vyučovaní, učení vyložiť a precvičiť (porov. KSSJ, op. cit.). (4) Lexéma *(ne)prepadnúť* sa používa vo význame (ne)prospieť v škole. (5) Slová *skákať*, *(po)beháť* vyjadrujú činnosti spájajúce sa so špecifickou komunikačnou situáciou – s predmetom telesná výchova. (6) Verbum *(za)zvoniť* sa sice nespája ani s aktivitou žiakov, ani s aktivitou učiteľov, ale je rozhodne späté so školskou KSF.

ka/veľká prestávka, reťazcový príklad/reťaz, samostatná práca, slovná úloha, trojčiselné príklady, veľký zošit, žiacka knižka/žiacka.¹⁵

(8) **Ostatné pragmaticky príznakové lexémy:** abeceda, cvičenie, číslo, diktát, hodina, chyba, kruhy, mínus, mlynské koleso/mlynské kolesá/mlynské kolá, obdlžníky, písmeno/písmenka, písomka, plus, porada, predmet, prestávka, príklad/príkladíky, riadok, rovnať sa, rozvrh, slabiky, slovo, strana/stránka, štvorce, trojuholníčky, učivo, úloha, vety, výlet, výsledok, vysvedčenie, vyučovanie, známka, žabka.¹⁶

Z hľadiska pragmatiky¹⁷ sme venovali pozornosť percentuálnemu zastúpeniu jednotlivých komunikačných funkcií (KF) v detských komunikátoch. Okrem dvoch analyzovaných komunikátov sme v audionahrávkach zaznamenali dominanciu výpovedí s reaktívou KF, ktorých výskyt sa pohybuje na rovine od 27,59 % do 43,97 %. Druhé najvýraznejšie zastúpenie majú výpovede s prvkovou KF (od 14,98 % do 46,30 %), výskyt výpovedí s kontaktovou KF sa pohybuje na rovine od 10 % do 32,73 % a s postojovou KF od 8,17 % do 28,27 %.¹⁸ Komplexné percentuálne zastúpenie jednotlivých KF na celkovej ploche získaného materiálu predstavuje nasledujúca tabuľka.

Typ KF	Frekvencia
Kontaktové	19,84
Reaktívne	36,13
Operačné	55,97
Postojové	17,30
Prvkové	26,73
Informačné	44,03

¹⁵ Atribút *ostatné* používame z dôvodu, že niektoré združené pomenovania sme zaznamenali už v rámci iných kategórií (pozri napr. názvy predmetov). Pri jednotlivých združených pomenovaniach zároveň uvádzame aj ich jednoslovne varianty, ktorých druhá zložka je v kontexte z dôvodu ekonomizácie často elidovaná (napr. *žiacka*, *domáca* a pod.). Lexémy *malý zošit*, *modrý zošit*, *veľký zošit* považujeme za špecifické terminy fungujúce v rámci školskej KSF na označenie konkrétnych denotátorov.

¹⁶ Do tejto kategórie zaradujeme lexémy, ktoré nevyhovujú ostatným kategóriám. Ide o heterogénnu kategóriu pozostávajúcu z lexém týkajúcich sa geometrických útvarov, zo špecifických slov viažúcich sa na jednotlivé predmety, všeobecné označenia typu *hodina*, *predmet*, *prestávka* a pod. Lexémy *mlynské kolesá*/*mlynské kolá* a *žabka* označujú druh telesného cviku. Slovo *úloha* sa používa na označenie akéhokoľvek zadania, nie práve domácej úlohy.

¹⁷ Pri charakteristike pragmatickej štruktúry imitovaného KRU nadväzujeme na konceptu J. Kořenského a kol. (1999, s. 30 – 33).

¹⁸ Preferencia výpovedí s istým typom KF závisí, samozrejme, aj od individuálneho personálneho štýlu hovoriaceho a od konkrétnej komunikačnej situácie. Napr. v komunikátoch dvoch chlapcov (Dominika a Vilka) majú dominantné postavenie výpovede s prvkovou KF, čo súvisí s tendenciou komunikantov najmä k explikácii a narácií.

Z hľadiska primárneho výchovno-vzdelávacieho cieľa školskej komunikácie je preferencia výpovedí s reaktívou KF v imitovanom KRU prediktabilná. Na túto skutočnosť upozorňuje aj E. S. Andersenová (1992, s. 116), ktorá vo svojom výskume zaznamenala u detí pri imitácii roly učiteľky výraznú prítomnosť komunikačných aktov, ktoré sú zamerané na inštrukciu a udržanie disciplíny.

Vzhľadom na výraznú dominanciu výpovedí s reaktívou KF v imitovanom KRU budeme venovať detailnejšiu pozornosť širokému repertoáru výrazových prostriedkov, ktorými hovoriaci realizujú svoj ilokučný zámer vzťahujúci sa k tejto KF.

(1) **KF výzva**, ktorou sa reaktívna KF realizuje najčastejšie, býva v analyzovaných komunikátoch vyjadrená imperatívom 2. osoby singuláru/plurálu (*DOM: *Vladko pod čítať*. / *BRA: *skúste to teraz napísť vy*.), pričom výpovede tohto typu chápeme ako priamu výzvu. Direktívnosť priamej výzvy je často zmiernená sprievodnou KF, napr. oslovením (*BAR: *prečítaj ďalej Katka*.), kontaktovým prostriedkom (*NAT: *vieš čo Veronika sadkaj si*.), eufemizujúcou lexikou (*MIR: *tíško si sadnite*.), voľným datívom (*BAR: *Lubko #povedz nám prvý príklad*.) či konvenčnými zdvorilostnými formulami (*NAT: *Veronika ty to máš pekné. / mohla by si to ísť naučiť Martinku? / ja mám teraz veľa práce. / mohla by si ju to naučiť? / podte ku tabuli. / ak by si bola Veronika taká lás-kavá*). Ďalšími prostriedkami na vyjadrenie výzvy je indikatív vo futúre aj prezente (*BRA: *ale urobíte si svoje meno. / a nalepíte na tú triedu kde pôjde-te. / je to tretia bé. / nalepíte to hore žeby si to vaši rodičia všimli. / a potom sa vrátíte*.), výzvový kolektívny plurál (*ZUZ: *hej žiaci. / už zvonilo. / no tak. / posadáme si*.), 3. osoba singuláru s explikovaním vymedzovacieho pronomina (*BAR: *otvorte si tam kde sme skončili. / a každý mi povie na ktorej strane je*.), forma otázky s použitím opytovacieho pronomina *kto* (*BAR: *kto ešte chce prečítať?* / *BAR: *odložte #svačiny. / kto má už malý kúsoček môže dojesiť*.), modálne verbá (*DON: *môžete si ešte pobehať*. / *AST: *Dávidko s týmto # s týmto ti to nerada hovorím. / ale budeš musieť teraz hned ísť domov*.), eliptický spôsob vyjadrenia (*AST: *teraz TY Michal. [čítaj]* / *PAT: *Danka prvú vetu. [prečítaj]* / *NAT: *dobre môžeme ísť. / dievčatá do svojej šatne. / chlapci do svojej*)¹⁹.

(2) Na vyjadrenie **KF príkaz**, resp. rozkaz, ktorý sa vyznačuje vyšším stupňom naliehavosti ako výzva (prejavujúcim sa najmä intonačne), sa najčastejšie používa imperatív 2. osoby singuláru/plurálu (*NAT: *a sed' na tej lavička. / ani sa nepohni!* / *VIL: *vybalte si zošity. / roztvorte stranu: #päťdesaťštyri. / tak. / a robte*.), indikatív (*DOM: *tak pekne-krásne mi ešte prečítaš stranu tridsaťštyri s písmenkom v*)²⁰, resp. indikatív s futúrom nedokonavého verba

¹⁹ Elidované výrazy uvádzame v hranatých zátvorkách.

²⁰ KF príkaz je v tomto prípade umocnená prítomnosťou voľného datívu *mi* a partikuly *kekne-krásne* s negatívou pragmatickou kvalitou, ktorú možno zároveň vnímať (vzhľadom na jej výraznú frekvenciu v komunikáte Dominiky) ako prvok individuálneho personálneho štýlu dieťaťa.

(*PAT: *ja budem vám písat' na tabuľu. / a vy budete odpisovať.*), d'alej modálne verbá (*DON: *a teraz sa už musíte ísiť oblieciť.*), infinitív (*BAR: *doučiť* *Katka! / s tebou mám VELKÉ problémy!*), eliptické konštrukcie (*DOM: *tak a teraz k riaditeľovi!* [pod', ideš]).

(3) **KF inštrukcia** sa objavuje najmä v súvislosti s explikáciou pri odovzdávaní nových znalostí, súvisí s očakávanou fyzickou reakciou zo strany percipienta. Na exemplifikáciu uvádzame ukážku z komunikátu Patrika (7;06.17) k písaniu písmena *p*. Patrik imitujúci rolu učiteľky používa pri odovzdávaní inštrukcie percipientovi indikatív 1. osoby plurálu s úvodnou apoziopézou, názornosť vyjadruje prostredníctvom komparácie s písaním číslice *jeden* a písma *a*, inštrukciu ukončí frázou vyjadrujúcou finálnosť činnosti – *a je to*.

*PAT: *p sa píše...*

%com: Patrik imituje písanie na imaginárnu tabuľu.

*PAT: *dáme ako jednotku.*

*PAT: *len dáme ešte kúsok za čiarku.*

*PAT: *a potom dáme kopček a oblúčik ako na a.*

*RES: *aha:.*

*RES: *to je pekné.*

*RES: *a veľké p?*

*PAT: *veľké p sa píše tak.*

*PAT: *dáme čia:rku dole.*

*PAT: *potom uzlíčkom vyskočíme a šup.*

*PAT: *dáme zasa oblúk.*

*PAT: *a je to.*

(4) **KF pobádanie** predstavuje naliehavejšiu výzvu, tesnejšie napojenú „*na nasledujúcu fyzickú, rečovú či mentálnu reakciu, ktorá sa za nimi očakáva*“ (Slančová, 1999, s. 101). Formálne býva vyjadrená imperatívom 2. osoby singuláru/plurálu v kombinácii s pobádacom partikulom *no*, verbami vyjadrujúcimi pobádanie k fyzickej, resp. verbálnej reakcii, elipticky prostredníctvom vlastnostných adverbí (napr. *rýchlo*) alebo ich ekvivalentov – konvencionalizovaných onomatopojí (*šup šup*):

*ZUZ: *no tak teraz mi vytvorte slovnú úlohu.*

*ZUZ: *teraz Janko vymyslí.*

%com: dospelý komunikant imituje znechutenie.

*ZUZ: *rýchlo.*

*ZUZ: *šup šup.*

*ZUZ: *o päť minút nám zvoní.*

(5) **KF napomenutie** predstavuje variant rozkazu, resp. zákazu, ide o negatívnu reakciu na verbálny alebo fyzický prejav komunikačného partnera so zámerom korekcie takého správania. KF napomenutie je príznačná najmä pre disproporčnú komunikáciu s dieťaťom s cieľom výchovného pôsobenia (*BAR: *pekné sa zasuň. / a hlás sa.* / *PAT: *deti máte poslúchať!* / *ZUZ: *no ale žiadne opisovanie! / to je hrúza ked niekto opisuje.*).

Medzi KF upozornenie a varovanie je pomerne úzka hranica. D. Slančová (1999, s. 110) chápe (6) **KF upozornenie** ako „*vyjadrenie vôle učiteľky, aby dieťa vykonalo nejakú činnosť, a to s ohľadom na prospech detí a činností, ktoré vykonávajú*“ (*PAT: *deti na prestávke sa iba prechádzame. / nie naháname!* /*NAT: *dávaj pozor aby si si tie rifličky neroztrhala.* / *MIR: *ked' budeš niečo robiť rozmysli sa poriadne či to FAKT chceš urobiť*). (7) **KF varovanie** predstavuje silnejšie upozornenie, v ktorom dieťa imitujúce rolu učiteľky upozorňuje žiaka/žiačku, aby prestal vykonávať istú činnosť z dôvodu hroziaceho nebezpečenstva, resp. z dôvodu sankcie, ktorá adresátovi hrozí v prípade, že sa jeho správanie vymyká očakávaniu:

*AST: a ty Dávidko?

*RES: no: ja sa neučím vôbec.

%com: Astrida použije citoslovce prekvapenia.

*AST: ty chceš byť hlúpy ako cigán?

*RES: no nechcem byť hlúpy.

*AST: tak sa radšej uč!

*RES: prečo?

*RES: načo mi to bude?

*AST: no: lebo ked' sa nebudeš učiť vôbec nič tak t'a dajú umývať MESTské HAJzle.

(Astrida – 7;02.04)

*DOM: zajtra mi toto prinesieš čo som ti povedala.

*DOM: ak nie máš poznámku na päť strán!

(Dominika – 7;04.17)

(8) **KF povel** sa objavuje v špecifických komunikačných situáciach, preďovšetkým v rámci predmetu telesná výchova. Formálne býva vyjadrená infinitívom (*BRA: *taže # teraz začíname rozcvičku. / teraz lahnút' si. / a postaviť sa. / lahnút'. / a postaviť'. / a lahnút'. / a postaviť' sa.*) a typickými povelovými signálmi (*MIR: *deti nástup!* / *MIR: *dnešnému cvičeniu trikrát hurá!* / *MIR: *tri štyri ri.* /*AST: *zdar žiaci!* / *NAT: *pripravit' sa! / pozor! / štart!*).

(9) **KF potreba informácie** sa najčastejšie realizuje formou otázky vyžadujúcej si verbálnu reakciu. Ide predovšetkým o tzv. didaktické otázky, ktoré sú príznačné pre disproporčnú komunikáciu v školskej KSF, plnia skôr funkciu podnecujúcich otázok vzhľadom na to, že sa nimi preverujú predpokladané vedomosti detí, pričom absentujúca informácia, ktorej doplnenie sa vyžaduje, je pre expedienta známa, čo potvrdzuje aj prítomnosť evaluatívnej sociorepliky. Dominantné postavenie majú doplnovacie otázky s opytovacím výrazom na začiatku výpovede, ktoré aktivizujú mysel' a konanie detí.²¹

²¹ J. Svobodová (2000, s. 47 – 48) diferencuje tri typy školských otázok, a to (1) preverovacie, (2) podnecujúce, (3) skutočné otázky. Práve prvá skupina otázok, ktorá korešponduje s didaktickými otázkami, má v školskom dialógu najvýraznejšie zastúpenie (až 41 % všetkých otázok).

E. Höflerová (2003, s. 70 – 71) upozorňuje na špecifickosť školského asymetrického dialógu medzi učiteľom a žiakom v prirodzenom prostredí, ktorý sa od dialógov v iných typoch inštitucionálnej komunikácie značne líši najmä svojou účelovosťou. Tomuto primárному zameraniu zodpovedá aj výstavba školského dialógu, ktorý nespočíva v striedaní iniciačnej a reaktívnej repliky, ako je to v bežnej komunikácii, ale realizuje sa predovšetkým tzv. **školskou triádou**:

1. replika iniciačná,
2. replika reaktívna,
3. replika evaluatívna.

Audionahrávky zachytávajúce hru na školu dokazujú, že sledované deti imitujúce KRU majú osvojenú túto **trojčlennú štruktúru školského dialógu**:

1. iniciačná socioreplika – otázka učiteľa,
2. reaktívna socioreplika – odpoveď žiaka,
3. evaluatívna socioreplika – registrácia odpovede hodnotením.

*PAT: čo máme teraz deti?

%com: Patrik spevavo a s preexponovanou kvantitou.

*RES: matematiku pani učiteľka.

*PAT: správne Katka.

(Patrik – 7;06.10)

Klasická trojčlenná štruktúra dialógu býva veľmi často doplnená ďalšou socioreplikou učiteľa, ktorou je žiak vyzvaný, aby svoju predchádzajúcu odpoveď spresnil, príp. skorigoval, vzniká teda **štvorčlenná štruktúra školského dialógu** (otázka učiteľa – odpoveď žiaka – výzva na spresnenie/skorigovanie odpovede – registrácia odpovede hodnotením):

*PAT: aké písmeno sa teraz ideme učiť?

*RES: p!

*PAT: správne p.

*PAT: p ako čo?

*RES: Patrik Patrik!

*PAT: správne.

Ako vyplýva z analýzy, v komunikátoch detí imitujúcich rolu učiteľky možno na jednotlivých jazykových rovinách pozorovať viacero znakov príznačných pre KRU, a to znaky disproporčnej komunikácie (kolektívny plurál, posuny v slovesnej a zámennej osobe, voľný datív, registrové markery authority, trojčlennú/štvorčlennú štruktúru školského dialógu), výrazné zastúpenie má v analyzovaných komunikátoch aj pragmaticky príznaková lexika viažuca sa k školskej KSF či axiologické lexémy. Na základe preferencie výpovedí s reaktívnymi KF (sprevádzanými špecifickými suprasegmentálnymi javmi) môžeme rolu učiteľky charakterizovať vlastnosťami autoritatívnosti a dominantnosti.

Na komparáciu získaných výsledkov vyberáme niekoľko ukážok z audionahrávok spontánnej školskej komunikácie z prirozeného prostredia.²²

Kolektívny plurál	*TEA: Majo nezabudni si napisať do okienka číslo pätnásť. *TEA: máme? *TEA: Anetka ešte nemá pätnásťku. *TEA: dobre ideme na piate cvičenia. *TEA: v piatom cvičení budeme doplniť číslo ktoré tam chýba. *TEA: ideme zaradom. *TEA: Danielka prvý príklad.
Axiologické lexémy	*TEA: tak KTO je ten smelec? *TEA: kto pôjde prvý zarecitovať Frederica? *TEA: tak nech sa páči. %com: žiak recituje básničku. *TEA: d'akujem. *TEA: bolo to veľmi pekné . *TEA: ja t'a hodnotím výborne .
Formy posunu v slovesnej a zámennej osobe	*TEA: teraz máme takýto kruh. *TEA: vašou úlohou je poraťať kol'ko je v tom kruhu červených trojuholníkov. *PUP desať. *TEA: Šimonko vie . *TEA: zdvihne ruku . *TEA: a nevykrikuje.
Registróvacie markery autority	*TEA: no čiže . *TEA: celé celé ľudské telo tak ako sme sa rozprávali si zopakujeme teraz. *TEA: čo sme sa dotoraz naučili. *TEA: ja vám budem dávať otázky. *TEA: no . *TEA: tu mám zoznam vás. *TEA: tu si budem značiť že kto nič nevie. *TEA: no tak . *TEA: prírodu delíme na živú a teda prírodniny a neživé prírodniny. *TEA: a človek patrí kam? *TEA: Tomi?
Trojčlenná/ štvorčlenná štruktúra školského dialógu	*TEA: čiže čím sa líšite? *TEA: čo to je chlapec a dievča? *TEA: ako sa tomu hovorí jedným slovom Peťka? *PUP: pohľavie. *TEA: pohľavie áno správne dobre. *TEA: ako dávate najavo lásku svojej mamke? *PUP: pomáham jej. *TEA: dobré. *TEA: a ako jej pomáhať? *PUP: vysávam byt napríklad. *PUP: riad pomyjem. *TEA: dobré.

²² Predkladaný materiál získala L. Gáborová (2008) pre svoju bakalársku prácu, ktorá vznikala pod mojím vedením. Skratkou *TEA zaznamenávame sociorepliky učiteľky a kódom *PUP sociorepliky žiaka.

Literatúra

- ANDERSEN, Elaine Slosberg: Speaking with style. The sociolinguistic skills of children. London, New York: Routledge 1992. 175 s.
- GÁBOROVÁ, Lucia: Komunikačný register učiteľa na I. stupni základnej školy. [Bakalárská práca]. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008. 43 s.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga: Jak vedeme dialog s institucemi. Praha: Academia 2000. 188 s.
- HÖFLEIROVÁ, Eva: Školský dialog a jeho vliv na rozvoj reči dětí. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta 2003. 120 s.
- JANOŠOVÁ, Pavlína: Vývoj rodové identity dětí mladšího a středního školního věku. Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 2003, roč. 38, č. 3, s. 216 – 235.
- KESSELOVÁ, Jana: Morfológia v komunikácii dieťaťa. Prešov: Vydavateľstvo Anna Nagyová 2003. 149 s.
- KESSELOVÁ, Jana: Porozumenie textu ako znovuoživený lingvo-didaktický problém. In: Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. 11. Ed. L. Sičáková – L. Liptáková. Prešov: Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove 2005, s. 62 – 72.
- KOŘENSKÝ, Jan – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – JAKLOVÁ, Alena: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. 3. vyd. České Budějovice: Pedagogická fakulta 1999. 150 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisarcíková. 4. vyd. Bratislava: Veda 2003. 988 s.
- SLANČOVÁ, Daniela – ZAJACOVÁ, Stanislava: Komunikačný register ako prostriedok verbálnej socializácie dieťaťa. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 6. – 7. 9. 2007 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 153 – 163.
- SLANČOVÁ, Daniela: Reč autority a lásky. Reč učiteľky materskej školy – opis registra. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1999. 278 s.
- SVOBODOVÁ, Jana: Jazyková specifika školské komunikace a výuka mateřtiny. Spisy Ostravské univerzity. 133. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity 2000. 168 s.
- ZAJACOVÁ, Stanislava: Formovanie komunikačného registra v roľových hrách detí. Registre detí imitujúcich rolu matky a otca. In: Štúdie o detskej reči. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Jazykovedný zborník 23. Ed. D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008, s. 306 – 349.

<http://www.childe.psych.cmu.edu>

Niekteré aspekty terénnych nárečových výskumov medzi jazykovedou a folkloristikou

Katarína Žeňuchová

Slavistický ústav J. Stanislava Slovenskej akadémie vied, Bratislava

V príspevku sa zameriavame na vývin metodológie dialektologických a folkloristických terénnych výskumov v období konštituovania profesionálnych základov spoločenskovedných disciplín na prelome 19. a 20. storočia. Predmetom nášho záujmu sú cenné zbierky folklórnych narratívov, ktoré vznikli ako výsledok priamych dialektologických výskumov jazykovedca Sama Cambela. Pokúsime sa charakterizovať metodológiu Cambelových terénnych výskumov so zreteľom na vtedajšiu dialektologickú a folkloristickú zberateľskú prax.

Folkloristická metodológia a požiadavky pri fixácii folklórnych prameňov sa menili v závislosti od teoretického ponímania folklóru. Postupne sa však vo folkloristike ustálil systém požiadaviek fixovaného folklórneho prameňa; zdôrazňovala sa predovšetkým presnosť a vernosť záznamu v nárečovej podobe bez akýchkoľvek úprav (bližšie o tom pozri Leščák – Sirovátka, 1982). Kritérium verného folkloristického záznamu vystupuje do popredia už v počiatočných fázach výskumu ľudovej slovesnosti (napr. bratia Grimmovci v Nemecku už začiatkom 19. storočia). V našom priestore požiadavku neporušenej formy zápisu po prvýkrát sformoval v 40. rokoch 19. storočia Samuel Reuss, no v zberateľskej praxi nebola až do 80. rokov 19. storočia systematicky dodržiavaná (bližšie o Reussovom teoretickom záujme o ľudovú rozprávku pozri Dzubáková, 1976; osobnosti S. Reussa venuje pozornosť aj J. Gallo, 1969).

Hoci Samuela Reussa pokladáme za prvého slovenského teoretika v oblasti výskumu ľudových rozprávok, žiadnu zo svojich teoretických úvah o folklóre počas svojho života nepublikoval. Až neskôr jeho syn Ľudovít z nemčiny preložil a uverejnil *Komentár* Samuela Reusza v *Prostonárodnom zábavníku III* (Levoča, 1844, s. 500 – 507). V inštrukciách pre zberateľov Samuel Reuss striktne vyžadoval vernosť záznamov: „...aby sa naše prostonárodné rozprávky v tom prostom stave, ako ich z rúk národa berieme, zachovali.“

Dôležitejšou Reussovou požiadavkou bolo pri každom zápise uviesť podrobne kontextuálne poznámky, ktoré umožňovali hlbšie pochopenie textu. Hoci Samuel Reuss na mnohých miestach poukazoval na neporušenosť rozprávok, v praktickej rovine sa mu nepodarilo svoje vlastné teoretické požiadavky dodržiavať, ba nedosiahli to ani predstavitelia ďalšej generácie slovenských rozprávkarov – J. Francisci Rimavský, L. Reuss, A. H. Škultéty a P. Dobšinský. Vychádzali sice z autentického ľudového podania, no pri redakčných úpravách pôvodných folklórnych textov presadzovali estetické a literárne kritériá v duchu idealizácie rozprávok; mnohé rozprávky boli komplíované z viacerých pôvodne zaznamenaných sujetov. Z uvedeného vychodí, že aj napriek Reussovi rozprá-

covanej teórii romantickí autori nekládli dôraz na autentický a vedecký zápis folklórnej skladby, ale výber, ideovú a jazykovú úpravu textu podriadili dobovým literárny a estetickým trendom i potrebám čitateľa.

Koncom 80. a začiatkom 90. rokov štúrovskú generáciu vystriedala nová skupina vzdelencov (A. Kmeť, J. L. Holuby, Š. Mišík, F. Šujanský), ktorí postupne začali uplatňovať jednotlivé aspekty neštyrilizovaného exaktného zápisu ľudovej skladby. Treba upozorniť na to, že Andrej Kmeť, ktorého súčasťou historici slovenskej folkloristiky zaradujú ešte do mytológického prúdu, vyžadoval záznam folklórneho textu v pôvodnej nárečovej podobe. Pri zbere folklórneho materiálu v hontianskom regióne príležitostne uvádzal aj meno informátora, od ktorého podanie získal, lokalitu a sociálne postavenie informátora (Kmeť, 1893, s. 22).

V jeho pracovnej metóde už badať ašpirácie, ktoré evokujú snahu o vedeckosť záznamu. Aj prírodogedec J. L. Holuby počas svojich výskumov v ľudovom prostredí zapisuje meno informátora a zachytáva aj známe varianty textu, hoci, žiaľ, nepublikoval vždy doslovné záznamy textov, ale použil iba ich sujety, resp. text ľudovej skladby voľne prerozprával (pozri aj Mjartan, 1958, s. 42). Publikoval čiastočne štylisticky upravené texty, ale pri svojich zásahoch nepodľahol pravidlám idealizovanej rozprávačskej formy do takej miery, ako ich uplatňovali príslušníci romantickej generácie. Pri niektorých záznamoch uviedol aj poznámky dotýkajúce sa ekológie – života ústne tradovaných prejavov, najmä príležitosti, pri ktorých sa slovesná tvorba ľudu interpretovala (napr. priadky), ako sa udržovala, či zanikala a pod. (porov. Mjartan, 1958, s. 64).

Zberateľská činnosť Samuela Cambela sa často porovnáva s dielom knaza a cirkevného hodnostára Štefana Mišíka. Pri terénnom výskume postupoval podobne ako Samo Cambel – realizoval priamy terénny výskum, pasportizoval zozbieraný materiál, vďaka čomu sú jeho zápisy cenným folkloristickým materiáлом. Cieľom Mišíkových zberov však neboli iba lingvistický výskum; prostredníctvom zbierok ľudových piesní, povestí a rozprávok sa mu podarilo utvoriť obraz o miestnom folklórnom repertoári na Spiši. V súvislosti s lingvistickým výskumom treba pripomenúť aj folkloristickú prácu jazykovedca a katolíckeho knaza z Rajca Františka Šujanského.¹ František Šujanský zbieraný publikoval (Šujanský, 1904, č. 1, s. 6 – 7; č. 2, s. 15; č. 3, s. 23; č. 4, s. 30; č. 5, s. 39; č. 6, s. 47, č. 7, s. 55; 1892, s. 610 – 613; 641 – 648; 719 – 724; 1893, s. 144 – 148; 1897, s 670 – 675; 736 – 740) a analyzoval rozličné žánre ústnej ľudovej slovesnosti; popri zbierke parémii zozbieraný aj ľudové rozprávania prevažne zo stredného a severozápadného Slovenska. Pôvodné rozprávania štylisticky upravoval, archaizoval jazyk orálneho textu, dotváral ornamentálnosť

¹ Jazykovedné dielo Františka Šujanského analyzuje Emil Tvrdoň v príspevku *František Šujanský ako jazykovedec* (1978) a Jozef Mlacak v štúdiu *Miesto F. Šujanského vo vývine skúmania slovenských parémii* (1988). Folkloristickej práci Františka Šujanského sa venuje Gabriela Kiliánová v príspevku *František Šujanský a jeho folkloristická práca* (1996).

štýlu, pripájal úvodné a záverečné formuly a všetky publikované texty aj spoľahlivo opatril didakticko-náučnou pointou, čo nám dovoľuje pokladať jeho úpravy za autorské zásahy do pôvodných textov rozprávaní.

Štúdiom Cambelovej rukopisnej pozostalosti² a publikovanej časti diela možno nahliadnuť do vývoja jednotlivých etáp dialektologicko-folkloristickej práce a vývoja metód Cambelovo terénneho výskumu. Štúdium archívnych prameňov a napokon aj samotná dialektologická práca *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906) svedčí o tom, že dialektologickému výskumu predchádzala dôkladná odborná príprava. V prvom oddielu monografie o východoslovenských nárečiach *Všeobecné vedomosti* (s. 5 – 208) autor práce preukazuje dobrú orientáciu v dobovej archeologickej, historickej a jazykovednej domácej a zahraničnej literatúre. Rukopisné excerpty z rozličných vedeckých prác v pozostalosti S. Cambela túto skutočnosť potvrdzujú.

Na sklonku 19. storočia, teda v podmienkach formujúcich sa exaktných postupov, S. Cambel ako prvý spomedzi dialektológov v širšom rozsahu uplatnil metódu priameho výskumu. V sťažených podmienkach pri neexistencii elektronickej techniky na záznam zvuku (fonograf, magnetofón) sa pokúsil verne uchopiť a zaznamenať folklórne rozprávania priamo z úst svojich respondentov. Jasne stanovenému cieľu – preskúmať jazyk vo východných a severovýchodných stolicach Slovenska – S. Cambel podriadil spôsob i metódu práce v teréne. Ako dialektológ najskôr zapisoval nárečové slová, slovné spojenia, frazeologickej jednotky i odpovede na otázky. V rukopisných dialektologických zápisoch z terénneho výskumu uvádzá najprv miesto, dátum a meno respondenta, od ktorého materiál získal. Pri niektorých záznamoch dopĺňa podrobnejšiu charakteristiku rečového prejavu respondenta, napríklad: „*Kužma Andraš, rodz. v Sabinove, 94 ročný, chtori svoju reč ňeprevracil ani ňeprevraci. Rozprával mi celé predobedie 27. júna r. 1904 a zistil som, že b, p, m, v, k zmäkčuje všade tam, kde sa v polštine zmäkčuje. Rozdeľuje jasne tvrdé a mäkké Ŀ a Ľ, ale Ŀ do ū neprechodi, zostáva však jasne tvrdé. V Sabinove sa tak hutori jak i vo V. Šariši, odchýlky nepatrné v slovách sa javia*“ (SNK – ALU M 24 AK).

Detailná pasportizácia získaného materiálu nebola u Sama Cambela vecou náhody, hoci v tomto období ešte nebolo samozrejmosťou zapisovať údaje o rozprávačovi a presne lokalizovať miesto zápisu. Samo Cambel si napriek tomu veľmi dobre uvedomoval ich dôležitosť. V svojej monografii *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* na strane 201 preto kritizuje niektorých zberateľov, že nezaznamenávajú presnú lokalizácie zápisu: „*Sberatelia často podávajú svoje práce pod všeobecným názvom: zo Spiša, zo Šariša, zo Zemplína ap. Kto z toho zmudrie?*“ (Cambel, 1906, s. 201).

S. Cambel však pri všetkých dialektologických poznámkach uvádza dôsledne meno rozprávača, jeho pôvod (ak rozprávač pochádza z inej lokality, uvádza,

² Rukopisná pozostalosť Samuela Cambela je uložená v Archíve literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, sign. ALU – M 24.

odkedy už býva v sledovanej dedine), dátum a miesto zápisu. Sporadicky však uvádza vek, konfesionálnu príslušnosť i sociálne zaradenie interpreta. Menej zrozumiteľné nárečové slová vysvetľuje podľa rozprávania respondenta, teda priamym opisom od používateľa. Často si však vypomáha nemeckými či maďarskými ekvivalentami, napríklad *uriad* : *Amt* (nem.); *valav* : *Dorf* (nem.) (SNK – ALU M 24 F); *hvozdzik* : *szegfű* (mad.).; *red* : *sor* (mad.); *za redom, do redu* : *sorban* (mad.) (SNK – ALU M 24 AK). a pod.

Zapisovanie nárečových slov a slovných spojení Samuelovi Cambelovi však neumožňovalo preskúmať všetky jazykové roviny východoslovenských nárečí tak, ako to mal v úmysle. Dospel teda k myšlienke, že všetky jazykové roviny, najmä syntax a frazeológia najdokonalejšie možno odhaliť iba prostredníctvom súvislých nárečových prejavov: „...nie každá osnova vhodná je pre nárečoslovca, že sa mojím náhľadom pre nárečoslovca najlepšie hodí osnova prósou, menovite na území východoslovenskom“ (Cambel, 1906, s. 201 – 202).

Svoje rozhodnutie zbierať prozaické nárečové texty oddôvodnil tým, že súvislý nárečový prejav umožní respondentovi uplatniť všetky formy a roviny jeho jazykového prejavu, a tak poskytne bádateľovi dostatočný priestor pre komplexné poznávanie synchrónneho stavu jazyka, ale dokáže odhaliť aj mnohé vplyvy, priesahy i vývinové peripetie v jednotlivých nárečových oblastiach. Hoci spočiatku mal S. Cambel v úmysle ako nárečový materiál zbierať práve piesňové žánre, po dôkladnom preskúmaní východoslovenských piesní sa presvedčil o tom, že piesne nie sú vhodným materiáлом na výskum nárečia (Cambel, 1906, s. 201 – 205): „*To nie sú slová prázdne, vytiekajúce z predpojatosti naproti piesňam; té slová vytiekajú z odôvodneného presvedčenia. Východní Slováci majú pomerne málo svojich piesní, ale sa dosť spieva aj na ich území. Nemajúc dosť svojich, pripožičiavajú si piesne od nevýchodných Slovákov a vojací donášajú aj české. Hoc také pripožičané piesne preobliekajú do svojho rúcha, ony sú predsa len neprihodným materiálom pre nárečoslovcu*“ (Cambel, 1906, s. 202).

V prvej časti monografie *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (s. 204) uvádza, že mal v rukách viaceru rukopisných zbierok slovenských ľudových piesní, napríklad zbierku Mojžiša Dortsáka z roku 1838, ktorá ho zaujala nielen nápevmi, ale aj z jazykového hľadiska. Pozorne preskúmal rukopisné zápisí piesní od pána Pundaja (Punday), organistu z Humenného, ba preskúmal aj Miškové zbierky zo Spiša, ktoré ho jednoznačne presvedčili o tom, že obsahujú množstvo cudzích jazykových elementov. Z pohľadu dnešných poznatkov a zo skúseností súčasných dialektológov musíme len pozitívne oceňiť zistenie Sama Cambela, že pre dialektologický výskum sú menej vhodné veršované a rýmované útvary, najmä kvôli ich petrifikovanej podobe, ako napríklad piesňové žánre, rečnovanky, vyčítanku a parémie. Po dôkladnom zvažovaní pri výbere najvhodnejšieho žánru sa S. Cambel teda sústredil na naznamenávanie prozaických útvarov.

Ako sme už vyššie upozornili, Samuel Cambel svoj dialektologický výskum realizoval metódou *priameho zápisu* folklórnej skladby. Hoci zaznamennával

rozprávania priamo z úst svojich respondentov, predsa medzi nárečovými textami S. Cambela nájdeme aj také, ktoré nezískal priamym zápisom, ale sprostredkovane. V nami sledovanej zbierke východoslovenských ľudových prozaických textov sa nachádza šesť folklórnych záznamov z Humenného, ktoré S. Cambel získal od organistu Jána Pundaja (Cambel, 1906, s. 380 – 384). V nich sa v pasportizačnej poznámke neuvádzajú informácie o rozprávačoch jednotlivých textov, ale S. Cambel sa zmieňuje iba o pôvodcovi zápisov Jánovi Pundai: „*Napísal pre pôvodcu tejto práce pán orgaňista z Humenného Ján Punday 1. júla r. 1898. Rukopis sme prezerali po dva razy so strany ľudovej reči. Pán Punday, mestský p. notár Jozef Gócs a ja. Po druhý raz 10. okt. r. 1904*“ (Cambel, 1906, s. 380).

Osobitý význam pre dialektologický výskum S. Cambela má aj prozaický text z Hnilca na Spiši (s. 247 – 252), ktorý v roku 1900 uverejnil Ján Kovalčík v *Slovenských pohľadoch* pod názvom *Tri prádky* (1900, s 393 – 397). S. Cambel v tejto súvislosti konštatuje, že Ján Kovalčík nepodáva tento text v pôvodnom spiškom nárečí, ale publikuje ho upravený do spisovného jazyka. 1. septembra v roku 1904, teda o štyri roky neskôr, Samuel Cambel navštívil Štefana Mišíka na fare v Hnilci a text po jazykovej stránke spoločne „opravili“ na základe rozprávania pôvodnej obyvatelky Hnilca Zuzany Kačirovej. S. Cambel v pasportizačnej poznámke uvádza: „*Túto príповiedku uverejnil Ján Kovalčík v Slov. Pohl. z r. 1900, na str. 393-397, a sice pod titulom ‚Tri prádky‘. Už sám titul prezradzuje, že je tam nie podaná verne dľa miestneho hovoru. Miesto ‚prádka‘ povedia v Hnilci ‚kudzelňica‘. Čo do jazyka opravila ju Zuzana Kačír, rodom z Hnilca. Oprava sa diala v Hnilci na fare za spoluúčinkovania p. farára Štefana Mišíka 1. sept. r. 1904*“ (Cambel, 1906, s. 247).

V nárečovej zbierke textov v práci *Slovenská reč...* však S. Cambel nepublikuje nárečový text získaný metódou priameho zápisu, ale reprodukované prerozprávanie Kovalčíkovo textu do nárečovej podoby od Zuzany Kačirovej. Ľudové rozprávanie je však už po formálnej, obsahovej a štýlistickej stránke prepracované. Text je precízne segmetovaný do odsekov, dokonca sú eliminované príznaky ústneho jazykového prejavu. Badateľná je prevaha priamej reči, dôsledne sa zachováva trojstupňová gradácia, čo nekoresponduje s ostatnými nárečovými zápismi S. Cambela. Na margo provenienčie Kovalčíkovej rozprávky *Tri prádky* Karel Horálek uvádza, že rozprávanie, ktoré Ján Kovalčík uverejnil ako pôvodne slovenské a na jeho základe následne vznikla aj Cambelova nárečová reprodukcia, je doslovným prekladom Erbenovej rozprávky *O třech pradlenách* (o tom pozri Horálek, 1968, s. 239).

Na české prostredíctvo poukazuje aj Jozef Minárik v záverečnej štúdii k publikovanému výberu z Cambelovho zberateľského diela (Minárik, 1959). Folkloristka Viera Gašparíková v tejto súvislosti upozorňuje na príklad literárnej adaptácie tohto rozprávania v širšom medzinárodnom kontexte. Rozprávka K. J. Erbena *O třech pradlenách* podľa novších výskumov vznikla na podklade záznamov z terénného výskumu v Čechách, predsa možno uvažovať o priamom

vplyve sujetu nemeckých bratov Grimmovcov (Die drei Spinnerinnen) (porov. Kinder – und Hausmärchen. Gesamtaufgabe mit den Originalanmerkungen der Brüder Grimm, 2003, s. 97 – 99).

Podobne sprostredkovaným spôsobom získal Samo Cambel aj prozaický text z Tašole (Cambel, 1906, s. 410), ktorý najprv uviedol Fedor Houdek podľa rozprávania Jána Kotoru v Sborníku muzeálnej slovenskej spoločnosti (porov. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 1901, s. 74 a nasl.). Cambel sa v roku 1904 pokúšal rozprávača Jána Kotoru vyhľadať, no v tom čase ho v obci nenašiel. V pasportizačnej poznámke preto uviedol, že text opravil podľa rozprávania iných miestnych občanov v tamojšej krčmičke. Nárečovú ukážku § 229 Samo Cambel preberá z polského časopisu a prepisuje to podľa vlastných pravidiel fonetického zápisu (Cambel, 1906, s. 459). V tejto súvislosti si pozornosť zaslhuje ešte jeden príklad zo zbierky Sama Cambela. 27. júla v roku 1898 v Bežovciach zaznamenal rozprávanie od gréckokatolíka Ďura Halajčíka (Cambel, 1906, s. 412). Keďže rozprávač bol vojakom, predpokladal, že jeho nárečový prejav sa výrazne obohacuje o nové, resp. cudzie vplyvy. 29. septembra 1904, teda o šesť rokov neskôr, sa do Bežoviec vrátil a porovnal reč Ďura Halajčíka so starším zápisom. Ten istý text zapísaný pred šiestimi rokmi od gréckokatolíka si vypočul z úst dvoch kalvínov z Bežoviec, aby zistil vplyv konfesionálnej príslušnosti na jazyk v tomto regióne.

V pasportizačnej poznámke S. Cambel na strane 412 uvádza: „*Rozprával Ďuro Halajčík (Marvay), gréckokatolík. Zápis v Bežovciach v hostinci Ackermannu 27. júla r. 1898. Rozprávač bol vojakom, predpokladal som, že sa na neho veľa rečových cudzotín naľepilo, čiastočne z tej príčiny a čiastočne z tej príčiny, aby reč grécko-katolíkov srovnať s rečou kalvínu, 29. sept. r. 1904 došiel som zas do Bežoviec a v hotinci Ackermannu v prítomnosti rozprávača a dvoch kalvínov Michala Gajdoša a Michala Železa prezrel som znova celú pripoviedku. Zistil som, že v obci kalvini a grécko-katolici rovnako rozprávajú, a že sú rečové nedôslednosti (na pr. voňi piju / voňi pijut, so a co) v celej oblasti bežné.“*

V súčasnosti sa o bádateľských zámeroch Sama Cambela možno len domnievať. Opakovaným výskumom mal pravdepodobne v úmysle porovnať a overiť presnosť starších zápisov nárečového textu s rečou tamojšieho obyvateľstva počas jeho výskumu. Môžeme však predpokladať aj úsilie porovnať jazyk z hľadiska zmien v nárečiovom prejave. S. Cambel mal v úmysle zistíť, čo sa po časovom odstupe v systéme nárečia zmenilo a čo sa zachovalo v pôvodnom stave. Osobitne sa sústredil aj na možnosti jazykových kontaktov a nárečových zmien, ktoré mohli spôsobiť také udalosti, akými boli napr. pohyb obyvateľstva spôsobený doosídľovaním územia, ale aj vplyvy spôsobené sociálnymi faktormi (vystúhovalectvo, služba v armáde, v štátnej správe a pod.), vplyvy náboženskej príslušnosti na používaný ľudový jazyk. Možno povedať, že Samo Cambel sa usiloval uskutočniť opakovany výskum. V ponímaní súčasnej folkloristickej i dialektologickej vedy zberateľ pri opakovacom zbere viac-

krát vyhľadá toho istého interpreta s väčším či menším časovým odstupom, aby od neho zaznamenal tú istú folklórnu skladbu presne tak, ako to mal v úmysle aj Samo Cambel (porov. Leščák – Sirovátka, 1982, s. 98 – 99).

Metódou priameho zápisu utvoril Samuel Cambel tzv. *dialektologické alebo filologické záznamy* ľudovej slovesnej tvorby, ktoré splňajú kritérium vernosti, lebo presne zachytávajú text ľudového rozprávania prostredníctvom fonetického zápisu folklórnej skladby. Storočie po vzniku Cambelovho slavistického, jazykovedného či dialektohistórického diela prinieslo mnoho nových poznatkov a mnohí dialektoľgovia už poukázali na väčšie i menšie nedostatky Cambelovho nárečového zápisu. V otázkach fonetickej transkripcie nenasledoval nórskeho dialektoľgára Olafa Brocha,³ ktorý zapísal dialektohistórický materiál pomocou tzv. odborného prepisu, ale pri zaznamenávaní nárečových textov využil jednoduchšiu, tzv. čitateľskú transkripciu textu. Vlastné zásady fonetickej transkripcie S. Cambel formuluje a náležite zdôvodňuje v prvej časti svojej práce (Cambel, 1906, s. 205 – 208). Podľa Samuela Cambela tzv. čitateľský fonetický zápis umožňuje odborníkom dobre spoznať podstatu nárečia a laickým čitateľom umožní bez ťažkostí čítať a rozumieť textom tlačeným pomocou grafickej sústavy spisovného slovenského jazyka. Nepridržal sa teda zásad medzinárodnej fonetickej transkripcie a fonémy *dz*, *dž*, *ch*, *v* neprepisoval ako *ȝ*, *ȝ̄*, *χ*, *w*, označuje palatalizované *d'*, *t'*, *ň*, *l'* vo všetkých pozíciah, teda i pred mäkčiacimi samohláskami *e* a *i*. Typicky východoslovenské palatalizované fonémy *s* a *z* označuje písmenami *š*, *ž*; v sotáckych nárečiach označuje aj mäkké konsonanty *b'*, *p'*, *m'*, *v'*, *r'*. Často sa Cambelovi vyčítuje, že nezaznamenával prízvuk, čo sa ako nedostatok najviac prejavilo v najvýchodnejších častiach východného Slovenska, kde sú prítomné prvky východoslovenskej jazykovej skupiny, predovšetkým pohyblivý prízvuk (Lipták, 1973). Prízvuk však neoznačoval, lebo ho pokladal spravidla za ustálený na penultime, ako je to v polštine. Veľmi široko koncipovaný dialektohistórický výskum i sama zložitosť archaických severovýchodných dialektov východného Slovenska neumožnila Samovi Cambelovi presne postihnúť zložité foneticke javy vyskytujúce sa najmä v pohraničných dialektoch. Predsa však po preštudovaní Cambelovej pozostalosti, najmä však jeho dialektohistórických zápisov, treba konštatovať, že prízvukové pomery v niektorých oblastiach sa S. Cambel pokúsil zaznamenať. Presvedčili nás o tom najmä záznamy o prízvukovaní slabík v rečových prejavoch rozprávačov a o výslovnosti hlások: „*Michal Fotul v Strojne z pravidla prízvukoval na predposlednej slabike, ale aj takto: „što býdeme robiť, gazdo? I gazda stať plákaťi,* ‘t. j. na tretej od konca“ (SNK – ALU M 24 F).

³ Nórsky bádateľ Olaf Broch vo svojej práci *Studien von der slowakischo-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn* (Kristiania 1897) podáva rozbor nárečia dvoch zemplínskych dedín – Falkušoviec a Dúbravky spolu s ukázkami tohto nárečia. Reč obce Koromľa charakterizuje v ďalšej svojej monografii *Weitere Studien von der slowakischo-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn* (Kristiania 1899); na s. 14 – 19 publikuje ukážku nárečia obce.

Osobitne treba zdôrazniť, že nárečové prejavy sa nielen v čase pôsobenia Sama Cambela ale aj v medzivojniovom období i neskôršie zaznamenávali nejednotne. Fonetické zápisu nárečových textov sa však postupne spresňovali, no ešte v päťdesiatych rokoch 20. storočia, teda v čase intenzívneho rozvoja dialektologického a folkloristického výskumu, vznikajú ešte nejednotné fonetické zápisu. Najmä medzi národopiscami je badateľná absencia ustáleného systému transkripcných pravidiel; aj preto vzniklo niekoľko metodologických prác o prepise nárečových textov, ku ktorým patrí aj štúdia dialektológa Antona Habovštiaka v *Slovenskom národopise*. Stanovil v nej hlavné zásady fonetickej transkripcie nárečových prejavov [Habovštiak, 1955; 3, J. Štolc v roku 1961 uverejnil príručku *Zapisovanie nárečových prejavov* (Bratislava 1961); Jóna, 1934]. V tejto súvislosti upozorníme aj na medzivojnovú zberateľskú akciu zameranú na zmapovanie stavu ľudovej rozprávačskej tradície, ktorú pod vedením profesora Franka Wollmana ako študenti realizovali aj vynikajúci dialektovgovia, napr. Jozef Štolc, Ján Šárga, Eugen Pauliny, Štefan Tóbik. Prísne dbali na presnosť folklórneho zápisu a na dodržiavanie sprivedodných informácií pri každom zázname.⁴ Aj napriek tomu, že základným predpokladom úspechu dialektologického výskumu je spoľahlivý a presný (odborný) prepis textu, ktorý Samo Cambel v plnej miere nedosiahol, v skutočnosti nič nebráni folkloristickému výskumu zozbieraných nárečových textov.

Samuela Cambela folkloristi označujú za zakladateľa odbornej a podnes platnej normy folkloristického výskumu, hlavne čo sa týka napr. požiadavaných informácií o nositeľovi-rozprávačovi folórneho textu. S. Cambel pri každom zázname ľudovej prózy (podobne ako pri dialektologických poznámkach) uvádzal meno rozprávača, jeho pôvod (ak rozprávač pochádza z inej lokality, uvádzal odkedy už býva v sledovanej dedine), dátum a miesto zápisu. Pozastavme sa pri otázke zaznamenávania veku interpreta v Cambelových pasportizačných poznámkach. Doteraz sa v literatúre pri hodnotení Cambelovej zberateľskej metódy viackrát chybne zdôrazňovalo, že pri každom rozprávaní je uvedený aj vek rozprávača. Zistili sme, že z celkového počtu 25 žien – rozprávačiek, v 11 prípadoch S. Cambel vôbec neuvádzal vek respondentky. Na jednom mieste sa iba orientačne dozvedáme o veku, že rozprávačka je dievčica (Cambel, 1906, s. 386). Z celkového počtu 60 mužských respondentov len v tridsiatich presne udáva vek rozprávača. Domnievame sa, že nejde o zanedbateľný fakt pri hodnotení Cambelovej zberateľskej metódy, na základe ktorého súdime, že požiadavka veku rozprávača nebola pre Samuela Cambela natoľko relevantná. V súčasnosti pri nárečovom výskume kladieme väčší dôraz na vek respondenta. Uprednostňujeme starších informátorov, ktorí sú nositeľmi archaickejšej podoby nárečia bez vonkajších vplyvov.

⁴ Všetky zozbierané texty sú archivované v Ústave etnológie SAV v Bratislave v osobitnom archívnom fonde. S odstupom polstoročia vyšiel trojzväzkový výber z textov wollmanovského zberu, ktoré na vydanie pripravila Viera Gašparíková a Božena Filová (Slovenské ľudové rozprávky. 1., 2., 3., 1993, 2002, 2004).

Dialektológovia pri skúmaní nárečia dávajú prednosť ženám – respondentkám, lebo muži sa častejšie dostávajú do sveta – za prácou, na vojnu, za obchodom, a tak je ich reč vystavovaná vplyvom jazyka iného regiónu. Hoci folkloristi takisto poukazujú na rozdiely hlavne v tematickom zložení rozprávačského repertoára v závislosti od pohlavia nositeľa folklórnej tradície, no požiadavka pohlavia respondenta nie je natoľko závažná. Podobne ako dialektológovia aj folkloristi upozorňujú na skutočnosť, že u mužov je pravdepodobnejšia tendencia obohacovať osobný i regionálny repertoár o nové podnety, pričom ženy udržiavajú skôr starší obraz miestneho fondu. S. Cambel v nárečovej prílohe k dielu *Slovenská reč* z celkového počtu 122 záznamov uvádza 60 respondentov mužského pohlavia, a 25 žien rozprávačiek. V prípade dialektologického využitia Cambelovho materiálového fondu, v ktorom ako rozprávači vystupujú prevažne muži, má výčitka pohlavia respondenta logické opodstatnenie. Prevaža mužského rozprávača však nie je prekážkou pre folkloristický výskum, nezohráva natoľko významnú úlohu, lebo migrácia motívov, obohacovanie a mobilita prvkov ľudovej tvorby je prirodzenou črtou folklóru.⁵

Samo Cambel v pasportizačnej poznámke sporadicky zaznamenáva i konfesijnú príslušnosť a okolnosti, ktoré sprevádzali záznam. Na strane 290 S. Cambel uvádza informátorku nasledovne: „Rozprávala slečna Etelka Stamberger, žid. viery, rodom z Lubotine,“ alebo na strane 353: „Túto i nasledujúcu pripovedku rozprávala Anna Plichta, dievča ruskej viery, rodom zo Žiroviev.“ V Cambelových zápisoch z celkového počtu 122 textov nájdeme 20 presných údajov o vierovyznaní nositeľa folklórneho textu. Medzi nimi figurujú traja príslušníci židovského náboženstva, štyria rímsko-katolíci, dva kalvíni, jeden luterán a desať príslušníkov byzantsko-slovenského obradu, pričom siedmich z nich uvádza ako grécko-katolíkov a troch ako ruskej viery.

Treba upozorniť aj na niektoré nedostatky pri pasportizácii materiálu vyplývajúce práve z jazykovedných zámerov S. Cambela. Keďže v prvom rade sledoval jazyk regiónu, v pasportizačnej poznámke nezaznamenával javy, súvisiace s ekológiou (biológiou), životom folklóru – napr. pôvod rozprávania, od koho ho interpret pozná, či ho počul, alebo čítał, odkedy a pri akých príležitostiach ju rozpráva a pod. Výnimkou je iba jediný prípad, keď rozprávačka sama v úvode upozorňuje na knižné sprostredkovanie svojho prejavu: *Ja som čítala raz taku rozgovestku: Buťi dve šestri....* (Cambel, 1906, s. 219). Spomedzi súvetských vzdelancov jedine Štefan Mišík a čiastočne aj J. L. Holuby, ktorí sa na rozdiel od Cambelových jazykovedných zámerov usilovali o zachytenie dobovej ústnej tradície, uvádzajú aj signifikantné informácie o rozprávačovi.⁶

⁵ Bližšie o tom pozri napr. štúdiu Márie Kolečányiovej *Nositelia ústnej prozaickej tradície* (1947). Autorka v štúdiu podrobuje analýze nositeľov rozprávačskej tradície z hľadiska veku, pohlavia, zloženia repertoára, apercepcie rozprávkara. Materiálovým podkladom sú zbierky ľudovej prózy pochádzajúce z tzv. wollmannskej zberateľskej akcie.

⁶ Štefan Mišík uverejňoval svoje prozaické útvary v *Sborníku Muzeálnej slovenskej spoločnosti* v rokoch 1909 – 1913, ktoré vyšli aj v súborných publikáciách *Slovenské povesti I. Zo Spišského Hnilca* (1908), *Slovenské povesti zo Spišského Hnilca* (1911).

Výber respondentov nebol pre Sama Cambela prioritou, bol viacmenej náhodný. Počas svojho výskumu po východnom Slovensku nehľadal a neuprednostňoval vynikajúcich, vychýrených rozprávačov. Nesústredil sa na to, aby zachytil celý rozprávačský diapazón informátora, kde sa prejavil tiež ako lingvista nie ako folklorista. Od jedného rozprávača získal v zásade iba jeden text. Iba dvanásť Cambelových respondentov mu rozpozadalo po dve folklórne skladby. V mestečku Veľký Šariš však objavil Samo Cambel svojho najlepšieho rozprávkara Jána Kaščáka, od ktorého získal sedem prozaických textov (2 anekdoty, 5 rozsiahlych čarovných rozprávok) (Cambel, 1906, s. 253 – 274); v Maloveske od Andreja Kvaka zapísal šest textov, z toho všetky narácie sú rozsahovo kratšie anekdotického charakteru (tamže, s. 330 – 334). Šírka rozprávačovo repertoára je z folkloristického hľadiska dôležitým kritériom pri posudzovaní jeho rozprávačských kvalít. Treba však na druhej strane zohľadniť, že repertoár každého z Cambelových rozprávačov mohol byť potencionálne širší, ale zapisovateľ nesledoval ani šírku repertoára interpreta, ani vybrúsenosť a umeleckú kvalitu textu, ani výskyt niektorého vybraného žánru. Zapisoval všetky súvislé nárečové prejavy, ktoré mu rozprávači spontánne rozprávali. Medzi textami v nárečovej prílohe uverejnil aj šesť hádaniek (tamže, s. 236) a jeden text z Dobrej v Zemplíne, ktorý nemôžeme priradiť ani k jednému folklórному prozaickému žánru, lebo nespĺňa estetické kritéria pre zaradenie k niektorému z narratívnych žánrov. Ide o opis sezónnych prác pri kosení sena (tamže, s. 367).

V súvislosti s folkloristickým využitím Cambelových zbierok sa pristavíme pri otázke zachovania pôvodnej podoby ľudových rozprávaní, ktorá je z folkloristického hľadiska omnoho relevantnejšia ako záchytenie fonetických nuansí nárečového systému. Z primárne dialektologickej motivácie Cambelovho výskumu je zrejmé, že zozbierané texty S. Cambel nijako neupravoval – zaznamenal, skúmal a uverejnil ich tak, ako ich zachytil z úst svojich respondentov. Starší, ale aj súčasní slovenski folkloristi pri hodnotení významu zberateľskej práce S. Cambela vysoko oceňujú práve neporušenú podobu folklórnej skladby, ktorej hodnotu si uvedomíme pri porovnaní s edičnou praxou predošlého romantického obdobia (Polívka, 1907; Michálek, 1997; Minárik, 1959; s. 335 – 375; Profantová, 1996, s. 33 – 34) Možno však reálne uvažovať o tom, že zberateľ, ktorý v danej historickej epochе nemal k dispozícii žiadne technické pomôcky na zaznamenanie zvuku, utvoril dokonale presný zápis? Okrem nedostatkov, ktoré súvisia s absenciou technického zabezpečenia (bádateľ nedokáže zachytiť niektoré fonetické odtienky, nestihne všetko presne zapísť, neúmyselne vypustí slovo alebo nejakú časť textu), je pri terénnom dialektologickom i folkloristickom výskume dôležité dodržať okolnosť prirodzenej rozprávačskej situácie. Najčastejšie prirodzené interpretačné prostredie pre prozaické žánre sa utváralo na dedinských posedeniach, na priadkach, pri páramí peria, pri zakálačkách, svadbách a pod. Prirodzené interpretačné prostredie umožňuje, aby rozprávanie sprevádzala spontánna atmosféra spojená s autentickými prvkami,

ktoré by mal zberateľ pri svojom výskume zachytiť. Dodržať toto kritérium je však veľmi náročné, v súčasnosti pre nedostatok spontánnych interpretačných situácií splniť toto kritérium je takmer nemožné. Vo folkloristike i v dialektológií sa preto často využíva zápis na požiadanie, ako to robil aj Samo Cambel.

K splneniu kritéria prirodzenej interpretačnej situácie vôbec neprispievalo ani to, že S. Cambel si svojich respondentov často pozýval do hostincov, kríem a hotelov. Keďže ženy si Samo Cambel nemohol vodiť do kríem, hostincov a výčapných miestností, rozprávači muži boli vždy za sľúbené pohostenie ochotní rozprávať. Medzi miestami zápisu niekedy figurujú aj príbytky rozprávačov, miestne fary, školské budovy, ale aj kancelárie či domy tamojšej inteligencie – notárov, učiteľov, básnika Ján Štefku z Batizoviec (Cambel, 1906, s. 437). Z ďalších zdrojov, ako je napr. korešpondencia alebo Cambelove pasportizačné poznámky, sa dozvedáme o blízkom kontakte so Štefanom Mišíkom, u ktorého S. Cambel prebýval počas svojho výskumu na Spiši (tamže, s. 247), či s gréckokatolíckym knazom Jurajom Žatkovičom zo Strojny.⁷ Je zrejmé, že ak interpret diktuje folklórny text do zápisu, stylizuje a upravuje ho, čím pochopiteľne dochádza k určitým posunom v nárečovom prejave. Posuny takého charakteru však nemôžeme porovnávať so zberateľskými a editorskými praktikami romantických autorov, ktorí skôr reprodukovali vypočuté ľudové rozprávanie, alebo zapísali rozprávanie uchované vo vlastnej pamäti. Pri transponovaní ústnej podoby rozprávania do písanej či publikovanej formy zasahovali do všetkých rovín pôvodného folklórneho textu – volne upravovali, retušovali, kontaminovali viaceré pasáže, a tak napĺňali svoje umelecké predstavy o tomto žánri.

Pri terénnom výskume je dôležité, aby v záujme navodenia čo najpriaznivejších podmienok pre rozprávača, vznikol medzi zberateľom a interpretom vzťah založený na vzájomnej dôvere, aby respondent pokladal zapisovateľa za zaujatého poslucháča. Získať si náklonnosť jednoduchého človeka v politickom ovzduší prelomu storočí nebolo jednoduché. Skúsenosti zberateľov aj dnes potvrdzujú, že akýkolvek terénny výskum zameraný na získavanie, zapisovanie alebo nahrávanie nárečového a folkloristického materiálu prináša so sebou množstvo problémov, humorných i smutných chvíľ. O to viac sa s rozličnými nežičlivosťami museli bádatelia boriť v nepriaznivých sociálnych a politických podmienkach na prelome 19. a 20. storočia. Samuel Cambel sa takisto stretal s predsudkami a nedôverou ľudu: „*Podarilo sa mi zápasíť čiastočne s nadobudnutou autoritou, čiastočne so zakorenеным злозвуком (a čiastočne i s márnomyselnosťou). Zápasíť s prvými dvoma nenie ľahko, zvlášť nie ľahko človeku v literatúre osamelému, temperamentom, pomerami a cinnosťou prejavenu nie*

⁷V dedine Strojna v zakarpatskej oblasti dnešnej Ukrajiny na fare u gréckokatolíckeho knaza Juraja Žatkoviča S. Cambel zapísal dva naratívne texty (pozri Cambel, 1906, s. 473 – 476). O osobnosti Juraja Žatkoviča pozri bližšie napríklad v práci Д. ДАНИЛЮК *Icmopriя Закарпaття в бiографiях i нopmpemax* (1997, s. 229 – 235).

*v literatúre – vôbec človeku, proti ktorému v mnohých vrstvách existujú pred-
sudky. Ale práve toto moje zvláštne postavenie, zistil som, dodávalo mi neuko-
nanosti.*“⁸

Často sa mu stávalo, že text mohol zapísať iba vďaka prisľúbenej odmene, ktorá bola buď finančná, alebo v podobe účinného posilňovacieho prostriedku – alkoholu. Na ilustráciu uvedieme pasportizačný záznam k obsiahlemu prozaickému textu, ktorý vyrozprával Jozef Vilegi, 66-ročný obyvateľ ruskej viery zo Strážskeho: „Rozprávač vie pripovedku sivisle a plynne rozprávať. Ale po istom čase opustia ho duchovné sily – a zastane. V ten deň už s ním ničoho nepočneš. Prvú polovicu podanej osnovy zapísal som si 20. októbra. Bol som v Strážskom z Humenného. 14. októbra vyšiel som ta z Vranova po ostatok pripovedky. Rozpovedal mi druhú polovicu vytlačenej osnovy. Odrazu zastal a nevedel sa ďalej hnúť. Posilňovacie prostriedky mali opačný účinok“ (Cambel, 1906, s. 380). Samuel Cambel rozprávanie dokončil – teda stručne prerozprával dokončenie dejovej línie.

Položme si teda otázku, čo vplývalo na voľbu a vývoj metodológie Cambelovej terénnej práce? Inšpiroval sa a respektoval aj návody, výzvy a inštrukcie slovenských národopiscov na zbieranie folklóru, alebo využil iba vtedy dostupné skúsenosti a poznatky vedcov z oblasti dialektológie?

Odpoveď na otázku vplyvu iných bádateľov na formovanie Cambelovej zberateľskej metódy možno nájsť napríklad v kapitole *Doterajšie žriedla východnoslovenského nárečia* v citovanej monografii o slovenskej reči a jej mieste v rodine slovanských jazykov (s. 192 – 205). S. Cambel v nej podáva vlastné hodnotenie metodológie terénneho výskumu zberateľov, ktorí realizovali dialektologické či národopisné výskumy zamerané na zber slovesného folklóru na území východného Slovenska. Medzi nimi nájdeme jazykovedcov ale aj národopiscov – A. V. Šemberu, A. Urbána, Š. Mišíka, J. Kovalčíka, Iremskeho (vlastným menom Ignac Kojda), F. Houdeka, L. Bazovského, J. Kollára, O. Brocha i V. Hnaťuľu. Na základe charakteristiky práce spomínaných vedcov možno usúdiť, čo bolo prioritou Cambelovho terénneho výskumu. V prvom rade Cambel zdôrazňuje podmienku ľudového pôvodu textu, ktorý sa traduje v ústnom podaní a je získaný priamym výskumom. Za nevhodný zdroj pre výskum nárečia pokladá tlačou publikovaný nárečový text, v ktorom možno pozorovať značný vplyv spisovného jazyka ako výsledok editorských úprav textu do tlačenej podoby. Čo sa týka žánrového výberu folklórneho textu, pridržiava sa názoru, že najvhodnejší je súvislý prozaický text. Nedostatky výskumných metód svojich súputníkov a predchodcov vidí S. Cambel hlavne v nepresných nárečových zápisoch a v snahе zapisovateľa upraviť text do spisovného jazyka. Pre dialektologické účely vysoko ocenuje terénne výskumy Štefana Mišíka, Fedora Houdeka, Olafa Brocha

⁸ Citát z rukopisnej pozostalosti Samuela Cambela uverejnil Juraj Chovan v práci *Samo Cambel a jeho miesto v novodobých dejinách Slovákov* v Literárnomúzejnom letopise (1981, s. 196).

a Volodymyra Hnaťuka. Hoci boli skúsenosti dialektológov a folkloristov v tomto období skromné, možno hovoriť o potencionálnych inšpiráciách a vplyvoch na rozvoj Cambelovej zberateľskej metódy.

Práve v pozitivistickej názorovej orientácii S. Cambela pramenia jednotlivé hodnoty jeho výskumnnej metódy: zdôrazňuje presnosť a exaktnosť zaznamenaných textov pred kvantitou, snaha o vedeckosť materiálu dosiahnutá dôkladnou pasportizáciou, úsilie o prehľbenie poznania o lokálnych a regionálnych špecifíkach slovenského jazyka a kultúry, dôraz na etnické špecifiká. Nová metodológia i vedeckovýskumný záujem S. Cambela prirodzene súvisel aj s nastupujúcou profesionalizáciou vedeckých disciplín na prelome storočí – jazykovedy, národopisu, historiografie, literárnej vedy.

Aký je teda podiel Samuela Cambela na rozvoji odborného prístupu k práci s folkloristickým materiálom, ak predpokladáme, že všetky znaky exaktnosti Cambelovej zberateľskej metódy (najmä snaha o presnosť záznamu) vyplynuli predovšetkým z dialektologických zámerov zberateľa?

Dejiny folkloristiky konca 19. a 20. storočia prinášajú dostatok dôkazov o inšpiratívnosti spôsobu zápisov folklórnych textov Sama Cambela a o uplatňovaní ním zavedených pracovných postupov vo folkloristickej praxi aj v neškoršom období. Skupina folkloristov pri Matici slovenskej v roku 1922 spracovala metodologicke zásady zbierania ľudových rozprávaní, ktoré vydali v Sborníku Matice slovenskej pod názvom *Vyzvanie sbierať ľudové rozprávky* (1922, s. 64). Nadväzujú tak na metodológiu terénnego zberu J. L. Holubyho, a Š. Mišika a S. Cambela. Okrem podmienky verného fonetického záznamu v pôvodnom nárečí a pasportizácii materiálu, ktoré dodržiaval aj Samo Cambel, vyžadujú zaznamenať aj zdroj, odkiaľ rozprávač pozná rozprávanie (sám ho utvoril, z počutia, tlačený prameň). Zdôrazňujú zapísanie celého diapozónu rozprávačovho repertoára bez ohľadu na žáner ľudovej slovesnosti. Ak interpret rozpráva pre skupinu posluháčov, žiadajú fixovať aj všetky prejavy a reakcie publiku, tzv. informácie o živote – ekológii folklórnej skladby. Nasledovníci Sama Cambela, najmä niektorí vynikajúci jazykovedci v medzivojnovom období, ako Jozef Štolc, Eugen Paulíny, Š. Tóbiak, J. Šárga a iní sa pod vedením Franka Wollmana zúčastňovali terénnych výskumov po celom Slovensku a prínešli na presnosť folklórneho zápisu a dodržiavanie sprievodných informácií pri každom zázname v duchu Cambelovej zberateľskej praxe.

Pramene

Rukopisná pozostalosť Samuela Cambela – Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, sign. SNK – ALU M 24 AK, SNK – ALU M 24 F, SNK – ALU M 24 AK

Literatúra

BROCH, Olaf: Studien von der slowakischo-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn. Kristiania 1897.

BROCH, Olaf: Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn Kristiania 1899.

CAMBEL, Samo: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Svätý Martin: Nákladom vlastným 1906. 624 s.

ДАНИЛЮК, Дмитро: Історія Закарпаття в біографіях і портретах. Ужгород: Ужгородський державний університет 1997. 289 s.

DZUBÁKOVÁ, Mária: Začiatky teoretického záujmu o ľudovú rozprávku. In: Slovenský národopis, 1976, roč. 24, č. 3, s. 437 – 441.

GALLO, Ján: Od rozprávok k národnej realite. (Reussovci). In: Literárne postavy Gemera. 1. Bratislava 1969, s. 5 – 83.

HABOVŠTIAK, Anton: O zásadách transkripcie nárečových prejavov. In: Slovenský národopis, 1955, roč. 5, č. 3, s. 373 – 385.

HORÁLEK, Karol: K národní specifice lidových pohádek. In: Slovenský národopis, 1968, roč. 16, č. 2, s. 227 – 248

CHOVAN, Juraj: Samo Cambel a jeho miesto v novodobých dejinách Slovákov. In: Literárnomúzejní letopis. 15. Zost. I. Sedlák. Martin: Matica slovenská, 1981, s. 185 – 197.

JÓNA, Eugen: O zapisovaní nárečových textov. In: Slovenská reč, 1934, roč. 3, č. 3, s. 27 – 32.

KILIÁNOVÁ, Gabriela: František Šujanský a jeho folkloristická práca. In: K dejinám slovenskej folkloristiky. Ed. M. Leščák. Bratislava: Prebudená pieseň – nadácia 1996, s. 37 – 49.

Kinder – und Hausmärchen. Gesamtaufgabe mit den Originalanmerkungen der Brüder Grimm. Band 1. Stuttgart: Reclam 2003, s. 97 – 99.

KMET, Andrej: Veleba Sitna. Ružomberok 1893, s. 22.

KOLEČÁNYIOVÁ, Mária: Nositelia ústnej prozaickej tradície. In: Národopisný zborník, 1947, roč. 8, č. 4, s. 221 – 231.

KOVALČÍK, Ján: Tri prádky. In: Slovenské pohľady, 1900, roč. 20, č. 8, s. 393 – 397.

LEŠČÁK, Milan – SIROVÁTKA, Oldřich: Folklór a folkloristika (O ľudovej slovesnosti). Bratislava: Smena 1982, s. 92 – 111.

LIPTÁK, Štefan: Poznámka o Czamblovi – dialektológovi. In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. Red. L. Horečný. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 135 – 138.

MICHÁLEK, Ján: Samo Cambel a slovenské rozprávky. In: Studia Academica Slovaca. 26. Prednášky XXXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava: STIMUL Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1997, s. 107 – 112.

MINÁRIK, Jozef: Czamblove zbierky ľudových rozprávok. In: Slovenské ľudové rozprávky zo zbierok Sama Czambla. Výber zostavil a štúdiu napísal J. Minárik. Edične pripravila a poznámky napísala M. Príďaková. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1959, s. 335 – 375.

MLACEK, Jozef: Miesto F. Šujanského vo vývine skúmania slovenských parémií. In: Slovenský národopis, 1988, roč. 36, č. 2, s. 285 – 292.

MJARTAN, Ján: Jozef Ľudovít Holuby. Národopisné práce. 77 s.

POLÍVKOVÁ, Jiří: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Práca dra. Sama Czambla. 1. oddelenie. Osnovy a iný materiál rečový. 1. čiastka. Východoslovenské nárečie. Nákladom vlastným. V Turčianskom Sv. Martine. 1906. s. 624. In: Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, Свѣзок XII., 1907, книга 3, с. 345 – 390.

PROFANTOVÁ, Zuzana: K formovaniu folkloristiky na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia. In: K dejinám slovenskej folkloristiky. Ed. M. Leščák. Bratislava: Prebudená pieseň – nadácia 1996, s. 19 – 36.

Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 1901, s. 74 a nasl.

Slovenské ľudové rozprávky. 1. Západné Slovensko. Výber zápisov z rokov 1928 – 1947. Zapísali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského pod vedením prof. PhDr. Franka Wollmana. Ed. B. Filová – V. Gašparíková. Bratislava: Veda 1993. 767 s.

Slovenské ľudové rozprávky. 2. Stredné Slovensko. Výber zápisov z rokov 1928 – 1947. Zapísali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského pod vedením prof. PhDr. F. Wollmana. Ed. a ved. red. V. Gašparíková, výber a poznámky pripravila B. Filová. Bratislava: Veda 2002. 1075 s.

Slovenské ľudové rozprávky. 3. Východné Slovensko. Výber zápisov z rokov 1928 – 1947. Zapísali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského pod vedením prof. PhDr. F. Wollmana. Ed. a ved. red. V. Gašparíková, výber a poznámky pripravila B. Filová. Bratislava: Veda 2004. 872 s.

Slovenské povesti I. Zo Spišského Hnilca. Sobral Š. Mišík. Ilustr. Jozef Hanula. Ružomberok: Tlačou a nákladom knihtlačiarne Karola Salvu 1908.

Slovenské povesti zo Spišského Hnilca. Sobral Štefan Mišík. Turčiansky Sv. Martin: Muzeálna slovenská spoločnosť 1911. 16 s.

ŠTOLC, Jozef: Zapisovanie nárečových prejavov. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961. 63 s.

ŠUJANSKÝ, František: Bájky a poviedky. In: Katolícke noviny, 1904, roč. 19, č. 1, s. 6 – 7; č. 2, s. 15; č. 3, s. 23; č. 4, s. 30; č. 5, s. 39; č. 6, s. 47, č. 7, s. 55.

ŠUJANSKÝ, František: Povesti. In: Slovenské pohľady, 1892, roč. 12, s. 610 – 613; 641 – 648; 719 – 724.

ŠUJANSKÝ, František: Povesti. In: Slovenské pohľady, 1893, roč. 13, s. 144 – 148.

ŠUJANSKÝ, František: Hjadlovské nárečie. In: Slovenské pohľady, 1897, roč. 17, s. 670 – 675; 736 – 740.

TVRDOŇ, Emil: František Šujanský ako jazykovedec. Acta Facultatis Pedagogicae Banská Bystrica. Bratislava: SPN 1978. 120 s.

Výzvanie sbierať ľudové rozprávky. In: Sborník Matice slovenskej pre jazykozpyt, národopis, a literárnu historiu, 1922, roč. 1, č. 3 – 4, s. 64.

Konfrontácia jazykovedných časopisov *Voprosy jazykoznanija* a *Russian Linguistics* vzhľadom na osobu A. V. Isačenka

Monika Franková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

V korešpondencii A. V. Isačenka s L. Ďurovičom sa na viacerých miestach upriamuje pozornosť na jazykovedný časopis *Voprosy jazykoznanija* (ďalej len VJ), poznačený ideológiou. Štyri roky pred Isačenkou smrťou sa rodí nový jazykovedný časopis *Russian Linguistics* (ďalej len RL) ako zhmotnený nesúhlas s *Voprosmi jazykoznanija* a ako túžba slobodne publikovať. O tom svedčia nasledujúce vyjadrenia A. V. Isačenka: „*Citovať moje meno je naozaj zakázané, hoci ešte vo VJa č. 5 sa cituje*“ (list z 29. 10. 1973), na inom mieste sa píše: „*Pretože nemáme možnosť publikovať v Voprosoch (jediný časopis, a ešte neviem, či by nám predsa nemuseli uverejniť) a pretože sme na prahu novej éry s časopisom* (RL, pozn. autora), *rozmýšľam, čo by sme mohli urobiť, aby časopis prenikol i ďalej*“ (list z 13. 6. 1974). V tomto príspevku sa usilujeme priblížiť ciele obidvoch časopisov, ako aj ich obsahovú náplň. Zameriavame sa najmä na príspevky A. V. Isačenka a F. P. Filina.

Voprosy jazykoznanija – 50. roky

Časopis VJ je založený roku 1952. V **úvodnej štúdii** prvého ročníka VJ s názvom *Zadači sovetskogo jazykoznanija v svete trudov I. V. Stalina a žurnal Voprosy jazykoznanija* (prekl. *Úlohy sovietskej jazykovedy vo svetle práce J. V. Stalina a časopis VJ*) sa vymedzuje chápanie sovietskej jazykovedy, naznačujú sa jej základné tendencie a poukazuje sa na základné úlohy časopisu.

„*Sovietska jazykoveda, prebudená k aktívнемu životu v práci J. V. Stalina Marxizmus a otázky jazykovedy, ktorá zásluhou génia veľkého vedca smeruje novou cestou, dnes zažíva obdobie svojho znovuzrodenia, svojej reorganizácie vo všetkých svojich základných častiach. Pre sovietskych lingvistov sa práca J. V. Stalina Marxizmus a otázky jazykovedy stala základnou príručkou pre vedec k výskumno-teoretický, konkrétno-historický a praktický činnosť. (...) Stalinské učenie o jazyku predstavuje pre jazykovedcov spoľahlivý kompas umožňujúci správne a rýchle putovanie po pravej vedeckej dráhe, po ceste riešenia základných problémov jazykovednej náuky*“ (Zadači sovetskogo jazykoznanija, 1952, s. 3). „*Práca Stalina Marxizmus a otázky jazykovedy (...) je zástavou nášho časopisu a hviezdom, ktorú bude nasledovať*“ (Zadači sovetskogo jazykoznanija, 1952, s. 40). Zo štúdie vyplýva, že základnými oblastami výskumu, vyplývajúcimi zo Stalinovej práce *Marxizmus a otázky jazykovedy*, sú skúmanie história rôznych jazykov (predovšetkým ruštiny), a to najmä jej **gramatickej štruktúry**. Dôraz sa kladie na potrebu skúmania gramatickej stránky jazykov

ZSSR, najmä na výskum slovných druhov a gramatických kategórií. Neusporojivý stav v tejto oblasti sa pripisuje Marrovi. Autor príspevku vidí riešenie v hĺbkovej výskume historických gramatík konkrétnych jazykov a v historicko-porovnávacom aspekte. Úlohou časopisu je pomoc pri riešení základných problémov gramatiky v duchu stalinského učenia, ktoré poukazuje na späťosť gramatiky so základnou slovnou zásobou. V príspevku sa konštatuje, že problematika **lexikológie** nebola predmetom záujmu jazykovedcov pred vyjdením základných Stalinových prác, a to najmä oblasť histórie slovnej zásoby konkrétnych jazykov ZSSR. Veľký význam pre zodpovedanie otázok v oblasti historickej lexikológie a gramatiky má výskum **fonetickej štruktúry** konkrétnych jazykov. Zatial' čo marrovské učenie ignorovalo fonetické zákonitosti jazyka, riešenie teoretických otázok fonetiky a fonológie sa musí opierať o stalinské učenie, preto aj fonetické práce, ktoré vyšli pred Stalinovými *geniálnymi* prácami, sa musia prehodnotiť. Fonetické zákonitosti je nevyhnutné riešiť v **historicko-porovnávacom** aspekте. Časopis VJ bude klásiť dôraz na historickú a historicko-porovnávaciu jazykovedu. Princípom marxistickej jazykovedy je skúmanie histórie jazykov a **dialektológie** vo vzťahu k histórii národov. Autor podrobuje prísnej kritike dialektologické práce, napr. A. A. Šachmatova, R. I. Avanesova či prívržencov *nového učenia* o jazyku, napr. F. P. Filina a M. D. Maľceva, pretože nezohľadnili stalinské práce v oblasti metodológie a teórie dialektológie. Do popredia sa stavajú aj otázky **kultúry reči**. Problematika kultúry reči má byť zakotvená v **štylistike**. V jednotlivých jazykoch ZSSR je štylistika neprebádaná. Dôležitou úlohou časopisu VJ je osvetliť otázky kultúry reči a problematiku štylistiky. V rámci národných jazykov sa vyzdvihuje podpora určovania a kodifikovania štruktúry národných jazykov, rozpracovanie pravopisného systému, vydávanie normatívnych gramatík a slovníkov, rozvíjanie terminológie a teórie prekladu. Vymedzuje sa niekoľko **základných úloh v jazykovede Východu**, a to problematika stavby a rozvíjania národných jazykov na *Východe*, problémy slovnej zásoby v súčasných jazykoch (najmä otázky terminológie), problematika literárnych jazykov a otázka cudzích jazykov (Zadači sovetskogo jazykoznanija, 1952, s. 11 – 40).

V uvedenej štúdii sa kritizujú dovtedajšie prístupy v jazykovede. Do opozície sa stavia antimarxistické **marrovske**, tzv. nové učenie, a **stalinské** učenie, kritizuje sa idealizmus a štrukturalizmus v jazyku. Nové učenie o jazyku sa podľa autora negatívne prejavilo v stredných a vysokých školách tak, že sa vyžadovala sémantická analýza vety, syntaktický prístup ku všetkým jazykovým javom a výnimočná pozornosť sa sústredovala na hniezdovanie slov. To neumožnilo realizovať gramatický rozbor. Úloha sovietskej, stalinskej jazykovedy spočíva v odstraňovaní väznych nedostatkov marrovského učenia či v pretváraní historicko-porovnávacej metódy na báze dialektického a historického materializmu (Zadači svetskogo jazykoznanija, 1952, s. 5 – 7).

Negatívne sa hodnotí aj **sociologický prístup** k jazyku či koncepcia F. de Saussura a kritike podlieha aj anglo-americká lingvistika. Analýza Saussurovej

koncepcie poukazuje na protirečenie pri vydeľovaní reči ako individuálneho jasu a jazyka ako sociálneho produkta. Podľa autora je uvedená koncepcia chápnaná ako základ abstraktného psychologizmu. V nej sa neodráža vzťah jazyka k dejinám myslenia ani k dejinám spoločnosti, ale jazyk sa ukazuje ako sám v sebe uzavretý systém znakov. Teoretické východiská *sociologickej* školy stojia v opozícii k stalinskému učeniu o jazyku. **Sémantiku** chápe autor ako snahu odtrhnúť poznanie od reality. Podľa sémantikov nemá jazyk vzťah k poznaniu, pretože poznanie objektívneho sveta nie je možné. „*Sémantická filozofia, filozofia jazyka sa stáva v rukách amerických kapitalistov zbraňou sociálnej reformy*“ (Zadači svetskogo jazykoznanija, 1952, s. 10).

V štyridsaťstranej štúdii sa mnohé fakty cyklicky opakujú. Preto, ak zhrnieme informácie týkajúce sa smerovania VJ, môžeme konštatovať, že podľa autora článku patrí medzi **základné úlohy** VJ snaha vniest' do jazykovedy marxizmus, rozpracovať aktuálne problémy sovietskej jazykovedy v duchu stalinského učenia, likvidovať antivedeckú marrovskú náuku, organizovať diskusie o dôležitých otázkach jazykovedy, ako aj potreba vypracovať metodiku vyučovania jazykovedných disciplín v stredných a vysokých školách. Pozornosť by sa mala venovať jazykom jednotlivých národov ZSSR, terminológii, lexikografii či historii jazyka. Diskusia by mala byť venovaná aj otázke vnútorných zákonitostí vývinu jazyka. Vvedenie marxizmu do jazykovedy súvisí s potrebou bojať s „*antivedeckými idealistickými teóriami a závermi buržoáznych jazykovedcov západnej Európy*“ (Zadači svetskogo jazykoznanija, 1952, s. 5).

V prvom čísle časopisu VJ sa rieši aj dôležitá otázka, týkajúca sa **prípravy jazykovedných kádrov** v duchu stalinského učenia o jazyku. A. S. Čikobava (1952, s. 122) konštatuje, že kádrov je málo, čo zapríčinilo marrovskej učenie. Bez nových kádrov by sa však nemohla uskutočniť základná úloha stalinovského učenia, a to implementovať do jazykovedy marxizmus. Najväčšiu zodpovednosť za to by mali niesť univerzity a jazykovedné akademické inštitúty. Ak by „*metodologickou bázou marxistickej jazykovednej prípravy*“ neboli „*základy marxizmu-leninizmu či dialektický a historický materializmus*“, nároky na ašpirantov by boli aktuálne aj v súčasnosti. Od študentov sa vyžaduje znalosť určitej skupiny príbuzných jazykov, ovládanie história akéhokoľvek jazyka, vyžaduje sa dokonalé ovládanie a teoretické poznanie materinského jazyka, ako aj ovládanie jazyka s odlišnou gramatickou štruktúrou (napr. japonského, čínskeho a baskitského). Nevyhnutnosťou je tiež štúdium všeobecnej lingvistiky. Autor vidí ako najväčší problém to, že študenti nedosiahli počas vysokoškolského štúdia dostatočnú vedomostnú úroveň (neabsolvovali väčšinu uvedených kurzov), preto končia trojročnú ašpirantúru zväčša bez dopísania dizertačnej práce. Prácu dopisujú bud' s veľkým omeškaním, alebo ju už nikdy nedopíšu, a ašpirantúra je neúspešná. Vyslovuje však vieru, že kádrov bude mnogo, pretože „*taký je zákon rozvoja socialistickej vlasti*“ (Čikobava, 1952, s. 124 – 126). Dôležitosť otázky prípravy kádrov podciarkuje aj fakt, že sa uvedenou problematikou zaoberá aj nasledujúci príspevok *O strukture filologičeskich fakultetov*,

universitetov i podgotovke lingvističeskich kadrov v oblasti russkogo jazykoznanija. Autor sa odvoláva na názory V. V. Vinogradova, vtedajšieho riaditeľa Jazykovedného inštitútu Akadémie vied ZSSR, ktoré poukazujú na potrebu zameriť sa na súčasný stav jazyka a potom prejsť k štúdiu jednotlivých períod v historickom vývine jazyka. Upozorňuje na nutnosť špecializovať sa čo najskôr. Už maturant by mal poznať svoj budúci vedecký profil a podľa toho by sa mal zapísť na vysokoškolské štúdium. Kritizuje situáciu na filozofickej fakulte, kde sa študent rusistiky rozhoduje až v treťom ročníku pre štúdium jazykovedy alebo literatúry, zatiaľ čo študent nemčiny, španielčiny či francúzštiny sa profiliuje už v prvom ročníku. Napokon však uznáva, že lingvista-filológ nemôže byť úzky špecialista, a preto by mal ovládať aj jazykovedu, aj literatúru (N. S. Pospelov, 1952, s. 129 – 133).

Ďalšie príspevky prvého ročníka (napr. B. V. Gornung, V. D. Levin, V. N. Sidorov: *Problema obrazovanija i razvitiya jazykovych semej* či T. S. Šaradzenidze: *Processy differenciacii i integracii jazykov v svete učenija I. V. Stalina*) majú jednotnú štruktúru úvodnej časti. V prvom kroku sa autori odvolávajú na geniálne práce I. V. Stalina, v druhom kroku umocnia predošlý fakt popretím učenia N. Ja. Marra, d'alej osvetlia uvedenú problematiku na pozadí prác Engelsa a Marxa a v poslednom kroku načrtňu perspektív riešenia daného problému.

Nepochybne významné číslo je šieste číslo prvého ročníka VJ, v ktorom je uverejnený prejav Stalina na XIX. zjazde strany (zo 14. októbra 1952). Stalin je nielen autorom prejavu, ale aj autorom príspevku, preto je zarážajúce, že v texte zaznievajú aj nasledujúce formulácie, resp. komentáre, uvedené v zátvorkách, napr. „*Súdruh Stalin sa objavuje na tribúne, delegáti ho vítajú búrlivými, dlho neprestávajúcimi aplauzmi, ktoré prechádzajú do ovácií. Všetci vstávajú. Výkriky: Súdruhovi Stalinovi – hurá! Nech žije súdruh Stalin! Sláva veľkému Stalinovi!*“ (J. V. Stalin, 1952, s. 3). I napriek tomu, že prejav zaujíma popredné miesto v jazykovednom časopise, nezaznieva v ňom ani jedno slovo o jazyku či jazykovede; zato sa v ňom vyslovuje túžba po mieri a jeho ochranovaní, a to aj vďaka mierumilovným snahám Sovietskeho zväzu. Nasledujúca štúdia *Tridať piat' let okťabria i sovetskoje jazykoznanie* sa pokúša nájsť paralely medzi 35. výročím VOSR a sovietskou jazykovedou. V úvode sa vzdáva hold historickej reči veľkého učiteľa Stalina na XIX. zjazde komunistickej strany. Zjazd spolu s geniálnymi prácmi Stalina predstavujú bázu pre sovietskych jazykovedcov a vedcov vôleb. Ďalej sa pozornosť venuje VOSR, genéze ZSSR, prácam a názorom Lenina a Stalina. Konštatuje sa, že sovietska „*predotobrová*“ jazykoveda sa formovala pod vplyvom školy Baudouina de Courtenaya (ruským menom Ivan Alexandrovič Boduen de Kurte) v Kazani a neskôr v Petrohrade, ako aj zásluhou jeho študenta L. V. Ščerbu; d'alej pod vplyvom F. F. Fortunatova a A. A. Šachmatova. Po príchode marxizmu do jazykovedy sa však ponúkajú nové cesty. Jazykovedcom-súčasníkom autor vyčíta, že sa obracajú buď na rozvráčacov marxizmu, alebo na jazykovedcov Západu, namiesto toho, aby sa „*orientovali bezprostredne na klasikov marxizmu*“ (Tridať piat'

let októbra, 1952, s. 10). Vyzdvihuje sa práca V. V. Vinogradova *Russkij jazyk* (1947), ktorá bola ocenená *prémiou* Stalina. Naopak, za reprezentanta úpadku v oblasti teoretickej a praktickej dialektológie pokladá napr. Marrovho žiaka F. P. Filina.

V roku 1953 je vo VJ uverejnená štúdia V. V. Vinogradova *Voprosy jazykoznanija v svete truda I. V. Stalina „Ekonomičeskie problemy socializma v SSSR“ i rešenij XIX sjezda KPSS*. Vinogradov vidí súvislosť medzi uvedenou prácou Stalina a rozvojom jazyka v tom, že zákony (politickej ekonómie) sú historicky obmedzené, po istom čase ustupujú a prenechávajú miesto novým zákonom, ktoré nevznikajú vôleou ľudí, ale vznikajú na báze nových ekonomických podmienok. To naznačuje napr. zánik duálu a funkčné zmeny čísloviek. Ide o proces „*odumierania*“ elementov starej kvality, ktorý je dialekticky zviazaný s procesom akumulácie elementov novej kvality (Vinogradov, 1953, s. 4 – 7). Stalinova práca má obrátiť pozornosť sovietskych jazykovedcov na tie zmeny vo vývine jazykov ZSSR, ktoré súvisia so „*sociálno-ekonomickým progresom a kultúrnym rastom socialistickej spoločnosti, s jeho prechodom ku komunizmu*“ (Vinogradov, 1953, s. 11). **Úloha sovietskej jazykovedy** má spočívať v skúmaní a porovnávaní zákonitostí vývinu súčasných jazykov jednotlivých národov ZSSR, v skúmaní ich vzájomného ovplyvňovania, gramatickej stavby a štylistiky. VJ pokladajú za základné ľažiská výskumu v oblasti jazykovedy zákonitosti vývinu jazyka socialistických národov, gramatickú stavbu, slovnú zásobu, historické zákonitosti slovotvorby a významových zmien, jazyk folklóru, poézie, profesionálnej lexiky a odbornej terminológie. Aktuálnou otázkou je späťosť jazyka a myslenia. Opäť sa poukazuje na nutnosť zaoberať sa miestnymi dialektmi, rečovou kultúrou socialistického mesta a lexikou, ako aj na potrebu („*podľa odporúčaní Stalina*“) **historicko-porovnávacieho výskumu**. „*Výskum objektívnych historických zákonov vývinu jazyka, ukazujúci sa ako centrálny problém marxistickej jazykovedy, kladie hranicu medzi marxistickú jazykovedu a buržoázno-idealistickej jazykovedu*“ (Vinogradov, 1953, s. 9). Podľa autora predstaviteľa buržoázno-idealistickej filozofie jazyka nechápu jazyk ako súbor konvenčných znakov a pravidiel, ktoré môžu byť ľubovoľne nahradené inými; vo vývine jazyka akoby neboli žiadne zákonitosti a akoby sa všetko zakladalo na náhode. Vinogradov ďalej poukazuje na vyjadrenie Stalina, že formálna, povrchová analýza predstavuje nebezpečenstvo, ak neprihliada na „*sociálny obsah*“ a hlbkové procesy historického vývinu. V jazykovede by sa mali prehodnotiť otázky súvisiace s jej systémom, so štruktúrou jazyka, so vzťahom jednotlivých jazykovedných disciplín a najmä problematiku „*dostalinskéj*“ jazykovedy, týkajúca sa nejednotného vymedzenia predmetu a úloh morfológie, syntaxe, fonetiky, lexikológie, lexikografie, semaziológie, etymológie a štylistiky (Vinogradov, 1953, s. 7 – 8).

Časopis sa hlásí sa k myšlienkom prezentovaným na zjazdoch Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, k marxisticko-leninskej teórii, k stalinskému učeniu o jazyku, naopak, vystupuje proti buržoáznej ideológii a proti jej prežit-

kom v koncepciách sovietskych jazykovedcov (Vinogradov, 1953, s. 29). Predpokladá sa, že časopis budú využívať **mladí pracovníci** marxistickej jazykovedy. Vinogradov upozorňuje na kritiku VJ, ktorá súvisí s absenciou článkov vo *Voprosoch o slovanských jazykoch*, o otázkach **slavistiky**. Uvádzajú sa tu aj požiadavky na autorov a ich príspevky, pretože niektoré z nich majú „*ideologické chyby*“ alebo ide o nedostatky v samotnom výskume. Ideálny typ vedeckého príspevku by mal obsahovať bohatý materiál, krátke znázornenie tohto materiálu na konkrétnych príkladoch, prepojenie teoretických poznatkov, zo-všeobecnenia a hĺbkovej analýzy nového materiálu, a to v duchu stalinského učenia o jazyku (Vinogradov, 1953, s. 32).

Druhé číslo uvedeného ročníka sa začína smútočným príhovorom *Centrály* pri príležitosti úmrtia J. V. Stalina, ktorý svoj celý život odovzdal komunizmu a pod. V príhovore sa nespomínajú Stalinove jazykovedné zásluhy, ale poukazuje sa na stratu súdruha Stalina pre robotníkov, intelektuálov a všetkých pracujúcich. Zdôrazňuje sa potreba komunistickej strany a jej úlohy. Príhovor sa končí konštovaním, že nesmrteľné meno Stalina bude navždy žiť v srdciach sovietskeho národa. „*Nech žije veľká Komunistická strana Sovietskeho zväzu!*“

Príspevok *V. I. Lenin a voprosy jazykoznanija* (prekl. *V. I. Lenin a otázky jazykovedy*) z roku 1955 je ukázkou takého typu príspevkov, v ktorých sú otázky jazykovedy okrajovou záležitosťou. Príspevok je propagáciou teórie vedeckého komunizmu. Vyzdvihuje sa „*hrdinstvo*“ K. Marxa a F. Engelsa, ktorí odhalili, že základom rozvoja spoločenstva je *vytváranie hmotných statkov*, nevhnutných pre život ľudí (Kondrašov – Filippova, 1955, s. 3). Priestor je venovaný teórii a plánu uskutočnenia proletárskej revolúcie, ktoré rozpracoval Lenin. Konštatuje sa, že Lenin je zakladateľom KSSZ, že sformoval základné princípy národnej politiky Sovietskeho štátu, a nasleduje charakteristika VOSR. V súvislosti s jazykovedou sa poukazuje na to, že sovietski jazykovedci by sa mali učiť od Lenina, ktorého práce sú poznačené marxistickou dialektickou metódou. Majú v rukách mocnú zbraň, akou je „*marxizmus-leninizmus*“. Teória odrazu by mala byť teoretickou bázou, o ktorú by sa mali opierať jazykovedci pri riešení otázok súvisiacich s prepojením jazyka a myslenia. Lenin ustavične „*bojoval za národnú rovnoprávnosť, za právo každého národa na sebaurčenie, za jej právo rozvíjať materinský jazyk, svoju kultúru.*“ Bol „*proti násilnému vnučovaniu jedného celoštátneho jazyka (...)*“. Ruský jazyk sa v dôsledku „*bratskej spolupráce socialistických národov, bez akéhokoľvek níteného rozšírenia*“ stal materinským jazykom širokej masy mnaho jazykového Sovietskeho zväzu (Kondrašov – Filippova, 1955, s. 6).

VJ vychádzajú v 50. rokoch 20. storočia šest'krát ročne. Hlavným redaktorom časopisu je V. V. Vinogradov. V tomto čase do VJ prispievajú autori ako napr. J. V. Stalin, V. V. Vinogradov, V. D. Levin, P. S. Kuznecov, A. I. Smirnickij, G. V. Stepanov, R. I. Avanesov, A. V. Desnickaja, N. I. Konrad, N. Ju. Švedova, N. A. Kondrašov, A. A. Reformatskij, E. A. Zemskaja, V. D. Levin, M. M. Orlov, B. A. Serebrennikov, V. G. Admoni, N. S. Pospelov, E. D. Panfilov, S. D. Kacnel'son,

I. A Meľčuk, O. N. Trubačev, D. N. Šmelev, M. A. Borodina, ako aj dvojica V. A. Uspenskij a O. S. Achmanova (s ktorými korešpondoval A. V. Isačenko). V roku 1954 začína vo VJ publikovať dokonca aj F. P. Filin (Marrov žiak), kritizovaný v šiestom čísle prvého ročníka Voprosov. Koncom 50. rokov sa vo VJ objavujú odborné články aj od československých prispievateľov B. Trnku a K. Horálka. Charakter príspevkov časopisu je rozličný. Na popredných miestach sa publikujú príspevky vyzdvihujúce I. V. Stalina a V. I. Lenina, ďalej príspevky propagujúce posolstvo zjazdov Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, ale pozornosť sa venuje aj jazykovedným otázkam, napr. historii jazyka, syntaxi, slavistike, fonetike a fonológii, štýlistike, dialektológii, a to na pozadí ruštiny, moldavčiny, uzebeťtiny, románskych jazykov, japončiny, činštiny a pod. Ideológia sa v niektorých príspevkoch vyskytuje viac, v iných menej, ba dokonca vôbec. Vo štvrtom ročníku VJ sa vymedzuje 25 okruhov, ktorým by mal byť venovaný priestor, napr. história jazyka a história národa v súvislosti s problematikou vnútorných zákonov rozvíjania jazyka; o vzťahu gramatiky a lexiky; fonetika a fonológia; problematika synonymie. Tematický plán d'alejšieho ročníka sa zužuje na 12 bodov týkajúcich sa napr. princípov periodizácie histórie jazyka; základných princípov semaziologie a lexikológie; obsahu a úloh lingvistických kurzov na vysokých školách. Rubriky *Úvodné príspevky* (resp. neskôr ako dve rubriky *Úvod a Príspevky*), *Správy a poznámky*, *Diskusie*, *Dejiny jazykovedy* (resp. neskôr *Z dejín jazykovedy*), *Jazykoveda a škola*, *Tribúna čitateľa* (resp. neskôr *Listy redakcii*), *Kritika a bibliografia*, *Vedecký život* môžeme považovať za stále rubriky tejto dekády. Naopak, rubriky *Všeobecná časť*, *Výskum a špeciálne príspevky*, *Zahraničná jazykoveda* (resp. neskôr *Na stránkach zahraničných časopisov*), *Kritika buržoáznej jazykovedy* (orientujúca sa na kritiku zapadoeurópskej a americkej jazykovedy, napr. na kritiku amerických štrukturalistov), *Otzáky strojového prekladu* či *Dejatelia sovietskej jazykovedy* sa vyskytujú v jednotlivých číslach nepravidelne.

■ Príspevky A. V. Isačenka

V tomto období vychádzajú dva príspevky A. V. Isačenka. V prvom z nich (*O vzniknovenii i razvitiu „kategorii sostojanija“ v slavjanskich jazykach*, 1955) polemizuje s príspevkom A. B. Šapira, uverejnenom v druhom čísle VJ z roku 1955. V recenzii *O knige P. Ja. Černych „Očerk russkoj istoričeskoj leksikologii“*. (1957) dôkladne analyzuje a kritizuje knihu *Očerk russkoj istoričeskoj leksikologii* (P. Ja. Černych), pričom ponúka aj riešenia, resp. odpovede na otázky položené autorovi knihy.

Voprosy jazykoznanija – 60. roky

V 60. rokoch vychádza každoročne šest' čísel časopisu VJ (január – február: 1., marec – apríl: 2., máj – jún: 3., júl – august: 4., september – október: 5., november – december: 6.). Hlavným redaktorom je naďalej V. V. Vinogradov. Stálymi prispievateľmi sú P. S. Kuznecov, E. S. Kubriaková, V. G. Gak, N. Ju. Švedová, E. A. Zemskaja, F. P. Filin, V. V. Vinogradov, L. Doležel (Praha), B. A.

Serebrennikov, Ju. S. Apresian, Ja. Rigler (Lublana), D. S. Worth (Los Angeles), I. I. Revzin, Ju. S. Stepanov, A. A. Šachmatov, F. Daneš (Praha), V. A. Uspenskij, N. Ju. Švedova, G. Németh (Budapešť), J. Hamm (Viedeň), V. Z. Panfilov, R. O. Jakobson (Cambridge, USA), A. M. Ščerbak, A. A. Leontiev, I. A. Melčuk, S. K. Šaumjan, A. V. Bondarko, N. N. Prokopovič, B. A. Uspenskij, V. V. Lopatin, O. S. Achmanova, P. Ivić (Nový Sad), L. V. Ščerba, V. Skalička (Praha), E. Křížková (Praha), R. Růžička (Lipsko), V. G. Admoni, F. V. Mareš (Praha), M. Räsänen (Helsinki), S. Rospond (Vroclav), M. Mollova (Sofia), J. Bělič (Praha), J. Stolc (Bratislava), V. I. Georgiev (Sofia), M. Karas (Krakov), R. Sternemann (Berlín), A. A. Reformatskij, L. N. Smirnov, K. Gutschmidt (Berlín) a iní. Autori venujú pozornosť slovotvorbe, fonológií, morfológií, syntaxi, lexikológii a lexikografii, kultúre reči, štýlistike, historickej fonetike a lexikológii, a to na pozadí ruštín, tureckých, indických a uralských jazykov, češtín, gréčtin, germánskych jazykov, arménčiny, bulharského jazyka a ī.

K stálym patria rubriky *Diskusie*, *Materiály a správy*, *Kritika a bibliografia* (*Obzory*, *Recenzie*) a *Vedecký život*, naopak rubriky *Aplikovaná a matematická lingvistika*, *Z dejín jazykovedy*, *Listy redakcií*, *Na stránkach zahraničných časopisov*, *Konzultácie*, ako aj rubrika *Z lingvistickeho dedičstva* sa v jednotlivých číslach striedajú. V rubrike *Recenzie* sa nachádzajú recenzie poľských, ruských, arménskych, ukrajinských, amerických, českých, gruzínskych, moldavských, nórskych, srbských, nemeckých, bulharských a iných jazykovedcov. Recenzujú sa práce písané po **nemecky** (napr. H. Brinkmann: Die deutsche Sprache.; H. Pilch: Phonemtheorie I.; J. Németh: Die Türken von Vidin; E. Koschmieder: Beiträge zur allgemeinen Syntax, H. Meier: Deutsche Sprachstatistik. I-II.; J. Knobloch und al.: Sprachwissenschaftliches Wörterbuch.); V. Kiparsky: Russische historische Grammatik. I.), ako aj odborná literatúra písaná po **anglicky** (napr. G. Hüttl-Worth: Foreign words in Russian; L. Antal: Content, meaning, and understanding; J. Lyons: Structural semantics), **francúzsky** (napr. M. Cohen: Nouveaux regards sur la langue française; A. Julilland: Dictionnaire inverse de la language française), **taliansky** (M. L. Alinei: Dizionario inverso italiano), **česky** (napr. V. Šmilauer: Úvod do toponomastiky; J. Filipec: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie), **poľsky** (Z. Golab, A. Heinz, K. Polański: Słownik terminologii językoznawczej), **chorvátsky** (S. Babić: Sufiksalna tvorba pridjeva u suvremenom hrvatskom ili srpskom književnom jeziku) a **rusky** (napr. V. G. Admoni: Istoricheskij sintaksis nemeckogo jazyka; V. A. Uspenskij: Strukturnaja tipologija jazykov; A. M. Muchin: Funkcional'nyj analiz sintaksičeskikh elementov; M. A. Korostovcev: Vvedenie v egietskuju filologiju; O. S. Achmanova: Slovar lingvisticheskikh terminov; S. D. Kacnel'son: Sravnitel'naja akcentologija germaneskikh jazykov). V 60. rokoch sú v rubrike **Vedecký život** prítomné články, ktoré informujú o aktuálnych otázkach diskutovaných na medzinárodných zjazdoch slavistov. Ide o problematiku onomastiky (V. A. Nikonov: *Onomastika na V Meždunarodnom sjezde slavistov i slavjanskij toponomičeskij atlas*), otázky fonetiky a fonológie (V. K. Žuravlev: *Problemy fono-*

logii i fonetiki na V Meždunarodnom sjezde slavistov), syntaxe (S. I. Siatkovskij: *Osnovnyje problemy sintaksisa na V. Meždunarodnom sjezde slavistov*) či tematika VI. meždunarodnogo sjezda slavistov. O výsledkoch zasadania Medzinárodného komitétu slavistov informuje príspevok *Rešenija IX. zasedanija Meždunarodnogo komiteta slavistov*.

■ Príspevky F. P. Filina a A. V. Isačenka

V príspevku *Zametki o sostojeniji i perspektivach sovetskogo jazykoznanija* (Filin, 1965a, s. 15 – 29) Filin vyjadruje presvedčenie, že základy všeobecnej teórie sú založené na marxisticko-leninskej filozofii, čo umožňuje vytvoriť marxisticko-leninskú jazykovedu. Ďalej (pozitívne) hodnotí prácu sovietskych lingvistov (Kacnel'sona, Meščaninova a ī.). Kritike podrobuje americkú lingvistiku, ktorej vyčíta neúmerné tvorenie termínov, pričom by ho zaujímalo, do akej miery sú tieto lingvistickej termíny zrozumiteľné pre odborníkov. Poukazuje na vznik jazykovedných prúdov v 20. – 30. rokoch, ktoré odmietajú mladogramatický atomizmus. Aj štrukturalizmus pokladá za antitézu k mladogramatickému atomizmu. To, aký prúd zvíťazí (štrukturalizmus alebo tradičná jazykoveda), necháva na jazykovedcov. „*Nech sa jazykovedci sporia*“ (Filin, 1965a, s. 18). Odmieta morálny diktát, pretože „*diktáty nikdy nepriniesli vede výhody*“ (Filin, 1965a, s. 18). Štrukturalizmu vyčíta, že neprihliada na funkčnosť v jazyku. Za antitézu mladogramatického hnútia pokladá aj tzv. marrovské učenie, ktoré izolovalo sovietsku jazykovedu od zahraničnej jazykovedy. (Hoci bol Filin Marrovým žiakom, za čo bol kritizovaný v 50. rokoch na stránkach VJ, preorientoval sa na nový prúd v jazykovede a už marrovstvo kritizuje.) Čažkosti vidí v neschopnosti posúdiť z marxistického hľadiska práce, ktoré inklinovali k západoeurópskej a americkej jazykovede. Ďalej sa venuje otázke národného jazyka, ktorú osvetľuje na príklade ruského, nemeckého, čínskeho a poľského jazyka. Podľa jeho slov je otázka národného jazyka štrukturalistickým koncepciam vzdialená. Sovietska jazykoveda chce pokračovať v historicko-porovnávacom výskume materinských jazykov. Autor vymedzuje sedem okruhov, ktoré stojí pred sovietskymi jazykovedcami: 1. metodologické základy sovietskej jazykovedy, 2. národy a národné jazyky, 3. vnútrojazykové a mimojazykové faktory vývinu jazyka (jazyk a spoločnosť alebo sociológia jazyka), 4. jazyk a myslenie, 5. historicko-porovnávací výskum jazykov, 6. typologicko-porovnávacia charakteristika jazykov, 7. aplikovaná lingvistika (Filin, 1965a, s. 15 – 28). Vo štvrtom číslе tohto ročníka sa objavuje aj Filinova recenzia práce *V. M. Markova: K istoriji reducirivannych glasnykh v russkom jazyke* (Filin, 1965b). V treťom číslе posledného ročníka tohto decenia sa objavuje príepovok F. P. Filina (1969) *Iz istorii sintaktisa vostočnoslavjanskich jazykov. O forme imenitel'nogo padeža imenženskogo roda na -a (-ja) v značeniji akkuzativa*.

V 60. rokoch uverejňujú A. V. Isačenkovi vo VJ recenzie: *Dva posobija po istoričeskoj grammatike russkogo jazyka* (Isačenko, 1965) a *O grammatičeskom*

poriadke slov (Isačenko, 1966). V úvodej prvej recenzie vydeľuje niekoľko periód v rámci jazykovedy, a to mladogramatický atomizmus, marrizmus (ktorý odmieta analyzovať, pričom len poznámenáva, že jeho vplyv poznačil niektoré práce zo 40. a 50. rokov). Objektom recenzie sú dve príručky, a to práca **V. I. Borkovského a P. S. Kuznecova: Istoricheskaja grammatika russkogo jazyka** (1963, 512 s.) a práca **V. V. Ivanova: Istoricheskaja grammatika russkogo jazyka** (1964, 452 s.). V prvej z nich vyzdvihuje kapitolu **Fonetika** (P. S. Kuznecov), pričom oceňuje, že autor kapitoly prihliadal aj na iné práce, napr. venované ruskému prízvuku (V. Kiparsky, 1962), naopak v kapitole **Morfológia** vznáša výčitku v súvislosti s tým, že jej autor neberie do úvahy početné zahraničné publikácie. Hoci má niekoľko pripomienok aj ku kapitole **Syntax**, písanej V. I. Borkovským, celkovo túto učebnicu hodnotí ako najlepšiu vedeckú prácu svojho druhu (Isačenko, 1965, s. 129 – 135). Učebnicu V. V. Ivanova pokladá za ukážkovú. Oceňuje spôsob spracovania materiálu, príklady, ako aj to, že nie je „*prerozprávaním faktov, niekoľkokrát vysvetlených v iných učebniach*“ (Isačenko, 1965, s. 136).

V roku 1966 píše A. V. Isačenko (1966, s. 27 – 34) o ruskom slovoslede. Všíma si povrchovú a hĺbkovú štruktúru viet. Vymedzuje niekoľko typov viet, v ktorých analyzuje slovosled, a dokladá ich príkladmi.

Voprosy jazykoznanija – 70. roky

V roku 1969 zomiera hlavný redaktor VJ V. V. Vinogradov, preto je úvod prvého čísla 19. ročníka VJ venovaný jeho pamiatke (*Akademik Viktor Vladimirovič Vinogradov*). Vinogradov bol riaditeľom Inštitútu jazykovedy, predsedom Sovietskeho komitétu slavistov, ako aj Medzinárodného komitétu slavistov, či prezidentom Medzinárodnej asociácie prekladateľov ruského jazyka a literatúry. Okrem iného sa mu pripisuje založenie náuky o frazeologii, ako aj vytvorenie klasifikácie frazeologizmov. Vyzdvihuje sa jeho účasť na zostavení *Prekladového slovníka ruského jazyka* pod vedením D. N. Ušakova. Pokladá sa za pokračovateľa šachmatovskej a ščerbovskej tradície.

V 1. – 3. čísle VJ z roku 1970 je **V. V. Vinogradov** stále uvedený ako hlavný redaktor. Až v 4. – 6. čísle 19. ročníka a v 1. – 3. čísle nasledujúceho ročníka sa ako zástupca hlavného redaktora uvádzá **V. Ž. Žirmunskij**, ktorý zomiera v januári 1971. Od ďalšieho čísla (od 4/1971) sa hlavným redaktorom stáva P. F. Filin a jeho zástupcami sú V. Z. Panfilov a V. M. Solncev.

V **70-tých rokoch** sa časopis zaobrá takými otázkami, ako je napr. turecká areálna lingvistika; jazyk ruského práva; čínsky jazyk, románske jazyky či perzsko-iránske jazyky. Okrem tradičných rubrík sa tu nachádza rubrika *Jazykoveda vo zväzových republikách*. Do časopisu prispievajú V. G. Admoni, N. Ju. Šmidova, P. Ivić (Nový Sad), L. V. Kopecký (Praha), I. I. Revzin, N. A. Kondrašov, M. D. Stepanova, A. M. Muchin, F. P. Filin, B. A. Abramov, B. A. Uspenskij, O. S. Achmanova, A. N. Baskakov, M. Mollova (Sofia), V. Blanár (Bratislava, preklad zo slovenčiny L. N. Smirnov), Ju. D. Apresian, V. U. Dressler

(Viedeň), M. A. Borodina, V. M. Žirmunskij, J. Kuryłowicz (Krakov), E. A. Zemskaja, A. V. Desnickaja, J. Horecký (Bratislava), B. A. Serebrennikov, V. M. Solncev, A. V. Bondarko, K. H. Schmidt (Bochum), V. G. Gak, P. Ondrus (Bratislava), F. Kopečný (Brno), Ju. S. Maslov, O. N. Trubačev, V. Z. Panfilov, V. M. Solncev a iní.

Obdobie 70. rokov je späť s niekoľkými výročiami, na ktoré upozorňuje aj časopis VJ. Pri príležitosti **100. výročia narodenia V. I. Lenina** (1970) sú pre 19. ročník VJ príznačné príspevky ako *Štýl V. I. Lenina a úlohy textológie* (V. V. Vinogradov: Stil' V. I. Lenina i zadači tekstoplogii; v súvislosti s dvoma článkami uverejnenými v novinách Pravda sa v ňom polemizuje o tom, či možno ich autorstvo pripisať Leninovi, alebo nie); ďalej *Leninské princípy jazykovej politiky* (V. A. Avrorin: Leninskije principy jazykovoj politiki) či *Chápanie systému a štruktúry jazyka vo svetle dialeklického materializmu* (A. S. Melničuk: Poňatija sistemy i struktury jazyka v svete dialektičeskogo materializma). Pri príležitosti **50. výročia vzniku ZSSR** (1972) je vo VJ uverejnený príspevok s názvom *Leninskaja nacionálnaja politika i razvitie jazykov narodov SSSR*. V roku 1974 sú niektoré príspevky vo VJ venované **250. výročiu založenia Akadémie vied ZSSR**. F. P. Filin v článku *O slovare jazyka V. I. Lenina* (1974) vyjadruje nadšenie z toho, že v Inštitúte ruského jazyka AV ZSSR by sa malo začať pracovať na slovníku jazyka V. I. Lenina, ktorý by mal „*odraziť celé lexicálno-sémantické bohatstvo jazyka V. I. Lenina*“ (Filin, 1974, s. 3). Jazyk Lenina pokladá za najdôležitejší jav v histórii súčasného ruského jazyka, v ktorom sa odrážajú veľké úspechy marxizmu-leninizmu v otázkach filozofie, ekonomiky, práva atď).

Úvodná štúdia druhého čísla VJ z roku 1976 *Nekotoryje zadači sovetskogo jazykoznanija* je venovaný **25. zjazdu KSSZ**. O rok neskôr si časopis VJ pri pomína **60. výročie VOSR** prostredníctvom niekoľkých článkov, a to *Sovetskoje jazykoznanie: teoriya i praktika* (Filin, 1977); *Sovetskemu jazykoznaniju – 60. let* (Berezin, 1977); *Sovremenoje türkskoje jazykoznanije v SSSR. Itogi i problemy*. (Kononov, 1977) či *Rešenie nacionálno-jazykovych problem v sovetskuju epochu*. (Isajev, 1977).

Vo VJ z roku 1972 sa v rubrike Vedecký život sa pozornosť venuje prvému zasadaniu **Medzinárodnej komisie slovanských spisovných jazykov**, zriadenej v roku 1970 pri Medzinárodnom komitete slavistov, ktoréj členmi boli napr. A. Jedlička (Praha), E. Pauliny (Bratislava), B. Havránek (Praha), F. P. Filin (Moskva) či S. Urbanczyk (Krakov). Zasadanie sa uskutočnilo 15. – 17. septembra 1971 na Filozofickej fakulte v Bratislave. O dva roky neskôr, 17. 5. 1973, sa v Prahe konal seminár „*českých a slovenských jazykovedcov-komunistov*“ (Kondrašov, 1975, s. 140), na ktorom sa informovalo o stave československej jazykovedy. V piatom čísle VJ z roku 1975 sa nachádza recenzia na zborník referátov zo seminára, ktorý vyšiel pod názvom **O marxistickú jazykovedu v ČSSR** v roku 1974.

V liste (Ľ. Ďurovičovi) z 13. 6. 1974 sa Isačenko kriticky stavia k obsahovej náplni časopisu VJ. *Oni sa tam uvliekajú (tí najlepší z nich) semiotikou, cháp-*

nou veľmi široko (mythos, videnie sveta, 'Tekst' v nelinguist. smysle). Centrum Tartu a najlepší ľudia (Ivanov, Toporov, Lotman, Uspenskij, ect.) Hovoria o 'modelirujuščie sistemy', je to ale tiež odklon od imanentnej lingvistickej tematiky. Ale najlepšie sily sú tam inde až na Uspenského, ktorý produkuje strašne veľa a stačí i na lingvistiku. (...) Uvliekajú sa tiež razgovornoj rečju. Zbierajú pozorovania (nie vždy v priateľnej interpretácii), fonetické ('variatívnosť'), syntaktické, operujú neprinuždennym stylem, ktorý na mňa často robi dojem naprostého nedostatku rečovej kultúry, anakolútstva, raspuščennosti. (...) Hodne čítam a recenzujem a vidím, že veľká väčšina autorov tam píše inakšie ako my, a začínam sa pytiať, či som oprávnený ich kritizovať z našich pozícií.

V tom istom roku je vo VJ v príspevku *Neskoľko spornych voprosov russkoj slovoobrazovatel'noj morfonologii*. (Lopatin – Uluchanov, 1974) kritika zamieraná na teóriu o slovotvornej morfonológií A. V. Isačenka a D. S. Wortha, pričom v mnohých prípadoch hraničí kritika V. V. Lopatina a I. S. Uluchanova s iróniou, napr.: „Автор ограничивается этими утверждениями, не приводя никаких доказательств того, что отсекаются именно морфемы. Единственным доказательством 'морфемности ,усекаемых' отрезков оказывается то, что они... ,усекаютсѧ“ (Lopatin – Uluchanov, 1974, s. 57). Podobný charakter má príspevok F. P. Filina (1978) *O speciaľnych teorijach v jazykoznaníi*. Filin ironizuje článok V. A. Zveginceva *Strukturalizm v lingvistike*, v ktorom sa uvádza, že štrukturalizmus je špeciálnou teóriou v rámci jazykovedy. Filin požíva vyjadrenia ako „Najprv sa pozrime, ako vníma V. A. Zvegincev ligvistický štrukturalizmus a jeho špeciálnu teóriu...“ alebo „Nechajme bokom subjektívne hodnotenie situácie vo zahraničnej jazykovede (vôbec nie je taká, ako si ju predstavuje V. A. Zvegincev – v zahraničnej lingvistike je urobeného mnoho v rámci štrukturalizmu) a úplné ignorovanie toho, čo dosiahla sovietska jazykoveda, ktorá sa vyvíjala prevažne mimo štrukturalizmu, a pozastavíme sa len pri „špeciálnej teórii“ štrukturalizmu, ako ju sformuloval V. A. Zvegincev“ (Filin, 1978, s. 18; preklad M. F.).

Russian Linguistics – 70. roky

V roku 1974 vychádza prvý ročník časopisu *Russian Linguistics* (ďalej RL) s podtitulom Medzinárodný časopis pre štúdium ruského jazyka. Medzinárodný charakter podčiarkuje anglický názov, ako aj ostatné údaje uvedené na obálke a tiráži časopisu po anglicky. Články sú pisané v ruštine, ale dovolená je i angličtina. Časopis predstavuje „medzinárodné fórum slavistov, pracujúcich v rýchle sa rozvíjajúcej oblasti ruskej lingvistiky v celej jej pestrosti.“ V RL je prítomný tradičný štrukturalistický, ale i v tom čase sa rodiaci transformačný prístup k otázkam synchrónnej a diachrónnnej gramatiky; pozornosť sa venuje fonetike a fonológii, syntaxi a sémantike ruského a staroruského jazyka, ako aj filologickým otázkam ruských a staroruských textov a ich analýze. Kedže vo svete vzrástol počet vedcov zaobrajúcich sa ruským jazykom, zakladatelia časopisu RL považovali za potrebné vytvoriť medzinárodný orgán, ktorého

cieľom by bolo publikovanie aktuálnych článkov z ruskej jazykovedy a ruskej lingvistickej poetiky. Podčiarkuje sa fakt, že redaktor i členovia redakčnej rady zaujímajú v rámci ich redakčnej práce neutrálnu pozíciu vo vzťahu k existujúcim teoretickým smerom a lingvistickej školám. V časopise sú a budú publikované odborné články týkajúce sa všeobecných či špecifických aspektov rôznych problémov ruského jazyka, ako aj informácie o medzinárodných kongresoch a a konferenciách, a taktiež o postavení ruštiny v rozličných častiach sveta.

A. V. Isačenko pokladá za dôležité oficiálne informovať o zdroe nového časopisu cez Jazykovedný ústav v Moskve aj F. P. Filina. V korešpondencii sa nachádza odpoveď Filina a Panfilova na tento list, ktorá má provokatívny charakter. Blahoželajú ku vzniku nového rusistického časopisu a dúfajú, že sa časopis bude vydávať na potrebnej vedeckej úrovni a bude zaujímavý pre špecialistov (list zo 7. 2. 1974). Štipľavejšia je hádam odpoveď Isačenka, ktorý v mene členov redakčnej rady odkazuje Filinovi, že zárukou odbornej úrovne časopisu je nepochybne odborný profil vydavateľa. Ubezpečuje ho, že články nebudú mať marrovský charakter. Zároveň mu pripomína, že sa naňho neobracal so žiadostou o hodnotenie kvality, ale s návrhom spolupráce. Vyzdvihuje prvenstvo a jedinečnosť časopisu RL, čo sa týka zamerania na teoretické otázky ruského jazyka (list z 5. 4. 1974).

V redakčnej rade sú zastúpení jazykovedci z celého sveta, napr. H. Birnbaum (Los Angeles), L. Ďurovič (Lund), V. Kiparsky (Helsinki), R. L'Hermmitté (Paríž), J. Marvan (Austrália), R. Růžička (Lipsko), W. Witkowski (Krakov) či D. S. Worth (Los Angeles). V časopise sú nasledovné rubriky: Articles; Review Article; Discussions; Reviews; Bibliographical survey a Notes. Jednotlivé čísla prvého ročníka vychádzajú v týchto intervaloch: júl 1974 (1.), november 1974 (2.), december 1974 (3./4.); druhý ročník: marec/jún 1975 (1./2.), september/december 1975 (3./4.), tretí ročník: marec 1976 (1.), september 1976 (2.), október/december 1977 (3./4.); štvrtý ročník: december 1978 (1.), december 1979 (2.), február 1980 (3.), apríl 1980 (4.). Hlavným redaktorom prvého, druhého a tretieho ročníka RL je A. V. Isačenko, zástupcami redaktora sú Eva Ritter (Klagenfurt) a N. M. Salnikow (Klagenfurt). 19. 3. 1978 A. I. Isačenko zomiera. Hlavnými redaktormi sa od štvrtého ročníka (december 1978) stávajú L. Ďurovič a A. G. F. van Holk.

■ Príspevky A. V. Isačenka

V poslednom dvojčíslí prvého ročníka RL sú uverejnené štyri recenzie

A. V. Isačenka: *Menge-Verbeeck, R.: Nullsuffix und Nullsuffigierung im Russischen. Zur Theorie der Wortbildung* (1974a); „Naziratel“ (*Izdanie podgotowili V. S. Gol'senko, R. V. Bachturina, i I. S. Filippova*) (1974b); *Old Russian derived nominals in -nie, -tie. A syntactic study* (1974c); *Uluchanov, I. S.: O jazyke drevnej Rusi, „Leksika drevnej Rusi v popul'arnom izloženii“* (1974d). Ďalšie dve recenzie: *Samsonov, N. G.: Drevnerusskij jazyk a Panzer, B.: Struktury des Russischen* vychádzajú v poslednom dvojčíslí druhého ročníka RL.

V treťom ročníku sa A. V. Isačenko (1976a) venuje posudzovaniu Slovníka ruského jazyka XI. – XVII. storočia. Autorom slovníka vyčíta ignorovanie literatúry o historickej lexikografii, nesprávne abecedné poradie, nepresný, ba až chybný výklad hesiel, chybnú interpretáciu a nesprávny preklad staroslovenských hesiel, ako aj neznalosť cirkevnoslovanskej syntaxe.

Diskusný príspevok Isačenka (1976b) týkajúci sa práce Lopatina (*Glagol'naja osnova i struktura otglagochnog slova v russkom jazyke*, 1975) je kvázi odpoveďou na kritiku teórie Isačenka a Wortha zo strany Lopatina a Uluchanova vo VJ z roku 1974 (pozri vyššie). A. V. Isačenko objasňuje svoj prístup k niektorým slovotvorným javom a porovnáva ho s prístupom Lopatina. V závere vyjadruje presvedčenie, že výmena názorov v rámci pracovnej diskusie pomôže pri rozvoji teórie ruskej slovotvorby.

4. apríla 1976 zomiera L. V. Kopeckij, ktorého spomienke je venovaný úvodný príspevok posledného dvojčlánka tretieho ročníka RL. Isačenko (1977b) píše, že ruská veda stratila ďalšieho zo svojich verných služobníkov, nepodplatiel'ných a obetavých ľudí, pracujúcich na poli jazyka a literatúry.

V ďalšom príspevku (Isačenko, 1977a) veľmi pozitívne hodnotí prácu Lotmana a Uspenského: *Spory o jazyke v načale XIX v. kak fakt russkoj kul'tury*. Prístup k uvedenej problematike pokladá za netriviálny a prácu odporúča každému seriánemu rusistovi.

Po smrti Isačenka, sú v prvom čísle štvrtého ročníka uverejnené ešte dve recenzie. V prvej Isačenko (1978a) posudzuje dizertačnú prácu nemeckého rusista P. W. Schönleho (*Zur Wortbildung im modernen Russisch*). V úvode vyzdvihuje zorientovanosť autora v problematike súčasnej lingvistiky a naráža na „*neznámy*“ termín synpleremika, na čo reaguje, že „za fasádou módnej terminológie“ sa skrýva v podstate to, čo môžeme nájsť v Doroszewského prácach o slovotvorbe. I napriek niekoľkým pripomienkam, hodnotí prácu pozitívne. Ďalšia recenzia (Isačenko, 1978b) sa týka práce N. B. Thelina o morfológii ruského jazyka, ktorej nedostatkom je to, že sa v nej neberie do úvahy syntakticko-derivačná teória Doroszewského, ako ani práce Apresiana a Melčuka.

Ďalšie čísla a ročníky RL vychádzajú už bez mena A. V. Isačenko.

Literatúra

- Akademik Viktor Vladimirovič Vinogradov. In: *Voprosy jazykoznanija*, 1970, roč. 19, č. 1, s. 3 – 18.
- AVRORIN, Valentin Alexandrovič: Leninskije principy jazykovoj politiki. In: *Voprosy jazykoznanija*, 1970, roč. 19, č. 2, s. 6 – 16.
- BEREZIN, Fedor Michailovič: Sovetskemu jazykoznaniju – 60. let. In: *Voprosy jazykoznanija*, 1977, roč. 26, č. 5, s. 13 – 26.
- ČIKOBAVA, Arnولد Stepanovič: O podgotovke specialistov po obščemu jazykoznaniju. In: *Voprosy jazykoznanija*, 1952, roč. 1, č. 1, s. 122 – 126.
- FILIN, Fedor Petrovič: Drevnerusskije dialektnye zony i proischoždenije vostočno-slavjanskich jazykov. In: *Voprosy jazykoznanija*, 1952, roč. 19, č. 5, 1970, s. 3 – 14.

FILIN, Fedor Petrovič: Zametki o sostojeniji i perspektivach sovetskogo jazykoznanija. In: Voprosy jazykoznanija, 1965a, roč. 14, č. 2, s. 15 – 29.

FILIN, Fedor Petrovič: V. M. Markov: K istoriji reducirsovannyh glasnyh v russkom jazyke. In: Voprosy jazykoznanija, 1965b, roč. 15, č. 4, s. 137 – 143.

FILIN, Fedor Petrovič: Iz istorii sintaktisa vostočnoslavjanskich jazykov. O forme imeniteľnogo padeža imenženskogo roda na -a (-ja) v značeniji akkusativa. In: Voprosy jazykoznanija, 1969, roč. 18, č. 3, s. 70 – 82.

FILIN, Fedor Petrovič: K probleme proizchoždenija slavianskich jazykov. In: Voprosy jazykoznanija, 1972, roč. 21, č. 5, s. 3 – 11.

FILIN, Fedor Petrovič: O slovare jazyka V. I. Lenina. In: Voprosy jazykoznanija, 1974, roč. 23, č. 6, s. 3 – 10.

FILIN, Fedor Petrovič: Sovetskoje jazykoznanie: teorija i praktika. In: Voprosy jazykoznanija, 1977, roč. 26, č. 5, s. 3 – 12.

FILIN, Fedor Petrovič: O speciaľnych teoriach v jazykoznanii. In: Voprosy jazykoznanija, 1978, roč. 27, č. 2, s. 17 – 25.

GORNUNG, Boris Vladimirovič – LEVIN, Viktor Davidovič – SIDOROV, Vladimir Nikolajevič: Problema obrazovanija i razvitija jazykovych semej. In: Voprosy jazykoznanija, 1952, roč. 1, č. 1, s. 41 – 64.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: O vozniknenii i razvitiu „kategorii sostojanija“ v slavjanskich jazykach. In: Voprosy jazykoznanija, 1955, roč. 4, č. 6, s. 48 – 65.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: O knige P. Ja. Černych „Očerk russkoj istoričeskoj leksikologii“. In: Voprosy jazykoznanija, 1957, roč. 6, č. 3, s. 119 – 127.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Dva posobija po istoričeskoj grammaticke russkogo jazyka. In: Voprosy jazykoznanija, 1965, roč. 14, č. 4, s. 129 – 137.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: O grammatičeskem poriadke slov. In: Voprosy jazykoznanija, 1966, roč. 15, č. 6, s. 27 – 34.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Menge-Verbeeck, R.: Nullsuffix und Nullsuf-figierung im Russischen. Zur Theorie der Wortbildung. In: Russian Linguistics, 1974a, roč. 1, č. 3/4, s. 327 – 332.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: „Naziratel“ (Izdanie podgotovili V. S. Golšenko, R. V. Bachturina, i I. S. Filippova). In: Russian Linguistics, 1974b, roč. 1, č. 3/4, s. 333 – 334.

ISAČENKO, A. V.: Nilsson, B.: Old Russian derived nominals in –nie, -tie. A syntactic study. In: Russian Linguistics, 1974c, roč. 1, č. 3/4, s. 335 – 338.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Uluchanov, I. S.: O jazyke drevnej Rusi. „Leksi-ka drevnej Rusi v popuľarnom izloženii“. In: Russian Linguistics, 1974d, roč. 1, č. 3/4, s. 339 – 344.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Panzer, B.: Strukturen des Russischen. In: Russian Linguistics, 1975a, roč. 2, č. 3/4, s. 342 – 347.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Samsonov, N. G.: Drevnerusskij jazyk. In: Russian Linguistics, 1975b, roč. 2, č. 3/4, s. 338 – 341.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Slovar russkogo jazyka XI–XVII vv. (gl. red. S. G. Barchudarov), Vyp. 1 (A – B), Slovar russkogo jazyka XI–XVII vv. Ukazatel' istočnikov v porjadke alfavitika sokraščennych oboznačenij (Gekker, S. F.). In: Russian Linguistics, 1976a, roč. 3, č. 1, s. 63 – 81.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Glagol'naja osnova i struktura otglagoľnog slova v russkom jazyke. In: Russian Linguistics, 1976b, roč. 3, č. 2, s. 157 – 161.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Ju. Lotman i B. Uspenskij: „Spory o jazyke v načale XIX. v kak fakt russkoj kul'tury. („Proisšestvie v carstve tenej, ili Sud'bina rossijskogo jazyka“ – neizvestnoe sočinenie Semena Bobrova“). In: Russian Linguistics, 1977a, roč. 3, č. 3/4, s. 305 – 311.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Leontij Vasiljevič Kopeckij. In: Russian Linguistics, 1977b, roč. 3, č. 3/4, s. 217 – 220.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Schöngle, P. W.: „Zur Wortbildung im modernen Russisch.“ [K voprosu o slovoobrazovanii v SRJa], Slavistishce Beiträge, Bd. 90, Verlag Otto Sagner, München 1975, 195 s. In: Russian Linguistics, 1978a, roč. 4, č. 1, s. 75 – 79.

ISAČENKO, Alexander Vasilievič: Thelin, N. B.: Notes on general Russian morphology. In: Russian Linguistics, 1978b, roč. 4, č. 1, s. 80 – 82.

ISAJEV, Magomet Izmailovič: Rešenie nacionaľno-jazykovych problem v sovetskuju epochu. In: Voprosy jazykoznanija, 1977, roč. 26, č. 6, s. 3 – 12.

KONDRAŠOV, Nikolaj Andrejevič: „O marxistickú jazykovedu v ČSSR.“ In: Voprosy jazykoznanija, 1975, roč. 24, č. 5, s. 140 – 143.

KONDRAŠOV, Nikolaj Andrejevič – FILIPPOVA, V. M.: V. I. Lenin i voprosy jazykoznanija. In: Voprosy jazykoznanija, 1955, roč. 4, č. 1, s. 1 – 6.

KONONOV, Andrej Nikolajevič: Sovremenoje ūrkskoje jazykoznanije v SSSR. Itogi i problemy. In: Voprosy jazykoznanija, 1977, roč. 26, č. 3, s. 13 – 26.

Leninskaja nacionaľnaja politika i razvitie jazykov narodov SSSR. In: Voprosy jazykoznanija, 1972, roč. 21, č. 6, s. 3 – 8.

LOPATIN, Vladimir Vladimirovič – ULUCHANOV, I. S.: Neskoľko spornych voprosov russkoj slovoobrazovateľnoj morfonologii. In: Voprosy jazykoznanija, 1974, roč. 23, č. 3, s. 57 – 69.

MELNIČUK, Alexander Savič: Poňatija sistemy i struktury jazyka v svete dialektičeskogo materializma. In: Voprosy jazykoznanija, 1970, roč. 19, č. 1, s. 19 – 32.

Nekotoryje zadači sovetskogo jazykoznanija. In: Voprosy jazykoznanija, 1976, roč. 25, č. 2, s. 3 – 5.

NIKONOV, Vladimir Andrejevič: Onomastika na V. Meždunarodnom sjezde slavistov i slavjanskij toponimičeskij atlas. In: Voprosy jazykoznanija, 1964, roč. 13, č. 2, s. 141 – 145.

POSPELOV, Nikolaj Semenovič: O strukture filologičeskich fakultetov universitetov i podgotovke lingvističeskikh kadrov v oblasti russkogo jazykoznanija. In: Voprosy jazykoznanija, 1952, roč. 1, č. 1, s. 127 – 133.

Rešenie IX zasedanja Meždunarodnogo komiteta slavistov. In: Voprosy jazykoznanija, 1966, roč. 15, č. 2, s. 169.

SIATKOVSKIJ, S. I.: Osnovnyje problemy sintaksisa na V Meždunarodnom sjezde slavistov. In: Voprosy jazykoznanija, 1964, roč. 13, č. 3, s. 154 – 161.

STALIN, Josif Vissarionovič: Reč na XIX sjezde Partii. In: Voprosy jazykoznanija, 1952, roč. 1, č. 6, s. 3 – 6.

ŠRADZENIDZE, Tinatin Semenovna: Processy differenciacii i integracii jazykov v svete učenija J. V. Stalina. In: Voprosy jazykoznanija, 1952, roč. 1, č. 1, s. 65 – 80.

Tematika VI Meždunarodnogo sjezda slavistov. In: Voprosy jazykoznanija, 1966, roč. 15, č. 2, s. 170.

Tridcat'piat' let okťabria i sovetskoje jazykoznanie. In: Voprosy jazykoznanija, 1952, roč. 1, č. 6, s. 8 – 24.

VINOGRADOV, Viktor Vladimirovič: Stil' V. I. Lenina i zadači tekstologii. In: Voprosy jazykoznanija, 1970, roč. 19, č. 2, s. 3 – 5.

VINOGRADOV, Viktor Vladimirovič: Voprosy jazykoznanija v svete truda J. V. Stalina „Ekonomičeskie problemy socializma v SSSR“ i rešenij XIX sjezda KPS. In: Voprosy jazykoznanija, 1953, roč. 2, č. 1, s. 3 – 33.

Zadači sovetskogo jazykoznanija v svete trudov J. V. Stalina a žurnal „Voprosy jazykoznanija“. In: Voprosy jazykoznanija, 1952, roč. 1, č. 1, s. 3 – 40.

ŽURAVLEV, Vladimir Konstantinovič: Problemy fonologii i fonetiki na V Meždunarodnom sjezde slavistov. In: Voprosy jazykoznanija, 1964, roč. 13, č. 2, s. 137 – 140.

Pôvod mien typu *Korintskí*

(Príspevok odznel na XVI. kolokviu mladých jazykovedcov

8. – 10. 11. 2006 v Častej-Papierničke)

Juraj Hladký

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Náboženská spisba predstavovala a podnes predstavuje významnú oblasť slovenskej filológie. Nielenže je výrečným dokladom o podmienkach vývinu slovenského jazyka, ale náboženská tvorba v slovenskom jazyku v predspisovnom období podporovala požiadavku na normovanosť národného jazyka a v ďalších obdobiah ovplyvňovala aj dynamiku vývinu spisovnej normy. V našom príspevku sa budeme zaoberať dynamikou slovotvornej stránky daktoričkých etnických a obyvateľských mien v katolíckych a evanjelických prekladoch Svätého Písma.

Jazykovedný materiál sme excerptovali z viacerých vydani Biblie, konkrétnie z novozákonnych epištol sv. Pavla. Na daktoričkých miestach ako doklady použijeme aj obyvateľské alebo etnické mená excerptované z iných častí Nového zákona. Dôraz pritom kladieme na diachrónny aspekt v zaznačovaní etnických a obyvateľských mien v Novom zákone. Diachrónny pohľad ukazuje úsilie po presadzovaní takých podôb, ktoré sú pre slovenčinu organické a vychádzajú z jazykového úzu. Zameriame sa najmä na jazykové príčiny písania vlastných mien v podobe substantivizovaných adjektív (napr. *Korintskí*) a v podobe substantív (*Korint'ania*).

Grafické fixovanie (zaznamenávanie) vlastných mien cudzieho pôvodu predstavovalo pomerne veľký problém skriptorom či prekladateľom od najstarších čias. Už mnich Chrabr vo svojej obhajobe slovanského písma známej pod názvom *O písmenách* naznačil problémy, ktoré mali neslovanskí pisári v zaznačovaní slovanských hlások v latinskom jazyku. Tieto a ďalšie príčiny (porov. Hladký, 2004, s. 15) sa prejavili v tom, že slovenské vlastné mená bývali zaznamenávané v latinských, maďarských a nemeckých listinách nepresne, ba neraz sa ich pôvod-

ná podoba nedá úplne spoľahlivo rekonštruovať. V prípade prekladov Biblie však vzniká úplne odlišná situácia v zaznamenávaní vlastných mien, pretože prekladateľ sa pridŕža vyšej autority a tou je originál textu, ktorý prekladá.

Slovenskí prekladatelia Biblie zachovávali etymologický princíp v písaní vlastných mien osád, miest a pod. (napr. Thessaloniké: ... v meste Solúnskom, čili Thesalonickom..., K 1882, s. 372; ... Thessalonickým..., K 1882, s. 294). Etymologický princíp pri tvorbe vlastných mien s ohľadom na diachróniu môžeme vysvetliť azda aj istou príznakovosťou cudzieho vlastného mena, vyplývajúcou z jeho exotickosti. Neistota v spôsobe zapisovania takýchto mien sa neraz prejavuje aj v existencii viacerých grafických variantov jedného mena a, prirodzene, postupne viedla k úsiliu po adaptácii cudzích mien do slovenčiny (táto problematika je aktuálna podnes; porov. napr. príspevky J. Doruľu, K. Buzássyovej, M. Považaja, P. Valachoviča a iných v zborníku *Problémy adaptácie cudzích mien v slovenčine* z r. 2002). Spomínaná neistota sa neraz prejavuje aj v chybne odvodených obyvateľských menách, napr. *Prwnej Epiβtola k Tesalonicenským (S.) Pawla Apoβtola* (B 1920, s. 202), ...písal ku všetkým mešťanom jednotlivých miest, ako k Rimanom, Korintským, Efeským, Filipenským, Kolossenským a Thesalonickým (K 1882, s. 294) atď.

Prvým slovenským prekladom Biblie je takzvaný kamaldulský preklad z polovice 18. storočia. Ide o preklad z Vulgáty do kultúrnej západnej slovenčiny, možno povedať, kamaldulského typu (Majtán, 1996, s. 115). Ján Doruľa na vysvetlenie uvádzá, že preklad vznikol na území východného Slovenska a jeho jazyk je slovenčina so západoslovenským základom. Hoci kamaldulskí mnísi prekladali text priamo z Vulgáty, prihliadali však aj na české a poľské preklady Biblie, najmä na text českej Svätováclavskej Biblie. Nezameriavali sa však na doslovny preklad, ale do textu sa usilovali vnášať prvky charakteristické pre (slovenský) živý hovorený jazyk (Doruľa, 2002, s. 9 – 69). V kamaldulskom preklade Biblie nachádzame obyvateľské mená výlučne v podobe substantivizovaných adjektív, ktoré vznikli elipsou (*Epiβtola Swatého Pawla Apósstola k Rjmským* s. 607, ...žádal nawsstjwiti Rjimskich... s. 607, *Epiβtola Swatého Pawla Apósstola Korýntským* s. 627, ...*Korýntskym* s. 646, *k Galatskym* s. 660, *k Efezskym* s. 667, *k Filipynskym* s. 674, *k Kolocenskym* s. 679, *k Thessalonycénskym* s. 683).

Pvým tlačeným slovenským prekladom Biblie je preklad ostrihomského kanonika Juraja Palkoviča (1763 – 1835). Ide o preklad do bernolákovskej spisovnej slovenčiny, ktorá napokon takisto vyrástla na podklade kultúrnej západoslovenčiny. V Palkovičovom preklade Biblie (1829) sa vyskytujú novozákonné obyvateľské mená v substantívnej podobe, ktorá už má bližšie k živému jazykovému úzu (*List Sw. Pawla Aposstola k Rimanom* s. 751, *ku Galatom* s. 813, ale *k Tesalonicenskím (Solunianom)* s. 540), no ukazuje sa, že popri týchto podobách sa pravdepodobne pridržiava aj starších prekladateľských tradícií a autorít (český preklad Biblie F. Procházku; Majtán, 1992, s. 116), na čo môžu upozorňovať podoby *ku Korintským* s. 775, *k Efeszskim* s. 821, *k Filipenskym* s. 829, *ku Kolosenskym* s. 835.

Istá rozkolísanosť medzi substantívnymi podobami OM (utvorenými sufiksom *-an/-čan*) a substantivizovanými adjektívami môže byť spôsobená aj tým, že v jazykovom úze obyvateľov západného Slovenska sa podnes používajú obyvateľské mená vo funkcií rodinných mien (alebo „prídomkov“) a v podobe substantivizovaných adjektív, resp. mien, ktoré vznikli elipsou (napr. *udvornockí* „dvorníčki [obyvatelia], Dvorničania“, *bratislavskí* „Bratislavčania“; z jazykovokomunikačného hľadiska pritom nemáme na mysli všetkých obyvateľov Dvorníkov alebo Bratislav, ale „členov našej rodiny, ktorí bývajú v Dvorníkoch alebo v Bratislave“). Z diachrónneho hľadiska sa tvorenie obyvateľských mien, s ktorým sa stretávame v Kamaldulskej aj Palkovičovej Biblia, vôbec nemuselo cítiť ako príznakové, hoci, pochopiteľne, produktívnejšie istotne bolo tvorenie obyvateľských mien v podobe substantív (ukazujú to napr. doklady z 15. storočia: *Zilinczennie* „Žilinčania“; doklad I. Kniezsu použil E. Pauliny, 1983, s. 89).

Ukazuje sa takisto, že v katolíckej homiletickej tvorbe sa v 19. storočí striktne dodržiava písanie obyvateľských mien výlučne v podobe substantivizovaných adjektív (s pravidelnou výnimkou mena *Rimania*, ktoré sa dôsledne používa iba v substantívnej podobe), napr. ...sv. Pavel v liste Efeským... (K 1882, s. 306), ...celého tohto listu ku Galatským... (s. 294), ...k Rimanom, Korintským, Efeským, Filippenským, Kolossenským a Thessalonickým... list ku Galatským... a Galatskí ho prijali... (s. 294), ...list k Efeszským vo väzení... (s. 323), ...ohovárali židovskí kresťania aj pred Rimanmi... (s. 295), ...píše Židom sv. Pavel a zas ku Korintským... (s. 344), ...v liste k Rimanom... (s. 346), ...volá sv. Pavel k Efeszským... (s. 334), ...Efeszskí boli ostali... (s. 334, 329), ...z mesta Albi, nazývali ich Albigenškými... (s. 329) atď.

Z dokladov takisto vyplýva, že etnické mená (substantíva) sa píšu vždy s veľkým písmenom (*píše Židom* K 1882, s. 344, *vo vojne proti Peržanom* s. 339 atď.), vo forme vzťahového adjektíva sa píšu s malým začiatočným písmenom (*cisár rímsky, kráľ francúzsky, biskup parížsky* K 1882, s. 290, *tábor filištínsky* s. 313). Ak však ide o vzťahové adjektívum odvodené od ojekonyma (od mena osady alebo mesta), píše sa vždy s veľkým začiatočným písmenom, a to aj v spojení so substantívom, napr. *v meste Solínskom, čili Thesalonickom, mešťania Solínsky, mesto Solínske* (K 1882, s. 372 – 373; porov. takisto predchádzajúce príklady). Ukazuje sa teda, že bez výnimky sa uplatňuje dištinktivnosť v spôsobe písania odvodených etnických a odvodených obyvateľských mien.

Zotravávanie pri obyvateľských menách, ktoré vznikli elipsou (*Solínski, Efeszskí* a ī.) v katolíckych prekladoch Biblie aj v 19. storočí a v evanjelických prekladoch až podnes môžeme vysvetliť ešte jedným spôsobom, a ten vychodí zo samej podstaty obyvateľských mien. Ide o označenie ľudí podľa príslušnosti k miestu (bydlisku), a preto ľudí, ktorých ním pomenúvame, spája istý príznak či charakteristická vlastnosť – príslušnosť k miestu. Obyvateľské vlastné meno sa tak mohlo posunúť do kategórie prídomku a zostať v povedomí prekladateľov ako tradičná značka, meno nahradzajúce iné meno. Nazdávame sa totiž, že v tomto prípade ide skôr o „prídomky“ ako o typické obyvateľské mená, preto-

že apoštol Pavol listy neadresoval pravdepodobne všetkým obyvateľom Ríma, Efezu, Korintu atď., ale členom kresťanských spoločenstiev, kresťanských komunít v týchto mestách, ale aj v ich okolí (napr. J. Heriban pri heslach Efez, Korint a pod. uvádza, že ide o kresťanskú obec; 1998, s. 332, 606 atď.).

Ďalší preklad Biblie z rokov 1913 – 1926 bol pripravený už pod gestorstvom Spolku sv. Vojtecha a preklad Nového zákona viedol Ján Donoval (Tichomír Milkin). Preklad sa pridŕža Rukováte spisovnej reči slovenskej od S. Cambla a martinského úzu. V názvoch epištol tohto prekladu sa striktne dodržiava písanie etnických a obyvateľských mien v podobe substantív (utvorené sú sufixom *-an/-čan*), napr. *List sv. Pavla apoštola Rimanom* (s. 8), *Korint'anom* (s. 32), *Galaťanom* (s. 69), *Efezanom* (s. 79), *Filipanom* (s. 87), *Kolosanom* (s. 93), *Tesaloničanom* (s. 100). Výnimku môžeme nájsť napr. v Skutkoch apoštолов (s. 243): ...*videli totiž Trofima Efezského...*, hoci aj v tomto prípade môžeme meno *Efezský* chápať ako prídomok, teda ako súčasť vlastného mena (vo vydanií Biblie z r. 2000 sa už uvádza: ...*videli totiž Efezana Trofima*). Normovanosť týchto mien v podobe substantív sa prejavila aj v súčasnom katolíckom preklade Biblie z r. 1946 (zatiaľ posledné vydanie je z r. 2000).

V súčasnom slovenskom evanjelickom preklade Biblie (pripravila ho redakčná komisia Slovenskej evanjelickej cirkvi a. v. r. 1978 a posledné vydanie je z r. 1990) sa stále stretávame so starším spôsobom písania etnických a obyvateľských mien, napr. *List apoštola Pavla Rímskym* (s. 142), *Korintským* (s. 156), *Galatským* (s. 177), *Efezským* (s. 182), *Filipským* (s. 187), *Kolosenským* (!; s. 19), *Tesalonickým* (s. 193); takéto tvorenie obyvateľských mien sa vyskytuje aj na iných miestach, napr. ...*Laodikenských* (s. 191) a pod. Slovenský evanjelický preklad Biblie si tieto tvary ponecháva z tzv. kralického prekladu Biblie (1579 – 1593), hoci na daktorých miestach sa obyvateľské a etnické mená vyskytujú aj v substantívnej, hoci nie vždy v korektnej podobe: *Tesaloničania* (s. 132), *Efežan Trofim* (!; s. 134), *Makedónci* (!; s. 132).

Z hľadiska súčasnej jazykovej normy (Pravidlá slovenského pravopisu z r. 2000) pokladáme za záväzné tieto podoby obyvateľských mien:

Rím	rímsky	Ríman (pl. Rimania)
Korint	korintský	Korinťan (pl. Korinťania)
Galácia	galátsky	Galaf'an (pl. Galat'ania)
Efez	ebezský	Efezan (pl. Efezania)
Filipy	filipský	Filipan (pl. Filipania)
Kolosy	koloský	Kolosan (pl. Kolosania)
Solún	solúnsky	Solúnčan (pl. Solúnčania)
atď.		

Z uvedeného prehľadu vyplýva, že katolícki prekladatelia Biblie do slovenčiny postupne upúšťali od podôb etnických a obyvateľských mien, ktoré mali formu substantivizovaných adjektív a vznikli elipsou. V evanjelickom preklade

sa tieto podoby naďalej zachovávajú, hoci v daktorých prípadoch boli pokusy nahradíť ich etnonymami alebo obyvateľskými menami v substantívnej podobe. Aj keď sme naznačili, že napr. v západnej slovenčine sú (a istotne aj boli) takéto podoby živé, ich striktné dodržiavanie napr. v homiletickej tvorbe je aj prejavom určitej vážnosti nadradeného textu (originálu) a úcty k nemu, ale pripustiť v tomto špeciálnom prípade azda môžeme aj výklad obyvateľského mena ako rodinného mena alebo teologického prídomku, upevňovaného tradíciou starších prekladov Biblie.

Literatúra

Biblia : Písmo Sväté Starej a Novej zmluvy. Liptovský Mikuláš: Tranoscius – Slovenská evanjelická cirkev a. v., 1978. 266 s.

DORULA, J.: O jazyku Kamaldulskej Biblie a Kamaldulského slovníka. In: Slovenská, latinská a cirkevnoslovanská náboženská tvorba 15. – 19. storočia. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2002, s. 9 – 72.

HERIBAN, J.: Príručný lexikón biblických vied. Bratislava: Don Bosco 1998. 1374 s.

HLADKÝ, J.: Hydronymia povodia Nitry. Trnava: Pedagogická fakulta TU 2004. 294 s.

Kazateľňa : Časopis pre katolícke duchovné rečníctvo. Ed. F. R. Osvald. Roč. 2, 1882, č. 2 – 10.

Swaté Biblia Slowénské alebo Pisma Swatého. Čästka II. In: Ferdinand Schöning Paderborn: München – Wien – Zürich 2002. 1063 s.

MAJTÁN, M.: Špecifiká starozákonnej lexiky slovenských prekladov Biblie. In: Studia Academica Slovaca. 25. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 114 – 119.

Problémy adaptácie cudzích mien v slovenčine. Ed. L. Králik. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2002. 182 s.

Swaté písmo starého i nowého Zákona. Ďel druhí. Leta Pána 1829. W Ostrihome witlačené z Litterámi Josefa Blimela. 1832. 935 s.

Svaté Písmo Starého i Nového zákona. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 2000. 2624 s.

Diachrónný pohľad na distribúciu sufíxu -ava v slovenskej hydronymii

(Príspevok odznel na XVI. kolokviu mladých jazykovedcov

8. – 10. 11. 2006 v Častej-Papierničke)

Andrej Závodný

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave

Problematikou sufíxu *-ava* sa zaoberalo veľa významných slovenských, ale aj zahraničných jazykovedcov. Názory niektorých z nich sa odlišujú najmä v otázke jeho pôvodu a táto otázka nie je úplne uzavretá ani v súčasnosti.

Staršie názory o pôvode sufíxu *-ava* uvádzajú vo svojej monografii V. Šmilauer (1932, s. 498). Z tých starších spomíname aspoň názor E. Schwarza, ktorý bol presvedčený o tom, že sufíx *-ava* pochádza pôvodne z germánskeho sufíxu *-ahwa* s významom „voda“. Tento názor E. Schwarza neboli v slavistike všeobecne prijatý. Neskor svoj názor zmenil a uvádzajú, že sufíx *-ava* pri vodných tokoch bol rozšírený vo všetkých slovanských jazykoch, vyskytoval sa aj v balt-ských jazykoch a treba ho považovať za starý. Maďarský jazykovedec P. Hunfalvy uvádzajú, že maďarské názvy so sufíxom *-va* vznikli pravidelne elipsou zo sufíxu *-ava*.

B. Varsik (1990, s. 19) podobne ako iní jazykovedci a historici prijíma názor, že sufíx *-ava* má slovanský pôvod, ktorý dokázal už M. Vasmer (doklady na *-ava* v historickej ukrajinskej hydronymii dokumentuje napr. aj V. P. Šuľgač, 1998, S. O. Verbič, 2007; a iní jazykovedci).

V tejto kapitole sa preto budeme usilovať všímať si jeho distribúciu v historickej slovenskej hydronymii.

Všeobecne prevláda názor, že sufíx *-ava* pôvodne označoval vodný tok a sekundárne sa začal používať aj pri pomenúvaní objektov z iných onymických tried (napr. vodný názov Trnava > ojekonymum Trnava). Odlišný názor má jazykovedec R. Krajčovič (2005, s. 20), ktorý je presvedčený o tom, že sufíx *-ava* sa pôvodne používal na označenie priestoru, miesta, ktorého povaha bola bližšie určená koreňom slova (napr. pôvodne hydronymum, dnes ojekonymum *Trnava* < z psl. *tvrnъ* + sufíx *-ava*, „miesto porastené trním“; v proprieálnej slovnej zásobe sa sufíx *-ava* používa na označenie miesta, kde sa nachádzalo to, čo je vyjadrené slovným základom; Majtán, 1996, s. 24).

Významným problémom pri skúmaní pôvodu sufíxu *-ava* je nedostatok historických listinných prameňov zo slovenského územia pred 10. storočím, no ich absenciu môžeme odstrániť čerpaním prameňov z iných jazykov.

Po 10. storočí začali na naše územie prenikať maďarské kmene a vlastné mená z rôznych onymických sústav boli poznačené maďarskou či latinskou grafikou maďarských zapisovateľov. Mnohé názvy jazykovo adaptovali (napr. prvá zmienka o rieke Myjave zaznamenaná v donačnej listine Bela IV. z roku 1262 vo forme *fluum Mayona*, *ad fluum Moyna* sa len ďaleko dáva do súvislosti so súčasnou etymológiou názvu rieky Myjava, z psl. verba **myoN* „myť, podmývať“; Maďari prispôsobovali slovanské názvy pravidlám maďarského jazyka aj vkladaním vokálov medzi konsonanty, napr. slvk. *Blava* > 1268 *rivus Boloua*, maď. *Bolova*; porov. napr. slov. brat, priateľ, maď. barát, Chrenková, 2007, s. 44).

B. Varsik (1990, s. 96) pripúšťa, že zakončenie *-ava* dostávali nielen názvy riek, ktorých základ bol bezpečne slovanského pôvodu (ako boli Olšava, Jelšava, Trnava, Rudava, Myslava a pod.), ale aj také názvy, ktorých základ bol predslovenského pôvodu (Marus – Morava, r. 892 Maraha < **Marahwa*, z ktorého sa mohol vyvinúť aj nemecký názov March). Z germánskeho sufíxu *-ahwa* vznikol nem. sufíx *-hau* a z tohto neskôr sufíx *-au* (*-hau* > *-au*), ktorý zodpovedá sloven-

skému sufíxu *-ava* (porov. slov. Moldava, nem. Moldau). Nazdávame sa, že pri niektorých, najmä predslovanských názvoch [napr. Morava, ktorú spomínajú vo svojich dielach už antickí autori Tacitus (ako *Marus*) a Plinius (ako *Maro*) približne z obdobia 1. storocia] môže sufíx *-ava* v dnešnom názve Morava skutočne pochádzať z pôvodného germánskeho sufíxu *-ahwa*, ako sa nazdávali E. Schwarz a J. Melich. S týmto názorom súhlasí aj J. Skutil (1980, s. 620), tvrdiac: „Česká přípona *-ava*, představující oblíbený sufíx pro označení vodných názvů, pochází s největší pravdepodobností z germánského **ahva* ve významu voda. K názvu této řeky (Morava) byl připojen až druhotně, stejne jako k názvům jiných řek, např. Jihlava, Sázava a pod.“ [porov. „základ *mar-* byl v germán. jazykovém prostredí rozšíren o druhou časť *-ahwa* „voda, řeka“, z níž se ve slovanských názvech řek vyvinulo *-ava*, odtud *Mor-ava* (srov. *Bystr-ava*, *Tich-ava*, *Medl-ava*, „řeka bystrá, tichá, mdlá“)...; Lutterer – Majtán – Šrámek, 1982, s. 202].

S takýmto názorom by sa dalo súhlašiť pri dokazovaní pôvodu sufíxu *-ava* pri názvoch českých, poľských, slovenských vodných tokov, pretože tieto krajiny neboli od germánskeho obyvateľstva vzdielené. Problémom však zostáva, ako sa mohol tento sufíx dostať aj do názvov v iných slovanských krajinách, napr. lotyš. Daugava, rum. Tîrnava, Moldava, srb. Morava atď., ktoré boli od germánskych kmeňov značne vzdielené. Ukazuje sa, že Slovania teda museli sufíx *-ava* používať ešte pred rozpadom jazykového zväzu a odchodom z pravlasti, teda sufíx *-ava* môžeme priznať praslovanský pôvod. Nemožno preto germanizovať spôsob vzniku názvu Morava (z germ. **ahwa*) na celú (najmä mladšiu) hydronymiu Poľska, Čiech aj Slovenska. Nie je tiež vylúčené, že pôvod sufíxu *-ava* môže byť aj iného pôvodu okrem už uvádzaných. V. Šmilauer (1932, s. 498) uvádzá ešte napr. názor jazykovedca P. Skoka, ktorý hľadal pôvod tohto sufíxu v ilýrskom *-ua* (napr. Butua, Birtua a pod.). Nazdávame sa, že pôvodný sufíx nemusel mať tvar *-ava*, ale len *-va* (tiež pravdepodobne s významom voda), ktorý mohol pochádzať z niektorého pôvodom indoeurópskeho jazyka a v rámci praslovančiny sa tento sufíx pridával k vodným tokom ženského rodu (ktorých bola pravdepodobne väčšina) zakončených na *a* (napr. *Myja-va*, teda rieka, ktorá myje, podmýva; *Žita-va*, teda rieka, ktorá preteká obilným krajom; porov. Hladký, 2004, s. 220). Neskôr mohli práve preto starí Maďari skracovať názov elipsou grafémy.¹

Naostatok treba spomenúť aj názor E. Schrödera (V. Šmilauer, 1932, s. 498), ktorý predpokladal pravdepodobne keltský sufíx *-affa*, ktorý mohli Slovania neskôr substituovať svojím sufíxom *-ava*.²

¹ Bolo by možno vhodné preskúmať príčiny skracovania pôvodom slovanských vodných názvov elipsou grafémy *a* starými Maďarmi, pretože z našich skúseností vyplýva skôr poznatok, že Maďari využívali pri pomáčarčovaní názvov skôr protézy vokálov ako ich elipsy (porov. napr. Blava – Boľova, Hron – mad. Goron, Trnávka – mad. Tyrna a pod.).

² Keďže pôvodnými obyvateľmi nášho územia pred príchodom Slovanov boli okrem iných národov aj Kelti, ku kontaktu pravdepodobne mohlo prísť. Tak mohli pridať Slovania sufíx *-ava* aj pôvodom neslovanským názvom vodných tokov (napr. topolexéma Mar- + topoformant -ava).

Možno sa s pomocou nových hydronomastických výskumov a prác podarí vniestť viac svetla do problematiky pôvodu sufixu *-ava*, resp. *-va*.

Vhodné je takisto pripomenúť, že nie všetky sufixy *-ava* pri vodných názvoch museli byť ku koreňu názvu pridané primárne, ale sa k názvom riek pridávali až sekundárne (porov. Skutil, 1980). Derivačný sufix *-ava* bol pravdepodobne veľmi rozšírený, preto ho aj starí Slováci pridávali k názvom iných slovenských riek. O názvoch týchto riek zväčša nemáme naporúdzti staršie doklady, preto tieto názvy pokladáme za mladšie ako tie, na ktoré máme doklady už z 12. storočia. Logicky však nevylučujeme možnosť, že názvy riek so sekundárne pridaným sufixom *-ava* vznikli v živej reči už skôr (napr. doklad z r. 1928 *Bištava*, Závodný, 2005, s. 22; variantný názov rieky Slanej – 1903 *Šajava*, 1924 *Šajava*, Sičáková, 1996, s. 75, tu sa prejavuje kontaminácia maďarského názvu sufixom *-ava*; takisto porov. príspevok o etymológii názvu rieky Mumlavu, Matúšová, 1989, s. 68 – 73). Zdá sa preto pravdepodobné, že sufix *-ava* bol súčasťou názvov niektorých významných slovenských riek a podľa nich neskôr starí Slováci pri pomenúvaní iných vodných tokov pridávali k pôvodnému názvu sufix *-ava*. Dôkazom toho môže byť aj vývin názvu rieky Rudavy. B. Varsík (1990, s. 20) uvádza prvú písomnú zmienku až z roku 1592 ako *fluv. Rudaua*. Uvádza, že sa pre túto rieku nezachoval zo stredoveku nijaký doklad. V. Šmilauer (1932, s. 7) uvádza doklad z roku 1271: *ad venam Rouda*. Môžeme si všimnúť, že starší tvar bol so sufixom *-a*, až o tristo rokov sa uvádza doklad so sufixom *-ava* (môže to byť, pravda, zapríčinené aj pôvodom pisára a pod.). Niektoré názvy menších slovenských riek mohli teda fungovať v živej reči ľudí už v skoršom období, hoci v diplomatikách sa uvádzajú až neskôr.

1 Slovansko-slovenský vývin sufixu *-ava*

Berúc do úvahy historické doklady zo slovenskej hydronymie, vyplýva nám, že sufix *-ava* v slovenských hydronymách podliehal postupne zmenám. Tieto tendencie sa v historických dokladoch prejavujú trojakým spôsobom (bližšie ich analyzujeme v sprievodnom texte):

1. zachovanie sufixu *-ava* v názve vodného toku (Myjava, Žitava, Blava atď.; predpokladá sa, že názvy s *-ava* sa zachovali tam, kde sa zachovala slovenská etnicita);
 2. sufix *-va* v názve vodného toku, ktorý vznikol elipsou samohlásky *a* z pôvodného sufixu *-ava* (Gortva, Bodva, Zagyva); teda zmena *ava* > *va*;
 3. sufix *-a* v názve vodného toku, ktorý vznikol skrátením pôvodného *-ava* na *-a* (Nitra?, Turna); zmena *ava* > *va* > *a*.
1. Vývin tejto skupiny názvov mohol prebiehať dvoma spôsobmi. V minulosti mohol názov obsahovať slovanský sufix *-ava*, neskôr sa však štandardizovaný názov pravdepodobne pod vplyvom maďarského jazyka zapisoval bez sufixu *-ava* (1296 *fluum Bebre*, 1388 *fluv. Bebre*, Hladký, 2004, s. 40), neskôr sa opäť v listinách začal zapisovať so sufixom *-ava* (1649 vedle potoka Bebravy, 1862 Bebrava, Hladký, tamže) – istotne pod vplyvom pôvodu pisára.

Druhou možnosťou bolo, že názov so sufikom *-ava* Maďari prispôsobili vynechaním vokálu *a* (1158 Sythwa, 1227 fluv. Sitva, Hladký, tamže), ale neskôr sa v prameňoch začala používať pôvodná podoba hydronyma (1925 Žitava potok, 1930 Žitava, Hladký, tamže).

2. Skrátený tvar pôvodného sufiksu *-ava* na sufíx *-va* mohla spôsobiť adaptácia do maďarského jazyka. Nazdávame sa, podobne ako B. Varsik (1990, s. 116), že názvy týchto riek boli pôvodne so sufikom *-ava*. Neskôr adaptáciou do maďarského jazyka sa sufíx *-ava* skrátil na *-va* (1200 fluv. Buldua, 1289 fluv. Boldva Varsik, 1990, s. 115; zaujíma je aj elipsa *I*, takže pôvodný názov pravdepodobne mal tvar Boldava) a v tejto podobe sa v maďarskom jazyku petrifikoval. Neskôr ho Slováci prevzali avšak už v maďarskej podobe, ktorý sa používa dodnes (Bodva).

Všeobecne sa prijíma názor, že zmena sufíxu *-ava* > *-va* > *-a* bola spôsobená adaptáciou do maďarského jazyka. Treba si však všimnúť, že podobné názvy so sufíxom *-va* existovali aj v iných jazykoch (čes. Bečva, rus. Moskva – pôvodne ide o meno rieky). Nevylučujeme možnosť, že aj tieto názvy mali pôvodný slovanský sufíx *-ava*, ale skrátenie sufíxu *-ava* na sufíx *-va* nemohlo byť spôsobené vplyvom maďarčiny (porov. časť o hypotéze o sufíkse *-va*).

3. Do tejto skupiny by sme podľa názoru niektorých jazykovedcov mohli zaradiť aj názov Nitra, no proces skrátenia názvu Nitra, ktorý sa zachoval podnes, bol možný iba za predpokladu, ak existoval pôvodný názov rieky v tvare Nitrava. Problematika pôvodného mena rieky Nitry je ešte aj dnes otvorená a jazykovedci sa vo svojich názoroch rozchádzajú.

B. Varsik (1990, s. 41) sa nazdával, že pôvodný názov rieky Nitry bol Nitrava a adaptáciou do maďarčiny sa názov skrátil na Nyitra (v mad'. grafike). Doklad na názov Nitrava pochádza z roku 826 (*in loco vocato Nitraua*) a uvádzsa sa v spise O obrátení Bavorov a Korutáncov. Tento názov sa však vzťahuje iba na krajinu, zem Nitrava, nie však na rieku, o ktorej máme doklad až z roku 1006 ako flumen Nittra (Varsik, 1990, s. 41)³. J. Melich predpokladal, že pôvodný názov rieky bol s germánskym sufíxom *-ahwa* (*Nitrahwa > *Nitraha) a v tomto tvare ho prevzali aj Slovania a substituovali ho sufíxom *-ava* > *Nitrava. Adaptáciou do maďarčiny sa mala podoba *Nitrava vyuvíjať: *Nitrava > *Nitrava > *Nitra a nazdáva sa, že dnešný tvar Nitra je spätné prevzatie názvu z maďarčiny.

J. Stanislav (2004, s. 312) považoval názov Nitra za predslovanský a názvy Nitra a Nitrava považoval za paralelné. Odmieta možnosť maďarského vplyvu na zmenu slov. sufíxu *-ava* > mad'. *-a*, ako sa nazdával J. Melich.

Š. Ondruš (2000, s. 15) je presvedčený, že podoby Nitrava, Nitra, podobne ako Rimava, Rima (v praslovenčine Rymava : Ryma) boli fakultatívne. Podľa neho skutočnosť, že najstarší doklad má podobu Nitrava, je čisto náhodný. Vplyv

³ V tomto prípade by sa potvrdil názor R. Krajčoviča (porov. jeho výklad sufíxu *-ava*).

maďarčiny tu nemohol byť, lebo aj tvar Nitra je doložený už z 9. storočia, keď na našom území ešte Maďarov nebolo.

R. Krajčovič (2005, s. 20) odmieta názory, že forma Nitrava je pôvodným názvom Nitry a že forma Nitra vznikla v starej maďarčine skrátením koncového *-ava* > *-va* > *-a*. Odôvodňuje to podobne ako Š. Ondruš tvrdením, že v starej maďarčine vývin koncového *-ava* > *-va* > *-a* nemohol prebiehať tak skoro, ako sa vyskytujú záznamy názvu v podobe Nitra. Uvádzá, že sufix *-ava* v názve Nitrava označuje rozsiahlejší priestor, presnejšie väčší majetok, úrodnú zem či iné prírodné bohatstvo na oboch brehoch rieky nazývanej Nitra. Z jeho názorov vyplýva, že pôvodný názov bol Nitra a názov Nitrava bol už derivovaný so sufixom *-ava*.

Z uvedených názorov nám vyplýva, že do tejto skupiny môžeme zaradiť rieku Nitu len za predpokladu, že mal pôvodný názov rieky tvar Nitrava a či už adaptáciou do maďarčiny alebo inou príčinou zmeny sufixu *-ava* > *-a* sa názov skrátil na tvar Nitra.

Názov rieky Turna je menej problematický (1373 fluv. Tornauize, 1777 Tornaviz, 1808 Tornavicz, Varsík, 1990, s. 118). B. Varsík (tamže) predpokladá, že maďarský názov Torna mal pôvodne formu Trnava. Ďalej uvádzá, že J. Melich v roku 1926 vysvetľoval vznik maďarského názvu Torna takto: slvk. Trnava > maď. Turnava, Turnova > Turnva > Torna.

Podľa B. Varsíka sa pôvodný názov Trnava pre rieku Turnu nezachoval, lebo kontinuita pôvodného slovanského obyvateľstva v celom povodí rieky bola pretrhnutá a obyvateľstvo sa tu v posledných storočiach stredoveku pomadárčilo. Slovenské obyvateľstvo, ktoré sa opäť začalo na toto územie vracať v 17. – 18. storočí, prevzalo späť od Maďarov už pomadárčený názov Torna, z ktorého si vytvorilo nový názov Turňa (1808 maď. Torna, nem. Tornau, sloven. Turňa, Varsík, 1990, s. 118).

2 Distribúcia sufíxu *-ava* v názvoch slovenských riek

J. Udolph (1979, s. 557) vypracoval mapku distribúcie sufíxu *-ava* v názvoch väčších riek v niektorých krajinách. My sme vypracovali mapku distribúcie sufíxu *-ava* len na slovenskom území. V mapke sme zaznačili všetky doteraz hydronomasticky spracované vodné názvy, ktoré si až do súčasnosti zachovali sufíx *-ava* a diferencovali sme ich na základe toho, z ktorého storočia o nich pochádza prvá zmienka. Pri práci sme vychádzali z doteraz spracovaných monografií slovenských povodí riek.⁴

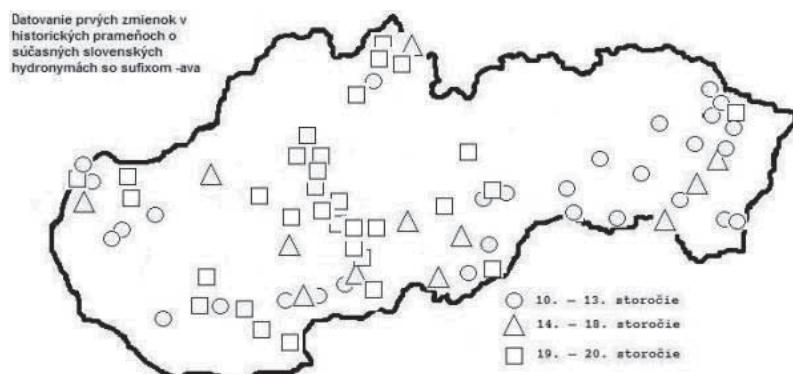
Doteraz boli na Slovensku monograficky spracované povodia riek Oravy (M. Majtán – K. Rymut: Hydronimia dorzecza Orawy, 1985; v roku 2006 vyšlo jej novšie prepracovanie), slovenskej časti povodia Slanej (Ľ. Sičáková: Hy-

⁴ Spracúvajú sa v rámci projektu Hydronymia Slovaciae, ktorého zakladateľom a priekopníkom na Slovensku je Milan Majtán. Projekt vychádza z metodiky projektu Hydronymia Europea.

ronymia slovenskej časti povodia Slanej, 1996), povodia Dunajca a Popradu (K. Rymut – M. Majtán, 1998), Ipľa (M. Majtán – P. Žigo: Hydronymia povodia Ipľa, 1999), Turca (J. Krško: Hydronymia povodia Turca, 2003), Nitry (Hladký: Hydronymia povodia Nitry, 2004) a Hrona (J. Krško: Hydronymia povodia Hrona, 2008).⁵

Ostatné povodia riek sú rozpracované a riešia sa aj v rámci diplomových, rigoróznych či dizertačných prác. Pri vypracúvaní mapky sme si boli vedomí toho, že nemusí byť finálnou verziou. Paralelne so spracúvaním všetkých povodí je možnosť doplnenia mapky o nové názvy riek so sufikom *-ava*. Zahrňame do nej aj polyonymické názvy, najmä na diachrónnej osi (porov. Hladký, 2003, s. 229 – 238). Adekvátnu predstavu o distribúcii, ale najmä o vývine sufixu *-ava* získame až po komplexnom hydronomastickom spracovaní všetkých povodí slovenských riek v rámci projektu Hydronymia Europea, respektívne Hydronymia Slovaciae.

Mapka

○ vodné názvy slovanského (slovenského) pôvodu: Blava, Drnava, Hlinava, Jelšava, Klastava, Krčava, Litava, Lykava, Myjava, Myslava, Obava, Olšava (povodie Ondavy), Olšava (povodie Hornádu), Olšava (povodie Bodvy), Orava (od nej odvodený názov Biela Orava), Pilava (dnes Gidra), Ronkava (dnes Ronkva), Stinava/Stenava (dnes Štitník), Stretnava (od nej odvodený názov Stretnavka), Tibava, Trnava (povodie Ondavy), Trnava (dnes Turna; povodie Bodvy), Trnávka (pôvodne Trnava; hydronymum Trnava → ojkonymum Trnava → hydronymum Trnávka; povodie Dudváhu), Udava, Vypava, Žikavka (pôvodne Žikava; hydronymum Žikava → ojkonymum Žikava → hydronymum Žikavka), Žitava (povodie Nitry; od nej odvodené názvy: Nová Žitava, Stará Žitava, Rameno Žitavy)

vodné názvy neslovanského, respektívne predsvetovanského pôvodu: **Chanava**, **Morava** (predsvetovanský pôvod), **Rimava** (od nej odvodený názov Klenovská Rimava)

⁵ Do mapky distribúcie sufiksu *-ava* sme zapracovali aj názvy z nami skúmaných povodí, ktoré sme získali v doterajšom výskume.

vodné názvy slovanského (slovenského) pôvodu: **Bebrava** (povodie Nitry), **Bebrava** (povodie Ipl'a), **Bližňava**, **Čierňava**, **Gortava** (dnes Gortva), **Kokavka** (pôvodne Kokava; hydronymum Kokava → ojkenymum Kokava → hydronymum Kokavka), **Krokavka** (pôvodne Krokavka; hydronymum Krokava → ojkenymum Krokava → hydronymum Krokavka), **Ondava** (od nej odvodený názov Ondavka), **Richnava**, **Roňava**, **Rudava** (od nej odvodený názov Myjavská Rudava), **Trnava** (povodie Stretavy)

vodné názvy slovanského (slovenského) pôvodu: **Bajtava** (vodná nádrž), **Bištava**, **Budislava**, **Čierňava** (variant Húšťava), **Drndava**, **Dúbrava** (povodie Myjava), **Dúbrava** (povodie Hrona), **Dudava**¹ (variant názvu Hraničný Kriváň), **Dudava**² (variant názvu Suchý potok 2), **Dudlava**, **Hučava**, **Hukava**, **Húčľava**, **Kačkava**, **Kršňava**, **Krútňava**, **Opava**, **Orava** (vodná nádrž), **Prudava**, **Pulpava**, **Radava** (dnes Liska), **Serava**, **Silava**, **Srava**, **Stará Orava** (naporúdzí máme iba nárečový tvar z terénneho výskumu, preto názov zaraďujeme do skupiny mladých názvov, hoci pôvod môže mať starší), **Šajava**, **Trnava** (povodie Nitry), **Výrava**, **Zdychava**, **Žitava** (dnes Folkušová; povodie Turca)

vodné názvy nejasného, prípadne neslovenského pôvodu: **Džindžava** (dnes Chyndický potok; azda z ver. džindžať), **Pančava**

Literatúra

HLADKÝ, J.: Hydronymia povodia Nitry. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2004. 294 s.

HLADKÝ, J.: Názvy vodných objektov v spoločenskej komunikácii. In: Vlastné meno v komunikácii : 15. slovenská onomastická konferencia Bratislava 6. – 7. septembra 2002. Ed. P. Žigo, M. Majtán. Bratislava: Veda 2003, s. 229 – 238.

KRAJČOVIČ, R.: Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest. Bratislava: Literárne informačné centrum 2005. 230 s.

KRŠKO, J.: Spracovanie hydronymie Slovenska : Metodické pokyny na spracúvanie projektov Hydronymie Slovaciae. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB 2005. 104 s.

KRŠKO, J.: Hydronymia povodia Turca. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB 2003. 167 s.

LUTTERER, I. – KROPÁČEK, L. – HUŇÁČEK, V.: Pôvod zemepisných jmen. 1. vydání. Praha: Mladá fronta 1976. 300 s.

LUTTERER, I. – MAJTÁN, M. – ŠRÁMEK, R.: Zemepisná jména Československa. Slovník vybraných zemepisných jmen s výkladem jejich pôvodu a historického vývoje. Praha: Mladá fronta 1982. 376 s.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 628 s.

MAJTÁN, M.: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava: Veda 1996. 192 s.

MAJTÁN, M. – ŽIGO, P.: Hydronymia povodia Ipl'a. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999. 116 s.

MATÚŠOVÁ, J.: K hydronymům Mumlava a Jizera. In: Onomastický zpravodaj ČSAV (Zpravodaj místopisné komise ČSAV). Ed. L. Olivová. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV 1989. s. 68 – 73.

ONDRAŠ, Š.: Odtajnené trezory slov. Zv. 1. (2000; 244 s.), 2. (2002; 230 s.), 3. (2004; 230 s.). Martin: Vydavateľstvo Maticy slovenskej.

SIČÁKOVÁ, L.: Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej. Prešov: Pedagogická fakulta UPJŠ v Košiciach 1996. 108 s.

SKUTIL, J.: Hydronymie hlavních toků povodí řeky Moravy v ČSR. In: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV: Věnováno univ. prof. dr. Vladimírovi Šmilauerovi, DrSc. Roč. 21., časť 2., č. 2 – 3 – 4 – 5. Praha 1980.

STANISLAV, J.: Slovenský juh v stredoveku. Zv. 2. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1948. 608 s.

ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafáříkovy 1932. 564 s. + 3 s. príloha.

UDOLPH, J.: Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag 1979. 640 s.

VARSIK, B.: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. Príspevok k etnogenéze Slovákov. Bratislava: Veda 1990. 184 s.